OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN

EKONOMİK VE SOSYAL TARİHİ

HALİL İNALCIK

Cilt 1
1300-1600

EREN

Yayına hazırlayan: Muhittin Salih EREN
İstanbul,
1. baskı, Aralık 2000
2. baskı, Kasım 2004

34-96-Y-70-090

ISBN 975-7622-53-2

Dizgi, sayfa düzeni ve montaj Eren Yayıncılık tarafından yapılmış,
Mart Matbaacılık Sanatları Ltd. Şti. basılmış ve ciltlenmiştir.

EREN Yayıncılık
Kitap-Dağıtım Tic.. ve San. Ltd. Şti.
Tünel, İstiklâl Cad. Sofyalı Sokak No: 34
80050 BEYOĞLU - İSTANBUL
Tel: (212) 251 28 58 - (212) 252 05 60
Fax: (212) 243 30 16
e-mail: eren@tnn.net
http://www.eren.com.tr

Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi

Editör
Halil İnalcık
ve
Donald Quataert

I. Cilt: 1300 - 1600

Halil İnalcık

Türkçeye çeviren
Halil Berktay

İngilizce birinci baskı 1994; ikinci baskı 1997
Cambridge University Press

Türkçe Çeviri
Eren Yayıncılık, İstanbul

İçindekiler

TABLOLARIN LİSTESİ

HARİTALARIN LİSTESİ

ŞEKİLLERİN LİSTESİ

OSMANLI HANEDANININ SOYKÜTÜĞÜ

Osman I, Gazi (ö. 1324)

Alâeddin Ali — Orhan (1324-62)

Süleyman Paşa (ö. 1357) — Halil — Murad I. Hüdavendigâr (1362-1389)

Savcı — Ya'kub (ö. 1389) — Bayezid I. Yıldırım (1389-1402)

Süleyman Çelebi (1402-11) — Musa Çelebi (1411-13) — Mustafa, Düzme (1421-22) — Mehmed I. Kirişçi (1413-21) — İsa Çelebi (1402)

Orhan — Mustafa Küçük (1422-23) — Murad II (1421-44, 1446-51)

Alâeddin Ali (ö. 1443) — Ahmed (ö. 1451) — Mehmed II. Fatih (1444-46, 1451-81)

Mustafa (ö. 1474) — Cem (1481, ö. 1495) — Bayezid II. Veli (1481-1512)

Korkud (ö. 1513) — Ahmed (ö. 1513) — Şehinşah (ö. 1511) — Alemşah (ö. 1510) — Selim I. Yavuz (1512-20)

Süleyman, Kanunî (1520-66)

Bayezid (ö. 1561) — Mustafa (ö. 1553) — Selim II. Sarı (1566-74) — Mehmed (ö. 1543)

Murad III (1574-95)

Mehmed III (1595-1603)

Mustafa I (1617-18, 1622-23) — Ahmed I (1603-17)

İbrahim I. Deli (1640-48) — Osman II (1618-22) — Murad IV (1623-40)

Süleyman II (1687-91) — Mehmed IV. Avcı (1648-87) — Ahmed II (1691-95)

Ahmed III (1703-30) — Mustafa II (1695-1703)

Mustafa III (1757-74) — Abdülhamid I (1774-89) — Mahmud I (1730-54) — Osman III (1754-57)

Selim III (1789-1807) — Mahmud II. Adlî (1808-39) — Mustafa IV (1807-08)

Abdülmecid (1839-61) — Abdülaziz (1861-76)

Murad V (1876) — Mehmed V. Reşad (1909-18) — Abdülhamid II (1876-1909) — Mehmed VI. Vahideddin (1918-22)

Abdülmecid, Halife (1922-24) — Yusuf İzzeddin (ö. 1916)

OSMANLI TARİHİ KRONOLOJİSİ,

1261-1923

1261-1300	Batı Anadolu'da Menteşe, Aydın, Saruhan, Karesi ve Osmanlı gazi beyliklerinin kurulması
1290?-1324	**I. Osman**
1324-62	**Orhan**
1326	Bursa'nın Osmanlılarca fethi (6 Nisan)
1331	Nikaia'nın (İznik) Osmanlılarca fethi
1336	İran'da İlhanlı Moğol İmparatorluğu'nun yıkılması
1354	Ankara ve Gelibolu'nun Osmanlıların eline geçmesi
1361	Adrianopolis'in (Edirne) Osmanlılarca fethi (bahar)
1362-89	**I. Murad**
1363-65	Güney Bulgaristan ve Trakya'da Osmanlı yayılması
1371-73	Edirne'nin kuzeybatısındaki Çirmen'de (Chernomen) Osmanlı zaferi; Balkan hükümdarlarının Osmanlı üstün egemenliğini tanıması
1385	Sofya'nın Osmanlılarca fethi
1389	Osmanlıların Balkan devletleri koalisyonuna karşı Kosova'da kazandığı zafer (15 Haziran)
1389-1402	**I. Bayezid, Yıldırım**
1396	Niğbolu (Nicopolis)'da Osmanlı zaferi (25 Eylül)
1402	Ankara savaşı, I. Bayezid'in imparatorluğunun dağılması (28 Temmuz)
1402-13	İç savaş: Bayezid'in oğulları arasında saltanat kavgası
1413-21	**I. Mehmed**
1421-1444	**II. Murad**
1446-1451	
1423-30	Selânik (Thessaloniki) nedeniyle çıkan Osmanlı-Venedik savaşı
1425	Osmanlıların İzmir'i ilhak ve batı Anadolu'yu yeniden fethetmeleri
1439	Sırbistan'ın Osmanlılarca ilhakı
1443	János Hunyadi'nin Balkanları istilâ etmesi, İzladi savaşı
1444	Varna savaşı (10 Kasım) Balkanlardaki Osmanlı egemenliğinin yeniden yerleşmesi
1448	İkinci Kosova savaşı (17-19 Ekim)

1444-1446	**II. Mehmed, Fatih**
1451-1481	
1453	Konstantinopolis (İstanbul) fethi (29 Mayıs); Pera'nın teslim olması (1 Haziran)
1459	Sırbistan'ın ve Mora'nın fethi
1461	Trabzon İmparatorluğu'nun fethi
1463-79	Venedik'le savaş
1468	Karaman'ın ilhakı
1473	Başkent savaşı (11 Ağustos)
1475	Kırım'daki Cenova kolonilerinin fethi
1481-1512	II. Bayezid, Veli
1485-91	Mısır Memlûklarıyla savaş
1495	Sultan Cem'in Ölümü
1499-1503	Venedik'le savaş
1512-20	**I. Selim, Yavuz**
1514	Selim'in Şah İsmail'i Çaldıran'da yenilgiye uğratması (23 Ağustos)
1516	Diyarbekir'in fethi; Doğu Anadolu'nun ilhakı
	Memlûkların Mercidâbık'ta yenilgiye uğratılması (24 Ağustos)
1517	Ridaniye savaşı (22 Ocak) ve Mısır'ın fethi; Mekke şerifinin Osmanlı metbûluğunu tanıması
1520-66	**I. Süleyman, Kanunî**
1521	Belgrad'ın fethi (29 Ağustos)
1522	Rodos'un fethi (21 Ocak)
1526	Mohaç (Mohács) meydan savaşı (29 Ağustos); Macaristan Krallığı'nın Osmanlı vasalları arasına katılması
1529	Viyana kuşatması (26 Eylül-16 Ekim)
1534	Tebriz'in ve Bağdat'ın fethi
1537-40	Venedik'le savaş
1538	Hindistan'da Diu kuşatması
1541	Macaristan'ın ilhakı
1553-55	İran'la savaş, Amasya barış andlaşması (20 Mayıs)
1565	Malta kuşatması (20 Mayıs-11 Eylül)
1566-74	**II. Selim, Sarı**
1569	Fransız kapitülasyonları; Rusya'ya karşı ilk Osmanlı seferi; Astrahan'ın kuşatılması
1570	Uluç Ali'nin Tunus'u alması (Ocak); Kıbrıs seferi ve Lefkoşa'nın (Nikosia veya Levkosia) zaptı
1571	Lepanto (İnebahtı) deniz savaşı (7 Ekim)

1573	Venedik'le ve Roma Cermen imparatoruyla barış
1574-95	**III. Murad**
1578-90	İran'la savaş, Azerbaycan'ın ilhakı
1580	İngiliz kapitülasyonları
1589	İstanbul'da yeniçeri ayaklanması
1591-92	Yeniçeri isyanları
1593-1606	Habsburglarla savaş
1595-1603	**III. Mehmed**
1596	Anadolu'da Celalî isyanları
1603-39	İran savaşları
1603-17	**I. Ahmed**
1606	Habsburglarla Zsitvatörök barışı
1609	Anadolu'da Celalîlerin bastırılması
1612	Hollandalılara kapitülasyonların verilmesi
1613-35	Ma'noğlu Fahreddin ayaklanması
1618	İran'la barış, Osmanlıların Azerbaycan'dan çekilmesi
1617-18	**I. Mustafa**
1618-22	**II. Osman**
1621	Polonya'nın istilâsı
1622	II. Osman'ın katli
1622-23	**I. Mustafa**
1623-40	**IV. Murad**
1624-28	Anadolu'da isyanlar; İstanbul'da anarşi
1624-37	Kazakların Karadeniz kıyılarını vurmaları
1632	Murad'ın yönetime hâkim olması
1635	Revan (Erivan) kuşatması (26 Temmuz-8 Ağustos)
1637	Azak (Azov) kalesinin Kazakların eline geçmesi
1638	Osmanlıların Bağdat'ı geri alması (24 Aralık)
1639	İran'la barış (17 Mayıs)
1640-48	**I. İbrahim**
1640	Azak'ın geri alınması
1645-69	Venedik'le savaş; Girit'in istilâsı; Kandiye (İraklion) kuşatması
1648-56	Çanakkale Boğazı'nı Venedik ablukası
1648	Sultanın tahttan indirilmesi ve katli
1648-87	**IV. Mehmed, Avcı**
1648-51	Valide Sultan Mahpeker (Kösem)'in idaresi
1649-51	İstanbul'a yeniçerilerin hâkim olması ve Asya eyaletlerinde Celalî paşaların boy göstermesi
1651-55	İstanbul'da anarşi; Venedik ablukası sürüyor

1656	Köprülü Mehmed'in geniş diktatörlük yetkileriyle başvezirliğe atanması (15 Eylül)
1656-59	Merkezî yönetimin gerek yeniçerileri, gerekse taşra eyaletlerini tekrar denetim altına alması
1657	Venedik ablukasının kaldırılması (10 Temmuz)
1657-59	Osmanlıların Eflak ve Transilvanya'da duruma tekrar hâkim olmaları
1661-76	Köprülü Fazıl Ahmed'in veziriâzamlığı
1663	Habsburglarla savaş (12 Eylül)
1664	Saint Gotthard savaşı (1 Ağustos), Vasvar barışı (10 Ağustos)
1669	Kandiye'nin zaptı, Venedik'le barış (15 Eylül)
1672-76	Polonya ile savaş, Kamaniçe'nin (Kaminiec) Podolya ile birlikte ilhakı, Zuravno andlaşması (27 Ekim 1676)
1676-83	Kara Mustafa'nın veziriâzamlığı
1677-81	Ukrayna üzerinde Rusya ile rekabet, Cihrin fethi (21 Ağustos 1678)
1681	Sakız adasına Fransız saldırısı (24 Temmuz)
1683	Viyana kuşatması (14 Temmuz-31 Ağustos)
1684	İmparatorun, Polonya kralının ve Venedik'in Osmanlılara karşı Kutsal Birlik kurması
1686	Buda'nın düşmesi (2 Eylül); Rusya'nın Kutsal Birlik'e katılması; Venediklilerin Mora'ya çıkması
1687	Habsburg ordusu karşısında ikinci Mohaç savaşında bozgun (12 Ağustos), ordunun isyanı; IV. Mehmed'in tahttan indirilmesi (8 Kasım)
1687-91	**II. Süleyman**
1688	Belgrad'ın düşmesi (8 Eylül)
1689	Avusturyalıların Kosova'ya ulaşması; Rusların Kırım'a saldırması
1689-91	Köprülü Fazıl Mustafa'nın veziriâzamlığı; vergi reformları
1690	Belgrad'ın Avusturyalılardan geri alınması
1691-95	**II. Ahmed**
1691	Salankamen savaşı; Fazıl Mustafa'nın ölümü (19 Ağustos)
1695-1703	**II. Mustafa**
1696	Azak kalesinin düşmesi (6 Ağustos)
1696	Osmanlıların Macaristan'da karşı-taarruza geçmesi
1697	Osmanlıların Zenta yenilgisi (11 Eylül)
1698-1702	Köprülü Hüseyin'in veziriâzamlığı
1699	Karlofça (Karlowitz) andlaşması (26 Ocak)

1700	Rusya ile barış (14 Temmuz)
1703	Orduda isyan; II. Mustafa'nın tahttan indirilmesi (22Ağustos)
1703-30	**III. Ahmed**
1709	İsveç kralı XII. Karl'ın (Demirbaş Şarl) Osmanlı topraklarına sığınması
1711	Prut savaşında Osmanlıların Rus çarı I. Petro'yu yenilgiye uğratmaları (19-21 Temmuz); Kahire'de ayaklanma, Memlûklar arasında yeni bir saflaşma; Cebel-i Lübnan'da Şihabi egemenliği
1712	Rusya ile barış andlaşması: Azak'ın geri alınması,
1713	XII. Karl'ın İsveç'e dönmesi, Eflak ve Bogdan'da Fener beyleri yönetiminin başlaması
1714-18	Venedik'le savaş, Mora'nın geri alınması
1716	Avusturya ile savaş (24 Nisan)
1717	Belgrad'ın düşmesi (18 Ağustos)
1718-30	Damad İbrahim Paşa'nın veziriâzamlığı
1718	Avusturya ve Venedik ile Pasarofça (Passarowitz) barış andlaşması (21 Temmuz): Mora'nın geri alınması, Sırbistan ve Eflak'ın önemli bölümlerinin Avusturya'ya bırakılması
1723-27	İran'la savaş, Osmanlıların Azerbaycan'ı istilâsı, Hamadan barışı (4 Ekim)
1730	Patrona Halil isyanı (28 Eylül), III. Ahmed'in tahttan indirilmesi (1 Ekim), Lâle Devri'nin sonu
1730-36	İran'ın karşı-taarruza geçmesi; Azerbaycan ile Batı İran'ın kaybı
1730-54	**I. Mahmud**
1736-39	Rusya ve Avusturya ile savaş (16 Haziran 1736-Eylül 1739)
1739	Rusya ve Avusturya ile barış andlaşması; Belgrad'ın geri alınması (18 Eylül)
1740	Fransız kapitülasyonlarının genişletilmesi; Rusya'ya karşı Osmanlı-İsveç ittifakı
1743-46	Nadir Şah yönetimindeki İran'a karşı savaş
1754-57	**III. Osman**
1757-74	**III. Mustafa**
1768-74	Rus İmparatorluğu ile savaş (8 Ekim 1768-21 Temmuz 1774)
1770	Ege'de Rus filosu; Tuna boyunda Osmanlı yenilgisi
1771	Rusya'nın Kırım'ı istilâsı (24 Haziran)
1773	Mısır'da Ali Bey'in ayaklanması
1774-89	**I. Abdülhamid**
1774	Küçük Kaynarca andlaşması (21 Temmuz): Kırım Hanlığı ve Karadeniz kuzey bölgelerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlaşması

1783	Rusya'nın Kırım Hanlığı'nı ilhakı (9 Temmuz)
1787	Rusya ile savaş
1788	İsveç'in Rus İmparatorluğu'na savaş açması
1789-1807	**III. Selim**
1792	Yaş (Jassy) andlaşması (9 Ocak)
1798	Napolyon'un Mısır'ı istilâsı (2 Temmuz)
1804	Sırpların ayaklanması
1805-48	Mısır'da Mehmed Ali yönetimi
1807	Selim'in reform programının bir ayaklanmayla alaşağı edilmesi (29 Mayıs)
1807-1808	**IV. Mustafa**
1808	**Selim'in Katli**
1808-39	**II. Mahmud, Adlî**
1808	Sened-i İttifak (29 Eylül)
1811	Mehmed Ali'nin Mısır'daki Memlûk kalıntılarını kılıçtan geçirmesi
1812	Bükreş andlaşması
1813	Sırp İsyanının bastırılması
1815	Ayanlara karşı harekât
1820-1822	Tepedelenli'ye karşı harekât
1821	Yunan İsyanı, Rum Patrik'inin idamı (22 Nisan)
1825	Mora İsyanının bastırılması
1826	Yeniçerilerin ortadan kaldırılması
1827	Rusya ile Akkerman andlaşması (7 Ekim), Navarin'de Osmanlı donanması yakıldı
1828	Rusya ile savaş
1829	Rusya ile Edirne andlaşması (14 Eylül)
1830	Yunun bağımsızlığı (24 Nisan)
1832	Mehmed Ali' ıle Konya savaşı
1833	Rusya ile Hünkâr İskelesi andlaşması (8 Temmuz)
1838	Türk-İngiliz Ticaret Sözleşmesi (16 Ağustos)
1839	Nizib savaşı (24 Haziran)
1839-61	**I. Abdülmecid**
1839	Gülhane Hatt-ı Hümâyunu ile Tanzimat döneminin açılması (3 Kasım)
1853-56	Kırım Savaşı
1856	Islâhat Fermanı (18 Şubat); Paris andlaşması (30 Mart)
1861-76	**Abdülaziz**
1863	Abdülaziz'in Mısır'ı ziyareti
1864	Memleketeyn birliği

1866	Girit İsyanı
1867	Yeni Osmanlılar Cemiyeti, Abdülaziz'in Avrupa ziyareeti
1869	Süveyş Kanalı'nın açılması
1872	Midhat Paşa sadrazam (31 Temmuz)
1875	Osmanlı devletinin malî iflâsı
1876	Abdülaziz'in tahttan indirilmesi, İlk Osmanlı Anayasası
1876	**V. Murad**
1876-1909	**II. Abdülhamid**
1876	Kanun-i Esasî'nin ilânı (5 Şubat)
1877	Rusya savaş ilân eder (24 Nisan)
1878	Berlin andlaşması (13 Temmuz)
1881	Düyun-i Umumiye İdaresi'nin kurulması
1885	Bulgaristan'ın Doğu Rumeli Vilâyetinin işgali (18 Eylül)
1896-97	Girit'te ayaklanma; Yunanistan ile savaş
1903	Makedonya'da isyan
1908	Jön Türk Devrimi ve 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe konması (23 Temmuz)
1909-18	**V. Mehmed Reşad**
1911	İtalya ile savaş (23 Eylül-4 Ekim)
1912-1913	Balkan Savaşı
1914	I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi
1918-22	**VI. Mehmed Vahideddin**
1920	Suriye ve Lübnan üzerinde Fransız mandasının, Irak ve Filistin üzerinde ayrı ayrı İngiliz mandalarının tesisi
1923	Türkiye Cumhuriyeti'nin İlânı (29 Ekim).

TÜRKÇE ÇEVİRİ'YE ÖNSÖZ

Son altmış yıl içinde Osmanlı araştırmaları, arşivlerdeki zengin kaynakların değerlendirilmesi sonucu, sosyal ve ekonomik tarih üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu alanda Ömer Lûtfi Barkan'ın çığır açan öncülüğünü ve kitaplıklarımızı dolduran anıtsal eserlerini anmadan geçemeyiz. O zamandan beri içeride ve dışarıda, Osmanlı tarihi uzmanları araştırmalarını, imparatorluk demografisi, ekonomi ve maliyesi, toplum hayatı ve sosyal ilişkiler üzerinde yoğunlaştırmışlardır. İmparatorluğun idare, nüfus ve vergi kütük defterleri niteliğindeki *Tahrir Defterleri*, Divan-i Hümayun kararlarını içeren *Mühimme Defterleri*, maliye idaresi ve vergilerin temel kaynağı *Mukata'a* ve *Muhasebe Defterleri*, hukukî muameleleri ve toplum hayatını yansıtan *Şer'iyye Sicil defterleri*, ilmiye sınıfına ait *Kadıasker Ruznâmçeleri*, diplomatik ilişkileri ve antlaşmaları kapsıyan *Nâme-i Humâyûn Defterleri* ve bunun gibi imparatorluk bürokrasisinin ürettiği yüzlerce belge serileri araştırmacıların hummalı çalışmalarına konu olmuştur. Bütün bu alanlarda ilk önemli belge yayınlarını ve çığır açan incelemeleri Ö.L. Barkan'a borçluyuz. Genç kuşak tarihciler, Barkan'ın açtığı çığırdan yürüdüler ve ne kadar eksik olursa olsun, şimdiye dek muazzam bir belge ve inceleme koleksiyonu vücuda getirdiler. Bu aşamada, Osmanlı sosyal ve ekonomi tarihi üzerinde yapılan bu çalışmaların bir sentezde toparlanması ve nasıl bir çizgiye eriştiğimizi tespit zamanı geldiğine hükmettik. Neleri bilebildiğimiz, hangi alanların boşlukta kaldığını tespit etmek gerekli idi. İşte elimizdeki bu deneme, bu inanç ve çabanın ürünüdür.

1980'lerde bu inançla, bu kitabın ilk plânını tasarladık ve bu alanda çeşitli dönemlerin önde gelen uzmanları ile tasarı üzerinde fikir alış-verişine giriştik. Sonuçta, böyle bir eseri yazmaya karar verdik. 1300-1600 yıllarına ait klasik dönemi bu satırları yazan üzerine aldı. Onyedinci yüz yılı Suraiya Faroqhi yazmayı kabul etti. Onsekizinci yüzyılı, Mehmet Genç ve Bruce McGrowan üzerlerine aldılar (sonradan maalesef Genç çekildi). İmparatorluğun son dönemini Donald Quataert üstlendi. Donald, aynı zamanda İngilizce *editing* işinde bana yardımcı olmayı kabul etti. Kendisine son derece müteşekkirim. Bu arada, *Cambridge University Press* ile baskı için görüşmelerimiz mutlu bir sonuca vardı ve kararlaşan iş bölümü çerçevesinde çalışmalara başladık. Metinlerin yazılıp yayına hazırlanması on yıla yakın bir zaman aldı.

Eser, ilk kez 1994'te *Cambridge University Press* yayınları arasında büyük bir cilt halinde (1026 sahife) katı-ciltli (*hardback*) olarak yayınlandı. Tanıtma yazılarında "Osmanlı Tarihine bellibaşlı katkı" olarak karşılanan bu

kitaba gösterilen büyük ilgi üzerine, eser 1997 yılında iki cilt halinde kağıt ciltli *(paperback)* olarak ikinci kez yayınlandı. Kitabın 409 sahife tutan ve tümüyle Halil İnalcık'a ait olan ilk kısmı, I. cildi kapsamakta, S. Faroqhi, Bruce McGowan, Donald Quataert ve Şevket Pamuk tarafından yazılmış olan bölümleri II. cildi oluşturmaktadır. Burada yayınlanan I. cildin Türkçe çevirisi, ikinci baskısında ayrı bir cilt halinde Türkçeye çevrilmiş bulunmakta; II. cildin çevirisine devam edilmektedir. Kitabın tamamı iki cilt halinde Eren Yayınevi tarafından yayınlanmış olacaktır. Dünya üniversite ve kütüphanelerinde bir referans kitabı olarak şimdiden yerini bulmuş olan bu eserin yurdumuzda Türkçe olarak yayınlanması bir genel istek halini almıştı. Önerimiz üzerine değerli tarihçi Prof. Halil Berktay, çeviri için zaman ayırmak lûtfunda bulunmuş ve cidden her türlü övgü üzerine bir yetkiyle bu işi başarmıştır. Bir iktisat ve toplumsal tarih uzmanı olan Prof. Berktay'dan başkası bu işi onun kadar vukufla yapamazdı, kanısındayım; kendisine şükran borçluyuz.

Çeviri uzun zaman aldı. Berktay ile yakın işbirliği halinde, çeviriyi ana ingilizce metinle karşılaştırdım; sadece birkaç noktada ana metinden farklı değişiklikler yapmayı gerekli gördüm. Bu nedenle bu çeviri, yazar tarafından gözden geçirilmiş son metin sayılabilir.

Nihayet, eserin Türkçe çevirisini okuma fırsatına erişmemizi, Eren Yayınevi sahibi sayın Muhittin Salih Eren'in anlayış ve özverilerine borçlu olduğumuzu burada belirtmek benim için yerine getirilmesi gereken bir vecibedir.

Halil İnalcık

ÖNSÖZ

HALİL İNALCIK VE DONALD QUATAERT

Bu kitap öncelikle öğrenciler, daha genel olarak da bilgili okuyucular için tasarlandı. Ama aynı zamanda, konunun uzmanlarının da ilgi çekici bulacağı önemli miktarda yeni malzeme içeriyor. Yazarlar, kendi alanlarının ve irdelemeyi üstlendikleri dönemlerin uzmanlarından oluşuyor. Eseri ilk defa Halil İnalcık düşünüp tasarladı ve sonra, Mehmet Genç ve Halil Sahillioğlu da dahil olmak üzere en tanınmış bilim adamlarını projeye katılmaya dâvet etti. Genel bir yaklaşım olarak, her zaman diliminin yazarının, önce dönemin siyasal olaylarını gözden geçirip sonra ekonomiye ve topluma eğildiği görülecektir.

Bazı inceleme konularını, ya araştırma malzemesi yetersiz kaldığı için, ya da yer kısıtlamaları nedeniyle dahil edemediğimizi ve bu takdirde, yazarların okuyucuları mevcut literatüre gönderme yoluna sevkettiğini belirtmeliyiz. Bu uygulamaya bir örnek, taslak metnini istenen sınırlar içinde tutmak amacıyla Halil İnalcık'ın, 1600 öncesi kent hayatı ve sanayi tarihini yazmayı bir başka sefere bırakıp okuyuculara bu konuda yeterli bibliyografya sunmakla yetinmesidir.

1985'te başlayan projenin tamamlanmasında kaçınılmaz birtakım gecikmeler başgösterdi. Bazı kısımların daha 1989 sonlarında bitirilmesine karşılık, bazıları ancak 1992 İlkbaharı kadar yakın bir geçmişte hazırlanabildi. Dolayısıyla yer yer, metinlerin teslim tarihinden bu yana piyasaya çıkan yeni yayınları değerlendirmek mümkün olamadı. Mehmet Genç ve Halil Sahillioğlu, kişisel nedenlerle projeyi sürdürmekten vaz geçtiler. Bunun üzerine onsekizinci yüzyıl bölümünün sorumluluğunu tek başına Bruce McGowan üstlendi ve para tarihini yazması Şevket Pamuk'tan rica edildi. Profesör Genç ve Profesör Sahillioğlu'na, yayınlanmamış malzemelerini kullanmamıza izin verdikleri için teşekkür ederiz.

Kişi ve yer isimleri ile teknik terimlerin imlâsında, Osmanlı tarihinin uzunluğu ve karmaşıklığına saygı göstermeye çalıştık. Bu doğrultuda, her özel bölge ve zaman dilimine en uygun imlâya başvururken, bunun dışında, mümkün olduğu ölçüde çağdaş Türkçe'nin imlâsını yeğledik. İngilizce'ye geçmiş bulunan Arapça, Türkçe ve Farsça sözcükler için İngilizce terimleri kullandık. Metindeki teknik terimlerin sayısını mümkün olduğu kadar az tutmaya çalıştıksa da, bilimsel titizlik açısından bazılarını alıkoymamız kaçınılmaz oldu. Örneğin bu nedenle *timar*'ı fiyef'e tercih ettik.

Halil İnalcık projeye katılmayı kabul eden meslektaşlarına teşekkür eder. Projeyi tamamlamaya yönelik çabaları için Donald Quataert'a özel şükranlarını ifade etmek ister. Ayrıca, İngilizce üslûp konusunda önerilerde

bulunmaya cömertçe ayırdığı zaman için C. Max Kortepeter'e teşekkürü borç bilir.

Suraiya Faroqhi, Rifa'at Abou-El-Haj'a, İdris Bostan'a, Linda Darling'e, Neşe Erim'e, Cornell Fleischer'e, Daniel Goffman'a, Ronald Jennings'e, Gülru Necipoğlu'na, Cemal Kafadar'a, Heath Lowry'ye ve Leslie Peirce'e teşekkür eder. Taslak metnine ilişkin görüşleri için, Halil İnalcık ve Donald Quataert ile birlikte Engin Akarlı, Halil Berktay ve Nükhet Sirman Eralp'e; nihayet, historiyografik sorunlarla ilgili yardımlarından ötürü Rifa'at Abou-El-Haj, Chris Bayly, Huri İslamoğlu-İnan, Ariel Salzmann, Sanjay Subrahmanyam ve İsenbike Togan'a da teşekkürlerini iletir.

Bruce McGowan herşeyden önce, III. Bölümde geçen çeşitli tarihsel kavramlara ilişkin uzmanlık birikimini kendisiyle cömertçe paylaşan Marmara Üniversitesi'nden Mehmet Genç'e teşekkürlerini ifade eder. Yazar bu bölümün, metnin öbür bölümlerine tam oturmadığının farkındadır. Kendisi baştan itibaren, özlü ve ilginç bir literatür taramasını öğrencilerin yararına sunmayı amaçlamıştır. Yazar, özellikle Chicago Üniversitesi Regenstein Kütüphanesi'nde, Viyana Üniversitesi Şarkiyat Araştırmaları Bölümü'nün koleksiyonlarında ve Türk-Amerikan İlmî Araştırmalar Derneği'nde çalışabilmiş olmaktan mutluluk duymaktadır.

Donald Quataert, henüz taslak halindeki araştırma bulgularını kendisine açan Cem Behar, Alan Duben ve Judith Tucker'a teşekkür eder. Bölümün İlk taslaklarından birini dikkatle okuyan Tom Dublin'e özellikle minnettardır. Binghamton Üniversitesi'nden Faruk Tabak ve Fernand Braudel Merkezi'ndeki Osmanlı okuma grubu ile Rifa'at Abou-El-Haj, taslağın çeşitli bölümlerine ilişkin çok değerli gözlemlerde bulunmuşlar; Binghamton Üniversitesi, personel desteğini büyük bir cömertlikle sağlamıştır ki, bunsuz bu cilt yayına çıkamazdı; Marion Tillis her dört büyük katkının hatırı sayılır bölümlerinin tapajını hiç aksamayan bir yetkinlikle gerçekleştirmiş; Faruk Tabak redaksiyon ve provaların tashihi işlerine omuz vermiştir. Hepsinin adını anmayı borç bilir.

Şevket Pamuk, gerek Halil Sahillioğlu'nun son otuz yıldaki çalışmalarının, gerekse 1990 yazındaki kapsamlı görüşmelerinin kendisi açısından vazgeçilmezliğini vurgulamak ister. Ayrıca, Cüneyt Ölçer, Mehmet Genç, Zafer Toprak, Yavuz Cezar, İsa Akbaş, Mehmet Arat, Linda Darling, Reşat Kasaba, Faruk Tabak, Oktar Türel ve Halil İnalcık'a teşekkürlerini iletir.

Kronolojinin 1700 dolaylarına kadar olan bölümü Halil İnalcık, onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıla ilişkin kısmı ise sırasıyla Bruce McGowan ve Donald Quataert tarafından hazırlanmıştır. Soykütüğü, ağırlık ve ölçüler listesi ile terimler sözlüğü, gene Halil İnalcık tarafından kaleme alınmıştır.

1 Osmanlı İmparatorluğu, 1300-1512

Osmanlı İmparatorluğu sınırları
Vasal (bağlı) devletlerin sınırları
Vasal Devletler

 1550 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu

3 1609'da Osmanlı beylerbeylikleri ve vasal devletleri

4 1683'ten 1800 dolaylarına Osmanlı İmparatorluğu

5 Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanışı, 1672-1913

6 1900 yıllarında Osmanlı Eyaletleri

1

GENEL GİRİŞ

HALİL İNALCIK VE DONALD QUATAERT

Elinizdeki eser, hem Osmanlı toplumsal ve ekonomik tarihi alanını özetliyor, hem de yeni bilgi ve perspektiflere açılıyor. Yarım yüzyıllık bir bilgi ve araştırmalar birikimine yaslanırken, hâlâ emekleme aşamasında olan bir çalışma sahasını tek bir ciltte toparlamaya çalışıyor. Aynı zamanda, değişik bölümlerin yazarları kendi araştırma bulgularını sunuyor, bilinenlerin sentezinden yeni sorgulama ve çözümlemelere uzanıyorlar.

Altı yüzyıllık Osmanlı tarihinin bölümlenmesinde, 1300-1600 arasındaki klasik çağ, otokratik ve merkeziyetçi yönetimi, emir ve kumanda ekonomisi ile, belirgin ve kendi içinde bütünlüklü bir dönemdi; buna karşılık daha sonraki "gerileme" döneminde, bu geleneksel siyasî kuruluşun yapıtaşları bir dönüşüm sürecine girdi. Gerçekten de onyedinci yüzyıl bir geçiş dönemi karakterine büründü ve kapsamlı değişimlere tanık oldu. Köprülülerin eski otokratik ve merkeziyetçi sistemi canlandırma girişimleri, 1683'ten 1699'a kadarki felâketli savaş döneminde tam bir çöküntüye uğradı. Onsekizinci yüzyılda ise, taşra eşraf ve âyân "hanedan"larının yerel güçler olarak sahneye çıkmalarıyla birlikte, hayli değişik, bir bakıma merkeziyetçiliğini kaybetmiş bir Osmanlı İmparatorluğu ortaya çıktı. Merkezî hükümet yalnız imparatorluk idaresinde değil, toprak düzeni ve genel olarak ekonomi alanında da "liberal" politikalar izlemeye koyuldu. Aynı zamanda, Osmanlıların Avrupa'ya ve Avrupa uygarlığına ilişkin tutumları da radikal biçimde değişti. İlk defa bu dönemde Osmanlılar Avrupalıların üstünlüğünü kabullenerek batı usûllerini taklit ve iktibas yoluna gittiler. Bu, Osmanlı devletinin ayakta kalabilmek için giderek Batılı güçlere bağımlılaşmasına yol açtı. Ondokuzuncu yüzyıl, hem Osmanlıların gerek siyasal ve gerekse ekonomik bakımdan Batı'ya bağımlılığının artışına tanık oldu, hem de batılılaşmaya yönelik radikal reformlara sahne oldu.

Editörlüğünü yaptığımız ciltte bu dört dönemin --yani sırasıyla 1300-1600 arası ile onyedinci, onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyılların-- her biri, konunun bir uzmanı tarafından bağımsız olarak hazırlanmış; buna karşılık tüm eserin yaklaşım birliği, her dönemi siyasal, ekonomik ve toplumsal yönleriyle kucaklayan ortak bir plan yoluyla sağlanmıştır, kanısındayız.

Tek tek her bölüm, ayrıntılı istatistikî bilgiler içeren tablolarla önemli ölçüde genişletilmiş; ayrıca cilde bir soykütüğü, genel bir kronoloji, bir ölçü ve ağırlıklar listesi ile çevrimyazılı bir terimler sözlüğü eklenmiştir. Her yazarın kendi bölümünün sonunda yer alan kaynakçalar, ilgili döneme ilişkin temel literatürü kucaklamayı amaçlamaktadır. Yazarlar, kitabın tamamı boyunca okuyucunun, tüm imparatorluğun dönüşümünü belli başlı cepheleriyle izleyebileceği umudundadırlar.

Dileğimiz, hazırladığımız cildin bir süre için tam kabul edilmesi ve sonra, sunulan sentezlerin yeni araştırmaların itilimiyle, çok uzak olmayan bir gelecekte aşılmasıdır. Bu eser, henüz olgunlaşma halindeki bir alanda, mirası yirminci yüzyılın büyük kısmında görmezlikten gelinmiş olan bir imparatorluğun sosyo-ekonomik yapılarını günışığına çıkarmak açısından şu âna kadar yapılanları ve yapılmayanları yansıtmaya çalışmaktadır. Söz konusu ihmal, Osmanlıların günümüz üzerindeki etkilerini, bir zamanlar ne kadar güçlü olmuş olursa olsun, gözardı etmeye yönelik genel yaklaşımların bir sonucudur. Daha erken bir dönemin ünlü tarihçileri örnegin, William Langer'in *The diplomacy of imperialism*'i (1935) gibi bazı eserlerde, kendine İstanbul'u merkez alan bu imparatorluğu Avrupa (siyasal) tarihinin tam göbeğine yerleştirmişler. Bu yüzden, onyılların ihmali büsbütün tuhaf kaçmaktadır. Buna karşılık son zamanlarda Osmanlı geçmişi, tarihte oynadığı gerçek rolle orantılı bir ilgi toplamaya başlamış bulunuyor. Buna örnek, David Fromkin'in Birinci Dünya Savaşı sırasında imparatorluğun Orta Doğu'daki topraklarını konu alan *Peace to end all peace* kitabının (1989), bütün kusurlarına karşın sağladığı başarıdır. 1990'lı yılların başlarında Türkiye'nin gerek Güneydoğu Avrupa'da ve gerekse Avrupa, Orta Doğu ve Orta Asya'nın birbirine kavuştuğu alanda uluslararası bir güç haline gelmesi, herhalde Osmanlı tarihine duyulan ilgiyi tırmandırmaya devam edecektir. Gün olur imparatorluklar çöker elbet; ama etkileri devam eder.

İkinci Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı tarihi araştırmaları, hemen hemen tamamen askerî ve siyasî olaylar üzerinde yoğunlaşıyordu. Bu vurgu, o sırada Avrupa tarihçiliğine hâkim olan genel eğilimin bir sonucuydu. Daha özel olarak, Osmanlılar, Avrupalılar için öncelikle askerî bir saldırıyı simgeliyor; buna karşı girişilen haçlı seferleri Batı'nın hafızasından silinmiyordu. Ancak 1945 ten itibaren, kısmen Osmanlı arşivlerinin araştırmacılara daha açık hale gelmesi, kısmen de Batı'da araştırmalarda ağırlığın toplumsal ve ekonomik tarihe kayması sonucu, Osmanlı tarihsel tecrübesinin sosyo-ekonomik boyutları öne çıkmaya başladı. Başka bir deyişle, Osmanlı tarihçiliği, eskiden olduğu gibi, gene başka tarihçilik alanlarındaki yönelimleri izliyor.

Fernand Braudel'in, Osmanlı İmparatorluğu'nu yalnız hegemonya mücadelesi bakımından değil, ekonomik ilişkiler düzleminde de Akdeniz

dünyasının ayrılmaz bir parçası olarak değerlendiren *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* adlı eseri (1949), bu açıdan bir dönüm noktasıdır. Bundan önceki çalışmalarda, tipik olarak da Wilhelm Heyd'in *Histoire du commerce du Levant* başlıklı klasiğinde (1936), Osmanlıların Akdeniz ticaretindeki rolü yalnızca Avrupalı (bu somut durumda, İtalyan) ortaklarının gözüyle ele alınıyor; dolayısıyla Doğu Akdeniz'de Osmanlı konumlarını etkileyen gelişmeler salt olumsuz açıdan değerlendiriliyor ve bölge halkı açısından doğmuş olabilecek olumlu sonuçlar üzerinde hiç durulmuyordu. Osmanlıların Doğu Akdeniz'deki İtalyan ticaretini yok etmeyi değil, kontrol altına almayı ve bundan yararlanmayı amaçladıkları, bunun da Bizans'ın gerileme döneminde kurulmuş bulunan Latin egemenliği ve sömürüsünün tasfiyesi anlamına geldiği üzerinde pek durulmuyordu. Elinizdeki eser ise, diğer özelliklerinin yanısıra, olaylara Osmanlı açısından yaklaşmakta; Osmanlıları, çok uzun süre sanıldığı gibi, Avrupa dramının pasif seyircileri olarak değil, bağımsız ve kendi içinde tutarlı eylemlerde bulunma yeteneğine sahip bir özne olarak yorumlamaktadır.

Ayrıca, hiç abartmaksızın denilebilir ki, Doğu'daki Osmanlı süpergücü, çağdaş Avrupa'nın biçimlenmesine de önemli ölçüde katkıda bulunmuştur. Örneğin, Venedik'e ve onun Avrupa'ya egemen kudretli Habsburg müttefikine karşı belirleyici bir mücadelenin patlak verdiği bir ortamda, Osmanlılar daha önce Venedik Cumhuriyeti'ne tanımış oldukları ticarî ayrıcalıklar, kapitülasyonları Fransa, İngiltere ve Hollanda'ya da tanımaktan çekinmediler. Osmanlı siyasetindeki bu değişiklik, Batı'da yeni yükselmekte olan bu ulus-devletlerin merkantilist-kapitalist büyüme süreçlerinin ilk aşamasına damgasını vurdu ve tabii Osmanlı ekonomisi açısından da önemli sonuçları oldu. Bundan böyle, ekonomik gelişme için bir önkoşul olarak merkantilist yayılma peşinde koşan her Avrupa ülkesi, sultandan aynı ekonomik ayrıcalıkları koparmaya çalışacaktır. Batı, yeni kurulmakta olan ipekli ve pamuklu dokuma sanayileri için en azından başlangıçta, bizzat Osmanlı İmparatorluğu'ndan ya da Osmanlı İmparatorluğu üzerinden sağlanan hammadde kaynaklarına muhtaçtı. Batı'da ilk tutunan imtiyazlı şirketler, Levant kumpanyalarıydı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ticaretindeki --bugüne kadar tarihçilerce küçümsenen-- ekonomik önemi, elinizdeki çalışmada dramatik bir vurguya kavuşuyor. Bu esere katkıda bulunan yazarlar bir yandan Batı'daki tarihçilerin çoktan gözardı ettikleri bazı ticaret örüntülerini günışığına çıkarıyorlar. Örneğin, Orta Doğu'dan başlayıp Akdeniz'i enlemesine keserek Venedik veya Cenova'ya ulaşan ticaret yolunun, Arabistan ve Hindistan'la esas bağlantıyı oluşturduğunun düşünülmesine karşılık, 1400 dolaylarından itibaren Şam-Bursa-Akkerman-Lviv üzerinden Osmanlı topraklarını kuzey-

güney yönünde diklemesine kateden bir başka uluslararası ticaret yolu ilkin bu eserde gösteriliyor. Baharat, ipekliler ve pamuklu kumaşlar dahil şark memleketlerinin ürünleri olarak bilinen çeşitli mallar, bu yol üzerinden Polonya'ya, Baltık ülkelerine ve Moskova knezliğine ulaşıyordu. Bu hattın biraz daha batısında, Tuna limanları ile Transilvanya'daki Braşov kenti üzerinden ulaşılan Macaristan ve Slovakya da, güney-kuzey ticaretinin kapsamında bir diğer pazardı. Macaristan'a gelen baharat, bazen Venedik'ten çok, bu hattan geçmiş oluyordu. Bu gibi noktalarda Osmanlı gümrük kayıtları, Polonyalı, Macar ve Romen tarihçilerin bulgularını tamamen doğrulamaktadır.

Diğer yandan yazarlarımız, Akdeniz ve Osmanlı ticaretinin küresel bağlamda değişen önemine de parmak basıyorlar. Onaltıncı yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu dünya ticaretinde belirleyici bir rol oynuyordu. İmparatorluğun Volga nehrinden Akdeniz'e, Azerbaycan'dan ve Hazer Denizi'nden Yemen'e, Aden ve Diu'dan Sumatra ve Mombasa'ya kadar çok geniş bir alana yayılan girişimlerinin hepsi ekonomik bakımdan da anlamlıydı. Osmanlıların askerî eylemleri, Tebriz-Bursa ipek yolunun, Akkerman-Lviv yolunun, Karadeniz'in İstanbul'u besleyen yiyecek ve inşaat malzemesi kaynaklarının, ya da Hindistan ticareti açısından Yemen ve Aden'in denetim altına alınması gibi malî-ekonomik kaygılarla yakından ilişkiliydi. Ancak Lepanto deniz savaşı (1571) sonrası İngilizlerin ve Hollandalıların Akdeniz'de boy göstermesi (1580-90), imparatorluğun bölgesel bir devlete indirgenmesinin başlangıcını ifade ediyordu. Aşağı yukarı aynı sıralarda, Amerika'nın bütün o ucuz gümüş, pamuk ve şeker kaynaklarıyla Atlantik ekonomisinin yükselmesi ve hepsinden önemlisi Avrupa'nın güttüğü saldırgan merkantilist politika, Osmanlı para sistemini çökertti ve onyedinci yüzyılda çarpıcı değişimlere yol açtı. Sonraki dönemde Osmanlı dış ticaretinin dünya ekonomisi içindeki göreli ağırlığının azalmasına karşılık, 1750 dolaylarından özellikle 1850'ye kadar mutlak miktar bakımından büyük bir artış gözlendi ve uluslararası ticaret hacmi Osmanlı tarihinde görülmedik düzeylere çıktı. Böylece, 1914'e gelindiğinde Osmanlı ekonomisiyle Batı ekonomileri eskisinden çok daha fazla içiçe geçmiş, ama aynı zamanda Osmanlılar ekonomik önem bakımından ilk sıradan ikinci sıraya düşmüş bulunuyordu.

Dış ticarete bakışımız, Osmanlıların dünya ekonomisinde ne kadar dinamik bir rol oynadıklarını haklı olarak vurguluyor. Ama yazarlarımız aynı zamanda, dış ticaret karşısında çoğu zaman görmezlikten gelinmiş olan, Osmanlı sınırları içindeki ticaretin önemi konusuna da oldukça geniş yer ayırmaktadırlar. Osmanlı iç ticaretinin, son yıllarında bile imparatorluğun ekonomik yaşantısında ne kadar canalıcı bir rol oynadığı, şimdiye kadarki literatürde yeterince vurgulanmamıştır. Olayları Osmanlılar açısından sunma

çabamızın bir parçası olarak, bu yerel ticaret örüntülerinin zaman içinde izlenmesi, yüzlerce yıllık devamlılıklarını ortaya koyuyor. Madalyonun diğer yüzünde, Osmanlı'nın son dönemlerinde meydana gelen toprak kayıplarının, mevcut yerel ticaret şebekelerini rayından çıkarmak, budamak ya da tümüyle ortadan kaldırmak yoluyla ne kadar yıkıcı bir etki yaptığı da daha fazla açıklık kazanıyor.

Aynı şekilde yazarlarımız, toprak mülkiyeti örüntülerinin ve tarımsal işletme tarzlarının incelenmesi üzerine de önemle eğiliyorlar. Sonuçta, Osmanlı döneminin tümü boyunca kilit tarım sektörünün kapsamlı bir tablosu ortaya çıkıyor. Bir yandan, toprak üzerinde küçük köylü işletmeciliğinin gösterdiği çarpıcı devamlılığı izlemeye ve açıklamaya çalışırken, diğer yandan, büyük çiftliklerin ne zaman ve nasıl ortaya çıktığına da işaret ediliyor. Zaman ve mekân içindeki dağılımlarıyla büyük çiftliklerin genel olarak, eski yerleşim alanlarından çok yeni işletmeye açılan topraklarda oluştuğunu görüyoruz. Bu eğilim devletin gerek kaybedilen eyaletlerden kopup gelen muhacir ve mültecileri, gerekse iskâna ayak direyen aşiretleri bir zamanların boş arazilerine yerleştirmeye giriştiği ondokuzuncu yüzyılda büsbütün belirginleşiyor. Tarım alanına eğilirken, otuz-kırk yıldır tarihçilerle tarihsel sosyologları meşgul eden bir tartışmaya da uzanıyoruz. Osmanlı toplumsal kuruluşunun niteliği nasıl karakterize edilebileceği etrafında dönen bu tartışmada, Marx ve Weber'den türeyen bazı paradigmaların yararı da gündeme gelmiştir. Elinizdeki cildin yaslandığı araştırma öbeklerinden bir bölümü, böyle modellerin ancak sınırlı bir yararı olabileceğini, çünkü Osmanlı köyünün kentten bağımsız ve kendi kendine yeterli bir toplumsal birim olmadığını düşündürüyor. Osmanlı dünyasında hayli gelişkin bir para ekonomisi çok erken bir tarihten itibaren mevcut olduğu gibi, ondokuzuncu yüzyılda yeni bir büyüme ve genişleme yaşanmıştır. Ayrıca, bütün Osmanlı döneminde pazarlanabilir ürün fazlalarının büyük kısmını büyük malikâneler değil, küçük işletmeler yaratıyordu. Bürokrasinin titiz ve ayrıntılı vergi ve nüfus tahrirleri sayesinde gözlerimizin önünde, kırsal bölgelerde *çift-hane* birimine dayalı bir Osmanlı toplumsal formasyonu şekillenmiştir. Bu temel agro-sosyal sistem (İnalcık tarafından) ilk defa bu ciltte tam olarak tarif ve tasvir ediliyor. Gerçekte bu, A. V. Chayanov'un bağımsız bir üretim tarzı olarak irdelediği "aile emeğine dayalı köylü çiftliği"nden başka bir şey değildir.

Önsöz'de belirtilen nedenlerle değinmediğimiz 1600 öncesine ait elsanatları faaliyetlerinin 1600 dolaylarından 1914'e kadar olan dönemdeki seyrine yaklaşımımız, mevcut anlatımları bazı bakımlardan geliştiriyor, bazı bakımlardan ise onlardan ayrılıyor. Birincisi, çeşitli yazarların katkıları bir arada ele alındığında, kapsamlı bir bütün oluşturuyor ve imalâtta dikkat çekici devamlılıklara işaret ediyor. Bir çok örnekte, 1600 dolaylarında

canlılık gösteren sanayi merkezlerinin 1914'e gelindiğinde hâlâ aktif olduğunu görüyoruz. İkincisi, ticaret ve tarım sektörleriyle birlikte Osmanlı imalâtçılığının da kendi iç dinamiğine sahip olduğu ve gerek yerel, gerek uluslararası koşullardaki değişmelere yaratıcı biçimde uyarlandığı ortaya çıkıyor. Nitekim bazen yeni üretim merkezlerinin, daha ziyade yeni üretim yöntemlerinin ve/veya yeni ürünlerin belirmesinin, mevcut pazarların elde tutulmasını ya da yeni olanakların ele geçirilmesini sağladığı gözleniyor. Keza, devletin siyasî bahtının kararması ile buna bağlı olarak meydana gelen toprak kayıpları, ticaret ve tarım için olduğu gibi, Osmanlı imalâtçılığının öyküsü açısından da çok kritik sonuçlar vermiştir.

Bu kitapta imparatorluğun Batı ile onaltıncı yüzyıldan sonra yoğunlaşan ilişkileri ağırlıklı bir yer tutmaktadır. Osmanlı devleti, Avrupa'nın geniş ekonomik ve askerî alanlarda gösterdiği olağanüstü gelişme ve yayılmanın etkilerinden ilk etkilenen Asya imparatorluğu oldu. Bir yandan merkantilist Batı, ekonomisi bu hayatî pazarı kaptırmamaya ve sömürmeye bağlanırken, diğer yandan Habsburg ve Rus imparatorlukları, yeni ve ileri savaş teknolojisinin sağladığı olanaklarla, Osmanlı İmparatorluğu'nu istilâ ve paylaşmaya yönelik saldırgan askerî bir politika izlemeye koyuldular. Böylece, daha onsekizinci yüzyılın başlarında Doğu Sorunu Avrupa siyasetine girdi ve doğrudan doğruya imparatorluğun varlığının sürüp sürmemesi sorunu gündeme geldi. Avrupa hegemonyası, Osmanlı İmparatorluğu'nu üstünlük konumundan derinleşen bir bağımlılık konumuna itti. Bu krizden bir çıkış yolu bulmak amacıyla Osmanlılar, önce askerî, sonra da idarî örgütlenmelerini değiştirmeyi denediler. Böylece, Osmanlılar açısından, geleneksel bir Müslüman toplumunun ne ölçüde Avrupa'nın yolundan gidebileceğini belirleme çabası anlamında, Batı Sorunu diye ifade edebileceğimiz bir durum ortaya çıktı.

Bu askerî ve idarî değişiklikler veya reformlar, Batı'dan yalnız silâh değil, günlük hayatta kullanılan her çeşit emtia ithalâtının hızlanmasıyla elele gitti ve ona katkıda bulundu. Onsekizinci yüzyılda Avrupa'da imalât ve ulaştırma maliyetlerinde meydana gelen büyük düşüş, Osmanlı diyarlarıyla ticarette eşi görülmedik bir büyümeye yol açtı. Ondokuzuncu yüzyıl boyunca ulaştırma teknolojisinde peşpeşe gelen yenilikler ülkenin çehresini ve çeşitli bölgelerde nüfus yoğunluklarını değişikliğe uğrattı.

Klasik çağ sonrasında görülen çok ilginç bir gelişme, Osmanlıların kültürel ve ekonomik konulardaki "liberalizm"iydi. Yeni dönemde bütün Avrupa ülkelerine kapitülasyon ayrıcalıkları tanındı. Yazarlarımızın gösterdiği gibi, toprak tasarrufunda da vakıflar ve iltizam yoluyla ortaya çıkan liberal bir politika söz konusu oldu; yönetimde merkeziyeti zayıflatan uygulamalar, taşra eşraf ve âyânının yükselmesine, buna karşılık merkezî bürokrasinin eyaletler üzerindeki denetiminin yitirilmesine yol açtı.

Osmanlıların son yüzyılında liberalizm, lonca ayrıcalıklarının koruyucusu konumundaki yeniçerilerin 1826'da ortadan kaldırılması ve 1838 Türk-İngiliz Ticaret Sözleşmesi'nin imzalanmasıyla tekrar öne çıktı. Hükümetin onsekizinci yüzyıl sonlarında nerdeyse tamamen batan ekonomiyi yönlendirme girişimleri, bundan sonra hızla inişe geçti. Gene de ondokuzuncu yüzyılda devlet, ekonomiye müdahale ve himayeye çalışmaktan geri durmuyordu. Askerî değişikliklerle idarî merkezîleşme elele gitmiş; bürokratların sayısında ve yetkilerinde muazzam bir patlama olmuş; önceki dönemden çok daha büyük ve güçlü bir devlet aygıtı ortaya çıkmıştı. Buna karşılık savaşlar ve toprak kayıpları eski ticaret şebekelerini yıkıp yenilerini kuruyor; bu da gerek tarım, gerekse imalât faaliyetlerini derinden etkilemeye devam ediyordu.

Özetlersek, bu eserde, mümkün olan her noktada yeni perspektiflerden hareketle ve gerek özgün arşiv malzemelerine, gerekse bu kaynakları kullanarak yapılmış en son çalışmalara dayanarak, Osmanlı toplumsal ve ekonomik gerçekliğini küresel bağlamı içinde yorumlamaya çalışmış bulunuyoruz.

İMPARATORLUK VE NÜFUSU

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN KURULUŞU

Osmanlı Devleti 1300 dolaylarında Küçük Asya'daki Selçuklu Sultanlığı ile Bizans İmparatorluğu arasındaki sınır boyunda kendini *gaza*'ya, yani Kutsal Savaşa adamış küçük bir uc beyliği olarak ortaya çıktı. Başlangıçtaki bu *gazi* uc beyliği karakteri, devletin altı yüzyıllık tarihsel varlığının çeşitli yönlerini: güttüğü dinamik fetih politikasını, temel askerî yapısını, çok çeşitli dinsel, kültürel ve etnik unsurları bağrında toplamayı başaran bir imparatorluk örüntüsü içinde askerî sınıfın egemenliğini derinden etkiledi. Bu değişik unsurların yarattığı toplum, daha önceki İslâm imparatorluklarının geleneğini izliyorduysa da, en özgün çizgilerinin bazıları doğrudan doğruya Osmanlıların kendi eseriydi.

Osmanlıların Çanakkale Boğazı'nı aşmaları ve Avrupa topraklarına yerleşmeleri, Osmanlı devletinin, görece önemsiz bir uc beyliğinden Balkanları ve Küçük Asya'yı kucaklayan bir imparatorluğa dönüşmesinde belirleyici bir rol oynamıştır. İkinci Osmanlı sultanı Orhan'ın (1324-62) oğlu Süleyman Paşa, Osmanlıların Avrupa'da tutunmalarına öncülük etti. İlk defa 1352'de, Bizans tahtı uğruna savaşan İoannis Kantakuzenos'un müttefiki olarak Gelibolu yarımadasına yerleşti. İki yıl sonra iyi berkitilmiş Gelibolu kentini ele geçirip üs edindi. Sonra buradan hareketle Trakya'da fütuhata girişti. Kısa zamanda Anadolu'dan göçen Türkleri, topraksız köylüleri, göçebeleri ve Boğazların öte yakasında kendilerine yeni bir hayat kurmayı özleyen başka her tür köksüz insanı etrafında toplamaya başladı. Giderek bütün Balkan yarımadasını içine alacak olan Paşa sancağı böyle doğdu.

Süleyman'ın 1357'de ansızın ölmesini izleyen sallantılı bir dönemin ardından, yerine gelen kardeşi şehzade Murad'ın kumandası altında Trakya'nın fethinde yeni bir atılım görüldü ve 1361 yılında Adrianopolis (Edirne) gibi önemli bir kent Osmanlıların eline geçti. Trakya'daki bu hızlı yayılma sonucu, Osmanlıların, Konstantinopolis'in Avrupa'ya bakan girişlerine çok kısa zamanda hâkim olmaları, gerek Bizans'ı ve gerekse Avrupa'yı dehşete düşürdü. 1362-1389 arasında I. Murad, Tuna'nın güneyinde kalan Balkan topraklarının büyük bölümüne hâkim oldu ve yerel hanedanların çoğunu Osmanlı vasalları haline dönüştürmek suretiyle, tâbi devletlerden oluşan bir imparatorluk yarattı. Sözkonusu Balkan hanedanlarının, Osmanlı egemenliğinden kurtulma yolundaki toplu girişimi ise, 1389'da Kosova (Kosovo-Polje) muharebesinde başarısızlıkla sonuçlandı.

Babasını savaş meydanında kaybeden Sultan I. Bayezid (1389-1402), devletin dizginlerini ele aldı ve ilk iş olarak Anadolu'daki toprak varlığını pekiştirmeye koyuldu. 1393'te Balkanlara dönerek Slav beyliklerini daha merkezî bir denetim altına aldı ve daha kuzeye çıkmayı sürdürdü. Bayezid'in aşağı Tuna havalisinde Macaristan ile, Mora, Arnavutluk ve Ege'de ise Venedik ile çatışması, Osmanlılara karşı bir Macar-Venedik ittifakının kurulmasına yol açtı. Bayezid Konstantinopolis'i kuşattığında, Macaristan ile Venedik bir Haçlı ordusunu harekete geçirmeyi başardılar. Ne ki Bayezid, 1396'da Niğbolu'da (Nikopolis) Haçlıları gafil avladı ve ezici bir yenilgiye uğrattı. Böylece Balkanlardaki Osmanlı yönetimini sağlamlaştırmakla kalmadı; aynı zamanda bütün İslam âleminde sonsuz bir itibar kazandı. Mısır ve Suriye, bu sayede artık kendileri için Haçlı tehlikesinin kalktığına inandılar. Nihayet bundan sonra Osmanlı sultanı, Fırat'ın batısında kalan Küçük Asya topraklarının tamamını imparatorluğuna katmak amacıyla, hiç tereddütsüz Anadolu'daki Türk beyliklerini ortadan kaldırmaya girişti. Bayezid'in topraklarını genişletme ve klasik İslâm devletleri örneğine uygun, güçlü bir merkezî devlet kurma çabası, Anadolu'nun yerli askerî sınıfıyla kapışmasına, o askerî sınıfın da himaye arayışında doğuya yönelmesine ve Timur'dan medet ummasına yol açtı.

Bu sırada İran'daki Moğol İmparatorluğu'nun vârisi olma iddiasıyla ortaya çıkan Timur, Osmanlı Devleti dahil bütün Anadolu üzerindeki üstbeyliğinin (metbûluğunun) tanınmasını istiyordu. Timur'la boyölçüşmeye girdiğinde, 1402'de Ankara savaşında ezici bir yenilgiye uğrayan Bayezid'in imparatorluğu birden çöktü. Bu, hem Anadolu'daki Türk hanedanlarının tekrar beyliklerinin başına geçmesine, hem de vasal oldukları Bizans, Eflak, Sırbistan ve Arnavutluk gibi Balkan devletlerinin Osmanlılar karşısında bağımsızlaşmasına yol açtı.

Timur'un 1405'te ölmesine karşın, Bayezid'in şehzadeleri arasındaki iç savaşın 1403'ten 1413'e kadar sürmesi, Osmanlıların toparlanmasını hayli geciktirdiyse de, I. Mehmed'in (1413-21) ve II. Murad'ın (1421-51) saltanat dönemleri, istikrarın hızla geri gelmesine tanık oldu. Bunun temelinde, Osmanlı devletinin mevcut kurumlarının sağlamlığı yatıyordu. Yeniçeri ordusu, timarlı sipahiler, ulema ve bürokratlardan oluşan belli başlı güçlerin çıkarları, merkezî devletin canlanmasından yanaydı. Dolayısıyla, yetkin bir önderlik altında, Osmanlı merkezî devletinin tekrar belini doğrultmasına omuz verdiler, katkıda bulundular. Bununla beraber kritik dönüm noktası, 1443'deki İzladi derbendi (Zlatića), 1444'deki Varna ve 1448'deki (ikinci) Kosova savaşlarıyla gelip çattı. Balkanlarda Macarların başını çektiği Haçlı saldırılarını Osmanlılar bu savaşlarda püskürttüler; fetih güçlerini yitirmediklerini gösterdiler; hattâ bu kez, doğrudan doğruya Bizans başkentine göz koydular. I. Bayezid yönetimindeki ilk Osmanlı

imparatorluğuna Timur'un indirdiği darbenin ardından, devletin ağırlık merkezinin Balkanlara kaydığını da bu noktada kaydetmeliyiz. Nitekim İstanbul Fâtihi diye ün salacak II. Mehmed'in (1451-81) tahta çıkmasından önce Osmanlılar, Balkanlardan hareketle, Batı ve Kuzey Anadolu üzerindeki egemenliklerini yeniden kurdular.

Fetihlerin Örgütlenmesi, Merkez ile Uc Karşıtlığı

Bu yayılma döneminde idarî kuruluş, büyük ölçüde askerî örgütlenmeyi izliyor ve açıkça merkeziyetçi bir sistemi amaçlıyordu. Eyalet ya da beylerbeyiliğinin bir altındaki kademe olan sancaklar, *sancakbeyi* adı verilen askerî valilerce yönetiliyordu. Bütün bu sancaklar, (Bizans döneminin *Romania*'sına denk düşen) Rumeli eyaletinin birer parçasıydı. Rumeli eyaletinin başında da, *beylerbeyi* sıfatıyla özel sınır birlikleri dahil bütün eyalet güçlerine hükmeden bir askerî komutan-vali bulunuyordu.

Osmanlı ordusunun en aktif unsuru olan sınır birliklerine kumanda eden *uc beyleri* (uc = hudut boyu, sınır), 1360-1453 döneminde imparatorluğun iç ve dış siyasetinde çok önemli bir rol oynadılar. Uçlardaki kuvvetler, belirli ailelerin ırsî yönetimi altında örgütlenmişti; Aşağı Tuna ve Eflak'a yönelen sağ kolda bir uc beyi, Makedonya'ya yönelen sol kolda bir başka uc beyi, orta kolda ise Sofya ve Belgrad'ı hizalayan bir beylerbeyi yer alıyordu. Fetihler ilerledikçe, her uc beyinin kesimindeki sınır çizgisi de giderek daha öne, (sağ kolda) Balkan sıradağlarından Tuna'ya, (sol kolda) Trakya'dan Makedonya'ya ve sonra Arnavutluk ile Bosna'ya, (ortada) Filibe'den (Philippopolis) Sofya ve Niş'e kaydırılıyordu.

1402 yenilgisini izleyen Fetret Devri, iktidarın fiilen uc beylerinin eline geçmesine tanık oldu. Buna karşılık II. Murad'ın (1421-51) daha çok saraydaki kullar arasından seçtiği kendi adamlarını uc komutanlıklarına getirmesinden başlayarak, merkeziyetçi politika giderek öne çıktı ve II. Mehmed dönemine (1451-81) damgasını vurdu. Ancak bu sürecin henüz tamamlanmadığı bir aşamada, ırsî uc beylerine bağlı sınır kuvvetleri ile geri bölgelerde timar sahibi olan sipahiler arasındaki rekabetin keskinleştiğini görüyoruz. Aslında bu rekabet, şimdiye kadar bu çerçevede yorumlanmamış olan Şeyh Bedreddin ayaklanması (1416) da dahil olmak üzere, bu ilk dönemin gerilim ve kargaşalıklarından pek çoğunu açıklama bakımından önem taşımaktadır. Unutmamak gerekir ki, Osmanlı tahtı üzerinde hak iddia eden şehzadeler de daima, merkezî hükümete karşı kaynaşma odakları durumunda olan uc bölgelerine sığınıyorlardı.

Gelgelelim, bu dönemde Osmanlı sınırlarını genişletmede canalıcı bir rol oynayanlar da gene bu uc beyleriydi. Onların baskısı altında kalan Balkan prens ve beylerinden çoğu, uc birliklerinin sürekli akınlarına hedef olmamak için Osmanlı üstbeyliğini kabulleniveriyordu. Çünkü, bir kere toprakları

haraçgüzâr (yıllık vergiye tâbi) kılındığında, buralarda yaşayan gayrimüslim halk *ehl-i zimmet reaya* statüsüne kavuşuyor, yani İslâm hukuku uyarınca Müslüman devletin himaye altındaki tebaasından sayılıyordu.

Haraçgüzârlık statüsünün, topyekûn ilhak ile Osmanlı sistemince özümlenmeye, yani bir sancak olarak yazılmaya dönüşmesi, her bölgenin özel koşullarına göre zaman içinde farklılık gösterebiliyordu. Genel olarak bu geçişin, önce, yerel hanedanların ve direnç odaklarının ortadan kaldırılması yoluyla vasallık bağlarının sıkılaştırılmasını; ardından, Osmanlı öncesi yönetim aygıtının bütün kalıntılarının yerine, Osmanlı taşra yönetiminin temel yapıtaşı olan timar sisteminin getirilmesini kapsadığını söyleyebiliriz.

İşgal edilen toprakların zamanla özümlenmesine ilişkin bu politika, esas olarak onaltıncı yüzyılın ortalarına kadar sürdürüldü. Macaristan'ın ilhakı buna bir örnektir. Ancak Habsburg tehdidi karşısında özerk bir Macaristan'ın varlığını koruyamayacağının anlaşılmasından sonradır ki, Tuna havzası bir Osmanlı eyaletine dönüştürüldü ve başına bir beylerbeyi atandı. Buna karşılık, gene ancak çok özel koşullardır ki, Eflak ve Bogdan gibi bazı bölgelerin onaltıncı yüzyıldan çok sonra da özerkliklerini korumalarına olanak tanıdı.

Erken dönem Osmanlı uçlarının etkisi, Osmanlı yönetimindeki Balkanların kendine has etnik bileşimine de yansımıştır. Ondördüncü yüzyılda sırasıyla Trakya, Doğu Bulgaristan, Makedonya ve Tesalya'da peşpeşe oluşan uc bölgeleri, Filibe (Plovdiv), Sofya, Babadağ, Silistre, Vidin, Üsküp, Serez, Tırhala, (Trikkala) ve Ergiri (Argyrokastron) gibi merkezler etrafında Türk göçmenlerin ve kültürünün ağır bastığı kesimler haline geldiler. Bu yörelerde Türk köylülerinin yoğun biçimde yerleşmesi, kolonizasyona öncülük eden derviş zaviyeleri ve yarı-göçer Yörük gruplarının iskânı gibi unsurlarıyla, daha önce batı Anadolu'daki Türk yayılmasına benzer çizgiler taşıyordu.

Avrupa'da Osmanlı Yayılışının Koşulları

Yukarıda anlatıldığı üzere, Osmanlıların Balkanları fethi, 1352-1402 arasındaki yarım yüzyılda aşama aşama gerçekleşti. Bir dizi etmen bu fetihlerde kolaylaştırıcı rol oynadı. Bu sırada Balkan yarımadası, feodal beyler veya hanedan reisleri arasında bölünmüş devletçiklerin oluşturduğu bir yamalı bohça görünümündeydi. Osmanlılar işte bu yerel yöneticiler arasındaki rekabetten yararlanarak, ilkönce onların müttefiki, sonra da koruyucusu konumunda kendi denetimlerini kurdular. Kuzeyden Macaristan ile güney ve batıdan Venedik de aynı siyasal parçalanmadan yararlanmaya çalışıyorlardıysa da, onların yönetimi Ortodoks Hıristiyanlara şizmatik, bölücü mezhep mensupları gözüyle bakan Katolikliğin egemenliği anlamına geleceğinden, Balkan halkının yaygın tepkisiyle karşılaşıyordu. Buna

karşılık, koruyuculuğunu benimsedikleri Ortodoks Kilisesi'nin din adamlarına kendi devlet örgütlenmeleri içinde bir yer ayıran Osmanlılar, Macarların ve Venediklilerin bütün çabalarına karşın, daha ilk fetihlerinden itibaren gerçek bir Balkan gücü olarak sahneye çıktılar. Nitekim yerel Ortodoks papazlarının bir çok durumda Osmanlı Devleti'yle işbirliği yaptığını biliyoruz.

Buna karşı Balkan devletlerinde saray ve yerel aristokrasi genellikle Batı yanlısı bir politika izliyordu. Bu ayrıcalıklı zümreler, Batı'dan gelecek askerî yardım karşılığında Roma Katolik âyininin üstünlüğünü tanımayı bile kabul ediyorlardı. Bu tutum, halkı feodal efendilerinden önemli ölçüde soğuttuğu gibi, seçkinler arasında da daima Osmanlı yanlısı bir hizbin varlığına yol açıyordu.

Osmanlı yayılmasını kolaylaştıran etmenler arasında en önemlisi, ondördüncü yüzyılda Balkanlar'da hüküm süren toplumsal koşullardı. Bu alana özgü bilimsel birikimde bugün ulaşılan düzey, Bizans merkezî otoritesinin gerilemesiyle birlikte, eyaletlerdeki büyük askerî ve dinî (manastırlara ait) malikânelerin sahiplerinin, ayrıcalıklarını ve vergi bağışlıklarını gâh Konstantinopolis, gâh çeşitli yerel rejimler aleyhine genişleterek, sonunda kendi bölgelerinde özerk bir konuma eriştiklerini doğrulamaktadır. Küçük feodal senyörler ayakta tutabilmek için bu yöneticiler, toprak ve köylüler üzerindeki kontrol ve sömürülerini pekiştiriyor, onlara daha ağır vergiler ve emek yükümlülükleri bindiriyorlardı.

Osmanlılar ise, Balkanların feodalleşmesi yönündeki bu eğilimi tersyüz etmek suretiyle, bir kısım onbeşinci yüzyıl Batı Avrupa devletlerini andıran güçlü ve merkeziyetçi bir rejim kurdular. Bu merkezîleşme sürecinde Osmanlılar, yerel beyler veya güçlü aileler ile manastırların ellerinde buldukları toprakların büyük kısmını devlet mülkiyeti veya denetimine iade ettiler. Gerçi birçok durumda, bu toprakların bir bölümünü tekrar eski sahiplerine timar olarak tanımaktan çekinmediler; ama şimdi bu yerel lordlar sıkı devlet denetimi altındaki Osmanlı timar sahipleri konumundaydılar. Tabii, Osmanlı sultanlarının böyle bir değişimi gerçekleştirebilmesinin ardında, merkezin emrinde esaslı bir askerî güç yaratabilmiş; Avrupa'nın ilk daimî ordusu olan yeniçeri ocağını kurmuş olmaları yatıyordu. Doğrudan sultana bağlı olan bu ocağın mevcudu, 1360'larda 1000 dolayından I. Bayezid döneminde (1389-1402) 5000'e ulaşmıştı.

Tarım arazisinin tekrar devlet denetimi altına alınması, Balkan köylülüğünün yaşam koşullarında önemli değişiklikleri beraberinde getirdi. Yeni düzende angaryaların ve diğer feodal yükümlülüklerin birçoğu kestirmeden ilga edildi. Vergilendirmenin ve bağışıklıkların, grup ve birey statülerinin, toprak üzerindeki bütün hakların hep sultan adına merkezî

hükümet tarafından çıkartılan kanunlarla düzenlenmesi yoluna gidildi. Bu kanunların takibi ve uygulanması ise, sancak kadıları ve beylerine bırakıldı. Bu merkeziyetçi yönetim, ilk defa I. Bayezid döneminde tam olarak yürürlüğe girmiş görünmektedir. Bayezid'in politikasının bir özelliği *kullara*, yani imparatorluk yönetiminin sadık ve etkili araçları olarak yetiştirilen saray hizmetkârlarına yaslanmasıydı.

Vergilendirme ve Reaya

Osmanlı düzeninde nüfus başlıca iki gruba ayrılıyordu. Savaşçı ve yönetici sınıfı meydana getiren *askerîler*, sultanın temsilcileri olarak şu veya bu kamu görevini yerine getirdiklerinden, resmen her türlü vergiden muaftılar. Topluca, *reaya* diye adlandırılan ikinci gruptaki tüccar, zanaatkâr ve köylüler ise, üretken faaliyetlerde bulunuyor, dolayısıyla vergi ödemekle yükümlü sayılıyordu.

Osmanlı düzeni, önceki Bizans-Balkan düzenlerine göre reayaya daha basit ve en azından, başlangıçta, daha hafif vergiler getirmekteydi.

Ayrıca devlet, dağ geçitlerini ve hisarları korumak ya da sarayın veya ordunun özel bazı ikmal ihtiyaçlarını karşılamak gibi belirli hizmet türlerini yerine getiren bazı reaya gruplarını, savaş zamanına özgü olağanüstü salmalar yani *avarız* vergilerinden muaf tutuyordu. Özel statüleri *muaf ve müsellem* deyimiyle dile getirilen bu gruplar, askerîlerin altında, reayanın üstünde yer alan bir çeşit ara sınıfı oluşturuyordu.

Her üç grup, yani askerîler, reaya ve muaf ve müsellemler, belirli aralıklarla imparatorluk çapında gerçekleştirilen tahrirler temelinde özel defterlere kaydedilmekteydi. Öte yandan, bu gruplar arasında belirli bir (dikey) hareketliliğin de varlığı, Osmanlı düzenini, bir kast sisteminin katı sınıflaşmasına göre daha esnek kılıyordu. Nitekim, gerek Hıristiyan, gerekse Müslüman reayanın askerî sınıfa katılması için meşru sayılan bazı yol ve yöntemler vardı. Her yıl Hıristiyan ailelerin çocuklarının bir bölümünün toplanması demek olan *devşirme* usûlü, Hıristiyanların askerî sınıfa katılmaları için böyle bir yoldu. Kaldı ki, erken bir dönemde Osmanlılar, fetihlerin etkisini yumuşatmak için, *proniar*, *voynuk* (*voynik*) ve *martolos* gibi adlarla bilinen Osmanlı öncesi askerî grupları da çoğu zaman kendi sistemleri içine almakta idiler. Müslüman reaya açısından ise, gönüllü olarak uçlarda görev yaparken olağanüstü bir yigitlik örneği verdikleri takdirde, sultanın özel bir beratıyla, askerî sınıfa alınmaları daima mümkündü.

Bununla birlikte esas olan, devletin ve toplumun dengesinin korunması açısından her bireyin kendi statü grubu içinde tutulmasıydı. Anlaşılan, Osmanlı düzeninin mantığı, devletin küçük bir profesyonel savaşçılar grubunun, Osman Gazi'nin önderliği altında toplanmış bir çeşit savaş

birliğinin çabalarıyla kurulmuş olmasından kaynaklanıyordu. Hanedan, kendisinin ve askerî sınıfın bu merkezî konumunu, tüm sosyo-politik yapılanmanın temel taşı olarak korudu.

Üretici fakat bağımlı bir sınıf olarak (Hıristiyan ve Müslüman) reaya, askerî sınıfın yönetimine boyun eğmek ve vergi ödemek zorundaydı. Çok eski gelenekler uyarınca hükümdar, sürüsünü, yani reayayı himaye ve doğru yolda onlara rehberlik eden çoban olarak tanımlanıyordu. Pratikte bu kavram, sultanın, reayanın içinde bulunduğu koşullarla yakından ilgilendiğini göstermek amacıyla uyguladığı bir dizi koruyucu önleme yansımaktaydı. Aşağıda kaydedeceğimiz gibi, bütün siyasal aygıt bu ilkeye dayandırılmıştı ve Osmanlı sultanları kitlelere, her çeşit yerel zulüm ve haksızlığa karşı nihaî koruyucularının sultan olduğu mesajını vermeye çalışıyorlardı.

Sultan II. Mehmed Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu (1451-1481)

Anadolu ve Balkanlarda merkeziyetçi ve mutlakiyetçi Osmanlı düzeninin gelişmesini tamamlama sorumluluğu II. Mehmed'e düştü (bkz Harita 1). Konstantinopolis'i almak Fatih Mehmed'e, İslâm âleminin en güçlü hükümdarının kendisi olduğu duygusunu bahşetti ve onu İran ile Mısır'daki diğer İslâm imparatorluklarına meydan okur hale getirdi. Fatih, bu suretle muazzam ve o güne dek eşi görülmedik bir otoriteyi de şahsında toplayıp, eski Pers kralları ve Türk hanlarının geleneksel çizgisinde bir mutlak hükümdar olarak Osmanlı padişahı prototipini yarattı.

İmparatorluk başkentini ele geçirmenin, kendisine Doğu Roma İmparatorluğu'nu en uzak sınırlarıyla canlandırma hakkını kazandırdığı iddiasıyla II. Mehmed'in giriştiği seferler, çeyrek yüzyıl içinde Balkanlar'da Sırbistan'ın (1459), Mora'nın (1459), Bosna ve Hersek'in (1463-64), Eğriboz'un (1470) ve Kuzey Arnavutluk'un (1478-79); aynı zamanda Kastamonu-Sinop havalisinde Candarlılara (1461) ve Orta Anadolu'da Karamanlılara (1468) ait toprakların ilhakıyla sonuçlandı. 1475'te ise Kırım'ın güney kıyıları ilhak edilirken Kırım Hanlığı'nın kendisi Osmanlı üstbeyliği altına girdi. Buna karşılık Mehmed, Orta Avrupa'nın kapısı sayılan Belgrad'ı (1456), Rodos adasını (1480) ve İtalya'yı (1480) ele geçirme girişimlerinde başarısızlığa uğradı. Gene de gerçekleştirdiği fetihler, Osmanlı İmparatorluğu'nu Tuna ile Fırat arasında kesintisiz uzanan bir arazi blokuna kavuşturmak suretiyle, I. Bayezid'in ülkesini bu sefer çok daha sağlam temeller üzerinde yeniden yaratmış oldu. Ve işte bu Anadolu-Rumeli bloku, Osmanlı İmparatorluğu'nun sağlam çekirdeği olarak ondokuzuncu yüzyıla değin ayakta kaldı. Bu hızlı genişlemede, topçunun etkili kullanımı ile yeniçerilerin mevcudunun beş binden on bine çıkarılmasının rolü büyük

oldu. Osmanlı sultanlarının yeni fethedilen topraklarda uyguladığı yerli halkla uzlaşma (*istimalet*) politikasının payı da unutulmamalıdır.

II. Mehmed, bütün sanayi öncesi imparatorlukların en önemli sorunu olan, emperyal politikaları finanse edebilecek büyüklükte bir merkezî hazine kurulması probleminin üstesinden gelebilmek amacıyla, bir dizi yeni ve sert malî önleme de başvurdu. Mehmed'in saltanatının sonlarında görülen yaygın, hattâ şiddetli hoşnutsuzluğun temelinde bu malî politikalar yatıyordu.

Yeni başkent İstanbul, Mehmed'in cihan imparatorluğu tutkusunun simgesi haline geldi. Saltanatı boyunca Mehmed, İstanbul'u büyük Roma imparatorları zamanında olduğu gibi siyasî ve dinî bir metropol haline getirmek için elinden geleni yaptı. Kayser ve "iki kıta ile iki denizin hâkimi" (*Sultan'ul-Berreyn ve Hakan'ul-Bahreyn*) ünvanlarını benimsedi. Harap ve metrûk şehri, imparatorluğunun çeşitli köşelerinden getirttiği Türk, Rum, Ermeni ve Yahudi kolonilerinin zorunlu iskânı yoluyla kısa zamanda yeniden şenletti. Kendisi, İstanbul Rum Patrikliği'ni resmen tanır ve yüksek düzeyde onurlandırırken, Ermeni Patriğini de İstanbul'da ikamete dâvet etti. Ayrıca Mehmed, İtalyan tüccar cumhuriyetlerine verilmiş kapitülasyonları da yeniden onayladı.

İstanbul'u yeniden ekonomik refaha kavuşturmak amacıyla II. Mehmed, "eski kent"te büyük bir çarşı (Kapalı Çarşı) ile liman civarında (Tahtakale) ve kentin ortasında (Fatih) daha küçük pazarlar kurdurdu. Fetihten hemen önce Konstantinopolis'in nüfusunun 30.000 ilâ 50.000 olduğu tahmin edilirken, 1478'de yapılan bir tahrire göre kent 14.803 aileyi, ya da belki 70.000'in üzerinde bir nüfusu barındırıyordu. Mehmed'in halefleri yönetiminde İstanbul hızla büyüyecek ve fetihten yüzyıl sonra en az 400.000'lik bir nüfusla Orta Doğu'nun ve Avrupa'nın en büyük şehri olacaktı. Sırasıyla Osmanlı'ya başkentlik yapan Bursa, Edirne ve İstanbul'un, canlı ve kalabalık ticaret merkezleri olarak yükselişi, Orta Doğu'nun ve Balkanların yeni ekonomik yapısını derinden etkiledi. İstanbul'un yükselişinden sonra bile Bursa, İtalya'ya giden İran ipeği için başlıca merkez olmaya devam etti ve burada gelişen yerel ipek sanayii, gerek Osmanlı sarayına, gerekse Orta Doğu ile Avrupa'daki diğer pazarlara brokarlar ve başka ipekli kumaşlar temin eder hale geldi.

Fatih'in malî politikalarının doğurduğu şiddetli tepki yüzünden, halefi II. Bayezid'in (1481-1512) yönetimi çok uzlaşıcı bir tutumu benimsedi. Örneğin, II. Mehmed'in gerek dinî vakıflardan, gerekse özel mülk sahiplerinden müsadere edip timar olarak dağıttığı toprakların büyük kısmını eski sahiplerine iade etti. II. Bayezid'in genellikle barışçı ve bağışlayıcı saltanatı, ülke içinde hatırı sayılır bir gelişmeye tanık oldu. İstanbul, büyük ekonomik canlılığa sahip bir kent kimliğine özellikle Bayezid döneminde kavuştu. Merkezî hazine çok büyüdü ve bu, devletin orduyu ve donanmayı

güçlendirmesini, ateşli silâhlarla donatılmış yeniçeri sayısını arttırmasını, Cenovalı mühendislerin gözetimi altında o güne dek Akdeniz'de görülmemiş büyüklükte savaş gemileri inşa etmesini mümkün kıldı.

Osmanlı Deniz Gücü ve Emperyalizmi

Ondördüncü yüzyıl başlarına kadar giden bir Batı Anadolu deniz gaziliği ve korsanlığı geleneğine yaslanan Osmanlı donanması, daha I. Bayezid döneminde, Gelibolu'daki müstahkem üssünden Venediklilere meydan okumuştu. Daha sonra II. Mehmed döneminde donanma, Ege ve Karadeniz'in Osmanlı egemenliği altına alınmasında kesin bir rol oynadı; aynı zamanda, Suriye kıyılarını vurmak suretiyle, Memlûklarla savaşa (1485-91) donanma katkıda bulundu. Daha da çarpıcısı, 1499-1503 Venedik Savaşı, Osmanlıların açık denizlerde Venediklilerle etkili biçimde boyölçüşmesine tanık oldu.

Bu gelişmelerin içinde yaşayan tarihçi İbn Kemal (Kemalpaşazade), Osmanlıların devletlerini Akdeniz'de hatırı sayılır bir deniz gücü haline getirebilmiş olmalarını, Osmanlı kudretinin önceki bütün diğer İslâm sultanlıklarına üstünlüğünün nedenleri arasında sayar. Gerçekten de, Osmanlı denizciliğinin daha bu ilk yükseliş döneminde bile, yardım için II. Bayezid'e başvuran İspanya Müslümanlarının imdadına koşan Türk deniz gazilerinin Batı Akdeniz'de sökün ettiğini; ayrıca, 1509'da Portekizliler karşısında uğradıkları yenilginin ardından Memlûkların da, Süveyş'te donanmalarını yeniden inşa edebilmek için Osmanlılardan uzman ve malzeme istediklerini görüyoruz.

Akdeniz'de Osmanlı deniz gücünün gösterdiği bu gelişmenin çok önemli sonuçları oldu. Osmanlı egemenliği Suriye ve Mısır'dan Fas'a kadar bütün Arap diyarlarını kucaklamakla kalmadı; Portekizlileri Kızıldeniz'den söküp atmayı da başardı. Osmanlıların I. Selim (1512-1520) ve I. Süleyman (1520-1566) dönemlerinde göz kamaştıran bir sıçrayışla bir dünya gücü konumuna yükselmeleri için gerekli zeminin, genellikle sanılanın aksine, II. Bayezid'in saltanatında hazırlandığı unutulmamalıdır.

Halifelik

Sultan II. Mehmed'e kadar, gerek Batılı haçlılar, gerekse doğudan bastıran Timurlular karşısında, Osmanlılar ile Memlûklar arasında belirli bir dayanışma genellikle korunagelmişti. Çatışma ise, ilk defa hudut bölgesinde Karamanoğulları, Zülkadiroğulları ve sonra da Ramazanoğulları gibi Türkmen beylikleri üzerinde karşılıklı üstünlük iddiaları nedeniyle ortaya çıkar.

Osmanlıların yükselişinden önce Memlûklar, Moğolları yenilgiye uğratmış, Müslümanların kutsal kentleri (Haremeyn-i Şerifeyn) Mekke ve

Medine'yi himayeleri altına almış, nihayet Abbasî halifeliğinin varislerini Kahire'de yaşatmış olmaları nedeniyle, öndegelen Sünnî İslâm devleti sayılıyordu. Buna karşılık Arap ülkelerindeki Memlûk egemenliğinin yıkılması, Osmanlıların gündemine Sultan I. Selim'in (1512-20) enerjik yönetiminde girdi.

Propagandalarında Arapları "zalim Memlûklar"dan ayırmaya özen gösteren Osmanlılar, Selim'in 24 Ağustos 1516'da Mercidâbık'ta ve 22 Ocak 1517'de Ridaniye'de Memlûklara karşı kazandığı zaferler sayesinde, Suriye ve Mısır'ı bir çırpıda ele geçirdiler. O sırada bir Portekiz istilâsı tehdidiyle yüzyüze bulunan Mekke şerifi de, Selim'in Hicaz üzerindeki egemenliğini derhal tanıdı.

Abbasî soyundan gelen El Mütevekkil'in, halifelik haklarını resmî bir törenle I. Selim'e devrettiği, onsekizinci yüzyılda uydurulduğu anlaşılan bir söylenceden ibarettir. Oysa o sırada Selim'e, yalnızca Mekke ve Medine'nin koruyucusu ve hizmetkârı (*Hâdim'ul-Haremeyn'iş-Şerîfayn*) ünvanını alması fazlasıyla yetiyordu. Daha sonra I. Süleyman "yeryüzündeki bütün Müslümanların halifesi" (Halîfe-yi Ruy-i Zemîn) sıfatını benimsediğinde de bu, İslâm dünyasının koruyuculuğu rolünün vurgulanmasından öte bir anlam taşımıyordu. Dolayısıyla, Osmanlıların geliştirdiği yeni halifelik kavramı, Osmanlılarda başından beri görülen kutsal savaşta (gazada) önderlik kavramının uzantısından başka birşey değildi. Dünya çapında başa güreşmek çizgisinin bir parçası olarak Süleyman, yeryüzünün her köşesindeki Müslümanların koruyucusu olduğunu fiilen de ispatlamaya çalışıyordu. Portekizlileri Hindistan'da Diu'dan söküp atmak amacıyla 1538'de gönderdiği filo, Sumatra'daki Açe sultanının çağrısı üzerine yolladığı teknik yardım, Aşağı Volga boylarını Moskova prensliğinden kurtararak Orta Asya Müslümanlarının dış dünyayla ticaret ve hac bağlantıları kurmalarını sağlamak amacıyla tasarladığı sefer, hep bu politikanın belirtileriydi.

Buna karşılık onyedinci yüzyıldan sonra Osmanlı sultanları, artık Müslümanlar yararına yaygın müdahale olanaklarından yoksundular. Ve işte bunun yerine, onuncu yüzyılın dinî otoritelerince geliştirilmiş bütün müslüman ümmetinin halifesi tanımlamalarına göre, halife sıfatıyla sahip bulundukları yasal hakları gitgide daha fazla vurgulamaya koyuldular. Ondokuzuncu yüzyılda bu hukuk ve meşruiyet vurgusu, II. Abdülhamid döneminin (1876-1909) Pan-İslâmizm akımını doğuracaktır.

Özü, kâfirlere karşı savaş olan geleneksel gaza fikri, onbeşinci ve onaltıncı yüzyıllarda Osmanlılar tarafından, doğuda Müslüman komşuları aleyhine yayılmayı haklı gösterecek biçimde yeniden tanımlandı. Osmanlılar ne zaman Anadolu beyliklerine, sonra Akkoyunlulara, nihayet İran'daki Safevi sülâlesine karşı harekete geçecek oldularsa, bu Müslüman rakiplerini hep, Osmanlıların aslî görevleri olan Batı Hıristiyanlığı'na karşı Kutsal

Savaşı sürdürmelerine engel olmakla suçladılar. Şii mezhebinde olan Safevilere karşı ayrıca, "*râfızî*"lere karşı savaş açılması için fetva veren Osmanlı ulemasının da desteğini aldılar.

Osmanlılar ve Batı

Güçlü ve otokratik karakterdeki Osmanlı askerî devleti, İslâm dünyasının önce Batı'ya karşı koymasının, sonra da saldırıya geçmesinin aracını oluşturdu. Avrupa'da hem Protestanlığın, hem de ulusal monarşilerin yükselmesinin yarattığı bölünmeleri fırsat bilen Osmanlıların, Orta Avrupa'da ve Akdeniz'de Habsburglar'a yönelttiği kesintisiz bir dizi sadırı, büyük çapta bir mücadelenin patlak vermesi demekti. Macaristan'ın işgali (1526-41), 1529'daki birinci Viyana kuşatması ve 1538'deki Preveze deniz zaferi bu gelişimin başlıca olgularıdır. 1528-78 döneminde Osmanlılar, Avrupa'da son derece aktif bir diplomasi izleyerek, Fransa, Macaristan ve Hollanda'da Kalvenciler ile İspanya'da Moriskoların yanısıra, Fransa ve İngiltere'nin yükselen ulusal monarşileri de dahil olmak üzere, Papalığa ve Habsburglar'a karşı olan bütün güçlere omuz verdiler. Bu güçlerle eşzamanlı askerî harekâta girişmenin yanısıra Osmanlılar, desteklerini, dost ülkelere (1569'da Fransa'ya, 1580'de İngiltere'ye, 1612'de Hollanda'ya) tanıdıkları ticarî imtiyazlarla da somutladılar. Uzun vâdede bu ticarî haklar, Osmanlıların desteklediği Batı ekonomilerine güçlü bir ivme kazandırdı.

Bu dönemde Osmanlı diplomasisinin bir başka temel prensibi, iki cephede birden savaşmaktan kaçınmaktı. İmparatorluğun özellikle istemediği şey, Batı Avrupa ile uğraşırken İran'la savaşa tutuşmaktan kaçınmaktı. Osmanlıların Habsburglar'la uzun ve yıkıcı bir kapışma (1593-1606) içinde olduğu bir sırada, 1603'te Şah Abbas'ın (1588-1629) da savaş ilân edip Azerbaycan'daki bütün Osmanlı fetihlerini geri alması, bu politikanın çöküşü demekti. Onun için, 1606'da Habsburglar'la yapılan Zsitva-Törok andlaşmasını, Osmanlılar için talihin dönüşü ve gerilemenin başlangıcı saymak yanlış değildir. Osmanlıların başarısızlığı, geleneksel bir Asya kültürünün, Batı'dan ödünç aldığı onca savaş teknolojisine karşın, çağdaş Avrupa'nın yükselişi karşısında yenilgiye mahkûm olduğu anlamına geliyordu. Bu noktada Osmanlı gerilemesinin, üstün Avrupa askerî teknolojisinden olduğu kadar, Batı Avrupa'nın modern ekonomik sisteminden de kaynaklandığını kaydetmeliyiz. Osmanlı ekonomisinin ve para sisteminin 1600'lü yıllarda uğradığı çöküntünün ardında, bu sırada Doğu Akdeniz'de Venediklilerin yerini alan Batı ülkelerinin saldırgan merkantilist ekonomileri yatıyordu.

Onaltıncı Yüzyıl Sonlarındaki Kargaşalık Dönemi ve Gerilemenin Başlangıcı

Onaltıncı yüzyıl sonları ile onyedinci yüzyıl başlarındaki krize yol açan etmenler arasında, nüfus artışının etkisini, Avrupa'nın yeni askerî teknolojisini ve malî ve parasal bunalımı sayabiliriz.

Anadolu, daha onaltıncı yüzyıl ortalarında, özellikle şehzade Mustafa ile Selim arasındaki mücadele sırasında, büyük bir şiddet boşalımına sahne olmaya başlamıştı. İşi gücü olmayan binlerce Anadolu köylüsü paralı asker olarak rakip şehzadelerin bayrağı altında toplanıyor; kendi tarafı kazandığı takdirde askerî sınıfa yükselmeyi umuyordu. Huzursuzluğun başlıca kaynaklarından biri de timarlarını yitiren, ya da timarları değer kaybına uğrayan, timarlı sipahilerdi. Buna ek olarak, genç köylülerden binlercesi de gelecekte dinî zümrenin ayrıcalıklarından yararlanmak umuduyla Anadolu kentlerindeki medreselere doluşurken, enerjilerinin büyük bölümünü gerek bu kentleri, gerekse kırsal alanlarını yağmalamaya, soyup soğana çevirmeye hasrediyorlardı. Geçmişte uc bölgeleri, savaşçılığa özenen delikanlıların gönüllü yazılıp cesaret ve kahramanlıklarını ispatlamalarına olanak tanırken, Anadolu nüfusunun önemli bir bölümü Balkanlara akabilmişti. Ne var ki onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'daki Osmanlı yayılması durmuştu ve bu, uclardaki akıncı örgütlenmesinin de çökmesi anlamına geliyordu.

Oysa, bu sırada Anadolu'da, kurak Anadolu yaylası üzerinde, Osmanlı nüfus ve arazi tahrirlerine dayanarak inceleyebildiğimiz, ama kesin boyutlarını asla hesaplayamayacağımız bir nüfus baskısı kendini göstermişti.

1578'den sonra İran'la girişilen savaşlar, reaya kökenli binlerce delikanlıyı orduya yazılmaya teşvik etti. Bir bakıma onaltıncı yüzyıl sonlarında İran ve Avusturya savaşları da, en azından kısmen, imparatorluk bünyesinde çok çeşitli toplumsal, siyasal ve finansal dinamikleri harekete geçiren nüfus artışının sonucuydu.

Kafkaslardaki uçsuz bucaksız fetih alanlarında Anadolu reayasından binlercesi, timarlı sipahi ya da kale muhafızı olarak görev yapıyordu. Ancak Koçi Bey gibi gerileme sürecinin Osmanlı gözlemcilerinin de özellikle acı acı yakındıkları gibi, işte tam da bu dikey hareketlilik, Osmanlı düzeninin temel ilkesi olan askerî-reaya ayırımını artık geri dönülmez biçimde zedeliyordu.

Gerilemenin öbür nedenleri arasında, dönemin Osmanlı yazarları, özellikle 1566'da II. Selim'in tahta çıkmasıyla birlikte İstanbul'a gelip yerleşen yeni iktidar odaklarının, Veziriâzam Sokollu'ya karşı verdikleri mücadelenin ardından, divan-i hümâyunun ve divana bağlı dairelerin işleyiş özerkliğinin zayıflamasını sayarlar. İdarenin geleneksel bağımsızlığı, iyi günlerde devletin çıkarlarını teminat altına alabilmiş; oysa şimdi, saray

nedimleri ve başka sorumsuz kişilerce kısıtlanmaya başlamıştı. İmparatorluk yasa ve yönetmeliklerinin aşınma ve çözülmesi böyle başladı ve en köklü sonuçlarından biri olarak, geniş *mirî* toprakların devlet denetiminden *mülk* ve *vakıf* statüsüne geçirilmesine yol açtı. Gene bu sıralarda dinî zümre, yani *ulema*, yönetime ve tahtın koyduğu yasalara müdahale eğilimini peydahladı. Sultanî kanunlara ve idarî yönetmeliklere ilişkin sorunlar için ulemanın başı olan Şeyhülislâm'ın resmî görüşü (*fetva*'sı) gitgide daha fazla aranır oldu. Bu dinî etki, Sünnî muhafazakârlığı pekiştirici, değişen koşullar karşısında hükümetin hareket serbestîsini önemli ölçüde kısıtlayıcı bir rol oynadı.

Demek ki, bu dönemin Osmanlı yazarları, gerilemeyi esas olarak, Kanunî Süleyman döneminde mükemmelliğe ulaşan kurumların yozlaşmasına bağlıyorlardı. Kuşkusuz bunda önemli bir gerçek payı vardır ve günümüz tarihçileri de bu yargıyı büyük ölçüde paylaşmaktadırlar. Öte yandan, Osmanlı tarihçilerinin, gerilemeye katkıda bulunan bütün etmenleri sezebildikleri ve kendi zamanlarında yaşanmakta olan değişimlerin anlamını tam ve doğru olarak değerlendirebildikleri söylenemez.

Yukarıda aşırı nüfus artışı sorununa değinmiş, ama sonuçlarını açık ve kesin biçimde saptamanın olanaksızlığını vurgulamaktan da geri kalmamıştık. Şimdi, konuyla doğrudan ilgili olan askerî ve malî düzenleri ele alacağız.

1578'de başlayıp, aralıklı olarak 1639'a kadar süren İran savaşları, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesinin başlıca nedenleri arasında sayılmalıdır. 1578-90 yıllarında Azerbaycan ile Şirvan'ın istilâ ve işgali, yalnız Türk askerî yapısı açısından değil, Osmanlı maliyesi açısından da yıkıcı sonuçlar doğurmuştur. Bu diyarlarda konaklayan işgal birliklerinin, Anadolu'dan sürekli ikmal görmesi gerekiyordu. Derken, 1603'deki İran karşı-taarruzu, oradaki Osmanlı birliklerini gerisin geri Anadolu'ya attı.

1593'ten 1606'ya kadar süren Avusturya savaşlarında, ateşli silâhlarla donatılmış piyade birliklerini savaş meydanına sürme ihtiyacı, hem yeniçerilerin sayısında büyük bir artışa, (1527'de 7.886'dan 1610'da 37.627'ye) hem de Anadolu'dan *sekban* denilen, çoğu köylü kökenli, hepsi ateşli silâh kullanan, çok sayıda paralı asker toplanmasına yol açtı. Ne zaman geçici bir barış yapılsa ve dolayısıyla hizmetlerine gerek duyulmasa, işsiz kalan ve maaş alamayan bu paralı askerler kırsal alanlarda kol gezip Anadolu halkından haraç toplamaya girişiyordu. Timarlarını yitiren ya da artık timar gelirleri geçimlerine yetmeyen sipahiler de, bu tür silâhlı gruplara katılanlar arasındaydı. Celalî olarak bilinen bu eşkiya çetelerinin taşraya saldığı dehşet, kırsal nüfustaki azalmanın ve Anadolu tarımının yıkıma uğramasının başlıca nedenlerindendir. Gene bu yüzden devlet, tam da 1603'den 1610'a kadarki İran karşı-taarruzu sırasında, felce uğramış durumdaydı. Aynı sıralarda

Makedonya ile kuzey Bulgaristan'da da, Hıristiyan çetelerinin önemli rol oynadığı benzer karışıklıklar yaşanmaktaydı.

Aynı senaryo onyedinci yüzyıl savaşları sırasında, özellikle de 1683'ten 1699'a kadar savaş döneminde defalarca tekrarlandı. Savaş zamanında Osmanlılar sekbansız yapamıyorlardı; değişik isimlerle anılan diğer paralı askerler olmaksızın da yapamıyorlardı. Ama gerek bunların, gerekse safları giderek şişen yeniçerilerin maaşlarının ödenmesi, merkezî hazinenin yeni gelir kaynakları bulmasını gerektiriyordu. Osmanlıların 1571 Lepanto (İnebahtı) yenilgisinden bu yana müttefik filosunu dengelemek için Akdeniz'de hep güçlü bir filo bulundurmak zorunda kalmaları, maliyenin yükünü büsbütün ağırlaştırıyordu.

1590'dan itibaren hazinede muazzam açıklar başgösterdi. Aynı dönemde olağanüstü *avarız* vergileri ile gayrimüslimlerin ödediği baş vergisi *cizye*'nin miktarı büyük ölçüde artarken, bu vergilerin toplanmasındaki keyfîlik ve aşırılıklar da reayanın hoşnutsuzluğunun tırmanmasına yol açtı. *Avarız* her yıl nakit olarak ödenen düzenli bir vergi haline geldi ve 1582'de 40 akçeden 1600'de 240, 1681'de 535 akçeye fırladı. 1574'te kişi başına 40 akçe olan *cizye* de 1592'de 70, 1596'da 150, 1650'de 240 ve 1691'de 280 akçeye ulaştı.

Osmanlı malî istikrarını darmadağın eden bir etmen de, gümüş paranın tağşişiydi. Bunun başlıca nedeni, 1580 sonrasında Avrupa'dan ucuz gümüş akışıydı. Osmanlı piyasaları hem Avrupa gümüşüne, hem de kalp paralara boğuldu. Timar olarak verilen vergi ve resimler ise arttırılmadığından, bu gelirin nominal değerinin aynı kalmasına karşılık gerçek değerlerinde büyük düşüşler oluştu. Bu gelişme karşısında, sipahiler ile diğer timar sahiplerinin yeni vergiler icat etmelerine, ya da zaten bunalmış durumdakı reayadan eski vergilerini daha yüksek oranlarda talep etmelerine şaşmamak gerekir. Bu dönemde görülen çeşitli yeniçeri ayaklanmaları da paranın istikrarsızlığı ve gerçek gelirlerindeki azalma ile doğrudan ilişkiliydi.

Bu kargaşalıklar sonucu onyedinci yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu, artık onaltıncı yüzyıldaki hayat gücüne sahip değildi. Ortaçağa özgü koşulların doğurmuş olduğu timar sistemi bir daha onarılmaz biçimde parçalandı. Yerini, paralı tüfekçilerden oluşan bir ordu ile, gitgide nakdî vergi tahsilâtına kayan bir merkezî hazineye bıraktı. Osmanlı akçesinin yerini Avrupa paraları aldı ve ekonomi, Avrupa merkantilizminin yörüngesine girdi.

İMPARATORLUĞUN NÜFUSU VE NÜFUS HAREKETLERİ

Nüfus

Onbeşinci yüzyılda Osmanlı nüfusuna ilişkin en güvenilir bilgi kaynağı, vergi tahrirleri (bkz aşağıda, ss.. 171-178) ile gayrimüslim baş vergisi cizye için tutulmuş defterlerdir.[1] Gayrimüslimlerle ilgili olarak Hicrî 893-896 yıllarına (17 Aralık 1487'den 5 Ekim 1491'e kadar olan döneme) ait cizye defterleri, Tablo I: 1'deki bilgileri vermektedir. Bütün gruplar için 1489 yılının toplam cizye geliri 32.407.330 akçedir. Bu rakamlar, *hane*'ler ile kocalarının toprağını tevarüs etmiş dulları kapsamaktadır. *Hane*, bir çatı altında yaşayan herkesi değil, bağımsız bir gelir kaynağına sahip olan evli çiftleri ifade eder. Dolayısıyla baba evinde oturan, ama evli ve bağımsız bir gelir kaynağına sahip olan bir erkek evlât, ayrı bir *hane* demektir. Yani hanehalkı, ekonomik bakımdan bağımsız bir aile anlamına gelir.

Tablo I: 1
Cizye ödeyen gayrimüslim nüfus, 1488-91
Hanehalkları

	1488	1489	1490	1491
Balkanlar normal cizye mükellefi haneler	639.119	646.550	621.508	639.387
Daha düşük cizye oranlarına tâbi gruplar (Eflaklar ile Bosna, Sırbistan ve Selânik havalisi madencileri)	19.079	34.902		34.970
Toplam	658.198	681.452		674.357
Anadolu		---	32.628	---

Kaynak: Barkan (1964).

Ne varki, bu rakamlar temelinde, bu dönemin toplam gayrimüslim nüfusu hakkında yaklaşık bir ölçümde bulunmak dahi imkânsızdır. Cizyeye tâbi gayrimüslimler, ekonomik faaliyetleriyle kendi geçimlerini sağlayabilecek durumda olan, 12 ya da 15 yaşın üzerindeki yetişkin erkeklerdi. Ama genel olarak, kırsal alanlarda, köylü *hane*'sinin reisi, bütün ev halkı için tek bir *cizye* ödüyordu. Ayrıca, bu vergiden muaf olan gayrimüslimler, yani din adamları, köleler, yoksullar, askerî personelin maiyet mensupları ve bazen Hıristiyan milisler de cizye defterlerine kaydedilmiyordu.

[1] Barkan (1964).

Bu tahrirlerin yapıldığı yıllarda Rumeli'de Osmanlı arazisi, Macarların elindeki kuzey Bosna ve Hırvatistan ile Venediklilerin elindeki Dalmaçya (artı Yunan ve Ege arşipelinin bazı kale ve adaları) hariç, kuzeyde Tuna ve Sava nehirlerine kadar uzanan toprakları kapsıyordu.[1] 1491'de cizye mükellefi olarak kaydedilmiş gayrimüslim hanehalklarının toplamı Balkanlarda 674.000, Anadolu'da ise 32.000 dolayındaydı. Barkan'la birlikte, toplam nüfusun yüzde 6'sının vergiden muaf ve her hanede ortalama beş birey olduğunu varsayarsak, 1490'lı yıllarda Balkanların Osmanlıların elindeki kesiminde yaklaşık dört milyon dolayında bir gayrimüslim nüfusun yaşadığı sonucuna varırız.

Anadolu'ya gelince, 1490 yılında Osmanlı arazisinin doğu sınırı, aşağı yukarı Trabzon'dan Antalya körfezine uzanan bir hatla belirleniyor, Küçük Asya'nın doğusu tamamen bunun dışında kalıyordu. 1490'a gelindiğinde Osmanlı kesiminde, yalnızca Komnenler soyundan 1461'de fethedilen Trabzon-Rize havalisinde, 27.131 hanehalkından oluşan yoğun ve toplu bir Hıristiyan nüfus kalmıştı.[2] Buna karşılık Türkmenlerin ondördüncü yüzyıl başları gibi çok erken bir tarihte istilâ ettiği batı Anadolu'da, cizye mükellefi gayrimüslim nüfus sadece 2.605 hanehalkından, Anadolu'nun kalanında ise 2.856 hanehalkından ibaretti (bkz Tablo I: 2). Bunların da büyük kısmını Rum ve Ermeniler ile kentlerdeki küçük Yahudi cemaatleri oluşturuyordu.

Tablo I: 2
1489'da Anadolu'da gayrimüslim nüfus

	Hanehalkı		
	hane	*bive*	
Saruhan	480	94	Çoğunlukla Rum
Aydın	570	172	
Menteşe	168	51	
Teke	236	33	
Hamid	491	112	
Germiyan	167	31	
Ankara	728	46	Çoğunlukla Ermeni
Kângırı (Çankırı)	504	34	
Kastamonu-Sinop	1.253	282	Çoğunlukla Rum
Bigacık	9	--	Rum
Toplam	4.606	855	

Kaynak: Barkan (1964).

[1] Bkz. Pitcher (1972), harita no. XVI.

[2] Lowry (1981).

Tüm Anadolu'daki beş beylerbeyilikte yaşayan vergi mükellefi Hıristiyan hanehalklarının sayısı, 1490'daki 32.000 dolayından 1520-35 döneminde 63.300'e, ya da toplam nüfusun yüzde 7'sine çıkmıştı. Bu artış, ya 1490-1535 arasında genel nüfus artışı eğiliminden, ya daha etkili tahrirlerden, ya da doğudan batıya göçlerden kaynaklanmış olabilir. Balkanların tamamında Müslümanlığı kabul edenler Hicrî 893 yılında sadece 94, Hicrî 893-96 yılları arasında ise 255 hanehalkından ibaretti.[1] Bu rakama, yeniçeri ocağı ve kapıkulluğu için devşirilip, eğitimleri tamamlandıktan sonra askerî sınıfa katılacak olan Hıristiyan çocukları dahil değildir.[2] 1520-35 döneminde Anadolu'da yalnız 271, Diyarbekir beylerbeyiliğinde de 288 vergi mükellefi Yahudi hanehalkı mevcuttu.

Başka bir deyişle, onbeşinci yüzyılın sonunda Fırat'tan Ege'ye kadar Anadolu, ya buraya dışarıdan göç eden Müslüman Türklerin, ya da Müslümanlığı kabul eden yerli halkların yaşadığı, büyük çoğunluğu Müslüman bir ülkeydi. Çok yaygın bir İslâmlaşma hiç kuşkusuz yaşanmıştı. Bu, Türk Selçuklu egemenliğinde geçen üç yüzyılın sosyo-kültürel süreçlerinin bir ürünüydü.[3] Onbeşinci yüzyıl ikinci yarısına ait Osmanlı nüfus ve vergi tahrirlerine bakılırsa, artık o dönemde batı Anadolu'da ezici bir çoğunlukla Türkmenler yerleşmiş bulunuyordu.[4]

1520-30'dan önce Anadolu'nun Müslüman nüfusuna ilişkin verilere sahip değiliz. Bu döneme gelindiğinde ise, Ö.L. Barkan'ın hesaplarına göre, 1490'dakiyle aynı bölgede yaşayan vergi mükellefi Müslüman hanehalkı sayısı 832.395'ti.[5] Tabii bu rakama, vergiden muaf olan askerî hanehalklarını da eklemek gerekir. Bunlar çoğunlukla kentlerde oturan küçük bir gruptu. Sözkonusu tahrirler temelinde beş Anadolu beylerbeyiliğindeki nüfus artışı, Tablo I: 3'te gösterilmiştir.[6] Hane sayısını beşle çarparak, bu beş beylerbeyiliği nüfusunun 1530 dolayında 4.636.050'den 1580'de 6.802.370'e çıktığını görüyoruz. Demek ki, nüfus artış oranı, yerine göre, yüzde 41 ile 82 arasında değişmektedir.

---

[1] Barkan (1964), s. 13.

[2] Bkz. İnalcık (1965a), ss. 1085-91.

[3] Turan (1959); Vryonis (1971), ss. 351-402; Cahen (1988), ss. 162-75, 321-23; İnalcık (1970c).

[4] İnalcık (1986a), s. 47.

[5] Barkan (1957), s. 20.

[6] Barkan (1970), s. 169.

Tablo I: 3
Anadolu'da nüfus artışı

	Hanehalkları		
	1520-30	1570-80	Artış (%)
Anadolu (Batı Küçük Asya)	474.447	672.512	41.7
Karaman (Orta Küçük Asya)	146.644	268.028	82.8
Zülkadriye (Kırşehir-Maraş havalisi)	69.481	113.028	62.6
Rum-i Kadim (Amasya-Tokat havalisi)	106.062	189.643	79.0
Rum-i Hadis (Trabzon-Malatya havalisi)	75.976	117.263	54.0
Toplam	872.610	1.360.474	

Kaynak: Barkan (1970), s. 169.

Gerçekte ise, kentlerdeki hanehalkı ortalaması, köylerdekinden daha küçüktü ve yalnızca üç ya da dört bireyi kapsıyordu.[1] Barkan'ın her *hane* için kullandığı beş katsayısı, L. Erder tarafından çağdaş demografik teori ışığında tartışma konusu yapılmıştır.[2] Erder, Osmanlı *hane*'sinin genellikle malî bir kavramlaştırmadan ibaret olduğuna, ayrıca coğrafî bakımdan da sâbit olmadığına işaret ediyor. Osmanlı nüfus ve vergi tahrirlerinin bazı türlerinde belirtilen ergenlik çağının üzerindeki erkek nüfustan yola çıkan ve nüfus artış oranları ile belirli bir nüfus kitlesinin değişen yaş bileşimi arasındaki ilişki teorisinden yararlanan Erder, bütün hanehalkı ortalamasının 3 ile 4 arasındaki oldukça dar bir dilime oturduğu sonucuna varıyor.

Öyle veya böyle, Barkan'ın, Hıristiyan batı Akdeniz dünyasında görülen çarpıcı nüfus artışına Osmanlı İmparatorluğu'nun da 1520-80 arasında ortalama yüzde 59.9'luk bir artışla katıldığı yolundaki görüşünü, Braudel akla yakın buluyor.[3] Büyük kentlerde, diyor Barkan, bu artış yüzde 83.6'lara ulaşıyordu. Hanehalkı sayısındaki artışa dayanan bu vargı, tahrirlerin kesintisiz bir dizi oluşturmamasına bağlı küçük tutarsızlıklara rastlanması olasılığı dışında, esas olarak güvenilir sayılmalıdır. Her halde, ortalama hanehalkı iki kişiden az olamaz ki, bu da 1.664.790'lık bir nüfus demektir. Ortalama hanehalkına eklenecek her bir kişi ise, nüfusta yukarı doğru 800.000'lik bir artışa denk düşer. Özetle, vergi mükellefi hanehalklarından hareketle yapılan tüm bireysel nüfus tahminlerinin oldukça hipotetik kalmasına karşılık, kaynaklarımızın zaman içinde hep aynı hane

1 İnalcık (1978a), ss. 79-80; Göyünç (1979), ss. 331-48.

2 Erder (1975), ss. 284-301.

3 Braudel (1972), I, s. 398.

kavramını kullanıyor olması nedeniyle, nüfus artış hesaplarımız daha büyük bir doğruluk payı taşımaktadır. 1535 yılına gelindiğinde, Diyarbekir (Güneydoğu Küçük Asya) ve Zülkadriye beylerbeyiliklerinin yanısıra Suriye ve Filistin de Osmanlı topraklarına katılmıştı. Bu tarihte Asya beylerbeyiliklerindeki vergi mükellefi Müslüman hanehalklarının toplamı, Kilikya ile Suriye ve Filistin gibi Arap vilâyetleri artı askerî personel de dahil olmak üzere, 1.067.355 rakamına erişir bu da gene aynı beş katsayısını uygularsak 5.300.000 dolayında bir nüfus kitlesini ifade eder. Hıristiyanlar ve Yahudiler eklendiğinde ise hanehalkı sayısı 1.146.697'yi, bireysel nüfus da 5.733.485'i bulur.

Tablo I: 4
Şam *liva*'sı örneğinde *sancak* nüfusunun artışı

Yıl	Köy sayısı	Vergi mükellefi Müslüman hanehalkı sayısı	Yıllık gelir (milyon akçe)
1521	844	38.672	12.6
1548	1.016	63.035	13.6
1569	1.129	57.897	15.8

Kaynak: Barkan (1957).

Sonuç olarak Barkan, 1520-35 döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusunu, Balkanlar ile Küçük Asya'ya ait tahrir defterlerinde yazılmayanlar da dahil olmak üzere 12 veya 12.5 milyon olarak vermektedir.[1] Braudel ise imparatorluğun onaltıncı yüzyıl sonunda ulaştığı en geniş sınırlar için azamî 22 milyonluk bir nüfus öneriyor.[2] Oysa, Barkan'ın onaltıncı yüzyıl sonu için kendi tahmini, 30-35 milyon gibi çok daha yüksek bir rakamdır; Barkan buna, 1535-1600 arasında yüzde 60'lık bir doğal büyüme varsaymak ve ayrıca üzerine, 1535'ten sonra ilhak edilen toprakların (Avrupa'da Sirem, Hırvatistan, Macaristan ve Slovakya'nın; ayrıca kuzey Habeşistan, Hicaz, Yemen, Lahsa ve kuzey Afrika kıyılarının)[3] nüfusunu eklemek suretiyle ulaşıyor. Barkan'ın rakamının abartılı olduğu açıktır.[4] Bu gibi hesaplarda, Osmanlı fütuhatının somut koşullarını da gözönünde bulundurmak

1 Barkan (1957), s. 23.

2 Braudel (1972), I, s. 396.

3 Pitcher (1972), harita no. XXI.

4 İnalcık (1978a), s. 75; Braudel (1972), I, s. 398.

zorundayız. Suriye, güneydoğu Küçük Asya[1] ve Macaristan[2] için belgelenmiş olduğu üzere, genellikle Osmanlıların yeni fethettiği topraklarda refah düzeyi ve nüfus önce düşüyor; ancak Osmanlı yönetiminin iyice yerleşmesiyle birlikte tekrar huzur ve güvenliğin hâkim olmasını, belirli bir toparlanma ve gelişme ile birlikte nüfus artışı izliyordu (Tablo I: 4).

Nüfus Baskısı

Göçebe Türkmenlerin Batı Anadolu'daki uc bölgesine gitgide büyüyen oranlarda göç etmeleri, 1260-1400 arasında Türklerin batıya yönelişlerinin başlıca neden ve tezahürlerinden biriydi. Nüfus ile ekonomik kaynaklar arasında artan bir uyumsuzlugun başgöstermesi sonucu ekonomik küçülme ve yoksullaşma olarak yorumlanan nüfus baskısına[3], birçok Osmanlı tarihçisi, 1580-1620 döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşadığı krizi ve yapısal değişimleri açıklayabilecek önemli bir unsur olarak ele almış[4]; o dönemde gerçekten bir nüfus baskısının olup olmadığını saptamak için çeşitli endeksler kullanılmıştır.

Onaltıncı yüzyılda Anadolu'da nüfus baskısı hipotezini sınamak amacıyla Michael Cook'un, Osmanlı tahrirlerinin demografik ve ekonomik verilerine eğildiğini görüyoruz.[5] Ondan önceki araştırmacılar, özellikle Akdağ, Braudel ve Güçer, nüfus baskısının ana göstergeleri olarak, buğday ihracatının daralması, fiyat artışları, imparatorlukta kıtlık ve açlıkların başgöstermesi üzerinde durmuşlardır. Cook ise sorunu, nüfusun ekonomik kaynaklara oranı ve bu oranın bazı bölgelerde zaman içinde önemli ölçüde değişip değişmediği açısından incelemeye çalıştı. Marjinal toprakların mevcut olmaması, arazi fiyatlarının yükselmesi, topraksız köylülerin sayısında artış ve dışa göçler gibi, birbiriyle bağlantılı olgulardan hareketle, "nüfus artışının ekilen alanlardaki genişlemenin önünde gittiği" sonucuna vardı. Aynı zamanda "onaltıncı yüzyıl koşullarında demografik bir son kerteye erişme" olgusunu tartışmaya açtı. Nüfus artışı ile ekilen arazinin genişlemesi arasındaki oranın 1475-1575 arasındaki seyri için, 1475'teki baz noktasını 10'a 10 olarak saptadığı bir endeks kullanan Cook, dönem sonundaki (1575'teki) durumun 17'ye 12 oranıyla ifade edilebileceğini öne sürdü. Bu noktada, ortalama köylü hanehalkının işlediği toprağın, sözü edilen bölgelerde yarım *çift*'ten dönem sonunda üçte bir, hattâ çeyrek *çift*'e kadar düştüğü de kaydedilmelidir. Aile çiftliğindeki küçülme, gerek kırsal

[1] Barkan (1957), s. 25; Cohen ve Lewis (1978), ss. 19-41.

[2] Káldy-Nagy (1960).

[3] Krş. Issawi (1958), ss. 329-33.

[4] Braudel (1972), I, ss. 593-94; İnalcık (1978a), ss. 80-83; Cook (1972).

[5] Cook (1972).

nüfus için, gerekse bir bütün olarak *çift-hane* sistemi (bkz aşağıda, s. 187 vd.) için su götürmez bir bunalıma işaret eder. Cook, yiyecek fiyatlarının ücretlerden daha hızlı arttığına da dikkat çekmiş, ama bunu istatistiklerle destekleyememiştir. Öte yandan, toprağın daha entansif kullanımı, ya da daha kârlı ürünlere geçiş de nüfus baskısının göstergeleri arasında sayılmaktadır.[1] Faroqhi, nüfus artışı ile tahıl üretimindeki artışın arasının açıldığı noktasında Michael Cook ile aynı fikirdedir. İki ayrı dönemde Şebin-Karahisar ile Kocaeli'ndeki nüfus değişimlerini inceleyen Faroqhi ve Erder, her iki durumda "onaltıncı yüzyıl sonuna doğru nüfusta belirli bir azalmanın meydana geldiğini" gözlemekte ve bunun "aslında genel bir eğilim olduğunu" öne sürmektedirler.[2]

Nüfus tahminleri ve değişimleri açısından bazı beklenmedik gelişmeler üzerinde de durulmalıdır. Örneğin, Karahisar yöresinin toplam nüfusunda görülen hızlı artış, Celalîlerin yol açtığı yıkım yüzünden Hıristiyan nüfusun doğu Anadolu'dan kaçmasıyla da açıklanabilir. Gene Faroqhi, kanunen yasak olmasına rağmen, onaltıncı yüzyılda *çift* birimlerinin bölünüp parçalanması yolunda bir eğilim görüldüğünü söylemektedir ki, tabii bu da nüfus artışının sonuçlarından biri olabilir (Tablo I: 5).

Tablo I: 5
1600'de Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Avrupa ülkelerinde nüfus yoğunluğu tahminleri (mil kareye düşen kişi sayısı)

Ülke	Yoğunluk
İtalya	97
Fransa	86
Felemenk	112
İngiltere	56
Avrupa Türkiyesi (kuzeyde Tuna ve Drava nehirlerine kadar uzanan Balkanlar)	41
Asya Türkiyesi (Trakya hariç, aşağı yukarı bugünkü Türkiye)	20

Kaynak: McGowan (1982), s. 174 not 3.

Nüfus Hareketleri

Daha ilk baştan itibaren Osmanlı toplumu, uc boylarında bahtlarını denemeye ve kendilerine yeni bir hayat kurmaya kalkışan göçmenleri, yersiz yurtsuz insanları, kendilerine otlak arayan göçebeleri, işsiz kalmış askerleri ve topraksız köylü delikanlıları kucaklıyordu. Erken dönem Osmanlı halk

[1] İslamoğlu-İnan (1987), ss. 107-28.
[2] Erder ve Faroqhi (1979), ss. 322-45.

kroniklerinin deyişiyle, "bu Osmanlılar garibleri sevicilerdir.[1] Açıktır ki, Osmanlılar, devlet gelirlerinin artışını, esas olarak insan enerjisi ve becerilerine bağlı görüyorlardı. Sonraları, timar sahipleri ile vakıf mütevellilerinin de, reayayı gelip kendi topraklarında yerleşmeye teşvik ettikleri görülecektir. Bunun nedeni, âdeta sınırsız marjinal toprakların tarıma açılabildiği kırsal ekonomide, üretici güçlerin en önemli unsurunun emek olmasıydı.

Osmanlılar mültecilere kucak açmaya her zaman hazırdılar. Meselâ, İspanya, Portekiz ve İtalya'dan sürülen onbinlerce Yahudi, 1492'den başlayarak Osmanlı sultanlarının himayesi altında kentlere gelip, yerleştiler ve hali vakti yerinde cemaatler oluşturdular. Onaltıncı yüzyılda Endülüs'ten atılan Müslüman Moriskolar, gruplar halinde Galata'nın göbeğine yerleştirildiler.[2]

Kuzeybatı Anadolu'da Rusya'dan gelme Eski Müminlere yirminci yüzyıla değin rastlanıyordu. İmparatorluğun son yüzyıllarında ise, Rusya'nın Kırım'a, Çerkezistan'a ve Balkanlara doğru istilâsı yüzünden kaçan yüzbinlerce mülteci, Osmanlı yönetimince karşılanıp Anadolu'ya yerleştirilecekti.[3]

Suriye ve Irak'ın kuzey çöl bölgesinden batı Anadolu'ya kadar uzanan geniş alanda, özellikle kalabalık olarak görülen göçebeler, genellikle belirli yaz ve kış otlaklarını kapsayan *yurt* alanlarının sınırları içinde dolaşım halinde olmakla birlikte, daha güçlü göçerlerin baskısı altında kaldıkları, ya da merkezî yönetimin otorite zaafına düştüğü dönemlerde, topluca göçüp daha iyi otlaklar arayışına girebiliyorlardı. Bu şekilde, çoğunlukla Türkmenleri, ama aynı zamanda Kürtleri ve Arapları da kapsayan bir göçerlik damarı, Osmanlı tarihi boyunca biteviye doğudan batıya akıp batı Anadolu'ya, Ege Adalarına ve Balkanlara ulaşmaktaydı.

Öte yandan, devletin *sürgün* politikası, Celalî ayaklanmaları gibi siyasal ve toplumsal kargaşalıklar, ya da bazen belirli bir bölgedeki nüfus baskısı gibi etmenler de, imparatorluğun tanık olduğu nüfus kaymalarında önemli bir rol oynuyor; bu süreçte sürü besliyen göçebelerin yer değiştirmeleri daima özel bir çarpıcılık kazanıyordu.

Bizans ve İran imparatorluklarında olduğu gibi Osmanlılar da, isyankâr bir etnik grubu verimli topraklardan atmak, ya da devlet açısından önem taşıyan bir bölgeyi kolonizasyona açmak amacıyla *sürgün* ya da belirli nüfus gruplarını zorla göçertme politikasına başvuruyorlardı. Böylece, örneğin Karadeniz'deki Canik yöresinden uslanmaz Çepni Türkmenlerinin onbeşinci

---

[1] Oruç (1925), s. 4, 79.

[2] İnalcık (1991), ss. 67-70.

[3] Karpat (1985).

yüzyıl başlarında Arnavutluk'a yerleştirildiğini; Tokat-Amasya havalisinden Tatarların Meriç vâdisine getirildiğini; Saruhan Türkmenlerinin de daha 1390'larda Batı Anadolu'dan Üsküp civarına kaydırılmış olduğunu görüyoruz. Daha sonra II. Mehmed dönemi, Konstantinopolis'in kuşatılması sırasında Rum nüfusunu yitiren İstanbul civarı köylere, gerek Türkmen göçerlerin, gerekse yeni fethedilen Sırbistan ve Mora topraklarından köylülerin topluca sürgün edilmesiyle, büyük bir kolonizasyon hareketine tanık oldu. 1455'de sultan, İstanbul'u şenletmek ve ekonomik hayatını canlandırmak amacıyla bu sefer Balkan kentlerindeki bütün Yahudi cemaatlerini yeni payitahtına göçtürdü.[1] Sonraki yıllarda da II. Mehmed, peşpeşe fethettiği Mora, Ege Adaları ve Trabzon ile bazı orta Anadolu kentlerinin Rum nüfuslarını İstanbul'a kaydırmayı sürdürdü. Ardından, 1459-75 yıllarında Orta Anadolu ile Eski ve Yeni Foça'dan ve Kefe'den Ermeniler İstanbul'a sevkedildi. Aynı şekilde, I. Selim de, Tebriz'den 200, Kahire'den, 500 kadar zanaatkâr aileyi beraberinde İstanbul'a getirdi.

Celalî çetelerinin 1596-1610 döneminde Anadolu'da sebep olduğu kargaşalık, büyük bir nüfus boşalmasına yol açtı.[2] İmparatorluğun Rumeli, Kırım ve Suriye gibi uzak köşelerine dahi ulaşan ve dönemin kaynaklarında "büyük kaçgun" adıyla anılan bu göç karşısında yönetim, sözkonusu köylülerin Anadolu'da terkettikleri köylere geri dönmelerini sağlamak için köklü önlemlere başvurdu.[3]

Celalî kargaşalıklarının ardından 1613'te, bu sefer Küçük Asya'nın doğusundaki Boz-Ulus Türkmenleri grubunda yer alan klanlar orta Anadolu'ya sarkıp tâ Kütahya'ya uzanırken, geçtikleri yerlerin ekim alanlarını büyük zararlara uğrattılar.[4] Onyedinci yüzyılda Arapların Shammar ve Anazeh kabile konfederasyonlarının Orta Arabistan'dan kalkıp Kuzey Suriye çölüne göçmelerinin de, buradaki Kürt ve Türkmen klanlarını kitle halinde Küçük Asya'nın orta ve batı bölgelerine ittiği anlaşılmaktadır. Nitekim, bundan böyle Ankara, Aydın ve Amasya-Tokat yörelerinde Boz-Ulus Türkmenleriyle karşılaşıyoruz.[5]

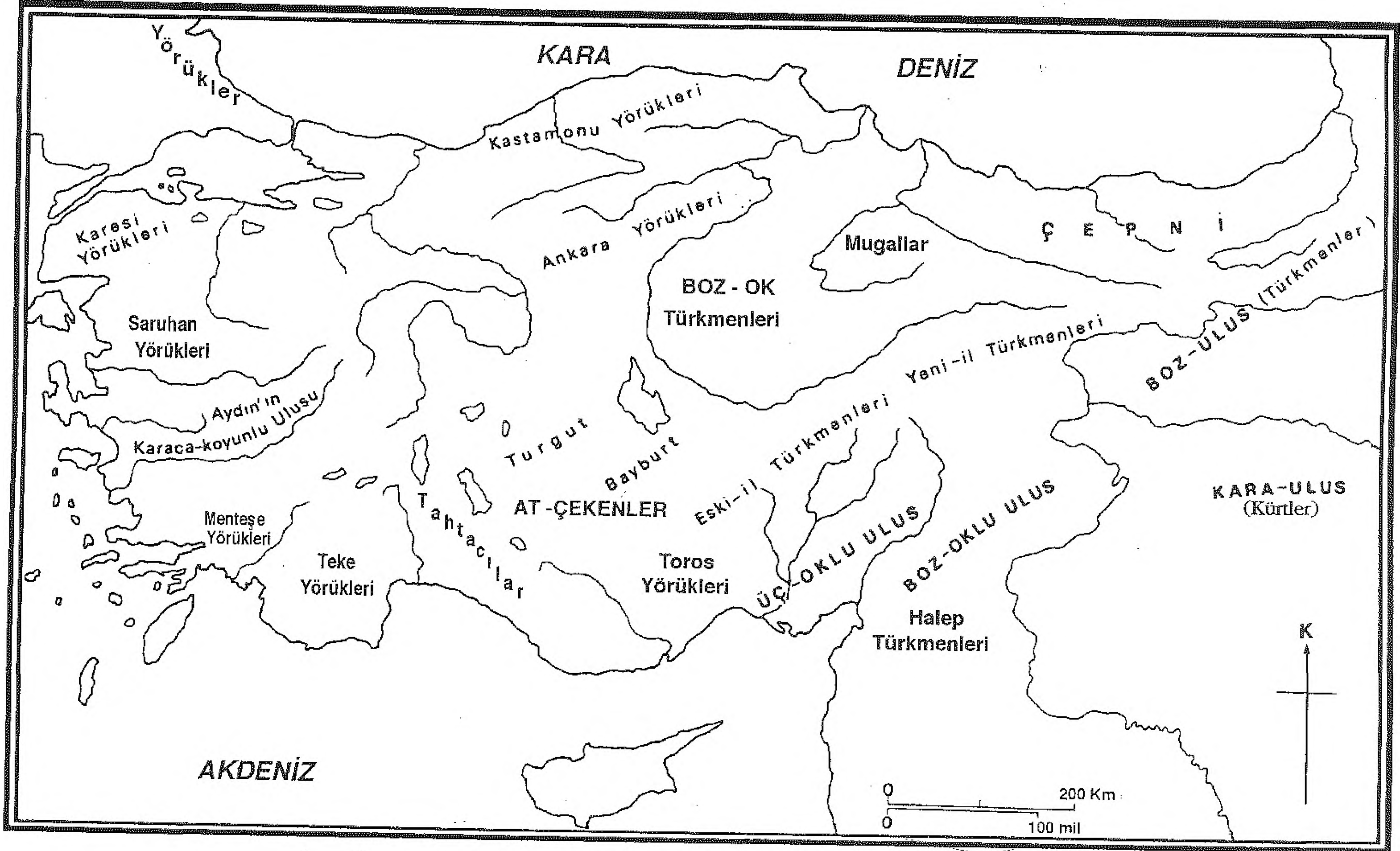
[1] İnalcık (1973b), s. 225.

[2] Akdağ (1963), ss. 250-54; *MTM*, I, s. 82.

[3] İnalcık (1965b), ss. 126-27.

[4] Güçer (1964), s. 18.

[5] Barkan (1955-56), s. 203.

7 **Anadolu'daki Türkmen İl veya Ulus konfederasyonları**

Kaynak: Sümer (1949-50), ss., aynı yazar (1967), ss. 199-362

Göçebe Türkmen Kitleleri ve Ekonomileri

Merkezî bürokratik bir devlet yapısını temsil eden Anadolu Selçukluları, göçebe Türkmen nüfusa karşı köylülüğün ve ticarî kesimlerin çıkarlarını koruyordu. Devletin marjinal topraklara sürdüğü bu Türkmenler, uc bölgeleri ile güneyde Torosların, kuzeyde ise Bolu'dan Trabzon'a uzanan Karadeniz sıradağlarının yamaçlarındaki otlaklarda yoğunlaşıyorlardı. Bir diğer göçebe Türkmen kümelenmesi de Konya ile Ankara arasındaki kurak Orta Anadolu platosunda gözleniyordu (bkz Harita 7). Pratikte, yaz ve kış otlakları, yani *yaylak* ve *kışlak*ları arasındaki mevsimlik göç veya transhümans hareketlerinin bir gereği olarak Türkmenler, kışın sürülerini alçaklara, Güney ve Batı Anadolu'da vâdilere indiriyor[1]; sınır diye birşey tanımaksızın, onbirinci yüzyıldan beri *gazi* önderlerin yönetiminde Batı Anadolu vâdilerini fetih ve iskân etmelerine değin[2], Bizanslıların elinde olan bu vâdilerin Ege'ye doğru ileri kesimlerine ilerliyorlardı.[3]

Türkmen, Yörük, ya da daha sonra Kızılbaş adlarıyla bilinen[4] Türk göçerler, 1520'li yıllarda (doğuda Sinop'tan Antalya Körfezi'ne kadar uzanan bir hatta dayanan) Anadolu beylerbeyiliği nüfusunun yaklaşık yüzde 15'ini oluşturuyordu. *Yaya* ve *müsellem* gibi göçer kökenli askerî grupları eklediğimizde bu oranın yüzde 27'ye çıktığını görüyoruz. Ama asıl büyük Yörük yoğunlukları, Ankara, Kütahya, Menteşe, Aydın, Saruhan, Teke ve Hamid sancaklarındaydı. Bu yedi sancak, toplam 80.000 hane dolayında bir göçer nüfusunu barındırıyordu[5] (bkz Tablo I: 6).

Türkmen aşiretlerinden pek çoğu, Anadolu'nun onbirinci yüzyılın son yıllarında uğradığı ilk Türk istilâsından beri bu havalilerdeydiler.[6] Ama daha sonra da, çoğu Türkmenlerden oluşan sürekli bir göçer akını, bölgedeki göçer nüfusu arttırmaya devam etti.

---

1 Planhol (1958); Hütteroth (1974), ss. 30-40.

2 Vryonis (1971), ss. 143-287.

3 Wittek (1934).

4 İnalcık (1986a), s. 41, 47.

5 *Aynı eser*, s. 45.

6 Vryonis (1971), ss. 223-44.

Tablo I: 6
1520-35 ve 1570-80 dönemlerinin Osmanlı Tahrirlerine göre, Batı Anadolu'da (Anadolu beylerbeyiliğinde) Göçer Hanehalkları

Sancak	1520-35	1570-80
Alaiye	227	455
Ankara	9.484	23.911
Aydın	6.692	3.693
Biga	99	2.066
Bolu	461	2.003
Hamid	4.978	11.814
Hüdavendigâr	1.600	2.055
Karahisar-Sahib	2.385	1.729
Karesi	---	2.445
Kastamonu	1.248	1.457
Kiangiri (Çankırı)	?	976
Kocaeli	?	?
Kütahya	15.164	23.935
Menteşe	19.219	16.912
Saruhan	6.640	15.072
Sultanönü	255	2.095
Teke	8.816	5.601
Toplam	77.268	116.219

Kaynak: Barkan (1957), s. 30.

1520-35 dönemi ile 1570-80 dönemi arasında Batı Anadolu'daki genel nüfus artış oranının yüzde 42 diye hesaplanmış olmasına karşılık, göçer nüfustaki artışın yüzde 52'yi bulması, doğal büyüme hızının yüksekliğiyle değil, doğudan süregelen göç ile açıklanabilir.[1] Osmanlılar 1352'de Balkanlarda bir köprübaşı elde ettiklerinde, Türkmenlerin kitle halinde batıya göçü hız kazandı. Türkmenlerin denizaşırı akınlarının 1348'de İzmir'de batılı Haçlılarca önü kesildiğinde [2] Türkmen göçleri yön değiştirdi ve bu sefer Denizli-Aydın-Saruhan bölgesi önce Çanakkale Boğazı'na, oradan da ilk Osmanlı fetihleri süresince Trakya'ya ve Doğu Balkanlara doğru boşalmaya başladı. Osmanlı tahrirleri, bu kitlesel Türkmen göçü ve iskânının, Trakya ile Balkanların doğusunun demografisini nasıl altüst ettiğine tanıktır. Osmanlıların yeni fethettikleri alanları türkleştirmek ve

[1] İnalcık (1986a), ss. 45-46.
[2] İnalcık (1985a), ss. 197-99.

güvenli kılmak amacıyla düzensiz göçer gruplarını Balkanlara kaydırma politikalarının yanısıra, ondördüncü yüzyılda aynı bölgelere hatırı sayılır bir gönüllü göçü de yaşanıyordu. Barkan'ın Osmanlı tahrirlerine dayandırdığı ayrıntılı bir harita, nüfusun etnik bileşimindeki bu dramatik değişimi yansıtmaktadır.[1] Daha önce Batı Anadolu'da görüldüğü gibi bu olay da, Speros Vryonis'in sözleriyle, "tipik bir askerî fethi [değil]..., göçer halkların hatırı sayılır boyutlardaki bir etnik göçünü" ifade ediyordu.[2] Karadeniz ile Mesta ve Yantra nehirlerinin çizdiği hat arasında kalan Doğu Balkanlar bölgesinde Türk yerleşimleri, onaltıncı yüzyıl başlarında artık hem göçer, hem yerleşik nüfusun çoğunluğunu meydana getirmekteydi (Tablo I: 7).

Tablo I: 7
1560'da Balkanlardaki Yörük Kökenli Milisler

Bağlı bulundukları subaşılık (*komutanlık*)	*subaşı* sayısı	*eşkünci* (asker) sayısı	*yamak* sayısı
Selânik (Makedonya, Tesalya)	13	3.000	9.000 (600 *ocak*)
Vize (Kuzey Trakya)	4	525	1.575
Yanbolu (Yukarı Tunca ırmağı)	?	?	?
Naldöken (Eski Zağra, Filibe)	42	1.715	7.548
Ofcabolu (İştip-Üsküp)	1	485	2.218
Kocacık (Yanbolu, Varna, Şumnu)	?	900	2.700
Tanrıdağ (Batı Trakya, Tesalya)	(1591'de) 47	2.125	14.710
Kesriye (Kastoria bölgesi)	?	?	?

Kaynak: Gökbilgin (1957)

Osmanlı yönetimi Doğu Anadolu'nun göçer aşiretlerini iki büyük konfederasyon halinde yeniden örgütledi: Türkmenleri Boz-Ulus'ta, Kürtleri de Kara-Ulus'ta topladı. Bu iki *ulus* arasında sık sık çatışmalar patlak veriyordu.

Bu sırada Türklerin çoğunluğu artık köy ve kasabalarda yerleşik hayata geçmiş bulunmaktaydı. Gene de, Aytos (Aydos) ile Stara Zagora (Eski Zağra) arasındaki Doğu Balkan sıradağları ile, Batak, Haskovo ve Komotini (Gümülcine) arasındaki Rodop dağlarında hâlâ yoğun Türkmen kesimleri yaşıyordu. Selânik'in kuzeyindeki dağlık bölgede bir başka Yörük yoğunluğu mevcuttu. Varna ile Şumnu'nun kuzeyinde uzanan Dobruca bozkırı ise hemen tamamen Yörüklerin elindeydi. Buna karşılık Mesta ve Yantra nehirleri hattının ötesinde kalan Batı Balkanlar'da yalnızca tek tük

[1] Barkan (1953-54), ss. 209-39; Barkan (1946-50) : harita.

[2] Vryonis (1975), s. 50.

Yörük gruplarına rastlanıyor, bunlar da daha çok Üsküp'ün kuzeyindeki dağlık kesim ile Küstendil'in güneyindeki Karatova dağında görülüyordu. Öte yandan Meriç vâdisinin Haskovo ile Pazarcık arasındaki kesimine yerleştirilmiş bulunan kalabalık Yörük göçer grupları, onbeşinci yüzyıl başlarında bu yörenin köy ve kasabalarında oturmaktaydılar. Onaltıncı yüzyıl başlarının Osmanlı tahrirleri ışığında Balkanlar'daki Müslüman göçer varlığı, Tablo I: 8'de gösterilmiştir.

Tablo I: 8
Balkanlardaki Müslüman Göçerler

	Hanehalkı sayısı
Yörükler	14.435
Askerî örgütlenmeye tâbi Yörükler	23.000
Müsellemler (Yörük kökenli)	12.105
Toplam	49.540

Tablo I: 8a
Doğu Anadolu'daki Aşiret Konfederasyonları

	Hanehalkı sayısı	Koyun sayısı	Ödenecek toplam vergi (akçe olarak)
Boz-Ulus (Türkmenler)	7.325	1.998.246	y. 2 milyon
Kara-Ulus (Kürtler)	?	?	y. 1 milyon
Şam Türkmenleri	?	?	100.000
Diyarbekir beylerbeyiliğindeki diğer dağınık klanlar	273		14.806

Kaynak: Barkan (1943), ss. 143-44.

Kuzey Irak'ın Berriye bozkırındaki kışlaklarından, kuzeyde, Murad suyu ile Fırat nehri arasındaki Bingöl dağlarında bulunan yaylaklarına mevsimlik gidiş-gelişleri sırasında Boz-Ulus aşiretleri, bir çok yerel Kürt beyine çeşitli resimler ödemek zorunda kalıyorlardı (Tablo I: 8a). Osmanlı yönetimi bu resimleri toptan ilga edip, Murad suyunun geçit verdiği yerde devlet hazinesi adına toplanmak üzere, her 300 koyunluk sürü başına bir koyundan ibaret tek bir vergi koydu.[1] Toros dağlarının ortasında İçili'nde

[1] Barkan (1943), ss. 140-42.

Yörükler çoğunluktaydı[1] ve bu havaliden onaltıncı yüzyılda artık tarımsal karakter taşıyan komşu bölgelere, özellikle kışın kıyı şeridindeki ovalara sürekli bir göç sözkonusuydu.[2] 1530'a gelindiğinde, bu Yörüklerden pek çoğu ya tamamen yerleşik olmuştu, ya da ikincil bir faaliyet olarak tarla tarımı veya bağcılıkla uğraşmaktaydı.

Göçerler ve Ekonomi

Yerleşik nüfusun, özellikle merkezî yönetim bürokratlarının göçerlere ilişkin yargılarını eleştiri süzgecinden geçirmeksizin benimsemek, çok yanıltıcı olabilir.[3] Çünkü, aslında Türkmen göçerler, yerleşik toplumun ayrılmaz bir parçasını oluşturuyor ve toplumun varlığı için vazgeçilmez önemdeki bazı işlevleri yerine getiriyorlardı.

Bu gerçeği gören Osmanlı Devleti, göçerleri kendi imparatorluk düzeniyle uyum içinde varedebilmek için bazı önlemler almıştı.[4] Her klana yaylak ve kışlaklarıyla bir *yurt* veriliyor; bunun sınırları belirlenip imparatorluğun tahrir defterlerine kaydediliyordu. Bu yurt alanı içinde Türkmenler, hayvancılığın yanısıra marjinal olarak tarımla da uğraşıyor; ormanlık veya bataklık araziyi tarıma açıp, ister kendi ihtiyaçlarını karşılamak ister pazarlamak üzere buğday, pamuk ve pirinç ekiyorlardı. Örneğin, Batı Anadolu ile Aşağı Kilikya'nın nehir vâdilerindeki arazinin sıtma yatağı bataklıklarla kaplı büyük bölümü işlenmeden duruyordu. Buralara kışlamaya gelen Türkmen göçerler, bu toprakların bir bölümünü tarıma açıp, pamuk ya da pirinç gibi ticarî ürünler yetiştirmeye koyuldular[5] (aşağıda bkz sh. 208 vd). Yaylaklarına döndüklerinde geride bekçiler bırakıyor, sonra da mahsûlü kaldırmaya geliyorlardı. Bu gibi geçici yerleşimler, zamanla küçük köylere dönüştü (s. 214-215). Osmanlı tahrirleri, Türkmenlerin Batı Anadolu'nun bazı düzlüklerinde yetiştirdikleri pamuğu, Efes (Ayasoluk) ve Palatia (Balat) limanları ile Sakız adasındaki İtalyanlara sattığını gösteriyor. Cenovalıların bu noktalarda satın aldığı ham pamuğun toplam değeri, 1450'li yıllarda

---

[1] Barkan (1943), s. 52, madde 19. 1580-90 döneminde göçerler Zülkadriye'de toplam nüfusun yüzde 54'ünü, Halep beylerbeyliğinde yüzde 58'ini, Bağdad beylerbeyliğinde ise yüzde 62'sini oluşturuyordu. Bkz Murphey (1984), s. 192.

[2] Barkan (1943), s. 53, madde 23.

[3] Vryonis (1975), s. 57, zamanla Rumlarla Türkler arasında aşamalı bir ortak yaşam kaynaşmasının (sembiyozun) adım adım gerçekleştiğini kabul etmektedir.

[4] Lindner (1983), ss. 51-74, Osmanlı devletinin kasten Türkmen göçerleri ekonomik bakımdan yıkıma uğratmaya yönelik bir vergi politikası izlemek suretiyle, göçerlere yerleşik hayata geçmekten başka hiçbir alternatif bırakmadığını öne sürüyor. Krş. İnalcık (1986a), not 67.

[5] Soysal (1976), ss. 24-28.

yarım milyon küsur düka altını gibi muazzam bir rakama ulaşmıştı.[1] Pegolotti ise (1340'a doğru) buğday, pirinç, balmumu, kenevir, mazı, şap, kök boya (madder root: kök kırmızısı), meşe palamudu ve "Türk ipeği" gibi ihraç ürünlerinden söz eder.[2] Türkmen emirleri ile İtalyan tüccar kentleri arasındaki ticaret sözleşmelerinde, ihraç ürünleri olarak özellikle buğday, kuru meyvalar, atlar, öküzler, koyunlar, köleler, balmumu, şap ve deriler, ithalat olarak da şarap, sabun ve dokumalar üzerinde durulduğu görülür. Elizabeth Zachariadou'nun Latince kaynaklara dayalı çalışmaları[3], Türk beylikleri döneminde Batı Anadolu'daki ekonomik canlanışa ışık tutar. Bu, Türkmen egemenliğinde bölgenin tam bir yıkım ve çöküş yaşadığı şeklindeki karamsar görüşün değiştirilmesini gerektirir. Hoşgörülü emirlerin yönetiminde, zamanla Türkmenler ile Rum nüfus arasında bir ortak yaşam kaynaşmasının meydana geldiği anlaşılmaktadır.

Pamuk ve buğdayın yanısıra halı ve kilim ihracatının da uluslararası ticarette önem kazanması, Batı Anadolu'daki Türkmen ekonomisi ve toplumunu çok derinden etkilemiştir.[4] 1330'lu yıllarda İbn Battuta[5], Konya Aksaray'ından şöyle söz eder: "Koyun yününden imal ettikleri ve buranın adıyla anılan halıların hiçbir ülkede eşi olmayıp, buradan Suriye'ye, Mısır'a, Irak'a, Hindistan'a, Çin'e ve Türklerin diyarlarına satılır." Daha sonra, özellikle Yukarı Gediz üzerindeki Uşak-Gördes-Kula havzasının uluslararası önemde bir halıcılık merkezi haline geldiğini görüyoruz. Bu benzersiz gelişme bir dizi etmene dayanıyordu. Çevre dağların yoğun biçimde Türkmen göçebeleri meskûn yüksek otlaklarıyla bölge coğrafyası, hem bol miktarda yün, hem de ucuz ve vasıflı emek kaynağıydı. Civarda boyama hammadelerinden en iyi kalite kök boya (madder-root: kök kırmızısı) ile şapın varlığı, hızlı akan derelerde ham yünü yıkama ve dokunmuş halıların suda son işlemlerini yapma Gediz nehri ile de denize ulaştırma olanağı, bu ideal koşulları tamamlıyordu. Zamanla bu havzada ortaya çıkan zengin kasabaların hepsinde Türkmenler oturuyor, ancak her yaz iki-üç ay çevre dağlarda yaylamaya devam ediyorlardı.[6]

---

[1] Heers (1961), s. 393.

[2] Pegolotti (1936), ss. 293-300, 360-83, 411-35.

[3] Zachariadou (1983), ss. 125-73, Vryonis'in gerileme teorisine değişiklik getiriyor (bkz. Vryonis [1971], ss. 144-45).

[4] Desenlerinin güzelliği ve canlı renkleri nedeniyle Türkmen halıları, Avrupa kentlerindeki kilise ve ticarethanelerin duvarlarını süslüyor; aynı zamanda Carpaccio, Lotto ve Holbein gibi ressamların tablolarında yer alıyordu. Bu konuda bkz. Yetkin (1972); Aslanapa ve Durul (1972); Rogers (1990-91).

[5] İbn Battuta (1962), ss. 432-33.

[6] İnalcık (1986a), ss. 54-55.

Besin maddelerinin yanısıra, kent sanayine yün ve deri gibi temel hammaddeleri temin eden hayvancılık, gerek doğuda gerekse Avrupa'daki sanayi-öncesi toplumlar açısından hayatî bir ekonomik önem taşıyordu. Bu bağlamda, Osmanlı egemenliğindeki Anadolu ve Balkanlar'dan Avrupa'ya ihraç edilen ürünler listesinde ilk sıraları ondördüncü yüzyıldan yirminci yüzyıla kadar hep yün ve derinin almasına şaşmamak gerekir (bkz s. 321-324).

Anadolu göçebelerinin ekonomik katkılarının bir başka boyutu da, gerek özel sektör ve gerekse devlet işletmeleri açısından, imparatorluğun kara ulaşımını tekellerinde bulundurmalarıydı. Yörükler için en önemli hayvan, deveydi. Her zaman zor koşullarda eşya taşıyabilen develeri, Yörükler sistematik biçimde taşımacılıktan para kazanmak için kullanıyor; bu ekonomik öneminden ötürü asla eti için kesmedikleri deveye "ana sermaye" diyorlardı. Hattâ bazı göçebeler bu yolla düpedüz sermayedar durumuna geliyorlar; sürülerine bakmaları için ayrıca çoban tutarken, kendileri uzun mesafe taşımacılığıyla ya da hayvan ticaretiyle uğraşıyorlardı.

Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu Büyükelçisi Busbecq'in, Osmanlı İmparatorluğu'nun pirinç ve deve sayesinde vücut bulduğu yolunda, 1555'te sarfettiği sözler[1], önemli bir gözlemi içeriyor (dayanıklılığı nedeniyle pirinç, seferde ordunun esas besin kaynağıydı). Türkmenlerin tek hörgüçlü Arap develeriyle çift hörgüçlü Orta Asya (Baktriane) develerini çiftleştirerek ürettiği melezler, Anadolu'nun çetin arazisiyle soğuk ve yağışlı iklimine çok uygundu. Tavernier, Tebriz ile İstanbul arasındaki kervan trafiğinde kullanılan bu yeni türlerin, tek hörgüçlü Arap devesinden daha büyük olduğunu ve daha fazla yük taşıyabildiğini farketmişti.[2] Bu hayvanlar kendilerini çamurdan rahatça kurtarabiliyordu. Anadolu'nun muazzam deve nüfusu, ancak yirminci yüzyılda, demiryolu şebekesinin tamamlanmasıyla ortadan kalkacaktı.

İster ordunun silâh ve cephanesiyle ikmal malzemesi olsun, ister hantal ve hacimli ticarî mallar olsun, her çeşit ağır yük deveyle taşınıyordu. Deve, ortalama 250 kilo civarında, yani at veya katırın iki katı kadar bir yükü, nisbeten düşük bir maliyetle taşıyabiliyordu. Bu sayede Osmanlı ordusu, bütün silâh ve ağırlıklarıyla birlikte tek bir mevsimde Fırat boylarından Tuna boylarına intikal edebilmekteydi. Deve olmasaydı, hem ordunun, hem tek tek kalelerin ikmali için gerekli un, buğday ve arpayı taşımanın maliyetiyle başetmek mümkün olamazdı. 1399'da I. Bayezid'in ganimetinin bir bölümü olarak Antalya bölgesinden on bin deve çekip götürmesi bir tesadüf değildir. Gerek bu havalideki ve gerekse batı Anadolu'daki deve sürücüleri ya

---

[1] Foster (1933), ss. 108-10, 241.

[2] Tavernier (1970), ss. 36-37.

Türkmen ya da "göçmen Arap"tılar.[1] Kısaca; taşıma ve lojistik hizmetleri bakımından Osmanlı orduları, deve sürücüsü göçerlere bağımlıydı. Osmanlıların sert taş yüzeyli yollar yapmamalarının nedeni de buydu. Sultanın eşyasının taşınması için sarayın nisbeten az sayıda deve bulundurmasına karşılık, sefer zamanı ordu için onbinlerce deve ve göçer sürücü tutuluyordu.

Bazı koşullarda Yörükler yerleşik hayata geçmeye mecbur kaldıklarında, bunu kısa bir uyarlanma dönemi içinde fazla zorlanmadan gerçekleştirebiliyorlardı (s. 214-215). Otlatıcılık yaşantılarında Yörüklerin, ekonomilerini sık sık tarımla tamamladıkları da oluyordu. Deliorman ve Dobruca, ya da Orta Anadolu'da görüldüğü gibi, Yörük köyleri, civardaki diğer köylerden, daha küçük ve ilkel olmalarıyla ayırdedilebilir.[2] Onbeşinci yüzyıla ait Osmanlı vergi ve nüfus tahrirlerinin gösterdiği gibi, Türkmen kökenli nüfusun o sırada artık esas olarak yerleşik bir karakter kazandığı Batı Anadolu, buğday, pamuk, kuru üzüm, incir, şap, halı, yün ve deri ihracatı yoluyla Avrupa ticaretiyle bütünlenmesi sayesinde, imparatorluğun en müreffeh bölgelerinden biri haline gelmiş bulunuyordu.

Onaltıncı yüzyılda köylü nüfusun hızla artmasının, ekilen toprakların otlaklar aleyhine genişlemesine yol açtığı, bunun da Yörükleri gitgide daha yükseklerdeki marjinal topraklara çekilmeye zorladığı yolunda bir görüş mevcuttur.[3] Ormanlık bölgelerdeki tarımcı yerleşimlerinin çoğalması da aynı etmenle açıklanmaktadır. Ayrıca, onaltıncı yüzyılda Doğu Anadolu'da pastoral göçerler ile köylüler arasındaki mücadelenin yönetim açısından ciddî bir sorun haline geldiğini biliyoruz. Bu bölge, özellikle Erzurum-Pasin koridoru, Osmanlı ordularının güzergâhı haline geldiğinde, köylü nüfus toprağı terkedip dağıldı. Ardından, güneyden çıkagelen göçebeler toprağı yaylak edindiler. Buna karşılık yönetimin timar verdiği sipahiler, köylüleri geri getirip toprağı tekrar ekime açma çabasına girdiler.[4] Bunun üzerine göçebeler sürüleriyle bu topraklara girmesi yasaklandı. Sultanın bu yoldaki fermanının çileden çıkardığı göçerler, ülkeyi tamamen terkedip İran şahının yönetimi altındaki Azerbaycan'a geçmek tehdidinde bulundular.[5] Gerçekten de, onaltıncı yüzyıl, Türkmen klanlarının biteviye Azerbaycan yönünde kaçışına tanık oldu.

---

[1] İnalcık (1983d), ss. 263-67.

[2] İnalcık (1992b); Tunçdilek (1960); İnalcık (1970b), s. 21.

[3] Planhol (1959).

[4] Otlakların tarlalara dönüştürülmesinde köylülerin başını sipahiler çekiyordu. Bkz Barkan (1943), ss. 27-29, 67.

[5] Sümer (1957), ss. 429-47.

Aşiretlerin, çoğunlukla Kızılbaş Türkmen aşiretlerinin, Osmanlı-İran sınırının her iki tarafında otlak arayışı içinde her mevsim bir o yana, bir bu yana geçmeleri, Osmanlılar ile Safeviler arasındaki başlıca çatışma nedenlerinden biriydi. Sürüleri güdenlerin siyasal sınırları hiçe saymaları nedeniyle, aynı yüzyılda Polonya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında da benzer bir durum söz konusuydu (bkz s. 343-349). Genellikle Batı Yörükleri, Sivas yöresinden Akdeniz'e ve Sakarya vâdisinden Aydın sancağına kadar uzanan Orta Anadolu mekânında daha elverişli iklim koşulları sayesinde, hayvancılığı tarımla tamamlıyor; buna karşılık Kuzey Suriye ile Doğu Anadolu'daki aşiretler otlatıcılığa çok daha bağımlı gözüküyordu.[1] Çoğu sipahi, timar gelirini arttırmak açısından, otlatıcı göçerlere ayrılmış otlakları ekili araziye dönüştürmeye özellikle istekliydi. Bu yolda başvurdukları bahanelerden biri, otlakların zaten göçerlerce terkedilmiş olduğu iddiasıydı.[2] Kısacası, ekili arazinin otlaklar aleyhine genişlemesi teorisi, onaltıncı yüzyıl Anadolu hayatının gerçekleri arasındaydı.

Köylülerden farklı olarak, göçerleri bir bölgeden diğerine nakletmek genellikle vergi tahsili bakımından sakıncalı olmadığından, devlet Türkmenleri çok çeşitli işlerde kullanıyor; Balkanlarda destek birlikleri olarak örgütlediği gibi (Tablo I: 7), Anadolu'dan Rumeli'ye sürüp, yolların stratejik bakımdan önemli noktalarına ya da dağ geçitlerine (derbendlere) yerleştirebiliyordu. Madenler, çeltikçilik, ya da devlet için at yetiştirici ve eğiticiliği gibi çok çeşitli devlet işletmelerinde göçer iş gücü, vergi muafiyeti karşılığında, yaygın olarak kullanılmaktaydı. Başka bazı göçer gruplarını da devlet, saraya veya orduya gâh tereyağı gibi bir kısım besin maddeleri, gâh ok ve yay temin etmekle yükümlü tutuyordu.

Narin ekonomileriyle göçerler, olumsuz etmenlere yerleşik nüfustan daha açıktılar. Örneğin herhangi bir salgın hastalığın sürülerini kırıp geçmesi halinde, derhal mutlak yoksulluğa gömülebilirlerdi. Bu koşullarda ise ya eşkiyalaşıyor, ya da küçük bir ücret karşılığında imparatorluk ordusuna paralı asker yazılıyorlardı. Osmanlı toplumunun parçalı, ayrıcalıksız grupları olarak, kurulu düzene karşı hemen her harekete katılmaya hazırdılar. Dağlarında o denli kendi başlarına buyruktular ki, Toroslar'daki Yörükler ve Balkanlar'daki Arnavut aşiretleri için isyan adetâ bir yaşam tarzıydı. Otlatıcılık ekonomisinin egemen olduğu Doğu Anadolu'da Osmanlı yönetimi, ırsî reislerine bağlı özerk yaşantılarına saygı göstermek suretiyle aşiretlerle uzlaşmaya çalışıyordu. Göstermelik miktardaki vergiler kendi beyleri tarafından toplanıp devlete teslim ediliyor; böyle ayrıcalıklar

[1] Sümer (1949-50), s. 516.

[2] Barkan (1943), endeks *sipahi*.

karşılığında, gene ırsî reislerinin emrinde askerî hizmet vermeleri isteniyordu.

İster Müslüman, ister Hıristiyan olsun, dağlık yöreler halkının bazı ortak özellikleri vardı. Kural olarak imparatorluk idaresi, büyük ve geleneksel aşiret birimlerini, resmen tanınan ve kontrol altında tutulan reislerin yönetimindeki bağımsız klanlara bölüyordu. *Yurt* alanları ile yaylak ve kışlakları arasındaki mevsimlik göçlerinde izleyecekleri yolların resmî tahrir defterlerine kaydedilmiş olmasına karşın, gerek köylüler ve gerekse yetkili makamlarla aralarında çatışma eksik olmuyordu. Bürokratik kısıtlamalardan, deftere yazılmaktan ve vergilendirilmekten nefret eden göçerler, merkezî iktidar zayıfladığı anda huzursuzlanıp kontrolden çıkabiliyorlardı.

A EKONOMİK ZİHNİYET

İran devlet geleneğinde ekonomi, yalnızca devlet maliyesini ve dolayısıyla hükümdarın iktidarını güçlendirmenin bir aracı olarak görülürdü.[1] İmparatorluk ekonomisi ve ticaretinin örgütlenmesine yaklaşımında Osmanlı rejimi, öncelikle merkezî hazinede mümkün olduğu kadar çok kıymetli maden (külçe veya para halinde altın ve gümüş) biriktirmeyi amaçlıyordu. Van Klaveren'in deyişiyle fiskalizm (gelircilik), "her durumda kamu gelirlerini ekonomi dışı amaçlarla azamiye çıkarma çabasıdır."[2] Gerçekten de bu, Osmanlı İmparatorluğu'nun temel ilkeleri arasındaydı.

Öte yandan, askerî güç zenginliğin başlıca aracı olarak görüldüğünden, fiskalizmle birlikte askerî emperyalizm, İran-Osmanlı fetih devleti anlayışnın temelini oluşturuyor; Osmanlı fetih ve imparatorluk inşası sürecinin dinamikleri bu iki kavramın içiçeliğinden kaynaklanıyordu. Osmanlı âlimlerinden Kınalızade (ö. 1561), imparatorluğun karar mevkilerindekilere şu tavsiyede bulunuyordu[3]:

> Bazı otoriteler servet edinmeye yönelik faaliyeti üç sektörle sınırlamışlardır: ticaret, zanaat ve tarım. Buna karşılık fakîhlerin [hukukçuların] bir bölümü, *emaret*'i [beyliği, siyasî-askerî gücü] de ekleyerek dört sektörden söz ederler. Dinî ve ahlâkî açıdan bunlardan hangisinin en iyi olduğu konusunda bir görüş birliği yoktur. İmam Şafi'î'ye göre, bizzat Hazreti Muhammed'in asıl mesleği olduğundan, ticaretin en üstün sayılması gerekir. Buna karşılık Mâverdî, en yüksek mertebeye tarımı yerleştirmiştir. Daha sonraki bir kısım otoriteler ise, ticarî faaliyetin bünyesini istilâ eden sayısız kanun dışı uygulama sonucu servetlerin lekeli olduğu; dolayısıyla ticarete kıyasla tarıma öncelik verilmesinin doğru olduğu görüşündedirler. Servet edinmede kişi, ilkin zulüm ve teaddiden; ikinci olarak hayasız faaliyetten; üçüncü olarak da kirli veya aşağılık mesleklerden uzak durmalıdır.
>
> İktisadî faaliyetler üç kategoriye ayrılır: âlâ, evsat ve edna. Ulemanın, devlet görevlilerinin ve askerlerin uğraşıları, sırasıyla akıl, belâgat ve cesaret gibi manevî değerlere dayandığından,

---

[1] İnalcık (1973a), ss. 65-66.

[2] Coleman (1969a), s. 142.

[3] Kınalızade (1284 H/1867), II, ss. 2-4, 8-10, 72-74, 110; III, ss. 6-8.

> asil meslekleri oluşturur. Tefecilik ve eğlence sanatları ise düşük düzeyli mesleklerdir. Nizâm-ı âlem hayrına bütün bu meslekler gereklidir ve her grubun mutlaka kendi faaliyet alanı içinde kalması şarttır. Evsat [orta düzeydeki] meslekler arasında, hem yaşamak için gerekli olan tarım, hem de o kadar hayatî olmayan kuyumculuk yer alır.

Meslekî faaliyete gelince; gene Kınalızade'ye göre bir zanaatkâr, yalnızca geçimini çıkarmakla yetinmeyip, mümkün olan en iyi ürünü gerçekleştirmeye çalışmalıdır.[1] Hoşnutluğu ve hayır duası bu dünyada ve ahirette refah ve mağfiret bulmanın kaynağı olan müşteriyi memnun etmek her ne kadar gerekliyse de, diyordu yazar, lüks emtia üzerinde fazla titizlenmek zamanı boşa harcamak demektir. Bunun yerine bir Müslüman, zamanını namaz ve niyaz ile geçirse çok daha iyi ederdi.

Kınalızâde'nin gerek tarımın önemi, gerekse ekonomik faaliyete ahlâkî açıdan yaklaşmanın zorunluluğu üzerindeki ısrarının altı çizilmelidir. Bu fikirlere, salt teorik ve etik tavsiyeler deyip geçemeyiz, çünkü bunların Osmanlı seçkinlerinin de, sıradan halkın da toplumsal ve ekonomik konulardaki görüş ve davranışlarını gerçekten etkilediğini biliyoruz. Bu tesbitimiz, Osmanlı tarihinin çok çeşitli durum ve kurumlarının tanıklığına dayanmaktadır.

En önemli ve gerekli ekonomik faaliyet olarak tarıma tanınan öncelik özellikle ilginçtir. Sultan I. Süleyman da köylü reayayı insanlığın asıl velinimeti diye tanımlamak suretiyle, bu konudaki fikrini çok net bir şekilde dile getirmiştir. Nitekim, devletin güçlendirilmesi anlayışına paralel bir ilke olarak, Osmanlı siyasal sisteminin, tarımsal üretimin arttırılması ve köylünün korunması için *çift-hane* sistemini geliştirdiğini görüyoruz (bkz s. 194-199).

Buna karşılık, batılı merkantilist hükümetler Osmanlı Devleti'nden farklı kılan şey, Avrupa devletlerinin zenginlik-güç-zenginlik denkleminde sanayi ve manifaktüre büyük ağırlık tanıması, böylece tüccar sınıfının ve merkantilizmin toplumda önderlik konumuna yerleşmesiydi. Başka bir deyişle, Batı, kapitalist bir sistem altında biteviye genişleyen sanayi ve pazar aracılığıyla gelişen bir ulusal zenginlik ekonomisine doğru yol alırken, Osmanlılar fetihle toprak kazanmayı vurgulayan bir imparatorluk politikasına bağlı kalıyorlar ve manifaktür alanında lonca sistemine, toprak tasarrufu ve tarım alanında *mîrî* devlet kontrolu yöntemine önem veriyorlardı.

---

[1] *Aynı eser*, II, s. 9.

BİR "REFAH DEVLETİ" OLARAK OSMANLI DEVLETİ

Yalnız bir güç ve kudret devleti olma amaçlarıyla çelişkili gibi gözükse de, İslâm devletinde topluluğun refahı kaygısı yine de ağır basıyor ve bu, bir bolluk ekonomisine bağlılığı gerektiriyordu. Katıksız bir İslâm geleneğinde devlet, İslâmî ideolojiyi yayma aracından başka birşey olamazdı. İslâm şeriat hukukunu kuran kadim büyük imamların görüşlerinden ve belki bir parça da Max Weber'in kazandırdığı perspektiflerden yola çıkan çağdaş Müslüman bilginler[1], ekonomik faaliyetin, bir bütün olarak Müslüman cemaatinin ortak refahını her şeyin üstünde tutan İslâmî değerler sistemince belirlendiğini savunurlar. Batıya özgü *homo economicus* kavramını eleştirerek, İslâmî dünya görüşünün dünya ile ahiretin birliğine dayandığına, zira insan hayatının tek bir nihaî hedefe: "Allah'ın rızasını almaya" yönelik uyumlu bir bütün olarak düşünüldüğüne dikkat çekerler. Asıl "ekonomik" amaçlar, yoksul ve muhtaçları gözetmek, gelecek nesillerin refahına kaynak tahsis etmek ve cemaat yaşantısını iyileştirmeye çalışmaktır. "Üretim ve kâr amaç değil, araçtır," der M. al-Mubarak. "Çağdaş sistemlerin itici gücünün kâr olmasına karşılık, İslâmî bir sistemde gaye insanların refahıdır."[2] Ama tabii, bu İslâmî teorilerin nerede, ne zaman hayata geçirilebilmiş olduğu, ayrı bir tartışma konusudur. Hattâ aslında, İslâmî ideal ile günlük uygulama arasındaki çatışma İslâm toplumlarında hiç eksik olmamıştır denilebilir.[3] Bütün İslâm devletlerinde gayet gelişkin gayri-İslâmî vergi sistemlerine rastlanması olgusunu tamamen hiçe sayan dar-hukukçu ortodoks görüş, İslâm'ın malî sisteminin, "her bir ferdin asgarî geçimliğini teminat altına almayı" ve ekonomik kaynakların cemaatin maddî refahı yararına üretken kullanımını sağlamayı amaçlayan İslâmî hayır anlayışına dayandığını öne sürer. Burada esas yönelim, "cemaatin gelirinin varsıllarla yoksullar arasında karşılıklı olarak bölüşülmesi"dir. Ne varki özel mülkiyet de İslâmın dinî bakımdan dokunulmaz ilkeleri arasındadır.

Öte yandan, klâsik Müslüman fakihlerinin geliştirdiği bir teoriye göre, *gerçek ihtiyaç maddeleri* ile *lüks eşya* arasında bir ayırım yapılmalıdır. Buna göre pratikte, çoğu tüccar tarafından ithâl edilen lüks emtianın devletin fiyat denetimi kapsamına girmemesine karşılık, günlük pazarda satılan ihtiyaç maddeleri ile yerel ürünler, devletin atadığı *muhtesib*'in (çarşı müfettişinin) sıkı denetimi altındadır.[4] Bu ihtiyaç maddelerine uygulanacak *narh* (azamî

---

[1] Rehman (1974); Ahmad (1980), ss. 3-18, 119-30, 143-70.

[2] Ahmad (1980), s. 16'da al-Mubarak'tan aktaran : A. Zarqa.

[3] Kuran (1989), s. 171.

[4] İnalcık (1969d), s. 98.

fiyat) sistemi ile çarşıdaki fiyat, ölçü ve ağırlıkların sürekli denetlenmesi, cemaatin başı olarak sultanın veya yerel kadının en önemli sorumlulukları arasındadır ve gerçekten de Osmanlı sultanlarının bu görevi son derece ciddiye aldıkları görülmektedir. İslâm kentlerinde ekmek yüzünden çıkan halk ayaklanmalarının hayli sık görülmesi nedeniyle, buna belki bir politik kaygı boyutu da eklenebilir. Her halükârda, temel ihtiyaç maddelerinin darlığını önlemek ve bir bolluk ekonomisini teminat altına almak, sultanın en önemli sorumlulukları arasında sayılmıştır (bkz s. 82-86). Arşiv belgeleri, bu ilkelerin Osmanlı devlet görevlilerinin ekonomik faaliyetle ilgili bütün kararlarında etkili olduğuna tanıklık etmektedir.

Bu bağlamda, hayır kavramının İslâm hukukundaki yeri ve önemi de anlamlıdır. Hayırseverlik, Allahın kullarına cömertçe ihsan ettikleri karşısında duyulan şükranın ifadesidir; dinî *sadaka* yükümlülüğü çerçevesinde yorumlanır[1] ve İslâm açısından son derece faziletli bir davranış örneği oluşturur. Nitekim sultanlar sık sık sadaka vermiş; çeşitli vesilelerle binlerce koyun kestirip bazen kendi elleriyle yoksullara dağıtmışlardır. *İmaret* adı verilen aş dağıtım mutfakları, kentlerde dinî vakıflara bağlı en yaygın kurumlardandır. Bu arada Osmanlı sultanlarının, oruç tutma ve hayır işleme ayı olan Ramazan'da İstanbul'un dilenci akınına uğramasını önlemekte zorlandıklarını da kaydetmeliyiz. İmparatorluğun dört bir yanında, özellikle de sınır kalelerinde cami ve mescidlerde binlerce *duagûyân* (ücretli dua okuyucu), devletten düzenli maaş alan büyük bir grubu oluşturmaktaydı. Hayır işlemenin Allah'ı hoşnut kıldığı ve lütfuna mazhar olduğu inancı, İslâm devletlerinde ekonomik önem taşıyan pek çok temel konuda Müslümanların davranışlarını belirliyordu ve bu alanda Osmanlılar, özel bir şevk ve gayret gösteriyorlardı.

Hayır kavramından türeyen kurumlar, servetin toplum içinde yeniden bölüştürülmesinde çok önemli bir rol oynuyordu. Osmanlı kent ve kasabalarında kalabalık yoksul ve işsiz grupları, bu tür hayır kurumlarından geçiniyordu.[2] Seçkinler elinde toplanan servetin önemli bir bölümü, bazen geçici olarak *commenda* türü girişimlere yatırılsa bile, sonunda bu yolla hayır amaçlı vakıflara aktarılıyordu. Osmanlı toplumunda bu tür kurumların oynadığı ekonomik rolü küçümsememek gerekir.[3]

Karl Polányi, piyasa ekonomilerinden farklı olarak, "arkaik" veya geleneksel olarak adlandırılan toplumlardaki ekonomik bütünleşmenin, akrabalık çevresi, hane(halkı), tapınak, ya da devlet gibi kurumlaşmalar aracılığıyla düzenlendiğine işaret eder. Gerçekten de piyasa ekonomilerinin

---

[1] Ahmad (1980), ss. 119-30.

[2] Yediyıldız (1985); Barnes (1986); Akgündüz (1988), ss. 438-43.

[3] Faroqhi (1984), endeks : *vakf*; Barkan (1955), ss. 289-311; Mutafčieva (1981).

ücret, maaş ve kâr gibi kategorileri, Osmanlı toplumunda daha çok törensel bir karaktere bürünür. Yeniden bölüşüm "bir tahsis merkezi"nin varlığını gerektirdiğinden, bu toplumda sultan çok temel bir rol oynar.[1] İslâm devletinde dinî vakıfların, çok önemli bir toplumsal ve ekonomik bütünleyicilik işlevini üstlenen, temel bir yeniden-bölüşüm kurumunu temsil ettiği açıktır.

Öte yandan, özellikle Yeni Yıl (Nevruz) kutlamaları veya dinî bayramlar gibi belirli günler münasebetiyle rical ve yabancı elçilikler tarafından sultana hediyeler, ya da *pişkeş* sunulmasında somutlanan armağan alışverişi, Osmanlılarca dikkatle gözetiliyordu. Bu geleneğin de ekonomik sonuçlarını abartmamak hemen hemen olanaksızdır. Sarayda sultanî hediyeler hazırlamak için bir saray zanaatkârları grubu (*hiref-i hâssa*) oluşturulmuştur. Yeniçerilere periyodik olarak yünlü kumaş dağıtılması, İstanbul ve Selânik'te yaygın bir yünlü dokuma sanayiinin gelişmesine yol açmıştır. Aşağı kademelerdekiler hediye, bahşiş ve hizmet ödüllerini neredeyse bir âyin anlamlandırması içinde bekler; bunların ihmali protesto ve hattâ isyana hak kazandırırdı. Yeni bir sultan tahta çıktığında, bütün askerî kesimlerin mensuplarına ve saray hizmetkârlarına dağıtılan paranın, imparatorluk maliyesi ile vergi yükümlüleri üzerinde muazzam bir baskısı olduğu gibi, yönetimin bu ödemeyi yapamaması halinde İstanbul'da isyanlar çıkardı.

Sırf kâr amacıyla gerçekleştirilen ekonomik işlemlere de değinmeliyiz. Örneğin İslâm hukukunda yeri olan ve Osmanlı İmparatorluğu'nda yaygın bir uygulama alanı bulan *commenda* türü ortaklıklar (*mudaraba*)[2] yoluyla yapılan yatırımlar bu arada sayılabilir. Bunun yanısıra, faizin dinen cevaz verilen biçimler altında kamufle edilmesiyle yapılan yaygın tefecilik[3], kredi mektupları kullanımı (bkz aşağıda, s. 257-260), sarrafların faaliyeti ve ilkel bir tür bankacılık (*dolab*), kısmen Galata'daki İtalyan tüccar topluluğu ile İtalyan kökenli Osmanlı tebaasının etkisi sonucu onaltıncı yüzyıl Osmanlı ekonomisinde görülen bazı kapitalist piyasa ekonomisi uygulamaları burada anılmalıdır.[4] Ancak Osmanlı sosyo-ekonomik yapısı ve zihniyetinde herhangi bir köklü değişiklik yaratmamalarına bakarak, bütün bu ticarî araçların talî ve marjinal kaldığı anlaşılmakta; sonuçta, Batı'dakine paralel herhangi bir gelişme Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıkmamaktadır. Osmanlı toplumunda, devletin sıkı denetimi ve patrimonyal ilişkileri vazgeçilmez bir ekonomik bölüşümcülük mekanizması olarak kalmaktadır. İmparatorluk ekonomisi ve maliyesi, esas olarak, devletin toprak mülkiyetini

[1] Dalton (1968), ss. ix-liv; Polányi ve diğerleri (1957).

[2] Udovitch (1970), ss. 166-248; Lopez ve Raymond (1962), ss. 174-84.

[3] Ahmad (1980), ss. 59-84; Barkan (1968), ss. 31-46; Mandaville (1979).

[4] İnalcık (1991), ss. 17-40.

elinde tutması ve başlıca zenginlik kaynağı olan tarımsal üretimi kontrol etmesi olgusuna bağlıydı. Gerek köylü kitlesinin geçimi ve gerekse askerî sınıfın büyük bir bölümünün sipahi sınıfının yaşamı, özel bir toprak mülkiyeti sistemine ve vergi politikasına dayanıyordu (bkz s. 103-9).

AVRUPA MERKANTİLİZMİ KARŞISINDA OSMANLI BOLLUK EKONOMİSİ

Osmanlıların Avrupa ile ekonomik ilişkilerinin, Batılı ulusların Levant da (yani Doğu Akdeniz, Balkanlar ve Karadeniz bölgelerinde) faaliyetleriyle birlikte belirli bir değişime uğraması ve doğrudan doğruya kapitülasyonlar rejiminin de bu arada yeni bir yönelime girmesi kaçınılmazdı. Ulus çapında bir anonim şirket gibi düşünülen ve yönetilen ulusal ekonomi kavramından yola çıkan Batı merkantilizmi, İtalya'daki ilk filizlerine kıyasla kapitalizmin daha ileri bir biçimini temsil ediyordu. Merkantilizm, Osmanlıların ekonomik anlayışıyla tam bir tezat teşkil ediyordu. Batı ekonomileri, Osmanlıların ekonomiye ilişkin bu anlayışlarından azamî ölçüde yararlanarak kendi merkantilist politikalarını geliştirip kendi kapitalist çıkarlarına avantaj sağladılar.

Görünüşe bakılırsa, merkantilist teorilerin kaynağında, gerek Batı ve gerekse Doğu'da yaygın birtakım popüler inanışlar[1], yani ortak bir ortaçağ mirası yatıyordu. Örneğin Doğulular da siyasal iktidarın, hükümdarın merkezî bir imparatorluk hazinesinde ne kadar altın ve gümüş biriktirebildiğine bağlı olduğunu; dolayısıyla vergi yükümlülerinin zenginleşip o hazineyi besleyecek duruma gelebilmeleri amacıyla korunmaları gerektiğini kabul ediyorlardı. Ne varki merkantilistler buna yeni bir fikir ekleyerek, altın ve gümüş birikiminin yerli sanayilerde ve ihracatta sürekli bir büyümeyle sağlanacak elverişli bir ticaret dengesine bağlı olduğunu öne sürdüler. İşte bu fikir Batı'yı özellikle onsekizinci yüzyılda Doğu ekonomilerinden farklılaşmaya, sanayi devrimine ve serbest piyasa ekonomisine götürdü.

Merkantilistler kadar Doğulular da, kıymetli madenlerin ihracını önleme ve ithâlini serbest bırakma politikasından yanaydılar. Osmanlı Devleti'nin, altın ve gümüş ithalâtını gümrük vergilerinden muaf tutmasına karşılık ihrâcatını yasakladığını biliyoruz. Ortaçağ'da Doğu'da bir ülkenin refahı, genellikle piyasadaki altın ve gümüş bolluğu ve edinilebilirliğiyle ölçülüyordu. Altın ve gümüş darlığı ise, ticarette ve vergi ödemede zorluklara yol açtığından kınanıyor ve sıkıntı hükümdarın hazinesine altın ve gümüş yığmadaki açgözlülüğüne bağlanıyordu.[2]

---

[1] Heckscher (1935), II, ss. 26-103.

[2] İnalcık (1951), s. 652, not 98.

Öte yandan, Osmanlı İmparatorluğu'nda sultan sık sık tahıl ile pamuk, ham yün ve deri gibi hammaddelerin ihracatını yasaklıyordu ki, bu da Batı'da merkantilistlerin savunduğu bir politikaydı. Ne varki, Osmanlı yönetiminin kitlelerin zorunlu ihtiyaç maddelerinde herhangi bir darlığın başgöstermesini önlemek amacıyla böyle bir politika izlemesine karşılık, merkantilist bir ekonomide bu tür politikalarla güdülen esas amaç, emeği ucuz tutup sanayide dünya pazarı için ucuz fiyatlarla ihraç ürünleri üretmeyi sağlamaktı.

Aradaki benzerliklere karşın, Osmanlılar ile merkantilistler arasındaki temel fark, Batı'da bir ülke ekonomisinin global olarak bir anonim şirket gibi düşünülmeye başlaması, bilanço toplamının ülke lehine olmasına önem verilmesi ve bunun kıymetli madenler ile dayanıklı mallar olarak hesaplanır hale gelmesiydi. Aslında bu net ticaret dengesi fikri, ilk defa, Levant ticaretiyle zenginleşen İtalyan tüccar cumhuriyetlerinde kendini göstermiş ve daha sonra onlar Batı'da yeni yükselen ulus-devletlere bir model oluşturmuştu. Öte yandan böyle bir rejimde, herhangi bir kentin ya da ülkenin zenginliğinin ticaret yollarını koruma kabiliyetine bağlı olduğuna da inanılıyordu. Venedik'in Levant ticaretindeki üstünlüğünde deniz gücünün oynadığı kilit rol, daha sonra Batılı ulus-devletler de devam etti ve gerileme döneminde Osmanlı deniz ulaşımı büyük ölçüde Batı denizciliğine bağlı hale geldi.

Osmanlı devletinin ticaret yollarının güvenliğine yaşamsal bir ilgi duyduğu ve korsanlara karşı sürekli bir mücadele verdiği su götürmez. Ayrıca, daha II. Mehmed döneminde Mısır ile olan deniz trafiğinde devlete ait gemiler kullanılıyordu.[1] Ancak bütün bu çabalar salt fiskal (gelirci) çıkarlardan, ya da iç piyasada talebi karşılamak, özellikle kalabalık nüfusuyla imparatorluk başkentinin gıda ve hammadde ikmalini teminat altına almak ihtiyacından kaynaklanmaktaydı. Fiskalizm ve piyasada arzı yüksek tutmaya dönük çabalar Batı merkantilizminde de görülmekle birlikte, ekonomiyi bir bütün olarak görme ve rakip uluslara karşı ister fiziksel, ister ekonomik açıdan koruma fikri, onsekizinci yüzyıldan önce Osmanlıların hiç aklına gelmemiş gibidir. Yerli sanayi yabancı ürünlere karşı korunma kaygısının, hattâ Bursa'daki Osmanlı ipek imalathaneleri gibi yerleşmiş bir geleneğe sahip sanayi için dahi sözkonusu olmadığı anlaşılmaktadır. Gerçekte, (van Klaveren'in bu gibi ekonomiler için kullandığı deyimle), Osmanlı "sözde-merkantilizm"i, sonraları Batılı tüccarın imparatorluk ekonomisinin altını oyduğu, onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında pamuklu dokumalar gibi kitlesel tüketim mallarında artık iyice belirgin hale gelinceye kadar (bkz aşağıda, Bölüm IV, Kısım 32), yerli sanayinin himayesiyle ilgilenmedi.

---

[1] İnalcık (1960b), s. 147.

Önceliği pazarda düşük fiyatların ve çeşitliliğin hâkim olmasına veren Osmanlı yöneticileri, ipekli lüks emtianın yabancı ülkelere ihracından hoşlanmadığı gibi, Venedik, Floransa, Cenova ve daha sonra da Fransız ipeklilerinin kapitülasyonlar çerçevesinde imparatorluğa ithalini teşvik de etti. Avrupa sanayileri Osmanlı ürünlerini önce taklit edinceye ve sonra geçinceye kadar, Osmanlı ipekli, pamuklu ve sofları Avrupa'ya Osmanlı ihracatının oldukça önemli bir bölümünü oluşturuyordu. Osmanlıların kumaş ihracatına müdahale etmemelerinin nedeni, geleneksel olarak yalnızca zorunlu ihtiyaç maddelerinin ticaretinde devlet müdahalesini öngörmeleri, oysa bu dokumaların kâr amacı güden bir özel sektörce üretiliyor olmasıydı. Buna karşılık temelde Osmanlılar, Batı merkantilizmi gibi, bütünlüğü içinde ülke ekonomisini sistematik olarak düzenlemeyi öngören bir ekonomik doktrine hiçbir zaman ulaşamamışlardı. Ödemeler dengesi, sanayi üretiminin korunması, ya da emek-yoğun ürünlerin tarım ürünleriyle değişimi yoluyla emeğin korunması gibi bir ekonomik kaygı olmaksızın, ithalat, pazarda mal bolluğu sağlamak açısından yararlı görülüyordu. Bu zihniyet çerçevesinde Osmanlılar, ticaret imtiyazlarını, yani kapitülasyonları imparatorluk için yararlı saymakta; imparatorluğun çıkarına olduğu gerekçesiyle bu tür imtiyazları merkantilist Avrupa ülkelerine seve seve tanımaktaydılar.

Kaldı ki, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki devlet müdahalesi biçimleri, yani gümrük ve lonca üretimi düzenlemeleri, fiyatlara üst sınır getirilmesi, malların kalite ve ölçülerinin pazarda denetlenmesi, nihayet bazı zorunlu ihtiyaç maddelerinin imalat ve satışına konan kontrol ve kısıtlamalar, merkantilist bir devletin düzenleyiciliğinden öz olarak da, amaç bakımından da farklıydı. Osmanlılar açısından esas kaygı, daima devletin fiskal (gelirci) çıkarları ile iç pazardaki tüketicilerin korunmasıydı; oysa merkantilist ekonomilerde rekabete dayalı bir uluslararası piyasanın icapları, ekonomik düzenlemeleri belirliyordu. Son tahlilde bu uçurum, otoriter bir hükümdarın kontrolündeki bir statü toplumunun sosyal yapısı ile, serbestce oluşmuş sınıflardan meydana gelen bir yapıya erişmiş ve burjuva sınıfının iktidarı paylaştığı bir sivil toplum arasındaki tezattan doğmakta idi.[1] Avrupa'nın ortaçağ ekonomisini geride bırakmasını ve Asya ekonomilerinden yapısal olarak farklılaşmasını açıklarken, şu nokta üzerinde durmalıdır: Onbeşinci yüzyılda Avrupa "esas olarak doğal bir ekonomiden parasal bir ekonomiye" evrilmiş, oysa Osmanlı Doğu ticaretinde takasa ve uzun vâdeli kredi anlaşmalarına dayalı işlemler hakim olmuş; durum onaltıncı yüzyıl boyunca devam ettiş ve durum ancak 1580'li yıllardan itibaren Batı gümüş paralarının imparatorluğu istilâ etmesiyle silinmeye yüz tutmuştur.

---

[1] Coleman (1969a), ss. 98-99; Viner (1969), ss. 81-92.

Ayrıca, Osmanlıların zenginliği, yeni teknolojiler sayesinde tarımın, çeşitli sanayi ve ticaret gelirinin azamiye çıkarılması gibi entansif yöntemlerden değil, fetih yoluyla ilhak edilen topraklardaki yeni vergi kaynaklarından bekliyorlardı.[1]

Gerçi Osmanlıların kendi alışılmış yöntemlerine bağlı kalmaları her zaman sebepsiz değildi. Devlet, kalkınma veya toprağı tarıma açma projelerine doğrudan taraf olmuyordu. Ölü veya çorak arazinin tarıma açılması teşvik ediliyorduysa da, bu, esas olarak fiskal nedenlere bağlıydı. Bent, kanal veya sulama göleti yapımında Osmanlı devleti ancak çok âcil bazı durumlarda insiyatifi ele alıyor; sonunda elde edeceği vergi gelirleri açısından yaklaştığı bu gibi girişimlerde, daha çok özel katılımı özendirmeyi tercih ediyordu. Buna karşılık iktisat tarihçilerince çözümlendiği üzere, Avrupa'da, görece küçük devlet yapıları arasındaki şiddetli rekabetin nüfus baskısı ile birleşmesi, Avrupalıları entansif tarıma, dış ticarette merkantilizme ve ülke içinde emeğin daha entansif kullanımına yöneltecekti.

Özetle, Osmanlı toplumu, "tarımsal bir temel üzerinde sınaî, ticarî ve denizci bir üstyapının yükselmesine ve aynı zamanda, uluslararası ticaret kârlarının büyük bir bölümünü kendi halkına alıkoyma çabasının belirginleşmesine götüren bir gelişme"nin[2] koşullarını gerçekleştiremedi. Osmanlı yönetiminin ekonomik önlemleri, Batı'daki gibi tutarlı ve sistematik bir teoriden değil, bütün diğer alanlarda olduğu gibi, çok daha basit biçimde, Orta Doğu toplumu ve kültürünün yüzyıllarca sınanmış gelenek ve uygulamalar mirasının devralınıp izlenmesinden kaynaklanıyordu.

Bu tezadın en belirgin olduğu alan, Osmanlı gümrük politikası ve kapitülasyonlar rejimidir. Olanca ticarî genişleme vurgusuyla Batı merkantil sistemi, Levant ticaretine sıkı sıkıya bağlıydı ve Batı monarşileri bu yönde de İtalyanların izinden gidiyordu. Merkantilist Avrupa'da ekonomik temelini genişletmeğe çabalayan her ulusal monarşi, önce Osmanlı hükümetinden bir kapitülasyon alıp kendi Levant kumpanyasını kurmaya çalışıyordu. Levant ticareti ve kumpanyaları, Avrupa merkantilizminin başarısının zorunlu bir vasıtası konumundaydı.

Ortaçağın başlarından itibaren, ilkin Avrupa'nın Levant ile, sonra Levant'ın Doğu (Hindistan) ile ticaretinde ortaya çıkan açıkların yapısal bir karaktere dönüşü, dolayısıyla batıdan doğuya sürekli bir gümüş akımının başgösterdiği konusunda görüş birliği mevcuttur.[3] Levant'ın, yani bir bütün olarak Doğu Akdeniz, Balkanlar ve Karadeniz bölgelerinin, merkezî bir imparatorluk tarafından birleştirildiği, Avrupa ekonomisinin ise bir genişleme

---

[1] İki sistem arasındaki tezat, daha Adam Smith (1937), ss. 3 ve 97'de vurgulanmıştır.

[2] Van Klaveren'den aktaran : Coleman (1969a), s. 5.

[3] Godinho (1969), ss. 305-15; Braudel (1972), I, ss. 463-75.

sürecinden geçtiği 1450-1550 döneminde, bu kıymetli maden akışı iyice yoğunlaştı ve Batılıların hayalî El Dorado, altın ülkesi arayışına girmelerinde belki de önemli rol oynadı.[1] Hindistan ve İran, kıymetli maden stoklarını yenilemek açısından Osmanlı İmparatorluğu'nun aracı rolüne muhtaç olduklarından, Osmanlı İmparatorluğu'ndan sağladığı kapitülasyonlar ve diğer ticaret kolaylıklarıyla Avrupa da, kendi sanayi ürünlerini Asya'ya kanalize edebilir duruma geldi.

PİYASA VE EKONOMİ

Kentsel piyasalar açısından Osmanlı politikası, sınırlı bir pazar için sınırlı miktarda mal üretimine dayanıyor, bunu da devlet eliyle düzenlemeyi ve *muhtesib* denilen bir çarşı müfettişi aracılığıyla sürekli kontrol altında tutmayı öngörüyordu. Şehir kadısına bağlı olan bu devlet görevlisi, pazara ulaşan malların fiyat ve kalitesini denetlemek ve düzenlemekle sorumluydu.[2] Gösterişçi tüketime olanak veren ve elinde çok nakit para biriken küçük bir seçkinler grubu, öncelikle en iyi kalite mallara ilgi duyduğundan, bu sistemde lüks emtia üretimi de sınırlı bir piyasanın gereklerine uyuyordu.

Bu tür kontrollerin kısıtlayıcılığının, bir bolluk ekonomisi özlemiyle çeliştiği düşünülebilir. Ama bu tezat daha çok bir himaye ve kumanda ekonomisi ile, düzenleyicilik değil, özgürlük aracılığıyla bolluğa ulaşmaya çalışan bir burjuva toplumunun *laissez-faire* ekonomisi arasındadır. Gerçekte Osmanlılarınki gibi geleneksel toplumlar, yetersiz üretimin tüketicinin daha yüksek fiyatlar ödemesine, aşırı üretimin ise zanaatkârın düşük fiyatlar yüzünden haksızlığa uğramasına yol açtığını; dolayısıyla düzenlemenin hem tüketicinin, hem üreticinin yararına olduğunu, uzun tecrübe ve gelenekleriyle biliyorlardı. Genişleme, sadece İstanbul gibi dev kent pazarları oluştuğunda mümkündü. Oysa genel ve geleneksel olarak Doğu ekonomileri, ister vatandaş ister zanaatkâr olsun herkesin düzenleme istediği sınırlı ve durağan piyasalarıyla küçük kentlerin birikmiş tecrübesine dayanıyordu. Ekonomilerin sürekli genişleyen bir piyasa temelinde gelişmesi ise, Batı'da ve ilk defa İtalya'da gerçekleşti.

Onbeşinci yüzyılın son birkaç onyılında büyük Bursa kentindeki loncalar, halktan gelen yaygın talebin baskısı altında, yönetmelikleri hiçe sayıp, geniş halk kitlesi için daha ucuz ipekliler üretmeye koyuldular.[3] Devlet buna derhal tepki gösterdi ve her kumaş türünde kullanılabilecek ipeğin de,

---

[1] *Aynı eser*, ss. 17-48.

[2] Bkz Ahmad (1980), ss. 288-89; Ergin (1922), ss. 334-470, 1754-59; Kütükoğlu (1983), ss. 3-34; Yücel (1988), ss. 19-31, Metin ss. 1-153; Barkan (1942b), I, ss. 326-40 ve II, ss. 15-40.

[3] Barkan (1942b), II, ss. 28-31.

boyanın da kalite ve miktarını inceden inceye saptayan yeni bir düzenlemeye gitti. Lonca mensupları, daha ucuz kumaş türlerine yüksek bir talep olduğunu, yönetimin atadığı çarşı müfettişinin (*muhtesib*'in) de rüşvet karşılığı yönetmeliklerin uygulanmasına göz yumduğunu itiraf ettiler. Bu örnekte evvelâ, piyasada böyle bir genişlemenin yalnızca Bursa, Edirne ve İstanbul gibi büyük kentlerde görüldüğünü, buralarda kalabalık bir nüfusun daha bol ve daha ucuz ürün türlerine talep yarattığını ve genişleyen piyasanın da, devlet düzenlemeleriyle çatışan ekonomik güçleri harekete geçirdiğini kaydetmeliyiz. Sâniyen bu olay, güçlü ve merkeziyetçi bir devletin Osmanlı ekonomisini, sâbit piyasası ve üretim düzeyleriyle tipik bir ortaçağ örüntüsüne nasıl hapsettiğini de ortaya koymaktadır. Nihayet bunun, durağan Osmanlı sanayi ve ticareti ile önce İtalya ve Felemenk'te, sonra diğer Batı ülkelerinde ortaya çıkan dinamik Avrupa pazar ekonomisi arasındaki farklılığı da açıkladığına inanıyorum. Daha ucuz ve kaliteli mal üretebilen yeni teknolojilerin gelişmesini teşvik eden olgu, buna karşı Avrupa piyasalarındaki genişleme ve rekabetti.[1] Batının ekonomik üstünlüğü, Doğu sanayilerinin ise gerilemesi, bu değişimlerle pekişti. Onaltıncı yüzyıl sonlarında ucuz Batı ürünleri ithalatının artması, Osmanlı yünlü ve ipekli dokuma sanayileri ile madenciliğini olumsuz yönde adamakıllı etkiledi. Doğu ile Batı'nın ekonomik evrimi arasındaki bu yol ayırımının temelinde, ekonomik açıdan fiyat veya üretim maliyetleri farklılaşmasının yattığını vurgulamalıyız.

---

[1] 1600 dolaylarında İngiliz kumaş dokuyucu ve tüccarının olabildiğince ucuza üretip satmaya girişmesi, yepyeni devrimci bir stratejiyi ifade ediyordu. Bu, yünlü kumaş üretiminin 1600'den 1640'a beş misli artmasını beraberinde getirdi (bkz. B. Supple'dan aktaran : Rapp (1975), ss. 512-13) ve ucuz, taklit İngiliz yünlülerinin yüksek kalite Venedik ürünlerini Levant pazarından tamamen kovmasına yol açtı.

B DEVLET GELİRLERİ VE HARCAMALARI

GELİR KAYNAKLARI

Mısır dahil bütün eyaletlerde, devlet gelirlerinin büyük kısmı baş vergisi *cizye* ile *mukataa*lardan sağlanıyor, bunlar toplamın nerdeyse yüzde 90'ını meydana getiriyordu. Her mukataa, ne kadar gelir temin edebileceği ayrı bir birim olarak tahmin edilen ve maliyenin defterlerine kaydedilen bir gelir kaynağıydı. Bunların çoğu, belirli bir iltizam sistemi çerçevesinde bir sözleşme ile özel kişilere ihale edilirdi. Mukataalar çok çeşitli gelir kaynaklarını kapsadığından, hangi tür gelirlerin bu kategoriye girdiğine daha yakından bakmalıyız. Orijinal bir Osmanlı belgesinin kopyası olan bir İtalyan kaynağında, bu gelirlerin oldukça erken bir tarihe ait ayrıntılı bir dökümünü buluyoruz[1] (bkz Tablo I: 9).

Bu tablo, 1475'te imparatorluk gelirinin çoğunun Rumeli'den geldiğini gösteriyor; dirlik (*timar* ve *hâss*) sahiplerine tahsis edilen gelirler hariç, 1.769.000 düka altınını bulan toplam gelirin yüzde 81'i aşkın bölümünü bu bölge sağlamaktadır. Rumeli ve Anadolu'daki dirlik dağıtımı da merkezî hazine fonlarına eklendiğinde, 1475'te toplam gelir tahminen 3 milyon düka altını dolayına varacaktır.

Nakit devlet gelirinin en önemli kaynağı olan baş vergisi *cizye*'nin, toplam bütçenin yüzde 48'ini bulduğu; ardından, toplam gelirin yüzde 28'iyle madenlerin, darphanelerin ve tuzlaların geldiği görülmektedir. Bu sırada Anadolu'da Kastamonu (Küre) bakır madenleri özellikle önemlidir; Asya beylerbeyiliklerinin toplam gelirinin yüzde 45'ten fazlası buradan sağlanmaktadır. Merkez hazinesine büyük miktarda gelir akıtan belli başlı coğrafî kesimler: Sakız adası üzerinden Avrupa'ya açılan önemli bir ticaret kuşağı olarak Batı Anadolu; tahıl üretimi ve pamuklu dokuma imalatının zenginliğiyle Karaman; Kefe, Trabzon, Amasra ve Samsun gibi liman kentleriyle Karadeniz ticaret kuşağı; ve nihayet İran ipek ticaretinin merkezi Bursa'dır.

Halep'te mukataa başlıca gelir kaynakları darphane, koyun pazarı, esir pazarı ve ipek ticaretidir. II. Selim döneminde ipek *mizan* vergisinin bütün diğer gelir kaynaklarını geçtiği gözlenir. Bursa ve İstanbul'un yanısıra Halep de, İran ipeği ve Avrupa'ya diğer önemli ihraç kalemleri için başlıca antrepolardan biridir (bkz aşağıda, s. 297). Şaşırtıcı olan, Mısır ve

---

[1] Babinger (1957); Majer (1982).

Gazze'den ithal edilen kumaşların Halep'te yaygın olarak alınıp satılmasıdır. İmparatorluğun gümrük ve mukataa defterleri, onbeşinci yüzyıldan başlayarak İstanbul, Akkerman ve Kefe de dahil olmak üzere imparatorluğun her yerinde Mısır'ın *alaca* ve *kutni* türü dokuma ve ketenlerine büyük bir talep olduğunu gösteriyor. Bu kumaş çeşitlerinin Anadolu ve Balkanlara sevkinde Halep bir dağıtım merkezi rolü oynamış olmalıdır. Boyahanelerden sağlanan gelirin büyüklüğü, Halep'in dokuma ticareti ve sanayiindeki öneminin bir başka göstergesidir. Bu listede Avrupalılardan alınan gümrük resimleri nisbeten önemsiz bir yer tutmaktadır.

Tablo I: 9
1475'te *cizye* ve başlıca *mukataa*lar (bin düka altını)

Rumeli		Anadolu	
Cizye	850	Batı Anadolu bacı ve tuzla gelirleri	32
Gelibolu ve İstanbul'un geçiş resimleri (*bac*)	50		
İstanbul gümrük resimleri	70	Alaiye (Canderone) bacı ve öşrü	12
Gelibolu gümrük resimleri	9	Eski ve Yeni Foça cizyesi ve şap geliri	20
Tuzlalar	92		
Darphaneler (gümüş sikkeler)	120	Bursa bacı ve ipek gümrüğü resimleri	50
Darphaneler (altın sikkeler)	3	Kastamonu geliri, özellikle de bakır madenleri	150
Madenler	120	Trabzon, Amasra ve Samsun'un gümrük resimleri	10
Enez cizyesi ve tuzlası	11		
Selânik tuzlası	2.5	Kefe geliri	10
Eğriboz geliri	12.5	Karaman geliri	35
Mora geliri	31.5	Tuzlalar	12
Avlonya geliri	1.5		
Tahıl vergisi	20		
Sofya geliri	1		
Edirne geliri	12		
Çingeneler	9		
Hamamlar	8		
Çeltikçilik	15		
Toplam	1.435	Toplam	331

Kaynak: Babinger (1957), ss. 62-72.

Bunun nedeni, yünlü kumaş ve mineraller hariç Avrupa'dan Halep yoluyla yapılan ithâlatın kısıtlı olmasıdır. Bu yüzden Avrupalı tüccar burada İran ipeği satın almak için büyük miktarda gümüş getirmek zorunda kalmaktaydı.Bununla beraber 1575'ler de Avrupa'dan ithalat iki katına çıkmıştır.

Onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında Halep, Körfez ve Basra yoluyla gelen Hint kumaşları, baharatı ve boyalarının başlıca deposu olacaktı. Herhalde Çin ve Tibet'ten ithal edilen misk ve ravent de, ya İran'dan ya da Basra üzerinden kervanlarla Halep'e ulaşıyordu. İmparatorluğun bütün diğer büyük kentlerinde olduğu gibi, iç ticaret ve kentsel tüketim ekonomik hayatın belkemiğini meydana getiriyordu. Bu da esir vergisi ile koyun vergisinden sağlanan muazzam gelirlerin yarım yüzyılda neredeyse iki misline çıkması bunu göstermektedir.

Tablo I: 10
Şam kentindeki başlıca gelir kaynaklarına (*mukataa*lara) ilişkin tahminler (birim: *para*)

	1529 bir yıllık	1548 üç yıllık	1562 üç yıllık
Darphane	60.000	100.000	288.000
Gümrükler	300.000	222.222	285.000
İpek *mizan* vergisi	?	118.000	?
Boyahaneler	20.000	?	?
Esir pazarı vergisi	?	27.624	30.000
Baharat pazar resmi	?	?	?
Hacı kervanlarından gelen baharattan alınan pazar resmi	60.000	?	2.100.000
Koyun pazarı vergisi	?	213.312	?

Kaynaklar: BBA, Tapu 169 (936/1529); MD 4175 (969/1562); Sahillioğlu (1974), s. 278.

Halep'deki altın, gümüş ve bakır sikke darphanelerinin faaliyet hacmi de, bu kentin bir yanda Küçük Asya, Balkanlar ve Karadeniz ile diğer yanda Suriye, Mısır, Arabistan, Hindistan ve İran arasında bir alışveriş kavşağı olarak kazandığı ekonomik önemi yansıtmaktadır. Avrupalı tüccar her yıl Halep darphanesine 400 *keylçe* gümüş hediye etmek (*pişkeş* vermek) zorundaydı. Bu, muhtemelen Memlûk döneminde yerleşmiş bir âdetti. Arap diyarlarında tedavülde olan *para*, Halep'in esas gümüş sikkesiydi ve Mısır ile Suriye beylerbeyilikleri bütçelerini *para* üzerinden hazırlıyorlardı (bkz aşağıda, s. 128-129).

Halep'te bir diğer önemli gelir kalemi de sabun üretimi ve ticaretiydi. Halep *mukataa*ları ile Şam kenti için Tablo I: 10'da gösterilen *mukataa*ları karşılaştırmak ilginç olmaktadır. Macaristan beylerbeyiliğindeki *mukataa*ların ise hayli farklı olduğunu görüyoruz (bkz Tablo I: 11).

Tablo I: 11
Macaristan'daki başlıca *mukataa*ların H. 967 yılı
(30 Ekim 1559-21 Eylül 1560 arası) toplam geliri (birim: bin *akçe*)

Vergi		
cizye	1.797	İslâmî baş vergisi
tapu	167	Mirî araziye tesahüp için ödenen bedel
berat	296	Dirlik beratı almak için ödenen bedeller
kilisa	12	Kilise vergisi
pencik	43	Savaşta esir düşen kölelerin beşte biri
beytülmal	469	Mirasçısı olmayan mülkler
mabeyn	28 (966'da)	Boş *timar*lardan sağlanan gelirler

Kaynak: Fekete ve Káldy-Nagy (1962), s. 770.

1560'ta Macaristan beylerbeyiliğindeki mukataaların toplamı, diğer gelir kaynaklarıyla birlikte 4.5 milyon *akçe* ya da 75.000 altın dolayındadır. Bu rakam bir önceki yılın gelirinden bir milyon *akçe* fazladır. Macaristan'ın savunması muazzam bir masraf kapısı olduğundan, bazı yıllarda merkezî hazinenin Macaristan'ın kendi gelirini (1571-72 yıllarında 15 milyon *akçe*yi bulan) sübvansiyonlarla desteklemesi gerekmiştir.[1]

MADENCİLİK VE TUZ ÜRETİMİ

İmparatorluğun merkezî yönetim aygıtı, özellikle de büyük orduların teşkili, idamesi ve uzak savaş meydanlarına sevki ile birlikte hayli masraflı bir yığın garnizonun da ayakta tutulması, muazzam miktarlarda nakit paraya ihtiyaç gösteriyordu. Orta Doğu siyasal teorisinde, iktidarın, hükümdarın büyük ve düzenli bir gelir akışı sağlama yeteneğine bağlı olduğu kabul ediliyordu. Gelir kaynaklarını merkezde toplamanın biricik yolu olarak nakit para, yani altın ve gümüş, merkezî iktidarın temeli sayılıyordu. Sultanın bürokrasisi herşeyden çok, nasıl yapıp da merkezî hazineyi olabildiğince fazla değerli madenle getirebileceğine kafa yoruyor, bu da emperyal fiskalizmde ifadesini buluyordu.

[1] Fekete ve Káldy-Nagy (1962), s. 772 not 68.

İmparatorluk politikasının ilk hedefleri, altın ve gümüş madenleri ile uluslararası ticaretin gümrük vergileri biçiminde nakit getiren transit merkezleriydi. Osmanlılar, daha I. Murad zamanından başlayarak ısrarla Sırbistan ve Bosna'daki zengin altın ve gümüş madenleri üzerinde kontrol kurmaya çalışıyorlardı.[1] Macaristan ve İtalyan devletleri açısından hayatî önem taşıyan bu madenler (bkz aşağıda, 11. Kısım), bu devletler ile Osmanlılar arasındaki rekabetin başlıca nedenlerindendi. Fatih Mehmed de imparatorluğun kuruluşu da bu madenlerden sağlanabilecek nakde ihtiyaç duydu ve saltanatının ilk yıllarında, 1454'ten 1464'e kadar çabasını bu bölgeler üzerinde denetim sağlamak üzerinde yoğunlaştırdı. Bir kere madenleri ele geçirdikten sonra da, Sırp ve Rum sermaye sahipleri mültezimler eliyle üretim düzeylerini arttırmaya koyuldu. Balkanlardaki belli başlı madenlerin Fatih Mehmed zamanındaki yıllık altın ve gümüş üretim rakamları Tablo I: 12 ile Şekil I: 1'de gösterilmiştir.

Osmanlılar 1435-65 döneminde Sırbistan ve Bosna'da ele geçirdikleri madenlerin üretim yöntemleri ve teknolojisinde hemen hiçbir önemli değişiklik yapmadılar. Madenler konusundaki düzenlemeleri, Osmanlı öncesi yönetmeliklerin, özgün Alman (Sakson) terminolojisi korunarak tercüme edilmesinden ibaretti.[2] Başlangıçta madencilik teknolojisi onüçüncü yüzyıl ortalarının Sakson göçmenlerince Balkanlara sokulmuştu. Osmanlılar, kendi *mukataa* sistemlerini bu madenlerin idarî örgütlenmesi üzerine yamadılar. Artan kıymetli maden, demir ve kurşun ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla da, bu madenleri sonuna kadar sömürmeye çalıştılar.

Bosna fethinin ardından, Bosna krallarınca terkedilmiş bulunan bazı madenler, çıkartılacak altının Osmanlı darphanesine teslim edilmesi koşuluyla Dubrovnikli mültezimlere ihale edildi. Bosna'daki Fojnica ve Kreşevo madenleri gümüş bakımından özellikle zengindi. Olovo'da kurşun, Srebrenica nahiyesinde gümüş ve kurşun çıkarılıyordu. Hersek ve Pavlovici'deki çeşitli köylerde, Drina nehrinin sağ kıyısında ve Praca nehri üzerinde demir madenleri işletilmekteydi. Çagnice en önemli demir üretim merkeziydi. En önemli gümüş madenleri ise Srebrenica nahiyesinde bulunuyor ve kentte çok canlı bir darphane faaliyet gösteriyordu.

---

[1] Neschri (Neşrî) (1987), s. 212 : "elli bin *vukiyye* gümüş haraç verdiler" (İdrîs'te, yalnızca "elli *vukiyye*" olarak geçer).

[2] Anhegger ve İnalcık (1956), no. 28-35; Beldiceanu (1964), ss. 53-66, 279-307; Murphey (1980), ss. 75-104.

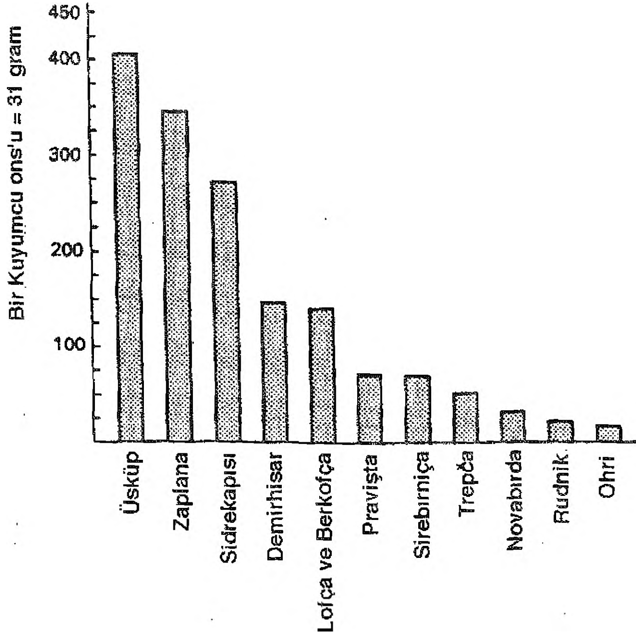
Tablo I: 12
Balkanlardaki başlıca madencilik bölgeleri, 1468-77
(bin *akçe* olarak üç yıl karşılığı)

Mukataa birimi		Mültezimler
Sırbistan'da, Vılk ve Laz nahiyelerindeki madenler	8.000 (1468'de)	Novobrdo'dan Yani Kantakuzenos, Serez'den Yorgi İvrana, Serez'den Tomanin Kantakuzenos, İstanbul'dan Palologoz
Kratova ve Sidrekapsi madenleri	2.250 (1471'de)	Kratova'lı Abdullah oğlu Ali, Koya oğlu Yuvan, Mladin oğlu Vuk
Hersek beylerbeyiliğinde yeni işletmeye açılan madenler	159 (1477'de)	

Not: Aynı dönemde Bosna, Trepça ve Menlik'de daha önemsiz başka (altın, gümüş, bakır, kurşun ve demir) madenleri de vardı (bkz Harita 8).
Kaynak: BBA, MM 176.

Tuz yalnızca beslenme rejiminin vazgeçilmez bir parçası olmakla kalmıyor, aynı zamanda et, balık ve sebzelerin bozulmasını önlemek için imparatorluğun her yanında yaygın olarak kullanılıyordu. Osmanlı yönetimi bu iş için ayrılıp sınırları çizilen yörelerde tuz üretimi ve dağıtımını özel yönetmeliklerle örgütlemekteydi. Tuz madenleri ve yatakları devlete ait sayılıyordu. Ancak bu zorunlu ihtiyaç maddesinin arzında devamlılık sağlamak amacıyla devlet, özel kişilerce kurulan tuzlaları *mülk* olarak tanımak suretiyle tuz üretiminde özel girişimciliği teşvik ediyordu. Ancak bu gibi işletmeler şer'î kural gereğince üretimlerinin beşte birini devlete teslim etmek zorundaydılar.

Devlet kontrolündeki işletmelerin pek çoğunda olduğu gibi, tuzlalarda da işi ve yönetimi fiilen özel müteahhitler (*âmil*) üstleniyordu (bkz s. 99-101). Saltanat makamından aldığı özel bir imtiyaz belgesiyle girişimci, tekelini koruma ve uygulamaya yetkili kılınıyordu. İşletme ve yönetim için gerekli sermaye tamamen girişimci tarafından yatırılmaktaydı. Ama aslında devlet, işgücünün temini ile tekelin ve kârın korunmasında girişimci ile yakın işbirliği içindeydi. İltizam sistemi çerçevesinde işletilen bir tuzla, malî bakımdan özerkti, yani ücretler, personel maaşları ve tamir masrafları dahil, her türlü işletme harcamalarını kendi gelirinden karşılaması gerekiyordu. Aşılmaz ulaşım zorlukları karşısında böyle bir malî adem-i merkeziyet, bütün devlet işletmelerinde uygulanmaktaydı.

Şekil I.1.
1600 dolaylarında Osmanlı Rumelisi'ndeki belli başlı gümüş madenlerinin üretimi
Kaynak: Murphey (1980), s. 79

Özel bir düzenlemeyle devlet, tuzlaların yakınında oturan köylü nüfusu, tuz üretimiyle ilgili faaliyet türleriyle görevli kılıyordu. Örneğin, Karadeniz kıyısındaki Ahyolu (Ankhialos) tuzlaları; Kırkkilise, Rusi Kasrı, Zagra ve Kızanlık gibi civar yöreler ile tâ Filibe (Plovdiv) ye kadar uzaklardan amele çekmekteydi. Bunlar *tuzcu* adıyla özel ve kalıcı bir statüye kavuşuyor; olağanüstü vergi ve hizmetlerden muafiyet ile diğer bazı devlet vergilerini de daha düşük bir oran üzerinden ödemeye hak kazanıyorlardı. Ahyolu'nda *tuzcu* olarak kaydedilmiş 1.047, Selânik'te ise 1.546 köylü vardı.[1] Bazı yörelerde işçiler, üretilen tuzun yüzde 10'u ile üçte biri arasında değişen bir bölümünü kendileri alıyordu. Bu yöntem onları çalışmayı sürdürüp üretimi arttırmaya özendirmekteydi. Düşük ücret ve ağır iş yükünden kurtulmak için kaçanlar ise zorla geri getirilirdi. Tuz işçiliği statüsü babadan oğula geçerdi. Başka bir deyişle, *tuzcu*lar da, madenci tayfası veya çeltikçi reaya olarak deftere yazılan köylülerle aynı koşulları paylaşıyordu.[2] Tuz üretim havzalarında üretim ve emek süreçleri, bu tür devlet işletmelerinde uygulanan standart bir yönetmelik uyarınca örgütlenmekteydi.

---

[1] Güçer (1964), s. 103.

[2] İnalcık (1982b), ss. 59-141.

8 Sırbistan, Bosna ve Makedonya'da madencilik yapılan başlıca yerler
Kaynak: Beldiceanu (1964a), s. 310.

Çeltikçilik ve madencilikte olduğu gibi, tuzculukta da üretim birimleri *reis*'lerin sorumluluğu altındaydı. Bunlar üretimi denetler ve ürünün bölgedeki tuz tüccarına satışını gerçekleştirirdi. Esas iltizam sahibinin genel gözetimi altında, bir çeşit taşaron gibi davranırlardı. Yerel üst-sınıflara mensup Müslüman ve Hıristiyanlardan kâr amacıyla bu işe girenler olduğu gibi işlevleri ile ünvanlarının oğullarına intikal ettiği anlaşılmaktadır. Genellikle üretilen tuz, ya hazine temsilcisi ya da mültezim tarafından satışa sunulurdu. 1492-95 yıllarında Ahyolu'nda tuzun her 45 *okka*'sı 30 *akça*'ya satılıyor; bunun iki *akça*'sını "tuz müstahsilleri" yani *reis*'ler alıyordu.[1] Tuzlalarda üretimin kesintisiz sürmesi, devletin de gelir toplaması gerektiğinden, herhangi bir tuz "yöre"sinde yaşayan nüfusun her üç yılda bir, ihtiyaç duysun duymasın, belli bir miktar tuz satın alması zorunlu tutuluyordu. Bu yöntem, çeşitli yolsuzluğa açıktı ve halkın yakınma veya direnmesine yol açıyordu. Belirli bir tuz üretim mahallinin, sınırları belli satış "yöre"sinde yer alan kasaba ve köylere tuz ikmali, ya tuzu kendi başlarına satın alıp taşıtan özel tuz tüccarınca sağlanıyor, ya da tuzun taşınması ve dağıtımını devletin kendisi örgütlüyordu. Bu son halde, tuz kasaba çarşılarındaki devlet depolarında saklanır ve taşaronlar aracılığıyla satılırdı. Üretilen tuzun sözkonusu depolara taşınması maliyetinin makul ölçüler içinde tutulması ihtiyacı, bu yükte ağır, pahada hafif malın nakli açısından özel bazı sonuçlar doğuruyordu. Örneğin, ilkçağlardan beri faal bir tuz üretim merkezi olan Kızılca Tuzla'dan tuz taşıma işi için ondördüncü yüzyıldan itibaren devlet, bu bölgedeki "Arap deve sürücüleri"ni özel bir yönetmelikle örgütlemişti. Yılda 3.000 tonu bulan tuz üretimi, taşımada 12.000 deve yüküne tekabül ediyordu.[2] Olağanüstü vergilerden muaf tutulan bu Arap deve sürücüleri, aynı taşıma hizmetini Saruhan, Aydın ve Menteşe dahil diğer batı Anadolu *sancak*'larında da yerine getiriyorlardı. Onlar Aydın *sancak*'ında ayrıca, buğday, kuru yemiş ve pamuk gibi maddeleri iç bölgelerden İzmir limanına taşıyorlardı. Hükümet, deve yükü başına sâbit bir fiyat vermekte, özel girişimciler ise ticarî taşımacılık için çok daha yüksek fiyatlar teklif etmekteydiler. Sonunda, Arapların direnişi hükümeti, 1528'den itibaren sâbit bir vergi karşılığı zorunlu hizmet yükümlülüğünü toptan kaldırmaya ikna etti. Tuz tekelinin kârına halel gelmemesi için devlet, başka bölgelerden tuz ithaline yasak ve ağır cezalar koyardı. Yönetmelikler, sultanın yetkili kıldığı *yasakcı*'nın evlerde kaçak tuz araması yapmasına bile olanak veriyordu.

Kırım, İstanbul'un esas tuz kaynağıydı. 1587'de Kırım Hanlığı İstanbul'a 41.274 *kile*, ya da 1.000 ton tuz ihraç etmişti. Bu tuzun

---

[1] Güçer (1964), s. 137.

[2] İnalcık (1983d), ss. 256-63.

taşınmasından sorumlu olan Osmanlı görevlisi bir Rum'du ve gemi sahiplerinin çoğu da Rum kaptanlardı. Devlet hazinesine giren net yıllık tuz geliri 8.3 milyon *akça,* ya da 140.000 altın dolayındaydı (bkz Tablo I: 13).

Buna karşılık Eflak'ın kaya tuzu, İstanbul dahil Balkan kentlerini besleyen büyük bir ticarete konu olmuştu. Balkanlarda yaygın hayvancılık için tuz gerekli bir madde idi. Tirgovişte yakınlarındaki Telega ve Ghitiora yataklarından çıkarılan tuz, arabalarla Tuna üzerindeki bazı iskelelere getiriliyordu. Nehrin hem Eflak, hem de Osmanlı tarafındaki tuz satış ve dağıtımı, bir devlet tekeline bağlıydı. Petru Cercel, ya da Genç Petru'nun (1559-68) beş bin araba dolusu tuz sattığı anlatılırken[1], 1583'te bu sefer Voyvoda Mihnea (1577-83), Giurgiu ile Niğbolu'ya (Nikopolis) 2.150 araba tuz sevkedecekti (bir araba 1.000 *okka* ya da 1.282 kilo tuz alıyordu). Bu iskelelerde hem Osmanlı ve hem de Eflak yönetimi, tuzdan (Niğbolu'da yüzde 4, Rusçuk'ta yüzde 5 oranında) gümrük vergisiyle birlikte başka bazı nakdî ve aynî resimler alıyorlardı. Bu resimlere ek olarak Osmanlı hükümeti, ithal edilen tuza sâbit bir fiyat (Silistre'de her yüz parça başına 47 *akça*) ödüyor, sonra 80 *akça* gibi daha yüksek bir fiyata satıyordu.

Tablo I: 13
Onaltıncı yüzyılda belli başlı tuzlalardan sağlanan devlet gelirleri

Tuzlalar	Devlet gelirleri (1.000 akçe)
Aydın (1575)	884
Gelibolu (1594)	756
Ağrıboz (1568)	705
Holobnik (Niğbolu, 1580 dolayları)	630
Menemen (İzmir)	540
İşkodra (Arnavutluk, 1580)	531
Vidin (1580 dolayları)	529
Menteşe (1583)	513
Gümülcine (1570 dolayları)	450
Adana (Ayas, 1570 dolayları)	400
Kızılca Tuzla (Edremid)	383
Ahyolu (1580 dolayları)	153
Basra	116
Kıbrıs (1572)	100
Toplam	6.690

Kaynak: Güçer (1962-63), ss. 130-31.

[1] Maxim (1988), s. 117; Bulgaru (1987).

Osmanlı gümrük emin veya mültezimleri, Osmanlı pazarına sevkedilecek tuzu satın alabilmesi için Eflak voyvodasına, genellikle altın olarak büyük sermaye avansları açıyorlardı.[1] Bunun yanısıra, öndegelen rical ve ulema dahil, özel Osmanlı yatırımcıları da, aynı amaçla Eflak voyvodalarına avans veriyorlardı. 1584'te *akça*'nın değerinin düşürülmesinin (*tağşiş*'inin) ardından Osmanlıların Eflak'tan tuz alımlarındaki katı fiyat politikalarını sürdürmeleri ve Eflaklıları kredi işlemleri yoluyla da sömürmeleri, belki de bunu izleyen dönemde Eflak voyvodası Mihai Viteazul ya da Yiğit Mihai'nin başkaldırması (1594) ve tuz ticaretini başka ülkelere kaydırmaya çalışmasının asıl nedeniydi. Daha sonra Babıâlî, 1630'da Eflak'ın yıllık tüm haracının 3 milyon *akça* ya çıkarılmasına karşılık Tuna iskelelerindeki vergi gelirinin tamamını yeni voyvodaya bırakmayı kabul etti. Böylece voyvoda, Eflak tuzu üzerindeki resimlerin toplanmasında mültezimlerin yerini almış oldu.

MUKATAAT'A DAHİL VERGİLERİN TOPLANMASI

Herhangi bir sefer-i hümâyun sırasında İstanbul'da kalan baş defterdar (maliye nazırı), vergi toplanmasıyla ilgili her türlü emri vermeye, emin, mültezim ve kadılar dahil bu işlerle uğraşan herkesi denetlemeye ve başarısız olanları görevden almaya yetkiliydi. Mültezimlerin veya başkalarının ödenmemiş vergi ya da gecikme borçlarını toplamak için, özel bir örgüt kurulup çok geniş yetkilerle donatılmıştı. Altmış adamıyla birlikte bu örgütün *başbâkikulu* denen âmiri, vergisini vermeyenleri takip, gerekirse kendi sorumluluğu altında hapis ettirebiliyordu. Nitekim, II. Mehmed döneminde borçlarını ödeyemeyen pek çok mültezim hapse atılmış, bazıları da idam edilmişti. Bir mültezim, hükümetle sözleşme yaparken zengin kefiller göstermek zorundaydı. Sözleşmede, saptanan süre (genellikle üç yıl) boyunca hazineye düzenli taksitler halinde belirli bir para ödeyeceğini taahhüt ederdi. En erken dönemlerden beri iltizam sistemi[2] en önemli gelir toplama yöntemiydi. Bunun alternatifi, ücretli bir memur, bir *emin* atayıp, mültezimin yapacağı işi ondan istemekti. Bir diğer yöntem de, sultanın kendi *kul*'larından, genellikle de kapıkulu sipahilerinden bazılarını vergi toplamaya göndermesiydi. Mültezim veya *emin* vergi toplamada geniş yetki sahibiydi ve sultan emrettiği takdirde yerel askerî birliklere doğrudan ve düzenli ödemeler yapması gerekebilirdi. Kendi bölgesinin gelirini arttırmaya yönelik yeni yöntem önerilerini de içeren raporları, merkezî hükümetçe benimsenirdi.

---

[1] Vidin mültezimi, voyvoda Petru Cercel'e 20.000 altın borç vermişti; bkz. Maxim (1988), s. 115.

[2] *Mukataa* konusunda, bkz. İnalcık (1969e), ss. 283-85.

Mültezim, *emin* ve yerel kadıların, madenler, Osmanlı öncesine ait gümrük resimleri, ya da başka herhangi bir vergilendirilebilir faaliyet türü gibi yeni gelir kaynakları bulma sorumluluğu vardı. Yerel araştırma ve soruşturmalar, yeni kaynağın hem yeterince büyük, hem de vergi yükümlüleri açısından âdil olduğu sonucunu verdiği takdirde, sözkonusu kaynak, tahminî gelir miktarıyla birlikte bir *mukataa* olarak merkez maliye defterlerine kaydedilirdi. Hazine için yeni gelir kaynakları esas olarak bu yöntem ve süreçle yaratılıyordu. Rumeli (Balkanlar), Anadolu (Küçük Asya'nın batısı), Mısır ve Şam beylerbeyiliklerindeki *mukataa*'ların geliri, 1528'de 166.94 milyon *akça*'yı, ya da merkezî hazineye giren toplam gelirin yaklaşık yüzde 30'unu buluyordu.

Büyük miktarda sikkenin dolaşımdan hükümdarın hazinesine çekilmesi, Doğu'da daima adaletsizlik ve dirayetsizlik örneği sayılagelmişti.[1] Dolaşımdaki altın ve gümüş miktarı daima sınırlı olduğundan, toplanan vergi gelirlerinin topluca hazineye alınıvermesi, piyasada çeşitli dalgalanmalarla birlikte yapay bir para sıkıntısı yaratıyor, sikke değerlerini yükseltiyor, alışveriş ve ödemelerde sıkıntı doğuruyordu. Dolayısıyla bu tür olumsuz sonuçları hafifletmek için esnek malî yöntemler uygulanmaktaydı. Bütün vergileri bir anda merkezî hazineye aktarmak yerine, adem-i merkeziyetçi bir tahsilât ve ödeme sistemi izleniyordu. İster inşaat işleri, ister maaş ödemeleri için yerel harcamalar, merkezî hazineden ödeme emri almaları halinde mültezim veya *emin*'lerce yapılabiliyordu. Mültezimler, bu ödeme emirleri ile yerel kadıdan aldıkları teslimat belgelerini, daha sonra hükümetle hesap keserken ibraz ediyorlardı. Bu transfer (havale) sistemi[2] maliyeyi büyük miktarlarda sikkeyi oradan oraya taşıma bedellerinden kurtardığı gibi, hemen ânında ödeme imkânını veriyor ve kıymetli madenlerin hızla piyasaya geri dönmesini sağlıyordu. Buna karşılık askerî seferlerde hazinenin birlikte taşınması, büyük bir deve kervanına ihtiyaç gösteriyordu. Herhalde havale yöntemi, hükümet ve tüccar tarafından yaygın olarak kullanılmaktaydı.

Zamanla iltizam sistemi, bir sermayedar zümresinin yükselişiyle birlikte, Osmanlı ekonomisinin bütününü derinden etkileyen spekülatif işlemlerin gelişmesine yol açtı. İstanbul'un gümrük bölgesi, ya da Sırbistan'ın altın ve gümüş madenleri gibi, her birine 10 ilâ 20 milyon *akça* değer biçilen muazzam iltizam birimlerinin elde edilmesi ve idaresi, Türk, Rum veya Yahudi yatırımcıların konsorsiyumlar kurup başka zenginleri de kefil gösterebilmelerini gerektiriyordu. Gerek Osmanlı tâbiyetinde gerekse yabancı tüccar olarak Galata'da yerleşmiş bulunan İtalyanlar da böyle büyük iltizam

---

[1] İnalcık (1951), s. 652 not 98.

[2] İnalcık (1969e), ss. 283-85.

işlerine katılıyorlardı.[1] İltizam veya *mukataa* usûlüne hükümet, toplanması görece karmaşık bir örgütlenmeyi gerektiren gelir kalemlerinde, ya da vârisi olmayan miraslar gibi, takip ve tahsili zor işlerde başvuruyordu. Bu gibi kolay ele gelmez gelir kaynaklarından azamî verim, özel kişilere satıldıkları takdirde sağlanabiliyordu.

Osmanlı iltizam sisteminin esnekliği, mültezimin işini kolaylaştırıcı bir etmendi, çünkü aldığı işi mekân temelinde bölüp, ortaya çıkan hisseleri bu tür gelirleri daha iyi toplayabilecek ve kendisine karşı sorumlu olacak yerel alt-mültezimlere satabiliyordu. İltizam hiyerarşisinin tepesinde ise, payitahtın büyük servet sahibi bankerleri yer alıyordu. Bu bankerlik rolünü üstlenen zengin sarraflar, mültezimlere kredi açmak ve kefil olmak suretiyle onların hazineye olan sözleşme yükümlülüklerini yerine getirmelerini sağlıyorlardı.

Mirî araziden *havâss-ı hümâyun* adıyla sultanın kendisine, daha doğrusu merkezî hazineye (*hazîne-i âmire*'ye) ayrılan topraklardan toplanması öngörülen tarımsal vergiler de genellikle iltizam olarak özel kişilere satılıyordu. *Hâss* sahibi vezirler ve beylerbeyiler, hattâ bazı büyük *timar* sahipleri de kendilerine tahsis edilen vergileri toplamak için aynı yönteme başvuruyor, bazen de kâhya veya vekilharçlar kullanıyorlardı. Sonuçta, kamu gelirlerinin yarıdan fazlası iltizam konusu olmaktaydı.

CİZYE

Hicret'in 894'üncü yılında (5 Aralık 1488-24 Ekim 1489 arasında) Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamından sağlanan *cizye* baş vergisi geliri 30.71 milyon *akça*'ya ulaşıyordu.[2] Balkanlarda 681.452 adet *cizye* mükellefi gayrimüslim hanehalkı vardı. 1528 yılı "bütçe"sinde baş vergisi geliri daha da artmış görünüyor (Tablo I: 14) ve imparatorluğun toplam gelirinin yaklaşık yüzde 8'ini oluşturuyordu. Bu rakama, vasallık bağı altındaki Hıristiyan devletlerden her yıl toptan bir miktar olarak alınan ve cizye'nin bir parçası sayılan haraç ödemelerini de eklemek gerekir (bkz Tablo I: 14, I: 15 ve I: 16).

Tablo I: 14
1528'de *cizye* geliri

	Milyon *akçe*
Rumeli	42.29 (*ispence* dahil)
Küçük Asya ve Kırım	3.76
Toplam	46.05

[1] İnalcık (1967), ss. 153-57.

[2] Barkan (1964), *Ek cedvel*; İnalcık (1963a), ss. 563-66. Barkan'ın verdiği rakama, Sırbistan'da Osmanlı öncesi döneme ait bir baş vergisi olan *ispence* veya *jupanitsa* geliri de dahildir; bkz Bojanič-Lukač (1976), ss. 9-30.

Tablo I: 15
Hıristiyan devletlerden alınan haraç

Devlet	Miktar	Statü
Bizans	480.000 *akçe* ya da 15.000 düka altını	1371-1453'da vasal, 1379-1402'de haraçgüzâr
Sırp Despotluğu	50 *vukiyye* gümüş, sonra 40.000 düka altını, Georg Brankovic döneminde 50.000'e çıkarıldı	1386'dan itibaren vasal; 1439'da işgal, 1459'da nihaî olarak ilhak edildi
Bosna		1428'den itibaren vasal; 1463'te fethedildi
Dubrovnik (Raguza)	12.500 düka altını	1433'ten itibaren vasal
Sakız	12.000 düka altını	1413'ten itibaren vasal; 1566'da ilhak edildi
Kıbrıs (Venedik)	8.000 düka altını	1516'da ödenmeye başladı; 1570'de ilhak edildi
Venedik	10.000 düka altını	1479'da ödenmeye başladı; 1481'den sonra ödenmedi
Kutsal Roma İmparatorluğu	30.000 düka altını	1547'den 1606'ya kadar ödendi
İran	200 balya ham ipek	1618-1624
Moskof prensliği	25.000 ruble	Kırım Hanı'na verilirdi
Polonya	15.000 düka altını	Kırım Hanı'na verilirdi

Tablo I: 16
Eflak ve Bogdan haracı

Eflak		Bogdan	
Yıl	Düka altını	Yıl	Macar florini
1474	10.000		
1535-45	19.298	1538	10.000
1545-60	50.000	1541	15.000
1560-69	48.305	1551	20.000
		1553	30.000
1569-75	99.150	1568	35.000 (düka)
		1569	40.000 (düka)
1575-84	104.237	1574	50.000

Not: Artışların nedenleri arasında, bu prensliklerdeki iç iktidar mücadeleleri, *cizye* oranının periyodik olarak yükseltilmesi, nüfus artışı, nihayet Osmanlı malî krizleri ile zaman zaman itaatsizliğin cezalandırılması sayılabilir.

1 düka altını veya *sultanin* = 1535-60'ta 57 *akçe*; 1560-74'te 59 *akçe*

1 Macar altını = 1535-60'ta 55 *akçe*; 1560-74'te 57 *akçe*

Kaynak: Maxim (1972, 1974).

Cizye, gayrimüslim tebaanın ödediği İslâmî bir vergiydi; daima nakit olarak alınır ve doğrudan doğruya merkezî hazineye aktarılırdı. Vergiler hiyerarşisinde "meşru" (*hak*) vergilerin en önemlisiydi. *Cizye*'den muafiyet, ya da *cizye* gelirinin dirlik olarak verilmesi istisnaî bir olaydı. Bir Hıristiyan için, *cizye*'den muaf tutulmaya giden bir yol, aktif askerî hizmet olabilirdi. İlk yüzyıllarda cizye doğrudan doğruya sultanın *kul*'ları, genellikle de *sipahi oğlanları* tarafından toplanırdı; bunlar bu iş için vergi yükümlülerinden bir ücret aldıklarından, ayrıcalıklarını kaptırmamaya çalışırlardı. Buna karşılık, onaltıncı yüzyılın ikinci yarısından itibaren, *cizye*'nin toplanması özel kişilere iltizama verilen yaygın bir uygulama haline geldi.

Klâsik İslâm hukukçuları, yoksullar, orta halliler ve zenginler için cizye miktarlarını sırasıyla 1, 2 veya 4 altın *dinar*, ya da 12, 24 ve 48 *dirhem* saf gümüş olarak saptamışlardı. Ancak Osmanlılar, bu oranları fethedilen ülkelerin Osmanlı öncesi baş vergisi düzeyinde uyarladılar ve hanehalkı başına genellikle bir altın ya da buna eşdeğer miktarda gümüş sikke gibi bir tek sâbit miktar tahsil etmeyi kabul ettiler. Pratikte bu vergi birçok yerde bir altından düşük olabiliyor, örneğin Taşoz (Thassos) adasında 30, Bitlis beylerbeyiliğinde 55 *akçe* olarak alınıyor, buna karşılık Suriye ve Filistin'de 80 *akçe*'ye çıkıyordu (1520-70 döneminde bir altın 60-70 *akçe* arasında oynuyordu). Macaristan'da 50 *akçe* idi, ama 1560 dolaylarında yoksullara 5 ilâ 25 *akçe* gibi daha düşük bir miktar uygulanıyordu.[1] Bu düşük tarifelerde somutlanan politikanın yumuşaklığı, 1566'da II. Selim tahta çıktığında ilân edilen 10 *akçe*'lik artışa gerekçe yapılmıştı. Aslında her yeni sultan tahta çıktığında *cizye* miktarları önemli ölçüde arttırılıyordu; ayrıca, onaltıncı yüzyılın son yirmi yılındaki uzun seferler sırasında *akçe*'nin tağşiş gördüğü dönem de *cizye* tarifelerinde artışlara tanık olmuştu.

Sonunda hükümet, farklı farklı gümüş sikkelerin dolaşımda olmasının yol açtığı anlaşmazlıklardan kurtulmak amacıyla, *cizye* tahsilatında yalnız altın paraların geçerli olacağını ilân ettiyse de, bu özellikle köylüler açısından başka bir zorluğa yol açmakta gecikmedi. Defter hizmetlerine ve tahsildarların masraflarına karşılık olarak ödenecek resimler, asıl *cizye* bedelinin 1/25'i kadardı. Ama bunun üzerine başka bazı zoralımların da bindirilmesi olağan sayılıyordu.[2] Birçok durumda, özellikle de kentlerdeki veya adalardaki gayrimüslim topluluklar sözkonusu olduğunda, hazineyle varılan bir anlaşma sonucu *cizye* bütün topluluk için önceden belirlenmiş toptan bir miktar (*maktu*) olarak ödeniyordu. Bu yöntem, bir yandan hükümete istikrarlı bir

---

[1] Fekete ve Káldy-Nagy (1962), s. 704 not 51.

[2] İnalcık (1969b), ss. 283-85.

gelir garantisi sağlıyor, öte yandan topluluğa yeni katılan kişilerin cizyesinden feragat edilmesi anlamına geliyordu.[1]

Balkanların Hıristiyan köylüsü için özellikle ağır bir koşul, kaçakların ve ölenlerin *cizye*'sinin kolektif sorumluluğunun köy topluluklarına yüklenmesinden kaynaklanıyordu. II. Mehmed döneminde kaçakların *cizye*'sini *timar* sahibiyle köylüler yarı yarıya paylaşmak zorundaydılar.[2] Daha sonra bu, sadece topluluğun sorumluluğu haline geldi. Bazen bu uygulama, bütün bir köyün perişanlığına ve boşalmasına yol açabiliyordu. Böyle durumların giderilmesi için, her üç yılda bir bu vergiyi ödemekle yükümlü gayrimüslim yetişkin erkek tebaayı baştan sayıp kaydetmek, bu arada ölülerle kaçakların isimlerini listelerden çıkarmak suretiyle bazı düzeltmelere gidilmekteydi. Kaçakların *cizye*'sini hükümet, bunların canla başla takibini üstlenen özel mültezimler aracılığıyla tahsil etmeye çalışıyordu.

Cizye artışları ve tahsilâtının, onaltıncı yüzyıl sonlarından itibaren Hıristiyan nüfusun Osmanlı rejiminden soğumasının temel nedenleri arasında yer aldığını; daha sonraki yüzyıllarda Balkanların çeşitli bölgelerinde görülen kitlesel ihtida olaylarının da ardında *cizye* artışlarının yattığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Bu İslâmî baş vergisiyle ilgili olarak, özgün kökeni Osmanlı öncesine uzanan ve Balkanlarda (*jupanitsa*'dan bozma) *ispence*, Macaristan'da ise *kapu-resmi* diye anılan bir örfî baş vergisinden de söz etmeliyiz. Yüzyıllar boyu hiç değişmeksizin hep 25 *akçe* olarak takdir edilen bu vergi, "örfî" bir feodal vergi kökenine dayandığından, kural olarak *sipahi*'nin *timar*'ına dahil edilmiş ve daima nakit olarak tahsil edilegelmiştir. Osmanlıların 1540'ta bu vergiyi doğu Anadolu'ya soktuğunu görüyoruz. *Havâss-ı hümâyun* arazisinde ise *ispence*, *cizye* ile birlikte hazine adına toplanıyordu.

Cizye ödemekten kaçmanın da hayli yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Hicret'in 966'ncı yılında (14 Ekim 1558-2 Ekim 1559 arasında) Macaristan'da toplam *cizye* geliri 1.530.000 akçe, sonraki yıl ise 1.797.000 akçe kadardı.[3] Osmanlıların baş vergisini İslâm hukukunun öngördüğünden çok daha düşük oranda tahsil etmelerinin, vergi yükümlülerinden birçoğuna zaten olağanüstü hizmetler bindirilmiş olmasından kaynaklandığı öne sürülmüştür. Gene de kronik bir malî krizle karşılaştığında hükümet, *cizye* oranlarını arttırmak için Şeriat'a başvurmaktan geri durmuyordu. Nakit olarak toplanan bütün vergilerin oranı, gerek yazıcı ve tahsildarlar için alınan payların eklenmesi, gerekse altın ve büyük gümüş sikkelerin piyasadaki gerçek *akçe* eşdeğerlerinden daha düşük (genellikle 2 *akçe* eksik) bir rayiç

---

[1] Goffman (1982).

[2] Anhegger ve İnalcık (1956), no. 34.

[3] Fekete ve Káldy-Nagy (1962), s. 765.

üzerinden işlem görmesi sonucu, daha da yükseliyordu. Bu sonuncu önlemin, *akçe*'nin uğradığı sürekli enflasyon nedeniyle yürürlüğe girmiş olması muhtemeldir[1] (Tablo I: 17).

Tablo I: 17
***Cizye* (baş vergisi) ve *avarız* (kürekçi vergisi) tarifelerindeki artış (*akçe* olarak)**

	Cizye	*Avarız*
1475	70	
1489	40-70 (Rumeli genelinde);	
	25 (özel gruplar için);	
	25-28 (Arnavutluk'ta)	
1500 dolayları	25-28 (Anadolu'da)	
1512	—	12
1537	—	65
1541	Hanehalkı başına 50 (Macaristan'da)	30
1545	48 (Adana)	
1564	---	80
1566	30 (genel olarak)	
1574	40 (genel olarak);	
	66 (Macaristan'da)	
1592	85 (genel olarak)	160
1593	—	250
1595	140 (genel olarak)	
1603-4	140 (genel olarak)	360

Not: Devlet bütçesini dengelemek amacıyla hükümet, 1585'te gayrimüslim tebaanın baş vergisine 45 *akçe* eklemiştir.
Kaynak: Akdağ (1949), ss. xv, 553-62; Barkan (1964).

KÖYLÜNÜN VERGİLENDİRİLMESİ

Özellikle Asya imparatorluklarında vergilendirmenin ekonomi üzerinde belirleyici bir etkisi vardı ve kırsal toplumda kişisel statünün temeliydi (Bkz. s. 189-196). Sultan adına çıkarılan kanunnâmelerde, emek hizmetlerinin, yani angaryaların ya da nakdî karşılıklarının, köylülerin yani *reaya*'nın "köle" (*kul*) veya "bağımlı tebaa" statüsü ile bağlantılı olarak yorumlanması, ilginçtir. İslâm hukukunda böyle bir vergilendirme ilkesi olmadığından, "meşru vergiler" (*hak*'lar: *hukuk*) diye tanımlanan İslâmî vergilerden farklı olarak bu tür vergiler, "geleneksel," daha doğru bir deyimle de "sultanî" veya

[1] Akdağ (1949), s. 558.

"devletten kaynaklanan" (*örfî*) vergiler kategorisini oluşturuyordu.[1] "Resimler" (*rüsum*) olarak da bilinen sultanî veya "örfî" vergiler, para cezaları, gelin-gerdek resimleri, ya da hukukî muamelât resimleri gibi ödemeleri içeriyordu.

Başlangıçta, örfî-sultanî vergiler, fethedilen halkların Osmanlı öncesi düzenlerde ödeyegeldikleri vergilerden ibaretti. Sorup soruşturmak ve Osmanlı öncesi kanunlar ile defterlerden yararlanmak suretiyle Osmanlılar, kendi rejimlerine açıkça aykırı olanlar hariç, bütün bu tür vergileri sürdürmeye özel bir önem veriyorlardı. *Çift resmi* sisteminde (bkz aşağıda, s. 189-196) görüldüğü gibi, bu vergilerden birçoğu, köylülerin yerel bey veya lordlarına olan feodal angarya (emek hizmetleri) yükümlülüklerinin parasal karşılıklarını ifade ediyordu.[2] Bu yolla Osmanlı öncesi Bizans'a veya Balkan devletlerine ait vergilerden, emek hizmetlerinden veya örfî rüsumdan çoğu, *rüsum-i örfiyye* ya da *tekâlif-i örfiyye* adı altında Osmanlı vergi sistemi içinde özümlenmişti. Bu gibi vergiler açısından Osmanlıların genel politikası, gerek yerel beylere ve gerekse devlet yetkililerine ait angarya emek hizmetleri ile örfî resimleri nakde çevirmekti. Bu, Balkanlarda yerel feodal beylerin yerini alan merkeziyetçi bir imparatorluk için gerekli bir politikaydı. Ancak ekonomik gelişme düzeyinin geriliği sonucu, bir kısım emek hizmetlerinin, özellikle de *sipahi*'ye bir ev yapmak, *sipahi*'nin öşrünü ambarına veya en yakın pazar yerine taşımak, otunu biçmek ve ambarlamak, samanını ve yakacak odununu temin etmek, nihayet doğrudan *sipahi*'nin kullanımına tahsis edilmiş arazi üzerinde angarya çalışmak gibi hizmetlerin ister istemez muhafaza edildiğini de unutmamak gerekir. Osmanlı öncesine ait feodal uygulamalardan devralınan bütün bu emek hizmetleri, askerî sınıf mensuplarını askerî olmayan uğraşılardan kurtarmak için zorunlu görülen angaryalar olarak Osmanlı rejiminde de sürüp gidecektir.

Bu hizmetlerin hepsine birden, kulluk denirdi. Bu bir *kul*'un mensubu olarak, daha doğrusu, Osmanlılarda *reaya* köylüsü köleleştirilmiş sayılmadığından, bir "bağımlı köylü" tipi olarak *kul*'un yükümlü olduğu resimler anlamına gelir. Bununla birlikte, *sipahi*'lerin köyde oturup toprak tasarrufu ve vergi tahsilâtını bilfiil kontrol ettiği Osmanlı *timar* rejimi, feodal bir toplumun ana çizgilerini taşıyordu. Bu rejimin Batı tipi bir feodalizmden başlıca farkı, devletin köylü ile askerî sınıfın yerel mensupları arasındaki bütün kişisel bağımlılıkları ilga etmiş olması sonucu, toprak tasarruf haklarının, vergilerin ve *sipahi*'ler ile köylüler arasındaki ilişkilerin hep yalnızca sultanın kanunları çerçevesinde düzenlenip merkeziyetçi bir bürokrasi tarafından sıkı sıkıya denetlenmesi noktasında düğümleniyordu

---

[1] İnalcık (1969c), ss. 105-38.

[2] İnalcık (1959a), ss. 575-87.

(bkz s. 145-153). Öte yandan, Osmanlılardan önce, Latin milletlerin egemen olduğu bölgeler bir yana bırakılırsa, Bizans ile Balkanların o zayıf düşmüş devletlerinde de merkezî bürokrasiler, feodalleşme sürecine direnmeye çabalıyordu.[1] Öyle veya böyle, yerel örf ve âdetlerden kaynaklandıkları içindir ki devlet, bu vergilerin çoğunu alıkoyup *timar* sahiplerine tahsis etmekteydi. Kural olarak aynen tahsil edilmesi gereken ve kırsal vergi gelirlerinin en az yarısını kapsayan *öşür* de tabii *timar*'a dahildi. Buna karşılık, köylerinden uzak kalacakları sefer mevsimi boyunca yanlarında mümkün olduğu kadar çok para olmasını isteyen *timar* sahipleri, özellikle tahıl fiyatları düştüğünde defterde kayıtlı miktarda*öşür*'lerini nakit olarak toplamayı tercih ederlerdi. Sonuçta, *timar* gelirlerinin yaklaşık yarısı nakit, yarısı da ürün olarak (aynen) toplanırdı. Dolayısıyla köylünün ürün fazlasını ya kasabaya veya kırsal alanda belli aralarla kurulan pazarlara götürüp paraya çevirmesi gerekirdi ki, bu da köy ekonomisi açısından bu tür pazarların hayatî bir önem kazanması demekti.[2] Gene bu açıdan küçük köy tefecilerinin rolü de çok önemliydi.[3] Üzüm veya kolayca paraya çevrilebilen başka bitkiler yetiştirmeye olanak veren yörelerde, nakit elde etmek şüphesiz daha kolaydı. 1520-80 döneminde Anadolu'daki yerel pazarların sayısı önemli ölçüde arttı; bazı bölgelerde bunlar önemli merkezler haline geldi. Herhalde bu gelişme, imparatorluğun tahrir defterlerinde gözlenen genel ekonomik ve demografik gelişme ile doğrudan bağlantılıydı. Ama yerel kadı sicillerinin gösterdiği gibi[4], bu dönemde bile *sipahi*'lerle köylüler, vergi miktarları, vergilerin toplanma tarzı konusunda, toprak tasarrufu, tapu ve tapu transferleri konusunda sürekli çatışma halindeydiler. Anlaşılan sipahi'ler, kendi (*hâssa*) çiftlik, çayır veya bağları için daha fazla emek hizmeti (angarya) talep ediyor ve taşıma işlerinde köylülerin koşum hayvanlarını kullanmaya, ayrıca kanundışı tapu transferleri yoluyla fazla gelir sızdırmaya çalışıyor; buna karşılık köylüler de daha az vergi ödemek ve *sipahi* yararına daha az çalışmak için ellerinden geleni ardlarına koymuyorlardı. Sultanın çıkarttığı kanunnâmeler iki tarafın karşılıklı yükümlülüklerini belirlemek suretiyle bu çatışmayı yumuşatmayı amaçlamakta; yerel kadı mahkemeleri sözkonusu hükümlerin hayata geçirilmesinde önemli bir rol oynamaktaydı.[5] Ancak 1590'larda Anadolu'yu saran büyük bunalım sırasında, bu mekanizmanın toptan çöktüğünü görüyoruz.[6]

---

1 Ostrogorsky (1954); Jacoby (1971); Topping (1949).

2 Faroqhi (1979a), ss. 32-80; Asdrachas (1970), ss. 36-69.

3 İnalcık (1993), ss. 161-76.

4 *Aynı yerde.*

5 İnalcık (1975b), ss. 556-62; İnalcık (1975c), ss. 562-66.

6 Akdağ (1963), ss. 171-257; Griswold (1981), ss. 238-39; İnalcık (1975b), ss. 562-66.

Sipahi'ler, mevcut vergi sistemini doğrudan hiçe saymaktansa, fazladan talep ettikleri alıntıları fetih öncesinin örf ve âdet ödemeleriyle açıklamak gibi meşrulaştırıcı yöntemlere başvuruyorlardı. Birçok örnekte yönetimin, bu tür örfî tahsilâtın Osmanlı rejimiyle birlikte ilga edilmiş, ya da yerlerini yeni Osmanlı vergilerine bırakmış olduğunu ileri sürmesi faydasızdı. Bir süre sonra *sipahi*'ler, eski resimleri yeniden canlandırmak suretiyle fiilen çifte vergilendirmeyi gerçekleştiriyorlardı. Eski *timar* sahibine zaten ödenmiş olan vergi ve emek hizmetlerinin yeni *timar* sahibi tarafından tekrar istenmesi de, çifte vergilendirmeye yol açabiliyordu. Bu gibi yolsuzlukları önlemek amacıyla, daha sonra yapılan düzenlemelerde her bir verginin tam ne zaman tahsil edileceğinin de belirtilmesi yoluna gidildi. Ama daha onbeşinci yüzyılın halk rivayetlerinde[1], devletin olağanüstü salma ve angaryaları ile malî bürokrasinin açgözlülüğü şiddetle eleştirilmekteydi. Bir örnekte şöyle deniyordu: "Devlet bayındırlık işleri için halktan para toplar, sonra da zorla seferber edilen işçi ve taşçıların ya ücretlerini kısar, ya da büsbütün bedavaya çalıştırırlar. Doğaldır bu; zira sultanın maliyesi artık doymak bilmez tefeci tüccar takımının [bu bağlamda: mültezimlerin] elindedir."

TİMAR TAHSİSLERİ

Merkezî bürokrasinin dış fetihler yoluyla yeni *mukataa* gelirleri peşinde koşmasının yanısıra, askerî sınıfın aşağı kademeleri de fethedilen topraklardan *timar* almak için baskı yapıyordu. Fetih politikasının sürdürülmesinde önemli bir etmen olan bu baskıyı, Osmanlı fiskalizminin bir parçası olarak değerlendirmek de mümkündür. Gerçekten de çok güçlü bir baskıydı bu; zira fethedilen topraklardan *timar* almayı umanlar arasında, yalnız uc boylarının gönüllü ve akıncıları değil, daha önemlisi, hepsi eyaletlerden birinde timar sahibi olarak bağımsız bir hayat ve aile kurabilmek için saray çevresinden "taşra çıkma" ânını sabırsızlıkla beklemekte olan yeniçeriler, sultanın öteki *kul*'ları ve askerî seçkinler zümresinin başka mensupları da yer alıyordu.[2] *Timar* kayıtlarının incelenmesi, *timar* alanların hayli yüksek bir yüzdesinin kul kökenli olduğunu[3], yani askerî sınıf mensubu patrimonyal efendilerinin ayrıcalıklarını paylaştıkları kapu kulları olduklarını ortaya koymaktadır. *Timar* alma hakkı olan diğer gruplar ise, Osmanlı öncesi askerî sınıf mensupları ile gönüllü veya akıncılardı. Bunların seferde gösterdikleri cesaret, sadakat veya uzun hizmet süreleri, belirli büyüklükte bir *timar* beratıyla ödüllendirilir, ama gerçekte bir *timar* sahibi olmaları, beylerbeyiliklerinde boş *timar* olup olmamasına bağlı kalırdı.

---

[1] Giese (1922), s. 25.

[2] İnalcık (1973a), ss. 76-88.

[3] İnalcık (1954b), endeks : *gulâm*; İnalcık (1954c), ss. 120-22.

Aslında fethedilen diyarlarda fazladan *timar* yaratmak suretiyle, örneğin Macaristan'da Bosna *sipahi*'lerine, ya da Zülkadriye ve Suriye'de Karaman *sipahi*'lerine yer açabilmek, devleti biraz olsun rahatlatıyordu. Böylece, fetih yoluyla genişleme, yeni *timar*'lar biçiminde gelir kaynakları yaratıyor, bu da yayılmacılığın katalizörü oluyordu. Bu politikanın, ekonomik yöntemlerden çok fetih yoluyla vergi ve haraç gibi yeni gelir kaynakları yaratmaya çalışan Osmanlı devletinin, son tahlilde, askerî yayılmacı, ya da "feodal" karakterini yansıttığı söylenegelmiştir.

Ödüllendirme üsûllerine gelince; vergi bağışıklığı tanıma yöntemi, devleti, önce gelirleri toplama ve sonra merkezî hazineden ödeme yapmanın içereceği masraf ve gecikmelerden kurtarıyordu. Mısır, Bağdat ve Yemen gibi bazı uzak beylerbeyilikler, önceden saptanmış bir fazlayı merkez hazinesine aktarma koşuluyla, eyalet gelirini kendileri toplayıp harcama özerkliğine sahiptiler (bkz aşağıda, s. 121-126). Avrupa monarşilerinden farklı olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nda, ülkenin çok geniş, para ekonomisinin ise o kadar gelişmemiş olması sonucu, esas olarak adem-i merkeziyetçi bir malî sistem yürürlükteydi. Onyedinci yüzyılda, *timar* sahiplerinin elindeki *timar* gelirlerinin önemli bir bölümü, o sırada topraklı süvarilerin modasının artık geçmiş olması nedeniyle, aktif askerî hizmetten muaf tutulmanın "karşılık parası" (*bedel*) olarak, merkezî hazineye aktarıldı. 1699'da Erzurum, Maraş, Şam ve Halep gibi dört beylerbeyilikten sağlanan bu tür gelirler yaklaşık 15 milyon *akçe*'yi buluyordu. *Timar* gelirlerini merkezî hazineye çekmenin bir başka yolu da, bunları önce sultan *hâs*'larına (*havâss-ı hümâyun*'a) dönüştürmek ve sonra iltizama vermekti. Buna karşılık, sınır boylarında, özellikle Bosna'da, büyük *timar*'lar ile *zeamet*'ler açısından farklı bir gelişme gözlendi. Bunlar, babadan oğula geçen timarları olarak *kapitan* denen yerel ailelerin tasarrufunda bırakıldılar; bu da sonraki yüzyıllarda güçlü bir yerel toprak ağaları sınıfının yükselmesine yol açtı.[1] Babıâlî'nin, sözkonusu ailelerin baskısına boyun eğmesinde, Bosna'nın Habsburglara karşı imparatorluğun esas savunma hattı üzerinde yer almasının payı büyüktü.

En aşağı düzeydeki *sipahi*'ler dahil her kademedeki *timar* sahipleri, gelirlerinin tahsili için *kethüda*, *vekil* ya da *voyvoda* diye bilinen vekilharçlara başvuruyor, kendilerine tanınan yetkileri bunlara devrediyorlardı. Bu vekillerin yolsuzluklarından şikâyet çok yaygındı. Merkezî yönetim, *timar* sahiplerinin, ya da vekillerinin *reaya* köylüsünün toprağına ve emeğine ilişkin keyfî uygulamaları konusundaki şikâyetlere daima kulak vermeye çalışıyordu (bkz aşağıda, s. 221).

---

[1] Filipović (1953-54), ss. 154-58.

RESMÎ MAKAMLARIN DEVLETÇE SATIŞI, *PİŞKEŞ* VE RÜŞVET

1596 tarihli *Relazione*'sinde İstanbul'daki Venedik *bailo*'su Malipiero, Osmanlı Devleti'ne lâyiha sunan, Koçi Bey gibi yazarları teyit ederek, en yüksek devlet görevlerine ancak --veziriâzamlık için 80.000, defterdarlık için 40-50.000 altın gibi-- muazzam rüşvetlerle gelinebileceğini vurguluyordu.[1] Bir kere mevki sahibi olduktan sonra, verdikleri rüşvetin karşılığını başka önemli tâyinler için kendileri rüşvet alarak çıkartıyor, dolayısıyla bütün devlet görevlileri bu rüşvet zincirinin bir parçası haline geliyordu.[2] Bu uygulama o kadar olağanlaşmıştı ki, olanca safiyetiyle Evliya Çelebi, bir *kadı*'nın geliri için, biri rüşvetler dahil biri de rüşvetler hariç olmak üzere iki ayrı rakam verebiliyordu.[3] Sistemin en altında ise, vergi yükümlüleriyle doğrudan temas içinde olan görevliler, bir hediye veya hizmet bedeli adı altında fazladan para sızdırmak için her çareye başvuruyorlardı. Üstelik, halka sunduğu hizmet karşılığı küçük bir ücret almak herhangi bir devlet görevlisinin kanunî hakkıydı da. *Cizye* tahsildarları ve hattâ kadılar, bu tür ücretleri düzenli olarak alıyorlardı. Başkaları ise, en azından bir hediye yahut bahşiş bekliyordu. Suistimalleri önlemek için çıkartılan kısıtlayıcı yönetmelikler, ya bu tür kişisel ödemeler için bir tarife saptıyor, ya da bunları kamu gelirine dönüştürüp her türlü kişisel ücreti yasaklama yoluna gidiyordu.

Batı monarşilerinde de olduğu gibi, rüşvet ve makam satışı kamu yönetiminin bir parçası ve kamu gelirleri için önemli bir kaynak haline gelmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nda mevkilerin en yüksek teklifi verenlere satılması onyedinci yüzyılda iyice yaygınlaştı. Böylece, mevki satışı bir çeşit iltizam gibi telâkki edilir oldu ve zamanla beylerbeyilikleri ya da eyalet valiliklerini, hattâ *timar* sahipliğini kapsamına aldı. Bütün bu davranış biçimlerinin ardındaki zihniyeti, otoritenin patrimonyal karakteri biçimlendiriyordu. Otorite, hükümdara mahsus bir şey; kamu hizmeti de bir ayrıcalık sayılmaktaydı. Hükümdar veya hükümdarın bazı yetkilerini devrettiği temsilciler dahil otorite sahibi olan herkes, resmî mevkîini pazarlığa tâbi bir maddî kazanç kapısı gibi görüyordu (bkz yukarıda, s. 84-86). Osmanlı devleti açısından bu ilke, kişisel hizmet bedellerinin yasal bir hak olarak tanındığı ilk dönemlerden beri mevcuttu. Rüşvet, yalnızca hükümdarın dolaysız çıkarları tehlikeye girdiğinde, suç kabul ediliyordu. Bu çok ince ayırımlar karşısında devlet görevlileri, yaptıklarının son tahlilde

[1] Aktaran : Steensgaard (1972), s. 178; rüşvet konusunda ayrıca bkz. Yücel (1988), endeks : *rüşvet*; Koçi Bey (1939), s. 59; İnalcık (1992c).

[2] Naima (1281 H/1864), VI, s. 26.

[3] Evliya Çelebi (1896), II, s. 82.

hükümdarın hazinesine yarayacağı inancı veya gerekçesiyle, iltimas verip kazanç elde etmede kendilerini serbest hissediyorlardı. Kaldı ki, "bir madunun hürmet ve bağlılık nişanesi olarak mafevkine takdim ettiği hediye(ler)" olarak *pişkeş* de, Osmanlı İmparatorluğu'nda çok yaygın bir uygulama alanı bulmuştu.[1] Vezirler, beylerbeyiler ve Hıristiyan cemaatlerinin reisleri, patrikler dahil bütün ileri gelenler, sultana miktarı yönetmeliklerle saptanan birer *pişkeş* sunmak zorundaydılar. Atandıkları mevkideki yetkilerini resmen başlatan hükümdarlık beratını aldıkları anda, örneğin Rumeli beylerbeyinin 10.000 *akçe*, Rum Ortodoks Patriği'nin (onyedinci yüzyıl ortasında) 20.000 *guruş* vermesi usûldendi. Daha aşağı kademelerdeki görevlilerin *berat* bedeli olarak ödediği sâbit miktarlar da hazine için hatırı sayılır bir gelir kalemi oluştururdu. Sultan ise, yüksek ricalin *pişkeş*'lerine, her birine bir kaftan, zengin koşum takımlarıyla bir at, bir kürk veya bir kılıç ihsan etmek suretiyle karşılık verirdi. Bu, hem onlara devrettiği yetkilerin simgesi, hem de yaptıkları *pişkeş* harcamasının kısmen karşı ödemesi anlamına gelirdi. Eski İran kökenli bir âdet olarak hediye alışverişi, başlangıçta, bey, lord veya hükümdar ile maiyet mensubu ya da vasalı arasındaki bağımlılık ilişkisini kurar ve somutlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun daha sonraki dönemlerinde *pişkeş*, kamu hazinesi için bir çeşit açık arttırmalı gelir kaynağı haline geldi.

---

[1] İnalcık (1982c), ss. 447-48.

DEVLET HAZİNESİ VE BÜTÇELER

İMPARATORLUK MERKEZÎ BÜTÇESİ

Klâsik İslâm'da bir köylünün gelirinin azamî üçte birinin devlet hazinesi için vergilendirilebileceğine, üçte birinin toprağı ekip biçme faaliyetinin idamesine ve üçte birinin de kendisi ve ailesinin beslenmesine hasredilmesi gerektiğine inanılırdı.[1] Osmanlı devletinin günümüze kadar gelebilmiş olan gelir-gider bilançolarının en eskisi, 1475 yılına aittir[2] (bkz Tablo I: 9). Bu bilançoların asıl amacı, geriye herhangi bir fazla kalıp kalmadığını saptamaktı. Ortada bir fazla varsa, iç hazineye alınırdı. Zira aslında, Osmanlı öncesi Orta Doğu devletlerinde olduğu gibi Osmanlılarda da iki ayrı hazine vardı: doğrudan doğruya hükümdarın kontrolü altında, iç sarayda (*enderûn*'da) bulundurulan hazine; bir de, veziriâzam ile defterdar'ın ortak denetimi altında, hükümet dairelerinde (*divân*'da) bulundurulan carî hazine. Bunların yanısıra, hükümdarın hazinesine herhangi bir fazla aktarıp aktarmadıklarını görmek amacıyla, belirli bazı beylerbeyilik veya eyaletler için ayrı ayrı bilançolar da çıkarılırdı. Doğulu bir hükümdar için temel sorun, güç ve iktidarın dayanağı olarak elinin altında dolu bir hazinenin varlığıydı. Osmanlı devlet adamları açısından bir "bütçe"nin sağlıklı olması, harcamalar çıktıktan sonra geriye bir fazla kalması, dolayısıyla da sultanın hazinesinden maaş alanların gelirleri konusunda herhangi bir endişeye mahal olmaması demekti.[3]

Sonuçta, her türlü bütçe fazlası, ganimetten sultanın aldığı pay gibi olağanüstü gelirler, hediyeler ve müsadere edilen servetler (*muhallefat*), saray hazinesine alınırdı. Dolayısıyla da bu hazinede yalnız nakit para değil, mücevherat, kıymetli kumaşlar ve elbiseler, altın ve gümüş kupalar ya da çekmeceler gibi nesneler de bulunurdu.[4] İç hazine ya da saray hazinesi, asıl carî hazine için bir rezerv bankası gibi çalışırdı. Gelir sıkıntısı çekilen dönemlerde sultanın onayıyla iç hazineden *veziriâzam*'a borç verilir, başvezir de bu borcun ödeneceğini yazılı olarak, kendi imzasıyla üzerine alırdı.

Bu bütçeler ekonominin genel durumunun oldukça güvenilir bir göstergesidir. Venedikli gözlemcilerin tahminlerine göre, 1433 ile 1522 arasında Osmanlı devletinin toplam geliri, şüphesiz *timar* gelirleri hariç olmak üzere, 3 milyon düka altını civarındaydı (bkz Tablo I: 18). Buna karşılık,

---

1 Yahya b. Adam (1958), s. 7, 58.

2 Babinger (1957); Majer (1982); Laonikos Calcocondyles'in verdiği bütçeye ilişkin eleştirel bir inceleme için, bkz Vryonis (1976), ss. 423-32.

3 M. Âlî, *Nushat al-Salâtîn*, elyazması, Fatih Kütüphanesi, İstanbul 29b.

4 İran'daki ikili hazine uygulaması için, bkz Nizâm al-Mulk (1893), s. 205.

Andrea Gritti'nin 1503 yılı için 5 milyon düka altını tahmini, herhalde *timar* gelirlerini de kapsıyordu. I. Selim döneminde Küçük Asya'nın doğusu ile Arap diyarlarının da ilhak edilmesinin ardından, merkezî hazine girişinin 4.5 milyon düka altını dolaylarına, 1527-1603 döneminde ise 7 veya 8 milyon düka altını düzeyine çıktığı anlaşılmaktadır. Venediklilerin resmî Osmanlı kaynaklarına ulaşabilmiş olmalarına karşın, tahminlerinde büyük tutarsızlıklar söz konusudur. I. Süleyman'ın saltanat dönemi için öne sürülen 12 ilâ 15 milyon düka altını gibi yüksek rakamlar, merkezî hazine mevcudunun yanısıra mutlaka *timar* gelirlerini de kapsıyor olmalıdır. Bu gözlemcilerden Zeno (1524 ve 1530), Barbarigo (1558) ve Donini (1561) gibi bazıları, toplam harcama miktarlarını da verdiklerinden, 1524-61 döneminde Osmanlı bütçelerinin pozitif bir bilanço gösterdiği sonucu çıkmaktadır.

Tablo I: 18
Osmanlı devletinin Avrupalılarca tahmin edilen geliri, 1433-1603
(milyon düka altını)

Tarih	Gelir	Harcama
1433 (Bertrandon de la Broquière)	2.50	
1465 (Chalcocondyles)	8.00	
	(muhtemelen *timar* gelirleri dahil)	
1496 (Alvise Sagudino)	3.30	
1503 (Andrea Gritti)	5.00	
1510 dolayları (Spandugino)	3.60	
1512-20 (Mocenigo)	3.13	
1522 (Minio)	3.00	
1524 (Zeno)	4.50	3.00
1526 (Bragadin)	12.00	
	(merkezî hazine 4.5)	
1527 (Minio)	7.00	
1530 (Zeno)	6.00	4.00
1534 (Ramberti)	15.00	
	(10 milyonu *timar* geliri)	
1553 (Navagero)	7.16	
1554 (Trevisano)	8.19	
1557 (Erizzo)	4.60	
1558 (Barbarigo)	7.74	3.60
1560 (Postel)	12.00	
	(8 milyonu *timar* geliri)	
1561 (Donini)	4.13	4.10
1584-87 (Bernardo)	9.00	
1592	10.00	
1603 (Knolles)	8.00	

Kaynak: Lybyer (1919), s. 180.

Elimizdeki en erken resmî Osmanlı bilançosu 1527-8 yılına, daha doğrusu 21 Mart 1527 ile 20 Mart 1528 arasına aittir (bkz Tablo I: 19 ve I: 20). Bu resmî kaynakta görülen, merkezî hazine için 5 milyon ve *timar* gelirleri için de 3.6 milyon düka altını rakamları, İstanbul'da *bailo* (elçi) olarak görev yapan Venediklilerin verdiği rakamları bir ölçüde tutmakta, en yakın olarak da Trevisano'nun (1554) tahminine oturmaktadır. Başlangıçta, devlete ait *vakıf* ve *mülk* gelirlerinin carî devlet bütçesine dahil edilemediğini, oysa köprü, imaret, pazar-panayır, kervansaray ve hastahane yapım ve bakım işleri gibi bir yığın kamu hizmetinin düzenli olarak *vakıf*'larca karşılandığını kaydetmeliyiz; devlet arazisinden (*mirî*'den) *mülk*'e dönüştürülmüş olan topraklara gelince, bunların büyük kısmının, iki başlı mülkiyet sistemi (bkz aşağıda, s. 163-174) uyarınca, sultanın ordusuna asker beslemekle yükümlü tutulduğunu da unutmamak gerekir.

1566'da carî hazine girişinin 8 milyon altın olduğunu tahmin eden Lybyer, 1913 itibariyle 70 milyon ABD dolarının altında hesapladığı bu rakamın, "bu kadar büyük bir imparatorluk için fazla yüksek bir meblağ olmadığını" söylemektedir.[1] Buna, Lybyer'in merkezî bütçenin muhtemelen iki katı olarak düşündüğü *timar* ve *vakıf* gelirlerini eklediğimizde dahi, Osmanlı devlet gelirleri hayli alçak gözüküyor. Karşılaştırma amacıyla verdiğimiz Tablo I: 21, bu dönemin bazı Avrupa devletlerinin gelirlerini yansıtmaktadır.

Bölgeleri birbiriyle karşılaştırdığımızda (bkz Tablo I: 22), en yüksek geliri 198 milyon akçe ile (Dalmaçya ve bazı Yunan iskeleleri hariç, Kırım'daki bazı Kuzey Karadeniz yöreleri dahil olmak üzere, Tuna ve Sava nehirlerinin güneyindeki Balkan topraklarını kapsayan) Rumeli beylerbeyiliğinin sağladığını görüyoruz. Mısır ile Suriye'nin geliri birlikte hesaplandığında, 187 milyon *akçe* ile Rumeli'nin hemen arkasından ikinci sırada, Küçük Asya 152 milyon *akçe* ile üçüncü sırada gelmektedir. Ancak Arap diyarlarının, gelirlerinin yaklaşık üçte ikisi kadar bir fazla vermesine karşılık, imparatorluğun Rumeli ve Anadolu'da çekirdek bölgelerinin bütçe açığı yüzde 10'u buluyordu (bkz Tablo I: 23).

DİNÎ *VAKIFLAR*

İnşaat ve bayındırlık işlerinin bir bölümünü doğrudan doğruya devlet üstlenmekteydi. Saray mimarları teşkilâtının başına (*sermimârân-ı hâssa*'ya) bağlı muazzam bir kamu yapım, bakım ve onarım şebekesi vardı. Her *beylerbeyilik* merkezinde, gerektiği zaman yerel ustaları ve işgücünü seferber edip kaleler, köprüler, camiler ve başka kamu binaları inşa veya tamir ettirmeye yetkili bir devlet (*hâssa*) mimarı bulunuyordu. Buna karşılık

[1] Lybyer (1919), s. 181.

kentlerin çarşılar, dükkânlar, hamamlar ve *bedesten*'ler gibi ticarî tesisleri, dinî hayrat külliyelerini ayakta tutacak gelir kaynakları yaratmak amacıyla, *vakıf* sistemi çerçevesinde gerçekleştiriliyordu. Kural olarak, her türlü kamu inşaatının başında, *emin* denilen özel bir görevli bulunurdu. Kendisine tahsis edilen fonlarla, girişimin örgütlenmesinden, denetiminden ve finansal yönetiminden sorumlu olur; iş bittiğinde maliyeye muhasebe defterleriyle birlikte kapsamlı bir rapor sunardı. Dinî çağrışımları olan su sistemlerine, su kemerleri ve arklarının yapımına özel bir önem verilirdi. Su yollarının bakım ve onarımı için, *su yolcuları* adıyla bilinen ve herhalde Roma-Bizans geleneğinin devamı olan özel bir örgüt vardı. Çoğu Rum olan bu uzmanlardan bir bölümü, Mekke ve Kudüs'e, bu kentlerin su yollarını yapmaya yollanmıştı. Öte yandan, çarşı ve pazar yerleri gibi kamu tesislerinin inşasına, ancak kamu yararı açısından mutlak surette gerekli görüldüğü ve nihaî olarak da gene devletin malî çıkarlarına hizmet edeceği zaman, devlet el atıyordu. Köylüler Konya bölgesindeki göl sularını düzenleyecek bentlerin yapılması talebiyle hükümete başvurduklarında, aldıkları yanıt, bunu devlet değil, kendilerinin halletmeleri gerektiğiydi. Kamu yararına olacak bir yığın imar faaliyeti, genellikle, dinî hayrattır diye özel *vakıf*'lara bırakılıyordu. Belki buna bir istisna, fetihten sonra II. Mehmed'in İstanbul'un yeniden imarı için giriştiği büyük çapda kamusal inşaat faaliyetiydi.[1]

---

[1] İnalcık (1973b), ss. 224-29.

Tablo I: 19

1527-28 malî yılında (21 Mart 1527-20 Mart 1528) Osmanlı Merkez Devlet Bütçesi Gelirler
(1000 akça; 1 altın Venedik dükası=55 akça)

Beylerbeyilikler	Cizye	Mukataat	Berat ve Tezkire	Beytülmal	Mabeyn	Çeşitli kaynaklar	Toplam
Rumeli[1]	42.291	45.920	1.797	2.939	1.116	0.718	94.781
Anadolu, Karaman Rum ve Zülkadriye[2]	3.764	25.603	0.100	0.447	0.811	3.296	34.021
		2.507 (Kastamonu bakır madenlerinden)	(Tezkire)				
Şam	0.440	10.485					10.925
Halep							13.808
Diyarbakır							7.169

Not: Bu beş bölgenin gelir toplamı 160.704.000 akçaadır. Mısır'ın ayrı bir bütçesi vardır (bkz. sh. 123). Mısır gelirleri akça hesabıyla 116.538.994 akça olduğundan, İstanbul'da merkez devlet hazinesinde toplanan yıllık gelir toplamı 277 milyon akça, altın hesabıyla 5 milyon düka eder. Bu toplamda, timar olarak dağıtılan gelir dahil değildir. Bu çeşit gelirler eklenirse merkezî hazîneenin yıllık geliri 477 milyon akçayı bulur. Özel Şahıslara temlik yoluyla verilen yerlerin ve vakıfların geliri Baarkan tarafından (1946-1950, X, sh. 277) 60 milyon akça olarak hesaplanmıştır. Böylece tüm devlet gelirleri, 537 milyon akça, veya 9,7 milyon altın dükaya erişir. (Kaynak: *Barkan* [1953-1954], sh. 249-329; bizim hesaplarla biraz farklı)

[1] Tuna ve Sava ırmakları güneyinde Balkan Yarımadası, Dalmaçya hariç.
[2] Bu beylerbeyilikler, Gürcistan'dan Antalya körfezine kadar Küçük Asya'yı sınırları içine almakta.

Tablo I: 20
1527-28'de imparatorluğun toplam geliri

Gelir kaynakları	Milyon akçe olarak	Milyon düka altını olarak
Çekirdek beylerbeyilikler artı Suriye ve Mısır (*havâss-ı hümâyun* dahil)	277	5
timar ve *hâss* olarak dağıtılan	200	3.7
vakıf'lar ve *mülk*'ler	60	1
Toplam	537	9.7

Kaynak: Barkan (1953-54).

9 **Kanunî Süleyman'ın ilk yıllarında devlet gelirleri**
Kaynak: Faroqhi (1984), s. 290.

Tablo I: 21
Avrupa Devletlerinin yıllık tahminî gelirleri
(bin altın düka hesabıyle)

İtalyan Devletleri, 1492		Öteki Avrupa Devletleri,	1600 lerde
Napoli	1.600[1]	İspanya	9.000
Venedik	1.000	Fransa	5.000
Milano	600	Venedik	3.900[2]
Floransa	300		
Papalık	200		
Ceneva	100		
İran	3.000		
Bizans	7.000-8.000 (erken Orta-Çağ) 1,000 (erken 14.yy.)	*Kaynak:* (Alessandri, [1873], 219) (Stein, [1924],142)	

Tablo: Gregorovius (1891), VII, 342; Braudel (1972), I, 451.

Tablo I: 22
Osmanlı Ülkesinde Eyaletlere göre yıllık Hazine Geliri,
1527-1528 mali yılı (milyon akça)

Eyalet	Padişah hasları	Öbür haslar ve timarlar	Dini Vakıflar ve mülkler	Toplam
Rumeli	94.74	92.53	10.88	198.20
Anadolu, Karaman, Zülkadriye ve Rum	34.01	73.52	22.08	129.62
Diyarbakır (Güney-Doğu Anadolu)	7.16	14.29	1.31	22.77
Halep ve Şam	24.73	19.83	7.28	51.85
Mısır	116.53		18.92 (?)	135.46
Toplam				537.90

Kaynak: Barkan (1953-54, XV, 277.

[1] Venedik'in Levant'taki kolonilerinden sağladığı yıllık geliri 180 bin dükaya varmakta idi. (Pullan, 1968, 79).
[2] Delaborde (1888, 328)

Tablo I: 23
1527-28'de bölgeler itibariyle gelir ve harcama dengesi
(milyon *akçe*)

Beylerbeylik	Gelir	Gider	Bakiye
Rumeli, Anadolu, Karaman, Zülkadriye ve Rum	294.85	322.13	- 27.28
Mısır, Şam ve Halep	161.11	61.14	+ 99.97
Diyarbekir	21.46	20.10	+ 1.36

Not: Bu rakamların başka kaynakların verdikleriyle karşılaştırılması için, bkz Barkan (1953-54), ss. 273-76.

Kaynak: Barkan (1953-54), s. 272.

Örneğin, Anadolu *beylerbeyiliği*'nde, 79.78 milyon *akçe*'lik toplam gelirin 13.64 milyonu ya da yüzde 17'si, dinî *vakıf*'lar ile özel kişilerin *mülk*'ü olan tarım arazisinden geliyordu.[1] Sözkonusu gelir diliminin neredeyse tamamı, devlete ait (*mirî*) araziyle aynî "vergi"lerden oluşmaktaydı. *Vakıf* yöneticilerinin ve toprak sahiplerinin bütün yaptığı, doğrudan üretime katılmaksızın bu vergileri rant olarak toplamaktı. Anadolu'daki şu hayır kurumlarının, personel maaşları ve tamirat dahil bütün masrafları, *vakıf* fonlarından karşılanıyordu:

Büyük cami,	344
Mescid	1.055
Medrese	110
Sibyan mektebi1	54
İrili ufaklı tekke ve zaviye	626
Yolculara aş dağıtan imaret	45
Kervansaray	75

Bunlara tahsis edilen gelir ise, 75 *kervansaray*, 238 *hamam* ve daha yüzlerce kira getiren işletme ile birlikte, *vakıf* köylerinden sağlanıyordu. Camilerde 3.756 maaşlı personel, *medrese*'lerde 121 *müderris* görev yapmaktaydı.

[1] Barkan (1953-54), s. 277.

TAŞRA BÜTÇELERİ

İmparatorluğun Rumeli ve Anadolu'daki çekirdek topraklarına sonradan ilhak edilen beylerbeyiliklerden çoğu, bir *defterdar*'ın yönetimi ve bir genel vali, ya da *beylerbeyi*'nin genel sorumluluğu altında, kendi özerk malî örgütlenmesine sahipti.

Anadolu, Rumeli ve Rum beylerbeyiliklerini kapsayan imparatorluk çekirdeği, kabaca Tuna'dan Fırat'a uzanıyordu. Onaltıncı yüzyılda ilhak edilen Arap diyarlarının, Kıbrıs'ın ve Macaristan'ın ise, kendi beylerbeyilik veya eyalet bütçeleri vardı. Bu kategorideki beylerbeyiliklerin bütün harcamaları yerel gelirlerden karşılanıyor; varsa fazlası, İstanbul'daki imparatorluk hazinesine aktarılıyordu. Buna karşılık bir açık oluşursa, imparatorluk hazinesince kapatılmak zorundaydı. Öte yandan merkez maliyesi, beylerbeyiliğin *defterdar*'ı aracılığıyla bu tür beylerbeyiliklerin maliyesini sürekli denetliyor, her malî yıl sonunda bir bilançoyla birlikte, sık sık ayrıntılı muhasebe defterlerini istiyordu.

Böyle bir malî özerklik, Mısır, Yemen ve Budin beylerbeyilerini diğerlerine kıyasla daha bağımsız kılıyor; bu uzak sınır bölgelerinde patlak verebilecek âcil durumları, merkezî hükümetin kararını beklemeksizin göğüslemelerine olanak tanıyordu. Daha onaltıncı yüzyılda *vezir* rütbesi almış olan bu beylerbeyilerine, bunalım ânında komşu beylerbeyileri üzerinde üstünlük ve emir-kumanda yetkisi de tanınmıştı. Mısır beylerbeyileri, Yemen ve Habeş (kuzey Habeşistan) beylerbeyiliklerindeki işlerden; Bağdat beylerbeyileri ise Basra, Körfez ve Arap yarımadasının doğu kesimindeki işlerden sorumluydular. Kuzey Afrika'daki Tunus, Cezayir ve Trablus(garb) beylerbeyilikleri, *kaptanpaşa* rütbesindeki Ege Adaları beylerbeyinin yetkisi altındaydı. Hükümetin beylerbeyilik *defterdar*'ı ve kadı aracılığıyla malî faaliyeti sürekli denetlemesi, beylerbeyinin ise her an görevden alınabilir olması nedeniyle, burada gerçek bir özerklik sözkonusu değildi. Buna karşılık Eflak ve Bogdan voyvodaları ile Dubrovnik cumhuriyeti, kendi içişlerinde tamamen özerk ve yalnız sultana yıllık sâbit bir haraç vermekle yükümlü idiler. Ama burada bile sultan, haracını zamanında göndermediği veya haraç parasını baskıcı yöntemlerle topladığı için tebaası arasında huzursuzluğa yol açtığı gerekçesiyle voyvodayı azl edip yerine başkasını geçirebilirdi. Özetle, Osmanlı taşra yönetimi açısından belki göreli bir özerklik, ya da merkezden çevreye doğru derece derece artan bir adem-i merkeziyetten söz edilebilir.

Şimdi, özerk beylerbeyiliklerin bütçelerinden bazılarını, Yemen'den başlayarak inceleyebiliriz (siyasal koşullar için, bkz aşağıda, s. 331-335). Hicret'in 1008'inci yılında, yani 24 Temmuz 1599 ile 12 Haziran 1600 arasında, Yemen'in toplam gelirinin 400.000 altın civarında olmasına

karşılık harcamalar 561.353 altını buluyordu; bu, 161.353 altın tutarında bir açık demekti.[1]

Başlıca gelir kaynakları, toplam gelirin yüzde 49'unu oluşturan arazi vergisi (*harac*) hayvan vergisi ve pazar bacı, vb iltizamlar (yüzde 5), bir de toplam gelirin yüzde 29 dolayındaki liman veya iskele resimleri olarak sıralanıyordu.

Ürünün belli bir oranı olarak alınan ve başka yerlerde *öşür* olarak bilinen arazi vergisinin, toplamın neredeyse yarısına denk en büyük gelir kalemini oluşturması, gerek Yemen ve gerekse imparatorluğun bütünü açısından normaldir; buna karşılık gümrük vergileri ile diğer liman resimlerinin olağanüstü bir yüzdeye ulaşması, özel bir durumdan, Hindistan transit ticaretinden kaynaklanıyordu. Müteferrik gelirler kategorisindeki en yüksek rakamları, düşük ayarlı gümüş sikkelerin altın sikkelerle değiştirilmesinden sağlanan kâr ile vârisi olmadığı için hazineye intikâl eden servetler (*muhallefat*) oluşturuyordu.

İmparatorluğun başka birçok taşra bütçesinde olduğu gibi, Yemen'de de asker maaşları gelirin büyük kısmını yutuyor; 1599 yılı itibariyle bu rakam 15 milyon *para*'ya, yani beylerbeyiliğin toplam harcamalarının yüzde 67'sine ulaşıyordu. Bunun da iki milyonunu 38 kale garnizonu almaktaydı. Beylerbeyinin yıllık maaşı 1.100.000 *akçe* olarak saptanmıştı (ama 1599'da eline geçen 900.000 *akçe* kadardı). İmparatorluğun neresinde olursa olsun beylerbeyilerinin geliri çok yüksekti, çünkü onların bir güç görkem nişanesi olarak ve âcil durumlara mukabele edebilmeleri açısından, kendi *kapı*'larında oldukça büyük askerî müfrezeler besleyebilmeleri gerekiyordu.

Yemen'de, yerel eşraf ile Hint Okyanusu'nda seyreden kaptanlara giydirilen *hilat*'lerin bedeli 1.5 milyon *akçe* gibi hatırı sayılır bir rakama ulaşıyordu. Huzursuzluğun eksik olmadığı bu sınır beylerbeyiliğinde, 1600 yılı bilançosunun verdiği 6.59 milyon *para* veya 161.000 Osmanlı altını tutarındaki açığın, Mısır hazinesinden aktarılan fonlarla kapatılması gerekmişti.

Suriye'deki beylerbeyiliklerin de özerk bütçeleri vardı ve İstanbul'daki merkezî hazineye oldukça büyük fazlalar aktarırlardı (bkz Tablo I: 24). Suriye gelirinde zamanla gözlenen düşüşün ciddî bir ekonomik gerilemeyi yansıtması mümkünse de, İstanbul'a yollanan fazladaki azalmanın sırf yerel harcamalardaki artıştan kaynaklanıp kaynaklanmadığının ayrıca araştırılması gerekir. 1525'te Şam beylerbeyiliğinden 12.6 milyon *akçe*'lik gelirinin 3.4 milyonu sadece Şam kentinden sağlanmıştı. Hazinenin potas satışından elde ettiği yıllık gelir 1548'de 666.666 *para*'yı buluyordu.

---

[1] Sahillioğlu (1985).

Tablo I: 24
Halep ve Şam beylerbeyiliklerinin İstanbul'a gönderilen yıllık gelir fazlası (milyon *akça*)

1547-48 malî yılı	21 (sadece Şam kentinden gelen 13)
1566-67 malî yılı	17
1567-68 malî yılı	17
1582-83 malî yılı	7

Kaynak: Sahillioğlu (1974), s. 500.

Keza Mısır'ın özerk bir hazinesi vardı. Beylerbeyiler, topladıkları gelirlerle yerel harcamaları karşılar; fazlasını her yıl İstanbul'a aktarırlardı. 1527-28 "bütçe"sinde Mısır'ın toplam geliri 116.5 milyon *akça* olarak gözüküyordu (bkz Tablo I: 25). Harcamalar çıktıktan sonra kalan 70 milyon *akça*'lık fazla, yaklaşık 1.200.000 düka altını demekti. Mısır'daki gelir kaynaklarının 1595-96 ve 1671-72 yıllarına ait dökümü, Tablo I: 26'da gösterilmiştir. Aşağı Mısır'da arazi vergisi çoğunlukla nakit olarak ödeniyordu. Pamuk, pirinç ve şekerden aynen alınan bazı arazi vergileri ise doğrudan doğruya imparatorluk hazinesine veya mirî tahıl ambarına teslim ediliyordu.[1] 1670'te bu yolla 421.514 *ardabb* buğday toplanmıştı (bir *ardabb*, 90 litre dolayındaydı).[2]

Tablo I: 25
1527-28'de Mısır'daki başlıca gelir kaynakları (bin *akça*)

	Gelir	Mısır'da harcanan	Bakiye
Kentsel *mukataat*	84.940		
Gümrükler	17.730		
Tahıl teslimatı	13.860		
Toplam	116.530	45.840	70.690

Kaynak: Shaw (1962).

Gümrüklerin en önemlileri Süveyş'teydi. Burası, "Mısır'ın Yemen, Arabistan, Hindistan ve Uzak Doğu ile ticaretinin en önemli antreposuydu. Kahire ile bütün bu yerler arasındaki ticaret Süveyş'ten geçiyordu."[3] Gümrük *mukataa*'ları ile bunlara bağlı diğer *mukataa*'lardan sağlanan toplam yıllık gelir, 1595-96 malî yılında 16.32 milyon *para*'ydı.

---

[1] Shaw (1962), s. 74.

[2] *Aynı eser*, s. 80.

[3] *Aynı eser*, s. 103.

Müteferrik sâbit gelirler 1595-96'da 1.200.000 ve 1671-72'de yaklaşık 17 milyon *para*'ya ulaşıyordu.[1] Sâbit olmayan gelirler arasında, Nil nehrinde çalışan *mirî* gemilerin gelirinden de söz edilmelidir. 1595-96 malî yılında bunların getirdiği kira bedeli 760.000 *para*'ydı.[2] Bütün değişken (ya da sâbit olmayan) vergi gelirlerinin toplamı ise o yıl 10 milyon, 1671-72 malî yılında da 17 milyon *para*'yı bulmaktaydı.[3]

Sonuç olarak, imparatorluğun Mısır hazinesi için talep ve tahsil edilen vergi gelirleri, 1595-96 malî yılında 69 milyon ve 1671-72 malî yılında 95 milyon *para* (sırasıyla 82.8 milyon ve 114 milyon *akçe*) dolayındaydı.[4]

Tablo I: 26
1595-96 ve 1671-72'de Mısır'ın geliri (bin *para*)

Vergiler	1595-96	1671-72	
Arazi vergisi	44.478	63.093	nakden ve aynen
Baş vergisi (*cizye*)	2.275	2.929	nakden
mukataat:			hepsi nakden
Süveyş gümrükleri	3.922	4.063	
İskenderiye ve Reşid gümrükleri	5.076	6.322	
Dimyat gümrükleri	1.629	-------	
Burullus gümrükleri	406	-------	
Bulak gümrükleri	1.737	3.240	
Diğer kentsel *mukataa*'lar	3.556	3.685	

Kaynak: Shaw (1962), s. 71, 108, 110-11, 117, 131, 167, 183, 278.

Mısır'ın başlıca harcamaları ise, komutan ve bürokratların, dinî görevlilerin ve ibâte askerlerin maaşları (*ulûfe*'leri) ile emekli maaşlarını kapsıyor; bunların hepsi birden 1595-96'da 31.6 milyon, 1671-72'de 56.4 milyon *para* ediyordu. Ayrıca, Eski Kahire'deki *mirî* tahıl ambarından da aynî ödemeler yapılmaktaydı. Fethi izleyen ilk nesilde, Osmanlı sultanına bağlılık gösteren Memlûk emirleri yönetimde görev almışlar ve karşılığında kendilerine düzenli maaş bağlanmıştı.[5] Mültezimlere yapılan ödemeler, bayındırlık işlerinin, özellikle de sulama tesislerinin bakım masrafları, ya da kamu binalarının tamiratı gibi diğer harcamalar, maaşların yanında nisbeten küçük kalıyordu. Mısır hazinesi açısından bir önemli gider kalemi de, gerek İslâmiyet'in Kutsal Kentleri (*Haremeyn-i Şer Îfayn*) Mekke ve Medine

[1] *Aynı eser*, s. 169.
[2] *Aynı eser*, s. 178.
[3] *Aynı eser*, s. 181.
[4] *Aynı eser*, s. 183.
[5] *Aynı eser*, s. 199.

gerekse yıllık hac seferleri için yapılan ikmal harcamalarıydı. Bunlar 1595-96'da 4.3 milyon, 1671-72'de 9.5 milyon *para* tutuyordu.[1] Ayrıca Mısır'daki *vakıf*'lar da Kutsal Kentler'e 3.3 milyon *para* nakit ve 172.583 *ardabb* tahıl akıtmaktaydı.[2] Özetle Hicaz'a yapılan yıllık dış yardımlar toplamının, onaltıncı yüzyıl sonlarında 300 ilâ 385 bin düka altınına ulaştığı hesaplanmıştır.[3] Venedik *bailo*'su Tiepolo'ya göre her yıl Mısır'daki *mirî* ambara teslim edilen buğday, arpa ve bakliyat, 1.200.000 düka altını değerindeydi.[4] Bu ürünler, ya Mısır'daki Osmanlı birliklerine dağıtılıyor, ya da Hicaz'ın ve İstanbul'un iaşesi için sevkediliyordu. Mısır ve Suriye'yi savunmakla görevli imparatorluk donanması ile diğer bazı birimlerin harcamaları bu rakamların dışındadır.

İmparatorluk gelirinin hatırı sayılır bir bölümü, donanma mensuplarına timar olarak tahsis edilmekte, ya da İskenderiye, Dimyat ve Süveyş'te üslenen filolara tekne yapımı için ayrılmaktaydı.[5] Sadece bu üslerin kaptanlarına 1.800.000 *para* veriliyordu. Mısır'ın zengin kaynakları ve gelir fazlası imparatorluğun savunma maliyesi için hayatî önemdeydi. Hint Okyanusu'na yönelik politika ve faaliyetlerden sorumlu olan Mısır beylerbeyi, malî darlık dönemlerinde kendi eyalet bütçesinden Yemen beylerbeyiliğini de desteklerdi. Örneğin, 1573'te Yemen beylerbeyi kendisini sıkıştıran askerin maaşını ödeyemediğinde, İstanbul, Mısır beylerbeyinin 50.000 düka altını tutarında bir sübvansiyon yollamasını emretmişti.[6] Sonuçta, bütün maaş ödemeleri ve diğer harcamaları çıktıktan sonra Mısır beylerbeyiliği merkezî hazineye her yıl en az yarım milyon düka altını aktarmak zorunda idi; zaman zaman Hicaz, Yemen ve Habeş'e de para yardımı yapılıyordu.[7] Bu arada, *mukataa*'ların çoğunun, iltizam sistemi sayesinde Mısır'ın Memlûk emirlerinin denetiminde kaldığı unutulmamalıdır.[8]

---

[1] *Aynı eser*, s. 268.

[2] *Aynı eser*, s. 270.

[3] Faroqhi (1990), s. 123; su taşıma sistemi dahil Mekke ve Kudüs'ün geniş bayındırlık işleri ve harcamaları için, bkz. *aynı eser*, ss. 126-62.

[4] Aktaran Braudel (1972), I, s. 583.

[5] Shaw (1962), ss. 134-37.

[6] BBA, *Mühimme Defteri* : no. 23, 239 sayılı, H. 981/1573 tarihli belge.

[7] BBA, Fekete Tasnifi no. 1168'de yer alan bir belgeye göre, (23 Temmuz 1533'de başlayan) H. 940 yılında sultana gönderilen fazla, yarım milyon altın dolayındaydı ve 369.793 yeni *sultanî*, 54.490 eski *sultanî*, 72.655 *flori*'den oluşuyordu. Ayrıca 14.000 *sultanî* Mekke ve Medine fukarasına dağıtılmak üzere Kutsal Kentler'e gönderilmiş; 25.939 *sultanî* ise sultanın sarayına baharat, ilâç, ezme, mücevherat ve kumaş alımlarına harcanmıştı. Demek ki 536.877 altın kısmen sultanın hazinesine girmiş, kısmen çeşitli kalemlere sarfedilmiş oluyordu.

[8] Shaw (1962), s. 152.

OSMANLI ORDUSU İÇİN YAPILAN HARCAMALAR

Yukarıda görüldüğü gibi, devlet gelirlerinin en büyük bölümü asker maaşlarına ayrılmaktaydı. Onaltıncı yüzyıl başları için güvenilir bir kaynak olan İdris[1], sultanın Uzun Hasan ile boyölçüşmek için olanca gücünü topladığı 1473 seferindeki haliyle Osmanlı ordusu hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir. Bkz. Tablo I: 27.

Tablo I: 27
1473'te Osmanlı Ordusu

Yeniçeriler	12.000
Kapıkulu sipahileri	7.500
Rumeli'nin *timarlı sipahi*'leri	40.000
Anadolu'nun *timarlı sipahi*'leri	24.000
azeb'ler	20.000
Toplam	103.500

Kaynak: Barkan (1953-54).

Daha sonra 1528 tarihli resmî dökümde ise[2], düzenli birliklerin 87.000 dolayında olduğunu; bunlardan 37.000'inin taşradaki *timar* sahiplerinden, 50.000 kadarının da ücretli askerlerden oluştuğunu görüyoruz (Tablo I: 28). *Timar*'lılar seferde yanlarında bulunan refakat asker veya birliklerinin (*cebelü*'lerin) masraflarını kendileri karşılamak zorundaydılar. Barkan bu *cebelü*'lerin mevcudunu 1528'de 60.000 olarak tahmin ediyor.[3] Bu döküme *azeb*'ler (bkz. aşağıda) dahil değildi.

Bir İtalyan kaynağı (Bessarion: 1470) ile bir İran kaynağı (*Ahsan al Tawārīkh*), *azeb* denilen düzensiz birlikler hariç 70.000 gibi daha düşük bir rakam üzerinde birleşmektedir. Her halükârda bu, modern ölçüler açısından küçük bir orduydu; kendi döneminde nasıl bir heyûla gibi gözüktüğünü ise, ancak birliklerin tâ Macaristan, İran ve Irak'ta, yani yüzlerce kilometre ötedeki harekât alanlarına intikali ve ikmaliyle ilgili sorunların o çağda ne muazzam boyutlara ulaştığını tasavvur etmeye çalıştığımızda, belki bir parça algılayabiliriz. Osmanlı bürokratları için bu, "yer götürmez" bir insan kalabalığını ifade ediyordu.

---

1 *Heşt Bihişt*, elyazması Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Hazine no. 1655.

2 Barkan (1953-54), ss. 281-83; bkz. Tablo I:28.

3 *Aynı eser*, s. 256.

1528'de *timarlı* ordusu, Osmanlı ordusunun tek başına en büyük gücünü meydana getirmekteydi. Tablo I: 29, (başkentteki bir avuç yüksek devlet görevlisinin de dirlik sahibi olması bir yana bırakılırsa) esas olarak taşradaki askerî sınıf mensuplarına *hâss* ve *timar* olarak tahsis edilen gelirlerin 1528'de 200 milyon *akçe*'yi, ya da toplam Osmanlı bütçesinin yüzde 37'sini bulduğunu gösteriyor. Ayrıca buradan taşrada *timar* sahibi iki grup *sipahi* olduğu anlaşılıyor: *Eşkünci* olarak sefere gidenler (sayıları 28.088)[1] ve kale muhafızı (*hisar eri*) olarak görev yapanlar (sayıları 9.653). Daha önce de belirtildiği gibi, *timar* sahipleri, kendilerine *timar* olarak tahsis edilen vergi ve resimleri köylüden bizzat topluyorlardı. Toplam *timar* gelirinin yaklaşık yarısını köylünün ürün olarak ödüyor olması, devlet gelirinin beşte biri, ya da 100 milyon *akçe*'lik bölümünün aynî olarak tahsil edilmesi demekti. Düzenli ordunun bütününe, yani eyalet süvarisi ile başkentteki daimî orduya ayrılan tahsisat ve harcama toplamı ise 265 milyon *akçe*'yi, yani 537 milyon *akçe*'lik tüm devlet gelirinin yaklaşık yarısını buluyordu. Ayrıca, daimî ordu mensuplarına, maaşlarına ek olarak her mevsim elbise, her yeni sultan tahta çıktığında özel ikramiye (*cülûs bahşişi*), bayram bahşişi, sefer bahşişi ve özel sefer harçlığı verildiğini de unutmamalıyız. Oysa, topraklı süvariler, seferde yiyecek ve içecekleri dahil her türlü harcamalarını kendileri karşılıyorlardı. Yanlarındaki teçhizatın, refakat erlerinin (*cebelü*) ve at uşaklarının (*gulam*), hep, *timar*'larının yazılı miktarıyla orantılı olması gerekiyordu.

---

[1] *Aynı eser*, ss. 258-65, birkaç bin daha yüksek bir rakam veriyor.

Tablo I: 28
1528'de Osmanlı Ordusu

	asker sayısı	Maaş veya dirlik tutarı (milyon *akçe*)	
A. Düzenli ordu			
Maaşlı (ulûfeli) birlikler Kapıkulu ocakları (yeniçeriler, sipahiler, topçular, vb.)	24.146	65.88	
İçoğlanları	2.903	–	
Hisar erleri, *martalos*'lar ve donanma personeli	23.017	40.13	
Taşradaki *hâss*, *ziamet* veya *timar* sahipleri	37.741	200.19	kale muhafızı olarak görev yapan toplam 9.563 *timarlı sipahi* dahil
Toplam	87.807	306.20	
B. Yardımcı birlikler			
Anadolu'nun *yaya*, *müsellem*, *canbaz*, *bâzdâr* ve yörükleri	8.180	3.08	teşkilâtlarının dağıtıldığı 1582 yılında *yaya* ve *müsellem*'lerin sayısı 6.900, *canbaz*'ların ise 1.200 idi (Aynî [H. 1280] s. 45)
Rumeli'nin Yörük ve Tatarları	7.000	?	(Gökbilgin [1957])
Voynuk'lar, *eflak*'lar ve diğer Hıristiyan askerler	3.000	?	
Kayıtlı *akıncı*'lar	12.000	?	büyük akın zamanlarında bunların safları gönüllülerle şişerdi
Toplam	30.180		
Genel toplam	117.987	309.28	

Kaynak: Barkan (1953-54), ss. 280-329.

Bir ilgi çekici husus da, her beylerbeyilikte kaç *timar* sahibine toplam ne kadar gelirin *timar* tahsis edildiğidir. Rumeli ve Anadolu beylerbeyiliklerinde 129 milyon *akçe*'lik bir gelir toplamı *timar* olarak ayrılır ve yaklaşık 28.000 kişiye bölüştürülürken, onaltıncı yüzyılda fethedilen öteki bölgelerin tamamından, 10.000 dolayında *timar* sahibi için ancak 60-70 milyon *akçe* ayrıldığını görüyoruz. Bu, Osmanlı ordusunun bileşiminde ateşli silâhlarla donatılmış maaşlı yaya birliklerine (yeniçerilere) zamanla daha fazla ağırlık

verilmesi eğilimi[1] olduğu kadar, fethedilen toprakların somut durumda, çoğunlukla Arap diyarlarının özel koşullarını da yansıtı'yordu. Yeniçeriler, altı bölük Kapıkulu sipahisi, topçular ve diğer özel Kapıkulu ocakları dahil[2] sayıları 24.146'yı bulan maaşlı (*ulûfeli*) askerler, yılda 65.88 milyon *akça* alıyordu ve bu, toplam devlet gelirinin yüzde 12'sine eşitti. Kale muhafızları ile donanma personelinin ise toplam mevcudu 23.017, aldıkları maaş 40.13 milyon *akça*, bunun da bütçedeki payı yüzde 7.4 kadardı.

Tablo I: 29
1527-28'de *timar* sahipleri ile *timar* olarak dağıtılan devlet geliri (milyon *akça*)

	Hâss ve *timar*lar		Garnizon askerlerinin *timar*'ları	
Beylerbeylikleri	Yıllık gelir	Dirlikçi sayısı	Yıllık gelir	Asker sayısı
Rumeli	82.45	10.688	10.08	6.620
Anadolu	35.73	7.536	3.81	2.614
Karaman, Rum ve Zülkadriye	33.97	6.518	—	—
Halep ve Şam	19.16	2.275	0.67	419
Diyarbekir	14.29	1.071	—	—
Toplam	185.60	28.088	14.56	9.653

Kaynak: Barkan (1953-54), s. 255.

Yardımcı birliklere gelince; bunlar asıl "askerî" sınıfın dışındaydı ve devlet hazinesinden ne maaş, ne de dirlik alırlardı. Geçimlerini, devletin kendilerine tahsis ettiği toprakları ekip biçerek sağlarlar; ayrıca, bazı olağan vergileri daha düşük oranlarda öder ve olağanüstü vergilerden muaf tutulurlardı. Bu yardımcı birlikler *yaya*, *müsellem*, *bâzdâr*, *canbâz*, Yörük, Tatar, *voynuk*, *eflak* ve *akıncı*'lardan oluşuyordu. Bu grupların her biri, Bizans'taki *stratiotes* teşkilâtına çok benzeyen[3] ortak bir sistem çerçevesinde örgütlenmişti. Bu yardımcı örgütlerde her 25-30 köylü hanehalkı *ocak* denilen bir birim olarak kaydediliyor, içlerinden genellikle akraba olan beşi ise "seferli" olarak tanımlanıyor ve dönüşümlü olarak sefere gidiyordu (tabii pratikte her birimdeki hanehalkı ve seferli sayısı değişik olabiliyordu). Seferli, masraflarına karşılık olarak gerek her birimin askerî olmayan mensupları veya *yamak*'larından, gerekse o yıl savaşa katılmayacak olan seferlilerden 20 ilâ 60 akçe toplar; bu para sıradan halktan toplanan

[1] İnalcık (1975a).
[2] İnalcık (1973a), s. 83.
[3] Lemerle (1958), s. 43vd.

olağanüstü vergilerin karşılığı olarak yorumlanırdı. İlk dönemlerin *yaya* defterlerinde, standart bir köylü *çiftlik*'i (bkz aşağıda, s. 150) bir *yaya*'nın elinde oluyor; genellikle akrabalarından olan *yamak*'ları ise aynı *çiftlik*'te onunla birlikte oturuyor ve toprağı ekip biçiyorlardı.

Yardımcı birliklerin en önemlileri, *yaya*'lar ile, atlı olup ek bazı muafiyetlerden yararlanan *müsellem*'lerdi. Oysa, onbeşinci yüzyıl sonlarına ait bir İtalyan kaynağı hepsini "köylü piyadeler" olarak tarif ediyor.[1] Genellikle batı Anadolu'da görülen *yaya* çiftliklerinde, özel vergi muafiyetleri ile *reaya* içinde ayrıcalıklı bir grubu temsil eden *yaya* ve *müsellem*'ler, yaklaşık 7.000 köylü ailesini kapsıyordu. 1574'te yalnız Kütahya'nın sefere çağrılan *müsellem*'leri 821 kişiydi. Ancak birimlerdeki bütün hanehalklarının sayısı herhalde 20.000'ün üzerinde olması gerek.[2]

Tablo I: 30

1540'ta Anadolu'da aktif *yaya* ve *müsellem* asker sayısı

Beylerbeyilik alt-birimi (*sancak*)	*müsellem*	*yaya*
Karahisar	98	685
Kütahya	273	641
Hamid	305	473
Biga	50	283
Karesi	--	300
Toplam	726	2.382

Kaynak: Káldy-Nagy (1977), ss. 276-78.

Yaya ve *müsellem* milisler, özellikle Türkmen-Yörük göçerlerin yaşadığı bölgelerde güçlüydü (bkz yukarıda, s. 71). Örneğin onbeşinci yüzyıl ortalarında Teke *sancak*'ında 361 baş-*müsellem* ve 172 *müsellem* kayıtlıydı. Seferlere maddî katkıda bulunan *yamak*'ların sayısı ise 3.763'tü. Demek ki, bu sırada ortalama *müsellem* birimi sekiz kişiden fazla olamazdı. Bu dönemde *müsellem*'ler donanımlı aktif savaşçılardı; hattâ bazıları zırh giyiyordu. Her ocağa 5 ilâ 15 dönümlük bir *çiftlik* veriliyordu.

Başlangıçta *yaya*'lar, herhalde Osmanlı Devleti'nin ilk beylik döneminde Osmanlı ordusunun büyük kısmını oluşturan Türkmen savaşçılardandı. Anlaşılan her Türkmen savaşçısı fethedilen topraklardan bir *çiftlik* alıyordu. 1360'lı yıllarda sultanın kapı halkının bir bölümü olarak yeniçeri ocağı kuruluncaya kadar, sultanın esas ordusu, yayalardı. Daha sonra *yaya* ordusu

---

[1] Angiolello (1909), "*musalem*".

[2] BBA, *Mühimme Defteri* : no. 26, 216.

ile yeniçeriler arasında başgösteren şiddetli rekabet, ondördüncü ve onbeşinci yüzyıllarda Osmanlı siyasal hayatını etkiledi. Yeniçerilerin ve merkezî bürokrasiye bağımlı olan diğer *kul*'ların, taht mücadelelerinde II. Murad ile II. Bayezid'e katılıp destek vermelerine karşılık, başta *yaya* ve *azeb*'ler olmak üzere düzensiz birlikler, 1421-24'te Şehzade Mustafa'nın, 1481-82'de de Cem Sultan'ın yanında yer aldılar. Popüler kroniklere göre, 1389'daki Kosova savaşında 60.000 *yaya* vardı.[1] Ancak *yaya* ve *müsellem*'ler başlangıçtaki savaşçı niteliklerini zamanla yitirdiler ve yalnız nakliye ya da gülle dökümü gibi işlerde çalıştırılır oldular. 1582'de ise tümüyle tasfiye edildiler. Barkan, *yaya* ve *müsellem*'lere tanınan vergi muafiyetlerinin 1534'te 2.65 milyon *akçe* değerinde olduğunu hesaplamıştır.[2]

Anlaşılan, ondördüncü yüzyılda *yaya*'lık yararlandıkları ayrıcalıklar nedeniyle hayli aranan bir statüydü. Ancak daha sonra, *yaya*'ların düzenli ordunun ağır lojistik hizmetleriyle yükümlü kılınmalarıyla hizmetleri ağırlaştı ve *yaya*'lar bu hizmetlerden kurtulmak için çiftliklerini terketmeye başladılar. Bu eğilim, daha onbeşinci yüzyılda yaygınlaşmışa benziyor. Örneğin, 1466'da yapılan bir teftişte, Hüdavendigâr *liva*'sında kayıtlı 536 *yaya*'dan 260'ının topraklarını terketmiş olduğu görülmektedir.

Ondördüncü ve onbeşinci yüzyıllarda, olağanüstü hizmetler sistemi çerçevesinde, Müslüman nüfusun tamamından *azeb* denilen bir tür milis gücü devşirilmesine de gidildi. Vergi tahrirlerinde tanımlandığı şekliyle hanehalklarından oluşturulmuş her vergi birimi, masrafları kendilerine ait olmak üzere bir *azeb* askeri çıkarmak zorundaydı. Yerleşik nüfusların piyade, göçerlerin de süvari vermesi isteniyordu. Gene erken dönem halk kroniklerine göre, 1389'da I. Murad, Kosova'da Sırplara karşı 40.000 *azeb* toplamıştı.[3] 1473'te Akkoyunlulara karşı savaşan orduda ise, 18.000 *azeb* vardı. 1492'de Rumeli'den 9.000 *azeb* toplanmıştı ve bunların hepsi iyi savaşçılardı.[4] I. Süleyman döneminde dahi, Rumeli'den 20.000 *azeb*'lik bir kuvvet toplandığı kaydedilmiştir.[5] *Azeb*'ler, orduda piyadelerin önemli bir bölümünü oluşturuyor; donanmada ise *cenkci* olarak kullanılıyordu.

Ayrıca, I. Bayezid'den başlayarak Osmanlılar, Hıristiyan tebaaları arasından da, hizmetlerine karşılık *suhra* denilen bir bedel ödendiği için *suhra-hor* veya *cere-hor* olarak bilinen bir milis gücü toplamaktaydılar.[6] Bu

---

[1] Oysa Oruç (1925), s. 25, bu savaşta sadece 10.000 *yaya*'dan söz eder.

[2] Barkan (1953-54), s. 259.

[3] Oruç (1925), s. 25'e göre, bunların 10.000'i Rumeli'dendi.

[4] Anonim Vekâyinâme, elyazması BN, 105.

[5] Charrière (1848), I, s. 322.

[6] Aşık Paşazâde (1947-49), s. 70.

olağanüstü hizmet yükümlülüğünden bağışıklık ancak madencilik gibi başka bir sektörde hizmet veriyor olmakla mümkündü.

Kale garnizonlarında, yeniçerilerin, topçuların ve diğer *kapıkulları*'nın yanısıra, *reaya* kökenli bölük efradı da bulunurdu. Hisar *azeb*'lerinin kadrolarında herhangi bir boşluk (*gedik*) meydana geldiğinde, sınır gönüllü ve *akıncı*'ları bu kadrolara atanırdı. İşte bu tür fırsatlar, işsiz güçsüz gençleri kırsal bölgelerden sınır boylarına çekiyordu.

OSMANLI DONANMASI İÇİN YAPILAN HARCAMALAR

İmparatorluğun en masraflı askerî girişimi, deniz seferleriydi. Akdeniz'de devlet, başlıca üsleri Gelibolu, Galata, İzmit, Eğriboz, Sinop, Avlonya ve İskenderiye'de olmak üzere büyük donanma güçleri kurmak ve bulundurmak zorundaydı.[1] Ayrıca Kavala, Midilli, Rodos, Süveyş ve İskenderiye'de kıyı koruma birlikleri konuşlandırılmıştı. Bir kadırga filosunun yıllık idame masrafları, herhalde en az yarım milyon düka altınına maloluyordu.[2] Öte yandan, Tunus ve Cezayir gibi Kuzey Afrika beylerbeyiliklerindeki Magrib korsan filotillaları da, büyük deniz seferleri sırasında imparatorluk donanmasına katılmaktaydı. 1571'deki Lepanto (İnebahtı) muharebesinde, imparatorluk donanmasının 200 gemisi, bu beylerbeyiliklerinden 100 kadar gemiyle takviye edilmiş bulunuyordu. 1539'da Adriyatik kıyısındaki Nova'yı (Hercegnovi) Venediklilerden geri almak için düzenlenen bir deniz seferine hükümet, üç ay süreyle toplam 12 milyon *akçe,* ya da yaklaşık 20.000 düka altını tahsis etmişti.[3] Bu filo, standart ölçüde 82 savaş kadırgası, 58 ağır kadırga ve 11 hafif kadırgayla birlikte, top taşımaya mahsus 4 gemiyi kapsıyordu. Toplam personel sayısı 27.204'tü. Bunların 22.538'i kürekçiydi; kalanı ise, tayfalar ile 2.958 yeniçeri ve ustalardan oluşuyordu. Tayfa ve ustaların ücretleri 8.481.880 *akçe*'yi, peksimet ve su fıçılarının maliyeti 2.294.580 *akçe*'yi, yeniçerilere dağıtılan ikramiyelerle diğer müteferrik kalemler de 201.411 *akçe*'yi buluyordu.

Gelibolu, Sinop ve İzmit'te olduğu gibi, kerestenin civar ormanlardan temin edilebildiği donanma üslerinde gemi yapımı, oldukça gelişmiş, karmaşık sanayiler yaratıyordu. Onaltıncı yüzyılda Galata'nın Kasımpaşa semti, 123 kızağıyla bu tür sanayilerin merkezi haline gelmişti. Galata'nın kalifiye usta ve işçileri çoğunlukla Hıristiyan (Rum veya Venedikli), buna karşılık tayfa ve cenkçiler Müslümandı.

[1] İnalcık (1965b), ss. 983-87; Imber (1980), ss. 211-82.

[2] Imber (1980), s. 218.

[3] *Aynı eser*, ss. 203-16.

Donanmanın bakımı için yapılan muazzam harcamalar, olağanüstü vergi ve hizmetler yoluyla kısmen halktan çıkarılıyordu. 200 kadırgalık bir filo için, en az 22.000 kürekçi gerekliydi. Osmanlıların elindeki forsalar (esirler ve kürek mahkûmları) bunun ancak küçük bir bölümünü karşılayabildiğinden, sultan her hanehalkı vergi biriminin donanmaya bir kürekçi göndermesini emrederdi. Yerel kadı'nın gözetimi altında bu vergi birimleri, aralarında para toplayıp, genellikle bekâr, çiftsiz çubuksuz köylü delikanlılarından birer kürekçi tutarlardı. Onaltıncı yüzyılda her Müslüman kürekçiye harçlık olarak ayda 106 *akçe*, Hıristiyanlara da aynı iş için 80 *akçe* veriliyordu. Hükümet kürekçi değil de nakit istediğinde, örneğin 1551'de her vergi biriminin 1500 *akçe* vermesi gerekmişti. Hıristiyan müttefik armadası karşısında 1571'deki ezici Lepanto yenilgisi ve ardından, imparatorluğu savunacak yeni bir donanmanın inşası için katlanılan büyük malî fedakârlıklar[1], Osmanlı deniz gücünün sonu anlamına geldi. Her ne kadar Andrew Hess, Osmanlıların Lepanto'dan sonra da Akdeniz'de kazandığı başarılara bakarak, Osmanlı deniz gücünün felâketi atlattığını ileri sürmüşse de[2], gerek sözünü ettiğimiz malî yük, gerekse özellikle İngiliz ve Hollandalıların Akdeniz'de boy göstermesi (bkz s. 415-428), aslında Osmanlı deniz gücünün toparlanmasını imkânsız hale getirmiştir.

II. Mehmed döneminden başlayarak, bir devlet ticaret filosunun da varlığını biliyoruz. Antalya'dan Mısır ve Suriye'ye tomruk ve kereste taşımacılığı, *mirî* gemilerle yapılıyordu. 1553'e gelindiğinde, Suriye limanları ile İstanbul arasındaki trafikte devlete ait 26 büyük gemi (*navi*) çalışmaktaydı.[3] Donanma reisleri ile devlet ricalinin de İstanbul'la, Kara Deniz limanları, Suriye ve Mısır arasında gidip gelen gemileri vardı.[4] Anlaşılan, savaş zamanında bu gemiler askerî nakliye işlerinde kullanılıyordu.

*SEFER-İ HÜMÂYUN*LARIN LOJİSTİĞİ

William McNeill, tarihte hareket halindeki bir ordunun ikmalinin başlıca iki şekilde yapılabildiğini söyler: "Halkın tahıl stokları ile hayvanlarına el konması suretiyle yerel besin üreticilerinin yağmalanması" veya gerekli lojistiğin seferden önce örgütlenmesi.[5] Bunlardan ikincisi, gerekli besin maddelerinin vergi ve rant sistemi çerçevesinde köylülerden toplanmasına ve tasarlanan yürüyüş güzergâhı üzerindeki belirli noktalarda depolanmasına

---

[1] İnalcık (1974).

[2] Hess (1978); Braudel (1972), II, ss. 1102-6, 1127-42.

[3] Alberi (1839-63), III, s. 153'ten aktaran : Imber (1980), ss. 57-58.

[4] İnalcık (1992b).

[5] McNeill (1982), ss. 2-4.

dayalıdır. İlki, köylüleri yerinden kaçırttığı, ya da bir süre toprağı ekilmez hale getirdiği için eninde sonunda kendi kendini yıkmaya götürür; oysa vergi ve rant sistemi, köylünün üretkenliğini ve ordunun ikmalinin düzenliliğini teminat altına alır.

Cengiz Han'ın Moğolları ile daha sonra Timur ordusu, yıkıcı yağma sisteminin tipik örnekleridir, buna karşılık, İran-İslâm imparatorluk geleneği lojistik sistemini temsil eder. İran, Selçuklu ve Bizans geleneklerinin etkisi altında Osmanlı imparatorluk düzeni, zamanın Avrupalı gözlemcilerinin hayran kaldığı hayli karmaşık bir lojistik örgütüne kavuşmuştur.[1]

Osmanlı tarihçisi Aşık Paşazâde (öl. 1502), eserinin Osman Gazi'yle ilgili bölümünde, köylünün yağmacılıktan korunması sorununa değinir.[2] Onaltıncı yüzyılda Kırım Tatarları ile Osmanlıların birlikte giriştikleri seferlerde, Osmanlı komuta heyetinin Eflak, Bogdan, ya da Macaristan'da gerek haraçgüzar halkın, gerekse Osmanlı tebaasının yağmalanmasını yasaklaması üzerine, ciddî anlaşmazlıklar çıkmıştır. Ganimet elde etmek üzere yabancı kâfirlerin elindeki diyarlara yapılacak akınların, Allah tarafından emredildiği ve ödüllendirileceği inancıyla, sınır yağması seferlerine Osmanlılar tarafından da sistematik biçimde organize edilmesine karşılık, devlet " zimmet"i altındaki gayrimüslim tebaanın korunması da İslâm hukukunun bir icabıydı.[3] Dahası, Osmanlı yönetimi, sınırın ötesinde, Darülharb'de yaşayan "kâfir"lere himaye vâdetmenin, fetih siyaseti açısından iyi bir politika olduğunu düşünüyordu. Osmanlı topraklarında yem ve yiyecek yağması, ya da karşılığını ödemeden herhangi bir şeyin alınması ise yasaktı ve bazen idamla cezalandırılıyordu.

Bununla birlikte, Osmanlı birliklerinin geçtiği koridorların zarar gördüğü, vergi kaynaklarının azaldığı da bir gerçekti. Buna, askerin zaman zaman giriştiği yağmacılığın yanısıra, asıl hükümetin erzak tedarik yöntemleri yol açıyordu. Bölge halkı açısından bundan kurtulmanın biricik yolu, yerini yurdunu terkedip kaçmaktı.[4] 1579'daki İran seferi sırasında, Ankara yolunda (konuya ilişkin resmî raporun ifadesiyle) "*asker teaddisinden* [baskısından] *köy kalmayıp reayası perakende olmağla* [dört bir yana dağıldığı için]" ordunun geçiş koridorunun değiştirilmesi gerekmişti.[5] Osmanlıların 1587-90 yıllarında Azerbaycan'da ele geçirdikleri toprakları bir türlü tam kontrol altına alamamalarının esas nedeni, kendi memleketlerinden tahıl ithaline muhtaç hale gelmeleriydi. Çünkü gerek bölgenin Şi'î nüfusunun kaçıp gitmesi,

---

[1] Angiolello (1909).

[2] Aşık Paşazâde (1949), ss. 98-99.

[3] Örneğin bkz C. Cahen'in yazdığı "Dhimma" maddesi, *EI*^{2}, II, ss. 227-31.

[4] Güçer (1964), s. 145; Finkel (1988), ss. 130-44.

[5] Güçer (1964), s. 145.

gerekse aç, erzaksız ve parasız Osmanlı askerlerinin köylülere karşı giriştiği zoralımlar, tarımda belirgin bir çöküşe yol açmıştı.[1] Devlet, âcil durumlarda olağanüstü vergiler (*avarız*) koyma yoluyla; tebaasından aynî ve nakdî bir dizi ek hizmet ve vergi isteyebiliyordu. Savaş yıllarında bu gibi beklenmedik taleplerin, kırsal ekonomi üzerinde, özellikle de geçimlik köylü tarımının kırılgan dengesi üzerinde yıkıcı etkileri olabiliyordu. Başlangıçta, yalnızca büyük seferler sırasında başvurulan bu olağanüstü vergiler, 1587-1612 yıllarının uzayıp giden savaşları sırasında çoğu zaman genel ve düzenli nakdî vergilere dönüştü. Celalîlerin tahribatıyla çakışan bu ağır yükümlülükler o dönemde Anadolu tarım ekonomisinin mahvolmasında önemli rol oynadı.

Seferlerin başarısı, büyük ölçüde, ordunun ve sınır garnizonlarının ikmalinin iyi örgütlenip örgütlenmediğine bağlıydı. Hükümet, herhangi bir anda sefer açıp açmamayı görüşürken, o yıl ülkede buğday ve arpanın bol mu, kıt mı olduğu üzerinde ciddiyetle dururdu.[2] Hareket halindeki orduların erzak ve hayvan yemi ihtiyaçlarını sağlama bağlamak açısından Osmanlılar, hayli girift bir lojistik düzen kurmuşlardı.[3] İnsanlar için buğday veya un, hayvanlar için arpa temininde kullanılan başlıca üç yöntem vardı. Birincisi, avarız hanesi denilen hanehalkı vergi birimlerine *nüzul* denilen dolaysız vergiler salınıyor, yani bir miktar zahire teslim etmeleri isteniyordu.[4] İkinci olarak, önceden belirlenen konaklama mevkilerine erzak getirip hükümetin saptadığı fiyatlardan satma yükümlülüğü bindiriliyordu (*sürsat*). Üçüncü olarak hükümet, sâbit yerel piyasa fiyatları üzerinden alım yapıyordu (*iştira*). *Nüzul*'un gerçek bir vergi olmasına karşılık hükümet *sürsat*'ı, köylülerin bazı yiyecek maddelerini satmayı kabul etmek suretiyle ordunun ikmaline "bir yardım"da bulunmaları anlamına gelen akdî ve bedelli bir alım-satım işlemi olarak yorumluyordu. Ancak, pratik nedenlerle olay, erzakın bir ordu taşaronunca sâbit fiyatlarla satın alınması ve tekrar askere satılması biçiminde gerçekleşirken, çeşitli belirtilere bakılırsa, köylüye ödemeler gecikebiliyor, eksik yapılabiliyor, ya da hiç yapılmıyordu.[5] Bazen de vergi mükellefleri, aynı zamanda hem *nüzul* hem *sürsat* vermeye zorlanıyordu. Devlet kural olarak, vergi mükelleflerinin ya *nüzul* erzakını bizzat taşıyıp getirmelerini, ya da nakliye bedelini karşılamalarını istiyordu ki, bu da köylüler için son derece ağır bir yükümlülük haline gelmekteydi. Sözkonusu erzakın toplanma

---

[1] Murphey (1988), s. 250, Liste.

[2] Güçer (1964), s. 143.

[3] 1593-1603 yıllarının Macaristan harekâtında başgösteren lojistik sorunlar için, bkz Finkel (1988), ss. 121-208.

[4] Bir *avarız - hanesi*, olağanüstü vergilerin tahsili için biraraya getirilmiş hanelerin oluşturduğu malî bir birimdi. Bkz. Barkan (1944), ss. 13-19.

[5] Güçer (1964), ss. 105-15.

ve taşınmasının örgütlenmesi, yerel kadı'nın sorumluluğuydu. Ne varki, köylülerin, ya ailelerinin geçimliğini paylaşmak, ya da ürün fazlalarını düşük fiyatlarla kaptırmak anlamına gelen yükümlülüklerinden kurtulma çabaları karşısında kadılar, görevlerini yerine getirmekte zorlanıyordu. *Nüzul* tahsilatında kullanılan hanehalkı birimi, üç ile otuz hane arasında değişmekteydi. Örneğin, 1579'da yirmi hanelik her avarız hane birimi 25.64 kg. tahıl vermeye mecbur tutulmuştu.[1] Bu olayda talep edilen miktar hayli makuldü, ama büyük erzak açığını ortadan kaldırmaya yetmemişti. 1637'de İranlıların eline düşmüş olan Bağdat üzerine yürüyen ordu için, Anadolu ve Arap beylerbeyiliklerinden 13.600 ton arpa, 1.512 ton un ve 886.000 somun ekmek toplanması istenmişti.[2]

Bu tür vergilerin (*salgun, avarız*) genel kökenine gelince; anlaşılan, asker herhangi bir yere geldiği veya konuşlandırıldığında köylülerden erzak ve hayvan yemi talep edilmesi âdettendi. Zamanla bu gelenek, *salarlık* veya *salariyye* (komutan resmi) adıyla, dirlik sahibinin şer'î *öşür*'e ek olarak tahsil edeceği düzenli bir vergiye dönüştürüldü. Bu vergi yükünün makul bir orana düşürülmesi, ancak geniş bir alana yayılmasıyla sağlanabilirdi. Ancak bu defa da, buğday ve arpanın toplanıp orduya, ya da sınır kalelerine nakledilmesi sorun haline geliyordu, çünkü taşıma maliyetleri çok yüksekti. Osmanlı bürokratları, uzak bölgelerde aynî vergiyi nakdî vergiye dönüştürüp, bu yolla toplanan parayla ordunun güzergâhına yakın yerel pazarlardan alım yapmak ya da kalelere erzak yığmak suretiyle bu problemin üstesinden gelmeye çalışıyorlardı. Zorunlu tahsilâtı bütünleyen bu satın almalar, gene Osmanlı bürokratlarının ifadesiyle, yerel nüfus için bir gelir ve refah kaynağıydı. 1594'te Rodoscuk nahiyesinde *nüzul*, hanehalkı birimi başına ya 2.5 *kile* (yaklaşık 64 kg.) tahıl, ya da bunun yerine 300 *akçe* nakit olarak saptanmıştı.[3] 1578'den 1606'ya uzanan savaşlarla dolu dönem sırasında ve sonrasında bu tür nakdî karşılıkların düzenli vergiler haline geldiği anlaşılmaktadır. Eski örf ve âdet uygulamaları sonucu yeni vergiler koymak, Osmanlı vergi sisteminin alışılmış bir yöntemidir.[4]

İmparatorluğun belli başlı yolları boyunca kurulan *menzilhane*'lerde, kadı gözetiminde getirilen hububatın depolanacağı anbarlar vardı. Bu erzak, orduya gerekli olmadığı takdirde satılır, ya da âcil durumlarda halka dağıtılırdı. Büyük *sefer-i hümâyun*'lar sözkonusu olduğunda, harekât alanı civarındaki stratejik kalelere muazzam stoklar yığılırdı. İkmal malzemesi aylar önceden toplanır; Mısır ya da bereketli Tuna havzası gibi bolluk

---

1 *Aynı eser*, s. 76.

2 *Aynı eser*, s. 100.

3 Finkel (1988), s. 142.

4 İnalcık (1980a), ss. 311-23.

bölgelerinden su yoluyla taşınırdı. Osmanlı sınırlarının ötesinde savaşacak orduların iaşesi İran seferleri için Van ve Erzurum, Macaristan seferleri için de Belgrad gibi, stratejik konuma sahip sınır kalelerindeki depolardan sağlanırdı. Darlık dönemlerinde hükümet, imaretlerin, kalelerin veya *menzilhane*'lerin anbarlarındaki hububata el koyabilirdi. Bütün kusurlarına karşın Osmanlı lojistik sistemi iyi işliyordu. Finkel, 150.000 kişilik bir Osmanlı ordusuna, Rumeli ve Macaristan içinde ilerleyişi sırasında, temel yiyecek maddelerinin "âdil ve dengeli biçimde" ulaştırılabildiğini hesaplamıştır.[1] Hattâ, Osmanlı askerine ekmek, Avrupalı hasmından biraz daha ucuza bile gelebiliyordu. Ama, İran seferleri sırasında Küçük Asya'nın doğusunda, hele düşman Osmanlı ordusunun geçeceği koridorları önceden yakıp yıktığında, bunun tam tersi koşullar hüküm sürüyordu. Nitekim, İran'a düzenlenen seferler orduda yaygın hoşnutsuzluğa yol açmakta ve devletin stratejik planlarında değişiklik yapılmasını zorunlu kılmaktaydı.

AÇIKLAR VE OLAĞANÜSTÜ ÖNLEMLER

Savaş sırasında, hazinenin âcil nakit ihtiyaçlarını karşılamak üzere, *vakıf*ların gelir fazlasına el konması ya da reşit olmayanlara ait paraları işletmek üzere kent *bedesten*'inde muhafaza edilen emanet paraların[2] müsadere edilmesi veya zenginlerden zorla borç alınması gibi olağanüstü önlemlere başvurulurdu. 1590'da İspanya'ya yapılması tasarlanan deniz seferi için Sultan III. Murad, devlet bütçesindeki açık nedeniyle *divan-ı hümâyun* üyelerinin ve beylerbeyilerin maliyeti kendilerine ait olmak üzere kadırga yaptırmalarını emretmiş; buna karşılık ellerine, önceki yılların tahsil edilmemiş vergilerine karşılık düzenlenmiş borç senetleri verilmişti. Savaş sırasında tüccarın önde gelenlerinden de borç alındığı anlaşılmaktadır.[3] Büyük seferlerden önce imparatorluğun bütün tebaasına olağanüstü bir nakdî vergi de salınırdı; nitekim Belgrad ve Rodos seferleri için her yükümlüden 15 *akça* toplanmıştı. Daha I. Süleyman zamanında (1520-1566) kamu gelirlerinde darlık hissediliyordu. Örneğin, 1557'de saraydan carî hazineye 80.000 altın aktarılması gerekmişti. Ama asıl müzmin darlıklar, 1587-1606 arasındaki uzun savaş döneminde başgösterecekti (bütçe açıkları için, bkz Tablo I: 31).

---

[1] Finkel (1988), s. 154.

[2] İnalcık (1980d), ss. 2-3.

[3] Koçi Bey (1939), s. 46.

Tablo I: 31
Osmanlı bütçe açıkları, 1523-1608 (bin *akça*)

Malî yıl	Gelir	Harcama	Fark
1523-24	116.888	118.783	- 1.895
1524-25	141.272	126.581	+ 14.691
1527-28	277.244	150.228	+ 127.016
1546-47	241.711	171.872	+ 69.839
1565-66	183.088	189.657	- 6.569
1567-68	348.544	221.532	+ 127.012
1582-83	313.744	277.578	+ 36.166
1592-93	293.400	363.400	- 70.000
1597-98	300.000	900.000	- 600.000
1608	503.691	599.191	- 95.500

Not: Timar gelirleri dahil değildir.
Kaynak: Tabakoğlu (1985), ss. 14-15.

Bu rakamları değerlendirirken, 1584'te *akça*'nın değerinin yüzde 100 oranında düşürüldüğünü (bkz aşağıda, Ek: Osmanlı İmparatorluğu'nda Para), dolayısıyla 1592-93 yılı gelirinin önceki dönemin *akça*'sı üzerinden değerinin yalnız 146.700.000 *akça* olduğu unutulmamalıdır. 1592'nin harcamaları ise 181.700.000 eski *akça* ediyordu. Demek ki, aslında harcamalar 95.878.000 eski *akça* kadar kısılmış, ama bu, bütçeyi dengelemeye yetmemişti.

Osmanlı maliyesinde maaşların 354 günlük İslâmî ay yılına göre ödenmesi eski bir gelenekti. Buna karşılık güneş yılında mevsimlerin sırası değişmediğinden, devletin malî yılı, tarımsal vergilerin toplanmasında güneş yılına uymak zorundaydı.[1] Bu, bütçe muhasebesinde, özellikle de maaş ödemelerinde tutarsızlıklara yol açıyordu. Her takvim yılının sonunda doğan toplam maaş hakları, güneş yılına göre 11 gün eksik kalıyordu. Bunun sonucu, otuz iki yılda bir, bir fazla ay yılının ortaya çıkmasıydı. Başka bir deyişle, otuz iki yıllık bir dönem boyunca devlet yalnızca otuz iki yılın vergisini toplarken, maaşlı kesim otuz üç yılın maaşını talep edebiliyordu. Bu da devletin dönem dönem ekstra ödemeler yapmak zorunda kalması demekti. Sahillioğlu bu durumun, devlet maliyesindeki büyük döngüsel

[1] Sahillioğlu (1970), ss. 230-52.

krizlerin esas nedeni olduğu ve ücretli askerler arasında hoşnutsuzluğa yol açtığı kanısındadır. Asker maaşlarının toplam bütçenin yüzde 12'sini alıp götürdüğü unutulmamalıdır. Yeniçeri maaşları her yıl dört taksitte ödendiğinden, her sekiz yılın sonunda bir ekstra ödeme, her otuz iki yılda ise dört ekstra ödeme zarureti doğuyordu.

Muazzam boyutlara ulaşan bu olağanüstü harcamaları karşılamak için devlet yeni gelir kaynakları bulmak zorundaydı. Herhangi bir ödemenin gecikmesi veya yapılamaması, yeniçerilerin ayaklanmasına yol açabiliyordu. Sahillioğlu, tarihte bilinen asker isyanlarını bu tür tıkanmalarla açıklamayı denemiştir.[1] Eğer iç sarayın rezerv hazinesinde yeterli kaynak varsa, kriz buradan hükümete borç verilmesiyle göğüsleniyordu. Gelgelelim, onaltıncı yüzyıl sonlarının uzun savaşları bu yedekleri de kurutmuştu. Bunun üzerine hükümet, yeni vergiler getirmek, gümüş *akça*'nın nominal değerini sâbit tutarken içerdiği kıymetli maden miktarını düşürmek, ya da ganimet ve *timar* olarak dağıtılabilecek topraklar elde edebilmek için yeni savaşlara girmek gibi yöntemlere başvurdu. Ama bu önlemler de sonunda, hem köylü ekonomisinin, hem de bütün ülkenin daha fazla destabilize olmasına yol açtı. 1584'te *akça*'nın büyük ölçüde tağşişe uğramasının ardından, 1578'de başlamış olan İran savaşı, yeni kaynaklar yaratmak şöyle dursun, hazine için korkunç bir harcama kapısı haline gelerek imparatorluğu uzun bir malî ve siyasî krize sürükledi. Askerler 1593'te Avrupa'da yeni bir cephe açılmasına sevindilerse de, burada da savaş, Kanunî Süleyman dönemindeki gibi kârlı bir girişim olmaktan çok uzak kaldı.[2]

---

[1] *Aynı yer.*

[2] İnalcık (1980a). Onsekizinci yüzyıl sonlarında mültezimler taahhüt ettikleri meblağları hazineye öderken, her gümüş *guruş*'a iki *akça* eklemeleri kural haline gelmişti. Buna *tefavüt* deniyordu. 1784'te maliye yetkilileri, bu uygulamanın, muhasebede iki farklı takvim kullanılmasının yol açtığı kayıpların telâfisi amacını taşıdığını açıkladılar. Böylece, tahsilât ve tediyatta altın ve gümüş sikkeler için iki farklı kurun geçerli olması, yeni bir gelir kaynağı yarattı. Bkz. Sahillioğlu (1970), s. 100'de yer alan belge.

C DEVLET, TOPRAK VE KÖYLÜ

DEVLET MÜLKİYETİNDEKİ ARAZİ (*MİRÎ*)

TOPRAKTA DEVLET MÜLKİYETİNİN KÖKENİ VE NİTELİĞİ

Tarımsal arazi üzerinde devlet mülkiyeti, Osmanlıların icat ettiği bir şey değildi. İslâm hukukunda toprak mülkiyeti, son tahlilde, fetih kavramına ve İslâm cemaatinin (*umma, ümmet*) tümüyle Allah'ın vekilleri olmaktan gelen hakkına dayanıyordu. Fethedilen toprakların Müslümanların, ya da İslâm devletinin, elden çıkarılması yasak ortak mülkiyeti sayılması anlamında *fay' al-muslimîn* (*fey' el-müslimîn*) kavramı, İslâmiyet'in ilk yüzyılında Bizans ve Sâsânî etkisi altında kesin kurumsal biçimini aldı.[1] Bu gibi topraklar, aynı zamanda *haracî*, yani arazi vergilerinin (*haraç*) ödenmesi koşuluyla gayrimüslimlerin tasarrufunda bırakılan topraklar olarak biliniyordu.[2] Halife Ömer'in (634-44), fethedilen toprakların, suların ve köylülerin, ya da serf-kiracıların fatihler arasında dağıtılıp kişi mülkiyetine geçmesi halinde, gelecekteki Müslüman nesillerin bu gelir kaynağından yoksun kalacağı görüşünü ileri sürdüğü rivayet edilir. Aslında, köylülerin benzer bir konumda olduğu devlet toprakları, hem Bizans egemenliğindeki Suriye ve Mısır'da, hem de Sâsânî egemenliğindeki Irak'ta mevcuttu. Kur'an'ın *fay'* konusundaki ayetleriyse halifenin kararını meşrulaştırmaya yetmişti.[3]

Osmanlı sultanları, herhangi bir toprak parçası üzerindeki egemenlikleri sorgulandığında, daima sözkonusu toprağı "kılıç hakkıyla" fethetmiş oldukları gerekçesine başvururlardı. Buradaki varsayım, mağlupların şahısları ve toprak dahil mal varlıkları üzerinde galiplerin mutlak hak sahibi olduğuydu. Peygamberden başlayarak İslâm hukukunda *cihâd* ve *fetih*, İslâm cemaatinin toprak ve toprağı ekip biçen insanların emeği üzerindeki mutlak denetiminin dayandığı ilkeler olarak görülegelmişti. İmam, mağlupları ya ortadan kaldırmak veya köleleştirmek ya da sâbit bir fidyenin (*cizye* veya *haraç*) düzenli olarak ödenmesi karşılığında onları işledikleri toprağın kiracısı olarak muhafaza etmek hakkına sahipti.

---

[1] Abu Yusuf (H. 1302/1884), ss. 28-39, ayrıca bkz. ss. 23-27, 52-58; Morony (1981), ss. 135-75; Schmucker (1972), ss. 157-65.

[2] Modarressi (1983), ss. 105-51. İslâmiyet'in ilk dönemlerindeki *haracî* topraklar, Osmanlılarda devlet mülkiyetinde olan toprakların karşılığıdır; bkz. Haque (1977), ss. 92-95, 105, 117-50, 152, 163, 170.

[3] Abu Yusuf (H. 1302/1884), ss. 23-27; Lokkegaard (1950), ss. 38-72; Haque (1977), ss. 125-50.

Aslında fatihler, yerli kiracı köylülerin yerini alamazlardı; tersine, onların toprağı ekip biçmelerine izin veriyor, böylece kendileri de doğrudan "rant" toplayıcı konumuna gelişiyorlardı. Müslüman cemaat-devletinin hazinesi (*bayt al-mal al-muslimîn, beytülmal-i müslimîn*), bu tür topraklara el koyuyor ve fetih öncesi köylü nüfusu kiracılaştırıyordu. Toprağın kullanımının çiftçilere bırakılmasına karşılık devlet, Halife Ömer'in "toprağın *rikab*'ı daima bizimdir" ilkesi doğrultusunda, *dominium eminens*'i (*rakaba* veya *rikab*) ya da toprak üzerinde yüksek mülkiyet hakkını kendine alıkoyuyordu. Âcil pratik nedenler de toprağın devlet mülkiyetinde olmasını gerektiyordu. Halife Ömer'in fethedilen araziyi İslâm cemaati veya devletinin ortak mülkü yapması; bir kamu hazinesinin vucuda getirilmesi, ordunun beslenmesi ve bu suretle İslâm topraklarının korunup genişletilmesi amacına bağlanıyordu. Açıkçası, imparatorluk için merkezî bir hazine kurma zorunluluğu, toprakta devlet mülkiyetinin gerekçesi olarak gösteriliyordu.

Devletin fethedilen arazi üzerindeki *dominium eminens*'i, devletin toprağın kullanımını kontrol altında tuttuğu, ama ilke olarak toprağı bizzat ve bilfiil kullanmadığından hareketle, bazen basit bir hukukî kontrol hakkı (*valâ*) olarak yorumlanmıştır. Osmanlılar, esas olarak İslâm geleneği doğrultusunda, toprak mülkiyetinin iki ilkeye dayandırılabileceğini kabul ediyorlardı: fetih ve tarıma açma. Fetih eylemi, fatihler cemaatini, yani bütün Müslümanları ya da daha doğrusu, cemaatin vücut buluşu olarak devleti, toprakların tamamı üzerinde *dominium eminens* sahibi kılıyordu. Böylece devlet, belirli koşullarda toprak üzerinde mülkiyet hakkı tesis edebilen biricik meşru otorite olmaktaydı ki, bu koşulların da en önemlisi toprağın şenletilmesi, ya da tarıma kazanılmasıydı. Çorak (*mevat*) toprağın mülk edinilmesi, İslâm cemaatinin başının (imamın), toprağın işgal edilmesine izin vermesiyle başlar ve toprağın bilfiil tarıma açılmasıyla tamamlanırdı. İmamın verdiği izin, başkalarının müdahalesini dışlar, edinimi meşru ve hukukî kılardı. "Saf mülkiyet" (*mülk mahz*), *tasarruf*'un bütün unsurlarını mutlak surette içerirdi. Ama gene de, devlet *dominium eminens*'ini elden bırakmaz ve bazı koşullarda *mülk* arazi sahibinin mülkiyet hakkını iptal edebilirdi; ya da bu topraklar, sahibi tarafından İslâm cemaatinin yararı adına bir *vakıf*'a dönüştürülebilirdi.

Bu noktada, çorak arazinin kişilerce mülk edinilebilmesi için devletin hukukî onayının gerekli olup olmadığına ilişkin tartışmalar özellikle ilginçtir. Yetkili kaynakların çoğu, gerekli olduğunda birleşiyordu. Her zaman dayandıkları gerekçe de, bu tür toprakların Allah'a ya da Allah'ın vekili olarak cemaati temsil eden imama ait olduğu; dolayısıyla bu toprakların cemaatin ve İslâm devletinin, Osmanlıların deyişiyle, *din ü devlet*'in yararına en iyi hizmet edecek şekilde yönetilmesini imamın sağladığıydı. Gerçi monarşinin ve hanedanın çıkarlarına karşı *umma*'ya (İslâm cemaatine) ve

refahına öncelik veren Şafi'i gibi otoriteler, kişisel mülkiyeti siyasal iktidarın legalize etmesine gerek görmüyorlardı. Ama bütün toprakların devletin *dominium eminens*'inde olduğu teorisi, devletin hukukîleştirme gücü olmaksızın hiçbir tasarruf veya mülkiyetin tesis edilemiyeceği iddiasında idi. Osmanlı bürokrasisi bu konuda çok titizdi; öyle ki, arazi tahrirleri yapılırken *mülk* ve *vakıf*'lar ile diğer tarımsal toprakların tasarruf belgeleri yazıcılar tarafından dikkatle kontrol ediliyor ve sonra sahiplerinin eline halen hüküm süren sultanın özel bir beratı veriliyordu. Başka bir deyişle, çorak araziyi ilk işgal etmiş olma ilkesi, toprakta mülkiyet tesisine yetmiyor; devletin fetih hakkına dayalı *dominium eminens*'i ve buna dayalı muteber kılma yetkisidir ki, mülkiyeti tesis edebiliyordu.

İran kökenli İslâmî *nasihatnâme* literatüründe, bütün sosyo-politik yapıyı payandalayan ilke, "toprak ve *reaya* sultanındır" düsturunda ifadesini buluyordu. Gerek Nizamülmülk'ün onikinci yüzyıl siyaset sanatına ilişkin ünlü risalesinde[1], gerekse Osmanlı *kanunnâme*'lerinde karşımıza çıkan bu slogan, aslında bütün doğu imparatorluklarının ortak temelini yansıtıyor ve daima fetih hakkına dayandırılıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk yüzyıllarında, toprak tasarrufu ve vergilendirilmesine ilişkin meseleler, dinî makamlardan bağımsız bir sivil yönetim alanı olarak görülüyordu. Bütün tarım arazisinin yüzde 90 kadarını kapsayan devlet toprakları (*mirî* arazi), sivil bir bürokrat olan *nişancı*'nın sorumluluğu altına verilmişti ve gene sivil bürokrasinin tasarlayıp hazırladığı sultanî bir *kanunnâme*'ye göre yönetiliyordu.[2] İşte, Osmanlı toprak tasarrufu ve vergi sistemi alanındaki ilişkileri, aslında İslâmî uygulamalar ile Roma-Bizans mirasından türeyen yerel uygulamaların bir bileşimini simgeleyen bu *kanunnâmeler* düzenliyordu. Gerçekten de sistem, daha önceki İslâm ve Bizans devletlerindekine çok benziyordu ve devlet ihtiyaç duyduğu geliri toplayabildiği sürece, Osmanlıların zaman içinde denenip sınanmış usûlleri altüst etmeleri için bir neden yoktu. Esas olarak aynı düzen içinde, ama yeni bir yönetici kesim için üretimde bulunan bağımlı köylü kitleleri, temel devamlılık unsurunu oluşturuyordu. Öte yandan, İslâm --ve Osmanlı-- toprak tasarrufu sisteminin değişen tarihsel koşullar çerçevesinde kendi evrimini yaşadığı da bir gerçekti ve durumun icaplarına uygun ilke veya uygulamaları seçip hukukîleştirmek, fıkıhcılara düşüyordu.

Sistematik İslâm hukuku kitaplarında toprak tasarrufuna ayrılmış bir bölüme rastlanmamasına karşılık, hukuk âlimlerinin devlet yönetiminin ihtiyaçlarına cevap vermek üzere bu konuda bağımsız risaleler kaleme almış

---

[1] Nizâm al-Mulk (1962), ss. 19, 29, 41, 53, 59.

[2] İnalcık (1975b) ve (1975c).

olmaları dikkat çekicidir.[1] Daha sonra geliştirilen bu ek veya içtihatlarla aslında, toprak tasarrufu ve vergilendirilmesi alanında mevcut veya yeni yeni satha çıkmakta olan fiilî kullanımlar yasallaştırılmak istenmiştir. Daha sonra görüleceği üzere, onaltıncı yüzyılın Osmanlı fıkıhcıları da, Osmanlı kural ve uygulamalarını İslâm geleneğine uydurmak için bu gibi eski kaynak eserlere atıfta bulunmak yoluna gitmişlerdir.

İslâmiyet'te devletin toprak üzerindeki mülkiyetinin niteliğine biraz daha yakından baktığımızda, Roma hukukunda olduğu gibi toprak mülkiyetinin üç temel unsuru varsaydığını görürüz: *rakabe* (*abusus* veya *dominium eminens*), *tasarruf* (*usus* veya tasarruf), ve nihayet *istiğlal* (*fructus* ya da intifa/yararlanma hakkı). Ancak Roma hukukundan farklı olarak İslâm hukukunda bu üç unsur birbirinden bağımsız olarak ele alınıyor ve her biri ayrı bir düzenlemenin konusu haline geliyor.[2] Devlet *rakabe*'yi alıkoymakta, tasarruf ve intifa haklarını ise ayrı ayrı çiftçiye devretmekteydi. *Rakabe* (bu bağlamda mülkiyet) ile *manfa'a*'yı (*menfaat*, intifa/yararlanma hakkı) mutlak surette birbirinden ayıran Ebû Hanîfe, dinî bir *vakıf* kurulması halinde dahi ilk malikin *rakabe*'sini koruyup yalnızca intifa haklarını devrettiğini ve dolayısıyla *vakıf* statüsünü istediği an çözebileceğini öne sürecek kadar ileri gitmişti. II. Mehmed'in *mülk* ve *vakıf*'ları ilga etmesi de, anlaşılan gene aynı ilkeye: devletin *rakabe*'sinin feragat edilmezliği ilkesine dayandırılmıştı. Başlıbaşına intifa hakkının da, alım satım, ipotek, ya da vasiyet ve miras yoluyla el değiştirme gibi işlemlere konu olabildiğini göreceğiz. Zaten bu yüzden, ikili kiracılık (*icâreteyn*) sistemi çerçevesinde tasarruf hakkının kapsamının genişlediği onsekizinci yüzyılda meydana gelen bir gelişmeyle, intifa hakkının aslında mülkiyetten ayırdedilmesi imkânsız bir tür sahiplenişi içerdiği de söylenmiştir.[3]

Ayrıca, *tapu* sözleşmelerinde (bkz. aşağıda) satış (*bay'*) olarak adlandırılan muamele de, bizatihî toprağın satışını değil, fiilî tasarruf veya intifa haklarını içeriyordu.

Osmanlı dinî makamları, devlet topraklarının mülkiyeti daima kamu hazinesine ait olan, ama fiilî tasarruf ve intifa hakları çiftçilere "tam olarak emanet" (*tefviz*) edilen tarım arazisi olduğunda ısrarlıydı. Bu arada devlet mülkiyetinin, kural olarak tahıl ekimine ayrılmış tarla-tarım arazisine, yani temel yiyecek üretimi için gerekli olan topraklara uygulandığı da

[1] Örneğin bkz. Abu Yusuf (H. 1302/1884).

[2] Cin (1969), ss. 99-100.

[3] *İcâreteyn* konusunda, bkz *MTM*, I, s. 52; Akgündüz (1988), ss. 354-99; Kreiser (1986), ss. 219-26.

unutulmamalıdır. Tarım arazisi hukuk dilinde "sürülen arazi," "ekilip biçilen arazi" ya da "*öşür* alınan arazi" olarak tanımlanıyordu.[1]

Ömer Lûtfi Barkan, devletin üstün mülkiyet haklarını, kadirimutlak bir devletin belirli bir *askerî-siyasî rejimi* sürdürmesi için gerekli bir kontrol sistemi olarak görüyor.[2] Bunun yerine, köylü aile çiftliğine dayandırılmış belirli bir tarımsal üretim tarzını vurgulaması daha doğru olurdu (bkz aşağıda, Bölüm 6).

Devletin toprak mülkiyetinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun Asyatik veya Asyalı olarak nitelenen-- tüm sosyo-ekonomik sisteminin esas hukukî temeli ve "üretim ilişkileri"nin belirleyicisi olduğunu vurgulayan Marksist yorumların, sözkonusu devlet mülkiyetinin önemi, anlamı ve sonuçlarına ilişkin daha geniş bir bakış açısı getirdiği kabul edilmelidir. *Dominium eminens*'in Marksist yorumuna göre, dolaysız üreticilerin ödediği başlıca vergiler, sultan ile etrafında oluşan hâkim sınıf arasında paylaşılan bir toprak *rantıdır*, çünkü "*Der Staat ist hier der oberste Grundherr*" (burada devlet, en üstteki feodal toprak beyi konumundadır). Osmanlı İmparatorluğu'nda (ve aynı zamanda Hindistan'daki Türk-Moğol İmparatorluğu'nda), devletin fetih hakkından türeyen veya ona dayandırılan toprak mülkiyetinin, dolaysız üreticilerin sömürülmesi, ya da artı-ürüne askerî bir "feodal sınıf" tarafından el konması aracı olduğu ileri sürülmüştür. Başka bir deyişle, devletin toprak mülkiyeti, egemen bir sınıfın dolaysız üreticilere yüklediği hukukî bir sömürü mekanizması olarak görülmektedir. Dolayısıyla Marksist yorumda, "sömürücü"nün yerel bir senyör/toprak sahibi mi olduğu, yoksa merkeziyetçi bir devlet mi olduğu önemli değildir.

Marksistler, devletin toprak sahipliği üzerindeki sıkı denetimini, Osmanlı tarımının ve tarımsal ilişkilerinin yeni yönelimler kazanamamasının ve dolayısıyla genel olarak Osmanlı ekonomisi ve toplumunun duraganlığının da nedeni sayarlar. Arşiv belgeleri, merkeziyetçi Osmanlı yönetiminin, *mirî* düzeni her türlü yeni gelişmeye karşı daima titizlikle korumaya çalıştığını doğrulamaktadır.

Karl Marx'ın, Asya hükümdarlarının fethedilen toprakları gerçekten ve fiilen kendi mülkiyetleri altına aldıkları yolundaki düşüncesini daha da keskinleştiren Marksist hukuk tarihçisi F. Milkova, İslâm-Osmanlı *rakabe*'sini, devletin *dominium eminens*'inden ya da *nuda proprietas*'ından (çıplak mülkiyet) da fazla bir şey olarak olarak yorumlamaktadır.[3] Milkova, kamu adına hareket eden Osmanlı Devleti'nin, aslında medenî hukuka konu

---

[1] *MTM*, I, s. 87'de verilen *kanunnâme*, "sürülen ve ekilip biçilen arazi mutlak surette *mirî*'ye aittir .... sürülen ve ekilip biçilen arazi asla mülk olamaz" demektedir.

[2] Barkan (1937), no. 49, ss. 33-48; no. 53, ss. 101-16, 329-41; no. 56, ss. 147-58; no. 58, ss. 293-302; no. 59, ss. 414-22.

[3] Milkova (1966).

olması gereken mülkiyet hakkını gerçekten tekeline aldığını ve dolayısıyla, devletin toprak geliri olarak topladığının, Marx ve Engels'in de işaret ettiği gibi, aslında sadece rant niteliği taşıdığını öne sürüyor. Sultanın, imparatorluğun dört bir yanında ve tek tek her durumda toprağın nasıl kullanılacağını bizzat belirleme hakkı yoluyla, *dolaysız bir kontrol* icra ettiğini; ayrıca, madenleri, ormanları ve toprakla ilgili başka kaynakları doğrudan işletme hakkını da devletin kendine alıkoyduğunu belirtiyor. Buna, çeltikçilik örneğinde olduğu gibi, devletin gerekli gördüğü her yerde üretim sürecini dahi bizzat ve doğrudan örgütlediğini eklemeliyiz.[1] Demek ki, Marksist anlamda toprak vergisi, ranttan başka bir şey değildir ve bu yorumun ilke olarak, İslâm fıkıhcılarının yorumuyla aynı olduğunu görmek, ilginç olmaktadır (bkz aşağıda, s. 150-157). Ne var ki, daha sonra göstermeye çalışacağımız gibi, Osmanlı devletinin toprak mülkiyetinin niteliği, ancak *çift-hane* sistemi çerçevesinde tam olarak anlaşılabilir.

DEVLET MÜLKİYETİNDEKİ TOPRAKLARDA TASARRUF BİÇİMLERİ: *TAPULU* VE *MUKATAALU*

Devlet mülkiyetindeki topraklar esas olarak, *tapulu* ve *mukataalu* diye ikiye ayrılıyor. Bunlardan ilki, *tapu* düzenlemeleri çerçevesinde köylülere verilen bütün toprakları, ikincisi basit bir kira sözleşmesi, yani *mukataa* çerçevesinde kiralanan toprakları kapsıyordu. *Tapulama*, ya da *tapu*'yla kiralama usûlü, toprağa özel bir statü kazandırır ve *çift-hane* sisteminin kapsamına alırdı. *Tapulu çiftlik*'ler, köylü ailelerine devredilen aile çiftliği birimleriydi. *Mukataalu* topraklar ise, bir kira sözleşmesi temelinde, toplayacağı öşürler karşılığı yalnızca toptan saptanan bir kira bedelini (*maktu*) ödemeyi kabul eden herhangi bir kişiye kiralanabilen topraklardı. Bu tür toprakları kiralayanların kendileri, herhangi bir köylü vergisiyle yükümlü olmazlardı. Burada, *çift-hane* sisteminin kendine özgü karakteri açığa çıkmaktadır. *Mukataa* denilen basit kira sözleşmesinin, devlet ile herhangi bir birey arasında serbestçe aktedilebilir olmasına karşılık, *tapu*, geçmişte bir noktada "tâbi kılınmışlık"tan türeyen ve *öşür* vermenin yanısıra, *çift resmi*'nin ya da *ispençe*'nin ödenmesi gibi bazı kişisel yükümlülükleri de içeren belirli bir *kulluk* statüsüyle elele gidiyordu (bkz aşağıda, s. 149-151). *Tapulama* işlemine taraf olan kiracı, toprağın bütün vergilerini ödemek ve aynı zamanda gerek devlete, gerekse *sipahi*'ye bazı hizmetler sunmakla yükümlü olan bağımlı bir köylü veya *raiyyet* (*reaya*'nın tekili) idi. Bazı fıkıhcıların yorumuna göre, köken olarak *raiyyet*, İslâm cemaatine veya devletine ait

[1] İnalcık (1982b).

topraklarda varlığını sürdüren, tâbi kılınmış, boyun eğdirilmiş gayrimüslimler zümresindendi.

Tapu sözleşmesine konu olan topraklara *tapulu arazi* denir ve bunlar ideal olarak *çiftlik* birimlerine bölünürdü. Genel olarak *tapulu arazi*, tarımsal toprakların büyük kısmını meydana getiren tahıl ekim arazisinin yanısıra, otlakları, deftere kayıtlı çayırları ve köylülerin tarıma açtığı toprakları kapsardı. Bağlar ve meyva bahçeleri özel mülkiyete tâbi oldukları için *tapulu arazi*'nin dışındaydı. Buna karşılık sebze bahçeleri, tahrir defterlerine kaydedilip vergisi alındığı takdirde *tapulu arazi*'ye girerdi. Başka bir deyişle *tapulu* topraklar, tahrir defterlerine kayıtlı, vergi gelirleri sâbit bütün tarımsal topraklardı ve *çift-hane* sisteminin alanını oluştururdu. Bazen bunlara "*raiyyetlik yer*" de denirdi. Osmanlı *kanunnâme*'leri, "çift öküzle sürülen arazi *mirî*'dir; *tapu*'yla verilir; kanun budur" diyor.[1] Herhangi bir bağ veya bahçe, tarla olarak sürüldüğü anda otomatik olarak devlet mülkiyetine (*mirî*'ye) geçer ve üzerinden düzenli olarak *öşür* ile diğer köylü vergileri alınmaya başlanırdı.

Ayrıca, herhangi bir *timar*'ın sınırları içinde köylü tarafından tarıma açılan topraklar da otomatik olarak *tapulu* olur ve böyle toprakların vergilerini *timar* sahibi almaya başlardı. Ancak bazen bu topraklar tahrir defterlerinde kayıtlı olmayan eklentiler gibi görüldüğünden, gelirlerine merkezî hazinenin temsilcilerinin *mevkufatcı* el koymaya kalkıştığı da olurdu. Ama kanun koyucu eninde sonunda, seferlerdeki büyük hizmet ve yararlılıkları nedeniyle *sipahi* lehine karar vermiş, fakat *timar*'ların sınırlarının titizlikle çizilmesini de hükmüne eklerdi. Devletin bu gibi beklenmedik kazanımları genel olarak *sipahi*'ye bırakmasının nedeni, bir sonraki arazi tahririne kadar ekstra gelirden yararlanabilirim düşüncesiyle *tapulu* tarım topraklarını genişletmeye özendirmekti. Dolayısıyla, *sipahi* genellikle dağınık toprak parçalarını birleştirip yeni aile *çiftlik*'leri yaratmaya çaba gösterir, ya da köylülerini *timar* dahilindeki çorak toprakları tarıma açmaya teşvik ederdi.

Tapu yoluyla toprak edinebilme hakkı, toprağı işleyip vergisini ödeyebilecek olanlarla, yani köylüler (*reaya*) ile sınırlıydı. Kentliler veya *askerî* sınıf mensupları ilke olarak bunun dışındaydı. Herhangi bir yolla *tapulu* toprak elde ettiklerinde ise, onlar köylülerle aynı yükümlülüklere tâbi olur ve öyle muamele görürlerdi. Devlet tahrirlerinde kaydedilmeyen göçerler, henüz *tapu* yoluyla köylülere verilmemiş devlet arazisine talip olabilirlerdi. Herhangi bir aile çiftliği birimi boşaldığında, öncelikle eski sahibinin yakın akrabaları, sonra da köyün diğer sâkinleri, *tapu*'sunu almak için başvurabilirlerdi.

---

[1] *MTM*, I, s. 51.

Tapulu arazi'ye giriş, alelâde kiralama, satın alma ya da miras yoluyla toprak edinme süreçlerinden, *tapulama* veya *tapuya verme* denilen basit bir işlemle ayrılırdı. Pratikte *tapu* sözleşmesi, kadı sicillerinde görüldüğü üzere[1], bir satış sözleşmesi gibi düzenlenirdi. Devletin temsilcisi her kimse, sözü edilen toprağı bu bağlamda geçerli bütün haklarıyla "sattığını" ve karşılığında *tapu resmi*'ni nakit olarak aldığını; sonra da diğer taraf, bütün koşulları kabul ettiğini beyan ederdi. Kadı bütün işlemin Şeriat hükümlerine tamamen uygun biçimde gerçekleştiğini onaylar ve sözleşme mahkeme defterlerinde saklanırdı. Bu gibi sözleşmelerde genellikle şu formül kullanılırdı:

> Bu belgenin düzenlenmesinin nedeni, falanca yerdeki *timar*'ın sahibi Mehmed'in gelip mahkeme önünde iradesini şu şekilde beyan etmesidir: [belirtilen sınırlar içinde yer alan] *çiftlik*'in tasarrufunu, toprağı ekip biçmek ve mahsûlünü kaldırmak ve her yıl öşrünü ve rüsumatını vermek koşuluyla benden bu belgeyi alan Ali'ye verdim ve kendisinden şu kadar akçe *tapu* bedelini nakit olarak aldım. Bunun üzerine Ali de bu beyanı kabul ettiğini bildirmiştir.

Bu sözleşmelerde, tasarrufun koşulları, miras hakları, toprağın kullanım tarzı, vergiler ve emek hizmetleri, vb. hakkında hiçbir şey yer almazdı. İşin bu yönleri, İslâm hukukundan ayrı ve farklı olan sultanî *kanunnâme*'lerde ayrıntılarıyla ele alınırdı. Sözleşmede geçen *tapu* sözcüğü, her iki tarafın da bu sultanî *kanunnâme*'lerin bütün hükümlerine uymayı kabul ettiği anlamına gelirdi.

Tapu sözleşmesi, tasarruf koşullarında anlaşmazlık çıkması halinde tarafların mahkemeye gitme haklarının yasal teminatıydı. Sultanî hukuk, köylünün tasarruf hakkını şu sözlerle teyit ederdi[2]: "Bir köylünün (*raiyyet*'in) toprağı bir kere köylünün tasarrufuna verildiğinde, *tapu* hukukuna göre kimse bu toprağı onun elinden alamaz. Ve bir kere *tapu*'yla tasarruf edilen toprak üzerinde yeni bir *tapu* çıkartılamaz."

Bununla birlikte, çoğu zaman tarafları sözleşme yapmak üzere kente mahkemeye gitme ihtiyacını duymadıkları, herşeyin örf ve âdet uyarınca sürüp gittiği izlenimini ediniyoruz. Nitekim, herhangi bir köylünün yeterince uzun süre toprağı fiilen tasarrufunda bulundurması ve kimsenin buna karşı çıkmaması halinde, sultanî hukuk bu durumu yasal tasarruf olarak tanıyordu. Dahası, herhangi bir *timar* sahibinin, köylünün toprağını bir süre *tapu* senedi olmadan işlemesine izin vermesi halinde, daha sonraki *timar* sahipleri aynı

---

[1] Djurdjev ve diğerleri (1957), ss. 108-11'de, 1548 tarihli Zvornik *kanunnâme*'sine bakınız.

[2] II. Mehmed *kanunnâme*'si, metin: 151.

köylüden *tapu* bedeli alamazlardı. Bu koşullarda kadı sicillerinde görece az sayıda resmî sözleşme örneğine rastlanması, gerekli hukukî formalitenin *timar* sahipleri ve köylülerce çoğu zaman göz ardı edildiğini düşündürmektedir.

TAPU SİSTEMİNDE TASARRUF HAKLARININ NİTELİĞİ

Köylünün genellikle *tasarruf* olarak tarif edilen tesahüb hakkı, *tefviz* sözcüğüyle daha iyi açıklık kazanmaktadır. *Tasarruf* sadece fiilî tesahüb demekti. "Tam yetki verme" anlamına gelen *tefviz* ise, köylünün tüm üretim sürecini örgütleme bağımsızlığını ifade etmektedir. Gerek sultanî hukuk, gerekse kadı mahkeme sicilleri göstermektedir ki, toprağın kullanımının değiştirilmesi sonucu düzenli tahıl üretimine, ya da arazinin *mirî* karakterine halel gelmesi dışında, timar sahibi köylünün tarımsal faaliyetine müdahalede bulunamamaktadır. İslâm hukuku çerçevesinde devlet mülkiyetindeki arazinin *tefviz*'i, hukukî açıdan bir kiralama işleminden ibaretti. Oysa bir *tefviz* sözleşmesi, olağan bir İslâmî kiralama prosedürünün bütün şartlarını içermiyordu, çünkü köylü kiralama koşullarının pazarlığını yapma özgürlüğüne sahip değildi. *Mirî* toprağın tasarrufunu İslâmî kiralama kavramı çerçevesinde yorumlama çabası bizi çelişkiye düşürür, çünkü devlet mülkiyetinin özgül hükümleri, başlangıçta, tarihsel akışın biçimlendirdiği bir toprak düzeni olarak *çift-hane*'yi sürdürmeye yönelik bir dizi ampirik kural tarafından belirlenmiş bulunuyordu.

Tapu'ya bağlı tasarruf, gerçek anlamıyla mülkiyetin unsurları olması gereken temel bazı hakların dışlanması demekti. Devlet mülkiyetindeki araziye tasarruf eden kişi, toprağını satamaz, bağışlayamaz, ipotek veya vasiyet edemez, bağ veya meyva bahçesine dönüştürmek, ya da üzerine bina yapmak suretiyle özgün kullanımını değiştiremezdi. Öte yandan, *tapulu* tasarruf, başka bir çiftçiye devredebilme (*ferağ*), oğullarına miras bırakabilme, öncelikle karısı, kızı veya erkek kardeşi tarafından edinilebilme gibi, basit bir kiracılık ilişkisinde sözkonusu olmayan bazı ayrıcalıkları da beraberinde getiriyordu.

Şimdi, *tapulu* kiracılığın neden bu kısıtlamaları ve ayrıcalıkları içerdiğine bir göz atalım. Devlet mülkiyetindeki arazinin satışı yasaktı, çünkü bir kere satıldığında toprak özel mülkiyet konusu haline gelir ve bunun geri dönülmez sonuçları olurdu. İslâm usûl hukukuna göre, ölen şahsın mal varlığından bütün borçları ödenmek ve sonra mirası bölüşülmek zorunludur. Pratikte ise, kadı sicillerindeki bazı örneklerden anlaşıldığı kadarıyla, alacaklılar ödenmemiş bir borç karşılığı köylünün toprağına el koymaya ve oğlunu mirasından yoksun bırakmaya kalkışabiliyordu. Herhalde bu tür olaylar hayli yaygınlaştığı içindir ki, 1601'de sultan, *mirî* arazinin hiçbir

şekilde borç ödemek için satılamayacağını hükme bağlamıştı. Aksi takdirde Osmanlı fıkıhcıları, bu gibi durumlarda özellikle köylülerin *çiftlik* birimlerinin mirasçılar ile alıcılar arasında bölüştürülüp parçalanmasından, dolayısıyla Osmanlı vergi ve timar dirlik sisteminin toptan çöküşe uğramasından endişe ediyorlardı. Gerçekten Osmanlı arazi *kanunnâme*'lerinde *çiftlik* birimlerinin bölünmezliği kuvvetle vurgulanmaktadır (bkz aşağıda, s. 191).

Şeyhülislâm Ebûssuûd Efendi'nin (ö. 1574) belirttiği ve kadı sicillerinin de yansıttığı gibi, fiiliyatta *mirî* arazi pekâlâ alınıp satılıyordu.[1] Gerek yerel *sipahi*'nin, gerekse başkalarının toprağın *mirî* statüsünün korunmasında çıkarları olması yüzünden devlet mülkiyetindeki bir toprak parçasının alınıp satılması son derece zor olmakla birlikte, kanunu delmeyi mümkün kılan boşluk ve hukukî hileler yok değildi. Satışı bir kere mahkemece tevsik edilen toprak, bir daha *mirî* statüye döndürülemezdi, zira o zaman bu toprak İslâm hukukuna göre yapılmış bir satış sözleşmesinin konusu olmuş oluyor ve bu, mutlak mülkiyeti tesis edip koruyordu. Bu gibi toprakların devlet tarafından geri alınması, II. Mehmed'in toprak reformu örneğinde olduğu gibi, sultanın çok radikal bir kararını gerektirirdi.[2] Tabii İslâm hukuku herşeyin üzerindeydi ve şer'î hükümlere aykırı davranmak günahtı. Bu yüzdendir ki, tahrir defterlerinde, kadı sicillerinde ve gerek *mülk* gerekse *vakıf*lara ilişkin başka kayıtlarda, sözkonusu toprağın İslâm hukukuna uygun bir satış aracılığıyla elde edilmiş olduğunu vurgulayan notlara sık sık rastlıyoruz. Bazen bu işlemler hile ve danışıklılık kokmaktadır. Halifeliğin ilk yüzyıllarında da benzer usûller, *haracî fey* denilen devlet arazisini kendi malikânelerine dönüştürmek isteyen özel çıkar sahiplerince yaygın olarak kullanılmış; devlete hizmet noktasından yola çıkan bazı fıkıhcılar da buna karşı, *haracî* toprakların her türlü satışının hukuka aykırı olduğu ve dolayısıyla geçersiz sayılması gerektiği kuralını getirmişlerdi.[3]

Ebûssuûd Efendi'nin *fetva*'ları, onaltıncı yüzyılın ortalarına gelindiğinde devlet mülkiyetindeki toprakların kanundışı yollarla alım satımının hükümet çevrelerinde endişe uyandıracak boyutlara ulaşmış olduğu izlenimini uyandırmaktadır.[4] Bu satışlara şer'î mahkemeler aracı olduğundan, uygulamaya son vermek için ülkenin en yüksek dinî yetkilisi olarak Şeyhülislâm'ın görüşüne gerek duyulmuş, Ebûssuûd da "kadı'ların bu tür satış belgeleri düzenlemelerinin tamamen geçersiz olduğu" yolunda bir *fetva*

---

[1] *MTM*, I, s. 51.

[2] Tarım arazisinde *mülk* veya *vakıf* statüsünün "ilga"sı konusunda, bkz. İnalcık (1982b), s. 78; Mutafčieva (1988), ss. 131-35.

[3] Haque (1977), ss. 240, 267, 270, 294; Modarressi (1983), ss. 200-202.

[4] *MTM*, I, s. 51.

vermiştir. Çeşitli örneklerde tekrar tekrar, bu tür satış belgelerinin İslâm hukukuna mutlak surette aykırı olduğunu belirtmiş, hattâ kendisine böyle satışları tevsik eden bir kadı'nın cezalandırılmasının caiz olup olmadığı bile sorulmuştu.[1] Çoğu durumda, devlet rakabesi altındaki toprakların satışının, durum belirsiz olduğu ya da kadı'nın gerekli incelemeyi yapıp sözkonusu sahiplenmenin gerçek niteliğini saptaması imkânsız olduğu için gerçekleşebildiği anlaşılmaktadır. Kuşkusuz bunda, rüşvet ve iltimasın da belirli bir payı vardı. Bu tür toprakların daha sonra başka satış işlemlerine de konu olması, sahiplerinin mülkiyet haklarını pekiştirici bir rol oynuyordu.[2]

Yukarıda sözünü ettiğimiz belirsizlikler, çoğu zaman *mirî* toprakların yasal *ferağ* muamelesinden kaynaklandığını göstermektedir. Devlet mülkiyetindeki toprakların tasarrufunun nakdî tazminat karşılığı devir veya transferi (*ferağ*) tamamen yasal bir işlemdi ve bu muameleye de sicillerde *bay*ᶜ yani satış denmekteydi. Nitekim bu belirsizliği asgariye indirmek amacıyla çıkartıldığı anlaşılan fetvalar da, mirî araziye ilişkin *ferağ* işlemleri sözkonusu olduğunda kadı'nın,

> toprağın tasarrufunu elinde bulunduran filancanın, *sipahi*'nin izniyle ve şu kadar paranın ödenmesi karşılığında tasarrufunu falancaya devrettiğini; bunun üzerine *sipahi*'nin de şu kadar paranın *hakk-ı karar* [=daimî tasarruf haklarının tesisi için gerekli bedel] olarak ödenmesi karşılığında sözkonusu toprağı *tapulu* olarak falancaya vermek suretiyle işlemi onayladığını

özellikle belirtmesi isteniyordu. Bu formül, muamele konusunun mülkiyet hakları tesis eden normal bir satış değil, yalnızca tasarrufun devri olduğunu açıklığa kavuşturmaktaydı.

Hâkim sınıfın nüfuzlu mensubları, satış yoluyla toprak edindiğinde, genellikle sultana çıkıp bir *mülknâme* veya *temliknâme* almak suretiyle mülkiyet hakkını sağlama bağlamaya çalışırdı.[3]

Onaltıncı yüzyıl ortalarında Ebûssuûd Efendi'nin arazi rejimi konusunda verdiği *fetva*'lar ile bunları dayandırdığı klâsik İslâm teorisi şerhleri, onun *mülk*'e karşı *mirî*'nin korunması ve vergilendirme sorunuyla ne kadar meşgul olduğunu yansıtmaktadır.[4]

Zamanın en yetkili din âlimince verilen bu *fetva*'ların, Osmanlıların toprak sahipliği ve vergilendirme uygulamalarına ilişkin daha sonraki yorumları üzerinde kesin bir etkisi oldu. Ebûssuûd'un devlet mülkiyetindeki

---

[1] *MTM*, I, s. 58.

[2] Örnekler için bkz Gökbilgin (1952), s. 436; Barkan (1988), ss. 69, 102-3, 233-35.

[3] Barkan (1970).

[4] Bkz. yukarıda, *MTM*, I, s. 51.

topraklara ilişkin tanımlamaları, Osmanlı toprak hukukunun son ve kesin yorumu olarak, bundan böyle çıkartılan *kanunnâme* ve tahrir defterlerinde yer aldı. Açıktır ki, Ebûssuûd'un esas kaygısı, Osmanlı *mirî* rejimi ve toprak vergilerini yetkin tanımlara kavuşturup, toprak düzenini tehdit eden uygulamalara son vermekti. Ona göre, belirli bir toprak kategorisinin *mirî* karakterinin farkında olmayan bazı kadı'lar, bu toprakların *mülk* edinilmesini yasallaştıran belgeler düzenliyorlardı; bu suistimal, diyordu Ebûssuûd, gerek kamusal ve gerekse özel alanlardaki geleneksel düzenin tamamını tehlikeye sokacak kadar yaygınlaşmıştı. Buna karşı dinî müeyyideler getirmek için, Osmanlı *mirî* rejimini, dokuzuncu yüzyılın büyük fıkıhcılarının, özellikle de Hanefi okulunun en liberal temsilcisi Abu Yusuf'un geliştirdiği ilkeler ışığında açıklamaya çalıştı.

Ebûssuûd'un söylediklerine bakılırsa, Osmanlı uygulamasında *mirî*, devletin *dominium eminens*'i altındaki toprak demekti. Ebûssuûd, *öşrî* olarak anılmasına, yani Müslümanların tasarrufunda olduğu için *öşür* ödenmesini gerektirmesine karşın, bu toprakların başlangıçta *harâcî* olduğu görüşündeydi. Fetih öncesinin gayrimüslim çiftçileri, bu toprakları ekip biçmeye devam edebilmek için mahsûlleri üzerinden yerine göre beşte bir ile üçte iki arasında talep edilen bir *haraç* ödemek zorundaydılar. Bu İslâm'ın ilk dönemlerinde yerleşmiş bir kuraldı. Oysa, fethedilip Müslüman fatihler arasında dağıtılan topraklar ile barışçı yoldan ele geçirilen topraklardan yalnız onda bir (*öşr*, *öşür*) alınabiliyordu. Ebûssuûd, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bütün toprakların askerî güçle ele geçirilmiş olduğunu vurguladı. Dolayısıyla bunların hepsi *harâcî* topraklardı ve carî *harâc* oranı üzerinden arazi vergisi ödemekle yükümlüydüler. Bu yorum Osmanlı köylüsü üzerinde çok derin etkiler doğurabilirdi. Zira, bu hükme kadar imparatorluk *kanunnâme*'leri tahıl ekimine ayrılmış topraklarda *öşür* oranını yalnız sekizde bir olarak saptamıştı. Ve tahrir defterlerinin de gösterdiği gibi, bu *kanunnâme*'ler ondördüncü (Bitinya, Trakya, Kuzey Yunanistan, Bulgaristan ve Batı Anadolu), onbeşinci (Arnavutluk, Mora, Sırbistan ve Bosna) ve onaltıncı yüzyıllarda fethedilen topraklarda gerçekten uygulanıyordu. Beşte bir oranı ise, ancak Ebûssuûd'un fetvalarından sonra fethedilen diyarlara, yani Kıbrıs'a (1570-71), Gürcistan'a (1570) ve Girit'e (1669) uygulanmıştır.[1] Daha önce fethedilen ülkelerde, *öşür* oranı olarak sekizde bir genellikle korunuyor, ama olağanüstü vergiler (*avarız*) daha sık talep ediliyordu. Anlaşılan, hızla büyüyen bütçenin ihtiyaçlarını karşılamak için devlet gelirleri şu veya bu şekilde arttırılmak zorundaydı. Oysa, bizzat Ebûssuûd'un belirttiği gibi, o sırada onda biri sözcük anlamıyla yorumlayan köylüler, *öşr*'ün sekizde bir olarak alınmasına bile karşı çıkıyor ve sadece

[1] Barkan (1943), ss. 197 (Gürcistan), 351 (Girit).

onda bir vermenin hakları olduğunu iddia ediyorlardı.[1] Herhalde bu da hükümeti, Ebûssuûd'dan mevcut vergi sisteminin İslâmî kaynakları hakkındaki tefsirini istemeye sevketmiş olsa gerektir.

DEVLET MÜLKİYETİNDEKİ TOPRAKLAR VE *TİMAR* SİSTEMİ

Osmanlı devletinde mirî arazi rejimini gereli kılan bir başka neden de, eyaletlerde *timarlı sipahi* ordusunu kurup desteklemekti. *Timar* tevcihlerinin sınırları, mevcut köy, *çiftlik* ve *mezraa* sınırları gözetilerek çiziliyordu. *Timar* sahipleri toprağı *mülk* edinememek veya kendi yararlarına kullanamamakla birlikte, boş veya köylü reayanın tasarrufundaki tarım arazisi ile, gene *timar*'ları dahilindeki otlakları, çorak toprakları, yabanî meyva ağaçlarını, ormanları ve suları kontrolleri altında bulundurmaya kanunen yetkiliydiler. *Tapulu* arazinin tasarruf ve devir işlemleri onların gözetiminde oluyor; boş duran tarım topraklarını tapu ile kiralamaya verebiliyor; hariçten kimselerin *timar* dahilindeki su ve otlakları kullanması ya da deftere kaydedilmemiş toprakları ekip biçmesi halinde, onlardan kendi adlarına vergi toplayabiliyorlardı. Doğada kendiliğinden yetişen ağaçların meyvaları da onlara aitti. Özetle, *timar* sınırları içinde *sipahi*'nin "bölgesel" veya "teritoryal" haklarından sözetmek mümkündü.

Timar sahibi, kendi bölgesindeki suçluları izleyip yakalamak gibi inzibatî yetkilere de sahipti. Ancak imparatorluğun ceza hukuku çerçevesinde yerel kadı'nın verdiği bir hüküm olmaksızın, hiçbir cezalandırma işlemine girişemez, en küçük bir para cezasını dahi uygulayamazdı. Görevleri, kısaca, *timar* bölgesinde kendi üzerine yazılan köylülerin şahıslarını ve haklarını korumak ile, sefere çağrıldığında imparatorluk ordusuna katılmaktan ibaretti. *Timar* hiyerarşisinin *ziamet* sahibi üst kademeleri de, kendi kontrol alanlarındaki güvenlikten sorumluydular ve dolayısıyla daha alt düzeydeki *sipahi*'lerin *timar*'larında kesilen para cezalarının gelirini paylaşırlardı. Tabii bu yüzden sık sık anlaşmazlık çıkar ve reform ihtiyacı kendini hisettirirdi. Ziamet sahiplerinin toprakları *serbest*, yani özerk veya dokunulmaz olarak tanımlanan özel, ayrıcalıklı bir kategoriye girerdi ve *serbestiyet*, sancakbeylerinin dönem dönem çıktığı güvenlik teftişlerine karşı da onların özerkliğini sağlardı.

Daha II. Murad döneminin (1421-51) tahrir defterlerinde, tek bir *timar*'ın veya köyün birden fazla *sipahi*'nin ortak tasarrufunda olduğu görülmektedir.[2] Herhalde bu gibi *timar*'lar, hükümetin, bir yandan kayıtlı *timar* birimlerinin

---

[1] Macaristan'da *öşür*, mahsûlün tam onda biri oranında alınıyordu; bkz Barkan (1943), ss. 269-324.

[2] İnalcık (1954b), s. 15 no. 19; s. 35 no. 78; s. 69 no. 185.

(*kılıç*) bütünlüğünü korurken diğer yandan *sipahi*'lerin sayısını arttırma politikası sonucu türemişti. *Timar* sahibi öldüğünde oğullarına ortaklaşa tasarruf için bir *timar* tevcih edilmesi halinde de, aynı sonuç doğabiliyordu. Ne varki onaltıncı yüzyılda ortak *timar* sahipleri genellikle akraba değillerdi. Öte yandan, *sipahi*'lere *timar* olarak bütün bir köyün geliri yerine birkaç köyün gelirinden hisseler verilebiliyordu. Bir yönüyle bu, büyük *timar* birimlerini bölüp parçalamaksızın değişik boyutlarda *timar* ve terfi verebilmek ihtiyacının doğal bir sonucuydu. Ama aynı zamanda, bu usûl herhangi bir *sipahi*'nin, tıpkı feodal bir lord gibi bütün bir köyün toprağı ve köylüsü üzerinde tam ve bağımsız denetim sahibi olmasını önlemeye yönelik, bilinçli bir politikayı simgeliyordu. Nitekim yüksek taşra yöneticilerinin *hâss*'ları da, aynı şekilde, *beylerbeyilik* ya da *sancak*larının dört bir yanına dağılmış biçimde tevcih olunurdu. Ancak tabii bu son örnekte, yöneticinin kendisine tevdi edilen alanın her köşesiyle, özellikle periyodik güvenlik teftişleri çerçevesinde, aynı derecede ilgilenmesini sağlamak gibi, ek bir neden de söz konusuydu.

Toprak ve köylüler üzerindeki denetimleri açısından, *timar* sahipleri batılı feodal lordlarla karşılaştırılamaz. Timarlılar, kendilerine tahsis edilen vergi gelirini toplamaya yetkiliydiler; ama kanunun tanımladığı hizmetler hariç, toprak veya köylü üzerinde somut bir hakları yoktu. *Kanunnâme*'lerde onlardan, toprağın veya köylü reaya *sahib*'i gibi söz edilmesine karşın, toprak sahibi değillerdi. Devletin temsilcileri olarak, sadece kanuna göre toprağın tasarruf ve kullanım sürecini gözetiyorlardı. Ama reaya'ya ayrılmış toprakları edinme ve ekip biçmeleri kesinlikle yasaktı. Aile maiyetleri ve atlarının ihtiyaçlarına karşılık bir *çiftlik* veya bir bağ ile bir çayır alabiliyorlardı. İmparatorluğun klâsik çağında, babanın *timar*'ının aile mirası gibi oğluna veya ortak olarak oğullarına kalması, *timar* sisteminin temel kurallarına aykırıydı. Osmanlı Devleti'nin ilk yüzyıllarında, *timar* sahibinin oğullarının, babalarının *timar*'ını hep birlikte almaları, yerli senyör ailelerinin Osmanlı *timar* sistemi içinde alınması sürecinde geçici bir önlem olarak sözkonusu olabiliyordu. Onbeşinci yüzyılın ilk yarısında Arnavutluk henüz Osmanlı egemenliğinin sıkıca kök salmadığı bir uc bölgesiyken, alelâde *timar*'ların çoğu babadan oğullarına geçebiliyordu.[1] Böylece erken dönemlerde *timar*'ların intikali konusunda irsiyet ilkesi ağır basar gibiyken, yönetimin giderek merkezîleşmesiyle birlikte irsiyetin kaldırılması ilkesi hâkim oldu. Bu, zamanın Avrupalı gözlemcilerini de etkiledi ve Osmanlılarda, Batı'daki gibi patrimonyal bir feodal sistemin, ya da irsî bir toprak soyluluğunun mevcut olmamasının başlıca göstergesi olarak yorumlandı. *Hâss* tevcihlerinin, herhangi bir yüksek mevkide bulunma

---

[1] İnalcık (1954c), s. 116.

süresiyle sınırlı kalmasının yanısıra, *timar* ve *ziamet*'ler de aktif hizmet koşuluna bağlı bulunuyordu. Azledilen *timar* sahipleri, toprak, *reaya* ve vergi geliri üzerindeki her türlü hak ve kontrollerini kaybederlerdi. Ancak *sipahi* ünvanını muhafaza eder ve sefere eşmeye devam etmek suretiyle askerî sınıf içinde kalmaları koşuluyla başka bir *timar* veya *ziamet*'e hak kazanabilirlerdi. Bu "adaylık" (*mülâzemet*) dönemi, savaşta yararlılık gösterip *timar* almalarıyla sona ererdi. Mazul bir *sipahi*, köylü gibi toprağı ekip biçmeye başlar ve yedi yıl süreyle askerî hizmette bulunmazsa, sipahi ünvanıyla birlikte *askerî* sınıfa özgü bütün ayrıcalıklarını da yitirirdi. O andan itibaren herhangi bir köylü (*raiyyet*) olarak bütün bağımlılık (*kulluk*) hizmetlerini yerine getirmek ve vergilerini ödemekle yükümlü tutulurdu.

Kural olarak, herhangi bir *sipahi* öldüğünde, oğlu veya oğulları *timar* almaya aday olur; alabilecekleri *timar*'(lar)ın büyüklüğü, babalarının dirliğinin derece ve gerçek büyüklüğüne göre belirlenirdi.[1] Öte yandan, bir *sipahi* hayattayken de, *timar*'ından vazgeçip, (feragat edip) yönetimden, aynı *timar*'ın kısmen veya tamamen oğlu ya da oğullarına tevcih edilmesini isteyebilirdi.

Daha önce de gördüğümüz gibi, ülkede sayısı sınırlı olan timarlar için şiddetli bir rekabet hüküm sürüyordu ve bu, her dönemde imparatorluğun en önemli sorunlarından biriydi. *Timar*'a talip olanların sayısının zamanla artması, II. Mehmed'e gelindiğinde, artık hayli zor bir durum yaratmıştı. Başlangıçta, adaylar, emrinde hizmet gördükleri komutan tarafından seçilip, tek tek veya topluca hükümete tavsiye edilirlerdi. Komutanın konuya ilişkin raporu (*tezkire*'si) üzerine sultan, *beylerbeyi*'ne, sözkonusu adaya kendi bölgesinden bir *timar* vermesi emrini (emr-i şerif) gönderirdi. Sonra aday, "sultanın emriyle mücehhez" (*eli emirlü*) olarak etrafı dolaşıp, kendi koşullarına uygun boş bir *timar* arardı. Bu arayış ve bekleyiş hayli uzun sürebilir; adayın başarısı, büyük ölçüde *beylerbeyi* ve çevresine hediye ve rüşvet dağıtabilme kapasitesine bağlı kalırdı.

Sadece özbeöz Türklerin *timar* alabildiği, hattâ *timar* sahipleri arasında onların çoğunlukta oldukları varsayımı, oldukça yaygın bir yanılgıdır. Gerçi Balkanlarda, sınır boylarında savaşmakta olan Türklerin, ya da Anadolu'dan gelen gönüllü veya *sürgün*'lerin çoğunlukla *timar* almış oldukları doğrudur. Ama, burada bile sistemin, hükümete tavsiye edilme ve *timar* alma sürecinde himaye ve kapılanma ilişkilerine öncelik tanıdığını görüyoruz. Pek çok *timar* sahibi, aslında beylerbeyilerinin adamlarından, kapı halkındandı.[2] Diğer yandan yeniçeriler, saray kapıcıları, aşçı yamakları ve belirli bir hizmet süresinden sonra saraydan "çıkma"ya hak kazanan daha niceleri de, *timar*

---

[1] Beldiceanu (1967), 9v-10r.

[2] İnalcık (1954b), dizin : "*gulâm*".

edinmek açısından avantajlı bir konumdaydılar. Yukarıda belirtildiği gibi, yeniden tâyin edilmek için sabırsızlıla bekleyen mazul *sipahi*'ler de adayların saflarını şişiriyordu. Burada düzenli bir rotasyonun sözkonusu olduğu, yani *timar* sahiplerinin belirli (ama pratikte uzunluğu değişiklik gösteren) bir hizmet süresinin sonunda bilinçli olarak "azledildiği" dahi ileri sürülmüştür.[1] Öyle veya böyle, bütün bu *timar* adayları, şiddetli bir rekabet grubu oluşturuyor; bir yandan sultanın seferlerine katılırken diğer yandan biteviye iltimas ve himaye aramaktan, ya da gayrimeşru yollara başvurmaktan geri durmuyordu. 1510-29 döneminde Anadolu'yu sarsan müthiş Türkmen kıyamları sırasında sultana sunulan raporlarda, mazul *sipahi*'lerin, isyancıların örgütleyicileri ve önderleri arasında sayılmasına şaşmamak gerekir.[2] Nitekim bu bunalım karşısında hükümet, mevcut *timar*'ları ortaklaşa tasarruf edilen *timar*'lara dönüştürmek, mevcut *timar*'ları hisselere bölmek, yeniden tahrir yaptırıp fazladan *timar* birimleri yaratmak, ya da komşu diyarları fethedip toprağı *timar* olarak dağıtmak gibi köklü önlemlere zorlanmıştır.

Bütün bunlarla birlikte, onaltıncı yüzyıl sonlarının Habsburg savaşlarında yeni savaş usûlleri karşısında yetersiz kalan eyalet *sipahi*'leri, bundan böyle arka plana itildiler. Savaş meydanlarında yerlerini, giderek büyüyen bir yeniçeri ocağıyla birlikte, ateşli silâhlarla donatılmış paralı *sekban* ve *sarıca*'lar almaya başladı.[3]

Hâssa çiftlik

I. Süleyman'dan (1520-1566) önce her *sipahi* tasarrufuna bir *çiftlik* genişliğinde (50-150 dönüm) arazi aynı zamanda bir bağ, çayır, meyva ağaçları ve un değirmeni verilirdi. Bu, Bizans ve Balkan devletlerinde Osmanlı öncesi bir uygulamaydı. Bu tasarruf biçimi *hâssa* olarak bilinirdi. *Sipahi*'nin, bağımlı köylülerin sağladığı emek hizmetleri sayesinde bütün bu mal varlığını idare edebileceği düşünülürdü. Ne varki, Bizans'ın ve Balkanlar'ın *pronoia* sahiplerinden farklı olarak, Osmanlı *sipahi*'si hemen her yıl sefere eşmek zorundaydı ve malına mülküne bakacak zamanı pek bulamıyordu. Ayrıca, Osmanlı düzeni sözkonusu emek hizmetlerinden çoğunu kısmakta veya nakdî vergilere dönüştürmekteydi. Böylece ortaya çıkan yeni koşullarda *sipahi*'ler, kendilerine tevdi edilen *hâssa* kaynakların işletilmesiyle pek uğraşamıyorlar, hattâ bunların *mukataa* veya kiralama sistemi çerçevesinde özel kişilere kiralanıp sadece gelirinin toplanmasıyla bile doğru dürüst ilgilenemiyorlardı. Aslında, tahrir defterlerine bakılırsa,

---

[1] Kunt (1983), s. 77; Howard (1987), ss. 85-90, 174-75.

[2] Uluçay (1954-55), vi, s. 65.

[3] İnalcık (1980a), ss. 288-97.

Osmanlı *sipahi*'si, dolaysız işletmeciliğe kalkışmaktansa, genellikle ikinci yönteme başvuruyordu. Başka bir deyişle bu, askerî sınıfın daha da profesyonelleşmesi ve üretimle her türlü bağlantıdan uzaklaşması yönünde bir gelişmeydi. Gerçekte, kamusal gelir kaynaklarına uygulanan biçimiyle kiralama (*mukataa*) sistemi, hükümetin ve seçkinler zümresi mensuplarının yaslandığı esas işletme ve istismar sistemiydi. Başka bir açıdan bakacak olursak, kiralama sistemi daha ileri bir para ekonomisinin ve taşrada nakdî rant ödeyebilecek insanların varlığını gerektiriyordu. Özetle, Osmanlı imparatorluk düzeni, daha merkeziyetçi bir rejim ve daha az angarya, ya da askerî sınıfın daha fazla profesyonelleşmesi ve köylünün üretim sürecinde daha bağımsız hale gelmesi demek oluyor.

Merkeziyetçi Osmanlı rejiminde toprağı kiralama ve iltizam yönteminin yaygınlaşması için nasıl bir açıklama getirilirse getirilsin, *sipahi*'nin *hâssa* toprağını idare etmeyi de, kendisine ayrılan kaynakların kirasını kovalamayı da beceremediği gerçeği değişmeyecektir. Osmanlı tahrir *emin*'leri imparatorluğun dört bir yanında bu beceriksizliği gözlemiş ve tekrar tekrar merkezî hükümete bildirmişler; *sipahi*'nin *hâssa* çiftliği, çayırı, meyva ağaçları veya un değirmenlerinin idamesi açısından kiralama veya *tapu* ile reaya'ya devri yönteminin tasarruftan daha iyi bir yol olduğu görüşü hâkim olmuştu. 1539'da Bosna tahrir *emin*'i de aynı olguyu gözleyip bildirdiğinde sultan, bu tür toprakların *hâssa* statüsünün, yani *sipahi*'nin dolaysız kontrol ve kiralama yetkisinin ilgası ile, bu toprakların bundan böyle *reaya*'ya *tapu* karşılığı "satışı"nı, yani tapulu tasarruf haline dönüştürülmesini emretti. Aşağı yukarı aynı dönemde Anadolu'daki Hüdavendigâr sancağında da aynı politikanın benimsendiğini görüyoruz.

MİRÎ REJİM DIŞINDAKİ TOPRAK TASARRUFU BİÇİMLERİ

ÖLÜ ARAZİ (*MEVAT*) VE SULTANIN TOPRAK BAĞIŞLARI (*TEMLİK*)

Şenlendirilme ve mülk edinme potansiyeli taşıyan, esas olarak da sultanın seçkinlere bağışları (*temlik*) yoluyla malikâneler yaratmada kullanılan "ölü" veya çorak topraklar, İslâm imparatorluklarının toplumsal ve ekonomik tarihinde çok önemli bir rol oynamıştır.[1] "Ölü" toprak kategorisi, toprakta özel ve devlet mülkiyeti, tarım arazisinin ve vergi temelinin genişlemesi, aynı zamanda belirli bir tarımsal işletme tipinin korunması gibi sorunlarla çok yakından ilgiliydi. Nitekim İslâm tarihinde en erken dönemlerden itibaren fıkıhcıların faaliyeti, "ölü" toprağa ilişkin meselelerde İslâm hukukuna yeni ve önemli bir fasıl eklemişti. Devletin *dominium eminens*'i, Hazreti Muhammed'in "Elbette bütün ıssız, sahipsiz ve ekilip biçilmeyen topraklar, Allah ile O'nun resûlünündür" hadisiyle[2], kesinlikle yerleşmiş oluyordu. İlk tartışmalı sorun ise, "ölü" toprağın nasıl tanımlanacağıydı. Roma hukukundaki *res nullius* kavramına denk düşen bu kategori, başlangıçta ormanlar, çöller ve bataklıklar gibi çorak araziyle sınırlıydı. Ama bazı fıkıhcılar bunlara, işleyenlerince terkedilmesinin ardından uzun süre verimsiz ve sahipsiz kalan araziyi de ekliyordu. Ancak, daha önce toprağı ekip biçmiş olanlar çok geçmeden geri döndükleri takdirde, toprağın tekrar tarıma açılması veya şenletilmesinde öncelik onların olmalıydı. Osmanlı arazi tahrirlerinde *mezraa* (bkz. aşağıda 205-211) ya da *hâlî* (ıssız, gayrimeskûn) diye kaydedilen geniş alanları "ölü" toprak kategorisine sokan bu yorumun, pratikte çok önemli sonuçları oldu. Zira, bu yorum uygulandığında devletin, eski sâkinlerince terkedilmiş tarım arazisini de yönetici seçkinler zümresi mensuplarına *temlik* edebilmesi imkânını yaratıyordu. Genellikle bu tür topraklar komşu köylülerce bir çeşit arazi rezervi olarak değerlendirilir, ya da gâh onlar, gâh başıboş köylüler veya göçerlerce iskân edilirdi. Bazen eski köy halkının geri geldiği bile olurdu. Sultanın terkedilmiş ve gayrimeskûn toprakları özel *mülk* olarak bağışlaması, civar köylerin yukarıda sözü edilen

---

[1] Osmanlı öncesi dönemde *temlik* (*tamlîk*) ve *ikta'* konularında, bkz. Cahen (1953), ss. 25-52; Morony (1981), ss. 135-75; *aynı yazar*, ss. 209-23; Haque (1977), ss. 258-84. Ancak Osmanlı *temlik*'i, içeriği ve temel terminolojisiyle daha çok Türk-Moğol *soyurgal*'ının devamıdır; bkz Subtelny (1988), ss. 479-509.

[2] Yahya b. Âdam'dan aktaran : Haque (1977), s. 251.

avantajlarını yitirmelerine ve köylülerin yeni toprak sahiplerince sömürülmesine yol açıyordu. Zira bu gibi toprakları işleyen köylüler, artık yarıcılık ilişkileri çerçevesinde, ürünlerinin daha büyük bir bölümünü toprak sahibine teslim etmek zorunda kalırlardı. Ne var ki, Abbasiler zamanında Aşağı Irak'ın yaşadığı tecrübeden farklı olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda köylüler, çoğu zaman bu toprakları *tapu* çerçevesinde normal bağımlı kiracılık koşullarıyla iskân ederlerdi. Açıktır ki, ekilip biçilmeyen araziye yarıcı rençber çekmenin zorluğu, Osmanlı örneğinde köylülerin lehine işliyordu.[1] Ancak ölü toprağın, ormanların veya bataklıkların malikânelere dönüştürülmesi halinde, tarımda ve vergi temelinde gerçek bir genişlemeden söz edilebilirdi.

İlke olarak Osmanlı sultanı, iskân ve şenletmenin ancak bu sayede gerçekleşebileceği hallerde, terkedilmiş veya gayrimeskûn tarım topraklarını kişilere bahşederdi. Aksi takdirde, terkedilmiş topraklardan gelir sağlamak için devlet, toprağı *mukataalu* olarak kiralama yöntemine başvururdu. Toprağın bilfiil tarıma açılması, imamın buna izin vermesinden önce de, sonra da gerçekleşebilirdi. Böylece devlet, köylüye ayrılmış ama terkedilmiş tarım arazisinin gaspedilmesini önleyebilme konumunu koruyordu. Şenletmenin mülke dönüşebilmesi için, toprağın ekilip biçilmeye hazırlanması gibi gerçek bazı ıslâh önlemleri aranır; sırf arazinin etrafını çitle çevirmek yeterli sayılmazdı.

Yeni tarıma açılan toprağın *mülk* edinilebilmesi için imamın iznini önkoşul sayan fıkıhcılar, buna pratik bazı savlar da eklemiş ve düzenleyici bir otorite olmaması halinde bu tür toprakları ele geçirme çabalarının ilgili kişiler arasında sürekli çatışmaya, hattâ kavgaya yol açacağını öne sürmüşlerdir. Gerçekten de, kadı sicillerinde görülebileceği üzere, köyün müşterek arazisine; yani otlaklarına, harman yerine, vb. eşraf tarafından köylüler aleyhine el konması, Bizans ve Osmanlı imparatorluk bürokrasilerinin sürekli mücadele etmek zorunda kaldığı genel bir problemdir.

Sultanın toprağı *mülk* olarak bağışlarken verdiği *temliknâme*'lerin incelenmesi, Osmanlıların toprak mülkiyeti anlayışına biraz daha açıklık getirebilir. Temlik alma süreci, kural olarak, ya doğrudan doğruya ya da *veziriâzam* veya *beylerbeyi* gibi yüksek bir mevki sahibi aracılığıyla sultana resmen başvurulmasıyla başlardı. Başvurma nedenleri hayli değişik olabilirdi: Çoğu zaman başvuran kişi, dinî bir *vakıf* aracılığıyla hayrat ve hasenat -bir cami ve külliyesi, *medrese* veya çeşme-tesis edebilmek için bu gelire gerek duyduğunu belirtir; daha nadir olarak, kendisinin ve ahfadının

---

[1] Çorak toprakların şenletilmesi için, halifeliğin ilk dönemlerinde Güney Irak'ta Doğu Afrika'dan getirtilen köleler, Osmanlılarda ise daha çok savaş esirleri kullanılmıştır.

yararlanmasını, ya da sözkonusu gelirin zaten mevcut bir *mülk* veya *vakıf*'a ilâve edilmesini gerekçe gösterirdi.

Temliknâme'si alınmak için başvurulan şey, açık seçik tanımlanmak zorundaydı. Genellikle ekilip biçilmekte olan bir arazi (*reaya*'sıyla birlikte bir veya birkaç köy), ya da terkedilmiş tarım arazisi veya otlak ve çayırlar, ya da çorak topraklar, yahut müracaat sahibinin şenletip malikâne kurduğu arazi, yahut bazen sırf kamu su şebekesinden bir miktar suyu kullanım hakkı, *temlik* konusu olabilirdi.

*Temliknâme*yle sultan, başvuru sahibinin gösterdiği sadakat ve yararlılık nedeniyle bu ayrıcalığa lâyık olduğunu dile getirerek mülkiyeti kendisine tevdi ederdi. *Mülk* olarak verilen toprağın sınırları *temliknâme*'de dikkatle çizilirdi. Gene de resmî temlik işleminin tamamlanmasının ardından, ilgili kişi toprağının sınırlarından emin olmak isteyebilir ve çoğu zaman sözkonusu sınırları tarif eden ayrı bir belge alırdı. Bunun için eline, *sınırnâme* denilen ve şeklen bir padişah beratı olarak düzenlenen özel bir belge verilir; bu belge belirtilen toprağa mülk olarak *tesahüp* ve *tasarruf* etmesini garanti eder ve yerel makamlar dahil her türlü dış müdahaleyi önlerdi. Bu sınırlar içinde kalan tarım arazisi, çorak topraklar, tepeler, ormanlar, nehirler, göller ve pınarlar dahil herşey üzerinde, *temlik* sahibinin özel mülkiyeti tesis edilmiş olurdu. Devlet de, vergi toplamak ve suçluları takip için araziye girmek dahil, tüm haklarını *temlik* sahibine devretmiş sayılırdı. Resmî denetime karşı dokunulmazlık, sözkonusu toprağın "tam *serbestiyet* üzere" verildiğini, bu araziye ait kayıtların "divan kalemlerindeki defterlerden çıkartıldığını" ve yerel makamların ya da başka herhangi bir kimsenin bu toprağa "ayak basmasının" yasaklandığını belirten özel bir formülle vurgulanırdı.[1]

Temlik edilen toprakların kazandığı tam özerklik ve dokunulmazlıklar, Osmanlı toplumu ve yönetiminin örgütlenmesinde önemli değişikliklere yol açardı. En önemlisi, kendi köylerindeki çiftliklerini terkeden köylüler, bu ayrıcalıklı topraklara sığınıp yerleşmeye meylemekteydiler. Dolayısıyla, toprak *temlik*'leri, normal *mirî* arazideki aile çiftliği sistemini çökertici bir etki yapmaktaydı. Sultanın toprak *temlik*'lerinde ileri gitmesi halinde bunun bürokrat eleştirmenler tarafından şiddetle kınanmasının nedeni, buydu. Kaldı ki, kırsal alanlarda yerel makamların, yani *sancakbeyi* ve *subaşı*'ların emrindeki inzibat güçleri, *temlik* edilmiş araziye giremediğinden, kanundışı eylemleri nedeniyle takibata uğrayan kişiler de kaçıp buralara sığınıyordu. *Mülk* ve *vakıf*'lar, ekili alanlarını genişletebilmek için nereden gelirse gelsin her türlü iş gücüne kucak açtıklarından, bu tür toprakların yöneticileri ile yerel makamlar arasında anlaşmazlık eksik olmuyordu. Ancak onaltıncı yüzyılda bu gelişme henüz çok yaygınlaşmamıştı; *temlik*'lerin, *mirî* toprak

---

[1] İslâm bürokratları, "*mafruz al-kalam wa maktu' al-kadam*" formülünü kullanırdı.

rejimini yıkıp özel bir toprak sahipleri sınıfı yarattığını söyleyebileceğimiz bir noktaya varmış değildi. Ayrıca unutmamalıyız ki, eskiden beri mevcut *mirî* araziden çok, tarıma yeni açılan topraklar *temlik*'lere konu oluyordu.

Osmanlı devletinin başlangıcından itibaren sultanlar, daha çok seçkin zümre mensuplarının dinî *vakıf* kurabilmeleri için toprak *temlik* ediyor ve bu amaç *temliknâme*'lerde açıkça zikrediliyordu. En gözde *temlik* türlerinden biri de, fethedilen diyarlarda Türk kırsal yerleşimlerinin ortaya çıkmasında hayatî bir rol oynayan derviş *zaviye*'lerinin kurucularına yapılan bağışlardı. Gerçi I. Süleyman zamanında Osmanlı aleyhtarı propaganda merkezleri haline geldikleri gerekçesiyle heterodoks *kızılbaş* Türkmen *zaviye*'lerinin birçoğu kapatılmış, *vakıf* toprakları müsadere edilmişti. Ancak gene I. Süleyman'ın saltanatının daha sonraki dönemlerinde, bu *zaviye*'ler ile *vakıf*'larının kaldırılması sonucu Doğu Anadolu'da, Erzurum'a giden anayol boyunca şenliğin, seyahat kolaylığı ve güvenliğinin de kalmadığı itiraf edilip, bunlardan bir kısmı tekrar açılmıştı. Her halükârda, bu ilk dönem *zaviye*'leri ile *mülk* ve *vakıf*'larının tesisine temel teşkil eden *temlik*'ler, daha çok bataklık ve ormanlardan tarıma açılan toprakları kapsıyordu.

Yukarıda da belirtildiği gibi, *temlik* işlemi kamu hazinesine akması gereken bütün vergilerin tahsilini önlediğinden bu yolla kurulan malikâne veya *evkafa* vergi tahsildarı giremezdi. Bununla birlikte, nakden ödenen İslâmî bir vergi olarak *cizye*'nin de *temlik* edilmesi istisnaî bir olaydı. *Temlik* konusu *gelir*, genellikle *öşür* ile örfî resimlerden oluşurdu. Çoğu durumda toprak sahibi, sadece vekilharç veya *kethüda*'sını yollayıp, devlet ait aynı vergi ve resimlerden ibaret olan gelirini toplatıyordu. *Timar* sahibinin işlevi neyse, *kethüda*'nınki de oydu: defterde kayıtlı vergileri toplamak; köylü ailelerinin toprağın statüsünü ve kullanım tarzını değiştirmemelerini gözetmek; köylü aile çiftliği birimlerinin sayısını korumak ve arttırmak.

Toprağın yeni tarıma açılıp *temlik* edilmesi durumu hariç, kendisine arazi tevcih edilen kişi genellikle doğrudan üretim sürecine katılmazdı. Her halükârda, köylerin *mirî*'den *mülk* veya *vakıf* statüsüne geçmesi, ya da tekrar *mirî*'ye dönmesi, doğrudan üreticiler, yani köylüler düzeyindeki üretim örgütlenmesini de, köylünün toprak sahibine veya devlete karşı yükümlülüklerini de değiştirmiyordu.

İmparatorluğun ilk üç yüzyılında, sultanefendiler ile vezirlere sık sık geniş arazi *temlik*'leri verilmiş; çoğu zaman bu yolla büyük *vakıf*lar kurabilmeleri amaçlanmıştır.[1] Örneğin, Sokollu Mehmed Paşa'nın yeni fethedilen Becskerek kentinde bir cami ve külliye yaptırabilmesi için, bir dizi terkedilmiş köy 1550'lerde şenletilmek üzere kendisine *temlik* edilmişti.

---

[1] I. Süleyman'ın saltanat döneminden kaynaklanan bir *temliknâme* koleksiyonu için, MS British Library (British Library Elyazmaları), Or MS 9503, fol. 2-34'e bakınız.

Büyük nüfuz sahibi olan Kösem Sultan da (ö. 1651), *temlik* ve *vakıf* sayesinde Kuzey ve Orta Yunanistan'ı birleştiren anıtsal bir köprü yaptırmıştı. Bu girişimin temelinde, bu bölgenin, ilk başta I. Süleyman tarafından kızı Mihrumah'a *temlik* edilen ve daha sonra hep sultanefendilerce yönetilegelen zengin *vakıf*ları yatıyordu.[1]

Bazı durumlarda mülk sahibi, kendisine tevcih edilmiş topraklar üzerinde daha sonra ek bazı haklar talep ederdi. Örneğin I. Süleyman'ın eşi Hürrem Sultan, daha önce kendisine *temlik* edilen arazinin sınırları içinde sonradan peydah olan altı köyün daha *temlik*'ini istemişti.[2] Bu yeni köyler 1541-51 arasında birçok köylünün dışarıdan gelip Hürrem'in arazisine yerleşmesiyle ortaya çıkmıştı. Merkez bürokrasisi, devlet arazisindeki yerleşimlere zarar verdiğinden, köylülerin *mülk* veya *vakıf* araziye geçmesini genellikle hoş karşılamıyordu. Bu olayda, ek bir *temlik* verilmesi kabul edilmiş, ama *temliknâme*'de, dışarıdan gelenlerin Hürrem'in arazisine yerleşmeye devam etmesinin, ya da sultanefendinin adamlarınca bu tür yerleşimlerin teşvik edilmesinin önlenmesi açıkça ifade edilmişti.

1554'te Veziriâzam Ahmed Paşa'ya verilen *temlik*, terkedilmiş toprakların *mülk*'e dönüştürülmesi sürecini yansıtıyor. Ahmed Paşa, üzerlerinde yaşayan köylü nüfusun terkettiği ve kendisinin Yahya adında birinden satın aldığı, sonra da Bulgar, Macar ve Sırp esirlerini yerleştirmek suretiyle ekilip biçilen köylere dönüştürdüğü iki parça toprağın *temlik*'ini istemişti. Bu topraklar başlangıçta fetih arazisi niteliğinde olduğundan, *dominium eminens* devlete aitti ve her zaman devlet hazinesine bir kira bedeli ödenmesi gerekiyordu. Ahmed Paşa istediği *temlik*'i aldığında, bu kira da ona bağışlanmıştı.

Onbeşinci ve onaltıncı yüzyıllarda sultanın devlet arazisinden özel kişilere verdiği *temlik*'lerin çoğu, terkedilmiş kullanılmayan topraklardı. Zaten bunların da önemli bir bölümü, çorak (*mevat*) topraktı. Sultanlar, daha doğrusu bürokrat devlet adamları, bayındır köyleri ve köylü ailelerini özel kişilere mülk olarak vermeye isteksizdiler. Terkedilmiş veya çorak toprakları tarıma açıp canlandırmak için gerekli sermayeye sahip olan yönetici seçkinlere "ölü" araziden yapılan *temlik*'ler ise, yeni gelir kaynaklarının yaratılmasını ve zamanla önemli kamu hizmetlerinin yerine getirilmesini sağlıyordu. Zira, bu toprakların çoğu eninde sonunda, gelirleri cami, mektep, kütüphane, çarşı, dükkân, köprü ve çeşme yapımı gibi hayır işlerinde kullanılmak üzere sahiplerince dinî *vakıf*lara bağışlanıyordu.

Aslında, merkez bürokrasisinin, seçkinler zümresinin açgözlülüğüne karşı verdiği mücadele, önceki patrimonyal imparatorluklar gibi, Osmanlı devletinin de ezelî ve ebedî sorunuydu. Daha onbeşinci yüzyılın ilk yarısı

---

1 *Aynı yerde*, H. 961/1554 tarihli fol. 15.

2 *Aynı yerde*.

gibi erken bir tarihte bile, özellikle sultanların dinî ve askerî seçkinlere önemli tâvizler vermek zorunda kaldığı siyasî bunalım dönemlerinde, büyük ölçüde *mirî* arazi devletin kontrolünden çıkıp *mülk* ve *vakıf* haline gelmiştir.

Temlik sahibinin *temlik* koşullarına uymadığı durumlarda, devletin *dominium eminens*'ini daima koruduğu ve gözettiği ortaya çıkıyordu. Örneğin, toprağı üç yıl üstüste ekip biçmemesi (*boz* bırakması) halinde, *temlik* sahibi mülkiyet hakkını yitirir; kanunen imam toprağı başka birine verebilirdi. Demek ki, aslında *temlik*'le amaçlanan ve mülkiyeti yasallaştıran koşul, toprağın bilfiil tarıma açılması ve ekilip biçilmeye başlamasıydı. Toprağın *mülk* edinilmesi, son tahlilde daima İslâm cemaati veya devletinin üstün çıkarlarına bağlı kalıyordu. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nda bu tür (*mülk* ve *vakıf*) hak belgeleri bazen gözden geçirilip "iptal" edilebiliyor, ama tabii bu işlem her zaman, 1470-1512 döneminde olduğu gibi (bkz aşağıda), çok derin siyasî bunalımlara yol açıyordu.

Tarım arazisinin özel malikâne olarak temlik edilmesi, İslâmiyet'in ilk dönemlerinde de görülmüş ve zamanla benzer bir toplumsal dönüşüme yol açmıştı. Halifeliğin ilk iki yüzyılında güçlü bir merkeziyetçi yönetim, devlet mülkiyetindeki (*haracî*) arazinin bütünlüğünü koruyabilmiş[1]; fakat bir sonraki aşama, hem yeni tarıma açılan "ölü" ve hem de mevcut *haracî* topraklar üzerinde malikâne sisteminin yaygınlaşmasına tanık olmuştu. Başka bir deyişle, Osmanlılar dahil İslâm imparatorluklarında merkezî iktidarın zayıflaması, klasik toprak sahipliği sisteminde göreli bir çözülmeyi beraberinde getiriyordu.[2]

Devletin toprak *temlik*'indeki esas çıkarının, terkedilmiş veya çorak toprakların (tekrar) tarıma açılması ve böylece bayındırlık işleri için yeni gelir kaynakları yaratılması olduğunu görmüştük. Buna karşılık bireyleri *mevat* arazinin şenletilmesine yatırım yapmaya sevkeden dürtü, herhalde dinî bir *vakıf* kurup hayır işlemek özlemiyle birlikte, çoğu durumda, aile *vakf*ı denen kurum aracılığıyla ailesine ve ahfadına daimî emin bir gelir sağlamaktı.

Çorak araziden yaratılan *mülk* ve *vakıf*'lar, ekonomik örgütlenme açısından, devlet denetimi altındaki köylü aile çiftliği, ya da *çift-hane* sisteminin hüküm sürdüğü *mirî* araziden ayrı bir kategori oluşturuyordu. Yukarıdaki örneklerin gösterdiği gibi, pek çok *mülk*'te toprak ve emek örgütlenmesi başlangıçta farklıydı: gâh ücretli işçilik, gâh serflik, gâh

---

[1] Haque (1977), s. 250.

[2] Devletin toprak üzerindeki denetiminin *temlik*, kiralama veya iltizam gibi yollarla zayıflaması veya sona ermesi, onsekizinci yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda görüldüğü gibi, taşra yönetiminde adem-i merkeziyetçi eğilimlerle elele gidiyordu. Bu konuda bkz İnalcık (1977b), ss. 27-52.

yarıcılık öne çıkıyor; kimi zaman da toprak büyük bir hayvan çiftliğine dönüştürülüyordu.[1]

Ancak zamanla, *mülk* ve *vakıf*'ların birçoğundaki toprak ve emek örgütlenmesi de, aile emeğine dayalı tipik bir *tapulu* köylü çiftliği, ya da *çift-hane* görünümüne bürünür oldu. Daha önce belirttiğimiz gibi, *mirî* araziden ayrılan köylü aileleri, sık sık *mülk* ve *vakıf*lara yerleşiyor; ayrıca, buralara yerleştirilen köle veya esir nüfus da, *çift-hane* esasına dayalı köylü aileleri olarak organize edildiğinden, daha sonra çoğu alelâde hür *reaya* konumuna kavuşuyordu. Gördük ki, meskûn topraklar *temlik* edildiğinde, köylülerin genel statüsüne ve toprağın kullanımına ilişkin düzenlemeler öteki devlet arazisinde uygulananlarla aynı oluyor; keza gelir, aynı vergi/rant ve *rüsumat* bileşiminden oluşuyordu. Dahası, *mülk* ve hattâ *vakıf* arazinin bile tekrar *mirî*'ye dönmesi ihtimali daima mevcuttu. Tek önemli fark, mülk ve vakıf topraklardaki köylülerin, belirli dokunulmazlıklardan yararlanması ve daha iyi himaye görmesiydi. Sultan *hâss*'larında (*havâss-i hümâyun*) olduğu gibi *mülk* ve *vakıf*larda da, ekonomik açıdan en ilginç husus, toprak sahiplerinin büyük buğday fazlaları biriktirip, gerek imparatorluğun kent merkezleri ve gerekse Avrupa gibi uzak pazarlara ihraç edebilmeleriydi. Gene bu toprakları çoğunlukla, en önemlileri pamuk, susam, keten ve pirinç olmak üzere çeşitli piyasa bitkilerinin üretimine hasrediliyordu.

Sonuçta, *mülk* ve *vakıf* sahiplerinin, işlenen devlet arazisini gaspetmedikleri sürece, imparatorluk ekonomisinde önemli ve olumlu bir rol oynadığını söyleyebiliriz. Yönetici zümre, nakit sermaye biriktirebildiğinden, tarım arazisinin ıslâhı ve genişletilmesine yatırım yapabilecek başlıca toplumsal kesim konumundaydı. Klasik çağda bu gibi malikâneleri ellerinde bulunduranlar, sultanın dolaysız denetimi altındaki merkez bürokrasisine mensup yüksek ricaldi. Bu durum, özellikle çorak araziden yapılan ve bazen önemli ekonomik projelere temel oluşturan *temlik*'ler için geçerliydi. Ancak, devletin aslen patrimonyal karakterinden ötürü, pekâlâ iyi durumdaki topraklar da sık sık sultanın gözdelerine *temlik* edilebiliyordu. Onaltıncı yüzyılda sultanın merkeziyetçi otoritesi ayakta kaldığı ve Celâlzade ile yetiştirmeleri gibi sorumlu bürokratlar bu otoriteyi imparatorluğun kurulu düzenini korumak için kullandıkları sürece, bu gibi sapmalar, sınırlı tutulabiliyordu. Yüzyıl sonunda ise, saray gözdelerinin yönetimdeki nüfuzunun giderek artması ve sultanın bağımsızlığını yitirmesi sonucu, sorumsuz *temlik* dağıtımının *mirî* arazinin yağmalanmasına yol açtığı, lâyiha yazan eliştirmenlerce vurgulanmıştır.[2]

---

[1] Abbasiler döneminde, *muzâra'a*, ya da yarıcılık sisteminin egemen olmasıyla yaşanan benzer bir gelişme konusunda, bkz Haque (1977), ss. 310-46. Yarıcılık, özellikle *ikta'* arazisinde uygulanan sistemdi.

[2] Örneğin bkz. Koçi Bey (1939), ss. 38-40.

DEVLET TOPRAK MÜLKİYETİNİN YAYILMASI VE İKİLİ TOPRAK SAHİPLİĞİ: *DİVANÎ-MALİKÂNE* SİSTEMİ

1478'de II. Mehmed, bütün *mülk* ve *vakıf* arazi kuruluş belgelerinin gözden geçirilmesini ve yeniden tasdik için gerekli koşullara sahip olmadığı görülenlerin "nesh" veya iptal edilip tekrar devlet mülkiyetine alınmasını emretti.[1] Bu radikal "reform" için gösterilen gerekçe, harap haldeki, ya da başka kullanım alanlarına kaydırılmış bulunan *vakıf* binalarının, asıl dinî ve hayrata dönük amaçlarından kopmuş sayılması ve dolayısıyla *vakıf* topraklarının devlet mülkiyetine iade edilmesi idi. Teyid ve tasdik için *mülk* ve *vakıf* arazinin yasallığını yeni baştan inceletmek, ilke olarak tahta gelen her yeni hükümdarın hakkıydı. II. Mehmed hükmü altındaki topraklarda mevcut bütün *mülk* ve *vakıf* topraklarının gözden geçirilmesini emrettiğinde, ilk sultanların *temlik* ettiği köy ve çiftliklerin toplam gelirdeki payı hatırı sayılır boyutlara ulaşmış bulunuyordu. Bu denetimde bizzat ve doğrudan görev alan Tursun Bey'e göre sonuç, 20.000'i aşkın köy ve çiftliğin tekrar devlet mülkiyetine geçmesi oldu.[2]

Daha erken dönemlerin İslâm hükümdarlarınca da uygulandığı şekliyle, devletin *mülk* ve *vakıf* arazi üzerinde revizyon hakkı gayrimüslimlerden fethedilen tarım arazisindeki devlet *rakabe*'sinin asla zaman aşımına uğramayacağı varsayımına dayanıyordu. Öte yandan devlet, *reaya*'nın ve kullanılan suyun daima kendisine ait olduğu gerekçesiyle, belirli bir hükümet hissesi (*divanî*) de talep etmekteydi. Özellikle, köylünün örfî kökenli kişisel vergileri (*çift resmi*), devlet vergilendirmesinin temeliydi. II. Mehmed'in bürokrat danışmanları, *mirî* arazinin devletin kontrolünden çıkıp, emekli *ulema*, dervişler, ya da başka yerde ikamet eden toprak sahipleri gibi bazı "faal olmıyan" kesimlerin kişisel çıkarlarına hizmet eder hale geldiği görüşündeydiler. Özellikle, ilk sultanların derviş zaviye'lerine bağışladığı küçük toprak parçaları, *temlik*'lerin iptali cereyanına hedef oldu. İmparatorluğun dört bir yanında *mülk* ve *vakıf* belgelerinin gözden geçirilmesi sürecini sultanın "nesh edilmiş" araziyi *timar* olarak askerlere dağıtıp topraklı süvari ordusunu genişletmesi izledi.

---

[1] II. Mehmed döneminde tarımsal arazinin *mülk* ve *vakıf* statüsünün ilgası konusunda, bkz. İnalcık (1982b), s. 78; Mutafčieva (1981).

[2] İnalcık ve Murphey (1978), metin 18a; ancak 169a'da toplam rakam yalnızca 1000 olarak verilmektedir.

Mutlakiyetçi Batı hükümdarlarının kilise arazisi ile feodal malikânelere el koyma girişimlerini anımsatan bu radikal "reform", imparatorluk çapında derin bir siyasal ve sosyal bunalıma yol açtı. *Mülk* ve *vakıf* belgelerinin iptalinden en çok zarar gören *askerî* sınıf dışındaki geleneksel kesimler, gizli muhalefet merkezleri oluşturmaya başladı. Bunlar, özellikle Amasya'daki Şehzade Bayezid çevresi ile Konya'da odaklandı. Dinî muhalefet içinde Sufî tarikatler, özellikle de Halvetiyye dervişleri, sultanın kötü niyetli danışmanlarca yanlış yola sürüklendiği şayiasını çıkarak onun, "müstebit" ve "Şeriat'a aykırı" önlemlerine karşı içten içe örgütlenen direnişin başını çekiyordu.[1] Nitekim, Sultan Mehmed öldüğünde genel hoşnutsuzluk müthiş bir ayaklanma biçiminde patlak verdi: Veziriâzam Mehmed Paşa vahşice katledildi ve *askerî* kesimin desteklediği Cem'e karşı Bayezid tahta geçirildi. II. Bayezid döneminde şiddetli bir reaksiyon, hattâ bir karşı-devrim rüzgârı esti: müsadere edilen *mülk* ve *vakıf* toprakların büyük kısmı, "Şeriatı ihya" ettiği için göklere çıkarılan yeni sultan tarafından eski sahiplerine iade edildi. II. Bayezid'in saltanat döneminin arazi tahrirleri ile diğer belge koleksiyonları, bu restorasyonun genişliği ve yoğunluğuna tanıktır. Ama, *mülk* ve *vakıf*ların iadesi işlemi yüzde yüz kapsayıcı olamadı ve Fatih'in "reform"u bir ölçüde hayatiyetini koruyup, II. Mehmed'in halefleri döneminde merkeziyetçi Osmanlı monarşisinin mutlakiyetçi askerî gücünü pekiştirmeye katkıda bulundu.[2]

Mülk arazinin daha fazla asker çıkarmak için değerlendirilmesi yanında daha uzlaşıcı bir çözüm, *divanî-malikâne* (veya *malikâne-divanî*) usûlü, ya da *iki başlı* denilen bir mülkiyet sistemi aracılığıyla köylünün artı-ürününün vergi ve rant olarak paylaşılmasıydı.[3] Kural olarak Osmanlı sultanları, önceki İslâm hükümdarlarınca yapılan toprak *temlik*'lerini geçerli saydıkları gibi, kendilerini de Balkanlarda Hıristiyanlardan fethedilen araziden *temlik* vermeye yetkili sayıyorlardı. Osmanlılardan önce Müslüman egemenliğine geçen ülkelerde, *temlik*, satış veya miras yoluyla *mülk* edinilmiş tarım arazisi oldukça yaygındı. Dolayısıyla, Orta Anadolu'da ve Arap eyaletlerinde Osmanlı Devleti, eski toprak sahibi ailelerin irsî mülkiyet haklarını onaylamak zorunda kalmıştı. Ama aynı zamanda devlet, bu gibi toprakların başlangıçta fethedilmiş (*haracî*) arazi kategorisine girdiği; bu toprakları işleyen *reaya* üzerinde devredilmez egemenlik haklarına sahip olan devletin, devlet vergileri üzerinde de tek ve mutlak hak sahibi olması gerektiği iddiasındaydı.[4]

---

[1] *Aynı yer.*

[2] Bkz. İnalcık (1982b), ss. 78-79.

[3] Bu ikili mülkiyet sistemine ilişkin çalışmaların öncüsü Barkan'dır : bkz. Barkan (1939), ss. 119-84; ayrıca bkz. Venzke (1986), ss. 451-69.

[4] *Urfî* (örfî) olarak nitelenen vergiler konusunda, bkz. İnalcık (1980a), ss. 311-37 "Rasm", *EI*[2].

Dolayısıyla, kişisel mülkiyet haklarını yok saymanın mümkün olmadığı durumlarda bu gibi hakların teyid edilmesi karşılığında devlet, toprak sahiplerini, sultanın ordusuna yardımcı asker teminiyle yükümlü kılıyordu. Ancak, herhangi bir *sipahi*'den farklı olarak toprak sahibi, asker yardımı yükümlülüğünü yerine getiremediğinde azledilemez ve toprağına el konamaz; bunun yerine sadece tazminat ödemek zorunda bırakılırdı. Tasarrufu, yasal açıdan, mülkiyetin bütün unsurlarını içerir, yani toprağı satabilir, bağışlayabilir, ipotek edebilir ve yasal mirasçılarına bırakabilir, onlar da bu toprağı kendi aralarında bölüşebilirdi. Başka bir deyişle, İslâm hukukunun teminat altına aldığı bütün özel mülkiyet hakları yürürlükte kalır ve hiçbir Müslüman devlet bunları görmezlikten gelemezdi.

Toprak sahibinin *öşür*'deki payı (*malikâne*) ile devletin payı (*divanî*), toprağın verimliliği ile yerel örf ve âdetlere göre değişen oranlarda toplanmaktaydı. Bu bağlamda devletin, *reaya*'nın emeğini münhasıran kendi denetiminde tutmak konusundaki ısrarı, özellikle dikkat çekicidir. Özel toprak sahibi, bir kişi veya *vakıf* olabilirdi; buna karşılık sultan *divanî* hissesini dirlik olarak kendi temsilcilerine, yani *sipahi*'lere veya (başka) devlet görevlilerine tevcih edebileceği gibi, herhangi bir gözdesini ödüllendirmek için de kullanabilirdi. Ama, tabii eninde sonunda toprak sahibinin de, devletin de mahsûlden aldığı hisse, doğrudan üretici olan *reaya* tarafından her ikisine ayrı ayrı ödenmiş oluyordu. *Malikâne*'lerin çoğu, zamanla dinî *vakıf*'lara dönüşüyor; bazen sultan, önemli kişilerce kurulan *vakıf*'lara kendi *divanî* hissesini de bağışlıyordu.

İş, fazladan bir bölük vergi daha alınması ile orduya bir yardımcı asker donatma yükümlülüğünün yorumlanmasına geldiğinde, Osmanlı *ulema*'sı İslâmiyet'in önceki dönemlerine ait dinî literatür temelinde konuya tam bir açıklık getirmekte zorlanıyordu. Ebûssuûd, bu gibi toprakların, Müslümanların *dominium eminens* (*rakabe*) dahil tam mülkiyeti altında ayrı bir tarımsal arazi kategorisi olduğu görüşündeydi. Dolayısıyla, toprak sahibinin hissesi (*malikâne*), bir rant niteliği taşıyordu. Oysa, daha eski tarihli uygulamalar bu yorumla çelişmekteydi.

İkili mülkiyet sistemi, irsî yerel beylerin mülkiyet hakları ile Osmanlı *mirî* arazi rejimini uzlaştırmaya yönelik bir girişimi, ya da birinden diğerine bir geçiş biçimini ifade ediyordu. Bu *iki başlı* sistemin Amasya-Tokat-Sivas yöresinde yoğunlaşması bir raslantı değildi. Burası Türkmen diyarıydı; uzun mücadelelerden sonra Osmanlı egemenliğine girmişti; Türkmen boylarının başını çeken aristokratik aileler ile büyük irsî aile mülkleri, arazi rejimine damgasını vuruyordu. 1402-13 arasındaki Fetret Devri'nde I. Mehmed, kardeşlerine karşı mücadelesinde yerel iktidar sahiplerini kendi yanına

çekebilmek için onlara tâvizler vermek zorunda kalmıştı.[1] Sözkonusu ayrıcalıklar, kritik bir anda yapılmış hizmetlerin anısına hürmeten, I. Mehmed'in haleflerince de onaylanmıştı. Buna karşılık, daha doğudaki eyaletler Sultan II. Mehmed'in otokratik yönetiminde fethedilmişti ve buralarda ikili mülkiyet görülmüyordu.[2] Aslında ikili mülkiyet, Osmanlılardan çok önce İslâm ülkelerinde uygulanan bir düzendi. Osmanlılar bunu almış ve imparatorluklarının batı kesimlerine de uygulamışlardı.[3] Açık bir gerçektir ki, ikili mülkiyet sisteminde köylü daha yoğun biçimde sömürülüyordu. Bu "feodal" mülkiyet kalıntısı, hükümetin periyodik arazi tahrirleri ve *mirî* arazi rejiminin yaygınlaşması sonucu onaltıncı yüzyıl boyunca sürekli bir gerilemeye uğradı.

Tablo I: 32
Toplam Bütçede *Mülk* ve *Vakıf* Arazinin payı

Bölgeler	Toplam gelir (milyon akçe)	*Mülk* ve *vakıf* geliri yüzdesi
Anadolu (Fırat'ın batısında kalan beylerbeyilikler)	129	17
Rumeli (Tuna'nın güneyindeki topraklar)	198	6
Güneydoğu (Diyarbekir beylerbeyiliği)	22	6
Suriye (Halep ve Şam beylerbeyilikleri)	51	14

Kaynak: Barkan (1953-54), s. 277.

1528'de *mülk* ve *vakıf* arazilerin tüm ülkede toplam geliri 60 milyon *akçe*, ya da imparatorluğun 538 milyon *akçe*'lik toplam gelirinin yüzde 11'i dolayındaydı (bunun bölgelere göre dökümü için, bkz Tablo I: 32).

Tarihsel olarak, Osmanlı Devleti'nin baştan beri en önemli sorunlarından biri, çeşitli arazi türlerinin statüsünü tanımlamak, kontrol altında tutmak ve korumaktı. Toprak üzerindeki denetimin derecesi, devlet ile imparatorluğun önde gelen aileleri arasındaki kuvvet ilişkilerini belirlediğinden, *mirî* araziye karşı *mülk* ve *vakıf* arazi sorunu büyük önem taşıyordu. "İmparatorluğun önde gelen aileleri" derken, yalnız yeni oluşan Osmanlı *askerî* ve *ulema* sınıflarına mensup aileleri değil, aynı zamanda Osmanlıların ilk fütuhat dönemlerinde muhafaza ettiği yerli gayrimüslim senyör ailelerini de kastediyoruz. Devlet ile önde gelen bu aileler arasında patlak veren krizler, toprağın ve köylülerin kontrolü etrafında dönüyordu. Bağımlı aile emeği

---

[1] *Aynı yerde*; ayrıca bkz "Mehmed I" maddesi, *EI*[2].

[2] Barkan (1943), Dizin :"*divânî*," "*mâlikâne*".

[3] Venzke (1986), ss. 461-69.

olarak örgütlenmiş üretken köylü emeği olmaksızın, tek başına toprak pek birşey ifade etmiyordu. Bu krizler devletin, yani sultan ile merkeziyet yanlısı bürokratlarının, *mülk* ve *vakıf*larda ifadesini bulan köklü çıkarlara karşı toprakta devlet mülkiyeti ilkesinin üstünlüğünü canlandırma girişimlerinden doğuyor; devletin *askerî* ve *ulema* sınıflarının toprak ve *reaya* üzerindeki kontrolünü zayıflatmaya veya kırmaya kalkıştığı dönemlere denk düşüyordu. Tarihsel olarak saptanabilen bu krizlerden biri, daha I. Murad döneminde (1362-89) uc vermiş ve I. Bayezid döneminde (1389-1402) hız kazanmıştı. İlk merkeziyetçi bürokratik imparatorluğun 1402'de çökmesi, "feodal" toprak egemenliğinin de yeniden tesis ve konsolide edilmesi anlamına gelmiştir.

Daha önce de gördüğümüz gibi, bu mücadelenin en dramatik sahnesi, II. Mehmed'in saltanat döneminde (1451-81), merkeziyetçi Osmanlı İmparatorluğu'nun tekrar yükselmesi tarihine rastgeldi. I. Selim (1512-20) ve I. Süleyman (1520-66) gibi otoriter sultanların birbirini izlemesiyle, *mirî*'ye karşı *mülk* ve *vakıf* kavgası güçlü *askerî* ve *ulema* zümrelerini hareketlendirdi. Nihayet merkeziyetçi bürokrasi, toprakta devlet mülkiyetine, daha doğrusu, tahıl ekilen alanların ve köylünün tam olarak devlet denetimine alınmasına destek bulmak için, aynı şeriat ilkelerine yöneldi. *Mirî*'den kaçışın başlıca yöntemi, kadı mahkemelerince düzenlenen toprak satışları olduğundan, devlet bürokrasisi de dikkatini bu noktada topladı. I. Selim ve I. Süleyman dönemlerinde, her zaman devlet politikalarına arka çıkan şeyhülislâm İbn Kemal, devlet mülkiyetindeki araziye ilişkin hukuk ilkelerini şöyle özetlemişti: "Ne *timar* sahibi [*sipahi*] ve ne de toprağı ekip biçen kişi [köylü], toprağın kendisine ve *rakabe*'sine temellük etmediğinden, toprağı satamaz, bağışlayamaz veya *vakıf* yapamaz. Bununla birlikte, toprağın kiralanması, devir ya da ferağına cevaz vardır; ve sultanın *kanun*'una göre, tasarruf hakkının devir ve ferağ yoluyla satışı veya erkek evlâtlara miras olarak intikali de mümkündür."[1]

[1] *MTM*, I, s. 62.

ARAZİ TAHRİRLERİ

TAHRİR İŞLEMİ VE TAHRİR DEFTERLERİ

Fethedilmesi tasarlanan topraklara ilişkin hazırlık raporları dikkatle incelendiğinde görülür ki, hükümdarın ve bürokrasisinin birinci sorusu, söz konusu bölgeden ne kadar gelir elde edilebileceğiydi; nitekim fetihten sonra yapılan ilk iş de, elde edilmesi mümkün bütün gelir kaynaklarının araştırılıp deftere kaydedilmesi oluyordu. Aslında hanedanın itibarı ile maddî kazanç ihtiyacı, Osmanlı fütuhatının sürekliğini güdüleyen başlıca iki etmendi. Tabii, bu fetihler aynı zamanda İslâmî ideolojiden ve *cihâd* yoluyla meşrûluk arayışından da güç almaktaydı.

Arazi tahrirlerinin amacı, tahrir *emin*'lerine verilen talimat (tahrir *nişân*'ları) ile sonraki defter mukaddimelerinde açıkça belirtilmektedir. Orada ifade edildiğine göre, tahrîr *Reaya*'yı yerel *askerî*'lerin dayatmaya çalıştığı keyfî uygulama ve suistimallere karşı korumak amacıyla yapılan genel bir teftiş biçiminde yürütülecektir veya yürütülmüştür. Bu, *reaya*'nın, yani vergilendirilebilecek nüfusun himaye edilmesi gerektiğini vurgulayan bir politika beyanıydı. Ama aynı zamanda, tahririn nihaî hedefinin, bütün vergi kaynaklarının kaydedilip değerlendirilebilir hale getirilmesi, vergi kaçırma faaliyetinin açığa çıkarılması ve her türlü vergi muafiyetinin gözden geçirilmesi yoluyla kamu gelirlerinin arttırılması olduğu da ifade ediliyordu. Yönetimin bu iki temel kaygısı, sözünü ettiğimiz belgelerin her satırına sinmiştir. Bu iki hayli çelişkili hedefi birbiriyle bağdaştırmak için de sultan, bütün vergilerin yürürlükteki kanunlar ve "kadim gelenekler" çerçevesinde, "âdil" olarak tarh ve tahsil edilmesini buyurmaktadır.

1574'te tahrir *emin*'i Ömer Bey, tahririni tam bir adaletle gerçekleştirdiği; verdiği hükümlerle *timar* sahibi *askerî*'ler kadar köylüleri de hoşnut ve müteşekkir kıldığı için takdir ve taltif edilmişti. Ve hemen aynı bağlamda, Ömer Bey'in çabalarının, hazine açısından da kazançlı olduğu kaydediliyordu.

Yeni fethedilen bir ülke veya bölgede ilk tahrir, Osmanlı İmparatorluğu'na ilhak edilmesine karar verildiği ve *timar* sistemi kurulmak üzere olduğu zaman yapılırdı. Bu noktada, her türlü gelir kaynağı saptanır ve ayrıntılı biçimde *defter-i mufassal*'a kaydedilirdi. Sonra bu gelirler, *askerî* sınıf mensupları, esas olarak da söz konusu toprakların fethine katılan *sipahi*'ler arasında paylaştırılırdı. Bunlar da genellikle, daha *timar* almamış, ya da civardaki diğer Osmanlı *sancak*'larında *timar*'larından azledilmiş *sipahi*'ler olurdu.

Ancak *timar* dağıtımında öncelik, yeniçeriler dahil, sultanın *kapıkulu* ordusunun seferde yararlılık gösteren mensuplarına aitti.

Bütün bunlar, *askerî* sınıfa mensup çeşitli kesimlerin fethedilecek diyarlardan *timar* edinme hırsının itेklediği Osmanlı yayılma dinamizmini açıklıyan hususlardır. Tahrir, gelirlerin *askerî*'ler arasında bölüşülmesinin önkoşuluydu. Dağıtımın aldığı biçim ise, ayrı bir *defter-i icmal*'de özetlenirdi. Burada *timar*, *ziamet* ve *hâss* olmak üzere her üç kategoriden dirlikler yer alır; herbirinin konumu, vergi mükellefi sayısı ve gelir tutarı kısa notlar halinde gösterilirdi.

Fetihten sonra yapılan tahrirlerin ayrıntılı tasvirine bir örnek, 1572 tarihli Kıbrıs tahriridir.[1] Merkezî yönetim ile tahrir görevlileri arasındaki yazışmalardan, hükümetin, köylülerin hoşnutluğunu sağlamayı arzuladığını ve aynı zamanda adadaki gelir kaynaklarını korumayı, mümkünse arttırmayı umduğunu anlıyoruz. Bu kaygı, daha fetihten önce İçili *sancakbeyi*'ne gönderilen fermanda, halkın gönlünü kazanmak için elinden geleni yapmasını; sultanın ada fethedildiği takdirde yerli köylü nüfusa hiçbir şekilde zarar gelmiyeceği, kendilerinin ve ailelerinin malına mülküne dokunulmayacağı yolundaki vaadini halka iletmesini bildiren ifadelerde açıklanmıştır. Dönemin Batı kaynaklarından biri, "elli bin küsur serfin [*paroikoi* veya *parici*] Türklerin safına geçmeye hazır olduğunun sanıldığını" yazıyordu.[2] Askerî harekât sırasında çok sayıda ova köylüsü dağlara sığınmış; Masarea ve Mazoto bölgelerindeki 76 köyde hiç çiftçi kalmadığı görülmüştü. Bu nüfus geri gelmediğinden hükümet, Anadolu'dan getirdiği çiftçileri toprağa yerleştirmek suretiyle vergi kaynaklarını restore etmek gibi önlemlere başvurdu. Osmanlı devlet temsilcilerine de, Rum serflere güven vermeleri sıkı sıkıya tenbih edildi. Henüz tahrir işlemi sürerken çıkarttığı bir fermanda sultan[3], "arzum," diyordu,

> herkesin kafası endişe ve tedirginlikten arınmış olarak günlük işi ve gücüyle meşgul olmasını ve adanın eski refah düzeyine tekrar kavuşmasını sağlamaktır. Zulüm ve teaddi yoluyla *reaya*'nın topraktan kaçıp dağılmasına sebep olanların hadleri bildirilecektir.

---

[1] İnalcık (1969b), ss. 1-23; genel olarak tahrir konusunda, bkz. İnalcık (1954b), ss. xviii-xxiii.

[2] Aktaran: Hill (1948), III, s. 842 not 2. Osmanlı kaynaklarındaki serf sayısı tahmini ise 80.000'dir; bkz. İnalcık (1969b), s. 20.

[3] Tahrir *emin*'lerine verilen talimat konusunda, bkz. İnalcık (1954b), ss. xx-xxiii.

Tahrir başlamıştı. "Köylerin ve sâkinlerinin sayımını yaparken," diyordu bir Rum kaynağı[1],

> [Paşa] adanın krallık hazinesine ne kadar gelir temin etmiş olduğunu saptamak için Latin yöneticilerin defter ve hesaplarından yararlanıyordu; beylerin ve yukarı sınıfların köleleri olup, kendileri toprak sahibi olamayan ve gerek şahısları, gerekse çocukları efendilerinin malı sayılan *parici* ile *perpiriarii*, egemenlikleri altında huzur ve özgürlük bulmayı umdukları Türklere her fırsatta yardım etmekten geri durmuyorlardı. Bütün gelir kaynaklarını, malikâneleri, köyleri ve hattâ her bir köydeki ailelerin ve evlerinin tüm ayrıntılarını, Paşa'ya ve tahrir heyetine tek tek bildiriyorlardı.

Sultan, ada halkının fetih öncesi düzenlemelere mi, yoksa civardaki diğer Osmanlı *sancak*'larında uygulanan Osmanlı kanunlarına mı tâbi olmak istediklerini sordurttuğunda, Frenk egemenliği döneminin serflik koşullarından kurtulma umudundaki köylüler, Osmanlı uygulamalarını kabullenivermişlerdi.

Tahrir *emin*'lerine verilen talimata bakılırsa, tesbit ve kayıt işleri şu şekilde yürütülürdü: Sultan, itibarlı *ulema*, ya da dürüstlüğü ve adaletiyle ünlü bürokratlar arasından işi bilen bir tahrir *emin*'i tâyin eder; eline, gerekli her türlü yetkiyle donatan özel bir belge (*nişân*) verir; tebaası ile kadı dahil bütün yerel makamlara da, görevinin ifasında *emin*'e itaat edip yardımcı olmalarını emrederdi. Tahrir *nişân*'ında, izlenecek prosedür ayrıntılı olarak anlatılırdı. Tahrir *emin*'i inceleme ve araştırmalarına mahallinde, gerçek durumu bir önceki tahrir defterinde okuduklarıyla karşılaştırarak başlardı. Örneğin, bir köye geldiğinde, köyün yaşlılarını, *vakıf* mütevellilerini ve *askerî*'leri, ellerindeki bütün belge ve senedlerle birlikte huzuruna çağırırdı.

İlk olarak, her köylünün elindeki toprak itibariyle statüsü gözden geçirilir ve *çift resmi* bağlamında ödemesi gereken vergiler saptanırdı. Tek tek her *timar* veya *ziamet* sahibinin, kendi bağımlı *reaya*'sını vergi mükellefi olacak konumdaki yetişkin oğullarıyla birlikte tahrir *emin*'inin önüne çıkarması gerekiyordu. Deftere yazılmaktan kaçma girişimleri hayli sık olduğundan, *sipahi*'ler bu konuda uyarılırdı. Yaşı tutmayanları kaydettirdiği ya da Osmanlı tebaasından aslında vergilendirilmesi gereken herhangi birini sakladığı anlaşılan *sipahi*'ler cezalandırılıp azledilir; buna karşılık tahrir *emin*'ini ek gelir kaynaklarından haberdar eden *sipahi*'ler ödüllendirilirdi. Pratikte, özellikle göçerler arasında, deftere yazılmamak için kitlesel kaçış olayları görülüyordu. İsyan ve tahrir *emin*'ine saldırı örneklerine de

---

[1] *Aynı eser*, s. 9.

rastlanıyordu. Arnavutluk'taki uzun direniş, 1431-32 tahririnin ardından patlak vermiş ve 1468'de İskender Bey ölünceye kadar sürmüştü.[1] Orta Anadolu'daki Türkmenler 1527'de tahrir *emin*'ini öldürmüş ve Kayseri ile Ankara arasındaki geniş bir alanda ayaklanmışlardı.[2]

Tahrir defterleri sadece *askerî*'lere tahsis edilecek kaynaklar için bir kütük ve referans kaynağı değildi; aynı zamanda bir toprak ve nüfus statü defteriydi, yani bir sonraki tahrire kadar arazinin, kişilerin ve grupların toplumsal konumu ile vergi yükümlülüklerini belirliyordu. Evli olduğu ve belirli bir çiftliği ekip biçtiği deftere yazılan köylü, cezayı göze almaksızın bir daha kayıtlı statüsünden ve beraberinde getirdiği yükümlülüklerden sıyrılamazdı. Kural olarak *räiyyet* toprağını terkedemez veya ekip biçmekten vazgeçemez (*boz* bırakamaz ya da *çift*'ini "boz"amaz), bir şehir veya kasabaya göçüp şehirli statüsü almaya kalkışamazdı. Bütün bir *çiftlik* birimine (*tam çift*) tasarruf eden evli köylüler, bir *çiftlik* biriminin yarısına (*nîm çift*) tasarruf edenler, topraksız ya da çok az toprağı olan evli veya bekâr köylüler, hep ayrı kategoriler halinde kaydedilirdi. Böylece *çift resmi* sistemi çerçevesinde sınıflara ayrılan köylülerin kaydı tamamlandığında, tahrir *emin*'i son üç yılın rekoltesi temelinde mahsûlden aynen alınacak *öşür* toplamlarını saptardı. Buğdayın, arpanın, ve benzeri tarla ürünlerinin değerleri ise, daha sonra, sultan her tahıl türünün sâbit bölge fiyatını açıkladığında saptanırdı. Devlet gelirleri için olduğu kadar kırsal ekonomi ve nüfus için de büyük önem taşıyan bu ortalama bölgesel fiyat, yılın birbirini izleyen üç ayrı dönemindeki fiyatlar temelinde, yerel kadı aracılığıyla saptanırdı. Tahrir *nişân*'ında, bütün vergi muafiyetlerinin dikkatle incelenmesi ve yeni defterlere geçirilmesi buyurulurdu. Merkezî hükümetin özellikle titizlendiği bir mesele de, tahrir sırasında terkedilmiş köy (*mezra'a*) ve *çiftlik*'lerin ihya edilmesi sorunu idi. Sahiplerinin bırakıp gittiği topraklar daha sonra, olası kiracılar arasında açık arttırmaya çıkarılırdı.

Köylü *çiftlik*'leri ile tek tek tarlalarının belirlenmesini mümkün kılmak amacıyla, daima yerel isimler ve bazen ikinci isimler de dikkatle kaydedilirdi. Böylece tahrir defterleri, merkezî yönetimin *reaya*'yı ve köylü *çiftlik*'lerini oldukça yakından sıkı bir şekilde denetlemesini sağlıyordu.

Çift resmi ile *öşür*'den sonra üçüncü önemli vergi kategorisi, resimlerdi (*rüsum*). Bunlara, bağlardan, tahıl değirmenlerinden, çırpıcı değirmenlerinden, arı kovanlarından ve balıkçılıktan alınan vergiler ile pazar *bac*'ları, gerdek resmi, *tapu* resmi ve çeşitli para cezaları dahildi. Tahrir *emin*'inden, bunlardan her birinin bölgeden alınacak toplam miktarını, nüfus büyüklüğü ile ekonomik koşullara göre, belirlemesi beklenirdi.

---

[1] İnalcık (1973c), s. 138.

[2] Celâlzâde (1981), s. 159 a-b.

Dördüncü vergi kategorisi, *avârız-ı divâniyye*, yani devletin olağanüstü salmalarıydı. Hem kentsel, hem kırsal nüfustan alınan bu vergiler için *emin* veya *kadı*, gerek her bir *reaya* katmanını, gerekse *avârız*'dan muaf tutulanları ayrı ayrı saptar ve kaydederdi.

Devlet için madenlerde ya da *mirî* arazide çalışmak veya köprüleri, dağ geçitlerini (*derbend*'leri) beklemek gibi herhangi bir daimî hizmet yükümlülüğü olan *reaya*, olağanüstü vergilerden muaf tutulurdu. Asıl yerleşim veya hizmet alanlarını terketmiş oldukları görülen *reaya*, yeni yerlerine gelip konmalarının üzerinden en az on yıl geçmemişse, orada deftere kaydedilmez; eski hizmet yerlerine zorla geri götürülmeleri gerekirdi. Özellikle dikkat çekici bir nokta, "*emin*, köylü çiftliklerine [*çiftlik* veya *baştina*] tasarruf eden bekâr erkeklerin, evli *reaya* olarak tasnif edilmeleri gerektiğini gözönünde bulunduracaktır" deniyordu. Demek ki, vergi yükümlülüğünün belirlenmesinde tâyin edici faktör, toprak birimiydi. *Çiftlik* sahipleri, yükümlülükleri, vergi ve hizmetleri açısından daima birer *hane* muamelesi görüyordu.

Deftere yazılmanın halk için de, hükümet için de ne kadar önemli olduğunu gözönünde bulundurarak sultan, tahrir *emin*'ine son derece dikkatli ve titiz hareket etmesini, tarafsızlıktan ayrılmamasını ve rüşvet almamasını ihtar ederdi. *Emin*, vergilendirme, toprak tasarrufu, dokunulmazlıkların yasallığı, vergi muafiyetleri ve başka durumlar hakkında her türlü soruşturmayı eksiksiz yapmaya yetkiliydi. Toprak tasarrufuna ve kişilerin statüsüne ilişkin yerleşmiş ilkelerin uygulanmasından sorumlu olan ve merkezî yönetimle sürekli görüş alışverişi içinde bulunan *emin*, tahrir sırasında karşısına çıkan her somut durumu inceleyip karara bağlamak hakkına sahipti. Deftere kaydedildiği şekliyle onun hükümleri, kanun gücündeydi. Gerektiğinde, tartışmalı konuların listesini çıkarır (kaziyyeler defteri) ve nihaî merci olarak sultanın kararına başvururdu.

Tahrir *emin*'inden, eski örf ve âdetlere göre pazar *bac*'ları ile diğer yerel resimlerin oranını, ölçülerini, ne zaman toplandıklarını, vb. araştırıp kaydetmesi de istenir; ancak tabii *çift resmi* ve *öşür* gibi temel Osmanlı kırsal vergileri ile bağlardan, sebze ve meyva bahçelerinden, değirmenlerden ve arı kovanlarından alınacak resimlerin, evlenme ve *tapu* harçları ile para cezalarının oranı, ya da tarifeleri ve tahsilât yöntemleri, sultan tarafından çıkartılan genel *kanunnâme*'lerde belirtilmiştir.[1] Bu çerçevede *emin*, tahririni yaptığı sancak ölçeğinde geçerli bir yönetmelik taslağı veya *kanunnâme* hazırlar; bu *sancak kanunnâme*'si, her türlü vergiyi düzenler ve aynı zamanda *reaya* ile *sipahi*'ler ve merkezî hükümetin temsilcileri arasında, ya da *askerî*'lerin kendi aralarında sık sık başgösteren anlaşmazlık konularına

[1] İnalcık (1975b) ve (1975c).

ilişkin hükümleri içerirdi. Bundan sonra, yerel kadı'nın çeşitli anlaşmazlıklarda vereceği kararlarda, bir rehber ya da hukukî metin olarak söz konusu *kanunnâme* temel alınırdı. Böylece, bu *sancak* (veya *liva*) *kanunnâme*'leri, öncelikle Osmanlı tarımsal sektörünün vergi ve statü bakımından düzenlemesini sağlıyan temel kanunlardı.

Tahrir defteri ile o sancak için düzenlenen yönetmelik taslağı veya *kanunnâme*, incelenmek ve nihaî olarak onaylanmak üzere sultana, daha doğrusu merkezî *divan* kalemlerine sunulurdu. O andan itibaren bireylerin statüsünü, vergi yükümlülüklerini, nerede ikamet ettiklerini ve edeceklerini, vb. hep defter belirlerdi. Bir kere deftere yazılanlar, daha sonra tekrar düzenli aralıklarla teftiş görürlerdi. Açıktır ki, merkezî yönetim, gelir kaynakları, bunlardan yararlananlar, toprağın ve *reaya*'nın statüsü, ya da eski ve yeni dokunulmazlıklar gibi konularda zaman içinde meydana gelen değişikliklerden haberdar olmak ihtiyacındaydı. Bir dönemden diğerine köylülerin sayısı artar, yeni yeni vergilendirilebilir köylü kuşakları oluşur, aynı zamanda ekilen arazi genişler ve yeni yerleşimler ortaya çıkardı. Bütün bu gelişmeler, *reaya*'nın statüsü ile vergi yükümlülüklerini güncelleştirmeyi amaçlayan yeni bir tahririn yapılmasını gerektirirdi. Bir kere daha, tahrir *nişân*'ları ile defter mukaddimelerinde yer alan talimat edildiği gibi, "yıllar geçtikçe ürünler ve sayılar değişiyor, nüfus artıyor veya azalıyor, mevcut kural ve âdetler değişiyor veya yozlaşıyor"; dolayısıyla hatâları, haksızlıkları ve hazinenin gelir kaybını önlemek açısından yeni bir tahrir kaçınılmaz oluyordu.

İki tahrir arasındaki sürede vergilendirilebilir yaşa erişen genç köylülerden ya da yeni tarıma açılan veya tekrar ekilip biçilmeye başlayan topraklardan sağlanan fazladan gelirler, gâh *timar* sahipleri, gâh devleti temsil eden başka kişilerce toplanıp alıkonurdu. Bu yüzden, on, onbeş veya yirmi yıllık fasılalarla teftiş amaçlı, ya da bazen yeni fetihler, isyanlar veya büyük çaplı nüfus hareketleri gibi olayların etkisini saptamaya yönelik tahrirlerin yapılması tavsiye edilirdi. 1430-32 yıllarında sonuçlandırılan tahrirler, Balkanlardaki önemli fetihlerin ardından bir de Selânik'in zaptıyla; 1455 dolayındakiler, İstanbul'un fethiyle; 1528 dolayındakiler de Macaristan'ın istilâsıyla ilişkilendirilebilir. Bazen, girişilmiş bulunan tahrirle ilgili noksan ve şikâyetler yüzünden derhal yeni bir tahrir yapılması emredilir ve yeni atanan bir tahrir *emin*'inin yönetiminde tamamlanırdı. Köylülerin sayısı ve ekilen arazinin büyüklüğü zamanla değiştiğinden, *timar* sahiplerinin köylülerden vergi olarak topladığı gelir de pratikte değişikliğe uğrar; *timarlı*'ların gerçek gelirinde önemli bir düşüşün, sundukları askerî hizmetin kötüleşmesine yol açması ihtimali, yeni bir tahrir ile gerekli uyarlamaların yapılmasını zorunlu hale getirirdi.

Yeni tahrirlerde, köylü hanehalklarının tasarrufundaki yeni *çiftlik* birimleri ve tahminî vergi gelirleri, "ek artışlar" (*ziyâde, ifrâz*) başlığı altında ayrıca kaydedilirdi. Tabii, bu gibi artışların kapsamlı dökümü, önceki tahrir sırasında yapılmış atlamaları, daha sonra meydana gelen bir büyümeyi, ya da her ikisini yansıtıyor, olabilir. Ama beklenmedik derecede yüksek bir artış gözlendiğinde, bunun gerçek bir ekonomik gelişmeden kaynaklanıyor olması daha muhtemeldir.

Sultan öldüğünde bütün belge ve senedler yeni sultan tarafından onaylanıncaya kadar hukuken geçersiz duruma düştüğünden, aslında her yeni sultan tahta çıktığında imparatorluk çapında genel bir teftiş ve tahrir yapılması beklenirdi. Bazen bir tahririn, hatırı sayılır bir gelir fazlası bulmayı taahhhüt eden birine emanet edildiği de olurdu. Gerileme döneminde bazı bölgelerin gelir kaynaklarında düşüş görüldüğünden, hükümet ya böyle kişileri tahrir *emin*'i tâyin ediyor, ya da tahrir yenilemekten bütünüyle vazgeçiyordu. Bu takdirde eski defterler, bu uygulamanın beraberinde getirdiği bütün tutarsızlık ve haksızlıklara karşın, vergi tarhında esas alınmakta idi.

Osmanlı tahrirleri, çağdaş anlamda birer kadastro değildir. Bununla birlikte, İngiliz tarihindeki *Domesday Book*'u andıran Osmanlı arazi ve nüfus kayıt sistemi pratikti, işlevseldi ve ortaçağ koşullarında zaten tümüyle olanaksız olan sistematik bir kadastro taramasını gereksiz de kılıyordu. Kadastro, uzun ve pahalı bir süreç olmasının yanısıra, ekstansif tahıl tarımı koşullarında hiç de pratik değildi. Sadece, tam ve yarım *çiftlik* birimlerine tasarruf eden köylü hanelerini saymak suretiyle yönetim, toprağın da, nüfusun da boyutlarını ve potansiyel vergi gelirini kestirebiliyordu. Tam ve kesin ölçümler, ya bağlık arazi gibi değerli topraklarda, ya da ancak çok ciddî bir anlaşmazlık halinde gerçekleştirilir; böyle bir olay gündeme geldiği takdirde, yerel kadı'nın gözetimi altında standard bir ölçü ipi kullanılarak mesaha alınır ve gerekli bütün ayrıntılar nihaî bir belgeye işlenirdi.

Onaltıncı yüzyılda, esas tahrir ve kayıt biriminin kadı'nın hukukî yetki alanı, yani *kadâ* veya *kazâ* olmasına karşılık, her *sancak* için ayrı bir tahrir defteri düzenleniyordu. Daha erken dönemlerde Osmanlılar, genellikle fiziksel ve ekonomik faktörlerin belirlediği fetih öncesi idarî sınırlara bağlı kalmışlardır. Özetle, İstanbul ve Ankara'daki Osmanlı arşivlerinde muhafaza edilebilmiş 2.000 kadar cildi kapsayan tahrir defterlerinde, imparatorluk ölçüsünde yalnız yetişkin erkek nüfus veya hane sayısı değil, tasarruf edilen topraklar, ürün türleri ve miktarları, vergi ve resimler de kaydedilmiş bulunmaktadır.[1]

---

[1] Bu tahrirlere ilişkin geçici bir döküm denemesi için, bkz Lowry (1980), ss. 46, 54-55. Tahrir defterlerinden birçoğunun tıpkıbasımı, çevrimyazısı (transkripsiyonu) ve/veya çevirisi yayımlanmış bulunmaktadır. Bunlar için bkz. *TA*.

Osmanlı tahrir sistemi, *çift-hane* sisteminin temeli ve uygulama aracı olarak düşünülmüştür. Tahrir defterlerindeki veriler, bu sistemin icapları çerçevesinde yorumlanmalıdır. Günümüz tarihçilerinin bu defterlerden hareketle kesin nüfus ve üretim istatistikleri çıkarmaya kalkışmaları, biraz fazla iddialı gözüküyor. Gene de, tahrirde kullanılan usûller ile sözü edilen terim ve ölçülerin kesin tanımını bildiğimiz takdirde, Osmanlı sayım ve yazım işlemlerinin geçerli olduğu uçsuz bucaksız alanların oldukça güvenilir bir tablosunu çıkartabiliriz. Nitekim, elimizde mevcut tahrir defterleri, kuzeyde Macaristan, Slovakya ve Kamaniçe-Podolya'yı (Polonya'da Kaminiec-Podolski yöresini); imparatorluğun çekirdek bölgeleri olarak Balkanları, Anadolu'yu ve Doğu Akdeniz adalarını; doğuda Gürcistan'ı ve Tebriz'i; güneyde ise Suriye, Filistin ve Irak'ı kucaklamaktadır. Bu muazzam koleksiyon, Osmanlı egemenliğindeki bölgelerin toplumsal ve ekonomik yapısına ilişkin biricik ayrıntılı kaynaktır. Tahrirlerin her bölge için dönem dönem tekrarlanmış olması, demografik ve ekonomik değişimi izlememize olanak vermektedir. Ancak bu malzemenin, yalnızca onaltıncı yüzyıl için eksiksiz sayılabileceğini unutmamalıyız. Osmanlı *çift-hane* sistemi en gelişkin düzeyine, tahrir ve defter tutma usûlleri de nihâî mükemmeliyete bu yüzyılda ulaşmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun merkeziyetçi altın çağının da, bu gelişmelerle çakışmasına şaşmamak gerekir. Beylerbeyiliklerin birçoğunda tahrirler, 16. yüzyılda güçlü bir iskân olayıyla birlikte ekilen arazinin genişlediğini, terkedilmiş köy ve *çiftlik* sayısının azaldığını, marjinal toprakların tarıma açıldığını, köy ve kasabaların gerek gelirinin, gerekse nüfusunun arttığını, sonuç olarak gelir kaynaklarında hatırı sayılır bir büyümenin yaşandığını ortaya koymaktadır.

OSMANLI ARAZİ KATEGORİLERİNİN TOPLU ÖZETİ

Osmanlı toprak sahipliğinin bir yandan hukukî-malî, öbür yandan askerî-idarî açılardan tasnifini şöyle özetlemek mümkündür:

A. *Hukukî tasnif*

1. Üstün haklar (*rakabe*) kertesi devlete ait olan *mirî* arazi: Bu tür topraklar tasarruf sahibince satılamaz, ipotek edilemez, ya da bağışlanamazdı; ayrıca miras hakları da kısıtlıydı. Ancak tasarruf hakları, tasarruf sahibince bir devlet temsilcisinin veya *vakıf* mütevellisinin gözetimi ve izniyle devir ve ferağ konusu olabilirdi. *Mirî* arazi kendi içinde şu kategorilere ayrılırdı:

a. *Tapulu*, yani belirli bir *tapu* sözleşmesi ve arazi kanunu çerçevesinde tasarruf edilen topraklar. *Tapu* sözleşmesi doğrudan doğruya köylüyle bağlanan bir çeşit sürekli icar akdiydi; bu sözleşmeyle köylü, toprağın *tasarruf* ve *istiğlal*'ini (yararlanma

hakkını) elde eder ve öldüğünde bu haklar otomatik olarak erkek mirasçılarına geçerdi. *Tapu*, köylüyü, devlete veya *sipahi*'ye belirli bazı hizmetlerde bulunmakla da yükümlü kılardı. *Tapu*, Osmanlı tarımsal ekonomi ve maliyesi, ya da *çift-hane* dediğimiz sistemin de temeliydi ve imparatorluğun çekirdek bölgelerinde, Anadolu ve Rumeli'deki tarım arazisinin büyük kısmını kapsardı.

b. *Mukataalu* arazi, yani mutlaka köylü olması gerekmeyen herhangi bir kimse tarafından, alelâde bir kira sözleşmesiyle tasarruf edilebilen topraklar. Bunlar, *tapulu* arazi için söz konusu olan yükümlülüklere tâbi değillerdi; yani tasarruf sahibinin toprağı bizzat ekip biçmesi de, bazı kişisel hizmetlerde bulunması da gerekmezdi. Toprağı üçüncü kişilere kiralayabilirlerdi. Biricik yükümlülüğü, ilk sözleşmeyle kararlaştırılan nakit veya *öşür* miktarını devlete veya devleti temsil eden kişiye teslim etmekti. Bu arazi türünü kiralayan kişinin konumu, son tahlilde iltizam sahibini andırmaktadır. *Mirî* arazinin bu kategorisi, bağımlı köylülerce *tapulu* olarak tasarruf edilen ve ekilip biçilen topraklar dışındaki tarım alanlarını kapsardı. Önemli bir bölümü, terkedilmiş olup hazinenin (tekrar) gelir kaynağı haline getirmeye çalıştığı topraklardı. *Mukataalu* arazi, *tapu* sözleşmesiyle köylülere verildiğinde *tapulu* olurdu. Pratikte bu tür toprakları kiralayanlar, daha çok köy toplulukları, kentliler ve *askerî* sınıf mensuplarıydı. Maaşları sayesinde nakit biriktirebilen bu son kesim, onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında özellikle saldırganlaşmış ve içlerinden birçoğu, hukuk sistemindeki boşluklardan yararlanarak bu tür toprakları özel ve irsî malikânelere dönüştürmeyi başarmıştı. Bu, "güçlü kişilerin" *mirî* araziyi ele geçirmelerinde başlıca yöntemdir. Çoğunlukla tahrir defterlerinde *çiftlik* veya *mezra'a* diye, ayrı olarak kaydedilen *mukataalu* topraklar, bazı bölgelerde tarım arazisinin yüzde 50'sini buluyordu.

2. *Mülk* arazi dört ana kategoriye ayrılabilir:

a. Sultanın *mirî* arazi üzerindeki mülkiyet hakkını bağışlamasıyla (*temlik* etmesiyle) oluşan *mülk*'ler.
b. Çorak *(mevât)* arazinin tarıma kazanılmasıyla elde edilen *mülk*'ler.
c. İslâm hukukuna uygun bir satış sözleşmesiyle edinilen *mülk*'ler

d. Fetihten önceki seçkinler zümresine ait olup, Osmanlı sultanınca onaylanan *mülk*'ler.

İlke olarak, fetih yoluyla ele geçirilen ülke veya bölgelerde tarımsal araziyi konu alan satış işlemleri, toprak sultan tarafından *temlik* edilmemişse, geçersiz sayılır; buna karşılık tarım toprağı bir kere danışıklı biçimde, ya da ihmal yüzünden satılabildiği takdirde, İslâm hukukunca korunan irsî mülkiyet haline gelirdi. Genellikle bağlar ve meyva bahçeleri, bazen de bağ-bahçe gibi gösterilen tarım arazisi, özel mülkiyet haklarının tesisine yol açan satışlara konu olurdu.

3. *Vakf* (çoğ. *evkaf* Türkçe *vakıf*;) arazisi: Özel *mülk*'ten *vakıf* haline getirilen toprakların büyük kısmı, genellikle kişi ve aile çıkarlarına hizmet ediyordu. Daima devlet gözetimi altında olmasına karşın *vakıf* arazisi, belirli bir vakıf belgesi (*vakfiyye*) çerçevesinde, çoğu zaman *vakıf* kurucusunun soyundan gelme bir mütevellinin bağımsız tasarruf ve idaresinde bulunurdu.

4. *Mevat*, ya da çorak arazi: bâkir ormanlar, çöller veya bataklıklar gibi, daha önce hiç ekilip biçilmediği kabul edilen topraklardan oluşurdu. Ancak bu kategoriye giren toprakların bir bölümü, bir süre için terkedilip çalı ve fundalıklarla kaplanmış tarım arazisi de olabilirdi. Bu gibi toprakları ıslâh edip tarıma açan her kimse, tam mülkiyet üzere tasarruf hakkını kazanırdı. Pratikte, bu iki alt-kategori sık sık karıştırılır ve terkedilmiş tarım arazisi "ölü" toprak olarak tasnif edilirdi.

B. *İdarî-askerî tasnif:* timar *sistemi*

İmparatorluğun çekirdek eyaletlerindeki devlet arazisinin büyük kısmı, sâbit sınırları olan ve belirli haklarla elele giden "teritoryal" dirliklere bölünmüştü. *Sancak*'lar ve *kazâ*'lar gibi görece büyük teritoryal birimlerin içindeki dirlik dağıtımı, *timar icmâl* defterlerinde gösteriliyordu. Köylü *çiftlik*'leri gibi, sâbit *timar* ve *ziamet* birimleri (*kılıç*) ile bunların gene sâbit tutulan gelirleri de (*hâsıl*) parçalanamazdı. Önceki tahrirden sonra yeni oluşturulan *timar*'lar, ancak yeni bir tahrir çerçevesinde birim olarak teritoryal bir varlık kazanırlardı. Bu idarî-askerî toprak taksimi, hukukî ve ekonomik tasnife paralel bir sistemdi; ancak tabii, pratikte hepsi üstüste biniyordu. İdarî-askerî tasnif, başlıca şu kategorileri kapsamaktaydı:

1. Sultanın kendisine alıkoyduğu *hâss*'lar (*havâss-i hümâyun*). Bunların geliri (bazen öne sürüldüğü gibi sultanın kendi kişisel kullanımına değil) merkezî devlet hazinesine akıyordu.

2. Vezirlere ve beylere hasredilen büyük dirlikler, ya da *ümerâ hâss*'ları. Bunların usûlen, 100.000 *akçe*'nin üzerinde kaydedilmiş birimler olduğu kabul edilirdi.

3. Taşradaki *timarlı* ordusunun daha aşağı düzeydeki komutanlarına (*subaşı* veya *zaîm*'lere) tahsis edilen dirlikler, yani *ziamet*'ler. Âdet olarak, bunların da yıllık geliri 20.000 *akçe* ile 100.000 *akçe* arasında değişirdi.

4. *Sipahi*'lere, yani taşra süvarisine tahsis edilen dirlik veya *timar*'lar. Tipik olarak bu birimlerin üst gelir sınırı 20.000 *akçe*'ydi. Buna karşılık ortalama timar onbeşinci yüzyılda 1.000 akçe dolayındaydı; onaltıncı yüzyılda ise, iki katı olmuştu. Nitekim pratikte, kıt kanaat geçinebilen yoksul *sipahi*'ler ile geliri görece yüksek olanların durumu oldukça farklıydı. Onbeşinci yüzyılda kadı'ların tanımladığı kişisel asgarî geçim düzeyi kişi başına yılda 500-750 *akçe*'ydi[1]; oysa, birçok *sipahi*'nin *timar*'ı 1.000 *akçe*'yi bulmuyordu.

5. *Mevkuf timar* kategorisi, hazinenin alıkoyduğu ve henüz tahsis veya tevcih etmediği dirlikleri kapsıyordu. Sahiplerinden boşalmış *timar*'ların geliri, tekrar *sipahi*'lere tahsis edilinceye kadar, *mevkufçu* denilen hükümet temsilcilerince toplanıp hazineye aktarılırdı.

6. *Arpalık*, *paşmaklık*, *özengilik* gibi, askerî nitelik taşımayan gelir tahsisâtı. Bürokratlar, saray gözdelerine, ya da seçkinler zümresinin emekli olmuş mensuplarına *hâss* ve *timar* bağlanmasına, usûle aykırı olduğu, temel kanun ve yönetmeliklerin uygulanmasını saptırdığı gerekçesiyle karşı çıkıyorlardı. *Timar*'ların amacı aktif hizmetteki idarî-askerî personele gelir bağlamaktı ve öyle kalmalıydı. Bununla beraber askerî dirliklerden ayrı olarak *arpalık* ve *paşmaklık*'lar tesis ve tahsis ediliyordu.

---

[1] Asgarî geçim düzeyi konusunda, bkz. İnalcık (1982b), ss. 126-27.

ÇİFT-HANE SİSTEMİ: OSMANLI KIRSAL TOPLUMUNUN ÖRGÜTLENMESİ

TEORİDE VE TARİHSEL PERSPEKTİF İÇİNDE *ÇİFT-HANE* (KÖYLÜ AİLE ÇİFTLİĞİ)

Sırasıyla Roma, Bizans ve Osmanlı egemenliğine girmiş alanlarda görülen tarım, ekonomi ve maliye politikalarının çarpıcı benzerlikler taşıması tesadüf değildir. Geç dönem Roma İmparatorluğu'ndan başlayarak, aile çiftliği birimlerinin "hür" köylü hanelerince ekilip biçilmesi ve işletilmesi, bu imparatorlukların hâkim tarımsal üretim tarzı oldu. Yarı-kurak iklimin kuru tarım kuşağında tarımsal üretim, esas olarak buğday ve arpa etrafında dönüyordu. Tarımsal örgütlenmenin temeli, köylü ailesinin emeği (*caput*, *oike*, *hane*) ile bir boyunduruk öküzdü (*iugum*, *zeugarion* veya *çift*); bu ikisi bir arada, çiftlik arazisinin büyüklüğünü ve üretim kapasitesini belirliyordu. Roma'nın son dönemlerinin *colonus*'u, Bizans *paroikos*'u ve Osmanlı *raiyyet*'i (çoğ. *reaya*), hep bu köylü tipini belirlemekteydi. Köylü ekonomisi teorisyeni A. V. Chayanov'un savunmuş olduğu gibi[1], bu coğrafî kuşakta ekonomik bakımdan en etkin üretim sistemi, geleneksel köylü aile çiftliğiydi ve her türlü siyasî altüst oluşun ötesinde, binlerce yıl boyunca kırsal toplumun "temel hücre"si olarak kaldı. Çünkü bu sistem, "özel ekonomik girişimlerin örgütsel biçimlerinden biri"ni ifade ediyordu.

Chayanov'a göre, temel üretim tarzlarından biri olarak bu sistemin kendi mantığı vardı ve bu, kapitalist rejim altında görülen biçimlerden tamamen bağımsızdı. Burada köylünün dürtüsü, kendi çıkarının veya ürün fazlasının azamî düzeye çıkarılması (maksimizasyonu) değildi; bütün üretim süreci, "işin ağırlığı ve zahmeti ile marjinal fayda arasındaki denge" tarafından belirleniyordu. Bu tip üretimde emek kaynağı, dışarıdan işçi tutulmaksızın ailenin kendisiydi ve bu iş gücü, çok çeşitli durumlara uyarlanabiliyordu. Bu, "yalnızca çalışan ailelerin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik bir ekonomik yapı"ydı. Bu nedenle çalışma-tüketim dengesi, "işin zorluğu ve zahmeti ile talebin tatmini arasındaki temel ekonomik denge"ye dayanıyordu. "Dolayısıyla aile emeği ve sermayesi, *kendine özgü bir birim* olarak,

---

[1] Chayanov (1966), ss. 41-42, 116. Bununla birlikte, Chayanov teorisinin Rusya dışındaki köylü toplumları için geçerli olup olmadığı tartışma konusudur.

bağımsız bir *üretim tarzını* temsil eden ayrı ve belirgin bir üretim aygıtı olarak örgütlenmiş bulunmakta"ydı.

Chayanov, temel faktör olarak, aile emeği biriminin, üretim sisteminin bütünü açısından merkezî önemde olduğunu vurgulamaktadır. Burada aile, daha doğrusu köylü hanehalkı, tek bir birim olarak ve yıllık geliri de "tek bir emek geliri olarak" görülüyordu. Ailenin "asıl erkek işçi"si standart ölçü alınıyor; kadın ve çocuk emeği buna göre hesaplanıyordu (Osmanlı tahrir defterlerinde bütün köylü vergileri yetişkin erkek birimi temelinde belirlenmiştir). Ataerkil geniş ailenin varlığını koruduğu bölgelerde, aile emeği çoğu zaman hanehalkının evli oğullarını da kucaklıyordu. Ancak Chayanov'a göre (biyolojik anlamda) çekirdek aile daima esastır.

Öte yandan, sermaye hacmindeki, özellikle işlenen toprak büyüklüğündeki ve -bunu da biz ekleyelim- hayvan gücündeki varyasyonları da ailenin yapısı belirliyordu. Ailenin genç-olgun-yaşlı bileşimi, emek-tüketim dengesini tanımlamakta, dolayısıyla da çalışma ve üretim sürecini belirlemekteydi. Aile, çalışma yoğunluğunu mevcut koşullara, esas olarak da emek-tüketim dengesine uyarlıyordu. Toprağın sınırlı olduğu koşullarda aile kendi emeğini daha yoğun olarak sömürüyordu. Buna karşılık köylüler, kiralama, satın alma veya köyün komünal arazisine tecavüz gibi mümkün olan her yolla, topraklarını genişletmeye çalışmaktan geri durmuyorlardı. Nüfusun daha seyrek, toprağın ise daha bol olduğu koşullarda sistem daha iyi işliyordu.

"Bu üretim aile çiftliğinin sınırları içinde yürütüldüğünden" diyordu Chayanov, "söz konusu aile çiftliğinin karakteristik çizgileri, emek ve sermaye yoğunluğunun derecesi ile emek örgütlenmesi üzerinde belirleyici bir etkiye sahip"ti; "çiftlikte yetiştirilen ürün bileşimini ise bir ölçüde etkiliyor"du. Ancak aile emeğine dayalı köylü çiftliği, "doğal olarak, ailenin tüketim talepleri ile çalışması arasındaki ilişkide ifadesini bulan kısıtlamaya tâbi" idi. Çiftlik, emek birimi çiftçi ailesinin içinde bulunduğu üretim koşullarına uygun bir düzeyde tesis ediliyor ve buna göre faaliyet gösteriyordu. Ayrıca, bu sistemde aile emeğinin, toprağın ve hayvan gücünün birbiriyle eklemlenip tek ve organik bir üretim birimi oluşturduğu da vurgulanmalıdır. Bu gözlemden hareketle, köylünün geçimi için yaşamsal önemdeki buğday ve arpa üretiminin neden o kadar ağır bastığı da açıklık kazanmaktadır. Toprak kıtlaştığı, ya da dış baskılar çok etkili hale geldiğinde bir çıkış yolu, başka ve emek-yoğun ürünlere kaymaktı. Ancak bu kayma, "daha ekstansif ürünlere kıyasla emek gelirinin daha düşük olması" anlamına da geliyordu.[1]

---

[1] Osmanlı hukuku, tahıl ekiminden daha yoğun emek gerektiren keten gibi ürünler için daha düşük *öşür* oranları öngörüyordu.

Chayanov, bu teorisinin Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu dahil, bütün geleneksel tarım rejimlerine uygulanabilir olduğu kanısındaydı. O, "Bu üretim aygıtı"nın, Batı feodalizmi, Rus serfliği ve hattâ kapitalist bir millî ekonomi sistemi gibi çok çeşitli rejimler altında görülebilen "*bağımsız bir üretim tarzı*"nı simgelediği görüşündeydi. Bu çok meharetli "aygıt," aslında insanlık tarihinde çok uzun bir deneyimin sonucudur.[1]

Chayanov'un geleneksel Rus köylü ekonomisine ilişkin ampirik verilere dayandırdığı bu teorinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun çekirdek bölgelerindeki temel tarımsal yapının anlaşılması için de kapsamlı bir çerçeve sunduğuna inanıyorum. Bununla birlikte, toprak tasarrufu ve aile emeği üzerinde merkeziyetçi bir devlet denetiminin varlığını, böyle bir sistemin devamlılığının en önemli önkoşulu gibi gördüğümü de eklemeliyim.[2] Hem yerel beylerin tecavüzlerinin, hem de devletin taşradaki temsilcilerinin eşraflaşmasının önlenmesi, imparatorluk bürokrasisinin sürekli ve sistemli mücadelesini gerektiriyordu. Bu sistemde köylü hem bağımlı, hem hür/serbestti: Hareket kabiliyeti ile toprağı nasıl kullanacağının, tahrir defterlerinde gösterilen gelir miktarını yönetime mutlaka teslim etmesini sağlamak amacıyla devlet tarafından sıkı bir düzenlemeye tâbi tutulması anlamında "bağımlı"; aile çiftliğinin üretimini kendi başına örgütliyebilmesi ve emeğini devletin ve kanunların himayesi altında kimseye keyfî olarak kullandırtmaması anlamında ise "hür/serbest" bir konumda bulunuyordu.

Chayanov'un aile emeğine dayalı köylü çiftliği sisteminde gözardı ettiği bir başka nokta, birimin hayvan gücü, yani Bizans kaynakları ve Osmanlı tahrirlerinde o kadar çok sözü edilen *zeugarion* veya *çift* öküzüdür. Çağdaş kapitalist tarım, tarım makineleri olmadan açıklanamıyacağı gibi, *çift-hane* sistemi de sapanın boyunduruğuna koşulmuş bu denenmiş en etkin hayvan gücü olmadan açıklanamaz.

OSMANLI *ÇİFT-HANE* SİSTEMİ

Osmanlılar, nasıl şehirde esnaf loncası sistemini imparatorluktaki en temel kentsel kurumu olarak görüyorlarsa, aile emeğine dayalı köylü çiftliği sistemini de aynı şekilde, tarımsal üretimin ve kırsal toplumun temel birimi

---

[1] Bu konudaki difüzyon (tek kaynaktan yayılma) teorisi, köylü aile çiftliği biriminin ilk defa Sümer'de ortaya çıktığını ve daha sonra oradan bütün dünyaya yayıldığını öne sürer : bkz. Duby (1962).

[2] Tarım arazisinde devlet mülkiyeti ile bağımsız bir köylü sınıfının birlikteliği, Bizans dahil geleneksel imparatorlukların çoğunda tarım rejiminin belirgin özellikleri arasındadır. Bizans kırsal toplumu hakkında yakın zamanda yapılmış çalışmalarda bu nokta kuvvetle vurgulanmaktadır. Örneğin bkz. Udal'cova ve Chvostoka (1981); Kaplan (1981); krş. Jones (1978), ss. 154-57.

olarak görüyorlardı. Bu iki kurum, ondokuzuncu yüzyılda, yani Tanzimat islâhatçıları tarafından bertaraf edilip yerlerine Batı'dan esinlenmiş liberal politikalar getirilinceye kadar, geleneksel imparatorluk düzeninin neredeyse "anayasal" denilebilecek esaslarını oluşturuyordu. Osmanlılar, siyasî iktidarca düzenlenmiş sınıflara (*estates,*) ayrılmış toplumlarının belkemiği saydıkları bu ikili sistemi, periyodik teftişler ve tahrir defterleri gibi hayli gelişkin bir kontrol sistemiyle donatılmış merkez bürokrasisinin uyanıklığı sayesinde koruyup sürdürmeye çalışmıştır. Klâsik çağda Osmanlı hükümetinin üzerine titrediği *tahrir*, yani köylü aile ve toprak birimlerinin (*çift-hane*'lerinin) sayım ve yazımı işi (bkz. yukarıda, s. 175-182), gerçekten de imparatorluk bürokrasisinin vazgeçilmez düzenleme ve kontrol aracıydı.

Bu olağanüstü zengin ve sistemli tahrirler sayesinde, *çift-hane* sistemine dayalı Osmanlı kırsal toplumunu ayrıntılarıyla tasvir edebiliyoruz. İlke olarak tahrir, *çift-hane* birimlerini veya temsil eden vergi mükellefi bütün yetişkin erkek köylülerin sayım ve yazımından ibaretti. Standart birim, bir çift öküzle işlenebilecek büyüklükte bir *çiftlik* olarak tanımlanan belirli bir toprak birimine tasarruf eden evli bir köylü aileden (*hane*) oluşuyordu.

Demek ki, *çift-hane* birimi başlıca üç unsuru bileştirmekteydi: emek kaynağı olarak hanehalkı; koşum gücü olarak bir çift öküz; bu bir çift öküzle işlenebilir boyutlarda bir birim meydana getiren ve tahıl üretimine hasredilmiş bulunan tarlalar. Bu unsurların ilki diyebileceğimiz *çiftlik*, hem bir aileyi besleyecek, hem de yeniden-üretim masrafları çıktıktan sonra himaye bedelini (vergiyi) de karşılamaya yeterli bir ürün fazlası bırakabilecek büyüklükte olmalıydı. Nitekim bu üç unsur, daha sonra da göreceğimiz gibi, bölünmez bir tarım ve *malî gelir* birimi olarak görülüyordu.

Osmanlı sultanlarının, imparatorluktaki bütün tarım arazisini, daha doğru bir ifadeyle, Küçük Asya ve Balkanlardaki kuru tarım alanlarını, *mirî*'ye, yani devlet mülkiyetine alması, esas olarak devletin *çift-hane* birimlerinin bütünlüğünü koruma kaygısını yansıtıyordu. Toprağın *dominium eminens*'ini elde tutmak, hükümete toprağı sıkıca denetleme ve devletin tarımsal maliyesinin temelini oluşturan *çift-hane*'yi sürdürme imkânını veriyordu. Köylü ise, bu arazi rejiminde *daimî bir kiracı* konumundaydı. Köylünün toprak kiracılığı, babadan oğula geçen irsî bir tasarruf hakkıyla elele gidiyordu. *Çiftlik* biriminin bölünmezliği, kanun hükmüydü. Devlet, kendi temsilcilerinin --genellikle de *sipahi*'lerin-- köylü hanelerine ayrılmış araziyi işgal etmelerini ve ekip biçmelerini kesinlikle yasaklamıştı.

Özetle, Roma'daki *iugum-caput* ile Bizans'taki *stasis*'e veya *zugokefalai*'ye denk düşen Osmanlı *çift-hane*'si, iki öküzden ve belirli bir miktar topraktan oluşan bir köylü aile çiftliği olarak hem bir üretim birimi,

hem de bir malî gelir birimi karakterindeydi.[1] Şimdi, *çift-hane* birimini oluşturan unsurları tek tek ele alalım.

Çiftlik'*lerin Boyutları*

Ailenin emek gücüne dayalı kapitalizm-öncesi tarım sistemlerinde, optimal çiftlik büyüklüğünü belirleyen ekonomik ilkenin, söz konusu emek gücünün topraktan azamî gelir sağlama ve sürdürme kapasitesi olduğu öne sürülmüştür. Chayanov, emek biriminin büyüklüğünü istendiği gibi arttırıp azaltmak mümkün olmadığından, diğer üretim faktörlerinin "bu sâbit unsur ile optimal oranlarda" kullanılmasının zorunlu olduğuna işaret eder.[2] Sonra "köylü çiftlikleri," diye devam eder[3],

> ailenin kendi emek gücünü optimal ölçüde sömürmesine uygun ve üretim faktörleri arasında gerek büyüklükleri, gerekse birbirleriyle ilişkileri itibariyle teknik bakımdan optimal bir sistem kurabilecek yapıdadırlar. İnsan emeğiyle kullanılabilecek üretim araçlarının ya da toprağın, bu teknik bakımdan optimal düzeyden bol olması, işletmeye aşırı yük bindirir. Daha yüksek bir faaliyet hacmine yol açmaz, çünkü emeğin mevcut kendi kendini sömürme düzeyinin ötesinde bir yoğunluk kazanması aile açısından kabul edilmez bir nitelik taşır. Çiftliğin sermaye yoğunlaşması arttıkça ve göreli emek yoğunlaşması azaldıkça, sermaye harcamalarının üretkenliği devamlı düşer.

Bu, aile emeğine dayalı köylü çiftliği optimal büyüklüğüne yaklaştıkça, çiftliği daha da genişletme dürtüsünün yokolması demektir.

---

[1] Bkz. Ostrogorsky (1954), ss. 296, 303; Lefort (1974), ss. 315-54; Laiou-Thomadakis (1977), ss. 69, 147, 153, 161-63, 173 not 46. Bizans *praktika*'larında malî gelir birimi, ya öküz sayısı ya da (daha nadiren) toprak büyüklüğü temelinde tanımlanıyordu, ama aslında her ikisi de *zugokefalai* biriminin unsurlarıydı. Söz konusu birimin "boyunduruk-birim" ya da "kafa-birim" olarak tanımlanması konusunda, bkz. Déléage (1945), s. 194; krş. Mommsen (1869), s. 431 ve Jones (1957), ss. 88-91. Roma'nın *iugum-caput*'u, Osmanlı *çift-hane*'sinin tam karşılığıydı; ayrıca *mudd* denilen toprak ölçüsünün de Bizans *modios*'undan alındığını görmek ilginç olmaktadır; bu konuda bkz. Schilbach (1970), ss. 67-70.

[2] Chayanov (1966), s. 90.

[3] *Aynı eser*, s. 92.

Tablo I: 33
***Raiyyet* (Köylü) *Çiftlik*'lerinin Ortalama Boyutları**
(dönüm olarak; bir dönüm = 920 metrekare)

Sancak	Yüksek kaliteli toprak (âlâ)	Orta kaliteli toprak (evsat)	Düşük kaliteli toprak (edna)	Barkan'da
Hüdavendigâr (1489)	70-80	100	130-150	s. 23
Aydın (1528)	60	80	130-150	s. 8
Konya (1528)	60	80	100-120	s. 47
Erzurum (1540)	80	100	130	s. 66
Diyarbekir (1540)	80	100	150	s. 131
Sirem (1580 civarı)	70-80	100-110 80-90	120-130	s. 308
Mora (1711)	80	100-120	150	s. 327

Kaynak: Barkan (1943), Dizin: *çiftlik.*

İşte bu yapılanmadan ötürü geleneksel köylü toplumu, çoğunlukla iki öküz ve optimal bir miktar çiftlik arazisine sahip hanehalklarından oluşuyordu. Osmanlı *kanunnâme*'lerinde bu optimal miktar, toprağın verimliliğine göre 64.000 ilâ 138.000 metrekare olarak saptanıyordu (bkz. Tablo I: 33). Birbirinden ayrı ve bağımsız *tarla*'lardan oluşan bu birimin bütününe *raiyyet çiftliği* deniyordu. Başlangıçta yalnızca bir çift öküz anlamına gelen *çift* sözcüğü, zamanla bir çift öküzün işleyebileceği toprak anlamını da kazanmıştı; ayrıca, bir öküz *çift*'ine yeter toprak anlamında, Türkçe *çift-lik* sözcüğü de türetiliyor ve kullanılıyordu. *Raiyyet çifti* veya *raiyyet çiftliği* dendiğinde, esas olarak tahıl ekilen tarlalar anlaşılırdı.

Kanun, "bir *çiftlik*'in büyüklüğü konusundaki genel kanaat, *çiftlik*'in tarlaların bir kısmını bilfiil ekip biçmeye, bir kısmını da nadasa bırakmaya yetecek büyüklükte olması gerektiğidir. Köylü çiftçiler buna bir *çiftlik* derler" tanımını vermektedir.[1] İmparatorluğun çeşitli bölgelerine ilişkin *kanunnâme*'lerde *raiyyet çiftliği* değişik büyüklüklerde tanımlanıyor[2] (Tablo I: 33).

İdeal olarak, tarım arazisinin *raiyyet çiftlik*'ler halinde örgütlenmesi ve bunların büyük malikâneler tarafından yutulmasının, ya da daha küçük

---

[1] Barkan (1943), s. 47, madde 17 : "Ammâ beyn-en-nâs meşhur ve ma'ruf olan çiftlik oldur ki, bir çiftlik nadasına ve ekinine vefâ ide, ehâli-i kurâdan ekinciler dahi ana bir çiftlik dirler" (Karaman Vilâyeti Kanunu).

[2] Bizans *stasis*'inin asgarî boyutları 40 *modioi* ya da 3.6 hektar, azamî boyutları ise 215 *modioi* ya da 19.3 hektardı; krş. Laiou-Thomadakis (1977), ss. 147, 153, 161-63; geç dönem Roma İmparatorluğu için, bkz. Lot (1928), s. 121.

parçalara bölünmesinin önlenmesi gerekiyordu. Pratikte ise, gerek Bizanslılar gerekse Osmanlılar, bir ailenin tasarruf edebileceği en küçük toprak biriminin, *zeugarion*'un ya da *çift*'in yarısı olduğunu kabul ediyor ve buna *voidion* (*boidion*) veya *nîm-çift* diyorlardı. Herhangi bir aile bundan da az toprağa tasarruf ediyorsa, resmî makamlarca Türkçe'de *fakir* veya *yoksul*, Yunanca'da ise *pezos* veya *aktemones* olarak sınıflandırılırdı. Birden fazla *çiftlik*'i tasarrufunda bulunduran köylü aileleri mevcut olmakla birlikte, bunlar istisnaî durumlar olarak görülüyordu. Küçük Asya ve Balkanlar'daki *mirî* arazide tipik görüntü, normal boyutlardaki *raiyyet çiftlik*'leriydi ve yönetim bütün tarım topraklarında bu tasarruf türünün hâkim olmasına çalışıyordu.

Çiftlik *Biriminin Bölünmezliği*

Ekonomik, demografik ve politik baskıların yanısıra diğer toprak tasarruf biçimlerinin de ayakta kalması ve gelişmesi, her dönemin *çiftlik* büyüklüklerini etkiliyordu. Gene de devlet, *çiftlik*'lerin bölünmezliğini ve köylü ailelerini geçindirmeye yetecek boyutlarda kalmasını teminat altına almak için çok çaba sarfediyordu. Kanun, "*çiftlik* ve *baştina*'ların [Slav diyarlarına özgü *çiftlik* birimlerinin] bölünüp parçalanmasına asla cevaz yoktur" demekteydi.[1] Oysa pratikte bazı boşluklar, deftere kayıtlı bir *çiftlik* biriminin kanuna aykırı biçimde parçalanıp paylaşılmasına olanak veriyordu. Böyle bir durum karşısında, köylünün biri çıkıp da parçalanmış *çiftlik*'i eski haline getirmeye ve vergilerinin tamamını ödemeye talip olduğu takdirde, yetkili makamlar parçalanmış araziyi onun tasarrufuna geçirirlerdi. *Çiftlik*'lerin ya da aile tasarrufundaki toprakların bütünlüğünü ve devamlılığını sağlamaya yönelik bir önlem de şuydu: *Raiyyet* ölüp de geride, henüz kendi başına toprağı işlemenin üstesinden gelemeyecek yaşta bir erkek evlât bıraktığı takdirde, çocuk büyüyünceye kadar toprak geçici olarak kendisinden alınırdı. Ancak ölen *raiyyet*'in dul karısı, işçi tutmak suretiyle toprağı işleyebiliyor, *öşür*'ünü ve diğer vergilerini verebiliyorsa, kendi adına ya da yaşı tutmayan oğlu adına *çiftlik* üzerindeki tasarrufunu korurdu. Bu sistem çerçevesinde dullar vergilendirilebilir kişiler (*bîve*) olarak kabul ediliyor ve deftere de bu şekilde yazılıyorlardı.

Ebûssuûd Efendi, bir fetvasında *çift*'in bütünlüğü ve bölünmezliği ilkesini vurgulamıştır. Çünkü, diyor, malî açıdan hükümetin veya *timar* sahibinin bölünmüş bir *çift*'in *çift resmi*'ni toplaması hemen hemen imkânsızdır.[2]

---

[1] İnalcık (1965c), ss. 32-33.

[2] *Aynı yerde.*

Çiftlik boyutlarındaki değişkenlik, bir ölçüde, köylü ailesinin kendi bileşimindeki farklarla ilgiliydi. Yarım *çift*'lerin varlığı biraz buna işaret ediyordu. Tam *çift* hanelerinin (bütün bir çiftlik birimine tasarruf eden ve normal olarak bir çift öküzü de olan ailelerin) şüphesiz "olgun" aileler olmasına karşılık, yarım *çift* haneleri (bütün bir çiftlik biriminden daha az toprağa tasarruf eden ve belki tek bir öküzü olan aileler) herhalde "genç" aileleri kapsıyordu.

Çift-hane *Sisteminin Malî Temeli:* Çift resmi

Aslında, tüm Osmanlı tarımsal -malî sistemi Osmanlı vergi sisteminde *çift resmi* olarak bilinen bir köylü aile vergisinde ifadesini buluyordu.[1] Osmanlı köylü hukukunda "şahsî" vergiler, bireyin temsil ettiği emek kapasitesine dayandırılmaktaydı. Ailesi olan bir köylü en yüksek vergiyi verir; bekâr veya dullar gibi, daha sınırlı bir çalışma kapasitesine sahip olanlar asgarî oran üzerinden vergilendirilir; yaşlılar, sakatlar, evlenmemiş kadınlar ve çocuklar gibi üretken bir iş yapamayacak durumdaki kişiler ise tümüyle vergiden muaf tutulurdu.

Fiiliyatta bu, köylülerin emeğini ve toprağını bileşik olarak, yani *çift-hane* olarak değerlendiren bir vergi sistemiydi. Aynı zamanda, bütün kırsal toplumun tümüyle örgütlenmesini somutluyordu. Yıllanmış bir bürokratik deneyimin uzantısında, kırsal nüfusun kişisel emek vergisi temelinde tasnif edilmesi ve yasal açıdan böyle bir bağlayıcı örgütlenmeye tâbi tutulması, köylü nüfusun gerçek, karmaşık sosyo-ekonomik yapısının bürokratik terimlerle ifadesinden ibaretti.

Çift resmi etrafında örülen malî sistem, aslında Osmanlı kırsal toplumundaki katmanlaşmanın anahtarıydı. Köylüleri, *çift resmi*'ni ödeyebilecek olanlar, yarım *çift resmi*'ni ödeyebilecek olanlar, evli köylü (*bennak*) resmini ödeyebilecek olanlar ve yoksul veya bekâr köylü (*mücerred, caba* ya da *kara*) resmini ödeyebilecek olanlar şeklinde tasnif ediyordu. *Tütün resmi* (yani tüten ocak vergisi), *dönüm resmi* ve diğer bazı ikincil vergiler de, sistemin kapsamına giriyordu. Kabaca söyleyecek olursak, bu vergi sisteminde mükellefiyet düzeyini, toprak miktarı ile emek kapasitesi birlikte belirliyordu. Köylülerin tahrir defterine hangi vergi statüsüyle yazıldığı, bir sonraki tahrire kadar yükümlülüklerinin ne olduğunu gösteriyordu. Kanunlar, tam *çift* veya *çiftlik* sahibi köylü ailesinin bir altın eşdeğeri ya da 22 gümüş *akçe*, yarım *çift* sahiplerinin ise 12 *akçe* vermesini emrediyordu. Tasarruf edilen toprağın yarım *çift*'ten de az olması halinde, vergi oranı emekçinin medenî haline, yani temsil ettiği emek potansiyeline bakılarak saptanırdı. Yarım *çift*'ten az toprağı olan ailelere *bennak* denir ve 9

[1] Ayrıntılar için bkz. İnalcık (1959a), ss. 576-81.

akçe ödemeleri istenir; bekâr erkekler ile toprağı olan dul kadınlardan ise, yalnız 6 *akçe* alınırdı. Zira, tasarruf ettiği toprak miktarı ne olursa olsun, evli bir erkeğin bir bekâra göre daha fazla emeğe hükmedebileceği varsayılıyordu. Herhangi bir bireyin tasarruf ettiği toprak, tam veya yarım *çift* oluşturmaya yeterli düzeye geldiği anda, buna uygun olarak ya 22 ya 12 *akçe* gibi daha yüksek bir vergi ödemesi gerekirdi. Başlangıçta bu verginin, bir köylü ailesinin bir yılda yaratması beklenen ekonomik değerin yüzde 10'u gibi düşünüldüğü anlaşılıyor. Demek ki, *çiftlik* veya *çift*'iyle birlikte aile birimi, mahsûlûn âşârı yanısıra, köylü aile vergisi olarak *çift resmi* de ödeyen bir çalışma ekibiydi. Babalarına hizmet etmeyen ve geçimlerini kendi başlarına sağlayan bekâr erkekler (*mücerred*'ler), yetişkin bir erkeğin çalışmasının karşılığı sayılan 6 *akçe*'lik *kara resmi*'ni öderlerdi.

Çift resmi'nin öteki adı olan *kulluk akçesi*, bu verginin kökeni ve niteliğini daha iyi yansıtmaktadır. "*Kulluk*", bağımlılık veya tebaa statüsünü, ya da bu statü nedeniyle yerine getirilmesi gereken hizmetleri ifade eder. Bu açıdan bakıldığında, nakit olarak tahsil edilen *çift resmi*, köylünün toprak sahibine borçlu olduğu *kulluk*, ya da emek hizmetlerinin parasal karşılığı olmaktadır. Nitekim onbeşinci yüzyıl Osmanlı *kanunnâme*'lerinde[1], bey ya da lord için ifa edilmesi gereken emek hizmetleri veya *kulluk*'lara denk düşen nakdî resimler 22, 12, 9 ve 6 *akçe* olarak gösterilmektedir. Tam *çift* üzerinden 3 *akçe* üç günlük kişisel hizmet yükümlülüğüne karşılık, 7 *akçe* bir araba yükü kuru ota karşılık, 7 *akçe* yarım araba yükü samana karşılık, 3 *akçe* bir araba yükü yakacak oduna karşılık, 2 *akçe* de köylünün arabasıyla verdiği taşıma hizmetine karşılık sayılmıştır. Fatih Mehmed *kanunnâme*'sinin ifadesiyle[2], "eğer bu yedi *kulluk* için para alınacaksa 22 *akçe* alınması gerekir."

Bu *kanunnâme*'de kişisel emek hizmeti için yalnız 3 *akçe* alınmasının öngörülmesine karşılık, bekâr ve topraksız köylü 6 *akçe* ödemek zorundadır. Ne var ki, aynı *kanunnâme*, görünürdeki bu tutarsızlığı da giderme yoluna gitmiştir. Burada, topraksız köylülerin para kazanmak için genellikle tarım amelesi olarak çalışma, veya koşum hayvanları ve arabalarıyla başkaları için mal taşıma yahut zanaatla uğraşma imkânlarına sahip oldukları kaydedilmektedir. Kişisel emek, topraksız bir köylünün sunabileceği biricik hizmet türüdür. Diğer hizmetleri ise, ancak toprağı ve sermaye donanımları olanlar yerine getirebilir.

---

[1] Fatih Mehmed'in *kanunnâme*'si için, bkz. Kraelitz (1922), ss. 13-48 ve İnalcık (1959a), ss. 577-83; krş. Kosminsky (1955), ss. 12-34.

[2] Barkan (1943), s. 390; İnalcık (1959a), s. 581.

Bizans kanunları da vergi defterlerinde bağımlı köylü ailelerini aynı şekilde sınıflandırmıştır.[1] Bir çift öküzü veya belirli bir miktar toprağı olan *zeugarate*, Osmanlılardaki tam *çift* sahibine denk düşer; arazi ve ocak vergisi olarak bir altın *nomisma* öderdi. Tek öküzü ya da *zeugarate*'ın yarısı kadar toprağı olan *voidate*, Osmanlılardaki *nîm çift* sahibinin karşılığıydı. Topraksızlıkla, daha doğrusu toprağının yarım *çift*'ten az olmasıyla tanımlanan *aktemones*, Osmanlı *bennak*'ını; nihayet *pezos* veya tamamen yoksul köylü de Osmanlılardaki *caba* veya *kara*'nın karşılığıydı.

Açıktır ki, Osmanlı Devleti yerel feodal emek hizmetleri, angaryalar imparatorluk bünyesinde kullanım alanı bulamamış; dolayısıyla hazineye önemli bir gelir kaynağı yaratmak için bunları nakdî ve maktu bir vergiye dönüştürmek yoluna gitmiştir. Bu emek hizmetlerinin karşılığı olan *çift resmi*'nin miktarı da, köylü için elverişli zamanlarda iki taksitte alınacağı belirtilmiştir. Aynı zamanda devlet, yerel lord veya *sipahi*'nin kolayca suistimal edebileceği kişisel hizmetlerin çoğunu da böylece kaldırmış oluyordu. Osmanlıların emek hizmetlerini nakdî ödemelere dönüştürmeleri devrimci bir nitelik taşıyordu ve köylünün yararına olduğu açıktı.[2]

Emek hizmetleri Osmanlı öncesinde hep varolmuş, Bizans'ta ve Bizans'ı izleyen devletlerde önemli bir rol oynamıştı. O dönemde köylüler, bu hizmet yükümlülükleriyle askerî sınıfın idamesine yardımcı olur, senyör ve asker ailelerinin geçimine ayrılmış toprakları ekip biçer, atlarına ot biçer ve kurutur, onlara yakacak odun ve saman temin ederdi. Süvarilerin varlıklarını koruyup seferde hükümdara hizmet edebilmeleri, ya da tarımı ve köylüyü çapulculardan koruyabilmeleri için, bu temel emek yükümlülükleri zorunlu görülüyordu. Ancak köylüler bu hizmetlere tepki gösterir ve daima senyörü atlatmaya çalışırlardı. Onun için Osmanlı bürokratları, ekonomik ve parasal koşulların olanak verdiği ölçüde, bunları *çift resmi* sistemi çerçevesinde maktu vergilere dönüştürmeye gayret ettiler. Pratik açıdan bakıldığında, *timar* sisteminde *çift resmi*'nin daima nakit olarak *timar* sahibine ödenmesiyle, *sipahi*'nin uzak diyarlara düzenlenen seferler sırasındaki masraflarının karşılanması amaçlanıyor ve bu, devlet hazinesinin yükünü biraz olsun hafifletiyordu. Öte yandan *çift resmi* ve çeşitli alt-unsurları, köylü toplumunun tümünü kapsayan ve şekillendiren bir tüm vergi sistemini ifade

---

[1] Ostrogorsky (1954), Bizans tarımsal maliyesi açısından hâlâ temeldir. Ayrıca bkz. Svoronos (1959); Lefort (1974); Laiou-Thomadakis (1977), ss. 161-63; ve İnalcık (1958b), ss. 237-42.

[2] Bununla birlikte, eski feodal salmalar ile emek hizmetlerinin çoğunun yerini Osmanlı olağanüstü vergilerinin, ya da *avârız-ı divâniyye*'nin aldığına işaret edilmelidir. Hele imparatorluk yönetiminin bu olağanüstü vergilere sık sık başvurduğu dönemler düşünülürse, son tahlilde bu, köylünün yükünde gerçek bir hafifleme olmaması anlamına geliyordu. Nitekim, görece geniş görüşlü Osmanlı bürokratlarının, sultanı bu ayrıcalığı kötüye kullanmaması konusunda uyardıklarını görüyoruz.

etmektedir. Köylü emeğini vergilendirilebilir sayan devlet, vergi oranını emeğin ve toprağın bileşim oranlarına göre, ya da emek unsuru öne çıktığında köylünün medenî haline göre belirliyor ve bu son halde yalnızca emek kapasitesi vergilendiriyordu. Devlet, topraksız bir köylünün yine de üretken olduğunu ve hayatını kazanabileceğini kabul etmekteydi. Kırsal alanlarda böyle kişiler genellikle tarım ameleliği, arabacılık ve demircilik yapıyor, ya da kaba kumaşlar dokuyordu. Devlet herhangi bir grubu kalıcı olarak -bir dağ geçidini beklemek ya da maden veya tuzlalarda çalışmak gibi- belirli bir hizmetin ifasına bağladığında, şahsî vergilerinin oranını önemli ölçüde düşürüyor ve devlet için diğer, olağanüstü hizmetlerden muaf tutuyordu. *Kanunnâme*'lerde, bu gibi indirim veya muafiyetlerin, söz konusu grubun özel emek yükümlülüklerinden kaynaklandığı açıkça belirtilmiştir.

Genel olarak, ilkçağ ve ortaçağ dünyasında köylülük, yalnızca toprak mahsûllerinin üreticisi değil, aynı zamanda çeşitli hizmetler sunabilen ve başka tür ekonomik değerler yaratabilen potansiyel bir emek gücü konumundaydı. İlginçtir ki, Roma İmparatorluğu'nda da şahsî vergilerin oranı emek kapasitesine göre değişiyordu. Örneğin İS. 386'da bir *caput* veya köylü ailesi, malî açıdan iki buçuk erkek veya dört kadın olarak hesaplanıyordu.[1] Osmanlı İmparatorluğu'nda azad edilmiş köle kökenli çiftçilerin, yani *ortakçı kul*'ların emeğinden ne kadar şahsî vergi alındığı da, bu bağlamda dikkat çekicidir. Böyle bir *ortakçı kul*, artık tarımla uğraşmasa bile 45 ilâ 60 *akçe* ödemek zorundaydı. Onbeşinci yüzyıl sonlarının Osmanlı İmparatorluğu'nda bu, bir altına eşitti, ya da yetişkin bir erkeğin emek gücünün muhtemel geçimlik kazancının yüzde 10-14'üne karşılık sayılıyordu. Normal köylü nüfusun dışında kalan Osmanlı tebaasından birçok vergi mükellefi ise, 50 *akçe* şahsî vergi ödüyordu. Bunlara, adı üstünde *ellici*'ler, ya da "bir altın verenler" anlamında *florici*'ler denirdi.[2]

Akdeniz havzasında ve Batı Avrupa'da, yetişkin ve evli bir erkeğin emek gücünden alınacak şahsî vergi, çok eski zamanlardan beri bir altın olarak tarh edilegelmişti. Bu, İslâm halifeliğinde *cizye* veya *haraç*, Bizans'ta bir altın *nomisma* vergisi, Osmanlılarda ise sırasıyla 22 ve 25 *akçe* olarak tarh edilen *çift resmi* ve *ispence* biçiminde ortaya çıkmıştır.[3]

Bu vergi sisteminde altın sikke genellikle yirmi dört birime bölünür ve yetkili makamlar, elindeki toprak ve emek rezervine göre (iki öküzü ve toprağıyla birlikte evli bir köylü, evli fakat topraksız köylü, bekâr köylü diye) sınıflandırdıkları köylü nüfusu, bu onikilik sistemden türetilmiş oranlarda vergilendirirlerdi. (Osmanlıların, 1330'larda bir *miskal* altının 22

---

[1] Lot (1928).

[2] Bkz İnalcık (1965d), ss. 914-15.

[3] *Aynı yerde.*

akçe etmesi nedeniyle, 24 değil 22 *akçe*'lik bir sistem kullandığını düşünüyorum.) Thebai kadastrosunu yayına hazırlayan Svoronos'un göstermiş olduğu gibi[1], Bizans'taki tarımsal vergi sistemi de aynı onikilik esasa dayanıyor ve 24, 12, 9, 6 diye gidiyordu. Çok ayrıntılı toprak kadastrolarının veya kişisel gelir kütüklerinin düzenlenmesi mümkün olmadığından, bu sistem bürokrasinin, çalışma kapasitesine dayalı şahsî vergi oranlarında nisbeten âdil kestirimlere gitmesine olanak veriyordu.

Son olarak, Osmanlı öncesi imparatorluklarda *iugatio-capitatio* ile *zeugaratikion*'un niteliğine ilişkin uzun tartışmalara da değinmek isterim. Geç dönem Roma İmparatorluğu'ndaki bileşik toprak ve baş vergisine (*iugatio-capitatio*) ilişkin çalışmalarında F. Lot ile V. Déléage[2], ortaçağ *mansus*'unun sosyo-ekonomik mahiyetine ilişkin çözümlemesiyle de Marc Bloch, Batı Roma İmparatorluğu'nun çökmesinin ardından aile çiftliği biriminin kırsal toplumun temel hücresi olarak kaldığını gösterdiler. Bu kendine özgü baş-arazi vergisinin bilmecemsi karakterinin farkında olan Ostrogorsky, Osmanlı *çift*'ine denk düşen *iugum*'u, "bir *caput*'u besleyebilecek toprak parçası" ve *caput*'u da "bir *iugum*'a harcanan insan emeği" olarak tanımladı.[3] Ona göre köylü ailesine empoze edilen vergi, aslında daima "belirli bir toprak birimine tasarruf" ile yakından bağlantılıydı.

Geç dönem Roma İmparatorluğu'ndaki *iugatio-capitatio*'nun mahiyeti, çeşitli teorik yorumlara neden olmuş bir sorundur. Bu konuya hasredilmiş bir makalesinde A. H. M. Jones, "arazi vergisi ile diğer bazı resimlerin, malî arazi birimi olarak *iuga* ile baş vergisi birimi olarak *capita*'nin belirli bir bileşimi üzerinden tarh edilmesini içeren bir sistemin söz konusu olduğunu ve bunun hâlâ araştırılması gereken bir sorun teşkil ettiğini; yasalardan, sayım kütüklerinden ve malikâne listelerinden ancak bölük pörçük ipuçları elde edilebildiğini ve sistemi tam olarak betimlemenin mümkün olamadığını" kabul etmiştir. Bununla birlikte, en azından bir noktanın çok açık olduğu kanısındaydı: Ona göre bir dizi yasada "*iuga* veya *iugatio* ile *capita* veya *capitatio*, çeşitli vergi ve resimlerin *birleştirilmiş vergilendirme birimleri olarak birbirine eklemlenmiş biçimde* geçmektedir". "Belirli bir vergi," diyordu Jones, "(genellikle olduğu gibi) *her iki birimin bileşkesi* yahut sadece biri şeklinde tarh ve tahsil edilebilir"di. *Iuga*'nın ne olduğu konusunda "tereddüde yer olmadığını" kabul ediyordu: Bunlar "toprak birimleri"ydi; *capitatio* ise, hem insanları yani *coloni*'yi, hem hayvanları birlikte kapsıyordu. Batı Anadolu'daki malikâneleri içeren bir listede rastladığımız

---

[1] Svoronos (1959).

[2] Lot (1928) ve Déléage (1945).

[3] Postan ve diğerleri (1963), s. 205.

zugokefalai'de, Jones'un işaret ettiği gibi, çiftlik ve *colonus* tek bir "vergilendirme birimi" olarak kaynaştırılmış bulunmaktadır.[1]

Tahrir defterleri sayesinde Osmanlı *çift-hane* sistemini tam olarak tarif ve tasvir edebiliyor olmamızın, geç dönem Roma ve Bizans rejimlerindeki *iugatio-capitatio*'nun mahiyetine de ışık tuttuğu kanısındayım. Eskilerde vergilendirme sisteminin temeli, kişilerin üretim kapasitesiydi. Yetişkin erkek birey, kişisel statüsüne -karısının ve çocuklarının emeğini kullanıp kullanmadığına, belli bir toprak parçasına ve gerekli hayvan gücüne tasarruf edip etmediğine- göre çok veya az vergi ödüyordu. Siyasî üstyapıdaki değişikliklere karşın, aile emeğine dayalı köylü çiftliği, ortaçağ boyunca kırsal alanların ekonomik ve malî düzeninin temelini oluşturmuştur. Osmanlı İmparatorluğu işte bu sistemi devralmış ve korumuştur.

---

[1] Jones (1957).

YERLEŞİMLER

KIRSAL ALANLARIN GÖRÜNÜMÜ VE TARLA SİSTEMİ

Devlet mülkiyetine (*mirî*) ve *çift-hane* sistemine dayalı bir tarım ve toprak rejimini yerleştirme ve sürdürmede devletin oynadığı belirleyici rolü olsun, bu rolün kırsal alanların bütünü üzerindeki etkilerini olsun, küçümseyemeyiz.

Daha önce de gördüğümüz gibi, sadece tahıl ekilen arazinin devlet mülkiyetine tâbi olduğu, konuya ilişkin kanunnâmelerde sık sık vurgulanan bir husustur. "Mirî arazi, köylerin etrafındaki ekili topraklardan oluşur." Örneğin, bu tarlalardan otlak, bağ veya meyva bahçesi yapılması yasaktı, çünkü bu takdirde bu toprakta özel mülk olarak tasarruf edilebilir; satılabilir, bağışlanabilir, borca karşılık gösterilebilir veya mirasçılar arasında paylaştırılabilirdi. Herhangi bir tarlanın otlak veya meyva bahçesine dönüştürülmesi, artık ekilip biçilmemesi (*boz* bırakılması) olarak yorumlanırdı. Oysa devlet mülkiyetindeki arazinin üstüste üç yıl boz bırakılması yasaktı. Köy ve kasabaların civarındaki bağlar ile meyva ve sebze bahçeleri, özel mülkiyet konusuydu. Kent ekonomisi açısından canalıcı önem taşımalarına karşın, bunlar genel olarak devlet mülkiyetindeki tarlalardan ayrı tutuluyordu.

Sebze ve meyva bahçeleri, ücra yörelerden çok büyük yerleşim birimlerinin yakınındaki köylerde yaygındı; dolayısıyla, kentlilerce mülk edinilmiş veya mirî olup kiralanmış özel çiftliklere de bu tür köylerde daha çok rastlanıyordu. Bunlar, genellikle sulu tarım yapılan topraklardı ve özel sulama çalışmaları, toprak tasarrufu açısından önemli bir farklılaşmaya yol açabiliyordu.[1]

Osmanlı Devleti'nin herhangi bir bölgede *tapu* sistemi aracılığıyla kendine özgü toprak rejimini tutundurma ve sürdürme kapasitesinin, o yöredeki yerleşim ve tarla örüntüsünü kuvvetle belirlediği konusunda, esaslı deliller mevcuttur. Öte yandan, devlet ile taşradaki hak sahipleri, örneğin *vakıf*'lar ya da onsekizinci yüzyılın *âyân* rejimi arasındaki ilişkilerin evrimi, toplumsal dokunun da önemli ölçüde değişmesine ve yeni örüntülerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Açık bir gerçektir ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun kırsal peyzajı, gerek bölgeden bölgeye, gerekse dönemden döneme değişiklik ve çeşitlilik gösteriyordu.

---

[1] İnalcık (1983a), ss. 878-83.

Ülkenin *tapu* ve *çift-hane* sisteminin egemen olduğu Anadolu ve Rumeli'de, bu kırsal örüntü ve toplumsal yapının, --hepsi onaltıncı yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na ilhak edilen Mısır ile Suriye ve Irak'ın bazı kesimleri gibi-- çevre kuşağındaki eyaletlerden önemli farklar göstermesi tesadüf değildi. Kuşkusuz, bu sonuncu diyarların fiziksel koşulları, sulamalı tarımı ve Osmanlılarca fethedilmelerinden çok önce İslâmlaşmış olmalarıdır ki, pratikte *tapu* sisteminin uygulanmasını imkânsız kılıyordu. Buna karşılık, Osmanlı düzeni sonradan fetholunmuş Macaristan, Kıbrıs ve Gürcistan'da başarıyla uygulanabilmiştir. Bu açıdan, Suriye ve Irak'ın kuru tahıl tarımı yapılan kesimlerinde de, Osmanlıların kendi *tapu* ve *timar* düzenlerini yürürlüğe koyabilmiş oldukları önemle kaydedilmelidir. Sorunu mikro-ekonomik birimler düzeyine indirgediğimizde, Anadolu'nun geleneksel tarım alanlarındaki köy topluluğunda (köy ile çevresindeki tarla kuşağında) köylü çiftliklerinin büyüklüğü ortalama 100 dönümle sınırlıydı.

Kırsal alanlardaki toplumsal yapılar ile yerleşim örüntüleri arasındaki ilişkilere eğilen beşerî coğrafyacıların, esas olarak "yerleşim durumu" üzerinde yoğunlaştıklarını görüyoruz.[1] Burada, yerleşimin bir grup göçer tarafından mı, göçmen köylüler veya civar köylerden gelip konanlar tarafından mı, ya da devletin girişimiyle gerçekleştirildiği durumlardan mı ortaya çıkmış bulunduğuna göre ayrı ayrı incelenmesi gerekir. Hütteroth, toprak dağılımı ve tarla plan biçimlenmesi araziye oturuşu bakımından belirleyici faktörün "yerleşim durumu" olduğu kanısındadır.[2] Gelgelelim, daha erken dönemlerde, göçerlerden veya ortakçı kullardan oluşan yerleşimlerin de *tapu* sistemi çerçevesinde eninde sonunda bağımsız aile çiftliklerine dönüştüğünü biliyoruz.[3] Tarla biçimleşmesinin öncelikle topoğrafyaya bağlı olduğu; bu yüzden düzlüklerde muntazam şeritlere, engebeli arazide ise daha çok rastgele serpiştirilmiş dörtgen biçimindeki tarlalara rastlandığı da öne sürülmüştür.[4] Etno-sosyal koşullara gelince, Hütteroth, örneğin ondokuzuncu yüzyılda Suriye'de, Bedevîlerin toprağa yerleşmesinin *müşa'a* sistemiyle elele gittiğini kaydediyor.[5] Buna göre, devlet mülkiyetindeki arazi muntazam şeritlerden oluşan tarla bloklarına bölünüyor ve sonra bu şeritler, iskâncılar arasında adaleti sağlamak amacıyla, periyodik yeniden-dağıtımlara konu oluyordu. Aşiret reislerinin büyük toprak sahiplerine dönüştüğü Doğu Anadolu'da da benzer bir durum söz konusuydu. İç Anadolu bozkırında ise, yerleşim örüntüleri ve tarla biçimleri,

---

1 Hütteroth (1974), ss. 19-47.

2 *Aynı eser*, ss. 40-41.

3 Barkan (1939-40), ss. 165-80.

4 Hütteroth (1974), ss. 20-21.

5 *Aynı yerde.*

yerli köylülerin ya da, Türkmen ve Kürt göçerlerinin veya Balkanlardan, Kafkasya'dan ve Karadeniz'in kuzeyinden gelen göçmenlerin peşpeşe dalgalar halinde yerleşmesinin sonucuydu (bkz. Şekil I: 2). Buna karşılık Balkan ve Batı Anadolu köylerinde komünal mülkiyet, ekili araziyi değil, yalnızca meraları, harman yerlerini ve ormanlık-koruluk araziyi kapsıyordu. Bu noktada, klâsik çağda bölünmez bir *çift* veya *nîm çift* sahibi her köylü ailesinin, ideal olarak daimî bir tasarruf hakkından yararlandığını ve toprağı nasıl işleyeceğini bağımsız olarak kararlaştırıp örgütlediğini unutmamalıyız. Herhalde bunun sonucu, tarla biçimleri esas olarak kalıcı bir karakter taşımış, sık sık bölünmemiş olmalıdır. Suriye ve Filistin'de de geleneksel köyler mutlaka aynı örüntünün damgasını taşıyordu.[1] Osmanlı arşivlerinde tarla biçimlerinin krokilerine rastlamak mümkün olmadığından, Türk göçerlerin Batı Anadolu ile Balkanlarda kurduğu yeni yerleşimlerde başlangıçta tarlaların dörtgen düzeninde olduğunu, fakat zamanla bunların da şeritlere bölündüğünü, ancak tahmin edebiliriz. İç Anadolu'nun ondokuzuncu yüzyılda iskâna açılması sırasında gözlenen evrim, bu yöndeydi.[2]

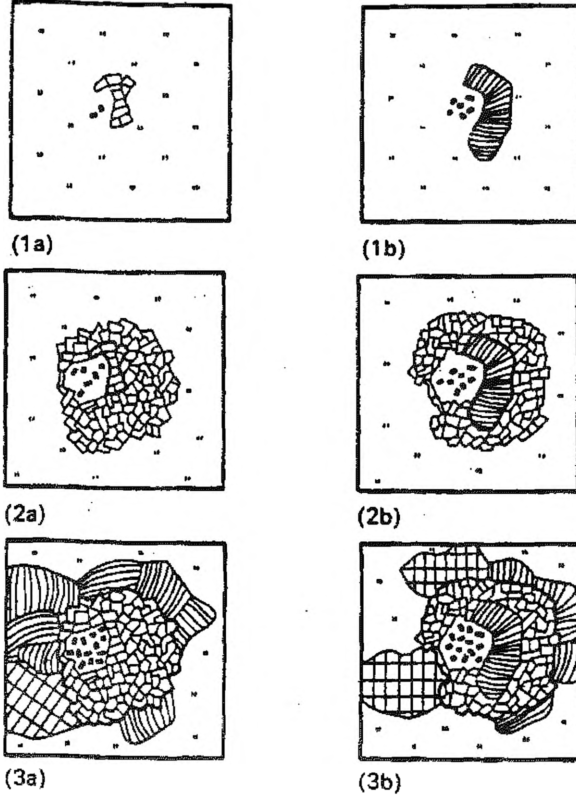
Sonuç olarak Hütteroth, herhangi bir tarla plan biçimleşmesinin, o köyün yerleşim tarihi ile toplumsal yapısını yansıttığı görüşündedir (bkz Şekil I: 2) ve bu varsayımı, farklı kökenlerden türeyip değişik tarla plân biçimleri gösteren köylerden örneklerle destekliyor.[3] Köy oluşumunun ilk aşamasında, diyor Hütteroth, dörtgen şeklinde tarlalar ağır basıyor; bunu, ortaklaşa tasarruf edilen ve işlenen tarla karelerinin peşpeşe bir dizi bölünmeden geçmesi yoluyla, şerit biçimindeki bir tarla düzeninin ortaya çıkması izliyordu. Gerçekten de, Osmanlı *çift-hane* sistemi çerçevesindeki bir aile çiftliğinin reisi, oğullarının evlenip de babalarının hanesinde yaşamaya devam ettiği bazı durumlarda, toprağı fiilen bölüp bölüştürebilmekteydi. Ancak, gene *tapu* sisteminin bir gereği olarak aile çiftliği, baba öldüğünde oğullarınca birlikte tasarruf edilmek, ekilip biçilmek zorundaydı. Öte yandan Osmanlı kanunları, toprağın vergi toplanmasına ilişkin nedenlerle oğullar arasında paylaştırıldığı durumlardan da söz eder. İşte bütün bu sonradan parçalanmalardır ki, (*open field*) denilen etrafı açık uzun şeritler şeklindeki tarla düzenlerine yol açmış olmalıdır.

---

[1] Venzke (1981).

[2] Hütteroth (1974), ss. 27-35; Hütteroth ve Abdulfattah (1977).

[3] Hütteroth (1974), Tablo 2b.

Şekil I: 2. Tarla plân biçimlerinin gelişimi. 1a: Ortak ailelerin ya da buna benzer küçük grupların yerleşmesi sonucu, dörtgen şeklindeki tarlalardan oluşan bir çekirdeğin ortaya çıkması. 1b: Keza, bütün mensupları aynı ayrıcalık düzeyindeki (mülteciler, göçerler gibi) grupların yerleşmesi sonucu, şerit düzenindeki tarlalardan oluşan bir çekirdeğin ortaya çıkması. 2: Hukukî, iktisadî, vb. koşullar elverdiği takdirde gelişim ve evrimin sürmesi sonucu, nüfuza veya zorunluluklara bağlı olarak tek tek yeni tarlaların eklenmesiyle, (1a ve 1b'de gösterilen iki farklı başlangıç çekirdeği etrafında) dörtgen düzeninin genişleyip yayılması. 3a: Köyün kalan arazisinin ortaklaşa bölüştürülüp dağıtılması sonucu, (1a ve 2a'dan gelen gelişme çizgisinin üçüncü aşamasında) en dış halkada tekrar uzun şerit düzeninin belirmesi. 3b: Köyün kalan arazisinin resmî makamlarca, şematik ilkeler doğrultusunda bölüştürülüp dağıtılması sonucu (1b ve 2b'den gelen gelişme çizgisinin üçüncü aşamasında) en dış halkada damalı bir görüntü alması.

Kaynak: Hütteroth (1974), s. 44.

Şeritler şeklindeki tarla düzeninde, köyün hayli uzağındaki tarlaların tek tek etrafı çevrilip kapatılmaz; bütün tarla blokunun sınırları ancak alçak bir çalı sırasıyla veya hendekle belirlenir ve hayvanların otlamasına karşı korunur. Genellikle şerit sisteminin, dörtgen düzenine kıyasla daha ileri olduğu kabul edilir. Ne var ki, etrafı taş duvarlarla çevrilmiş dörtgen şeklindeki tarlalara (örneğin Suriye'de olduğu gibi) daha çok dağlık arazide

rastlanması, en azından bazı bölgelerde -bahçecilik, zeytincilik ya da sebze ve meyva yetiştiriciliği gibi- belirli bir toprak kullanım tarzının da, dörtgen düzeni açısından tâyin edici olmuş olabileceğini düşündürmektedir. Her halükârda, Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu ve Rumeli gibi çekirdek bölgelerindeki geleneksel tarla sisteminin, esas olarak toprak tasarrufunun (babanın, devletin ya da bir büyük toprak sahibinin egemenliğindeki) patriyarkal-patrimonyal karakteri ile, tarımın karakteristik dokusu (düzlüklerde kuru tahıl tarımının hâkim olması) tarafından belirlendiğini söyleyebiliriz.

KIRSAL ALANLARIN GÖRÜNÜMÜ VE GÖÇERLERİN İSKÂNI

Osmanlı kırsal alanlarının genel görünümü açısından, tarımsal genişleme ve daralmalar ile göçerlerin iskânı, bunların nedenleri ve koşulları üzerinde de ayrıntılı olarak durulmalıdır.

Ekili alanların genişlemesi; esas olarak daha etkili tekniklerin devreye sokulması, piyasa koşullarının dürtüsü, göçler ya da doğal nüfus artışı sonucu bir emek fazlasının belirmesi, nihayet devletin, gerek çapulculara, gerekse kendi temsilcilerinin açgözlülüğüne karşı küçük çiftçiyi daha iyi güvenlik ve koruma altına alabilmesi gibi faktörlere bağlıydı. Buna karşılık salgın hastalıklar, eşkiyalık, yağmacılık ya da keyfî, aşırı ağır vergilendirme sonucu köylülerin kitle halinde dağlar, adalar veya ormanlar gibi ücra, erişilmez yörelere sığınması da, Osmanlı yönetimindeki yerleşim örüntülerine kendine özgü çizgiler kazandırmaktaydı. Bu gibi koşullara bağlı olarak köylüler genellikle esas yerleşimlerini yamaçlara kuruyor, daha aşağılardaki düzlüklerde ise uydu bir *mezraa* peydahlıyorlardı. Gerek Anadolu'nun, gerekse Balkanların birçok bölgesinde durum, buydu.[1] Öte yandan 1470-1570 dönemi, gerek yüksek, gerekse alçak arazideki marjinal toprakların iskânı yoluyla ekili alanlarda genel bir genişlemeye tanık olmuştu.

Küçük Asya, Balkanlar, Suriye ve Filistin'de Osmanlı fütuhatının ardından gözlenen bölgesel gelişmeler şöyle: Fetih öncesinin "feodal" toprak sahiplerinin yerini, adım adım, tipik Osmanlı *timar* rejimi ile *sipahi*'ler almış ve *çift-hane* sistemi uyarlanmıştır. Bu dönüşümün mekanizmasını ise, Osmanlı tahrirleri oluşturur. Barışın tesisi ile yeni rejimin köylüyü daha çok himaye etmesi sonucu, genellikle ekili alanlarda, nüfusta ve kentsel gelişme düzeyinde hatırı sayılır bir yükseliş gözlenir.[2] Daha sonra, onaltıncı yüzyıl sonlarından itibaren başgösteren uzun süreli krizin ise, hızlı nüfus artışı ile besin kaynakları arasındaki dengesizlikten kaynaklandığı anlaşılmaktadır.[3]

---

[1] Tanoğlu (1954), ss. 27-28.

[2] Cohen ve Lewis (1978), ss. 19-41; McGowan (1969), ss. lix-lxxii; İnalcık (1969b).

[3] Osmanlı demografisine Malthusçu bir yaklaşım için, bkz. Cook (1972).

Tablo I: 34
Sivas beylerbeyiliğindeki Yeni İl *kada*'sının yerleşim örüntüsü

Köy	*Mezraa*	*Yaylak* ve *Yurt*	Göçer Gruplar (*cema'at*)
75	125	75	90

Kaynak: *Munsha'at*, British Library, Or. MS 9503, fol. 5-12.

Buna paralel bir gelişme, göçerlerin ya devlet zoruyla ya da ekonomik faktörlerin baskısıyla, daha spontane biçimde yerleşik hayata geçişidir. Kuşkusuz, göçerlerin yerleşmesi, ekili alanların daha da genişlemesini sağlıyordu; öte yandan bazı bölgelerde sürecin yol açtığı ciddî bunalımlar, gâh isyanla, gâh yaygın bir kaçışla, genellikle de bereketli otlakları, elverişli siyasî atmosferiyle Türkmenlere çekici gelen Azerbaycan'a kaçışla noktalanabiliyordu.

Süleyman'ın saltanat döneminde, örneğin Sivas beylerbeyiliğindeki Yörük göçerleri, genellikle terkedilmiş köylere yerleşmek yoluyla çeşitli topluluklar oluşturmuşlardı. Bu yerleşimlerin yanısıra, her biri belirli bir göçer grubuna tahsis edilmiş çok sayıda yaylak ve kışlağa da rastlıyoruz (bkz. Tablo I: 34). Bu tablo, küçük veya geçici yerleşimler olarak *mezraa*'ların, göçer yerleşimleri arasında yüksek bir orana ulaştığını ortaya koyuyor. Bu bölgenin Yörükleri, tarihte ün salmış Zülkadriye, Bayındır, Avşar ve Harbendel aşiretlerini de kapsıyordu. Gene buralarda, yalnızca hayvancılıkla geçinen göçer grupları ile hayvancılığın yanısıra biraz tarım da yapan gruplar arasında kesin bir ayırım söz konusuydu. Öte yandan birçok Yörük grubu, yerleşikliğe geçerken de göçer klan statülerini muhafaza edebiliyordu. Kayseri'ye 35 kilometre mesafedeki bir Yörük köyü olan Sakal-Tutan yerleşiminin tarihçesi, göçerlerin iskânı sürecine ışık tutmaktadır.[1]

Üzerinde Sakal-Tutan köyünün belireceği Köstere ovasında, onaltıncı yüzyıl başlarında çok sayıda göçer Yörük klanı hayvanlarını otlatıyordu. Ancak 1583 yılı tahriri, 35 köyü bulan kapsamlı bir iskân hareketiyle birlikte, ovanın ekonomisinin koyun yetiştiriciliğinden tahıl tarımına geçtiğini yansıtmaktadır. Bu arada, başlangıçta yörenin denetiminin, Osmanlı öncesi dönemin (Türkmen göçerlerin ağırlıkta olduğu) Zülkadiroğulları beyliğine mensup yerel bir bey elinde olması ilginç olup dikkate alınmalıdır. Köstere ovasının Yörükleri ise, Danişmendlü kabile konfederasyonuna mensuptular.

[1] Jennings (1978), ss. 89-98.

Çeşitli küçük klanların yerleşmesiyle kurulan köylerin ilk zamanlar hayli ufak olmasına karşılık, 1550-83 arasında nüfusları yüzde 50 artış gösterdi. Erciyeş dağının kuzeyine düşen daha sulak arazide kurulmuş ve daha erken bir tarihte (çoğunlukla da Hıristiyanlarca) iskân edilmiş olan Talas ve Tomarza gibi daha eski köylerin de aynı dönemde "olağanüstü bir nüfus artışı" yaşadığını görüyoruz.[1]

Bu Yörük köyleri, yirminci yüzyıla gelinceye değin genel kültür düzeyleri bakımından geri kaldılar; Kayseri kentinin etkisine elverişli akarsu vâdilerinde kurulmuş olup bahçecilik ve sulu tarım yapan, ürünlerini de Kayseri'de pazarlayan eski gayrimüslim köyleri ölçüsünde açılamadılar. Aynı ekonomik, toplumsal ve kültürel karşıtlığa, Bursa sancağında, iç bölgelerin esas olarak tahıl tarımıyla uğraşan Türk-Yörük köyleri ile, Marmara kıyı şeridinin İstanbul pazarına dönük şarap ve zeytinyağı üretiminde yoğunlaşmış daha eski Rum köyleri arasında da rastlıyoruz.[2]

İç Anadolu'nun bugün mevcut köylerinin en az üçte ikisi ile tarım alanlarının onda dokuzu, ancak 1860'tan sonraki dönemde tesis edilmiştir.[3] Bu tarihe kadar bölgenin büyük bölümünde kayda değer herhangi bir yeni yerleşim hareketi gözlenmemişti. Bu tarihten sonra iskânın olanaklı hale gelmesini ise, Hütteroth, esas olarak göçerlere karşı daha sıkı güvenlik önlemleri ile, devletin tapu dağıtımı sonucu, tasarruf haklarının sağlama bağlanmış olmasına yoruyor. Ancak Orta-Anadolu step kuşağında göçerliğin tâ 1860'lara kadar direnmesinin, özgül ekonomik koşullardan kaynaklanmış olabileceğini düşünüyorum. Örneğin hayvancılıkla geçinen Cihanbeyli kabile konfederasyonunun, İç Anadolu bozkırının kuzey kesimlerine egemen olmasının nedeni, o gün için bu marjinal toprakları değerlendirmede en kârlı ve rasyonel yolun hayvancılık olmasıydı. Bu kabile konfederasyonunun reisi, hükümetle yaptığı bir sözleşme temelinde her yıl İstanbul'a 300.000 koyun sevkediyordu. Benzer biçimde, Doğu Anadolu'nun egemen aşiret örgütlenmesi bünyesinde, hayvancılık ile mevsimlik yaylak-kışlak göçlerinin (*transhumans*) sürmesi de, muhtemelen, İstanbul, Halep, Şam ve Kudüs gibi bütün büyük kentlere bu bölgeden yapılan hayvan sevkiyatına bağlıydı.[4]

Daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi, Orta-Anadolu step kuşağı da ondokuzuncu yüzyılda da köyleşmenin ilk aşamasını, geçici veya küçük yerleşimler oluşturuyordu. Başlangıçta topluluğun atası ve önderi sıfatıyla aşiret reisi (ağa), köyün kurulmasında baskın bir rol oynuyor; toprağa ve tarıma ilişkin bütün konuların belirlenmesinde devletin temsilcisi olarak

---

[1] *Aynı eser*, s. 95.

[2] İnalcık (1991), ss. 161-76.

[3] Hütteroth (1974), s. 21.

[4] Greenwood (1988); Cohen (1989), ss. 11-61.

timarlı sipahi'nin, tekke şeyhinin, ya da vali veya beylerbeyi *kethüda*'sının yerini alıyordu. *Mezraa* türü bir yerleşimin çekirdeğini, daima "bir ortak aile" ya da *çift-hane* halkı meydana getiriyordu.

İlginç bir başka yerleşim öbeği, Çukurova (Kilikya) taşkın ovasında, Seyhan ve Ceyhan nehirleri arasında denize kadar uzanan uçsuz bucaksız Yüregir bataklıklarında karşımıza çıkıyor. Kırsal alanların temel yerleşim örüntüsünün, tâ ondokuzuncu yüzyıla kadar hemen hiç değişmediğini, burada da görüyoruz. 1572 yılı tahririne göre, bu yörede tarım arazisinin büyük kısmı *mezraa* olarak kullanılıyor ve göçer gruplarınca ekilip biçiliyordu. Ekilebilir toprakların yüzde altmışı, *çift-hane* sistemi çerçevesinde düzenli tarım işletmelerine dönüştürülmüşken, kalanı hâlâ göçer gruplarınca geçici olarak işleniyordu. Birinci gruptakiler muhtemelen yarı-göçer olup, artık sâbit *çift*'lere tasarruf ediyor; buna karşılık ikinci gruptakiler *mezraa* sahibi olmakla birlikte, daha çok hayvanlarını otlatmak için kışlak olarak kullandıkları bu *mezraa*'lar karşılığında maktu bir vergi ödüyorlardı, nitekim ilkbaharda sürüleriyle birlikte *mezraa*'larını terkederek dağlardaki yazlık otlaklarına (yaylaklarına) doğru yola çıkıyor ve bu kısa göç devresi yürüyerek 10-15 gün sürüyordu.[1] Genellikle bu dönemde ovadaki yerleşim, kuzeydeki dağlık araziye kıyasla çok daha seyrekti. Yerleşim birimleri ya da *mezraa*'ların yüzde 70'inde nüfus yirmi hane halkını geçmiyordu. Köyleşme, hemen sadece Ceyhan nehrinin doğusundaki kesimde gözlenmekte, buna karşılık batıda yalnızca göçer gruplarına ve *mezraa*'larına rastlanmaktaydı. Esas olarak bu durum, büyük göçer nüfus kitlesinin kuzeyde, Toros dağlarındaki yaylakları ile Yüregir ovasındaki kışlakları arasında düzenli göç takvimi sonucuydu.[2] Gene Yüregir ovasında, genel demografik ve ekonomik büyümeye bağlı olarak, 1547-1572 arasında düzenli kamu gelirleri kadar göçerlerden sağlanan gelirler de artış göstermişti. 3.520 *kantar* ya da 200 tonu bulan yıllık pamuk üretimi, 1.267.200 *akçe* değerindeydi. Tahıl üretimi de bir o kadardı ve buğday ile arpadan alınan *öşür*, yaklaşık 10.000 *kile*'yi ya da 205 tonu buluyordu.[3] "Kiraya verilen" *mezraa*'lardan sağlanan gelirle birlikte, Yüregir ovasında toprak mahsûllerinden sağlanan kamu gelirlerinin toplamı 720.000 *akçe*'yi buluyordu. Başka bazı vergilerin gelirini de buna kattığımızda, bu sefer toplam bir milyon *akçe* veya 16.660 düka altınına çıkıyordu ki, nisbeten büyük bir bölge için bu, hayli alçak bir rakam demekti. Dolayısıyla Çukurova, Osmanlı İmparatorluğu'nda göçerlerin denetimindeki geniş toprakların yoğun biçimde değerlendirilmemesinin tipik bir örneğiydi.

---

[1] Soysal (1976), s. 17.

[2] *Aynı eser*, s. 26.

[3] Soysal'ın (1976) hesabına göre bu miktar 250 tondur.

Ancak ondokuzuncu yüzyıl ortalarına değin ovanın büyük bölümünün bataklıklarla kaplı olduğunu unutmamalıyız.

Burada ilginç bir husus da, *mezraa*'larda göçerlerce yapılan (ve toplam üretimin dörtte birini bulan) üretimin, daha çok pazara dönük olmuş olmasıdır. Göçer kökenli Batı Anadolu yerleşimlerinde de gördüğümüz gibi bu üretim, pamuk ve pirinçten oluşuyordu. Çukurova'da devlet de, çeltikçilikte göçer işgücünden yararlanmaktaydı. Bölgenin pirinç üretimi bu göçerlerin tekelindeydi. Doğudaki Kınık nahiyesinde çeltik üretimi, Memlûk döneminden kaldığı anlaşılan hayli karmaşık bir sistem çerçevesinde örgütlenmişti.[1] Burada, hepsi devlete ait 24 çeltik çiftliği (plantasyonu) vardı (ve ancak 7 çiftlik Yüregir ovasındaydı). Doğu bölgesinde köyleşmenin hayli ileri olmasına karşın, çeltik üretiminin yaklaşık yüzde 60'ı göçer gruplarınca gerçekleştiriliyordu. Devlet çiftliklerindeki üretim değerinin 772.000 *akçe*'yi bulmasına karşılık, özel ellerdeki üretimin değeri ancak 165.000 *akçe* kadardı. Gerek kentli nüfus, gerekse ordu için fiyatları düşük tutmak amacıyla Fatih Mehmed'in, 1470'lerden itibaren imparatorlukta çeltik üretimine elverişli toprak ve su kanalı olarak ne varsa doğrudan devlet denetimine geçirmiş olduğunu hatırdan çıkarmamalıyız.[2]

GEÇİCİ VEYA TERKEDİLMİŞ YERLEŞİMLER: *MEZRAA*'LAR VE BOŞ *ÇİFTLİK*'LER

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yerleşim sürecinde *mezraa* sorununa özel bir önemle eğilmeliyiz. Tahrir defterlerinde *mezraa* ya da *ekinlik* sözcüğü, dönemsel bir yerleşim ya da terkedilmiş bir köy anlamına geliyordu.[3] Kanunnâmelere göre, herhangi bir arazinin *mezraa* olarak yazılması için, üzerinde harap bir köy kalıntısının, kendi su kaynağının ve mezarlığının olup olmadığına bakmak gerekiyordu. *Mezraa*'lar hakkında genellikle "evvelden köy olup, şimdi nüfusu dağılmış ve tarlaları boz bırakılmıştır" türü kayıtlar düşülmekteydi. *Köy* veya *karye*'den farklı olarak *mezraa*'nın, topluluğu temsil eden bir *kethüda* veya imamı olmazdı.

Bununla birlikte her *mezraa*'nın, çoğu zaman kökenini veya ilk zilyedini açığa vuran belirli bir kalıp-isimle anıldığını görüyoruz. Örneğin, Karaman beylerbeyiliği üzerinde *hisar*'ı olan pek çok *mezraa* adı, muhtemelen terkedilmiş Bizans kaleleriyle; *ağıl*'lı *mezraa* adları, orada kurulmuş olan koyun ağıllarıyla ilişkilendirilebilirken, diğer bazı *mezraa*'ların adları da orayı otlak olarak kullanagelmiş göçer gruplarını çağrıştırmaktadır. Keza

---

1 İnalcık (1982b), ss. 86-88, 103-6.

2 *Aynı eser*, s. 78.

3 Bkz İnalcık, "mazra'a", *EI*²; Adanır (1988).

Anadolu'da pek çok köyün adı *viran* veya *ören*'lidir ki, bunların da *mezraa* olarak başlayıp daha sonra (tekrar) tam bir köy haline gelmiş olmaları gerekir. Tabii, herhangi bir *mezraa*'dan terkedilmiş bir köy olarak söz ettiğimizde, sadece köyün yerleşim alanını değil, tarlalarını da kastediyoruz.

Öte yandan, beşerî coğrafyacılar için *mezraa*, dönemsel yerleşimlerin, ya da köy olma yolundaki küçük kırsal yerleşimlerin bir türüdür.[1] Sakinlerinden küçük bir bölümünün evlerinde kalıcılaşmış olması, yerleşimin bütününün *mezraa* olgusunu değiştirmez. Kırsal nüfus fazlasının marjinal toprakların iskânına akması, bu tür *mezraa*'ların yaygınlaşmasının başlıca nedeni olarak görülür. Nitekim *mezraa* sözcüğü, ekilebilir durumda olan, ya da civar köylerde oturanlar, gezici köylüler, göçerler vb. tarafından bilfiil ekilip biçilen tarım toprakları için (de) kullanılmıştır. Yaylak ve kışlakların da, iskân ve tarım faaliyetlerine sahne olarak *mezraa*'lara, oradan köylere dönüşmesi mümkündür. *Mezraa* gibi *kom*, *oba* ve *divan* sözcükleri de küçük kırsal veya dönemsel yerleşimleri ifade eder. Doğu Anadolu'da görülen *kom*, *mezraa*'dan, genellikle orada oturmayan bir toprak sahibine ait bir çeşit hayvan çiftliği olması, ağılları ve çobanların kulübelerini kapsamasıyla ayrılır. *Oba* ise, bir göçer hane halkının hayvan otlatma alanıdır ve daha çok *yayla* yapısı içinde incelenmesi gerekir.[2] Ancak oraya yerleşen göçer hanehalkı esas olarak tarımla uğraşır hale geldiğinde, *oba* artık *mezraa*'ya dönüşür. Bu süreç, Osmanlı döneminin başlarından itibaren gözlenebilir. Halen mevcut bütün *oba*'lar, bu gelişmiş türdendir. *Divan* ise, herhalde *oba*'nın üzerinde yükselen ama yerleşim ilerledikçe silinmeye yüz tutan kabilesel bir üstyapıya verilen addır.[3] Tarım ve hayvan yetiştiriciliğiyle uğraşan bir veya birkaç ailenin oturduğu tek tük bazı *çiftlik*'ler de, *mezraa*'lar gibi, köyleşme yönünde gelişebilecek bir yerleşim türü olarak görülür. Filistin'de, Şeria'nın doğusunda (yani bugünkü Ürdün'de) ve Suriye'de *mezraa*'lar, "o gün olduğu gibi bugün de, tepe yamaçlarına dağılmış, belirli bir köyün arazisi içinde kalan ama köyün esas tarlalarından ayrı duran, küçük tarım alanları" konumundadır.[4]

Kanunnâmeler ile tahrir defterlerinden, *mezraa*'nın boyutlarının çok değişebileceğini[5]; yalnız bir-iki *çiftlik*'ten ibaret olabileceği gibi, tahminî gelirine bakılırsa bir köy kadar da büyüyebileceğini[6] anlıyoruz.

---

[1] Tanoğlu (1954), s. 1; Hütteroth (1968), ss. 24-52; Tunçdilek (1960), ss. 17-55; Hütteroth ve Abdulfattah (1977), ss. 29-32.

[2] Tunçdilek (1960), s. 44.

[3] *Aynı eser*, s. 47-54; Barkan (1943), ss. 28-32.

[4] Hütteroth ve Abdulfattah (1977), ss. 29-32.

[5] Barkan (1988), s. 156 no. 12.

[6] *Aynı eser*, s. 114.

Batı Anadolu ve Balkanlarda Osmanlılar, bütün dönemsel ve köy-altı yerleşim birimleriyle birlikte, Bizans'ın tüm kırsal peyzajını tevarüs etmiş bulunuyorlardı. Bizans döneminde, herhangi bir köyün arazisi içinde yer alan *mezraa* tipi bağımlı topraklar *agridia* ve *proasteia* olarak biliniyor; bunlardan ilki kısmen meskûn, ikincisi ise tamamen gayrimeskûn uydu toprakları ifade ediyordu. Daha sonra Osmanlı yönetiminde de görüleceği gibi, herhangi bir köy bu tür toprakları kolektif olarak kiraladığında, sözkonusu kirayı da kolektif olarak ödüyordu. Ama bu özel durum, genel olarak köy arazisinin kolektif mülkiyet altında olduğu teorisine gerekçe yapılamaz.[1] Toprak kullanımı açısından *mezraa*, otlak, bağ, meyva bahçesi, vb. niteliği taşımayıp, esas olarak tahıl ekilen bir tarla blokundan ibarettir. Sebzecilik, meyvacılık, zeytincilik ve hayvancılığın tepe yamaçlarıyla sınırlı kalmasına karşılık, düzlüklerdeki *mezraa*'larda tahıl ekilen tarlalar hâkimdir. Yamaçlardaki bağları, meyva bahçeleri, zeytinlikleri, buna karşılık daha aşağılarda, vadi veya ovadaki *mezraa*'larıyla Suriye ve Filistin köyleri de bu örüntüye örnektir. Bu *köy/mezraa* örüntüsü, alçak arazideki uydu *mezraa*'nın da iskânı tamamlandığında, bir yukarı ve bir aşağı köye dönüşür. Asya tarafında *Zir-*, *bala-*, *yukarı-* ve *aşağı-* ile; Balkanlarda ise *dolni-/dolne-/dolnje-* ve *gorni-/gorne-/gornje-* ile başlayan köy isimleri, bu süreci yansıtır.

Mezraa'ların çoğunun bir köye bağlı ve bağımlı olarak deftere yazılması, Osmanlı yönetiminin genellikle *mezraa*'yı köy ekonomisinin bölünmez bir parçası, bir çeşit arazi yedeği veya rezervi gibi gördüğüne tanıklık eder. Bu yönüyle *mezraa*, köylüler için ek bir gelir kaynağını ve nüfus fazlasının yerleşebileceği toprağı meydana getirir. Çoğu zaman köylüler, zaten hep kendilerine ait olduğu gerekçesiyle, bu toprakları yönetimden habersiz ekip biçmek eğilimindedirler. Buna karşı, terkedilmiş arazinin sultanın onayı alınmaksızın işlenemiyeceği, işletilemiyeceği kuralı getirilmiştir.[2] Ancak bu gibi toprakları işleyebilmek köy ekonomisi açısından hayatî önem taşıdığından, *mezraa*'ları ya *mukataa* sistemi çerçevesinde başkalarına kiralamayı veya *tapu* karşılığı dağıtmayı yeğleyen *timar* sahipleri ile diğer hükümet temsilcilerinin karşısına, köylülerin inatla dikildiği görülür. Yabancıların ve bu arada askerî seçkinler zümresi mensuplarının *mezraa*'ları *mukataalu* olarak kiralayıp malikâne tipi *çiftlik*'lere dönüştürme çabalarına karşı, çoğu zaman köylüler sözkonusu *mezraa*'yı kendileri kolektif olarak kiralamak eğilimindedirler.

Daha önce de üzerinde durduğumuz bu kira veya *mukataa* sistemi çerçevesinde, *mezraa* ve *çiftlik* gibi terkedilmiş, ya da deftere yazılmamış

---

[1] Lemerle (1958), ss. 59-60, Bizans'ta toprağın komünal mülkiyet altında olduğu görüşünü haklı olarak reddeder; ayrıca bkz. Gorecki (1984), ss. 77-107.

[2] Fatih Mehmed kanunnâmesinin konuya ilişkin hükmü için, bkz. Barkan (1943), s. 390, madde 16.

topraklar, ister askerî ister kentli, ister Müslüman ister Hıristiyan, ya da hattâ ister yabancı, her kim olursa olsun, hazineye düzenli bir gelir akışını garanti edebilecek gibi gözüken bütün teklif sahiplerinin tasarrufuna sunuluyordu. Örneğin, 1545'te Bosna'daki bazı *mezraa*'lar Venediklilerce kiralanabilmişti.[1] Bunun ötesinde hükümet, ilke olarak, bu tür bütün toprakları eninde sonunda köylere ve köylü *çiftlik*'lerine dönüştürme politikasını güdüyordu. Bir *mezraa* bir kere belirli bir toprak geliri tahminiyle birlikte deftere yazıldığında, artık sultan tarafından çeşitli biçimlerde --gâh *mülk*, gâh *vakıf*, gâh *timar* olarak- tahsis ve tevcih edilebilirdi. Nitekim tahrir defterlerinde, (ekilip biçilebileceği vė gelir temin edebileceği kabul edilen) *mezraa*'ların, şu ya da bu *timar* veya *vakıf*'ın bir parçası olarak tahsis ve tevcih edildiğine de sık sık rastlıyoruz. Herhangi bir *mezraa* bu şekilde belirli bir *timar*'ın gelirine dahil edildiğinde, ekilip biçilmesiyle artık *timarlı* ilgilenirdi. *Timar* sahibi isterse *mezraa*'yı belirli maktu bir bedel karşılığı kiraya verir; isterse, öşrü ile diğer vergi ve resimlerinin ödenmesi karşılığı, göçerler ya da kayıt dışı gezici (*haric'ez-defter*) köylüler gibi "hariçten" (*timar* dışından) kişilerin istifadesine sunardı.

Bir başka sorun, *mezraa*'ların nasıl ortaya çıktığı ve sayılarının hangi koşullara bağlı olarak değiştiğidir. Köylü nüfusun köylerini geçici veya kalıcı olarak terketmesinin çeşitli nedenleri olabilir. Toprağın bitkin düşmesi, çölleşme ya da salgın hastalıklar, kitlesel kaçgunluğa yol açan doğal ve ekonomik koşullardandır. Sosyal ve siyasal koşullar da en az bunlar kadar önemlidir. İstanbul-Belgrad karayolu üzerindeki köylülerin kitle halinde köylerini terkedip ücra yerlerde yeni köyler kurmaya yönelmeleri, herşeyden önce, yoldan geçen askerî birliklerin, eşkiya çetelerinin saldırılarından ve kervanların tâcizinden kurtulma çabalarını yansıtır. Topraktan kaçışın çok önemli bir diğer nedeni de, vergilendirilmek üzere deftere yazılmaktan kaçınma arzusudur. İşlediği toprağı terketme tehdidi, vergisinin azaltılmasını veya bütünüyle kaldırılmasını sağlamak açısından köylünün en etkili silâhıdır. Nitekim topraktan kaçış, kitlesel bir protesto boyutlarına kavuştuğunda, fiilen bir çeşit köylü grevi niteliğine bürünür. Köylülerin sık sık *çift*'lerini bırakıp gitmeleri, işledikleri toprağın kendilerine *ait* olmamasıyla birlikte, başka yerleşecek toprakların daima mevcut olmasındandır. Orman köylerinin sayısının biteviye artması, büyük ölçüde bundan kaynaklanır. Öte yandan büyük toprak sahipleri, özellikle de *vakıf* topraklarının yöneticileri, *tapulu* arazinin deftere kayıtlı köylülerini kendilerine çekmek amacıyla, onlara daha cazip koşullar vaat etmekten geri durmamaktadırlar.

---

[1] Gökbilgin (1964), s. 208.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kırsal nüfusun kolayca kayma ve yer değiştirmeleri, zaman içinde taşrada binlerce terkedilmiş köy ve çiftlik yaratan kesintisiz bir süreçti. Ama bunun yanısıra, oldukça geniş bir alanda kıtlık başgöstermesi veya güvensizliğin hâkim olması da, kitlesel göçlere yol açabiliyordu. Açlık ve kıtlıklar öylesine yıkıcıydı ki, köylüler geçinebilmek için civar kent veya bölgelere göçüyor, hattâ kendilerini ve çocuklarını köle olarak satışa çıkarabiliyorlardı.[1] Kıtlık veya yaygın güvensizlik sonucu köylülerin kitle halinde göç etmesi, imparatorluğun arazi ve nüfus tahrirleriyle sâbitleştirilmeye çalışılan yerleşim örüntüsünü altüst ediyor; devletin vergi temeli ile askerî yapısını yıkıma uğratıyordu. 1583-84 kıtlığı sırasında Suriye bozkırının Bedevîleri, 40-50 bin dolayındaki deve sürüleriyle birlikte Şam ile Trablus arasındaki ekili araziye üşüşmüş, tarlalarda ne var ne yoksa silip süpürmüşlerdi. Bu tür köylü göçlerinin en yıkıcısı ise, Anadolu'daki Celâlî kargaşalıkları sırasında, 1593-1610 arasında meydana gelen "büyük kaçgun"du.[2] Bu olayda topraktan kaçışa yol açan etmen ise, doğa koşulları değil, işsiz güçsüz kalmış paralı askerlerin, yani *sekban* ve *sarıca* bölüklerinin, taşradaki savunmasız yerleşim birimlerinin üzerine çullanmasıydı.[3] Celâlî çapulculuğunun üstüne gelen başka bir kitle göçü de, Boz Ulus olarak bilinen otlak arıyan Türkmen göçerlerinin, 1613'ten itibaren Doğu Anadolu ve Kuzey Suriye steplerinden çıkıp Orta ve Batı Anadolu eyaletlerine göç etmeleri ve sürülerinin ekili alanlara verdiği korkunç zararlardır.

Mezraa sayısındaki değişiklikleri, belirli bir bölgenin demografik ve ekonomik bakımdan gelişmekte mi yahut, gerilemekte mi olduğunun bir göstergesi olarak yorumlayabiliriz. Çoğu beylerbeyilikte köylerle *mezraa*'ların birbirine oranını, tahrir defterleri aracılığıyla saptamak mümkündür.[4] 1597'de Filistin'in bazı bölgelerinde *mezraa*'ların sayısı köylerin iki veya üç katına ulaşıyordu (örneğin Safed *sancak*'ında 282 köye karşılık 610 mezraa vardı)[5]; oysa Halep *sancak*'ında köyler de, *mezraa*'lar da her biri 1000 dolayındaydı.[6] 1800 dolaylarına gelindiğinde, Anadolu nüfusunun yaklaşık yarısının şu veya bu tür dönemsel (geçici) yerleşimlerde oturmakta olduğunu görüyoruz.

Mezraa'ların oluşumu açısından, köylülerin topraktan kaçışı dışındaki etmenler üzerinde de durulmalıdır. Bazen köylüler civardaki marjinal

---

[1] Güçer (1964), ss. 10-11; İnalcık (1965a), s. 130.

[2] Akdağ (1963), ss. 250-57.

[3] *Aynı eser*, ss. 250-58; Güçer (1964), ss. 19-29; krş. İnalcık (1980a), ss. 281-303, özellikle s. 294.

[4] Tanoğlu (1954), harita.

[5] Hütteroth ve Abdulfattah (1977), ss. 23, 24; 3, 10, 13 sayılı haritalar.

[6] Venzke (1981), s. 40.

toprakları veya otlakları ekip biçmeye başlıyor, bazen de orman ve bataklıklarla kaplı boz araziyi yer yer tarıma açmak istiyordu.

Merkez bürokrasisinin eyaletler üzerindeki denetimi, bitmek bilmeyen savaşlar, taht kavgaları veya ayaklanmalar nedeniyle zayıfladığında, askerî sınıf mensuplarının terkedilmiş topraklara el koyması daha yaygın bir hal alıyordu. Örneğin Konya beylerbeyiliğinin uzun isyanlara sahne olan bazı *sancak*'larında bir dizi yerleşim bölgesi köylü nüfus tarafından boşaltılmıştı. Daha sonra, yeniden iskânını özendirmek amacıyla bu yerler, gâh *mülk*, gâh *timar* olarak askerî sınıf mensupları ile şeyhlere tevcih edilmiştir.[1] Bu örnekte, büyük miktarda ıssız toprağın, üzerindeki *çiftlik* ve *mezraa*'larla birlikte, *sancakbeyliği*'ne atanan Osmanlı şehzadesine *hâss* olarak tevcih edildiğini; *sancakbeyi* şehzadenin de bu araziyi, civar bölgelerden çağırdığı *reaya* ve göçerler sayesinde, *ortakçılık* ilişkileri temelinde işlettiğini görüyoruz.

Başka bazı dönemlerde ise *askerî*'ler, emek darlığı nedeniyle *mezraa*'larını hayvan çiftliklerine dönüştürebiliyorlardı. Celâlî kargaşalıkları sırasında çıkartılan bir *adaletnâme*,

> "reayası zulüm ve teaddiden firar eyleyen karyelerde bin sekiz [= 1600] tarihinden beru çiftlik tutanlar her kim olursa olsun bina eyledükleri evleri ve ahurları kendüler kal' idüb hidmetkâr ve çiftlerin ve koyun ve sığırların kaldırub ol karyeden alâkaların bilkülliye kat' eyleyeler" sözleriyle, bu tür *çiftlik*'leri fesih ve ilga ediyordu.[2] Bu gibi hayvan çiftlikleri, esas olarak sultanın daimî ordusu mensuplarına, yani yeniçerilere ve kapıkulu *sipahi*'lerine aitti. *Askerî*'ler, böyle bir çiftliği bir kere ele geçirdikten sonra, baskı ve yıldırmalarla civar köylerin köylüsünü de topraklarını terketmeye zorlayabiliyorlardı.

Mezraa sahipleri başka yerlerin *reaya*'sını kendi topraklarına çekmeyi başardıklarında, genellikle kullandıkları işletme yöntemi *ortakçılık* oluyor; bu çerçevede ortakçılarına toprakla birlikte çoğu zaman konutu, tohumluğu ve öküzleri de kendileri temin ediyorlardı. Kiralama sistemi çerçevesinde *mezraa* edinen bazıları ise, örneğin Novigrad sancağında, eyalet ordusunun *alaybeyleri* ya da garnizon komutanları gibi küçük rütbeli subaylardı.[3]

Ne var ki, toprak kullanımında görülen bu gibi kaymalar, bazen hayvan yetiştiriciliğinin tahıl üretiminden daha kârlı hale gelmesi gibi ekonomik faktörlerden de kaynaklanabiliyordu. Anadolu'da köylülerin terkettiği geniş

---

[1] BBA, TTD, Konya 40, 906 H/1500-1501 tarihli.

[2] İnalcık (1965b), s. 127.

[3] Bayerle (1973), s. 70.

tarım alanlarının hayvan çiftliklerine dönüştürülmesi, kısmen et fiyatlarının genellikle yüksek olmasının, kısmen de *askerî*'lerin toprağı ekip biçmek için gerekli işgücünü bulamamasının sonucuydu.

ŞENLENDİRME VE KOLONİZASYON YÖNTEMLERİ

Köylüler topraklarını terketmek zorunda kaldıklarında, askerî sınıf mensuplarının araziye el koyup sonradan gelenleri yarıcı, kolon veya toprak kölesi haline dönüştürmeleri gibi olgular, Batı'da olduğu gibi Orta Doğu'da da evrensel yaygın bir olgu olarak ortaya çıkmıştır. Bu tarımsal dönüşüme, İslâm halifeliği, İran ve Osmanlı İmparatorluğu da yabancı değildir.

Ölü (*mevat*) ve kullanılmayan topraklara ilişkin politikasında Osmanlılar, Bizanslıları örnek almışa benzerler. Bizans yönetimi, bu tür toprakları ihya edip tekrar tarıma açmak açısından, *pronoia* sahipleri ile manastırlara çeşitli olanaklar sunuyordu. Büyük toprak sahipleri ya araziyi bölüp parça parça kendi *paroikoi*'lerine (bağımlı köylüye) veya kayıt dışı yabancılara kiralıyor, ya da imparatordan kopardıkları bir belge sayesinde toprağı tamamen mülk edinip kendi malikâneleri haline getiriyorlardı. Açık bir olaydır ki, *pronoia* sahibinin, kendi adına bağımlı köylünün ekip biçmekle yükümlü olduğu küçük bir rezerv veya hâssa çiftliği dışında, *paroikoi*'nin tasarrufunda olmayıp kullanılmaksızın boş duran topraklar üzerinde de dolaysız bir denetim hakkı vardı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet köleleri olan ortakçı kulların terkedilmiş toprakları hükümdarın hazinesi yararına ekip biçtikleri; bunun için de genellikle hazinenin onlara toprak, öküz ve tohumluk temin edip üretim sürecini yakından denetlediği bazı durumlar söz konusuydu. Bunun en çarpıcı örneği, Fatih Mehmed'in 1453'ten sonra uyguladığı *ortakçı kullar* yönetimidir. Yeni başkenti İstanbul çevresindeki 164 köyde oturan Rum köylülerin kuşatma sırasında ya kaçmış, ya da esir edilip köleleştirilmiş olduğunu gören sultan, başka yerlerden getirdiği savaş esirlerini kendi ortakçı kulları olarak bu köylere yerleştirmiş; ayrıca göçer Türkmenlerin de buralara iskân edilmesi yoluna başvurmuştu.[1] Aslında devlet, Macaristan'ın yeni fethedilen bazı bölgelerinde görüldüğü gibi, şenlendirme sürecinde daha çok, toprakların basit bir *mukataa* sözleşmesiyle kiraya verilmesi yoluna gidiyor; bunu daha çekici kılmak için de geçici vergi muafiyetleri gibi özel koşullar sunuyordu. Buna karşılık İstanbul köylerinin iskânında, herhalde durumun âciliyetinden ötürü, üretimin kul emeğini dayandırılması ve doğrudan örgütlenip denetlenmesi yöntemi tercih edilmşti. Nitekim, bölgenin eski refah düzeyine kavuşmasının ardından, ortakçı kulluk sisteminin gevşeyip yerini

---

[1] Barkan (1939-40), ss. 27-74'e göre, 164 köyden 45'ine Akçakoyunlu Türkmenleri, kalan 119'una da savaş esirleri iskân edilmişti.

imparatorluğun temel tarım rejimine, yani *reaya* denilen hür köylü ailelerine ait tapulu köylü *çift*'lerine dayalı *çift-hane* sistemine bıraktığını görüyoruz.

Daha önce de değindiğimiz gibi, şenlendirmede başvurulan bir başka yöntem de, askerî zümrenin üst kademelerine verilen toprak *temlik*'leriydi. Aşağıdaki örnek bu sürece ışık tutuyor: Niksar *sancak*'ının (iki de *mezraa*'sı olan) Baş Çiftlik köyü, karayolu üzerinde bulunduğundan, terkedilmiş ve kırk yıl süreyle ıssız kalmıştı. Daha sonra, sultanın beratıyla Sinan Bey'e, bir *sefer-i hümâyun* sırasındaki hizmetleri karşılığı *mülk* olarak tevcih edilmiş; bu sırada olağanüstü vergiler de dahil her türlü vergiden muaf tutulmuştu. Böylesine elverişli koşullar sayesinde gerek yerel köylüleri, gerekse başka yerlerden deftere kayıtlı olmayan göçmen köylüleri kendine çeken Baş Çiftlik, büyüyüp canlandı ve tekrar bir köy olup çıktı. Köyde bir cami, bir de dervişler için zaviye yaptıran Sinan Bey, kendine tevcih edilen arazinin etrafındaki başka bazı toprakları da ihya edip tarıma açtı. Nihayet I. Süleyman'ın saltanatında yapılan yeni tahrirde, malikânenin tümü, iki *mezraa*'sı ve yeni tarıma açılmış *çiftlik*'leriyle birlikte bir köy olarak kaydedildi. Arazisinin onbeşte birini *mülk* olarak alıkoyan Sinan Bey, kalanını, köyde yaptırmış olduğu zaviyeye vakfetti.[1]

Toprağı ekip biçmeyi ve ihya etmeyi sürdürecek emekçiler olmaksızın, her türlü şenlendirme ve tarıma açma girişimi sonuçsuz kalmaya mahkûmdu. Bunun için gerekli emek kaynakları, ya Osmanlı seçkinlerinin ilk fütuhat dönemlerinde sıkça başvurduğu gibi esirler arasından alınmakta veya yoksul ve yersiz yurtsuz köylülerin, ve aynı derecede yoksul göçerlerin oluşturduğu "yabancı"lar, "*timar* harici" kişiler arasından seçilmekle, hattâ başka *timar*'lara kayıtlı oldukları halde ortakçı veya gündelikçi olarak çalışmayı kabul eden köylüler çağrılmakla sağlanabiliyordu. Tabii bu sonuncu grup, hem defterde yazılı olduğu *timar*'ın sahibine kendi kişisel vergilerini ödemek, hem de yeni tarıma açtığı arazinin *öşür*'ünü o arazinin sahibine vermek durumundaydı. Osmanlı yönetimi bu tür toprak kazanma girişimlerini teşvik etmekle birlikte, yeni toprak sahiplerini, deftere kayıtlı *reaya*'yı bu gibi topraklarda çalışmaya zorlamamaları konusunda uyarıyordu. Devletce normal uygulama, bu gibi topraklara dışarıdan gelen "yabancı"ları veya "*timar* harici" kişileri dâvet ve iskân etmek yöntemi idi.

Dervişlere toprak tevcihi, Osmanlı devletinin başlangıcından beri yaygın olarak kullanılan bir yöntemdi.[2] Genellikle dervişlere verilen toprak, bir *mezraa*, daha ziyâde bir *çiftlik* büyüklüğünde olup yeniden tarıma açılması istenen bir toprak parçasıydı; karşılığında ise devlet, yolcuları dergâhlarında

---

[1] Barkan (1942b), s. 307; büyük çapta bir şenlendirme projesi için, bkz. İnalcık (1985b), ss. viii, 108-111.

[2] Barkan (1942), ss. 279-304.

ağırlamak suretiyle bir kamu hizmeti ifa etmelerini beklerdi. Köyler karayollarından uzak durma eğiliminde olduğundan, hükümet bu kurum aracılığıyla ana yollar üzerindeki terkedilmiş toprakların iskânını özendirmeye çalışıyordu.

Nasıl Anadolu'da göçerler veya gezici köylüler *mezraa*'larda yerleşmeye teşvik ediliyorduysa, aynı şekilde Sırbistan'da da terkedilmiş köyler, Ulah göçerlerin iskânı yoluyla tekrar ekime açılmaktaydı.[1]

Sirem'in fetih sonrasında şenlendirilişi, hükümetin komşu köylerce kullanılmakta olan *mezraa*'ları yeni yerleşimlere dönüştürme çabalarının özellikle ilginç bir örneğidir.[2] Bu bölgede uçsuz bucaksız terkedilmiş tarım toprakları, ilk başta cömertce hep civar köylere ait *mezraa*'lar olarak tanımlanmıştı. Ancak daha sonra güvenlik tekrar tesis edilip kaçan köylüler topraklarına dönmeye başladıklarında, gerek bu *mezraa*'lar, gerekse standart boydaki köylü *çiftlik*'lerinden çok daha büyük olan *çiftlik*'ler, tahrirden geçirilip bölgeye göçeden köylü ailelerine dağıtıldı. Bunun üzerine bölgenin yerlisi olan köylüler, yeni gelenlerin toprağa yerleşmesini engellemeye kalkıştılar. Bu yeni gelenlerin çoğu, 1521-26 yıllarının Macar-Osmanlı savaşları sırasında evini barkını terketmiş gezici köylülerdi. Büyük *mezraa*'ların önce *mukataa* sistemi çerçevesinde kiraya verilmesi, ardından *tapu* sisteminin yürürlüğe konması, merkezî yönetimin gerek kendi eski vilâyetlerinde, gerekse yeni fethedilmiş ve yıkıma uğramış kırsal alanlarda vergi tabanını genişletmek için başvurduğu en etkili politikayı ifade ediyordu.

İstanbul piyasasının etkisiyle, 1484'ten 1540'a kadar olan dönemde Kili-Akkerman bölgesinde kendine özgü bir yerleşim süreci yaşandı.[3] Güney-kuzey ticaret yolunun Kefe'den Kili-Akkerman ile Aşağı Tuna iskelelerine kayması sonucu bölgenin içine girdiği ekonomik canlanış konjonktürüne ek olarak, İstanbul'un artan gıda ve hammadde talebi, Bucak'ın (Aşağı Besarabya'nın) bâkir ve bereketli topraklarında eşi görülmedik bir tarım ve hayvancılık patlamasına yol açtı. Bu göz kamaştırıcı gelişme, başlıca iki ekonomik faktörden kaynaklanıyordu. Birincisi, yükte ağır pahada hafif zorunlu ihtiyaç maddelerinin deniz taşıma maliyetinin düşük olmasıydı (taşıma maliyetleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgelerarası ticareti açısından en önemli etmendi). İkincisi, İstanbul piyasasında oluşan büyük talebin, olağanüstü bir nakit birikimine yol açmasıydı. Demek ki, bir doğu imparatorluğunun bünyesinde de bir pazar ekonomisi yükselebiliyor ve geri bir bölgede tarımın gelişmesi ile kolonizasyon üzerinde muazzam bir etki yapabiliyordu. Bu ilginç hususun ötesinde, bölgenin kalkınmasının hem

---

[1] Zirojevič (1987).

[2] McGowan (1983), xxiii-xxv; Barkan (1943), s. 230.

[3] Veinstein (1985), ss. 177-210.

kendine özgü çizgileri, hem de geleneksel Osmanlı tarımsal genişleme ve iskân yöntemleri çerçevesinde gelişme gösteren diğer bölgelerle ortak yönleri vardı. Yeni toprakların tarıma açılması ve iskânı ile mukataa sözleşmesi temelinde kiraya verilmesi, bu ortak yön ve yöntemlerin başlıcasıydı. Başkentin ve ordunun at, koyun ve sığır talebi arttıkça, 1538-70 arasında Akkerman, Bender ve Kili'nin taşrasında yeni yerleşimler başdöndürücü bir hızla türedi. Derken, bu kent ve kasabaların çevresindeki terkedilmiş veya yeni tarıma açılmış geniş topraklar, büyük tarım ve hayvancılık işletmeleri (*çiftlik, mezraa* veya *kışlak*'lar) şeklinde kullanılmaya başlandı. Zamanla birçoğu müreffeh köylere dönüşecektir (bkz Tablo I: 35).

Özgün anlamıyla göçerlerin kış kampı ve otlaklarını ifade eden *kışlak* sözcüğü, bu bölgede özel bir çağrışım ortaya çıkardı. Deniz yoluyla İstanbul'a büyük çapta hayvan ihracatıyla uğraşan yerel *askerî*'ler ve kentliler tarafından bu topraklar üzerinde kurulan hayvan çiftliklerine *kışlak* deniyor; bunlar bazen *mezraa* veya *çiftlik* diye de anılıyordu. Mevsimlik göç (transhumans) hareketleri çerçevesinde *kışlak*'lardan yararlanan göçerlerin, sınırlı ölçüde tarım yaptıkları da oluyordu.

Mukataa sözleşmesi temelinde kiralanıp işletilen bu *çiftlik*'ler zamanla el değiştirebildiğinden, bir vakitler bir *askerî*'nin tasarruf etmiş olduğu *çiftlik*'in daha sonra bir terzi veya köylünün eline geçmesi hiç de olağandışı değildi.[1] *Mukataalu* bir araziyi kiralayan kişi, hazineye maktu belli bir bedel öder, sonra da toprağı kendi açısından nasıl en kârlı olacağını düşünüyorsa öyle işletirdi. *Reaya* statüsündeki köylüleri toprağı işlemeye dâvet ettiği takdirde, onlardan öşür alırdı. Fakat *reaya*, özel olarak köylülük statüsünü belirleyen çift resmi gibi vergileri hazineye ya da hazinenin temsilcisine öderdi, çünkü "*reaya* sultanın" (ya da *timar* sahibinin) sayılırdı. Ancak sultanın araziyi *temlik* etmesi halinde, bu vergileri toplama hakkı da *mülk* sahibine geçerdi.

Kili-Akkerman bölgesinde, başlangıçta her biri oldukça geniş bir alanı kaplayan *çiftlik* ve *kışlak*'lar, zamanla normal boyutlardaki Osmanlı köylü *çiftlik*'lerine bölündü. 1542 tahririnde 89 *çiftlik* saptanmasına karşılık, 1570'de bu rakam 186'ya çıkmıştı.

Özetlersek; gerek devlet, gerek askerî sınıf mensupları, gerekse köylüler, köyden küçük veya dönemsel karakterdeki yerleşimleri geliştirmek için çeşitli yöntemlere başvurabiliyorlardı. Taşradaki vergi tabanını koruma ve geliştirme kaygısından yola çıkan devlet, bu tür toprakların iskâna açılması ve işletilmesinde başı çekiyordu. Devlet, daha düşük vergi yükümlülükleri ya da her türlü vergiden bağışıklık gibi dürtüler sayesinde gerek bireyleri, gerekse grupları terkedilmiş toprakları kiralayıp işle(t)meye özendirmekteydi.

---

[1] *Aynı eser*, ss. 197-99; ancak orada herkesin kiralayabileceği *mukataalu* topraklar yanlış olarak "askerî" topraklar diye vasıflandırılmıştır.

Tapu sisteminden daha elverişli koşulları içeren ve kiracıya esaslı bir avantaj sunan *mukataalu* kiralama sistemi, özellikle bu arazi kategorisi için geçerliydi.

Tablo I: 35
Kili ve Akkerman'da köyleşme

	1542		1570	
Yöre	Köy	*Çiftlik*	Köy	*Çiftlik*
Kili	2	—	4	29
Akkerman	13	—	34	157
Toplam	15	82	38	186

Kaynak: Veinstein (1985).

Osmanlı tahrir defterlerine bakılırsa, köylere ait görünenlerin yanısıra, çok sayıda "boş" çiftlik ve mezraa da, herhangi bir kentsel *kada*'nın (kadılık yetki alanının) sınırları içinde, şu ya da bu kent veya kasabaya "tâbi'" olarak kaydedilmiş bulunuyordu.[1] Bu durum, kent ve kasabaların, ekonomik varlıklarının vazgeçilmez koşulu olan bu tür yedek tarım topraklarına bağımlılığını yansıtmaktaydı. Zamanın yüksek taşıma maliyetleri gözönüne alındığında, kent ve kasabalar, oturanların ihtiyaç duyduğu (pamuk, odun, sebze, meyva ve hayvan derileri gibi) yiyecek ve yakacaklar ile hammaddelerin önemli bir bölümünü bu *lebensraum*'dan (hayat alanından) temin etmek zorundaydılar. Anlaşılan bu gibi köylerin ve köy-altı yerleşimlerin toplumsal ve ekonomik dinamikleri, asıl kırsal alanların "bağımsız" yerleşimlerine kıyasla son derece canlı ve karmaşıktı. Dolayısıyla kent ve kasabaların çevresindeki *mezraa*'lar çok özel çizgiler taşıyordu. Evliya Çelebi, Bursa'yı anlatırken "*mezraa*'larının çokluğu ve erzakının bolluğu"ndan söz eder.[2] Kent ve kasabaların yakınındaki köylerin birçoğu, kent olanaklarının cazibesine kapılan köy nüfusunun kente göçmesi sonucu, *mezraa* veya *çiftlik*'ler haline gelmekteydi. Böylece terkedilen köy arazisi, daha sonra varlıklı kentlilerce *mukataalu* olarak kiralanıp, bir çeşit malikâne *çiftlik* tipine dönüştürülüyordu. Tahrir defterlerinden, bu gibi *çiftlik* ve *mezraa*'ların kiracılarından çoğunun askerî sınıf mensupları ile hali vakti yerinde kentliler olduğunu görebiliyoruz. Asıl kırsal alandaki *mezraa*'larda genellikle tahıl ekilmesine karşılık, her büyükçe kent ve kasabayı çevreleyen çok sayıda bağ, bahçe ve meyvalıktan kente sebze ve meyva akıyordu.

[1] Faroqhi (1984), ss. 191-266.

[2] Evliya Çelebi (1896-1938), II, s. 12.

SİPAHİ VE KÖYLÜLER

Genellikle köy toplulukları, açık arazide yalnız ve her türlü çapulcunun saldırıp yağmalamasına karşı savunmasız bir durumdaydı. Bu nâzik konum, köylünün etkili bir koruma altına alınmasını, kırsal toplumun temel koşullarından biri haline getiriyordu. Batı'nın feodal beyleri gibi *sipahi* de, merkezî bir imparatorluk himayesinin gözle görülür, elle tutulur aracı olarak köyde yaşardı. Köyün dışarıdan saldırıya uğraması halinde, *sipahi*'nin derhal yerel komutana, *subaşı/zaim*'e haber vermesi, onun da yörenin bütün *sipahi*'lerini toplayıp yardıma koşması gerekiyordu. Sefer zamanında *sipahi*'lerin bir bölümü, bir koruma önlemi olarak köylerinde bırakılırdı. 1634 dolaylarında Henry Blount, *timarlı*'ların "oturdukları yörede korku ve saygı telkin etmek ve toprağın doğru dürüst ekilip biçilmesini sağlamak"la yükümlü olduklarını veciz biçimde dile getirmişti.[1] Ayrıca, taşradaki daha yüksek rütbeli komutanların, özellikle de *sancak* beylerinin, kendi yetki alanlarında dönem dönem teftişe çıkıp suçlu veya serserileri kovalama yükümlülüğü vardı. Ama onyedinci yüzyılın başlarında merkezî yönetim Anadolu eyaletleri üzerindeki kontrolünü fiilen yitirdiğinde, kentlerin gene nisbeten daha iyi korunabilmesine karşılık kırsal kesimlerde beyler, kendi kapıkullarını beslemek için artık bu teftiş gezilerini bahane ederek savunmasız köylülerden rastgele zoralımlarda bulunuyorlardı. Bu sırada çıkartılan *adaletnâme*'lerde, taşra yöneticilerinin temel görevleri şu sözlerle anlatılıyordu[2]:

> "Her diyara beglerbegi ve sancakbegi nasb olunub her birine müstakil hâsslar tâyin olunmakdan murad, vilâyet üzerine çıkub cem'-i emval eyleyüb memleket ve vilâyeti viran eylemek içün değildür. Belki vali oldukları vilâyette emr-i ma'ruf ve nehy-i münker idüb hilâf-ı şer'-i şerîf ve mugâyir-i kanun-i münîf bir ferde zulüm ve teaddi ittürmeyüb zuhûr eyleyen ehl-i fesadı hüsn-i tedarik ile ele getürüb muhtac-i 'arz ise habs ve 'arz eyleyüb değil ise şer' ile gereği gibi hakkından gelüb memleket ve vilâyeti her vechile hıfz ve hirâset [etmektir]."

Timarlı'lar, *çift-hane* sisteminin, köy topluluklarının ayakta kalmasını sağlayan hayatî bir parçasıydılar. *Reaya*'nın ise, kural olarak silâh bulundurması ve kullanması yasaktı. Buna karşılık, sultanî *kanunnâme*'lere de yansıdığı gibi, köylüler *sipahi*'yle de, köylerine gelip giden diğer hükümet temsilcileriyle de ilişkilerinde pek çok şeyden şikâyetçiydiler. Köylüyü

---

[1] Blount (1636), s. 583.

[2] İnalcık (1965b), s. 124.

koruyabilmek için, sancak kanunnâmelerinde özellikle vergi toplamaya ilişkin kurallar çok ayrıntılı ve kısıtlayıcı hale getirilmişti. Bu hükümlerden birine göre, *sipahi* hazır bulunmadıkça köylü mahsûlünü kaldıramaz, ambarlayamaz, ya da ağaçtaki meyvalarını toplayamazdı. Öte yandan kanun koyucular, ürünün çürüyüp bozulması tehlikesine karşı da bazı hükümler getirmişlerdi. *Timar* sahibi mahsûldeki *öşür* payını saptamak amacıyla köylüyle birlikte zamanında hazır bulunmadığı takdirde, bu görevi yerine getirmeye köy reisi, *kethüda*'sı veya imamı kanunen yetkiliydi. Ayrıca *sipahi*'lerin, gerek köylü ailesinin kendi tüketimini karşılamaya yönelik sebze, meyva ve bal kovanlarını, gerekse elle toplanıp devşirilen her türlü mahsûlü *öşür*'den muaf tutan kanuna pek kulak asmadıkları görülüyordu. Keza *sipahi*'ler, ormanlık ve çorak araziden köylülerce kazanılıp tarıma açılmış, ancak resmî tahrir defterlerine henüz kaydedilmemiş olan toprakların vergilendirilmesini yasaklayan kanunu da hiçe sayma eğilimindeydiler. *Sipahi*'lerin keyfî hareketleri arasında en yaygını ve önemlisi, çifte vergilendirmeydi. Çifte vergilendirme olanağı, kanun koyucunun birbirinin alternatifi olarak gözönünde bulundurduğu ödemelerin birlikte ve aynı anda uygulanmasına yol açan belirsizliklerden, iptal ve ilga edilmiş bir âdetin tekrar canlandırılmasından, ya da bizatihî kanun metnindeki karışıklıklardan kaynaklanabiliyordu. Örneğin bir köylü, hizmet yükümlülüğü çerçevesinde bir araba odun ve bir araba samanını getirip teslim ettiği halde, *sipahi* bir de bu hizmetlerin nakdî karşılığı olan parayı ayrıca isteyebiliyordu. Merkezî yönetim keyfî ve yasadışı zoralımlar (*zulüm* ve *teaddi*) konusunda pek duyarlı olduğundan, köylüler sık sık yerel kadı'nın hattâ Babıâlî'nin müdahelesine sığınıyorlardı.[1] Tabii rüşvet, her düzeyde söz konusuydu. Ama merkez bürokrasisi etkenliğini koruduğu ve rüşvetin oranı çok yüksek olmadığı sürece, şikâyet sistemi yürüyordu. Bu gibi kişisel veya kolektif şikâyet dilekçeleriyle başedebilmek için, onyedinci yüzyılda başkentte özel bir kalem ve defter ihdas edilmişti.[2]

1549 tarihli bir fermandan anlaşıldığına göre, köylerde bilfiil tarımla uğraşan yeniçeriler vardı. *Askerî*'ler için vergilendirmede özel bir muamele veya bağışıklık sözkonusu olmamakla birlikte, kanunlar, sultanın kapıkulları için bazı kişisel muafiyetler öngörüyordu. Örneğin onlar, bağımlı *reaya* köylüsünün tipik ödemelerinden olan *boyunduruk resmi*'nden muaftılar. Ayrıca kanun, *sipahi*'lerin yeniçerileri, *sipahi*'nin *öşür* payını ambarına veya pazar yerine taşımak gibi emek hizmetleriyle yükümlü tutmasını da yasaklıyordu. Keza *askerî*'ler, sıradan *reaya*'dan alınan pazar *bac*'ından veya *gerdek resmi*'nden de muaftılar.

---

[1] İnalcık (1989).

[2] Majer (1984), ss. 17-21; İnalcık (1988b).

BİR TOPLULUK OLARAK KÖY VE KÖY TİPLERİ

Köy tipleri bir coğrafî bölgeden diğerine değişkenlik gösterdiğinden ve ayrıca çeşitli etnik ve kültürel geleneklerden de etkilendiğinden, bir Osmanlı köyünden, hattâ Rumeli veya Anadolu köyünden söz etmek tümüyle anlamsızdır. Öte yandan, Osmanlı rejiminin, imparatorluğun toprak tasarrufu, vergilendirme ve taşra yönetimi sisteminden kaynaklanan bazı ortak özellik veya yeknesaklıkları doğurup doğurmadığı bir soru olarak ortadadır. Böyle bir soru, anlamını, imparatorluğun çekirdeğini meydana getiren Anadolu ve Rumeli eyaletlerinin, genel ve ortak bir hukuk ile *timar* rejiminin evrenselliğine tâbî kılınmış olmasından alır. Bu çerçevede, bir köy oluşturmak için belli bir yerde toplanıp oturan köylü ailelerinin varlığı yeterli değildir, çünkü öyle bazı kırsal yerleşimler vardır ki, köy sayılmamaktadır. Belirleyici bir faktör, Osmanlı imparatorluk düzeninin tuttuğu defterlere belirli bir süre yazılmış olmaktır. Bu resmî kayıt işlemidir ki, köyü, ekili arazisinin ve otlaklarının sınırları ile toplam vergi yükümlülüğünün miktarı (*hasıl*'ı) belli bir toprak ve komünal yaşantı birimi olarak tanımlar. Buna göre, köylü ailesi sayısının ya da ekilen arazi miktarının o kadar belirleyici olmadığı anlaşılmaktadır. Asıl tâyin edici olan, tarım temelli bir yerleşimin devamlılığıdır; *tahrir emini* bu yüzden, yerleşimin mezarlığı, su kaynağı, otlakları ve güvenilir yerel tanıklarca doğrulanabilecek sâbit sınırları olup olmadığını sorar, soruşturur. Çoğu zaman evliyadan birinin orada gömülü olması, köyün varlığının kesintisiz sürüp gittiğinin kanıtı sayılır. Yönetim, terkedilmiş köyleri eski hallerine getirmeye çalışmaktan geri durmaz. Başka bir deyişle, gelenekler ile imparatorluğun vergi tabanını koruma kaygısı, köy kuruluşuna yön veren başlıca ilkelerdir.

Çift-hane sisteminde köylü ailesi, toprağın tasarrufu ve işletilmesi açısından özerk bir birimdi. Osmanlı yönetiminin köyleri ise, genellikle bağımsız köylü hanehalklarından oluşan öbekler niteliğini taşıyordu. Tarım arazisini ortaklaşa tasarruf eden ve dönem dönem tekrar parselleyip dağıtan köyler çok nadirdi. Bunun istisnası, *mezraa*'larda geçici tarım yapan, ya da böyle topraklarda kalıcı olarak yerleşen göçerlerdi. Ama bu tür işletmeler bile zamanla, *tapu* sistemi çerçevesinde bağımsız *çift-hane* birimlerinden oluşan tipik "Osmanlı" köylerine dönüşüyordu. Dolayısıyla, klâsik Osmanlı rejiminin, belirli bir köy tipini imparatorluğun çekirdek bölgelerinin her köşesine yayma eğiliminde olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. *Tapu* sisteminde köylü, kentliden tamamen farklı vergisel ve diğer yükümlülükler içeren özgül bir konuma oturduğundan, her iki grubun açık seçik

tanımlanması gerekiyordu. Bu çerçevede köylü, köylü babadan olup, resmî tahrirde deftere bu şekilde yazılan ve fiilen de köyde oturan kişi demekti.

Köy topluluğu komünal karakterini, köye ait çayırlar, harman yeri, su kaynakları ve özellikle de otlaklar gibi ortak kullanım yerlerinden alıyordu. Köyün arazisi ve tarlalarını başkalarına, özellikle de otlatıcılara karşı korumak gerektiğinde, köy kolektif eylem içine girerdi. Köylülerin pek fazla hayvanı olmadığından, mevcudun otlatılmasında işbirliği de bir zorunluluktu. Bu, köylü hane halklarının en temel kaygılarından biriydi: Birlikte bir çoban tutar; bu çoban her sabah hayvanları köy meydanında toplayıp köyün civardaki ortak merasına götürürdü. Meranın korunması köyün ortak sorumluluğuydu ve bu, zaman zaman komşu köylerle "otlak kavgaları"na yol açardı. *Sipahi* ile köyün *kethüda*'sı ve imamı gibi ileri gelenlerinin, komünal hak ve çıkarları korumak uğruna, yerel kadı'nın hukukî yaptırımlarına başvurdukları olurdu. Sorun yerel ölçekte çözülemediği takdirde, köyün ortak dilekçe vermek veya bir heyet göndermek suretiyle doğrudan sultana başvurma hakkı vardı. Dolayısıyla herhangi bir yerleşimin köy olarak tanımlanması, bu iki unsurun varlığını gerektiriyordu: *Sipahi*, sultanın otoritesini ve çıkarlarını; ya köy halkı arasından seçilen ya da dışarıdan getirtilen, ama her iki halde de maaşı köylülerce ortaklaşa karşılanan *kethüda* veya imam ise, köy topluluğunu temsil ediyordu.[1]

Osmanlı rejiminde özgül toplumsal, yönetsel ve ekonomik koşullar, çeşitli köy tiplerine yol açabilmekteydi. Olağan köy tipinin yanısıra, bir dergâh etrafında toplanan bir derviş grubundan türeyen köyler de vardı ki, bunlarda köyün ilk baştaki karakteri dışarıdan da ziyaretçi çeken bir velî türbesiyle korunup, vergi muafiyetleriyle desteklenirdi. Bir kaplıca üzerinde veya yakınında kurulan köylerin, civardaki diğer köylerin pazar yeri haline gelmesi muhtemeldi. İmparatorluğun çekirdek bölgelerindeki köylerden birçoğu, devletin onlara yüklediği bazı hizmetleri sürdürme yükümlülüğüyle diğerlerinden ayrılıyor; kimisi dağ geçitlerini (*derbendci*) veya köprüleri bekliyor (*köprücü*), kimisi devlete ait madenlerde çalışıyor (*küreci*) veya pirinç üretiyor (*çeltükci*), kimisi ok ve yay (*okçular*) veya tereyağı temin ediyordu (*yağcı*). Anadolu ve Rumeli'deki köylerin bugünkü toponimisinin arkaplanında, bu Osmanlı geçmişi durmaktadır.

Köylerin sınırlarının saptanması hayatî önem taşıyordu. Herhangi bir köyün gelirleri kendisine dirlik, *mülk* veya *vakıf* olarak verilen kişi, tevcih edilen alanı tamı tamına bilmek zorundaydı. Nitekim bu husus, doğrudan doğruya dirlik sahipleri arasında, ya da onlarla komşu köyler veya hükümet temsilcileri arasında sık sık anlaşmazlık konusu olabiliyordu. Her dirlik sahibi, ancak defterde kendi üzerine yazılmış toprağın ve köylülerin gelirini

---

[1] Faroqhi (1980), ss. 87-99.

toplayabilirdi. Sınırlar, yerel kadı veya yardımcılarından biri tarafından belirlenirdi: Bunlar gerekli yerlere gider; güvenilir kişilerden durumu oracıkta soruşturup, ağaçlar, kayalar, dereler gibi yerel olarak bilinen işaretlere göre köy sınırlarını saptayan bir belge düzenlerlerdi. Sultan da, kadı'nın bu belgesi temelinde *sınırnâme* denilen başka bir belge çıkartırdı (*sınır*, Yunanca kökenli bir sözcüktür). Aslında bu köy sınırları, herhalde Osmanlı döneminden çok gerilere gidiyordu. Çok eskiden gelen gelenekler, komünal hakların kanıtı sayılmaktaydı. Köylülerin bu konudaki tutuculuğunu imparatorluk bürokrasisi de benimsiyor; sonuçta, kırsal peyzajın ve topoğrafyanın devamlılığının esas sorumlusu, devlet oluyordu. Tabii devletin konuya bu yakın ilgisi, vergi kaynaklarının korunmasının köy birimlerinin belirliliğine bağlı olmasındandı.

Köyde oturanlar büyük ölçüde değişebiliyor, ama köy, köyün adı ve köyün tarlaları aynı kalıyordu. Pek az köy, tahrir defterlerinden tümüyle silinip gitmekteydi. Terkedilmiş köyler çoğu zaman aynı adla *mezraa* olarak yazılıyor; sonra devlet onları eski hallerine getirmek için çeşitli önlemler almaya girişiyordu. Dolayısıyla her köy, her *mezraa*, her *çiftlik*, her otlak ve hattâ yerel ismiyle her bir tarla, defterler aracılığıyla saptanabiliyordu. Köydeki her birimin, genellikle ilk kayıtlı mutasarrıfından gelen, belirli bir adı vardı; böylece İstanbul'da bu tevcihleri yapan yetkililer de, yerel vergi mükellefi de, hangi birimin sözkonusu olduğunu bilebiliyordu. Her toprak biriminin belli adla anılması, yönetimi ayrıntılı bir kadastro yapmaktan kurtarıyordu.

Bütün bunlarla birlikte, köyler arasında kesin sınırların olmadığı; bu yüzden de yönetici zümre mensuplarının, geleneksel olarak komşu köylere ait sayılagelmiş, hem de hayli büyükçe toprakları kendi malikânelerine katıverdikleri durumlar, hiç de az değildi. Kadı mahkemeleri sicilleri, köy toplulukları ile toprak sahibi seçkinlerin sık sık sınır anlaşmazlığına düştüklerini ortaya koymaktadır. Bu gibi çatışmalarda merkezî hükümet sözümona tarafsız davranmak durumundaydı; ancak paşalar, vezirler, sultan kızları ve damatları gibi nüfuzlu toprak sahipleri ağır basıyor ve yüksek mevkilerinin verdiği avantajla arazilerini genişletebiliyordu. Çok rastlanan bir başka anlaşmazlık konusu, iki köyün birlikte işlediği topraklardı. Böyle hallerde kanun koyucu toprağın ortak tasarruf (*müşa'a*) altında olduğunu kabul ederdi. Bu takdirde *timar* sahipleri, vergilerini arazi sınırları temelinde değil, köylünün kime kayıtlı olduğuna bakarak toplarlardı. Köylü, işlediği toprak nerede olursa olsun, vergisini kayıtlı olduğu *sipahi*'sine öderdi. İki köy arasındaki alanın, bir dağ veya orman gibi büyükçe bir boz toprağı kapsaması halinde, iki taraf da bu toprağa sahip çıkamazdı. Böyle durumlarda her köyün sınırı, kendi yakasında ekili alanın bitip boz arazinin başladığı noktaya dayanırdı.

Özetlersek, imparatorluğun tarım alanlarının tamamı, geleneksel köy topluluklarından oluşuyor; bunların her biri teritoryal, komünal ve fiskal bir birimi ifade ediyordu. Her köy, köylü aileleri mevcuduna, ya da eldeki işgücüne göre kendi içinde *çiftlik* birimlerine veya bunların alt parçacıklarına ayrılıyordu. Ekonomik bir birim olarak varolabilmek için, her köyün, topluluğu yaşatmaya yeterli miktarda tarım arazisi, koşum ve kesim hayvanları için otlağı, genellikle köyden çok uzak olmayan bir çayırı, bir harman yeri, bir çeşmesi ve bir mezarlığı olmalıydı. Derelerin su gücünden yararlanabilen köylerde un değirmenleri de bulunuyordu. *Çiftlik*'leri veya bir tam *çiftlik*'ten küçük birimleri oluşturan tarlalar *dönüm* olarak ölçülüyordu (bir *dönüm* yaklaşık 920 metrekareydi). Tahıl tarlalarının etrafı genellikle bir hendek, çalılar veya taşlarla çevrilirdi.

Tarlalar genellikle tahıl üretimine veya nisbeten ucuz diğer bazı ürün türlerine hasredildiğinden, esaslı çevirme ve çitleme önlemleri gerekmiyordu. Yukarıda açıklandığı gibi, bugün de Orta Doğu'da görülen açık tarla sistemi, Osmanlı kırsal alanlarının çehresine damgasını vurmuştur. Mahsûlü başıboş gezinen hayvanlardan da, göçerlerin sürülerinden de korumak, köy halkı için çok önemliydi. Her köyün, masrafları elbirliğiyle karşılanan bir *kır bekçisi* veya *deştiban*'ı vardı. Sebze ve meyva bahçelerinin etrafı ise, tecavüz edilmemesi gereken taş duvarlarla çevrilirdi. II. Mehmed'in akıl hocası Ak Şemseddin, "duvarlarla çevrili otlağı"na bir çobanın sürüsünü soktuğunu duyunca son derece kızıp köpürmüştü. *Sipahi*, hayvanlarına göz kulak olmayıp başkalarının mahsûlünün zarar görmesine yol açanlardan özel bir para cezası toplardı.

toplayabilirdi. Sınırlar, yerel kadı veya yardımcılarından biri tarafından belirlenirdi: Bunlar gerekli yerlere gider; güvenilir kişilerden durumu oracıkta soruşturup, ağaçlar, kayalar, dereler gibi yerel olarak bilinen işaretlere göre köy sınırlarını saptayan bir belge düzenlerlerdi. Sultan da, kadı'nın bu belgesi temelinde *sınırnâme* denilen başka bir belge çıkartırdı (*sınır*, Yunanca kökenli bir sözcüktür). Aslında bu köy sınırları, herhalde Osmanlı döneminden çok gerilere gidiyordu. Çok eskiden gelen gelenekler, komünal hakların kanıtı sayılmaktaydı. Köylülerin bu konudaki tutuculuğunu imparatorluk bürokrasisi de benimsiyor; sonuçta, kırsal peyzajın ve topoğrafyanın devamlılığının esas sorumlusu, devlet oluyordu. Tabii devletin konuya bu yakın ilgisi, vergi kaynaklarının korunmasının köy birimlerinin belirliliğine bağlı olmasındandı.

Köyde oturanlar büyük ölçüde değişebiliyor, ama köy, köyün adı ve köyün tarlaları aynı kalıyordu. Pek az köy, tahrir defterlerinden tümüyle silinip gitmekteydi. Terkedilmiş köyler çoğu zaman aynı adla *mezraa* olarak yazılıyor; sonra devlet onları eski hallerine getirmek için çeşitli önlemler almaya girişiyordu. Dolayısıyla her köy, her *mezraa*, her *çiftlik*, her otlak ve hattâ yerel ismiyle her bir tarla, defterler aracılığıyla saptanabiliyordu. Köydeki her birimin, genellikle ilk kayıtlı mutasarrıfından gelen, belirli bir adı vardı; böylece İstanbul'da bu tevcihleri yapan yetkililer de, yerel vergi mükellefi de, hangi birimin sözkonusu olduğunu bilebiliyordu. Her toprak biriminin belli adla anılması, yönetimi ayrıntılı bir kadastro yapmaktan kurtarıyordu.

Bütün bunlarla birlikte, köyler arasında kesin sınırların olmadığı; bu yüzden de yönetici zümre mensuplarının, geleneksel olarak komşu köylere ait sayılagelmiş, hem de hayli büyükçe toprakları kendi malikânelerine katıverdikleri durumlar, hiç de az değildi. Kadı mahkemeleri sicilleri, köy toplulukları ile toprak sahibi seçkinlerin sık sık sınır anlaşmazlığına düştüklerini ortaya koymaktadır. Bu gibi çatışmalarda merkezî hükümet sözümona tarafsız davranmak durumundaydı; ancak paşalar, vezirler, sultan kızları ve damatları gibi nüfuzlu toprak sahipleri ağır basıyor ve yüksek mevkilerinin verdiği avantajla arazilerini genişletebiliyordu. Çok rastlanan bir başka anlaşmazlık konusu, iki köyün birlikte işlediği topraklardı. Böyle hallerde kanun koyucu toprağın ortak tasarruf (*müşa'a*) altında olduğunu kabul ederdi. Bu takdirde *timar* sahipleri, vergilerini arazi sınırları temelinde değil, köylünün kime kayıtlı olduğuna bakarak toplarlardı. Köylü, işlediği toprak nerede olursa olsun, vergisini kayıtlı olduğu *sipahi*'sine öderdi. İki köy arasındaki alanın, bir dağ veya orman gibi büyükçe bir boz toprağı kapsaması halinde, iki taraf da bu toprağa sahip çıkamazdı. Böyle durumlarda her köyün sınırı, kendi yakasında ekili alanın bitip boz arazinin başladığı noktaya dayanırdı.

Özetlersek, imparatorluğun tarım alanlarının tamamı, geleneksel köy topluluklarından oluşuyor; bunların her biri teritoryal, komünal ve fiskal bir birimi ifade ediyordu. Her köy, köylü aileleri mevcuduna, ya da eldeki işgücüne göre kendi içinde *çiftlik* birimlerine veya bunların alt parçacıklarına ayrılıyordu. Ekonomik bir birim olarak varolabilmek için, her köyün, topluluğu yaşatmaya yeterli miktarda tarım arazisi, koşum ve kesim hayvanları için otlağı, genellikle köyden çok uzak olmayan bir çayırı, bir harman yeri, bir çeşmesi ve bir mezarlığı olmalıydı. Derelerin su gücünden yararlanabilen köylerde un değirmenleri de bulunuyordu. *Çiftlik*'leri veya bir tam *çiftlik*'ten küçük birimleri oluşturan tarlalar *dönüm* olarak ölçülüyordu (bir *dönüm* yaklaşık 920 metrekareydi). Tahıl tarlalarının etrafı genellikle bir hendek, çalılar veya taşlarla çevrilirdi.

Tarlalar genellikle tahıl üretimine veya nisbeten ucuz diğer bazı ürün türlerine hasredildiğinden, esaslı çevirme ve çitleme önlemleri gerekmiyordu. Yukarıda açıklandığı gibi, bugün de Orta Doğu'da görülen açık tarla sistemi, Osmanlı kırsal alanlarının çehresine damgasını vurmuştur. Mahsûlü başıboş gezinen hayvanlardan da, göçerlerin sürülerinden de korumak, köy halkı için çok önemliydi. Her köyün, masrafları elbirliğiyle karşılanan bir *kır bekçisi* veya *deştiban*'ı vardı. Sebze ve meyva bahçelerinin etrafı ise, tecavüz edilmemesi gereken taş duvarlarla çevrilirdi. II. Mehmed'in akıl hocası Ak Şemseddin, "duvarlarla çevrili otlağı"na bir çobanın sürüsünü soktuğunu duyunca son derece kızıp köpürmüştü. *Sipahi*, hayvanlarına göz kulak olmayıp başkalarının mahsûlünün zarar görmesine yol açanlardan özel bir para cezası toplardı.

D TİCARET

8

İSTANBUL VE İMPARATORLUK EKONOMİSİ

DEV BİR KENTİN BESLENMESİ

İstanbul, bir yanda Karadeniz ve Tuna iskeleleri ile, öte yanda doğu Akdeniz'in, Arabistan'ın ve Hindistan'ın belli başlı kentleri arasındaki kuzey-güney ticaret ana-yolunun mihveriydi. İstanbul'da üslenen tüccar, hem Avrupa kökenli mamul malları, özellikle yünlü kumaşları, hem de biber ve diğer baharat ile boyalar başta olmak üzere şark ürünleri diye anılan malları ithal ediyordu. Bu kuzey-güney ticaretinin İstanbul'dan sonraki büyük transit merkezleri, Kefe, Kili ve Akkerman'dı; bunlardan Akkerman, özellikle İstanbul'un fethinden sonra, Kefe'nin yerini almış bulunuyordu. İstanbul tüccarı ve sanayileri, Karadeniz'e ve kuzey bölgesine yünlüler, hazır giysiler ve Bursa ipeklileri temin ediyordu ki, bunlara Polonya, İsveç ve Moskova prensliğinde de talep yüksekti. Ancak uluslararası ticaretten çok daha önemlisi, Karadeniz'in kuzeyi ile güneyi arasındaki bölgesel ticaretti. İmparatorluk yönetiminin başlıca sorunlarından biri, İstanbul'un muazzam nüfusunun ihtiyaç duyduğu temel yiyecek maddelerinin kesintisiz akışını sağlamaktı. Kitlelerin zaman zaman buğday ve un sıkıntısına düşmesi, hükümet için ağır sorunlar doğuruyordu.

Kent halkına her gün, üstelik makul fiyatlarla ekmek temini, hükümet için o kadar hayatî bir mesele haline gelmişti ki, veziriâzamın en önemli görevlerinden biri, her hafta bizzat çarşı teftişine çıkıp tahıl stoklarını, fırınları ve ekmek fiyatları ile kalitesini denetlemekti. Ciddî kıtlık zamanlarında sultan da kılık değiştirip gizlice çarşıya çıkar ve halka fahiş fiyatla ekmek sattığı tesbit edilen esnafı en ağır cezalara çarptırırdı. Kamuoyunda hoşnutsuzluk yaratmak, saltanatın altını oymakla bir tutulurdu ve sultan halka, onların günlük ekmeklerini kendine kaygı edindiğini göstermek zorundaydı. Gene darlık zamanlarında hükümet, fiyatları belirli aralarla yeniden hesaplayıp ayarlamak ve *imaret*'ler aracılığıyla yoksullara bedava tahıl dağıtmak suretiyle, sıkı bir fiyat denetimi uygular; erzak akışındaki gecikmeleri önlemek için değirmenlerin faaliyetini örgütleme ve hızlandırma işini üstlenirdi. Bazan tohumluk buğdayın üreticilere, piyasa fiyatının yüzde 50 kadar altında işine avans verildiği olurdu.

Onsekizinci yüzyıl başlarında İstanbul'un günlük tahıl tüketimi yaklaşık 200 ton olarak hesaplanmıştır.[1] İstanbul'un tahıl kaynakları, Tekirdağ limanı aracılığıyla Trakya ovalarını; Braila/İbrail, Isaccea/İsakçı ve Constanta limanları aracılığıyla Tuna havzasını; Burgaz'dan yüklenen Bulgar hububat mahsûlünü; Dobruca'dan Don nehrine kadar uzanan step kuşağının, Kili, Akkerman, Azak ve Kefe'den yüklenen ürününü; iskelesi Volos/Kuluz olan Tesalya ovasını; Foçalar ve İzmir üzerinden batı Anadolu'yu; nihayet Dimyat ve İskenderiye üzerinden ihraç edilen Mısır tahıl ve bakliyatını kapsıyordu. Başka bir deyişle, bütün bu bölgelerle imparatorluk başkenti arasında kolay ve hızlı bir deniz bağlantısı söz konusuydu. Esasen Mısır, daha Memlûk döneminden beri Hicaz'a da büyük miktarda tahıl sevkediyordu.[2]

Tablo I: 36
İstanbul'a deniz yoluyla ulaşan erzak

Gemilerin geldiği yer	Hamule	Gemi türü ve taşıma biçimi
Mısır	Baharat, pirinç, keten, kına, şeker, amonyum nitrat	Büyük gemiler (*kalyon*) ve *mirî* tekneler; küçük gemiler (*fırkata* ve *şayka*)
İzmir, Kuşadası, Edremid, Foçalar, Karaburun, İstanköy	Kuru meyvalar (üzüm, incir, vb)	*Mirî* tekneler
Marmara çevresi	Zeytin, üzüm, elma, armut, erik, kiraz, kayısı, vb sepetleri	*Mirî* tekneler (*kayık*)
Güney Karadeniz limanları	Elma, kestane	*Mirî* tekneler
Ege limanları	Turunçgiller	*İskaponya* denilen gemiler ile Sakız tekneleri
Giresun ve diğer güney Karadeniz limanları	*Nardenk*, fındık	*Mirî* tekneler
Erdek, Aydıncık, vb	Zeytin	*Mirî* tekneler
Gelibolu, Kemerburgaz, Boğaziçi, Kazdağı	Melas, küplere basılmış turşu	*Mirî* tekneler
Limni, Midilli, vb	Taze peynir	*Mirî* tekneler
Kili	Kurutulmuş Kili sığır eti	Gemiyle, 3 ve 7 *kantar*'lık çuvallarda
Trablusşam ve İzmir	Sabun	1.5 ve 3 çuvallarda *kantar*'lık

[1] Murphey (1988), ss. 230-34.

[2] Murphey (1988), s. 222'deki rakam yılda 48.000 ton, Faroqhi (1990), ss. 118-22'deki rakam ise bunun çok altındadır.

İstanköy ve çevresi	Limon suyu	*Mayestra* veya *darbuna* denilen gemiler
Edremid ve çevresi	Zeytinyağı, meyva	*Mirî* tekneler
Midilli	Zeytinyağı	*300, 600* ve *1000 kantar*'lık tekneler
Karadeniz limanları	Susam	*Şayka, mayestra, darbuna*
	Keten tohumu	*Şayka, mayestra, darbuna* ve Bartın *kayık*'ları
Galatz	Kaya tuzu	*Şayka, mayestra, darbuna*
Akdeniz ve Karadeniz limanları (esas olarak Tekirdağ, Volos, Kefe, Akkerman)	Arpa, darı	
Esas olarak Bandırma, Kemerburgaz, Bigados, Silivri, Çekmece	Saman	
Esas olarak Karabiga, Şehirköy	Bakla, çıralı odun	
Anadoluhisarı, Rumelihisarı, İzmit, Midye, Terkos, vb	Odun kömürü	
Ahtabolu, Bartın, İnebolu, Midye	Tomruk	
Akçay, Sakarya, Ereğli	Kereste	
Hora, Mürefte	Tuğla	
Enez, Şar	İrili ufaklı küpler	
İliyota	Sirke	
Girit, Kalyomoz/Kalimnoz	Harnup (keçiboynuzu)	
Varna yoluyla (Samakov'dan)	Demir	
Santor(in) adası, Foça	Sert değirmen taşı	
Boğaz'da Kavak	İnşaat taşı	
Kazdağı, Midilli	Meşe palamudu, çıralı odun, zift, zeytin	
Kazdağı, Edremid	Zeytinyağı, çam ağacı kabuğu	
Eyüp, Üsküdar	Yoğurt, kaymak	
Midilli	*Kaşkaval* peyniri	
Tekirdağ ve Çorlu, Eflak ve Karadeniz	*Tekerlek* peyniri	
Eflak ve Rumeli	*Tulum* peyniri	
İzmit, Darıca, Yalova	Musevi *kaşar* peyniri	
Talanda, Eğriboz, Anadolu	*Kızıl tekerlek* peyniri	
Karadeniz	Mum yapımı için içyağı	

Kaynak: İstanbul Belediye Kütüphanesi'nde muhafaza edilen, Cevdet Tasnifi B. 2'de kayıtlı, *Zilkade* 1092/1681 tarihli *ihtisab* defteri.

İstanbul, tahıl, et, deri ve kereste başta olmak üzere erzak ve hammadde ihtiyacının asıl büyük kısmını Karadeniz bölgesinden sağlıyordu. Bu bağımlılığın temelinde, toprağın verimliliği ve nufusa göre ürün fazlalarının büyüklüğü, düşük fiyatlar ve deniz ulaşımı yatıyordu. Hükümet nüfusa göre tahıl sevkiyatının yeterli miktarda olması ve zamanında yerine ulaşması için sıkı önlemlere başvuruyordu.[1]

İstanbul'un iaşesinde en büyük sorun, hiç kuşkusuz gemi taşımacılığıydı. Karadeniz'den İstanbul'a ağır yük taşımacılığı, esas olarak Boğaz'da Yeniköy'den faaliyet gösteren Rum armatörlerin sorumluluğuydu. İstanbul'dan yelken açan büyük gemiler sefer tarifelerine uyarken, buldukları navluna göre Karadeniz çevresindeki limanlara uğrayan daha küçük tekneler, İstanbul ile Karadeniz'in batı ve güney kıyıları, Marmara Denizi ve Ege adalarındaki iskeleler arasında sürekli gidip gelirdi (bkz Tablo I: 36). Karadeniz'de en elverişli seyrüsefer mevsimi, 15 Ağustos ile 30 Eylül arasında altı haftayla sınırlıydı. Kış aylarında ise, seyrüsefer hemen tamamen duruyordu. Bu koşullar, deniz taşımacılığı ve depolama işlerinin çok iyi örgütlenmesini gerektiriyordu.

İstanbul ile Karadeniz limanları arasında irili ufaklı her çeşit gemi çalışmaktaydı. 1483 tarihli bir gemi resimleri defterine göre, bir yıl içinde İstanbul limanına 2.019 gemi ve 2.265 küçük tekne gelmiş bulunuyordu.

1520 tarihli bir resmî raporda ise, İstanbul, Trabzon, Samsun ve Sinop limanlarından 70-80 dolayında geminin düzenli olarak Karadeniz'i geçip Braila/İbrail'e pamuklu ürünler, ipekliler, sof, incir, limon, vb. mallar götürdüğü, sonra da Niğbolu ve Vidin gibi Tuna iskelelerinden İbrail'e gelen tahılı orada yükleyip İstanbul'a taşıdığı anlatılmaktadır.[2] Tuna sancaklarının buğdayını Tuna ve Karadeniz üzerinden İstanbul'a taşımak, en ucuz ve ve mantıklı yoldu. Hükümet, bu temel metaın fiyatını olabildiğince düşük tutmak amacıyla, üreticiden bir defa gümrük vergisi alınmasını şart koşuyordu. Öte yandan, hükümet temsilcileri, yerel üreticiyi korumak için yerel fiyatların makul bir düzeyin altına düşmemesini de gözetiyorlardı. Fiyatların aşırı düşük olması, vergi tahsilâtını ve taşra *sipahi*'lerinin gelirini olumsuz yönde etkiliyordu. Hükümet, yerel kadı'lara koşulları dikkatle incelettiriyor ve her *sancak* için tahıl fiyatlarını ayrı ayrı saptıyordu.[3]

Onyedinci yüzyıl başlarında hükümet, Karadeniz havalisindeki Isaccea/İsakçı, Azak ve Burgaz limanlarından 17.000 ton kadar tahıl ve unun İstanbul'a taşınması işini, 56 gemi sahibinden oluşan bir konsorsiyuma ihale etmiş; sonuçta, bu konsorsiyuma ait 118 geminin yaptığı toplam 658 ayrı

---

[1] Murphey (1988), s. 222.

[2] Beldiceanu-Steinherr (1964b).

[3] Güçer (1952), ss. 58-60.

sefer, hükümete yaklaşık 5.5 milyon *akçe*'ye malolmuştu.[1] Navlun tarifeleri hayli yüksekti. Örneğin, Aşağı Tuna üzerindeki Isaccea/İsakçı'dan İstanbul'a tahıl taşıma ücreti *kile* (25.65 kgr) başına 8 *akçe*'ydi ki, bu, malın kendi değerinin yüzde 15'ini buluyordu.

TAHIL İKMALİ VE AVRUPA

Öte yandan gerek imparatorluk başkentinin gerekse seferdeki orduların iaşesi için o kadar hayatî önem taşıyan buğday ikmal kaynakları, İtalya'nın tahıl talebinden ve İtalyan kentlerinin ödemeye razı olduğu daha yüksek fiyatlardan da kuvvetle etkilenmekteydi. İşin özeti şuydu: Levant'ın bütün tahıl kaynakları üzerinde, Venedik ile İstanbul rekabet halindeydiler. İtalya'nın Osmanlı topraklarından yaptığı buğday ithalatının 1564-1600 döneminde gösterdiği düşüşün, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki nüfus baskısının bir göstergesi olarak alınabileceği öne sürülmüştür.[2] Ancak tahıl ticaretinde yıldan yıla görülen oynamalar; savaşlar, hükümet politikaları ve iklim gibi faktörlere de büyük ölçüde bağlıydı. Gözlenen değişikliklerin gerçekten nüfus artışıyla belirlenen uzun vâdeli eğilimler mi, yoksa başka değişkenlerin yol açtığı kısa vâdeli hareketlilikler mi olduğu sorusu, henüz cevaplanmış değildir.

Belli başlı kentlerde tahıl kıtlığı bildirimlerinin ne zamandan itibaren sıklaştığına bakarak Mustafa Akdağ, Türkiye'de uzun vâdeli bir tahıl sıkıntısının ancak onaltıncı yüzyıl ortalarında başgöstermiş sayılabileceğini öne sürmüştür.[3] Nitekim, büyük kentlerin ikmalinin giderek zorlaşmasından kaygıya kapılan hükümetin, asıl bundan sonra yasadışı buğday ticaretini önlemek için çok çaba sarfettiğini görüyoruz. Kıyı bölgelerinde yaygın olarak yürütülen kaçak buğday ticaretine ilişkin Osmanlı raporlarından, resmî fiyatların yüzde 20 üzerinde fiyat veren vurguncuların Avrupalı armatörlere satmak üzere büyük miktarda buğday stokladıklarını öğrenmek, ilginç olmaktadır. *Timar* sahiplerinin, beylerbeyileri ile sancakbeylerinin, yeniçerilerin, hattâ *ulema*'dan kişilerin bu kârlı ticarette aktif rol oynadığını anlıyoruz. Ancak Akdağ[4], Anadolu'da hissedilmeye başlayan uzun vâdeli kıtlığın asıl nedeni olarak, Avrupa'daki fiyatların daha yüksek olmasının yol açtığı kaçak ticareti değil, *çiftlik* sisteminin yaygınlaşması sonucu ekilen alanların hayvan yetiştiriciliğine kaymasını görüyordu. Aymard'ın kullanmış

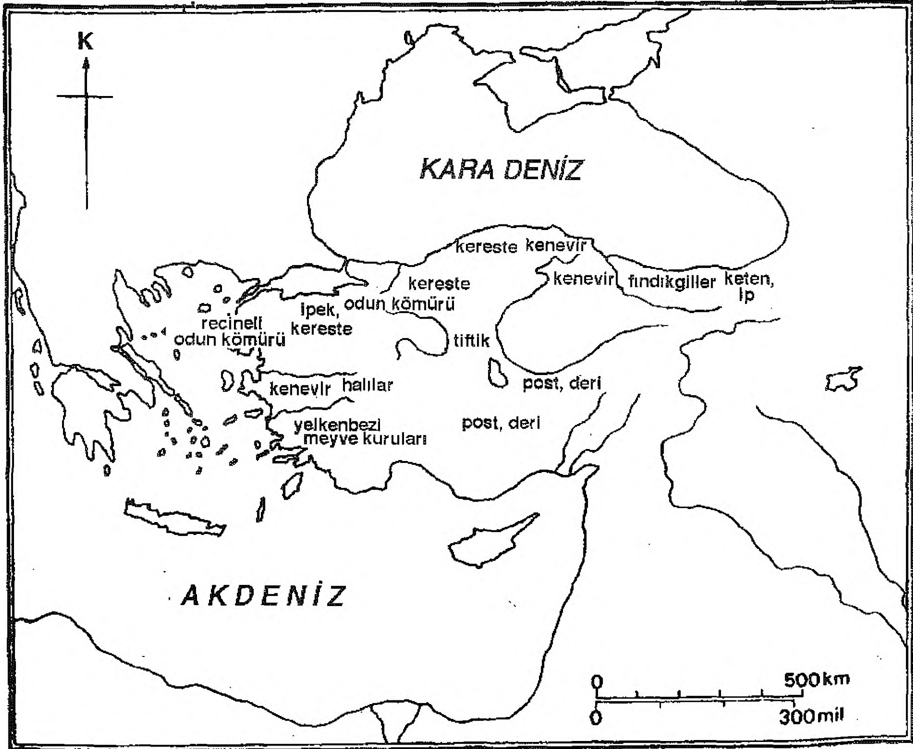
[1] Murphey (1988), ss. 226-28.

[2] İnalcık (1978a), ss. 80-83; krş. Cook (1972).

[3] Akdağ (1949), XV, ss. 390-95.

[4] *Aynı yerde.*

olduğu Venedik belgelerinin ışığında[1], onaltıncı yüzyılın ikinci yarısındaki tahıl ticaretini şu şekilde özetlemek mümkündür:

10 İstanbul'da pazarlanan Anadolu ürünleri.

Kaynak: McCarthy (1982), s. xxx.

1544-53	İtalya'da kötü hasat ve kıtlıklar; Türkiye'de olağanüstü bolluk ve düşük fiyatlar; 1552'de Türkiye'den toplam 300-400 bin *staia* (240 ilâ 320 bin hektolitre) ihracat
1553-60	İtalya'da kötü hasatlar (1553 yılı hariç) sürüyor; darlık ve savaş nedeniyle Osmanlı hükümeti ihracatı yasaklıyor
1565-67	Osmanlı ihraç yasağı sürüyor
1570-72	Osmanlı-Venedik Savaşı'nın yol açtığı ihraç yasakları yürürlükte

[1] Bkz İnalcık (1978a), ss. 80-83.

1574-75	Anadolu'da ve İstanbul'da kıtlık ve açlık
1582-88	Levant'tan ithalatta oynamalar
1588	İstanbul'da kıtlık
1589	Levant'ta büyük kıtlıklar
1590	İtalya'da büyük bir kıtlık; Baltık ülkelerinden buğday ithalatı
1591-93	Levant'taki buğday piyasalarının tekrar açılması
1594	Osmanlı yasakları; İtalya'nın kuzey ülkelerinden büyük çaplı ithalata yönelmesi
1595-1629	İtalya'nın buğday ihtiyaçlarının karşılanmasında Levant ile Baltık ülkeleri arasında rekabet

İster izinli ticaret, ister kaçakçılık yoluyla olsun, Ege bölgesi ile Arnavutluk, Venedik buğday alımlarının esas kaynağını oluşturuyordu. Venedik kaynaklarının 1564-65'te batı Anadolu'da gözlediği hububat darlığı ve yükselen fiyatlar, Makedonya ve Trakya'dan Küçük Asya'nın Ege kıyılarına doğru canlı bir buğday trafiğine yol açmıştı. Akdağ, çok iddialı bir genellemeye giderek, Batı ülkelerinin muazzam alımları nedeniyle onaltıncı yüzyılda batı Anadolu'da ve Marmara havzasında neredeyse kronik bir tahıl kıtlığı ile yüksek fiyatların hüküm sürdüğü sonucuna varmıştı.[1] Bu bir yana; İstanbul'da 1580'li yıllarda görülen darlıkları ve fiyat artışlarını, Venedik kaynakları, tahıl fazlalarının 1578-1590 arasında İran'da savaşmakta olan orduya kaydırılmasına bağlıyorlardı.

Venedik cumhuriyeti 1549'dan önce İtalya'nın kendi buğday üretim alanlarına yaslanmış; 1593'ten sonra ise Baltık ülkelerinden masif buğday ithalatı tabloyu bir ölçüde değiştirmekle birlikte, Levant ithalatını bütünüyle ortadan kaldırmamıştı. Nitekim 1600-1601 ve 1628-29 yıllarında fiyatlar yeteri kadar düşünce, buğday ikmalinde Levant tekrar Baltık ülkelerinin yerini aldı. Bu genel çerçeve içinde Levant'tan yapılan buğday ithalatındaki oynamalar, uzun vâdeli nüfus baskısı gibi kalıcı bir faktöre bağlanabilecek sürekli bir azalma izlenimi uyandırmıyor. Doğu-batı ticaretinde yeni bir dönemin başlangıcı gibi görülen, 1549-53'teki yüksek konjonktür dönemi, sadece Levant'ta hasatların olağanüstü iyi, İtalya'da ise çok kötü olması sonucu iki bölge arasında çok aşırı bir fiyat makasının meydana gelmesinden kaynaklanmış olabilir. Her halükârda, yüksek taşıma maliyetleri nedeniyle Levant'tan ithalat, ancak Levant'taki fiyatlar İtalya'daki fiyatların yarısından aşağı düştüğünde ekonomik fizibilite kazanıyordu. Hattâ fiyat, doğu-batı ticaretinin tek en kapsamlı göstergesiydi denilebilir.

İmparatorluğun başetmek zorunda kaldığı büyük sorun, İstanbul tahıl piyasasına sürekli ikmal yapmak ve aynı zamanda fiyatları düşük tutmaktı.

---

[1] Akdağ (1949), XV, s. 513.

Bu noktada, Osmanlılarda tarım arazisinin devlet mülkiyetinde olmasının ve *çift-hane* sisteminin de piyasaya düzenli tahıl akışını teminat altına almayı amaçladığını unutmamalıyız. Bu koşullarda İstanbul'un ve ordunun ikmali, sırf tüccara ve piyasanın özgür dinamiklerine bırakılamazdı. Zira kıtlık ve açlıkla birlikte yaşanan acılar, halkı da, askeri de isyanın eşiğine getiriveriyordu.

Ne ki, ticaret tekellerinin ve sâbit fiyat uygulamasının bazen istenenin tam tersi sonuç vermesi karşısında devletin zamanla daha esnek yöntemlere başvurması kaçınılmaz oldu. Köylünün ürününü devletin düşük tuttuğu fiyatlar üzerinden satmaya mecbur bırakılması halinde, teslimat istenenin altında ve gerisinde kalıyordu. Bu gerçekler hükümeti piyasa fiyatları üzerinden alım yapmak gibi daha liberal ve ekonomik bakımdan sağlam yöntemlere zorluyordu. Bu tür liberal yaklaşımlar, özellikle köylülerin desteğini kazanmanın önemli olduğu sınır bölgeleriyle etnik bakımdan hassas bölgelerde geçerlilik kazanıyordu. Macaristan'da 1593-1606 arasındaki kritik savaş döneminde, ordunun buğday, arpa ve et tedariki ya yerel pazarlardan, ya da Belgrad'daki depolar ile güney Macaristan kalelerinden nehir sevkiyatıyla sağlanıyordu.[1]

Karadeniz'de Burgaz, Varna, Kili ve Akkirman, Tuna üzerinde ise Vidin, Niğbolu, Rusçuk ve Silistre, hinterlandlarının buğday mahsûlü fazlalarının çıkış yaptığı en önemli iskelelerdi. Ege'de kaçak buğday ticaretini önlemenin zorluğuna karşılık hükümet, Boğazlardaki trafiğe hakimiyeti sayesinde Marmara ve Karadeniz bölgelerindeki üretimi çok daha yakından kontrol edebiliyordu. Darlık veya kıtlık dönemlerinde özel hükümet görevlileri, üretim alanlarında veya belli başlı çıkış noktalarında cebrî alımlara başvurmaktaydılar. Eflak ve Bogdan voyvodaları her yıl İstanbul piyasasına sâbit fiyatlar üzerinden belirli bir miktar tahıl tedarik etmekle yükümlüydüler.[2]

Bir Venedik *bailo*'su[3], yaygın kanıya göre sâbit fiyatlar üzerinden yapılan alımların, Osmanlı İmparatorluğu'nun buğday üretimindeki azalmanın başlıca nedenlerinden biri olduğu gözleminde bulunmuştu. Düşük fiyatlar knin tükettiği kaliteli yünlüler, mücevherat, kristal eşya, aynalar ve saatler gibi lüks emtiayı elde edebiliyorlardı.
Bu bağlamda, ticaretin yol açtığı gelir kaynakları da çok önemli sayılıyordu. İmodası Mihai Viteazul'un (Yiğit Mihai: 1594-1601) başkaldırısı ve gerekli sevkiyatı durdurması, İstanbul'da et ve buğday fiyatlarının tavana

---

1 Finkel (1988), ss. 138, 147-49, 155-59, 175-77.

2 Örneğin 1550'lerde bu iki prenslik saltanat ahırları (*istabl-i âmire*) için İstanbul'a her yıl neredeyse 5.000 ton arpa sevkediyordu; bkz Bulgaru (1969), s. 666.

3 *Bailo* Giovanni Moro'dan (1587-90) aktaran : Bulgaru (1969), s. 667.

vurmasına yol açmıştı.[1] Öte yandan Mısır da İstanbul'un bir diğer ikmal kaynağıydı ve Osmanlı payitahtına büyük miktarlarda buğday sevkediyordu.

İstanbul'un tahıl ve et talebindeki artışın, Dinyeper ile Varna arasındaki step kuşağını büyük bir ticarî tarım ve hayvancılık bölgesine dönüştürdüğünü daha önce görmüştük. Çok sayıda kuyu açmak ve yeraltı sularından yararlanmak suretiyle Tatarlar ve Türkmen Yörükler, ıssız Dobruca bozkırını iskâna açtılar. Onaltıncı yüzyılda yeni kurulan köylerin çoğu, yerel kuyu kazıcısının adını taşıyordu. Yörüklerin yoğun olarak yerleştiği kuzeydeki step kuşağının çıkış limanlarından olan Varna, yün, hayvan, deri ve deri ürünleri açısından canlı bir ticaret merkeziydi. Kili ve Akkirman'ı çevreleyen bozkırlarda da hayvan yetiştiriciliğinden tahıl çiftçiliğine benzer bir geçiş oldu. Tuna deltasında Braila/İbrail, Tuna boyları ile Karadeniz arasındaki başlıca transit limanı olarak serpildi. 1520'ye gelindiğinde Trabzon, Sinop, Samsun, İstanbul ve Avrupa'dan yılda 80 küsur gemi bu limana uğruyordu.[2] Vidin gibi en uzak Tuna iskelelerinden kalkan gemilerin boşalttığı tahıl, kumaş ve demir ürünleri ya yerel piyasada satılıyor, ya da doğrudan doğruya deniz teknelerine aktarılıyordu.

İstanbul pazarının bölgesel tarım üzerindeki yapısal etkisinin bir başka ve çok ilginç örneği, Marmara Denizi'nin güneyindeki sahil köyleridir. Gemlik körfezinin güneyinde kıyıya paralel uzanan tepelerin denize bakan yamaçlarında yer alan Kurşunlu, Seki, Mudanya, Bigados, Stos ve Koçi gibi Rum köyleri, esas olarak şarap, zeytin ve meyva üretiyorlardı ve tamamen İstanbul piyasasına bağlıydılar. Ve iç bölgelerin buğday ve arpa üreten köylerine göre çok daha yüksek bir yaşam standardları vardı.[3] Osmanlı hükümetinin, bu Rum köylerinin refah düzeyini korumak amacıyla onları bir *selâtin vakfı* bünyesi ve statüsünde toplaması, etnik, ekonomik ve toplumsal karakterlerini tâ yirminci yüzyıla değin sürdürmelerini sağlamıştı.

Süt ile yoğurt ve taze kaymak gibi süt ürünlerine olan talep, İstanbul'u çevreleyen kırsal alanda çok sayıda mandıranın kurulmasına yol açmıştı. Özellikle Eyüp ve Üsküdar bölgelerinde bu mandıra çiftliklerin birçoğu, kâr potansiyelinin cezbettiği seçkinler zümresine aitti. İmparatorluğun önemli bir bölgesel ticaret sektörü de İstanbul'a eski (dinlendirilmiş) peynir tedarikini kapsıyordu. Eflak, Rumeli ve bazı Karadeniz limanları İstanbul'a önemli miktarda *tekerlek* ve *tulum* peyniri ihraç ediyordu. Limni ve Midilli adalarından ise, taze peynir ile anakaradaki İzmit, Darıca ve Yalova gibi civar kasabalarda üretilen Musevi *kaşar* (koşer, kaşer) peyniri ihracatçısı olarak söz edilmekteydi.

---

[1] *Aynı eser*, s. 671.

[2] Cvetkova (1971), s. 323.

[3] İnalcık (1993).

Taze meyva, zeytin, melas ve turşu gibi, yükte ağır, pahada hafif ve bozulmaya yatkın ürünlerin kaynağı, Marmara çevresindeki bereketli ovalar ve vadilerdi. Başka bir deyişle buralarda, o devâsâ İstanbul pazarına bağlı bir bahçıvanlık sektörü gelişme gösterdi. Elma, fındık, kestane ve turunçgiller gibi başka bazı meyvalar daha uzak yörelerden; kuru üzüm ve incir batı Anadolu'dan; fındık Trabzon ve Giresun'dan; kestane de güney Karadeniz ile Bursa'dan geliyordu. Turunçgillerin önemli bir kaynağı, Ege'deki İstanköy (Kos) adasıydı. Zeytin ve kitlelerin temel besin maddelerinden olan zeytinyağı, esas olarak en yakındaki Edremid ve Midilli'den, ama aynı zamanda Atina civarındaki vadilerin zengin koruluklarından ithal ediliyordu.

ULUSLARARASI TİCARET: GENEL KOŞULLAR

KAPİTÜLASYONLAR VE YABANCI TÜCCAR TOPLULUKLARI

Osmanlıların Avrupa ile ilişkilerinde İslam Hukuku'nun ilkeleri egemen ve bağlayıcıydı; dolayısıyla bunları gözardı eden her inceleme anlaşılırlıktan yoksun kalmaya mahkûmdur.[1] Esasen bu bağlayıcılık nedeniyledir ki, kapitülasyonların veya kapitülasyonlara ilâvelerin tevcihi, daima Şeyhülislâm'ın onayından geçmek zorundaydı. Ancak bir kere bu belirtildikten sonra, Osmanlıların din-dışı hükümet faaliyetleri alanında, örneğin gümrük düzenlemelerine ve ticarî vergilendirmeye ilişkin bazı pratik uygulamaları da benimsedikleri ve böylece birtakım Bizans ya da İtalyan yöntemlerinin sultanî hukuk bünyesine girdiği ayrıca kaydedilmelidir.[2]

1800'den önce Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasındaki uluslararası ticarette, yalnız ulaştırma maliyetleri değil, dinî ve kültürel bakımdan birbirine rakip iki dünya arasında sık sık başgösteren çatışmalar, sürekli sınır savaşları ve korsanlık faaliyeti de belirleyici bir rol oynuyordu. Bununla birlikte, karşılıklı ekonomik bağımlılık hükmünü yürütüyor ve her iki tarafı savaş halindeyken bile yakın ticarî ilişki içinde olmaya zorluyordu. İmam-sultan, İslâmî *aman* ilkesi doğrultusunda, Osmanlı topraklarında ikamet, seyahat ve ticaret için gerekli güvenceleri, Darülharp'ten sadece "dostluk ve samimî iyi niyet" sözü veren gayrimüslimlere tanırdı. Dolayısıyla, Müslümanlara düşman sayılan ülke veya kişiler bu gibi resmî güvencelerden yoksundu. Böyleleri Osmanlı topraklarına girdiklerinde herhangi bir müslüman tarafından esir alınıp köle edinilebilirdi. Örneğin, esas olarak sultanların Fransız veya İngilizler gibi "dost" uluslara tanıdıkları ticaret özgürlüğünden Habsburgları yararlandırmamaları nedeniyle, Avusturya ile ticaret onsekizinci yüzyıla kadar büyük bir gelişme göstermemişti. Görülecektir ki, herhangi bir ülkenin Levant ticaretinde işlerinin iyi gidip gitmemesi de, Babıâlî'nin siyasî lütuf ve kararına bağlıydı. Öte yandan, onaltıncı yüzyılın ikinci yarısına kadar kapitülasyon alamamış Batı ülkeleri dahi, ya kapitülasyon sahibi bir ülkenin bayrağı altında seyahat ve ticaret ayrıcalığından, ya da Cenova, Venedik ve Dubrovnik'lilerin aracılığından yararlanarak, Levant'ta rahatça faaliyet gösterebiliyordu.

---

[1] Genel olarak kapitülasyonlar hakkında, bkz İnalcık (1971).

[2] Anhegger ve İnalcık (1956), no. 30, 33, 34, 35, 36, 45, 53, 56, 59.

Herhangi bir kapitülasyonun temel ilkesi, daima, gayrimüslimlerin dostluk sözü karşılığında İslâm cemaatinin başı tarafından onlara resmen tanınan veya verilen bir *aman*'dı. Çoğu zaman Osmanlılar, bu gibi sözleri bir çeşit ittifak gibi yorumlamaya yatkındılar. Kapitülasyonlar, *ahdname* olarak bilinen belge kategorisine dahildi. *Ahdname* tek taraflı olarak verilir; ancak bu yolla tanınan ayrıcalık, onu bağışlıyanı Tanrı önünde yeminle bağlardı.

Karşı tarafın verdiği "dostluk" sözü temelinde Osmanlılar, belgede açıkça belirtilmemekle birlikte, aynı ayrıcalıkların kendi tebaalarına tanınmasını beklerlerdi. Osmanlı tâbiyetindeki gayrimüslimler, özellikle de Yahudiler, Ermeniler, Rumlar ve Slavlar, yabancı ülkelere uzanan bu Osmanlı himayesinden yararlanarak daha onbeşinci yüzyılda Venedik, Ancona ve Lviv'de (Lvov) canlı ticaret kolonileri kurmuşlardı. Ayrıca, Dubrovnik (Raguza) kent-devleti vatandaşlarının ticaret ve denizcilik faaliyeti de, Osmanlı üst- egemenliği altında olmaları sayesinde onaltıncı yüzyılda göz kamaştıran bir gelişme göstermişti (bkz aşağıda, s. 278-290). Ülke dışındaki Osmanlı kolonileri, Müslüman Türk ve hattâ İranlıları da kapsıyordu. Onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında Venedik'teki Müslüman kolonisi, 1592'de kendi *fondaco dei Turchi*'sine kavuşacak kadar büyümüştü. Bununla birlikte bu kentteki Müslüman tüccara daima şüpheyle bakılıyor, hattâ tâciz edildikleri görülüyordu.

Kapitülasyon vermekle Osmanlılar, başvuran devletten daha çok siyasî avantajlar koparmayı, yani Hıristiyan dünyası içinden müttefik edinme fırsatını öngörüyorlardı. Örneğin Venedik, çoğu zaman bu tür ticarî ayrıcalıklarla tarafsızlaştırılabiliyor ve güçlü donanmasını haçlı zihniyetindeki Papaların emrine vermesi önlenebiliyordu.[1] Fransa, İngiltere ve Hollanda gibi Batı ulusları ise, kapitülasyonlarını, Babıâlî tarafından gerek Habsburglar ve Papalık gibi ortak düşmanlara, gerekse "putperestliğe karşı savaş" içinde görüldükleri bir dönemde koparmışlardı.

Bunun yanısıra Osmanlılar, Avrupa ile ticaret ilişkileri sayesinde, kalay, kurşun ve çelik, barut ve kimyasal maddeler, özellikle de altın ve gümüş sikkeler gibi nadir veya stratejik öneme sahip malları, ya da seçkinler zümresinin tükettiği kaliteli yünlüler, mücevherat, kristal eşya, aynalar ve saatler gibi lüks emtiayı elde edebiliyorlardı.

Bu bağlamda, ticaretin yol açtığı gelir kaynakları da çok önemli sayılıyordu. İmparatorluk hazinesi, gümrük resimlerinden sağlanan büyük nakit akışına her zaman şiddetle muhtaçtı. İşte bu nedenlerle sultanlar, kapitülasyon hükümlerine uyulmasına özen gösterirlerdi. Kapitülasyon güvenceleri imparatorluk kanunlarının üzerindeydi ve sultan, yerel makamlara kapitülasyon düzenlemelerine titizlikle riayet edilmesini

---

[1] Setton (1976-84), II, ss. 44-46, 146-49, 155, 396-98, 425-29, 438-43.

emrederdi. Onsekizinci yüzyılda Avrupa devletlerinin Osmanlılara askerî üstünlük sağlamasına paralel olarak, Avrupalılar bu kapitülasyonları bağlayıcı ikili andlaşmalar gibi yorumlamaya başladılar. Bu noktaya kadar, kapitülasyon sahibinin "ahde vefa" gösterip göstermediğinin, dolayısıyla da kapitülasyonun geçerliliğini yitirip yitirmediğinin takdiri, tamamen ve yalnızca sultana aitti. Ayrıca, her sultan tarafından şahsen tanınan kapitülasyonların haleflerince yenilenmesi şarttı ve bu, yeni hükümdara değişiklik olanağı veriyordu. Buna karşılık Avrupa ülkeleri de her yenilemede ek hükümler getirmek suretiyle pratikte geçerli uygulamaları resmî yaptırımlara bağlamaya, ya da ilk belgenin kapsamını genişletmeye çalışıyorlardı. Daha önce de belirttiğimiz gibi, böyle her yeni hüküm Osmanlı yönetimince dikkatle inceleniyor ve dinî-hukukî makamların onayına sunuluyordu. Osmanlı limanlarını boykot etmeye, dolayısıyla da gümrük gelirlerini azaltmaya yönelik tehditler, Osmanlıları endişeye sevkederken, tabii hediye ve rüşvetler de Babıâlî'yi bu gibi ek maddeler konusunda ikna etmeye yarıyordu.

YABANCI TÜCCAR TOPLULUKLARI

Osmanlı yönetimi açısından yabancı tüccar toplulukları, birer *millet* veya *taife*, yani belirli bir temsilci veya konsolosa bağlı olarak örgütlenmiş özerk birer grup veya topluluk durumunda idi. Konsolosların sultandan aldıkları beratlarda, sözkonusu toplulukların ayrıcalıkları onaylanır, konsolosun kararlarının Osmanlı makamlarının işbirliğiyle yürütülmesi taahhüt edilirdi. Temelde bu durum, Osmanlıların kapitülasyonları nasıl anladıklarından kaynaklanıyordu. Osmanlılar, Bizans'ın Cenovalılar ve Venediklilerle ilişkilerinde başına gelenlerin daha başından beri farkındaydılar; bu yüzden, Avrupalı tüccar topluluklarının bağımsız koloniler oluşturmasına izin vermiyor ve belirli toprak hakları elde etmelerine asla olanak tanımıyorlardı. İstanbul'da oturan daimî elçiler bile sadece kendi *millet*'lerinin temsilcileri olarak görülmekteydi. Ne var ki, 1600'lere gelindiğinde, gerek Fransız ve İngilizlerin sahneye çıkması, gerekse Babıâlî'nin ekonomik ve politik bakımdan Batılılara gitgide artan bir bağımlılık içine girmesiyle birlikte, Avrupa'nın ülke-dışı haklar kavramı (başka bir deyişle, bir ülkedeki insanlardan bazılarının, o ülkenin kanunlarına tâbi olmayabileceği anlayışı) yaygınlık kazandı. Daha geç tarihlerde tanınan kapitülasyonlarla konsoloslar, elçinin vekil ve yardımcıları olarak tam bir diplomatik dokunulmazlık kazandılar. Böylece herhangi bir konsolos, yetki alanındaki tüccar topluluğunun bütün işlerini gözetme konumuna yükseldi. İthal edilen malları kaydedip elçi ve kendisi adına gerekli bedelleri toplamak, ona düşüyordu. Ulusunun hiçbir gemisi, onun izni olmadan limandan ayrılamazdı. Temsil ettiği ulusun mensupları arasındaki anlaşmazlıkların

çözümünü ve dâvâların sonuçlandırılmasını, kendi ülkesinin yasa ve geleneklerine göre gerçekleştiriyordu. Ancak *taife*'si mensupları ile Müslümanlar arasındaki ceza dâvâları ile diğer şikâyetlerin, Osmanlı mahkemelerinde görülmesi gerekiyordu. Bununla birlikte, yabancıların âdil olarak yargılanmasını teminat altına almak amacıyla kapitülasyonlara her defada yeni maddeler eklenmekteydi. Örneğin, herhangi bir dâvânın görülebilmesi için *dragoman*'ın mutlaka hazır bulunması gerektiği, daha 1521'de verilen Venedik kapitülasyonlarında hükme bağlanmıştı.

İstanbul dışında en kalabalık yabancı *millet*'ler İzmir'de oturuyordu. Onaltıncı yüzyıl sonlarından itibaren esas olarak İngilizlerin, sonra da Fransız ve Hollandalıların tüccar toplulukları kurmalarına karşılık, Venediklilerin sayısı çok azdı. Sayda'da (Sidon) Fransızlar; Halep'te Fransızlar ve sonra başka milliyetler; Kahire'de gene Fransızlar, Venedikliler ve bir süre için de İngilizler, en büyük *millet*'leri meydana getiriyordu.

Millet'in kendine mensup bireylerin suç ve borçları için kolektif sorumluluk taşıması, daha en erken tarihlerdeki kapitülasyonlardan itibaren kabul edilmiş bir ilkeydi. Korsan saldırıları ya da *millet*'in bir mensubunun tasarrufundaki bir iltizamdan doğan bir kamu borcunun ödenmemesi halinde, Osmanlı yönetimi ilgili ulusa kolektif bir para cezası biçerdi. Yabancıların şikâyetleri, en çok ("zorla ve keyfî olarak elkonan şey" anlamına gelen Arapça *'awân* sözcüğünden türeyen) *avania*'lardan, yani yerel makamların, özellikle de beylerbeyi veya sancakbeyleri ile gümrük görevlilerinin yabancı tüccardan aldığı ücret veya hediyeler üzerinde toplanıyordu. Avrupa konsolosluk raporlarında bu *avania*'lardan sık sık söz edilmekteydi.[1] Bunlar, kolaylıkla tüccar üzerinde ağır ve keyfî bir yük haline geldiğinden, ticaretin normal mecrasından çıkması tehlikesini doğuruyordu. Sonunda, konsoloslar *avania*'ları toptan karşılayabilmek için tüccardan *cottimo* denen özel bir ödenti toplamaya başladılar. Zamanla bu bedel, düzenli bir vergi niteliğine büründü. *Avania*'lara son vermek amacıyla Avrupa ulusları, ısrarla kapitülasyonlara yeni maddeler koydurtmak istiyorlardı.

Kapitülasyonlar çerçevesinde gayrimüslim yabancılar, bütün Osmanlı topraklarında serbestçe dolaşma ve ticaret yapmaya izinliydiler. Ama pratikte yabancı ulusların mensuplarının yalnızca bazı limanlarda, üstelik o limanların yalnızca bazı mahalle veya kervansaraylarında ikamet etmelerine olanak tanınıyordu. İzmir, Halep ve Galata'da ise, yabancılar geniş bir hareket serbestisine sahiptiler.

Seyahat Osmanlı tebaasından bireyler için bile genellikle tehlikeler taşıdığından, yabancılar için sınırsız bir serbesti aslında pratik olmaktan uzaktı. Her yabancı tacir veya ziyaretçinin, seyahat güvenliği için sultandan

[1] Masson (1896), ss. 1-4.

veya yerel *kadı*'dan özel bir yetki belgesi alması şarttı. İslâm Hukuku'na göre, her Müslüman, kapitülasyon güvencelerinin kapsamına girmeyen herhangi bir gayrimüslim yabancıyı esir alıp köleleştirebilirdi. Bu yüzden, yabancıların Müslümanlar gibi giyinmesine ve yolculuk sırasında silâh taşımasına bile izin veriliyordu. Yabancıların ikametgâhları genellikle dokunulmaz kabul edilirdi; ancak aranan suçluları, köleleri veya kaçak malları barındırdıklarından şüphe edilirse, Osmanlı yetkilileri bu evleri de aramaktan geri durmazlardı. İzmir rıhtımında oturan yabancılardan, arka kapılarından gemilere kaçak mal yüklerken yakalananlar olduğunu biliyoruz.

Kapitülasyonların başlangıçtaki metnine, yabancı tüccarın malvarlığını güvence altına almak amacıyla daha sonra birçok yeni madde eklendi. Osmanlı topraklarında ölen bir tacirin mirasçısı veya mirasçılarının başka diyarlarda ikamet ediyor olması halinde, ölenin terekesi yerel kadı tarafından emanete alınıp konsolosa ya da ölenin ortakları veya arkadaşlarına aktarılırdı. Kadı'nın, ölen tacirin işlerini sonuca bağlaması için bir vekil ataması olağandı.

İslâm deniz hukuku, kapitülasyonlar yoluyla ve özellikle Osmanlılar döneminde gelişme gösterdi. Sultan, kapitülasyon sahibi uluslara seyrüsefer özgürlüğü tanıyor; Osmanlı korsanlarına karşı dahi güvenceler veriyordu. Yetkililer kapitülasyon sahiplerine Osmanlı limanlarında demirleme yeri göstermek, Osmanlı kıyılarının herhangi bir noktasında su ve erzak ikmali yapmalarına olanak tanımak zorundaydılar. Bazı kapitülasyonlarda, devletin yabancı gemileri ve mürettebatını zorla kendi hizmetine almasını önleyici özel bir hüküm yer alıyordu. Gene yabancılara, gemileri karaya vurduğu takdirde yardım ve himaye sözü de veriliyordu. Bazı raporlarda dile getirilen durumların vahametine bakılırsa, bu tür güvencelere gerçekten de ihtiyaç duyuluyordu.

Osmanlılar, Ege Denizi, Karadeniz, Kızıldeniz, İstanbul ve Çanakkale Boğazları ile Otranto Boğazı üzerinde egemenlik iddiasındaydılar. Sultanın donanması Hıristiyan korsanları caydırmak amacıyla bu sularda kol gezmek durumundaydı. Karadan top menziline giren kıyı sularının doğrudan Osmanlı egemenliğinde olduğu kabul ediliyordu.

Düşman ülkelere ihracı yasaklanmış mallara ilişkin kanun ve yönetmelikler, Osmanlı makamlarının sık sık yaptığı teftişlerle uygulanmaya çalışılıyordu. Yasaklanmış malları düşman ülkelere götürmekte olan gemiler yakalandığı takdirde, deniz devriyesi sadece sözkonusu malları müsadere etmekle kalmaz; tekneye de elkoyar ve mürettebatı ile yolcularını esir edip köleleştirirdi.

KAPİTÜLASYONLARIN TARİHÇESİ

Ondördüncü yüzyılda, batı Anadolu'da yeni kurulmuş bulunan Türkmen beylikleri, yani güneyden kuzeye sayacak olursak Menteşe, Aydın, Saruhan, Karesi ve Osmanlılar, *gaza* veya *cihâd* ruhuyla doluydular; kendilerini *gazi* devletleri olarak görüyor, Küçük Asya'yı denetimlerinde bulunduran Moğollara karşı, kendi meşruiyet ilkeleri olarak İslâmî Kutsal Savaş kavramına yaslanıyorlardı. Hattâ Anadolu'nun Timurtaş ve daha sonra Eretna gibi Moğol valileri dahi, eşi görülmedik bir *cihâd* coşkusunun sardığı yerli nüfusa ayak uydurmak için, İslâmî Kutsal Savaş'ı destekler gözükmeye başlamışlardı. Küçük Asya'daki derin değişim, bu güçlü etmen olmaksızın açıklanamaz. Buna karşılık, sözkonusu beylikler bir kere iç bölgelerden çıkagelen Müslüman *ulema*'nın giderek daha fazla etkilediği küçük İslâm sultanlıkları niteliğine büründüklerinde, ticarî çıkarları önde tutan yeni bir eğilim, devlet politikasına damgasını vurur oldu. Bunun yararları açıktı: zengin yönetici zümre artık Avrupa'nın lüks emtiasına ihtiyaç duyuyor; ticaret, gümrük gelirleri yoluyla hatırı sayılır bir nakit akışı sağlıyor; bir Müslüman tüccar sınıfı yükselip, ister mültezim olarak, ister başka kimlikleriyle, devlet politikasını etkileyebilecek konuma geliyordu. Batılı müşteriler için tahıl ve pamuk yetiştirmekle uğraşan yerleşik Türkmen nüfus bile artık "kâfir"lerle barışçı ilişkilerden yanaydı. Böylece uc boylarının sürekli Kutsal Savaş'ını temsil eden ve bu Kutsal Savaş'tan sağlanan ganimet ya da *gaza malı* ile zenginleşen kesimlerle, refah düzeyi "kâfir"lerle barışçı ticaret ilişkilerine bağlı olan kent sâkinleri, tüccar ve tarımcılar arasında bir çatışma başgösterdi. Bu durum, sözkonusu emirliklerin 1331-75 yıllarında Venedikliler ve Cenovalılar ile imzaladıkları ticaret sözleşmelerine yansımıştır.[1] Sınırdaki *gazi*'ler ile merkez arasındaki çatışma, dramatik ifadesini, Aydın Beyi Mehmed Bey'in iki oğlu arasındaki anlaşmazlıklarda buldu: bunlardan İzmir'de üslenen Gazi Umur, güçlü filosuyla Ege çapında yaygın bir gaza faaliyetini sürdürürken, Hızır Bey, bu dönemde batı Anadolu'nun başlıca ticaret merkezi olan (ve Latinlerin Altoluogo dediği) Ayasoluk'ta oturuyordu.[2] Osmanlı emirliğinde de benzer bir çatışma, Sultan Orhan döneminde, oğlu ve sınır *gazi*'lerinin lideri Süleyman Paşa'nın,

---

[1] Bkz Zachariadou (1983), ss. 123-73. Bu ticaret sözleşmelerinin en erken tarihlisi, 1331 Nisan'ında Duca di Candia (Kandiya Dükü) Marino Morosini ile Menteşe emiri Orhan arasında aktedilendi. Bunu, 1337 ve 1353'te dük ile Aydın emiri, 1337, 1358 ve 1375'te de dük ile gene Menteşe emiri arasında aktedilen sözleşmeler izledi. Benzer sözleşmeler, 1348'de savaşçı Rodos şövalyeleri tarikatı ile Aydın emiri arasında, 1352'de de Cenovalılar ile Osmanlılar arasında yapıldı.

[2] İnalcık (1985a), ss. 179-217.

Bizans'a karşı izlenecek siyaset konusunda defalarca babasıyla ayrı düşmesiyle belirginlik kazandı.

Osmanlı kapitülasyonlarının tarihinde başlıca iki dönemden söz etmek mümkündür.

1. 1352'de Cenovalılara tanınan ilk kapitülasyondan 1517'ye kadar uzanan birinci dönemde, Osmanlıların Avrupa ile ticareti hemen tamamen İtalyanların, özellikle de Cenovalılar ile Venediklilerin elindeydi. Başlangıçta, Osmanlıların Cenovalılara verdikleri kapitülasyonlar daha çok siyasal nedenlere dayanıyordu. O sırada Cenova Venedik'le savaş halindeydi (1350-55) ve Venedik ile müttefiklerine –Bizans'a ve Katalonyalılara– karşı Osmanlılar da Cenova ile ittifak kurmuşlardı. Bu ilk kapitülasyonun sadece 1387'de yenilenmesinin metni günümüze kadar gelebilmiş bulunuyor.

1453'te Pera'nın düşmesine kadar Osmanlılar, anakent Cenova'nın zaman zaman Osmanlı karşıtı politikalar gütmesine rağmen, Cenovalılara sürekli arka çıktılar ve Levant'taki Cenova kolonilerinin kendileriyle işbirliği yapmasını sağladılar. Bu yolla muazzam kazançlar elde ettikleri gibi, Cenova denizgücünü de yanlarına aldılar.

İlginçtir ki, aynı dönemde, yani 1352'ye doğru, Osmanlı saldırısına uğrayan Bulgar çarı Venedik'ten yardım istiyordu. Bulgaristan, Venedik'in hayatî buğday kaynaklarından biriydi. Venedik'in Bulgaristan'dan sağladığı ticaret ayrıcalıkları (yüzde 3 gümrük vergisiyle), Türklerin 1352'de Cenova'ya tanıdıkları kapitülasyonların içerdiği ayrıcalıklara çok benziyordu.[1]

1352 tarihli Cenova kapitülasyonlarının ardından Venedikliler, I. Murad döneminde, 1384 ile 1387 arasındaki bir tarihte kendi kapitülasyonlarını edinmekte gecikmediler. Venedik kapitülasyonları 1403'te Süleyman Çelebi tarafından, özellikle buğday ihracatına ilişkin yeni tâvizlerle birlikte yenilendi. Bundan sonraki yenilemeler ise, Musa (1411), I. Mehmed (1419), II. Murad (1430) ile 1446 ve 1454'te II. Mehmed tarafından onaylandı. Ancak, Fatih Mehmed Balkan kıyılarının ve Ege adalarının kontrolü uğruna Venedik'le savaşa girdiğinde, Venediklilere verilmiş bulunan kapitülasyonların aynısını Floransalılara tanıdı. Daha sonra II. Bayezid de Venedik'e savaş ilân ettiğinde, aynı kapitülasyonları 1498'de bu sefer Napoli kralına bahşetti.

2. 1517'de Mısır'ı fetheden I. Selim, Memlûkların Fransızlara ve Katalonyalılara tanımış olduğu kapitülasyonları yeniledi. Bunların İtalyanlara verilen kapitülasyonlar kadar kapsamlı olmamasına karşın, bu yolla Fransızlar ilk defa Osmanlı topraklarında ticaret ayrıcalığı elde etmiş oldular. I. Süleyman döneminde (1520-66), ekonomik avantaj arayışı kadar

[1] Heyd (1936), II, ss. 530-31; Sakâzov (1929), ss. 158-62.

batı Avrupa'da Habsburg'lara karşı müttefik bulma kaygısı da Osmanlıları, Fransa'ya eksiksiz kapitülasyon ayrıcalıkları tanımaya yöneltti. Daha sonra İngiltere (1580) ve Hollanda da (1612) başlıca siyasi düşüncelerle böyle kapitülasyon verilen ülkeler oldu.

Osmanlı yönetiminin Kıbrıs'ın fethi için Venedik'e savaş açmaya karar vermesi üzerine 1569'da Fransa'ya tanınan kapitülasyonlar, 1540'ta Venedik'e verilmiş olan en kapsamlı kapitülasyonların aynısıydı. Bundan önce, 1536 yılının Fransız kapitülasyonları veya "anlaşma"sı olarak sözü edilen metin, sadece bir taslak olarak kalmış, sultan tarafından hiç bir zaman onaylanmamıştır. Levant'taki Fransız ticareti, ancak 1569 kapitülasyonlarından sonra Osmanlı tüm topraklarına nüfuz etti ve bu, Venedik'in Levant'taki ticarî egemenliğinin yerini Fransa'nın almasına yol açtı. 1581'de eklenen özel bir madde, İngiliz, Portekizli, İspanyol, Sicilyalı ve Ancona'lılar dahil diğer Avrupa uluslarının Fransız bayrağı altında seyretme ve ticaret yapmalarına olanak tanıyordu. Babıâlî, İngilizler ve Hollandalılar gibi Protestan ulusların İspanya kralı II. Felipe'ye (Filip) karşı savaş halinde olduklarını; dolayısıyla yalnız ekonomik bakımdan yarar sağlayabilecek gibi gözükmekle kalmayıp, imparatorluğun doğal müttefikleri olduklarını da farketti ve İngiltere ve Hollanda'yı kapitülasyonlarla ayrıcalıklandırmakta gecikmedi.

GÜMRÜK BÖLGELERİ, ÖRGÜTLENMESİ VE ORANLARI

Roma ve Bizans imparatorlukları, kıyı ve sınır bölgeleri ile, daha içerilerde kalmakla beraber ana ticaret yolları üzerinde ekonomik birimler oluşturan diğer bazı eyaletlerini, büyük gümrük bölgeleri halinde örgütlüyordu. Her gümrük bölgesinin merkezini önemli bir limanın, belirli bir ticaret yolu üzerindeki bir sınır karakolunun, ya da idarî bir merkezin oluşturması kuraldı.[1] Ekonomik ve idarî değişikliklere bağlı olarak, Bizans İmparatorluğu'ndaki gümrük bölgelerinin zaman zaman yeniden düzenlenmesine karşın, anlaşılan bunlardan başlıcaları tâ Osmanlı dönemine kadar varlığını korumuştur. Örneğin, Konstantinopolis-Hellespont (İstanbul-Çanakkale Boğazı) gümrük bölgesi, herhalde en geç beşinci yüzyılın ikinci yarısında şekillenmiş bulunuyor; Bosporus (İstanbul Boğazı) üzerinde (Osmanlıların Yoros diyeceği) Hieron ile, Hellespont (Çanakkale Boğazı) üzerindeki Abydos, bölgenin en kuzey ve en güney ucundaki iki kontrol noktasını meydana getiriyordu. Yedinci yüzyılın başlarında Hellespont, Asya (yani batı Anadolu) gümrük bölgesine katıldı. Bizans,

[1] Antoniadis-Bibicou (1963), ss. 211-14.

Kırım'dan başlayıp boğazlardan geçerek bugünkü Çanakkale'ye uzanan ticaret candamarı üzerindeki denetimini daima korumaya çalıştı.

Osmanlılar, bu gümrük bölgelerini *mukataa* ya da iltizam sistemi çerçevesinde birer malî-ekonomik birim olarak korudular. Yörenin idarî merkezinin, gümrük bölgesinin de merkezi olması kuraldı. Ancak herhangi bir *mukataa*'nın mültezimi tarafından daha küçük birimlere bölünebilir olması, bazı yerel limanların kendi gümrük binalarına sahip olması sonucunu doğuruyordu. Dolayısıyla, imparatorluk, bir gümrük bölgeleri mozayiğine bölünmekteydi. Her bölgede gümrük vergisi ödenmesi şarttı ve bunlardan her birinin ayrı kanun ve yönetmelikleri, ayrı vergi oranları olabiliyordu. Örneğin, Osmanlı döneminde İstanbul gümrük bölgesi, Avrupa tarafında, Karadeniz kıyısındaki Varna'dan Gelibolu yarımadasındaki Kilidülbahir veya Eceovası'na kadar bütün liman ve iskeleleri kapsıyordu. Asya tarafında ise, Karadeniz çıkışındaki Yoros'tan Ege kıyısında Aydın *sancak*'ının güney ucuna kadar uzanan bütün kıyılar, aynı gümrük bölgesine dahildi. 1482'de Sinop-Samsun gümrük bölgesi İstanbul gümrük kurallarına bağlandı; ancak Karadeniz'deki bazı gümrük oranlarının daha yüksek tutulmasına devam edildi. İçerdeki gümrük bölgelerine gelince, bunların merkezleri belli başlı kervan yolları üzerine yerleştirilmekteydi. Kervanların, resmen saptanan güzergâhları izlemek zorunda olmaları, eninde sonunda (belki gerçek bir ticarî merkez niteliği taşıyan, belki de sırf bir köy veya kervansaraydan ibaret olan) gümrük merkezinden geçmeleri demekti. Örneğin Tebriz'den Bursa'ya gelmekte olan kervanlar, ilk gümrüklerini Tokat'ta, ikinci gümrüklerini de Bursa'da ödüyorlardı. Yüklerini bu merkezler dışındaki yerlere götürüp indirmeleri yasaktı. Bursa'da *İpek Hanı* olarak bilinen kervansaray İran'dan gelen kervanlara ayrılmıştı; getirdikleri ipek balyaları burada tartılıyor, *mizan resmi* burada ödeniyordu. Bundan sonra balyalar simsarlara teslim edilir, onlar da her iki tarafı memnun edecek âdil bir fiyattan ham ipeğe müşteri bulmaya çalışırlardı. İranlı tüccar ancak bütün vergilerini ödediklerine dair birer belge edindikten sonra kervansaraydan dışarı çıkabilirlerdi. Sözkonusu belge, taciri yeni yeni vergilerin talep edilmesi ihtimaline karşı korumaktaydı. 1473'te Fatih Mehmed'in ham ipekten Tokat'ta ikinci bir vergi alınmasını emretmesi, İranlılar arasında derin bir hoşnutsuzluğa yol açmıştı ve sultana karşı politik propaganda malzemesi olarak kullanılıyordu. Onyedinci yüzyılda İzmir, Anadolu'nun ve İran'ın Avrupa ile ticaretinin en önemli mahreci haline geldiğinde, hükümet artık kervanların Bursa'dan başka yönlere kaymasını önleyemez oldu. Nihayet, ham ipek için tüccardan İzmir limanında üçüncü bir gümrük vergisi alınması yoluna gidildi. Mekke'den gelen kervanlar, baharat ve kumaş yükleri için gerekli gümrük vergilerini, ya Filistin ile Mısır'dan gelen hac kervanlarının buluştuğu Han Yunus kavşağında, ya da

Şam-Mekke hac yolu üzerinde, Şam yakınlarındaki Kisve köyünde ödemek zorundaydılar. Karadeniz dört gümrük bölgesine ayrılmıştı: güneybatı kıyılarında, Varna-Sinop arasında uzanan İstanbul gümrük bölgesi; Sinop'tan Trabzon'a kadar olan Sinop gümrük bölgesi; kuzeydoğuda Çerkezistan'a kadar uzayan Kefe gümrük bölgesi; nihayet kuzeybatıdaki Akkirman gümrük bölgesi. Bunlardan sonuncusu, yani Akkerman (Moncastro) gümrük bölgesi, Cankerman (Özü), Kili ve (1538'den itibaren) Bender'i kapsıyordu. Silistre *sancak*'ında, Tuna üzerindeki Braila/İbrail, Tulça, Sakçi, Maçin, Harsova ve Kara Harmanlık gibi iskeleler, Tuna boyları ile Karadeniz kıyılarının bu kesimi arasındaki transit merkezleri olduklarından, Akkirman gümrük bölgesiyle ilişkilendirilmişlerdi. Karadeniz'in dört bir yanından gelen gemiler, Tuna ağzından girip bu iskelelere kadar sokulduklarında, onları Braila, Tulça, Sakçi ve Maçin'de gümrük görevlileri hazır bekliyordu. Gümrüğe tâbi başlıca mallar, şarap, kumaş ve baharat ithalâtı ile canlı hayvan, at, et, balık, un ve köle ihracatını kapsamaktaydı.

Kefe, üzerinde en iyi çalışılmış gümrük bölgesi olması[1], gerek büyük Kefe limanında, gerekse her biri kendi kanun ve yönetmeliklerini uygulayan Azak, Kerç, Taman ve Hopa limanlarındaki faaliyete ışık tutmaktadır. Bu limanların hepsinde temel gümrük vergileri aynı olup, Kefe'deki esas gümrük idaresince toplanırdı. Diğer bağımlı limanların yönetmelikleri, sadece yerel nitelikteki resimleri belirlerdi. Bölgenin standart gümrük vergisi İstanbul'unkinden farklıydı: gümrük gerek Müslüman ve gerekse gayrimüslimlerden değer üzerinden (*ad valorem*) yüzde 4.2 olarak alınıyordu.

Herhangi bir gümrük bölgesinde bir vergi tek bir defa ödenir; aynı malın, aynı bölge içindeki başka noktalara sevki halinde başkaca vergi alınmazdı. Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu'nun geneli arasındaki transit merkezi olarak İstanbul gümrük bölgesi, ana bölge sayılıyordu. İstanbul gümrük bölgesinin kural ve yönetmelikleri, 1477'de Antalya gümrük bölgesini, 1482'de de Sinop gümrük bölgesini kapsamına almıştı. İstanbul gümrük bölgesinin kendi içinde, İstanbul ile Karadeniz kıyıları arasında gidip gelen gemiler, Yenice - Hisar (ya da Anadolu Hisarı) ile İstanbul Boğazı'nın Karadeniz çıkışındaki Yoros'ta kontrolden geçer; İstanbul ile Akdeniz arasında seyredenler ise, Çanakkale Boğazı'nın Avrupa yakasında, Çanakkale'nin tam karşısına düşen Kilidülbahr'de incelenirdi. Rumeli ile Anadolu arasındaki trafik, Lapseki ve Gelibolu'da denetleniyordu. Anadolu ile (bu dönemde Avrupa-Anadolu ticaretinin büyük uğrağı niteliğini kazanan) Sakız adası arasındaki ticaretin kontrol noktaları, Çeşme, Eski Foça ve Yeni

[1] İnalcık (1992b).

Foça limanlarıydı. Arabistan, Hindistan ve İran'dan ithalâtın boşaltıldığı Bursa ile İstanbul arasında gidip gelen kervanlar, gümrük vergilerini ya doğrudan doğruya Bursa'da, ya da gene Bursa gümrük bölgesi içinde, Marmara Denizi kıyısındaki Mudanya'da ödüyorlardı.

Kısacası tacirler, mallarını önce bu merkezlerden birine götürmek zorundaydılar; ancak ondan sonra, ülke içlerine doğru yollarına devam edebilirlerdi. Deniz yoluyla gelenlerin her zaman gümrük ödemek zorunda olmalarına karşılık, ilk başlarda karayoluyla gelen mallardan gümrük alınmıyordu. Bu kuralı II. Mehmed değiştirdi ve ister deniz, ister kara yoluyla gelen bütün mal çeşitlerinden hep aynı oranda vergi alınması kuralını koydu. Arabistan ile Bursa arasında gidip gelerek kıymetli kumaşlar, baharat ve şeker gibi yükte hafif, pahada ağır malların ticaretini yapan Müslüman tüccar, bu kanundışı yenilikten (*bid'at*) çok şikâyetçi oldular. Derken, II. Mehmed'in halefi II. Bayezid, babasının çeşitli alanlardaki sert ve haşin uygulamalarını tersyüz ettiği gibi, bu kuralı da kaldırdı. Buna göre, deniz yoluyla gelen bütün mallardan eskisi gibi gümrük vergisi alınmaya devam edecek; kara yoluyla gelen mallar ise, ancak yabancı gayrimüslimlerce ithal edildiği takdirde gümrük ödeyecek, buna karşılık Müslümanlar ile Osmanlı devletine haraç ödeyen gayrimüslimler tarafından kara yoluyla getirtilen mallar gümrükten muaf tutulacaktı. Bir bakıma bu, Osmanlı yönetiminin bir yanda ithalât ve ihracat diğer yanda deniz yoluyla gelip giden bütün mallar arasında bir özdeşlik kurması demekti. Herhalde bu yorum, Akdeniz'deki Hıristiyan Avrupa hâkimiyetinden ve İslâm ülkelerinin ablukaya alınmasına ilişkin 1291 tarihli Papalık buyruğundan kaynaklanıyordu. Ancak Suriye ile diğer İslâm ülkelerine denizden ihraç edilen mallardan, gene de sırf yüzde 2'lik asgarî oran üzerinden vergi alınmaktaydı. Buna karşılık Avrupa'ya ihracatın caydırılmak istenmesi ve en yüksek gümrük oranına tâbi tutulmasının temelinde şu ilke vardır: Müslümanlar için, ekonomik refah ve siyasî istikrar iç pazarda bolluğa bağlıdır, "İslâmiyet'in düşmanları"nın ise geniş ve ferah bir ihracat politikasından yararlandırılmaması gerekir. Bununla birlikte Avrupa tüccarının Batı'dan kaliteli yünlüler, çeşitli metaller, özellikle de altın ve gümüş gibi, Levant'ta çok aranan malları getirmesine izin vardı. Osmanlı yönetimi, memleketten ihracı yasak mal listelerini dönem dönem ilân ediyordu.

Roma ve Bizans imparatorlukları, emtia ticareti, dolaşımı ve satışını devlet denetimi altına almışlardı.[1] Buğday, şarap, zeytinyağı, ipek, demir ve silâh gibi ekonomik veya stratejik öneme sahip malların ihracatı tümden yasaktı. Kaçakçılık, tacirin hapse atılması ve mallarının müsaderesiyle

[1] Antoniadis-Bibicou (1963).

cezalandırılırdı. Gerek ithalât, gerekse ihracat gümrüğe bağlıydı. Bunlara ek olarak, mal dolaşımı ve satışından da bir yığın resim alınmaktaydı. İlk ve en eski gümrük vergisi olan *portorium*, malların değerinin kırkta birine, ya da yüzde 2,5'una eşitti. Dördüncü yüzyılın ilk yarısında sahneye çıkan *octava*, bu yüzde 2,5'luk gümrük vergisi ile (aslında köle ve gayrimenkul satış permilerinden alınan bir vergi olan) *dekate*'yi birlikte kucaklayan, yeni ve bileşik bir vergiydi. Bizans döneminde Sekizinci yüzyılın sonlarına doğru *kommerkion* adını alan (ve Osmanlıca'ya *gümrük* olarak geçen) bu yeni bileşik vergi, yüzde 12,5 oranındaki standart bir gümrük vergisi, olarak genelleştirildi. Ancak "kırkta bir"lik bir gümrük vergisi, ya da *quadragesima*, Asya, Bitinya, Paflagonya (eski Kastamonu yöresi) ve Pontus gibi bazı bölge veya eyaletlerde varlığını korudu. *Kommerkion*'u ödeyen kişi, artık ithalât vergisinden muaf tutulur ve mallarını satmaya izinli sayılırdı. İthal edilen malların, *apothiki* (Osmanlı İmparatorluğu'nda *kapan* veya *kabban*) denilen özel bazı yerlere getirilip buralarda vergilendirilmesi de mümkündü. Tartılıp vergisi ödenen mallar gümrük yetkililerince damgalanır; tacirin eline *poliza* denen bir belge verilirdi. Başlangıçta gümrük vergilerinin hükümet görevlilerince toplanıyor olmasına karşılık, dokuzuncu yüzyıldan itibaren gümrük işlemlerinin iltizama verilmesi yöntemi yaygınlaşmıştı. Bursa ve Ankara, Roma zamanından beri önemli ticaret merkezleriydi. Gümrük vergilerinden sağlanan gelir, devlet bütçesinde önemli bir yer tutuyordu. Ölçeğe bağlı olup yarısı satıcı, yarısı alıcı tarafından ödenen ve *pratikion* ya da *metriatikon* olarak bilinen vergiler, (Osmanlı döneminde *bac* ve *tamga* resimleri adını alacak olan) ayrı ve özel bir ticarî vergi kategorisine giriyordu. Alıcıyla satıcı tarafından yarı yarıya ödenen yüzde 2'lik *siliquaticum* satış vergisi, belki de gerek Cenova, gerek Osmanlı egemenliği döneminde Kefe'de alınan *tota* vergisinin ilk şekliydi.

Emevilerce benimsendiği ve daha sonraki İslâm imparatorluklarında sürüp gittiği anlaşılan Roma-Bizans gümrük ilkeleri ve örgütlenmesine, Osmanlılar da esas olarak uymuşlardır.

Ticarî emtianın vergilendirilmesi, İslâm Hukuku'nda malvarlığından alınması zorunlu *zekât* vergisinin bir parçası olarak yorumlanıyor; oranı da Müslümanlar için emtianın değerinin kırkta biri, "Darülharb"de oturanlar için onda biri, gayrimüslim tebaa içinse yüzde 5'i (yirmide biri) olarak saptanıyordu. Ancak Müslümanlar için, tabii bu tür *zekât*'a önce dinen niyet etmek şarttı. Bazı İslâm fıkıhcıları, dinen *zekât* verme niyeti dile getirilmiş olsa bile, İslâmî *zekât* adına ticaretten vergi alınamıyacağı görüşündeydiler. Pratikte ise ticarî vergiler, İslâmiyet öncesi kural ve uygulamaları sürdürüyordu. Müslüman hukuk âlimleri, bazı malların ithalini özendirmenin cemaatin yararına olması halinde, düşük bir tarife uygulanmasından yanaydılar. Bu konuda Osmanlılar, doğrudan doğruya Bizans'ı izlemiş

gibidirler. Kırkta bir ve onda bir oranları, Roma sisteminin yüzde 2,5 ve yüzde 10 oranlarına denk düşüyordu. Osmanlı ülkesinde onbeşinci yüzyıla gelindiğinde bunlar, artık sadece yüzde 2 ve yüzde 5 oranları olarak sahnedeydi.

Yüzde 2 veya 2,5 oranındaki bir gümrük vergisinin, Roma döneminden itibaren Akdeniz ülkelerindeki en temel düzenli vergi niteliğine büründüğü anlaşılmaktadır. Değerli mallara uygulanan yüzde 10-12,5 gibi daha yüksek oranlar, her yerde yüzde 2'nin yerini almış olmasa gerektir. Suriye ve Mısır'da değerli mallardan yüzde 12,5 alınmasına karşılık, 1220'de Anadolu Selçuklu sultanlığı ile Venedik, 1403'te Menteşe beyliği ile Venedik, 1439'da Bizans ile Floransa ve nihayet 1454'te Venedik ile Osmanlı devleti arasında imzalanan ticaret andlaşmalarında hep yüzde 2'lik norm kabul edilegelmiştir. Bizans yönetimi de bir ara Katalonyalılara yüzde 3 ve Provans (Provence) tüccarına yüzde 4 oranlarını uyguluyor; buna karşılık Venedik ve Cenovalılardan yalnız yüzde 2 almayı sürdürüyordu. Derken, son iki devlet Bizans'tan tam muafiyet koparmayı başardılar. Daha sonra Osmanlılar da, hiçbir ülke veya millete tam muafiyet tanımamalarına karşın, aynı yüzde 2 oranına uyacaklardır.

Osmanlı döneminde gümrük vergisi, doğrudan doğruya ticarî alım-satım işlemlerinden değil, ithâlât ve ihracattan alınan bir vergi olup, mevcut koşullara göre ayarlanabiliyordu. Dolayısıyla gümrük politikası bir ölçüde, devletin ticaret politikasını yansıtmaktaydı. Bazı Hıristiyan devletlere tanınan kapitülasyonlar, Avrupa ülkeleriyle olan ticareti düzenleyen başlıca araçlardı. Nitekim gümrük oranları, emtia türüne, ithalâtçı veya ihracatçının hukukî statüsüne ve gümrük bölgesine göre değişiklik gösterebiliyordu (bkz Tablo I: 37).

Gümrük vergileri *ad valorem* olarak, yani hükümet temsilcisinin veya gümrük mülteziminin takdir ettiği değer üzerinden hesaplanırdı. İthal edilen mallara gümrük binasında değer biçilmesi, Halep'teki Venedik konsolosunun 1596 tarihli bir mektubuna bakılırsa, yerel piyasadaki fiyatlar üzerinden yapılıyordu.[1] Ancak değer takdirinin sık sık anlaşmazlık konusu olması nedeniyle, daha sonra Avrupa milletleri bir tarife sistemini dayatacaklardı.

---

[1] Steensgaard (1972). s. 172.

Tablo I: 37
Gümrük vergi oranları, 1470-1586

(*ad valorem* %)

	Tarih	Müslümanlardan	Gayrimüslim tebaadan	Gayrimüslim yabancılardan
İstanbul ve Galata	?	4	4	—
		un: 2	un: 3	—
İstanbul'da hububat	?	4	4	—
		un: 2	un: 3	—
İstanbul	?	4	4	5
İstanbul ve Galata	?	4	4	4 veya 5
Gelibolu piyasası	?	4	4	5
İstanbul, Galata ve Gelibolu	1476	4	4	5
Samsun ve Sinop	1482	1	2	4
Kefe	1487	4,2	4,2	4,2
Akkerman	1505	2	4	5
Aydın	1528	2	4	5
Bursa (sof)	1546	—	3	3
Bursa (ithalât)	1546	2	4	5
Harsova	1569	3	4	5
Akkerman	1569	2,2	4	5
Feth-i İslâm	1586	3	4	5

Yukarıda da kaydedildiği gibi, vergi oranları bir gümrük bölgesinden diğerine değişiklik gösterebiliyordu. Yabancı tacirler, ithal ettikleri kumaşın vergisini Bursa'da yüzde 3, İstanbul'da yüzde 5, Kefe'de ise yüzde 4.2 üzerinden ödemek zorundaydılar. Üstelik farklı mallar için farklı oranlar yürürlükteydi. Lüks kumaş ithalâtında normal oranların geçerli olmasına karşılık, un ve buğday gibi zorunlu ihtiyaç maddeleri ithalâtından, normalin ancak dörtte üçü oranında vergi alınıyordu. Memlûk yönetiminin

uygulamalarını aynen sürdürdüğü çok açık olan Osmanlı döneminin Kahire'sinde, her çeşit baharatın gümrük vergisi yüzde 10'du ve (Aden'de olduğu gibi) aynî olarak tahsil ediliyordu. Bu suretle devlet ambarına yığılan baharatın satış önceliği vardı -- sultana ait baharât satılmadan, gümrükten başka hiçbir parti baharat çıkamazdı. Bu uygulama ticaret özgürlüğüyle çeliştiğinden, 1586'da kapitülasyonların "herkesin dilediği yerde alım yapmakta serbest" olduğu yolundaki hükümlerine dayanan yabancıların itirazlarına hedef oldu. Sultana veya *askerî* sınıf mensuplarına ait malların pazarda satışına belli bir süre için öncelik tanıyan ambargo veya "monapolya"ların, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaygın bir uygulama olmasına karşın, kapitülasyonlar yerel yasaların üzerindeydi. Yabancıların ticaret özgürlüğü, kapitülasyonlarca ilke olarak teminat altına alınmış, fiyat oluşumu serbest piyasanın işleyişine bırakılmıştı. Buna karşılık, yerel makamlar sık sık sözkonusu ilkeyi görmezlikten gelip, imparatorluk hazinesinin çıkarlarını öne alıyor; sonunda genellikle bir uzlaşmaya varılıyordu.

Askerî birimlerin tüketeceği mallar, ya da devlete ait sevkiyat, gümrük vergilerinden ve diğer resimlerden muaftı. Bunlar *irsalat* veya *irsaliyye* olarak bilinen "devlet sevkiyatı" kategorisine giriyordu.

Osmanlı gümrük vergileri *ad valorem* ilkesine dayandırıldığından, zamanla yasa koyucular, gümrük vergisi yerine malın belirli bir yüzdesinin alıkonması uygulamasını kaldırdılar. Gene de Şam ve Basra gibi bazı Arap eyaletlerinde eski uygulama uzun süre varlığını korudu. Kaldı ki, bazı mal türleri için gümrük vergisi, takdirî değer üzerinden değil, ölçü veya ölçek üzerinden alınıyordu. Örneğin şaraptan fıçı başına, (balya halinde sevkedilen) kağıt veya camdan ise balya başına vergi alınmaktaydı. İthal yünlülerin gümrüğü ise top (*pastav*) üzerindendi. Bu uygulama, daima ölçek, yük veya balya üzerinden alınması normal olan pazar (*bac* veya *tamga*) resimleriyle karıştırılmamalıdır. Bu sonuncu kategorideki resimler, genellikle küçük miktarlardan oluşuyor ve yönetmelikler her bir durumda alınacak verginin niteliğini sıkı sıkıya tanımlıyordu. Her çeşit mal için pazar *bac*'ının miktarı tarifelerle belirlenmişti. Önemli bir kural, her türlü ithal malının, ister satılsın ister satılmasın, mutlaka gümrük vergisine tâbi olmasıydı; oysa pazar *bac*'ı, aynı malın ticarî olarak her el değiştirişinde tarifeye uygun olarak alınırdı.

Kanun ve yönetmelikler, herhangi bir geminin hamulesinin ne zaman gümrüğe tâbi ithalât sayılacağını açık seçik ortaya koyuyordu. Gemi demirlemişse, yükü vergiye tâbi demekti. Anlaşılan, işin teorisine göre, malların ancak gemi demirliyken boşaltılabileceği kabul ediliyordu. Bir gemiden diğerine mal nakli de ithalât sayılıyor ve vergilendirmeyi beraberinde getiriyordu. Malların limanda bir tacirden diğerine el değiştirmesi

ve sonra ikinci tacir tarafından alınıp götürülmesi halinde, bu ikinci tacir de ihracat vergisi öderdi. Kaçakçılığı önlemek amacıyla bazı mallar, özellkle de buğday, ancak sorumlu gümrük görevlisinin izniyle yüklenebilirdi. Hiçbir gemi izinsiz mal yükleyip limandan ayrılamazdı. Tüccarın korunması açısından ama aynı zamanda devlet kontrolörlerinin işini kolaylaştırmak amacıyla da, gümrük görevlisi veya mülteziminden, ithal edilen malların türünü ve kesin miktarını; ayrıca, malların aynı gümrük bölgesi içindeki bir limandan diğerine sevkedilmek için mi, yoksa ihraç edilmek üzere mi yüklenmekte olduğunu gösteren belgeler alınması şarttı.

Bu gümrük sistemi, ithal edilen veya bir gümrük bölgesinden diğerine sevk edilen bütün mallardan vergi alınmasını sağlayacak şekilde tasarlanıp kurulmuş bulunuyordu. Ne var ki kaçakçılık çok yaygındı ve belki de bunu yürüten kişilerce, İslâm Hukuku'nun ticaretten ve mal dolaşımından vergi alınmasına cevaz vermediği gerekçesiyle mazur görülüyor, gösteriliyordu. Gümrük vergileri kural olarak özel çıkar sahiplerine iltizama verildiğinden, vergi yükümlüsüyle vergi mültezimi sürekli mücadele halindeydi. Kendi açısından mültezim, denetimi sıkı tutmanın ve hattâ aşırı-vergilendirmenin, kendisi kadar devletin de çıkarı olduğuna inanıyordu. Kaçakçılığı ve sahtekârlığı önlemeyi amaçlayan fermanlar, çoğu zaman bir mültezimin başvurusu ve şikâyeti üzerine çıkarılırdı. Sultan, yönetimin temsilcisi konumundaki bu mültezimlere, buyruklarının uygulanması açısından mutlak yetki tanır, *kul*'larından birini de mültezime destek olmakla görevlendirirdi. Gerektiğinde bu *kul*, yerel makamlarla işbirliği halinde zora başvurabiliyordu. Suçlunun, burnundan bir kıl geçirilip şehrin sokaklarında dolaştırılmak suretiyle halka teşhiri ve yakalanan kaçak mallara hazine adına el konması, cezalardan bazılarıydı. Gümrük iltizamlarını özel kişilere vermek suretiyle hükümet, kamu çıkarını özel çıkar(lar)a dönüştüren daha iyi izlenen bir vergi yöntemi ihdas etmekle kalmıyor; aynı zamanda halkın doğrudan doğruya hükümdara kabahat bulmasını önlüyordu. Bir Doğu hükümdarının "âdil" olduğu imajını koruması çok önemliydi. İslâm ülkelerinde tahta çıkan her yeni hükümdarın ilk işlerinden biri, haksız ve gayrimeşru görülen ticarî vergileri kaldırdığını ilân etmekti -- oysa bir süre sonra hükümet eski uygulamaları geri getirir; düzen hiç böyle bir açıklama yapılmamışçasına sürüp giderdi.

Yaygın hile ve sahtekârlık biçimleri şunlardı: malları alışılmış yolların dışındaki yollardan nakletmek; resmen saptanmış olanların dışındaki kent kapılarını veya başka aktarma noktalarını kullanmak; ya da gümrük binaları olan limanların dışındaki iskelelerde yük boşaltmak. Oysa, normal olarak bir mültezimin, simsarın veya sözkonusu mahalden sorumlu kişinin izni olmaksızın hiçbir tacir yük yükleyip boşaltamaz, ya da bulunduğu liman, kervansaray veya kamuya ait uğrak noktasından ayrılamazdı. İpek gibi

değerli mallarda hile ve sahtekârlık özellikle yaygındı. Tokat'ta ipekten alınması öngörülen ve yaygın hoşnutsuzluğa yol açan yeni gümrük vergisinden kaçınmak için başvurulan özel bir oyun, belgelere yansımıştır. Buna göre, yerli tüccar kentten çıkıp İran'dan gelmekte olan ipek kervanlarını yolda karşılıyor, yüklerini satın alıyor ve dosdoğru Bursa'ya götürüyor; böylece tek bir defa gümrük vergisi ödenmiş oluyordu. Yerli tüccarın böyle bir iş çevirmesi mümkündü, çünkü bir gümrük bölgesinden diğerine geçerken vergi ödemeksizin, mallarını ülkenin her tarafına götürmekte serbesttiler. Buna karşı hükümetin başvurduğu çare, her tüccarın ellerindeki ham ipek için iki kere gümrük vergisi ödenmiş olduğunu belgelemesini şart koşmak olmuştur. İthal ipek üzerinde dönen bir başka oyun da, yükü ıslatıp, satış için simsara teslim edildiğinde daha ağır çekmesini sağlamaktı.

Gerek tüccarın, gerekse alıcıların aldatılmamasını ve âdil bir fiyatta karar kılınmasını sağlamak amacıyla, ipek, kumaş, silâh ya da köleler gibi değerli mallar, ancak çarşının resmen atanmış simsarları aracılığıyla satılabilirdi. Gümrük vergisine tâbi bütün mallardan, ayrı bir simsarlık vergisi de alınırdı. Herhangi bir çarşının simsarları, yönetime karşı sorumlu bir baş simsara bağlı olarak örgütlemişlerdir. Simsar, tamamlanan her satış işlemini yirmi dört saat içinde mültezimin veya hükümet temsilcisinin defterine kaydettirmek zorundaydı. Bu, gerekli bütün vergilerin ödenmiş olup olmadığını denetlemenin bir başka yoluydu. Simsarlık hükümet için ek gelir de yaratıyordu. Simsar, hizmeti karşılığı hem alıcı, hem satıcıdan bir ücret alırdı. Örneğin Kefe'de bu ücret, köle başına 30 *akça*'ydı.

Herhangi bir tacir mallarını simsara vermeden satsa bile, hem kendisi, hem alıcı adına simsarlık bedeli ödemek zorundaydı. Satışların âdil olmasını teminat altına almak ve aynı zamanda vergilendirme açısından gerçek satış koşullarını denetlemek gibi çok önemli bir işlevi üstlenen simsarlar, sultanın özel beratıyla atanır ve o zaman da *simsar* olarak bilinen bir simsarbaşının gözetimi altında faaliyet gösterirlerdi. Simsarların atanması, ilgili gümrük mülteziminin onayına da bağlıydı. Keza simsarın, adı hükümet temsilcisince tutulan resmî deftere kaydedilecek bir kefil göstermesi de şarttı. Simsarlar kendi adlarına ticarî işlemlerde bulunamaz, hem simsar hem tacir olamaz, ya da başka bir tacirle ortaklık kuramazlardı. Simsarın belirli bir çarşıda satış yapmaktan sorumlu olması, başka bir çarşıda satış yapamaması demekti. Çarşıda satılan değerli kumaşların ölçümünde simsara bir ölçücü yardımcı olur; onun hizmetleri karşılığında da ayrı bir vergi ödenirdi.

Simsarbaşının kendisi de sultanın özel beratıyla atanır ve görevini şehir kethüdasının gözetimi altında yürütürdü. İran'dan Bursa'ya gelen ham ipek yükleri örneğinde olduğu gibi, büyük meblağlara varan bütün satışlarda, hem

şehir kethüdası hem simsarbaşı hazır bulunmak zorundaydı. Simsarbaş yetkisi altındaki bütün simsarlardan sorumluydu. Atanmaları ve işter çıkarılmaları onun aracılığıyla yapılırdı. Simsarlar çarşıda dolaşırken simsarbaşı hep belirli bir yerde oturup beklemek zorundaydı. Dilediği gib yer değiştiremezdi, çünkü tüccarın, işleri ya da mallarının satışıyla ilgil sorunları çıktığında sorumlu bir kişiye ânında ulaşabilmeleri gerekiyordu Kent halkının çıkarlarını temsil eden şehir kethüdası da, herhangi bi dalavereyi, özellikle de loncaların ihtiyaç duyduğu hammadde fiyatını durduk yerde fırlamasına yol açabilecek oyunları önlemek amacıyla alışveri işlemlerine nezaret ederdi. Hükümetin veya kent sâkinlerinin taraf olduğu he önemli işlemde, şehir kethüdası kadı'nın huzurundaydı.

Çarşıda genel kural, simsarın kendisine teslim edilen malları açıl arttırmaya koyup âdil bir fiyattan satmaya çalışmasıydı. Ancak simsarın, âdi fiyat oluşumuna karşı açık arttırma tellallarıyla kumpas kurduğu örnekle yok değildi. Simsarlara bağlı olarak çalışan hammallar da, simsarlıl düzenlemeleri çerçevesinde sıkı bir disipline tâbiydiler. Mültezimin ya d hükümet temsilcisinin izni olmadan bir yerden bir yere mal taşımalar yasaktı.

PAZAR *BAC*'LARI

Toptan satılmak üzere kent pazarına getirilen mallardan, *bac* denilen çarşı pazar resimleri alınırdı. Köylerde yapılan satışlardan *bac* alınmamasın karşılık, taşrada kurulan panayırlarda yapılan satışlar pazar resimlerin tâbiydi. Gümrük vergileri zaten ödenmiş olan ithalât için başka herhangi bi vergi veya resim ödenmesi sözkonusu değildi.[1] Herhangi bir perakende satı işlemi gibi, ev tüketimi için çuvalla tahıl alınması da toptan satış sayılmaz pazar *bac*'ına konu olmazdı. Pazar resimleri, yük, heybe, ağırlık veya değe üzerinden alınırdı. Odun, saman ve balık gibi ucuz ve hacimli malları *bac*'ı, araba yükü hesabıyla; yiyecek maddeleri ile ucuz kumaşlarınki, gerel at heybesi, gerekse ağırlık hesabıyla; şarabınki fıçı hesabıyla ödenirdi Baharat, demir, kalay, kurşun ve bakır gibi pahalı mallar ise *mirî kantar*'d tartılır ve pazar resimleri bu ağırlık üzerinden hesaplanırdı.

Kapalı kaplarda ağırlık hesabıyla satılan tereyağı, bal ve meyva kurular gibi yiyecek maddelerinin *bac*'ını satıcı yük hesabıyla öderdi. Ancak, çol büyük miktarlarda getirtilmiş olmaları ve kent *kapan*'ındaki *mirî kantar*'da geçmeleri halinde, ithalâtçı *kantar* başına 2 *akça*'den bir tartı bedeli (*miza* resmi) öderdi. Taze meyva ve sebzelerin pazar resimleri, at heybesi vey araba yükü hesabıyla; canlı hayvanlarınki baş hesabıyla tahsil edilirdi (bk Tablo I: 38).

[1] BN, MS (elyazması) Paris no. 85:183b.

Yerel makamlarca alınan ücret ve bedelleri kamu hazinesine aktarma genel bir eğilim idi. 1500 yılı dolaylarında Tuna üzerindeki Semendire (Smederovo) iskelesinde kesilen her çeşit transit ve gümrük vergileri, kamu gelirlerine ekleniyor ve yalnızca hazine adına toplanıyordu. Ticarî resimlerin ilke olarak malın ithalâtçı ve satıcısı tarafından ödenmesine karşılık, bazı özel durumlarda hem alıcı, hem satıcı ya eşit, ya farklı oranlarda resim öderlerdi. Büyükbaş hayvan satışına ilişkin pazar resimleri eşit oranda (Semendire'de sığır başına 2 *akçe* olarak) alınırdı. Sığırların *mirî kantar*'da tartılıp satılması halinde, tartı vergisini hem alıcı, hem satıcı öderdi.

Pazar *bac*'larının oranına gelince, bunlar mütevazi düzeylerde tutuluyor ve anlaşılan, kırkta bir olarak alınan İslâmî malvarlığı vergisi (*zekât*) temelinde takdir ediliyordu. Transit geçiş ve pazar resimleri genellikle kamuoyu tarafından İslâm Hukuku'na aykırı bir rahatsızlık kaynağı olarak şiddetle eleştirildiğinden, yönetim bu oranları, tacirlerin ödediği İslâmî *zekât*'a benzetmekte ve yaklaştırmaktaydı. Semendire'ye ilişkin düzenlemelerde, yiyecek maddeleri ile deri ve keçe ürünlerinde kırkta bir oranını açıkça görüyoruz. Ancak bu oran başka mallara uygulanmamışa benzer. Kumaş veya kalay için at yükü başına 2 *akçe*, malların gerçek değeri yanında çok küçük kalıyor; bir at yükü tahıl için bir *akçe* ise malın değerinin yaklaşık otuzda birine geliyordu (bir at heybesi 150 kilo kadardı ve onaltıncı yüzyıl başlarında 25 kilo buğday 4-5 *akçe* ediyordu).

Evler, bağlar ve un değirmenleri gibi gayrimenkullerin satışı, yerel makamların israr ve iddiasına karşın, pazar resmine tâbi değildi. Askerî ve idarî personelin tüketimi için şiddetle ihtiyaç duyulan bazı mallardan pazar resmi aynî olarak alınabilirdi. Örneğin Semendire'de her eşek yükü odundan bir parça odun, her araba yükü keresteden bir kereste alınıyordu.

Tablo I: 38
Onaltıncı yüzyılda Niğbolu kent pazarında satılan mallar ve ödenen resimler (*bac*)

	Resim	Birim (*akça* olarak)	
Tuz	4 tekerlekli araba	4	askerî birlikler için sevkedilen tuzdan resim alınmaz
	2 tekerlekli araba	2	
	at yükü	1 veya 2	
At	baş hesabıyla	2	hem alıcıdan, hem satıcıdan
Şarap	fıçı başına	4	ithal ve ihraç edilen şaraplardan
Sığır	baş hesabıyla	1	hem alıcıdan, hem satıcıdan
Köleler	baş hesabıyla	4	hem alıcıdan, hem satıcıdan

Hububat	araba	4	
	at yükü	1 veya 2	
Bursa kumaşları	heybe başına	2	
Halılar, pamuklular ve ip	heybe başına	*bac* yok yalnızca gümrük resmi	Eflak ve Macaristan'a transit geçerken
Demir kürekler	araba veya at yükü	1	Eflak'a transit geçerken *bac* yok, yalnızca gümrük resmi
Tahta kürekler	araba veya at yükü	yarım	
Keçe kepenek	araba veya at yükü	4	
Taban yaygıları	araba	4	
	at yükü	2	
Kereste	araba	bir parça	
Tomruk	araba	1	
Saman	araba	bir demet	
Kesimlik koyun	her dört hayvandan	1	
Kesimlik sığır	baş hesabıyla	1	
Domuz	baş hesabıyla	1	
Satımlık hububat	*kile* başına	bir avuç	
Taze meyva	araba	2	
Soğan, sarmısak	araba	4	
	at yükü	2	
Tereyağ, içyağı, bal	araba	4	
	at yükü	2	
Sığır, koyun veya keçi postları	araba	4	kasabaya ithal veya ihraç edilirken
Peynir	araba	4	
Sirke	*tulum* hesabıyla	1	
Edirne keçesi	heybe	1	
	araba	4	
Yün	araba	4	
	at yükü	2	
Kereste	araba	2	kasabada yüklenip ihraç edilirken
Keten ve pamuk	araba	4	
	at yükü	2	
Teknelere yüklanmiş hububat	araba	4	Osma ağzında yüklenmiş hububat sevkiyatı
Teknelere yüklenmiş tuz	araba	4	Somoya'da yüklenmiş tuzdan; ancak tuzlanın gözeticisi tarafından gönderilmiş tuzdan resim alınmaz

Kaynak: BN, MS (elyazması): Paris, B.N. no 85.

PARA VE KREDİ

Kıymetli metallerin piyasadaki arzının kısıtlı olması sonucu, altın ve gümüş sikke bulmak kolay olmadığından, özellikle 1580'lerde Batı'dan gelen bir gümüş seli Osmanlı İmparatorluğu'nu basıncaya kadar alım satım işlemlerinin büyük bölümü kredi veya takas yoluyla gerçekleştiriliyordu. Takas kırsal alanlarda da çok yaygındı: köylüler, muhtaç oldukları mal ve hizmetlerden (örneğin köy imamının, kır bekçisinin ve çobanların hizmetlerinden) çoğunun karşılığını buğdayla ödüyorlardı. Keza takas, büyük yerli ve yabancı tüccar arasında da yaygındı.[1] Özellikle, İranlı ipek tüccarı, Bahreyn'den ithal edilen incilerle ödeme yapılmasını seve seve kabul ediyordu, çünkü hem küçük, hem çok pahalı olan incilerin taşınması da, gümrük görevlilerinden kaçırılması da kolaydı.

Satılan mallar için açılan krediler, alıcının malları elden çıkarmasına ve borcunu ödeyecek nakdi toplamasına olanak tanıyacak şekilde, genellikle dört, altı ay veya bir yıl vâdeli olurdu. Daima kefil aranıp gösterilir ve kadı sicillerine titizlikle kaydedilirdi. Örneğin, 1485'te Muslihüddin adında bir Bursalı sarraf, Tebrizli tacir Muzaffer'e 64.500 *akçe* değerinde yakut ve inciyi altı ay vâdeyle satmış, bu kredili işlem için Muzaffer'e başka bir Tebrizli tacir kefil olmuştu.[2] Faizi gizlemek için, gerçek kredi miktarı faiz eklenmek suretiyle şişirilir ve tamamı baştan kredi gibi gösterilirdi.[3] Bu miktar dönem sonunda ödenmediği takdirde, borç faiziyle birlikte yenilenirdi.[4] II. Mehmed döneminde, dolaşımdaki bütün Osmanlı gümüş sikkelerinin toplanıp yeni kestirilen sikkelerle değiştirilmesi emredildiğinde, bu yolla elde edilen toplam gümüş sikke stoku 218 milyon *akçe*'yi bulmuştu.[5] Dolaşımdaki sikkelerin hatırı sayılır bir bölümünün değiştirilmek üzere darphaneye getirilmediğini hesaba kattıktan sonra dahi bu rakam, piyasadaki toplam gümüş stokunun ne kadar sınırlı olduğunu yansıtmaktadır. Her ne kadar büyük miktarda bakır sikke de çıkartılıyor[6] ve halkın günlük çarşı-pazar ihtiyaçlarını karşılıyorduysa da, tüccar arasındaki işlemlerde bunlar asla kullanılmıyordu.

Kapsamlı fiyat listelerinin derlenip yayınlanmamış olması nedeniyle, gerek Osmanlı İmparatorluğu'nun belli başlı ticaret bölgeleri, gerekse

---

[1] İnalcık (1991), ss. 63-5.

[2] İnalcık (1981), 109, 151, 153 numaralı belgeler.

[3] *Aynı eser*, belge no. 109.

[4] Sahillioğlu (1975), s. 109.

[5] İnalcık (1951), ss. 651-55.

[6] İnalcık (1981), belge no. 5.

Avrupa ülkeleri ile Osmanlı İmparatorluğu'nda fiyat yapıları arasındaki farklara ilişkin soruları cevaplandırmak bugün için olanaksızdır. Bu gibi materyaller olmadan, Osmanlı-Avrupa ticaretinin örüntüleri, üretimdeki kaymalar, yaşam koşullarındaki değişiklikler, devletin vergi politikaları ve genel olarak ekonomik koşulların değişimi gibi konularda kesin sonuçlara varılamaz. Ö. L. Barkan ile L. Berov'un bu alandaki öncü çalışmaları[1], Osmanlı arşivlerindeki uçsuz bucaksız malzeme deryasının sistematik kullanımı yoluyla genişletilebilir. Barkan sadece yiyecek maddelerini ele aldığından, fiyat değişikliklerine ilişkin hesaplamaları Berov'unkileri tam tutmamaktadır.

Doğu-Batı ticaret dengesini belirleyen temel faktörlerden biri olarak fiyat yapısındaki değişikliklere eğilen Berov, onbeşinci yüzyıl ile onaltıncı yüzyılın ilk yarısında, kara taşıma maliyetlerinin yıldırıcı boyutları nedeniyle --buğday, et, yün, deri ve balmumu gibi-- bir kısım temel yiyeceklerin ve hammaddelerin İstanbul fiyatlarının, Balkanlardaki fiyat düzeyini katladığı savındadır. İstanbul, bu mallar için Avrupa'yla rekabet halinde olan başlıca Osmanlı pazarıydı. Berov, bu dönemde "buğday ve diğer en önemli maddelerin gümüş ağırlığı olarak hesaplanan fiyatlarının, aynı malların İtalya, Fransa, İngiltere ve Hollanda gibi Türkiye'yle ticaret yapan belli başlı ülkelerdeki fiyat düzeylerine nisbeten yakın olduğu" sonucuna varır. Dolayısıyla, der Berov, sözkonusu dönemde imparatorluğun Avrupa ile ticareti bir bütün olarak azalmış olmalıdır. Ne var ki, grafiklerine yakından bakıldığında, Osmanlı fiyatlarının, örneğin 1570'li yıllarda ve 1610-20 arasında olduğu gibi, daha keskin zigzaglar çizmelerine karşın, genellikle en düşük Avrupa fiyatları düzeyinde kaldığı görülür. Genel olarak 1550-1640 döneminde buğday fiyatlarında sürekli bir artış sözkonusudur. Buna rağmen Osmanlı buğday fiyatları İtalya'dan hayli düşük kaldığındandır ki, 1560'tan sonra ve özellikle 1580'li yıllarda Türkiye'nin ihracatı "hatırı sayılır bir artış" göstermiştir. Zeytinyağı ve pirinç ihracatının kârlı hale gelmesi de, gene aynı nedenledir. İmdi, ihracatın ancak Türkiye ile İtalya arasındaki fiyat farkı 1'e 2 düzeyine yükseldiğinde kâr getirdiğini biliyoruz. İhracatçı ülkenin (düşük) fiyat düzeyinin, taşıma maliyetlerinin, vergi ve resimlerin, nihayet ya sigortanın ya da korsanlığın yol açtığı zararın eklenmesini kaldırabilmesi için, böyle bir marj gerekliydi. Bu faktörler, özellikle hacimli malların ihracı açısından önem taşıyordu. Berov, her 10 kilo malın kara yoluyla 100 km taşınmasının ortalama nakliye ücretinin 5 ile 47 gram gümüş arasında oynadığını söylüyor; oysa çoğu zaman bu maliyet 100 ilâ 120 gram gümüşü buluyordu. İstanbul'dan İtalya'ya sırf nakliye masrafı kilo başına 10-15 gram gümüştü ve vergilerle

[1] Barkan (1979), ss. 1-380; Berov (1974), ss. 168-88.

resimler de, kilo başına bir 7-29 gram gümüş daha ekliyordu. Sonuçta, onaltıncı yüzyılın ikinci yarısı ile onyedinci yüzyılın başlarında –diyor Berov– Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ile ticareti "başlangıçtaki canlılığını yavaş yavaş yitirdi.... Onyedinci yüzyılın başlarında Türkiye'deki fiyatlar rekor düzeye ulaştı... ve Avrupa'ya yaklaştı.... Dolayısıyla, Türkiye'nin özellikle yün, deri, balmumu ve ipek açısından ihracat olanakları olumsuz yönde değişime uğradı."[1]

Öte yandan, Osmanlı İmparatorluğu'nun görece düşük nüfus yoğunluğunun, toprak bolluğunun ve ucuz işgücünün, Batı'da kapitalist ekonominin yükselişiyle birlikte ticarete belirli bir yapılanma kazandırdığı; bu yapılanmanın temelinde, Doğu'nun Batı'ya yiyecek ve hammadde satıp karşılığında kumaş ve metaller almasının yattığı öne sürülmüştür.[2] Başka bir deyişle, iki bölgenin farklı toprak rantları ve emek maliyetleriyle belirlenen fiyat düzeyleri arasındaki açıklık, Doğu ile Batı arasında bir tür işbölümü yaratmış olmaktadır. Ne var ki Avrupa, imparatorluğun kuzeybatı Karadeniz bozkırı, batı Anadolu, Tesalya ve Mısır'dan oluşan tahıl ambarından ithalât için İstanbul'la rekabet etmek zorundaydı. Bu bölgelerin hepsi İstanbul'a deniz yoluyla bağlıydı. İstanbul'un ve ordunun ikmalini bir ölüm-kalım meselesi olarak gören imparatorluk bürokrasisi, özellikle büyük *mülk* ve *vakıf*ların kontrolünü elinde bulunduran askerî sınıftan spekülâtörlere cazip gelen yüksek Avrupa fiyatlarına karşı sürekli mücadele halindeydi. Özellikle Ege adalarındaki yaygın kaçakçılık faaliyetine karşı yasaklamalar etkisiz kalıyordu.

Bir tür kredi mektubu, *havale* olarak biliniyordu.[3] *Havale*, uzak bir gelir kaynağından, yazılı emirle bir fon tahsisi demekti. Bu yöntem gerek devletin, gerekse özel kişilerin malî işlerinde, nakit naklinden doğması kaçınılmaz tehlike ve gecikmeleri bertaraf etmek için kullanılıyordu. Arapça'da *suftace* veya *sakk* denilen gerçek bir kredi mektubu ise, İslâmiyet'in ilk yüzyıllarında bilinmekte ve kullanılmaktaydı. Ortodoks görüşteki Müslüman fıkıhcılar, taşıdığı spekülasyon ve haksız kazanç potansiyeli nedeniyle bunu meşru ve yasal kabul etmekten kaçınmışlardı. Ancak kadı'dan alınan bir belgeyle uzak yerlerde yaşayan kişilerin birbirlerine olan borçlarını ödeyip alacaklarını temizlemek, yani kredi transfer etmek mümkündü ve bu yöntem Osmanlılarca kullanılıyordu. Sahillioğlu, Bursa kadı sicillerinden örneklerle bu kadı belgesinin (*kitabü'l-kadı*) bir çeşit kredi mektubu olduğunu ortaya koymuştur.[4]

---

1 Berov (1974), s. 178.

2 Barkan (1975), ss. 3-28.

3 İnalcık (1969e), ss. 283-85.

4 Sahillioğlu (1975), ss. 124-36.

Bu son uygulamanın çok sık görülmemesine karşılık, birbirinden uzak yerlerde oturan tacirler arasında vekiller aracılığıyla ödeme genel bir nitelik kazanmıştı.[1] Onyedinci yüzyıl ortalarından itibaren ise, İtalyanca *polizza*'dan Türkçede *poliçe* denilen kredi mektupları, tüccar arasında ve hükümet ödemelerinde artık yaygın olarak kullanılıyordu.

YAHUDİLER VE RUMLAR

Osmanlı Rum ve Yahudileri, onbeşinci ve onaltıncı yüzyıllarda iltizam işlerinde çok aktiftiler. Aslında bu sırada iltizam usûlü, imparatorlukta sermaye birikimi ve oluşumunun en önemli aracı haline gelmişti.[2] Mültezimlerin başlıca sermaye kaynakları, ticarî faaliyette kurulan *commenda* (*mudaraba*) ortaklıklarını ve özellikle İstanbul'un erzak ikmalinden sağlanan kârları içeriyordu. Bunlardan birçoğu, bir gümrükhanede veya madenlerde kâtiplikten büyük işadamlığına yükselmişti.[3] Muazzam paralar biriktiren bu "kapitalistler", saray ve devlet maliyesi için vazgeçilmez olup çıktılar ve dolayısıyla imparatorluğun yalnız maliyesinde değil, politikasında da önemli roller kazandılar.

Giacomo Badoer'in "Muhasebe Defteri"ne (*Il libro dei conti*, 1436-40) bakılırsa, Konstantinopolis'in ticaret hayatında Venediklilerden sonra ikinci en büyük etnik grup Yunanlılardı.[4] Gerçi ikincil önemdeki perakende ticaret ve gemi taşımacılığı dışındaki bütün sektörlerde Yunanlılar, İtalyan tüccarının gölgesinde kalıyordu.[5] Gene de Yunan tüccarı, uluslararası ticaret ve bankacılıkta aktifti. Örneğin, 1453'ten hemen önce, Venedikliler ve Yahudilerle iş yapan Yunanlı bir armatör giderek büyük bir servete kavuşmuştu. Sermayesi 30.000 düka altını olarak tahmin ediliyordu.[6]

Kentin Osmanlılarca fethedilmesiyle birlikte meydana gelen en büyük değişiklik, egemenliklerini yitiren İtalyanların yerini, Osmanlı tebaasından gayrimüslimlerin, özellikle de Ermeni, Yahudi ve Rumların alması oldu. Osmanlı öncesi dönemde Cenovalıların, kural olarak yerlileri denizaşırı büyük ticaret faaliyetinden dışlamış olmalarına karşılık[7], fethin ardından gerek Kefe'nin, gerekse Pera/Galata'nın büyük ölçekli ticaretinde İtalyanlar yerlerini Rumlara bıraktılar.[8] Kaldı ki, daha onbeşinci yüzyılda Osmanlı

[1] Örnekler için bkz İnalcık (1981), 131, 133, 142, 155, 156 sayılı belgeler.

[2] İnalcık (1969d), ss. 121-24.

[3] İnalcık (1988b), ss. 524-7.

[4] Laiou-Thomadakis (1982), s. 111.

[5] *Aynı eser*, ss. 112-15.

[6] Thiriet (1958-61), III, no. 3009.

[7] Balard (1978), I, ss. 269-89, 334-54; II, ss. 502-3; Laiou-Thomadakis (1982), ss. 100-12.

[8] Argenti (1958), ss. 477-527.

Rum ve Yahudi tüccar, Ancona ve Venedik gibi belli başlı İtalyan ticaret merkezlerine yerleşmeye başlamış bulunuyordu.

Galata, Palaeologos hanedanı döneminde olduğu gibi, Osmanlı yönetiminde de Rum işadamlarının faaliyet merkeziydi. Daha Osmanlılarca alınmadan önce burası, nüfus açısından bir Yunan/Rum kenti haline gelmişti.[1] Zengin Ceneviz ailelerinden birçoğunun Osmanlı işgali sırasında ve sonrasında kenti terketmesine karşılık, aralarında Yani Palaeologos'un da bulunduğu birçok zengin Rum maliyeci, fetihten sonra da Galata'da varlıklı burjuva yaşantısını sürdürmüştür. Fatih Mehmed'in kayırdığı Rumlar, onun saltanat döneminde Osmanlı maliyesi ve politikasında özellikle aktif bir rol oynadılar. Fatih, Rum Mehmed, Hâss Murad ve Mesih gibi Rum dönmelerini vezirliğe kadar yükseltti. Üstelik bunlardan son ikisi Palaeologos ailesine mensuptu.[2]

Böylece, 1453'ten sonra pek çok Rumun mültezim, büyük tüccar veya armatör olarak faaliyetini ve kariyerini sürdürdüğünü anlıyoruz. Sözkonusu dallardan özellikle sonuncusu, büyüyüp gelişen Osmanlı payitahtının ikmal ihtiyaçları nedeniyle hızla zenginleşmeye adaydı. Konstantinopolis'in fethinden hemen sonraki dönemde, birçok Rumun hükümet adına mültezimlik yapmakta olduğunu görüyoruz. Eski Bizans aristokrasisinin Palaeologos, Kantakuzenos, Khalkokondyles ve Rhali gibi aileleri, Fatih Mehmed ve halefleri döneminde hep ünlü mültezimlerdendiler. Onbeşinci ve onaltıncı yüzyıllarda batı Anadolu limanları, merkezi İstanbul olan tek bir gümrük bölgesini oluşturuyor ve bütün bu bölge sık sık, gerek Yahudiler gerekse Müslüman Türklerle rekabet halindeki Rum mültezimlerin denetimine geçiyordu. Osmanlı mukataa defterlerinden aldığımız aşağıdaki döküm[3], İstanbul gümrük bölgesinin Ekim 1476 ile Aralık 1477 tarihleri arasında nasıl ve kimler arasında el değiştirdiğini ortaya koymaktadır.

1. Ekim 1476'dan itibaren üç yıllık gümrük geliri, 9.5 milyon *akça* olarak tahmin ve takdir edilmişti. Yeni Müslüman olan Ya'kub Kassandros'lu Palologoz Trabzon'lu Galyanos'un oğlu Lefteri, Halkokondil oğlu Andriya ve Manul Palologoz, 16 Ekim 1476'da 1.500.000 *akça*'lık bir artış teklif ettiler.
2. Hoca Satı, Çiriş İlyas, Yusuf Simsar'ın (yani bir simsarbaşının) azatlık kölesi Şahin ve Hoca Bahaeddin birleşip, topu topu beş ay sonra bu sefer iki milyonluk bir artış önerdiler.

---

[1] İnalcık (1991), ss. 41-2, 55-7.

[2] Babinger (1952), ss. 197-210.

[3] İnalcık (1967), ss. 144-57.

3. Bunun üzerine Rum grubu, iltizamın dört yıl süreyle kendilerine verilmesi kaydıyla, 6 Mayıs 1477 tarihinde yılda 833.334 *akçe*'lik ek bir artış önerdi.
4. Edirne'li Seydi Küçük, Altana adında bir Yahudi ve Nikoroz Efrenci diye anılan bir İtalyan, dört ay sonra iltizam bedelini bir milyon daha arttırmayı teklif ettiler.
5. Rum grubunun bir ay sonra yeni bir teklif vermesinin ardından, 12 Ekim 1477'de Seydi, Altana ve Nikoroz'dan oluşan grup, dört yıl için toplam 20 milyon *akça*'lık bir teklif sundu.

1481'de Gelibolu ve Edirne darphaneleri iltizamı, 18 milyon *akça*, yani yaklaşık 360.000 düka altını karşılığı, Andronikos Kantakuzenos'un da dahil olduğu bir konsorsiyuma satıldı. Andronikos, anlaşılan bu tarihten hemen önce Müslüman olup Mustafa adını almıştı.

Aynı dönemde bir başka Bizans aristokrat ailesi, Sırbistan'ın zengin altın ve gümüş madenlerinin iltizam işlerinde faaldi. 1474'te Yani Kantakuzenos, kardeşi Yorgi, Nikola Dandjovil ve Lika ortak olup, yukarı Sırbistan'ın altın ve gümüş madenlerinin iltizamını altı yıl süreyle toplam 14 milyon *akça*'ya üzerlerine aldılar. Oysa, bir önceki yılın girişimcileri, Novobrdo'lu Yani Kantakuzenos, Serez'den Yorgi İvrana ve Toma Kantakuzenos ile İstanbul'lu Palaeologos'tan oluşan başka bir gruptu. Daha sonra 1476'da ise 1474 mültezimlerinin yerini, bu sefer Yani ve Yorgi Kantakuzenos, Vuk ve Knez Yuvan ile Andriya'nın kurduğu yeni bir ortaklar grubu aldı. Bunlardan son üçünün Slav olduğu açıktır. Öte yandan Küstendil *sancak*'ındaki önemli Kratova madenlerinin iltizamı da 1473'te, toplam 1.600.000 *akçe* karşılığı Galata'lı Yani Palaeologos ile İstipa Blasica, İstepan Lesh ve Konstantin oğlu Dimitri'nin kurduğu ortaklığa verilmişti. Osmanlı hizmetinde, bir bölümü kariyerlerine daha 1453'ten önce Osmanlı gümrük hanesi veya madenlerinde kâtiplik yaparak başlamış bulunan, ama yukarıda sayılanlar kadar ünlü olmayan daha pek çok Rum vardı.[1]

Rum işadamları bu dönemde, Balkanların Ege ve Karadeniz kıyılarında yer alan önemli tuz üretim ve dağıtım tekellerinin iltizam işlerinde de hep Müslüman ve Yahudi mültezimlerle rekabet içindeydiler. Bu tekellerin, civardaki dalyanların gelirleriyle birlikte iltizama verilmesi kuraldı. Son Mora despotu Demetrius Palaeologos da bu işlerin içindeydi. Bir Osmanlı *mukataa* defterine göre, Enez (Aenos) *cizye*'si ve diğer devlet gelirleri, bir tarihte "Kir Demetrios Tekfur"un *timar*'ıydı. Ancak 11 Temmuz 1469'dan itibaren aynı *mukataa* birimi üç Yahudi mültezimin: Selânik'li Yakub oğlu Eleazar'ın,

1 İnalcık (1988a), ss. 520-25.

Niğbolu'lu Eleazar oğlu Avraham'ın ve Vidin'li İsmail oğlu Musa'nın kurduğu bir ortaklığa geçmişti. Bu gelirlerin toplamı üç yıl için 555.000 *akçe* olarak takdir ediliyordu. Altı yıl sonra ise, Novobrdo'lu Yuvan Dhapovik ile Knez Yuvan'ın, bu sefer Yorgi İvrana ile Toma Kantakuzenos'tan daha iyi bir teklif vermeyi başaramadıklarını görüyoruz.

Büyük iltizamların belirlenmesinde etnik, kişisel ya da hizipsel bağlantılar ile gizli birtakım uygulamalar da rol oynamışa benzer. Örneğin, sultanın sarayı ve çevresindeki nüfuzlu Rum veya dönmelerin, Rum teklif sahiplerini kayırdığını anlıyoruz. Zamanın Müslüman kaynaklarında, Fatih'in saltanatında Rum veya Yahudi mültezimlerin kayırıldığına ilişkin şikâyetlere sıkça rastlanır. Belki de Palaeologos ailesi mensuplarının tam da 1470'lerde, yani aynı aileden Hâss Murad ve Mesih paşaların sultan nezdinde en nüfuzlu kişiler olduğu bir sırada, İstanbul gümrük bölgesinin iltizamını almış olmaları tesadüf sayılmamalıdır.

Onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında Mihalis Kantakuzenos'un yığdığı muazzam serveti de bu bağlamda zikretmek gerekir. Kendinden önceki pek çok Rum mültezim gibi Mihalis de, servetini önce Anchialos tuzlası ile İstanbul gümrüğünde yapmıştı. Gene diğer mültezimler gibi o da, aynı zamanda ticaretle uğraşıyordu. Daha sonra sultan onu kendi hâssa taciri olarak Rusya'dan kürk satın almakla görevlendirdi. Serveti ve Osmanlı sarayıyla bağlantıları sayesinde Mihalis, Rum Ortodoks cemaati içindeki en seçkin ve saygın arhont oldu. Gerek patriklerin, gerekse Osmanlıların vasalı Eflak ve Bugdan voyvodalarının atanması veya uzaklaştırılmasında önemli rol oynar hale gelmişti. Ama sonunda Osmanlı hazinesine --rivayete göre 30 milyon *akçe* dolayında-- borçlu duruma düşünce[1], 1578'de sultanın emriyle idam ve Anchialos'taki sarayında bulunan efsanevî serveti, yüz hizmetçisi, kırk gulamı ve haremiyle birlikte toptan müsadere edildi.

Onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında, Yahudi banker ve mültezimler Osmanlı maliyesi ve uzak mesafe ticaretinde üstün bir konuma kavuştular.[2]

Onaltıncı yüzyıl ortalarında Katolik ülkelerde Engizisyon'un baskılarına uğrayan Marrano Yahudileri, Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmeye karar verdiler. Marrano'lardan, Avrupa'daki baharat ticaretini kontrolünde bulunduran Mendès banker ailesi gelip İstanbul'a yerleşti. Ailenin başı Dõna Gracia Mèndes, 1552'de Kanunî Sultan Süleyman'ın himayesi altında İstanbul'a ayak bastı. Akrabası ve ortağı Don Yasef (Yusuf) Nasi, zamanla ailenin en ünlü kişisi oldu. Nasi gözkamaştıran yükselişini başlangıçta, kendisini taşra sarayına *müteferrika* almak suretiyle en yakın çevresine katmış olan Şehzade (II.) Selim'e sunduğu malî hizmetlere borçludur. Selim,

---

[1] Iorga (1971), ss. 11-3, 118-25, 192-5.

[2] Ravid (1978), ss. 25-49.

1566'da Osmanlı tahtına çıktığında, Don Yasef'i *Nakşa Dükası* atadı. Bu Nakşa (Naksos) "dükalığı", seçkin ve nâdir şaraplar üretip ihraç eden Kiklad Adaları'nı kapsıyordu. Herhalde atama, Nasi'nin kuzey Karadeniz ülkelerine, özellikle de Lehistan'a şarap ihracatı iltizamını üzerine almış olmasıyla ilişkiliydi. Dükalığın iltizamı ise 6000 altın olarak saptanmıştı. Don Yasef'in bu ticareti denetimine alması, Venedik'in kaybı demekti. Nitekim, daha önce Naksos dükü olan Venedikli, iddiasından vazgeçmeyip Don Yasef'i tâciz etmeyi sürdürdü.[1] Osmanlı gümrük iltizamları sisteminde hükümet, mültezimin kaçakçılığı önleyip azamî gelir temin etmesini sağlamak amacıyla emtia trafiğini kontrol altına aldığından, Ege'den ve Venedik egemenliğindeki Girit'ten Lehistan'a şarap ihracatı üzerindeki gümrük vergileri iltizamı, Nasi'nin tüm şarap ticaretini fiilen tekeline alması demekti. Girit şaraplarının kuzeye ihracat tekelinden yılda 15.000 düka altını gelir sağladığı tahmin edilmekteydi. Bir rapora göre, 1575 dolaylarında yalnız Girit'in yıllık şarap ihracatı 1000 fıçıyı buluyordu.[2]

Bir diğer şarap üretim merkezi olan Kıbrıs'da Osmanlıların Venedik'e karşı izledikleri politika üzerinde Yasef'in etkisi, bize hikâyeleşmiş biçimde ulaşmış bulunuyor.[3] Avrupa işleri uzmanı olduğuna inanılan Don Yasef, bu sırada sultanın en güvenilir danışmanları arasına girmişti. Görünüşe göre, Kıbrıs'ın fethi plânına karşı olup kuzeyde Moskova'ya karşı savaşı sürdürmek isteyen başvezir Sokollu Mehmed'e[4] muhalefet içinde, vezir Lala Mustafa'nın Kıbrıs'ı fethetme plânının destekçileri arasında yer alıyordu. Bu çerçevede, fetihten sonra adanın Yahudi yerleşimcilerle kolonizasyonunun plânlanmış olması da önemle kaydedilmelidir.[5] Kıbrıs'ın fethi, Akdeniz'de Hıristiyan Kutsal Birliği'nin kurulmasına yol açtı ve Osmanlı donanmasının 1571'de Lepanto'da bozguna uğramasıyla sonuçlandı. Gene de Don Yasef'in sultanın gözünden düşmediğini; ancak 1579'da öldüğünde mirasının hükümet tarafından müsadere edildiğini görüyoruz. Bu noktada, İslâm hukuku'nun gerek Müslümanların, gerekse gayrimüslimlerin özel mülkiyetinin müsaderesini kesinlikle yasaklamasına karşın, mültezimlerin malvarlığının ya da hükümetle bağlantılı her türlü servetin, kökenleri itibariyle daima şaibeli ve dolayısıyla müsadereye açık olduğunu unutmamalıyız. Sultanın gözüne girmek ve yönetici seçkinlerin çıkarlarına hizmet etmek yoluyla spekülatif servet yığma olanağına karşılık, bu tür servetlerin

---

1 Safvet (1332 H), ss. 1446-7; Safvet (1328 H), s. 991.

2 *Aynı yerde.*

3 Hammer (1815), III, ss. 563-4.

4 İnalcık (1947), ss. 47-106.

5 Baron (1983), ss. xviii, 102-3, 117.

her zaman eğreti ve sallantıda olması, Osmanlı patrimonyal sisteminde sermaye birikiminin koşulları ve doğasını apaçık ortaya koymaktadır.

Daha sonra 1588'de, Yasef Nasi gibi İspanya kralı II. Felipe'nin başdüşmanları arasında yer alan Alvaro Mendès de, rivayete göre beraberinde 850.000 düka altınıyla gelip İstanbul'a yerleşti ve bir zamanlar Don Yasef'e gösterilen lütuflara aynen mazhar oldu.[1] Saray kadınlarının gözüne giren ve onlarla saray dışındaki Yahudi çıkarları arasında bağlantı kuran Esther Kyra adındaki Yahudi kadın da, iltizam ve ticaret işlerine dalıp, Topkapı Sarayı ile uzun süren ilişkisi boyunca büyük bir servet yığmayı başardı.[2] Sonunda, gayrimüslimlerden alınan *cizye* baş vergisinin toplanmasından sağlamaya alıştıkları büyük kârlardan yoksun kalan *kapıkulu sipahi*'leri ayaklanıp, büyük iltizamları ellerine geçirmş bulunan Esther Kyra'yı ve oğullarını katlettiler. Öldüğünde servetinin 50 milyon *akça*'yı bulduğu söyleniyordu.

Marrano Yahudilerinin, Avrupa kapitalizmi tekniklerini, bankacılığı ve hattâ merkantilist devlet ekonomisi kavramını Osmanlı İmparatorluğu'na soktuğu öne sürülmüştür.[3] Osmanlı malî yetkililerinin, Gresham Yasası'nın piyasayı nasıl etkilediğini anlayıp, 1589'da para reformuna gitmelerinin de, Avrupa'dan gelen Yahudilerin tavsiyesiyle gerçekleşmiş olması mümkündür.[4]

Büyük çapta bankacılık işlemleri, Mendès soyunun bu dönemde Osmanlı payitahtındaki faaliyetlerinin önemli bir bölümünü oluşturuyordu. Uluslararası ticaret ile bankacılık bölünmez bir bütündü ve ailenin işleri, Avrupa'nın belli başlı merkezlerini kucaklayan bir ajanlar şebekesi tarafından yürütülüyordu. Böylece Mendès ailesi, esas olarak buğday, biber ve yün satıp Avrupa'dan yünlü kumaş almayı içeren uluslararası ticaretin hatırı sayılır bir kısmını kontrolünde tutuyordu.[5] Yahudi tüccar ayrıca, hazinenin açık arttırmaya çıkardığı iltizamlara da, anlaşılan oldukça büyük paralar yatırmaktaydı. 1555'te Papa IV. Paul papalık topraklarındaki Yahudilerin malvarlığının müsaderesini emrettiğinde, Selânik ve İstanbul'da çok sayıda Yahudi'nin bu yüzden iflâs edip hazineye 400.000 düka altını tutan borçlarını karşılayamaz duruma düştüğünü ifade eden sultanın protestolarıyla karşılaşmıştı. Dōna Gracia'nın (ö. 1568 veya 1569) yönetimi altındaki bir Yahudi bankasının (Türkçe'deki adıyla *dolâb*; daha sonra

---

1 *Aynı eser*, ss. 141-4.

2 *Aynı yerde*.

3 İnalcık (1969d), s. 122 not 54.

4 İnalcık (1978a), s. 95; Müslümanların bu meselenin farkına varmaları konusunda, şimdi ayrıca bkz. Kafadar (1991), ss. 381-400.

5 İnalcık (1969d), s. 122.

sahtekâr ve spekülatör anlamını kazanan *dolâbî* sözcüğü buradan gelir) herhalde bir eli Osmanlı maliyesinde, bir eli de Avrupa piyasalarındaki sermaye yatırımlarındaydı. Gracia'nın damadı Don Yasef de Avrupa krallarının belli başlı kreditörleri arasına girmiş; Polonya kralına verdiği büyük krediler karşılığı çeşitli ticarî ayrıcalıklar koparmış; sultanın himayesi altında, Polonya'dan balmumu ihracatında tekel sahibi olmuştu.[1] 1555'te Fransa kralı II. Henri para sıkıntısına düştüğünde, gene Don Yasef, Fransa'da zamanla faizi yüzde 12'den 16'ya yükselen bir istikraz işine girişti. Birçok Türk'ün Don Yasef aracılığıyla bu borçlanmaya para yatırdığına şaşmamak gerekir.

Yahudiliğin, onaltıncı yüzyılda Osmanlı yönetimi altında genel durumundan hareketle Salo Baron, "Osmanlı Yahudiliğinin yükselişi ve görkeminin" o yüzyılda eşi benzeri olmadığı sonucuna varıyor[2]:

> [Yahudi] Sefarad ve Romanyot cemaatlerinin neredeyse tamamı artık Osmanlı yönetiminde yaşıyor ve orada yasama sistemini, büyük bir istikrar ile insan haklarının temel bir güvenceye kavuşturulmuş olması karakterize ediyordu.... Hukukî ve idarî önlemlerle garanti altına alınan geniş hareket serbestisi sayesinde, çeşitli Yahudi cemaatleri arasında çok yoğun bir iletişim kurulmuştu.... Yeniden toparlanıp kendine çeki düzen veren bu Akdeniz Yahudiliği, Türkiye'nin Altın Çağ'ının kendilerine sunduğu geniş olanakları değerlendirerek, şimdi tekrar serpilip gelişiyordu. Aslında onlar da pekâlâ onaltıncı yüzyılı kendi Altın Çağ'ları olarak görebilirlerdi.

Osmanlı yönetimi, bir yandan Batılı ülkelerin kapitülasyon garantileri çerçevesinde mallarını rahatça imparatorluğa sokmalarını teşvik ediyor, böylece bir bütün olarak imparatorluğun ekonomik refahına katkıda bulunduğu düşünülen liberal bir siyaset güdüyor, öbür yandan uluslararası ticarette kendi tebaasını aktif olarak korumaktan da geri durmuyordu. Dolayısıyla, "Osmanlı İmparatorluğu'nun zaferi, ekonomi alanında" --Stoianovich'in ifadesiyle-- "Venedik ve Cenova'nın iki yüzyıllık ticarî hegemonyasına karşı Rumların, Türklerin, Hıristiyan dönmelerin, Ermenilerin, Raguzalıların ve Yahudilerin zaferi demekti."[3] Oysa, Levant ticareti konusunda Wilhelm Heyd'in temsil ettiği eski ekol, ticareti geliştirmede hiçbir ilgisi olmayıp sadece şiddete dayalı askerî fütuhatla ilgilendiğini öne sürdüğü "barbar" Osmanlıları, Levant ticaretinin yıkıma

---

1 Safvet (1328 H), s. 991.

2 Baron (1983), ss. 120-21.

3 Stoianovich (1960).

uğramasından sorumlu tutuyordu.[1] Ne var ki, olaylara daha geniş bir çerçeve içinde bakan ve daima Avrupayı-merkez alan bir yaklaşımdan arınmış yeni araştırmalar, bu görüşü temelden değiştirmiş bulunuyor. Herşeyden önce, yerli etnik gruplar, Cenovalı ve Venedikli efendilerince bağımlı bir konumda istihdam edilerek ayrı tutulmuş, denizaşırı ticarete aktif olarak katılmalarına izin verilmemişti. Şimdi ise, bu gruplar Osmanlılarla işbirliği yapıp gerek bölgelerarası ticarette, gerekse Osmanlı limanları ile Moskova, Polonya, Transilvanya, Macaristan ve İtalya arasındaki uluslararası trafikte büyük ölçüde İtalyanların yerini alıyor, hattâ Lyons ve Antwerp'e kadar uzanıyorlardı: 1582'de Brabant dükü, dört "mercatores graeci ex provinciae [Galatiae]"yi (Galatalı dört Rum taciri) Antwerp'e Osmanlı malları getirip karşılığında Türkiye'ye ihraç edilecek mallar edinmeye yetkili kılmıştı.[2] Öte yandan, Dubrovnik, Osmanlı himayesi altında görülmemiş bir gelişme göstermekte, Akdeniz trafiğinde Venediklilere meydan okumaktaydı. Levanten Cenovalılar bile, Osmanlı "vatandaşlığı"na girip, Pera'nın ve Sakız'ın *zimmî*'leri sıfatıyla Osmanlı imparatorluk düzenine katılıyor; Osmanlılar politikalarını değiştirip 1566'da Sakız'ı doğrudan denetimlerine alıncaya kadar işlerini eskisi gibi yürütebiliyorlardı.[3] Dört yıl sonra Osmanlıların Kıbrıs'taki Venedik egemenliğine son verme kararını almaları da galiba, Osmanlı maliyesiyle içli dışlı Yahudi çıkar çevrelerinin önemli bir rol oynadığı anlaşılan bu yeni stratejinin bir parçasını oluşturmaktaydı. Öte yandan, 1450-1600 arasında Türk veya Müslüman tüccar da bölgelerarası ticarette önemli rol oynuyor, hattâ bazı sektörlerde bunların sayısı gayrimüslim Osmanlı tüccarını aşıyordu.

Üstelik, Osmanlı döneminde Levant ticaretinin aktörlerinin değişmesine ve Cenovalılar ile Venedikliler açısından bakıldığında belirli bir gerilemenin sözkonusu olabilmesine karşılık, bir bütün olarak Levant ticaretinin gerek uluslararası ve gerekse bölgesel çerçevede önemli bir büyüme gösterdiğini söyleyebiliriz. Bu bağlamda, Osmanlı diyarlarında üretilen --buğday, pamuk, yün, deri, balık, şarap, zeytinyağı, mandıra ürünleri ve kumaş gibi-- hacimli malların ticaretinde çarpıcı artışlar gözlenirken, baharat, ecza, ham ipek ve kıymetli taşları kapsayan geleneksel *grand commerce*'in de 1520-1600 arasında Levant'taki eski önemine tekrar kavuşmuş olması özellikle dikkat çekicidir. Aşağıda göreceğimiz gibi burada, özellikle İran'ın ham ipek ihracatının Avrupa'nın ipekli dokuma sanayilerindeki gelişmeye cevap vermesi ve hızla artan ipek talebinin, önem ve değer bakımından baharat ticaretiyle yarışan bir patlama yaratması sözkonusudur. Osmanlı himayesi

---

[1] Heyd (1936), II, ss. 257-60, 350.

[2] A. Goris'den aktaran Stoianovich (1970), s. 238.

[3] Argenti (1958), xcii-cxxx.

sayesinde Floransa da 1460-1560 döneminde özellikle kaliteli dokuma ürünleri karşılığında ham ipek alarak Levant ticaretinde parlayabilmiş; uzun barış dönemlerinde (1481-97, 1503-37, 1540-70) kapitülasyonların getirdiği geniş ticarî ayrıcalıklardan yararlanan Venedik dahi gerek Levant'la olan ticareti ve gerekse ekonomisinin bütünü açısından en müreffeh dönemlerinden birini yaşamıştır.[1]

[1] Luzzatto (1954); Braudel (1972), I, ss. 562-9; Lane (1973), ss. 284-335.

BURSA VE İPEK TİCARETİ
1550'YE KADAR

"Ticaret ekonomiyi döndüren çarktır" düsturunu, belki de "moda ekonomiyi döndüren çarktır" diye değiştirmek gerekir. Gerçekten de, bütün bir zanaat ve ticaret dalını gâh geliştirip gâh yıkan güç, moda olabiliyor. Özellikle, Haçlı devletlerinin Suriye'de yerleşmesinin ardından ipeklilerin Avrupa'da kazandığı rağbet[1], onüçüncü yüzyılın ticaret devriminin belirleyici etmenlerinden biri olmuşa benzer. Bu çerçevede ipek, hayli gelişkin yerli yünlü dokuma sanayilerinin yanısıra, onüçüncü yüzyıldan onsekizinci yüzyıla değin Batı ülkelerinin uluslararası değişim ve zenginliklerinin başlıca kaynağı haline geldi. Ham ipek ve ipekli kumaşlar ticarette hatırı sayılır bir yer aldı. Batı'nın yönetimdeki seçkinler arasında pahalı ipekli kumaş kullanımının yaygınlaşması, canlı bir lüks ipekli dokuma sanayii yarattı ve Toskanya'nın Lucca kenti, daha 1250'ler gibi çok erken bir tarihte, bu sanayiin Avrupa'daki ilk merkezi, başkenti oldu.[2] İki-üç yüzyıl boyunca Lucca tüccarı lüks mallarını Roma, Bruges ve Londra gibi kentlerde, ya da uluslararası Champagne panayırlarında satışa sundu. Lucca ipek dokumacılarının üstün tekniklerini zamanla öğrenen Bologna, Cenova, Floransa ve Venedik ondördüncü yüzyılda Lucca'nın rakipleri olarak yükseldiler. Bu arada, daha önce Doğu'da yaşanmış bir süreç, İtalya'da da gözlendi ve ipekli dokuma tekniklerinin yaygınlaşması, Lucca'lı dokuma ustalarının başka diyarlara göçüp yerleşmeleriyle elele gitti. 1257'den sonra Çin, bol ve ucuz ham ipek kaynaklarını Batı'ya akıtmaya başladığında[3], İtalyan sanayileri üretimlerini büyük ölçüde arttırıp talepteki gelişmeyi karşılayabildiler. Robert Lopez'in deyişiyle, bu sırada Çin'den "sınırsız miktarda" ipek geliyordu.[4] Zaman Çin'in Avrupa'ya başlıca ihraç ürünü ham ipek olmuştu. Derken onüçüncü yüzyılın sonlarına doğru Çin ipeğinin Cenova noter kayıtlarından silindiğini[5] ve yerini hemen tamamen İran ham ipeğine bıraktığını görüyoruz. Moğol İmparatorluğu'nda başgösteren karışıklıklar nedeniyle Çin ipeği eskisi gibi akmaz olduğunda, Cenova, tacirlerinin doğrudan doğruya Tebriz'den veya Azov'dan (Osmanlı

---

[1] Heyd (1936). I, ss. 170-80.

[2] Roover (1950), s. 2907.

[3] Lopez (1952b), ss. 346-54.

[4] Lopez (1952a), s. 76; krş Bautier (1970), ss. 289-91.

[5] Lopez (1952a), s. 74; Bautier (1970), s. 291.

dönemindeki adıyla Azak'tan) satın aldığı İran ipeğine giderek tamamiyle bağımlı hale geldi.[1] İran ham ipeği, daha pahalı (ama aynı zamanda daha kaliteli) olmasına karşın, daha onüçüncü yüzyılın ortalarına kadar inen bir tarihte Cenovalılarca İtalya'ya sokulmaya başlamıştı.[2] 1300'den itibaren, İtalyan ipekli dokuma sanayiinin tükettiği ham ipeğin çoğu, artık İran'ın Hazer kıyısı eyaletlerinden geliyordu. 1400 dolaylarına ait seyahatnâmelerde Gilan, Şemahi ve Karabağ, kuzey İran'ın en önemli ipekçilik yöreleri olarak gösterilmekteydi.[3] Ancak İstahrî daha onuncu yüzyılda, Gilan'daki Lahican'dan bir ham ipek üretim merkezi olarak söz ediyordu.[4]

Avrupa'da ipekli kumaş kullanımının ve ipekli dokuma sanayilerinin yaygınlaşmasının etkisi küçümsenemez. Bu süreç, Osmanlı ve İran ekonomilerinin gelişmesinin yapısal temelini oluşturmuştur. Her iki imparatorluk, kamu gelirleri ile gümüş stoklarının önemli bir bölümünü Avrupa ile ipek ticaretinden sağlar hale geldi. Osmanlı İmparatorluğu'nda esas olarak Amasya, Bursa, İstanbul, Mardin ve Diyarbekir'deki ipekli dokuma sanayileri, İran'dan gelen ham ipeği işliyordu. İran'ın kuzey eyaletlerinde, özellikle, Mazendaran, Gilan ve Şirvan'da ipek üretiminin çeltikçiliği gerileterek genişlemesinin de temelinde, herhalde Avrupa'nın artan ham ipek talebi yatıyordu.

Ondördüncü yüzyılda dünya ticaret yolları şebekesinde başgösteren devrimci değişiklikler zinciri[5], yalnız ham ipek açısından değil, diğer Asya malları için de Bursa'yı, Doğu ile Batı'yı köprüleyen bir dünya pazarı haline getirdi. Bu sırada Moğol egemenliğindeki Tebriz dünya ticaretinde merkezî bir rol oynamaya başlamıştır. Gerek Bağdat'ı, gerekse dünya ticaretinin Yakın Doğu'daki diğer mahreçlerini gölgede bırakan kent, Asya ticaretinin en büyük merkezi konumuna yükselmişti. Tebriz'den çıkan ticaret yolu, Erzincan-Sivas şahrâhı üzerinden ya Konya'ya, ya da Moğol döneminde Asya ürünlerinin esas ihraç limanı durumuna gelen İskenderun körfezindeki Ayas'a (Lajazzo) ulaşıyordu.[6] Konya'dan kervan yolları, Denizli'den geçip Efes veya Antalya limanlarına varmaktaydı. Batı tüccarı, ipek ve baharat gibi değerli Asya ürünlerini işte bu limanlardan sağlıyordu.[7] *Pax Mongolica*'da (Moğol barışı döneminde) görülmedik bir gelişme gösteren bu uluslararası

---

1 Bautier (1970), s. 291.

2 Lopez (1952a), s. 73.

3 Clavijo (1943), s. 112.

4 İstahrî (1969), ss. 202-4.

5 Bautier (1970), ss. 280-92.

6 Heyd (1936), II, ss. 74-92; Bautier (1970), ss. 280-86.

7 Pegolotti (1936), endeksten bkz. *Turchia, Altoluogo, Setalia, Laiazo, Palattia*; Turan (1958); Cahen (1951), ss. 317-25; Heyd (1936), I, ss. 534-54.

ticaret yolları şebekesi sayesinde Küçük Asya, dünya ticaretinin önemli kanallarından biri oldu ve büyük bir refaha kavuştu. (Bu patlamanın çarpıcı kanıtı, aynı dönemde Selçuklu egemenliğindeki Anadolu'da kervan yolları üzerinde inşa edilen bir dizi anıtsal kervansaraydır.[1]) Tebriz'e yerleşen İtalyan tüccarı ise, kendi yünlü kumaşlarını burada gerek İran ipeğiyle, gerekse Hürmüz ve Bağdat üzerinden gelen Hint baharatıyla değişmek imkânına sahipti.

1350 dolaylarına gelindiğinde, dünya ticaretinin ağırlık merkezinin bir kere daha güneye, Kızıldeniz ile Memlûk egemenliğindeki Mısır ve Suriye limanlarına kaymasına karşın[2], Asya malları, özellikle de ham ipek, Tebriz'den (daha doğrusu, Olcaytu'nun hükümdarlığında Tebriz'in yerini alan Sultanîye'den) Efes, Antalya ve Trabzon gibi Anadolu limanlarına uzanan eski güzergâhı izlemeye devam edecektir. Tebriz'deki İtalyanların kılıçtan geçirilip kentten atılmasının (1340-41), sonra da 1343'te Altınordu Hanı Cânibek'in Cenovalıların elindeki Kefe'yi kuşatması ardından, Cenovalılar İran'dan ipek ikmali için artık Trabzon'dan Pera'ya, veya Konstantinopolis'e uzanan yola bel bağlamak zorunda kaldılar; bu da Pera-Konstantinopolis'in ticarî etkinliğini canlandırdı. Pera'yı Cenova'nın esas antreposu konumuna yükselten bu yeni durum, herhalde Bursa'nın da gelecekte İran ham ipeği için önemli bir pazar haline gelmesinin zeminini hazırlamıştır. Nitekim Cenovalılar, kapitülasyon olarak bilinen ilk ticaret ayrıcalıklarını, Osmanlı sultanı Orhan'dan 1352'de kopardılar.

Öte yandan, İtalyanların Tebriz'den kovulmasıyla birlikte Hazer Denizi-Astrahan-Tana ipek yolu da yeni bir önem kazanmıştı.[3] Cenovalılar, İran ham ipeğini ya Azak (Tana)'da, ya da genişleyen ipekli dokuma sanayileri ve ticaretleri için yaşamsal önem kazanan Kefe'de teslim alıp, deniz yoluyla Cenova'ya naklediyorlardı. (Bu arada Cenova gibi Kefe de, İran ipeğiyle beslenmesi sayesinde, onbeşinci yüzyıl gibi geç bir tarihte bile ünlü ipekli kumaş ürünlerini ihraç etmeyi sürdürerek hatırı sayılır bir ipekli dokuma sanayiine kavuşmuştu.) Şirvan, Gilan ve Mazendaran ipeği deniz yoluyla doğru Astrahan'a taşınıyor, oradan ya Volga üzerindeki Saray'a, ya da kervanla Tana'ya gidiyordu. Çin ipeği pahalılandığında, ya da bir zamanlar Asya'yı kucaklamış olan *Pax Mongolica*'nın ondördüncü yüzyıl ortasında çöküvermesi sonucu, artık hiç ithal edilmez hale geldiğinde, İran ipeğine olan talep büsbütün keskinleşti.

---

[1] Erdmann (1961).

[2] Bautier (1970), s. 285; Ashtor (1983), ss. 3-102.

[3] Bautier (1970), s. 287.

11 İmparatorluğun ticâri yolları

1395'te Timur'un Astrahan, Saray ve Azov (Azak) gibi ticaret merkezlerini bilinçli ve kasıtlı olarak yakıp yıkması kayda değer. O, herhalde, Şirvan'da Şemahi ile Gilan'da Lahican ve Reşd'in, o sıralar doğrudan deniz yoluyla Astrahan'a sevkedilmekte olduğunu kaydettiğimiz ham ipek kaynaklarını tekrar Tebriz'e çekmeyi amaçlıyordu.[1] Sözkonusu rota değişikliğinden Tebriz'in ipek ticareti de, ipekten elde edilen büyük gümrük gelirleri de adamakıllı zarar görmüş olmalıydı. Timur'dan önce Tebriz'in ham ipekten alınan gümrük (*tamga*) resminden sağladığı gelir 1341'de 300.000 dinarı buluyordu ki, bu, bütün *tamga* gelirleri içinde en yüksek olanıydı.[2] Timur'un, Tebriz'i tekrar ham ipek ve ipekli dokuma ticaretinin merkezi haline getirme çabaları, son tahlilde eski Tebriz-Küçük Asya güzergâhına yaradı. Çok geçmeden Küçük Asya da Timur'un kontrolü altına girdi. Timur'un ipek ticaretinin kuzeydeki başlıca uğrak noktalarını yakıp yıkmasının ardından, Altın Ordu'da patlak veren uzun taht kavgalarında, Batu Han'ın haleflerinden her birinin rakip kabileleri kendi etrafında toplayıp mücadeleye girmesi, Doğu Avrupa bozkırını kervanlar için tehlikeli kılmıştı. 1436'da bu bölgeden geçen Barbaro'ya göre, baharat ve ipek ticareti daha o tarihte kuzey güzergâhından Suriye'ye kaymış bulunuyordu.[3] 1520 kadar geç bir tarihte bile bazı kervanların Astrahan-Tana yolunu izliyor olmasına karşın[4], açıktır ki bu güzergâh Timur'un indirdiği darbeden sonra önemini yitirmişti. Üstelik o sırada Bursa artık dünyanın en önemli ham ipek pazarlarından biri haline gelmişti ve Pera'da üslenen, Osmanlılarca da kayırılan Cenovalılar, bu piyasadan diledikleri kadar ipek alabiliyorlardı. Konstantinopolis ve Pera'nın yanısıra, ondördüncü yüzyılın ikinci yarısında bir dünya pazarı olarak Bursa'nın gösterdiği yükselişin, Osmanlı gücünün ekonomik temelini oluşturduğunu burada eklemeliyiz.

Demek ki, Bursa'nın uluslararası bir pazar konumuna yükselmesi, ondördüncü yüzyılın ortaları olarak tarihlenmelidir. 1352'de Cenovalılara tanınan ticarî ayrıcalıklar ile 1354'te Ankara'nın Osmanlılar tarafından ilhakı, bu yönde atılan önemli adımlardı. Ondördüncü yüzyılın ikinci yarısında Osmanlıların, çabalarını doğuya uzanan ipek yolunun başlıca merkezlerini, yani Ankara (1354, 1362), Osmancık (1392), Amasya (1392) ve Erzincan'ı (1401) ele geçirmek üzerinde yoğunlaştırmış olmaları da ilginçtir. Zaten, Osmanlı sultanı I. Bayezid'i, 1402 Ankara savaşında Timur'la karşı karşıya getiren de, Tebriz'e giden yol üzerindeki bu cüretkâr atılımlar oldu. Şurası kesindir ki, Osmanlılar, daima ipek yolunu açık

[1] Heyd (1936), II, ss. 189, 377.

[2] Mazandarani (1952), ss. 58-59.

[3] Barbaro (1873), s. 31; Tafur (1926), s. 134.

[4] İnalcık (1979-80), s. 464.

tutmaya veya kendi denetimleri altına almaya çalışıyorlardı. İlk defa I. Selim döneminde Tebriz'i de işgal ettiler (1514). İran'ın en zengin ipekçilik eyaletlerinden olan Gilan'ın yerel hanedanı, bağımsızlığı 1592'de Şah Abbas tarafından yokedilinceye değin, Osmanlı himayesini aramaktan geri durmayacaktır.

Tablo I: 39
Bursa'nın nüfusu

Tarih	Hanehalkı	Kaynak
1485	5.000	*Avarız* haneleri sayısı için, bkz İnalcık (1960b), s. 45
1520-30	6.351	Barkan (1975), ss. 27-28, toplam nüfusu, 34.930 kişi olarak tahmin ediyor.
1571-80	12.852	Barkan (*aynı yerde*) 70.686 kişi tahmin ediyor,

Not: Toplam kişi sayısını hesaplamak için Barkan birey/hanehalkı katsayısını 5 kabul etmiş ve bu çarpıma, vergi yükümlüsü olmadıklarından ilk rakama dahil edilmeyenler için yüzde 10 eklemiştir.

1400 yılına doğru Bursa'nın artık ipek ticareti ve sanayiinin büyük merkezleri arasında sayıldığı kuşkusuzdur (Tablo I: 39). O tarihlerde Johannes Schiltberger, "en iyi kumaşların Tamaş [Dımışk, Şam] ve Kaffa [Kefe] ve keza Wursa'da [Bursa] dokunmasında kullanılan ipeğin... Venedik ile Lickka'ya [Lucca] da götürülüp, buralarda kaliteli kadife işlendiği"nden söz ediyordu.[1] Clavijo, 1405'te Semerkand'dan dönerken Tebriz-Bursa arasında ipek kervanlarının yolunu izlemişti. Ondördüncü yüzyıl sona ererken, eski Kefe-İstanbul, Trabzon-İstanbul ve Sivas-İstanbul ipek yolları geçmişteki önemlerini yitirmiş bulunuyordu.

Bursa gibi batı Anadolu limanları da, galiba daha ondördüncü yüzyılın ortalarında İran ipek ticaretinden nasiplenmeye başlamıştı. İran'dan geldiği açık olan ham ipek, Efes (Altoluogo) ve Milet'ten de (Palatia-Balat) ihraç ediliyor[2]; buralara herhalde eski Tebriz-Konya-Denizli kervan yoluyla geliyordu. 1341 dolaylarında Rudolf von Suchen, Efes'ten pamuk ve buğdayla birlikte ipek de ihraç edildiğini gözlemişti.[3] I. Bayezid 1390'da Efes'i ve diğer batı Anadolu limanlarını ilhak etmekle, İran ticaretinin Küçük Asya'daki bütün önemli ihraç noktalarını ele geçirmiş oluyordu.

Artık ipek kervanları, Osmanlı koruması altında Bursa'ya kadar güvenle yol alabilir ve bu noktada kıymetli yüklerini, Pera'da üslenmiş bulunan

[1] Schiltberger (1879), s. 34.

[2] İnalcık (1969a), s. 212; Zachariadou (1983), s. 169 not 717.

[3] Foss (1979), ss. 146-47.

İtalyan tüccara satabilirdi. Onbeşinci yüzyılın ikinci yarısına ait kadı sicillerinin ortaya koyduğu gibi[1], çoğu Müslüman Azerbaycanlı olan İranlı tüccar, ipek yüklerini Bursa'da İtalyanlarca ithal edilen Batı mallarıyla değişmekteydi. Moğol güzergâhının kargaşa içine yuvarlandığı dönemde Bursa, yalnız İran ham ipeği için değil, baharat ve diğer Asya ürünleri için de önemli bir uluslararası pazar konumuna yükselmişti. İpek ticaretinde Bursa'yla rekabet edebilen biricik pazar, güneyde Bitlis-Diyarbekir-Mardin güzergâhını kullanan İran kervanlarının yüklerini getirip boşalttığı Halep'ti.

İranlı ham ipek tüccarı elde ettikleri nakitle Bursa'da mal alımına giriştiklerinden, bu ilk Osmanlı başkenti İran'a yapılacak her türlü ihracatın antreposu haline geldi. İran tüccarı Bursa'da Batı yünlülerinin yanısıra, Körfez'den gelme incileri, Mısır ve Kıbrıs'tan gelme şekeri, hattâ Hindistan'dan gelme baharatı da satın alıyordu.

Bursa'nın ipek ticaretindeki rolü, 1352-1453 döneminde Cenovalılar ile Osmanlılar arasında hüküm süren yakın işbirliğini de açıklar. Osmanlılar Anadolu şap madenlerinden çıkan şapın son derece kârlı ticaret tekelini de Cenovalılara vermişlerdi. 8 Haziran 1387'de yenilenen Cenova kapitülasyonlarına göre[2], I. Murad Cenovalıları Pera'dan yapılan ihracat ve ithalat için gümrük vergisinden muaf tutuyor; buna karşılık malların değerinin yüzde 8'i oranında bir pazar resmi ödenmesini şart koşuyordu. Bu, Osmanlı sultanının Ceneviz Pera'sını yabancı bir ülke saymadığı anlamına geliyordu. Bu çerçevede Pera'da, pazar *bac*'ı gelirinden sorumlu bir Osmanlı temsilcisi de yerleştirilmişti.

Daha sonra 1432'de Bertrand de la Brocquière, "Türklerin Pera'ya çok sık gelip gittiğini" ("grant hantise") ve ticaret nedeniyle Konstantinopolis'te bir acenta bulundurduklarını kendi gözleriyle görecekti.[3] La Brocquière, Pera'ya gidebilmek için Bursa'da, "[Şam'dan gelen] kervandan satın alacakları baharatı Pera'ya götürecek olan tüccar"ın gelmesini beklemek zorunda kalmıştı. Bursa ile Pera arasındaki trafik Osmanlıların kontrolünde olduğundan, La Brocquière kapitülasyonların dokunulmazlık tanıdığı Cenovalı tacirlerin refakatinde Pera'ya seyahat edebilecekti. Üsküdar'dan Pera'ya geçmek için de Rumlara ait bir gemiye binmişti. Pera'nın Osmanlılara bağımlılığı o kadar güçlüydü ki, 1423 veya 1424'te Pera Cenovalıları II. Murad'a, surlar üzerinde yaptırılacak yeni bir burca kendi

---

[1] İnalcık (1981a), 18, 21, 22, 27, 35, 36, 53, 103, 109, 113, 114, 131, 164, 172 sayılı belgeler; İnalcık (1988b), no. 100.

[2] Heyd (1936), II, s. 259.

[3] La Brocquière (1892), ss. 86-87, 102.

arma ve alâmetlerini koyması, buna karşılık inşaata malzeme ve para yardımında bulunması teklifini götürmüşlerdi.[1]

1453'te Konstantinopolis fethedildi ve sultan, Pera'yı hiç zarar vermeksizin ele geçirmek için, kentin Cenovalı, Rum, Ermeni ve Yahudi nüfusuyla anlaşmaya çaba gösterdi. Pera'nın bir ahidnâme garantisi altında teslimi sırasında Konstantinopolis halkının başına gelenleri gören çok sayıda Cenovalının paniğe kapılıp kaçmasına karşılık, bazıları Pera'da kaldı ve diğer dinî cemaatlerin mensupları gibi, Osmanlı tebaası olmayı kabul etti. Kapitülasyon ayrıcalıkları çerçevesinde Pera'da kalan Cenova vatandaşları, noter kayıtlarına göre "sanki hiçbir şey değişmemişçesine" normal ticarî faaliyetlerini sürdürdüler.[2] Bunu izleyen dönemde Cenovalıları, Bursa pazarının en aktif ipek alıcıları arasında görüyoruz. Bursa'dan Çeşme (Aerithrea) yarımadasının en ucunda Çeşme kasabasına kadar uzanan bir kervan yolu, Bursa pazarını Sakız adasına da bağlıyordu. Eldeki kayıtlara göre, daha 1456'da Sakız'dan Cenova'ya oldukça büyük bir ipek sevkiyatı yapılmıştı.[3] Gene de İran ham ipeğinin esas ihraç kanalı, daha kısa olan Bursa-Mudanya-Pera yoluydu. Bir bakıma bu, Papalığın doğu Akdeniz'deki İslâm ülkelerine 1291'de koyduğu ablukaya Müslüman dünyasının cevabıydı. Batı'nın Kutsal Diyarlar'daki son kalesi olan Akkâ'nın da 1291'de düşmesinin ardından, genellikle Latinler Levant'taki mevzilerinde: Kefe, Trabzon, Sakız ve diğer doğu Ege adalarıyla birlikte Kıbrıs'ta tutunmaya çalışıyorlardı. İtalyanlar, mevcut koşullar karşısında Konstantinopolis-Pera'ya çekilip burayı karargâh edinmişlerdi. Burası faaliyetlerinin başlıca merkezi haline gelmiş ve yeni bir ticarî canlanış dönemi yaşamaya başlamıştı. Öte yandan, batı Anadolu'daki Türkmen beyliklerinin yükselişini ve onların içinde, Bizans ile Ceneviz Pera'sına en yakını, en güçlüsü, aynı zamanda bölgenin en çok gelecek vaat eden unsuru olarak Osmanlı devletinin belirmesini de, ancak Levant'a hâkim olan yeni koşullar çerçevesinde anlayabiliriz. Her halükârda, büyük bir talep patlamasının ve Floransalı, Cenovalı, Yahudi tüccarın verdiği yüksek fiyatların hareketlendirdiği Bursa ipek pazarının, 1487-1512 döneminde rekor düzeyde ham ipek ithal ettiğini görüyoruz (Tablo I: 40).

---

[1] Heyd (1936), II, ss. 278-85.

[2] İnalcık (1991), ss. 57-60.

[3] Heers (1961), s. 54.

Tablo I: 40

Bursa'da ham ipekten alınan *mizan* (tartı) vergisinden sağlanan toplam gelir (üç yıllık iltizamlar itibariyle, milyon *akça* olarak)

Yıl	Toplam gelir	
1487	6.00	
1508	5.45	
1512	7.35	Gelibolu'nun *mizan* vergisi geliri dahil
1513	7.30	
1521	2.10	1514-20 I. Selim'in ipek ambargosu
1523	3.00	
1531	3.10	
1540	2.90	
1542	3.80	
1557	4.20	
1558	4.10	
1577	2.38	1578 İran Savaşı
1598	4.55	İran Savaşı
1606	5.20	İran Savaşı
1638	3.12	İran Savaşı

Pera ile Bursa arasındaki ticaretin örüntüsü ve müşterilerinin 1432'den 1500'e değişiklik göstermediğine, La Brocquière ve Maringhi (bkz aşağıda, s. 288-290) tanıktır. Öte yandan, Sakız 1415'ten beri sultana haraç vermekte olan Cenovalıları da Bursa ile canlı bir ticaret sürdürüyorlardı. Sakız tüccarı, Bursa'ya büyük miktarlarda mastika getirip karşılığında ham ipek alıyordu. Böylece Bursa, mastika için de bir pazar oluşturmuştu; gerek Doğu, gerekse Batı tüccarı, bu kıymetli metaı buradan satın alıyordu. Sakız Cenovalılarının Osmanlılara karşı Cenova'dan bağımsız bir siyaset izlemelerinin temelinde, bu olgu yatıyordu.

Tablo I: 41
1519'da Cenova'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndan yaptığı ithalat (düka altını olarak)

Ham ipek	369.991
Yün	106.194
Pamuk	67.377

Kaynak: Gioffré (1960), ss. 233-34'ten derlenmiştir.

Bir zamanlar Karadeniz'de köle alım satımına hâkim olan Cenovalıların, II. Mehmed'in Müslüman köle ticaretine getirdiği yasak nedeniyle, bu çok canlı ticaretlerinin büyük ölçüde gerilemesine karşın, onların Levant'da özellikle ham ipek ticareti gelişme gösteriyordu (Tablo I: 41). 1500'e gelindiğinde, Maringhi'ye bakılırsa, Bursa pazarında ham ipek alımında artık sadece Cenovalılar ve Yahudiler, Floransalılarla rekabet edebiliyordu. Kefe Cenovalıları da, 1475'te Kefe fethedilip Cenovalı nüfus İstanbul'a sürülünceye kadar, Cenova'nın eski Sakız-Pera-Kefe trafik düzeninin aktif ortakları arasındaydılar.[1]

Onbeşinci ve onaltıncı yüzyıllarda İran'dan Bursa'ya gelen ipek tüccarının ezici çoğunluğunu, Farsî ve Azerî Müslümanlar oluşturuyordu. Çoğu Tebriz, Şemahi, Saad Çukuru, Gilan ve Şirvan'dan olmakla birlikte, aralarında Yezd, Şiraz, Kazvin, Kazerun, İsfahan, Kaşan ve Sebzavar'dan olanlar da vardı. Bazıları Bursa'ya yerleşip kalıyordu; örneğin, Alagöz adında birine, Bosna'daki tüccardan alacaklarını tahsil etme yetkisi verdiğini öğrendiğimiz Hoca İmadeddin, bunlardandı. Tebriz gibi Bursa da, İran'daki ortaklarının acentası olarak faaliyet gösteren İranlı tüccar ve sarrafların karargâhına dönüşmüştü. Bunlar ya İtalyanlarla Bursa'da doğrudan temas kurup iş yapıyor, ya da kendi temsilcilerini Balkanlara ve İtalya'ya yolluyorlardı. Tipik bir İranlı toptancı tacir, 1467'de Bursa'ya 220.000 *akçe* (veya 5.000 düka altını) değerinde 4.400 *lidre* (ya da 1.408 kilo) ham ipek getirmiş olan Şemahi'li Hoca Abdürrahim'di.[2] Türk ipek tüccarı da İranlılardan Bursa'da satın aldıkları ham ipeği doğrudan İtalya'ya ihraç ederken, bazen acenta olarak azatlık kölelerinden yararlanıyorlardı.

Onbeşinci yüzyıl ile onaltıncı yüzyılın ilk yarısında ipek ticaretine, Osmanlılar ve İtalyanlarla birlikte Müslüman İranlılar hâkimdi. İtalyan belgelerinde İranlılardan (Osmanlıların Farsî ve Azerîler için kullandığı *Acem*

[1] Balard (1978), II, ss. 533-98, 852-62.
[2] İnalcık (1960a), s. 53.

sözcüğünden bozma bir deyimle) *Azemi* diye söz edilir. Bu dönemde Bursa kadı sicillerinde Ermeni tüccara daha az rastlanır.[1] Ne var ki Şah Abbas zamanından başlayarak onun öncelik verdiği Ermeniler, Müslümanların yerini alacak; tâ Venedik ve Livorno'ya kadar İran ticaretine hâkim olacaklardır.

İtalya'nın, gelişen ipekli dokuma sanayilerinin, onbeşinci yüzyılda Bursa pazarından ithal edilen İran ham ipeğine bağımlı olduğunu söylemiştik. Bu pazarın 1500 yılındaki canlı ve renkli görüntüsünü, Giovanni de Maringhi adındaki Floransalı bir tacirin mektup ve raporları aracılığıyla yakalıyoruz (bkz. aşağıda, s. 288-290).

1500 dolaylarında Bursa pazarındaki İran ipeği ticareti çok canlıydı (bkz Tablo I: 40). Yabancı tüccar, ipek kervanlarının Bursa'ya varışını sabırsızlıkla bekliyor; mümkün olduğu kadar çok ipek satın almak için keskin bir rekabet içinde bulunuyordu. 1501 yılının ilk yarısında Floransalıların satın aldığı 60 balya, Cenovalı ve Yahudi tüccarın alımları toplamının iki katıydı.[2] Ağustos'ta satın alacak ipek kalmadığında, fiyat *lidre* başına 69 *akçe*'ye yükselmişti. Fiyatlar bu şekilde, piyasada mevcut ipek miktarına göre 62 *akçe* ile 69 *akçe* arasında mevsimlik oynamalar gösteriyor; Floransa'da ipek fiyatları Bursa'yı izliyordu. İş hacmi ilkbaharda doruğuna ulaşır; her biri ortalama 200 *fardello* dolayında *astarabadî* ipek taşıyan kervanlar peşpeşe Bursa'ya varırdı. Bursa'nın bu sırada bin tezgâh çalıştıran ipek sanayii[3], herhalde çalışma döneminde günde beş yük tüketiyordu. Bursa pazarına bir yıl içinde altı kervanın geldiği düşünülürse toplam 1.200 yük, ya da 120 metrik ton ham ipek geldiğini kabul edebiliriz. 1617'de Şah Abbas İngilizlere ihracat için 2-3.000 balya teklif etmişti; toplam üretimin ise 20-22.000 balya olduğu tahmin ediliyordu. Bursa'nın İran'dan ham ipek ithalâtının yarısından dörtte üçüne kadarı buradan İtalya'ya ihraç edilmekteydi. Bursa ipekli sanayiinin kendi tüketiminin yanısıra, 1500'lü yıllarda İran ham ipeğinin bir bölümü de, Kefe ve Akkirman ile Tuna iskelelerine ait gümrük defterlerinin tanıklık ettiği gibi, Balkanlar ile orta ve kuzey Avrupa'ya ihraç ediliyordu.[4] Bu dönemde Bursa piyasasında satılan en kaliteli mallar, *stravai* (*astarabadî*), *leggi* (*lahican*) ve *sari* türü ham ipeklerdi.

Baharat ticareti gibi ipek ticaretinin de, 1250'den itibaren dünya siyasetini etkileyen en önemli ekonomik sorunlar arasında yer aldığını söylersek, abartmış olmayız. İpek ticaretine taraf olan devletler, yani İran, Osmanlı

---

[1] Dalsar (1960), s. 274; İnalcık (1960a), belge no. 32.

[2] Richards (1932), s. 118.

[3] İnalcık (1969a), s. 216.

[4] İnalcık (1979a), ss. 74-110.

İmparatorluğu ve İtalyan kent-devletleri, bu ticaretin ekonomileri ve maliyeleri açısından taşıdığı canalıcı önemin tamamiyle farkındaydılar. Tebriz ile Bursa arasındaki ipek yolunun kontrolü uğruna verilen mücadele, Osmanlılarla İran hükümdarları arasında onbeşinci ve onaltıncı yüzyıllar boyunca sürüp gitti. 1472'de Uzun Hasan, II. Mehmed'in kaçakçılığı önlemek için yeni bir gümrükhane tesis etmiş olduğu Tokat'ı, kasıtlı ve bilinçli olarak yerle bir etti. Buna karşılık, doğuda barışı bozmamaya özen gösteren II. Bayezid döneminde ipek ithalâtı rekor düzeylere ulaştı (bkz Tablo I: 40). Ne yapıp yapıp Şah İsmail'i mahvetmeye azmeden I. Selim ise, olağanüstü bir yönteme başvurdu. İran'dan her türlü ipek ithalâtına ambargo koydu ve Osmanlı topraklarında ham ipek ticaretini tümüyle yasakladı.[1] Kesin ambargo, şaha karşı sefer hazırlığının başlamış olduğu 1514 ilkbaharında ilân edildi. İran'ın Avrupa'ya ipek ihracatını tamamen durdurmak amacıyla sultan, Memlûk egemenliğindeki Arap ülkelerini de ambargonun kapsamına aldı. Herhangi bir şekilde İran ipeği bulunduran Türk, İranlı veya Arap her kim olursa olsun malına elkonacağını açıkladı.[2] Selim'in bir elçi aracılığıyla kararının nedenlerini açıklamasına karşın, bu önlem Mısır'la arasında ek bir sürtüşme nedeni oldu. Herhalde bu ambargo, eşi görülmedik derecede radikal bir adımdı. Orta Doğu geleneğinde, hükümdarlar arasındaki çatışmaların, vergi yükümlüsü sıradan halka uzanmasının, ya da onlara zarar vermesinin yeri yoktu. Sadece geçimini sağlamakla ilgileniyor olması gereken halk, her koşul altında korunmalıydı. Tebaasının günlük hayatı ve geçim kaynaklarına müdahale, şöhret ve itibarını korumak isteyen âdil bir hükümdarın titizlikle kaçınması gereken bir şeydi. Dolayısıyla başlıbaşına ambargo düşüncesi, toplumun bütününün asla kabul edemiyeceği bir yenilikti (*bid'at*). Açıktır ki, bu yasak, savaş dönemine özgü geçici bir önlemdi. Herhangi bir tacirin stoklarının siyasî nedenlerle müsadere edilmesi hukuk dışı olduğundan, elkonan mallar titizlikle kaydedilip, olağan koşullara dönüldüğünde sahibine iade edilecekleri bildiriliyordu. Gene de bu sert ve alışılmadık önlemin kamuoyu üzerindeki etkisi, Osmanlı tarihçilerini, sultanın amacının aslında müsadere değil, sadece düşmanı gelir kaynaklarından yoksun bırakmak olduğunu uzun uzadıya anlatmaya sevkedecek derecede derin oldu.[3] Gene aynı eylemi haklı göstermek için, tüccarın İran'a silâh taşımakta olduğu da öne sürüldü. Osmanlı topraklarında yakalanan İranlılar Rumeli'ye sürgün edilip orada gözaltına alındı ve ipek yüklerine el kondu. Derken 1518'de, Osmanlı topraklarında ham ipek satışı toptan yasaklandı. Emirlere karşı gelen

---

[1] Sadeddin (1863), II, s. 276.

[2] Feridun (1858), I, s. 425.

[3] Sadeddin (1863), II, s. 276.

Osmanlı tebaasının, satmış oldukları ipeğin karşılığı olan parayı hazineye teslim etmeleri zorunlu kılındı.[1] Bu haşin önlemlerin ipek tüccarı ve sanayii üzerindeki dolaysız etkisinin yanısıra, ambargonun ekonomik sonuçları yalnız İranlılar için değil, Osmanlılar ve İtalyanlar için de felâket oldu. Ambargo nedeniyle Bursa ipek sanayiinde yaygın işsizlik ve iflâslar başgöstermiş olmalıdır. 1586 gibi daha geç bir tarihte Osmanlı İmparatorluğu ile İran tekrar savaşa tutuştuklarında, beklenen İran tüccarının ancak yarısının gelmesi, Bursa piyasasında ham ipek fiyatlarının fırlamasına ve Bursa'daki ipekli dokuma tezgâhlarının dörtte üçünün durmasına yol açacak; 30, 40, hattâ 60 tezgâhı olan büyük dokumacılar iflâs ederken birçoğu, anlaşılan borçları nedeniyle ortadan kaybolacaktı.[2] 1514-18 ambargosu sırasında ise, Sohumi üzerinden gelen Gürcistan ipeği kısıtlamaların dışında tutulmuştu.[3] Ayrıca, Osmanlı topraklarında, örneğin Balkanlar'da Mora, Prizren ve Arnavutluk ile Anadolu'da Bursa, Bilecik ve Amasya'da da, bir miktar ham ipek üretiliyordu. Oysa normal zamanlarda, yüksek kaliteli ve görece ucuz İran ham ipeğinin Bursa pazarındaki bolluğu, yerli ham ipek üretiminin gelişmesini önleyici bir rol oynamaktaydı.

Selim'in ambargosu İtalyan ipekli dokuma sanayiini en önemli hammadde kaynağından yoksun bıraktığından, İtalya'da paniğe neden oldu. Girişimci Cenovalılar eski Astarabad-Hazer Denizi-Astrahan güzergâhından ticaret trafiğini canlandırmanın yollarını aramaya başladılar.[4] Astrahan-Moskova güzergâhı, daha 1476'da Contarini Astrahan'a geldiğinde bile aktifti[5] ve Moskova bu yolla Yezd'den ipekli kumaş alıyordu. Daha sonra İngilizler de, Hindistan ve İran malları için böyle bir ticaret yolu oluşturmaya çalışacaklardı (bkz aşağıda, s. 425-435).

Zorlu Sultan Selim'in koyduğu ambargonun, uluslararası ticaretin yıllardır yerleşmiş örüntüsünü bozmak suretiyle, ilgili herkesi büyük kayıplara uğratmakta olduğu açıktı. I. Süleyman (1520-66) babasının yerine tahta çıktığında, İran'la ipek ticaretini eski düzenine kavuşturmakla kalmadı; hapisteki tüccarı serbest bıraktırıp, malları emanete alınmışsa iade, yoksa tazmin ettirmek yoluna gitti. Ancak bu tarihten itibaren, Azerbaycan'ın ipek üretim bölgelerini doğrudan denetim altına almanın, muhtemelen Osmanlıların hedefleri arasına girdiğini anlıyoruz. Süleyman'ın 1533-36, 1548-50 ve 1553-55'teki İran seferleri sırasında Azerbaycan üstüste istilâ ve Tebriz iki kere işgal edildi (1534, 1548). I. Selim döneminden başlayarak

---

[1] Dalsar (1960), ss. 200-213.

[2] *Aynı eser*, belge no. 273.

[3] *Aynı eser*, belge no. 83.

[4] Heyd (1936), II, s. 507.

[5] Contarini (1873), s. 151.

Dağıstan, Şirvan ve Gilan'daki yerel hanedanlar hep Osmanlı'dan himaye ummuşlardı. Azerbaycan'ın Şirvan'a kadar olan bölümü, ancak 1578-90 savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu tarafından işgal ve ilhak edildi. Böylece belli başlı ipek üretim bölgeleri, Şah Abbas karşı-saldırıya geçip 1603-5'te Osmanlıları Azerbaycan'dan atıncaya kadar, bir süre Osmanlıların elinde kaldı. Her halükârda Bursa, 1540'larda hâlâ, ipek satıp kalay ve Batı'nın yünlü kumaşlarını alan İranlı tüccarın başlıca antreposu olmakta devam ediyordu. 1600 dolaylarında İran'ın bu mallara ihtiyacı tahminen 2.000 balya kumaş ve 40-50 ton kadar kalaydı.[1] İranlıların Bursa'da Hint baharatı 'da almış olmaları ilginçtir. Örneğin, Alaeddin adında bir İranlı tacirin, Kıbrıs'tan ithal edilmiş şeker ve Hindistan'dan ithal edilmiş karabiber alımına 32.000 *akçe* ya da 640 düka altını harcadığını biliyoruz.[2]

PERA VE BURSA'DA FLORANSALILAR

Bizans'ta Floransa tüccarı, yünlü kumaşlarının satışı açısından ayrıcalıklı bir konuma sahipti. Floransa yünlüleri bütün Asya'nın lüks emtia ticaretinde çok aranan mallardan olduğundan, kente büyük kârlar sağlıyordu. Ne var ki, 1421'de Pisa'yı artık kesin olarak ele geçirinceye kadar, Levant ile ticaretinde Floransa, Venedik ve Cenovalılara bağımlıydı. Floransa kumaşlarını Venedik'in satın alıp tekrar Doğu'ya ihraç ediyor olması, 1423'te Venedik *doge*'u Tommaso Mocenigo için hâlâ övünç kaynağıydı:

> Floransa'dan her yıl gelen 15.000 parça kumaşı, Venedik Magrib'e, Mısır'a, Suriye'ye, Kıbrıs'a, Romanya'ya [Balkanlara], Girit'e, Mora'ya ve Styria'ya dağıtır. Onlar ayrıca, aylık değeri 70.000, yıllık değeri ise 840.000 düka altınını bulan daha bir yığın malı da bize teslim ederler. Buna karşılık Floransalılar Venedik'ten Fransa ve Katalonya yünü, kırmızı boyasıyla boyanmış kumaşlar, taranmış yün, ipek, altın ve gümüş iplik ve kıymetli taşlar alırlar.[3]

Bursa'da Floransa tüccarının varlığı, 1432'den itibaren belgelenmiş bulunmaktadır.[4]

---

[1] Steensgaard (1972), s. 368.

[2] Dalsar (1960), s. 272.

[3] Heyd (1936), II, s. 296. 1420 dolaylarında Venedik'in, esas olarak Levant'a ihraç etmek üzere satın aldığı kumaş miktarı, bazen yılda 48.000 parçayı buluyordu : bkz Luzzatto'dan naklen Sella (1968), s. 111.

[4] La Brocquière (1892), s. 82.

1463-1500 döneminde Pera'daki Floransa kolonisi, II. Mehmed'in politikası sayesinde büyük servet ve nüfuz kazanmıştı.[1] Venedik ve Cenovalılar, II. Mehmed'in Mora, Arnavutluk, Bosna ve Karadeniz'e yayılma planlarının karşısına dikildiklerinde, sultan, imparatorluğunun Batı'yla olan canalıcı ticaret ilişkilerinde, Venediklilere bağımlılığını azaltmak amacıyla, Floransalılara yöneldi ve onları özellikle kayırmaya başladı. Ayrıca Osmanlılar, Batı'nın en önemli ihraç ürünü olan kaliteli yünlülerin aslında Floransa'nın *arte di lana*'sı (yün esnafı loncası) tarafından dokunup veya son işlemlerinden geçirilip, daha sonra Venedik üzerinden Osmanlı pazarlarına ihraç edildiğinin de farkındaydılar.

Bu dönemde Levant ticareti, tam bir yükseliş içindeydi. Galata'ya yerleşmiş Floransalı ticaret ajanı Benedetto Dei, 1460-72 yıllarında sultanın en güvenilir danışmanı oldu. Aslında II. Mehmed'in Levant ticaretinde Floransa'yı arkalama düşüncesi, Konstantinopolis'i fethettiği günlerde doğmuştu. Daha 1455'te sultan, Osmanlı topraklarındaki Floransalılara çeşitli lütuflar bahşediyordu. 1454'ten sonraki ticarî gelişmenin bir yansıması olarak, her yıl İstanbul limanına gelen Floransa teknelerinin sayısı 1454-61 arasında tek bir gemiden üç gemilik bir konvoya çıkmıştı.

Elde ettikleri muazzam çıkarlar karşılığında Floransalılar, Galata'da acentalarını idame için gerekli yılda 5.000 düka altınını seve seve ödüyorlardı. 1461'de sultan bir bahaneyle Venediklileri devlete ait (*mirî*) evlerden çıkartıp, yerlerine Floransalıları aldı. Ertesi yıl Mehmed Midilli'yi fethettiğinde, o sırada Haliç'te demirli olan üç Floransa gemisi sultanı memnun etmek uğruna zafer şenliklerine katıldı. Gene 1463'te, sultanın Bosna'da kazandığı zafer vesilesiyle Pera'daki Floransalılar evlerini ve sokaklarını süsledikleri gibi, sultan da banker Carlo Martelli'nin konağına misafir gelip yemek yemek suretiyle onları şahsen onurlandırdı. Nihayet Pera'daki Floransa kolonisinin başı olan konsolos Mainardo Ubaldini ile Pera'nın diğer Floransalı tacir ve acentaları, II. Mehmed'in 1463'te Venedik'e savaş açma kararında aktif bir rol oynadılar.

Venedik cumhuriyeti sultanla savaş halindeyken Floransa'ya özel bir elçi yollayıp o yıl İstanbul'a gemi gönderilmemesi talebinde bulundu. Floransa buna ilginç bir tepki gösterdi. Külliyetli miktarda kumaşın Osmanlı pazarına sevkedilmek üzere hazır beklediğini; öte yandan gönderilecek gemilerin, aslında İstanbul'da oturan Floransalıları korumaya yarayacağını öne sürdüler. İşin gerçeği, politik ve ekonomik koşulların Venedik'e karşı sultan ile Floransa arasında doğal bir ittifak yaratmış olmasıydı. Venedik'in ve Papa'nın Floransa üzerindeki baskısı ise, II. Mehmed'in Galata'daki Floransalılara olağanüstü bir dostluk göstermesiyle dengeleniyordu.

---

[1] İnalcık (1991), ss. 60-66.

1467'de Floransa, İtalyan kamuoyunun baskısıyla nihayet Pera'yı boşaltmaya karar verip de, bütün ticarî firmaların yöneticileri servetlerini Ancona gemilerine yükleyerek ülkelerine dönmek üzere yelken açtıklarında, açık denizde yolları Venediklilerce kesilip herşeyleri yağma edildi. Böylece Floransa ile Galata arasındaki dolaysız trafik 1472'ye kadar kesintiye uğradı. Her ne kadar bu dönemde Floransalılar, Cenova aracılığıyla Pera ile bağlantı kurabildilerse de, 1467 ve 1469'da İstanbul ve Pera dahil Osmanlı topraklarını kasıp kavuran korkunç veba salgını, Floransa'nın Levant ticaretine bir darbe daha indirdi. 1467 yazının ortalarında başgösteren bu salgın hastalık, olaylara bizzat tanık olan Kritovoulos'a göre, Osmanlı başkentinde günde 600'den fazla kişinin canını alıyordu.[1] Bütün bu aksiliklere karşın elli dolayında Floransalı ticarî acenta, Osmanlı İmparatorluğu'nda, Edirne, İstanbul, Gelibolu ve Pera'da oturmaya devam ediyordu.

II. Mehmed'in Floransalılara verdiği ilk resmî kapitülasyonun metni, henüz bulunabilmiş değildir. Ancak ellerinde böyle bir araç olmadan, Floransa kolonisi Pera'da tutunamazdı. Venedik'le barışın 1479'da tekrar tesis edilmesine karşın, II. Bayezid (1481-1512) de Floransalılarla iyi geçinme ve payitahtındaki varlıklarını sürdürmeye özendirme konusunda babasından geri kalmadı. Hattâ bu konuda belki daha müsait davrandıysa, herhalde bunun bir nedeni, Osmanlı tahtı üzerinde hak iddia eden Cem Sultan'ın 1482'den beri Avrupa'da yaşıyor olmasıydı. 1483'te yeni sultan, Floransa'ya gönderdiği elçisi aracılığıyla, saray için her yıl vergiden muaf olarak 5.000 *pastav* yünlü kumaş satın almayı taahhüt ediyordu (bir *pastav* veya *fardello*, 50 *arşun* ya da 34 metre kadardı).[2] 1507'de Galata'daki Floransalı tüccarın sayısı altmış veya yetmiş dolayına çıkmıştı ve yıllık ciroları da 5-600.000 düka altınını buluyordu.

II. Bayezid ve I. Selim'in Floransalılara bağışladıkları kapitülasyonlar, I. Süleyman tarafından 1527 Ekim'inde yenilendi.[3] Bunların 1482'de Venedik'e tanınan kapitülasyonlarla karşılaştırılması, Floransalıların aynı seyahat ve ticaret özgürlüğü güvenceleri ile, tacirlerin kendilerinin ve mallarının güvenliğine ya da gümrük vergisi oranlarına ilişkin aynı hükümlerden yararlanabildiğini ortaya koymaktadır.

İstanbul'a gidecek olan Floransa elçisine 1488'de verilen talimatta, Lecce-Avlonya deniz yolunu izleyen Floransalıların Avlonya'daki yerel Osmanlı makamlarınca maruz bırakıldığı çeşitli güçlükler ile, Avlonya-Edirne kara yolu üzerinde aynı vergi ve resimleri iki-üç defa ödemek zorunda

---

[1] Kritovoulos (1954), ss. 219-21.

[2] İnalcık (1991), s. 62.

[3] *Aynı eser*, ss. 63-66.

bırakılmaları hakkında bazı şikâyetler dile getirilmişti. Floransalı tüccar, Ancona veya Raguza'dan (Dubrovnik) deniz yoluyla İstanbul'a gidecek olduğunda, genellikle Ancona veya Raguza gemilerine biniyordu. Ancak gerek korsanlardan, gerekse Venediklilerden kaçınabilmek için, kısmen denizden, kısmen de karadan giden Ancona-Raguza-Saraybosna-Novibazar-Edirne-Pera veya Lecce (Pulia'da) -Avlonya-Edirne-Pera güzergâhlarını tercih ettikleri oluyordu. Raguzalı ve Müslüman tüccarın da kullandığı bu kara yolları, Adriyatik'ten Edirne'ye Balkan yarımadasını enlemesine kesen başlıca ticaret yolları haline gelmişti. Sonuç olarak I. Süleyman'ın Ekim 1527'de yenilediği kapitülasyonların özel bir hükmünde (madde 20), Floransalı tüccarın Balkanları kara yoluyla aşarken karşılaştığı güçlük ve tehlikeler dile getiriliyordu.

Avlonya'dan deniz yoluyla Adriyatik'in İtalya yakasına geçiş güvenliği de Floransalı tüccar için hayatî önem taşıdığından, bir başka özel hüküm, Venedik ve Cenovalıların deniz korsanlığına karşı Floransa tüccarının malvarlığını güvence altına alıyordu. Bunun örtük anlamı, aynı güvencenin Avlonya'daki Osmanlı *levend*'lerinin olası eylemlerine karşı da geçerli olmasıydı. Floransalılar kendilerine verilecek kapitülasyonlara, çifte vergilendirmenin önlenmesine, yerli gayrimüslimlerin maiyetlerinde istihdamına ve farklı hukukî yetki alanlarında alınan belgelerin geçerliliğine ilişkin özel hükümler koydurtmayı da gerekli görmüşlerdi, çünkü bu gibi konularda yerel makamlarca sık sık tâciz edilebiliyorlardı. Osmanlı hükümetinin kapitülasyon belgesine bu gibi özel hükümler eklenmesini kabul etmesiyse, gerçekten özel bir kayırma demekti. İstanbul, Pera, Bursa, Edirne, Gelibolu, Sofya ve Rodos'ta Floransa konsolosları ve tüccarı bulunuyordu.

Benedetto Dei, Floransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ticarî faaliyetinin Venedik üstünlüğüne meydan okuyarak geliştiği ve parlak bir geleceğe uzandığı inancındaydı.[1] Türkiye'ye ihraç edilen Floransa yünlüleri hacminin, Floransa ipeklilerinden çok daha fazla olmasına karşılık, kıymetli kadifeler ve brokarlı kumaşlar dahil Floransa ipeklileri, daha çok Fransa panayırlarına, İngiltere'ye ve Hollanda'ya (Antwerp'e) akıyordu.[2] Gerek I. Selim'in, gerekse halefi I. Süleyman'ın Floransa kapitülasyonlarını yenilemesine karşın, aslında Floransa'nın Levant'taki "Altın Çağ"ı daha I. Selim döneminde hızla yokolmaktaydı. Herhalde dış rekabet ve Yeni Dünya'nın keşfinin "insanların dikkatini Levant'tan başka yönlere çekmesi", Floransa'nın gerilemesinin başlıca nedenleri arasındaydı. Daha düşük fiyatlı

[1] Richards (1932), s. 215.

[2] Aynı eser, ss. 46, 154. Ağustos 1501'de patlak veren ve 25.000 ölüme yol açan koleranın da, Floransa'nın Türkiye'yle iş ilişkilerine çok olumsuz etkisi olmuştu.

yabancı yünlülerin devreye girmesiyle birlikte, Yeni Dünya kökenli altın ve gümüş stoklarının bollaşması, bu süreçte özellikle vurgulanması gereken bir rol oynuyordu.[1] Bu sırada, Venedik'in kendi yünlü kumaş üretimi görece sınırlı boyutlardaydı ve başlangıçta yılda 3.000 parçanın üzerine çıkmıyordu.[2] Oysa 1569'a gelindiğinde, Venedik'in yüksek kalite yünlü kumaş üretimi yılda 26.000 parçayı aşmış; başka bir deyişle, onaltıncı yüzyıl boyunca "kent ekonomisinin temel direklerinden biri" haline gelmiş bulunuyordu.[3]

Oysa Floransa ticareti, onaltıncı yüzyıla büyük bir patlamayla girmişti. 1499-1503 Osmanlı-Venedik Savaşı Venediklileri Osmanlı pazarlarından dışlamış; fiyatlar da yüksek seyrettiğinden bu durum, Floransalıların Osmanlı Türkiyesi'yle ticari gelişiminin dürtüsü olmuştu. Floransalılar, savaş nedeniyle sultanın kendilerine karşı her zamankinden daha istekli bir tutuma girdiğini memnuniyetle kaydediyorlardı.[4] Ne var ki, 1503'te Osmanlı-Venedik barışının imzalanmasının ardından, Venedik'in izlediği saldırgan ticaret politikası belki de yüzyılın ilk birkaç onyılında Floransa'nın Levant ticaretinde başgösteren gerilemenin asıl nedeni oldu. Herhalde Venedik yünlü dokuma sanayii üretiminin 1510'lardan itibaren fırlaması[5] ile Levant piyasalarında Floransalıların yerini Venediklilerin alması, bir tesadüf değildi. Yukarıda belirtildiği gibi, 1527'de yenilediği ayrıcalıklarla Sultan Süleyman, Floransa ile ticareti teşvik etmeye çalışmış; 1530-70 arasında ise imparatorluğun daha önce eşi görülmedik bir servet birikimine ulaşmasıyla birlikte, Batı'nın lüks kumaşlarına olan talebin sürekli artması, muhtemelen, Floransa'nın yünlü dokuma sanayiinin canlanma nedenleri arasında yer almıştı. 1529'da Venedik elçisi, geçmişte Floransa'nın (en iyi İngiliz yününden yapılma) kaliteli "San Martino" kumaşından her yıl 4.000'i aşkın parça, İspanyol yününden yapılma *garbi* kumaşlarından ise 18-20.000 parça üretegelmiş olduğunu yazıyordu.[6] Floransa'nın Osmanlı piyasasına ihracatının büyük bölümü, işte bu *garbi*'lerden oluşmaktaydı. Daha sonra Floransa yünlü dokuma sanayiinin şaşırtıcı biçimde toparlanıp, 1572'de, yani Kıbrıs nedeniyle Venedik'in bir kere daha Osmanlılarla yıkıcı bir savaşa tutuşmuş olduğu bir sırada, toplam 33.312 parça kumaş üretmeyi başardığını; bunun da büyük kısmının Levant'a gittiğini görüyoruz.[7]

---

[1] Floransa'nın ekonomik gerilemesi için, bkz Luzzatto (1954), s. 101.

[2] Sella (1968), s. 111.

[3] *Aynı eser*, ss. 109, 112, 115.

[4] Richards (1932), s. 147.

[5] Sella (1968), s. 112.

[6] *Aynı eser*, s. 114.

[7] *Aynı eser*, s. 115.

1537-40 Osmanlı-Venedik Savaşı, Venedik'in kumaş üretimini belirgin biçimde etkilemesinin ardından, 1570-73 Kıbrıs savaşı, Venedik yünlü kumaş sanayiindeki gerilemenin başlangıcı oldu. İleride göreceğimiz gibi, 1569'dan sonra sultanlar artık Fransa ve İngiltere'yi kayırmaya başlayacak; Osmanlı İmparatorluğu'na yüksek kalite yünlü kumaş ihracatında Venedik ile Floransa'nın yerini, giderek bu iki ülke alacaktı.

Pera'da Floransalı bir ticaret temsilcisi: Giovanni di Francesco Maringhi, 1497-1506

Floransalı tacir ve ticaret acentası Giovanni di Francesco Maringhi'nin, gerek temsil ettiği Floransa firmalarına, gerekse Osmanlı ticaret merkezlerindeki kendi acentalarına 1501-2 yıllarında yazdığı mektuplar, İtalyan işadamlarının Osmanlı İmparatorluğu'ndaki faaliyeti ve bu faaliyetin koşullarına ilişkin eşsiz bir tanıklık sunar. Maringhi, 1497'den 1506'ya kadar Pera'da ikamet eden Floransalı bir ticaret acentasıydı. Floransa'nın Venturi, Medici, Galilei ve Michelozzi firmalarını temsil ediyordu ve anlaşılan, bir müstahdem olmaktan çok bir ortak statüsü taşıyordu.[1] Örneğin, Mart 1502'de Floransa'dan Leonardo Venturi'yle yaptığı üç yıllık işbirliği sözleşmesine göre, kendisi kârın beşte üçünü, Venturi ise beşte ikisini alacak; "çırak"ların yaşama masrafları da aynı oranlarda paylaşılacaktı. Anlaşmaya göre, Venturi ve Ortakları en az 7.000 düka altını yatırım yapmak ve son işlemlerini tamamladıkları bütün *panni* (yünlü kumaş toplarını) Türkiye'de satılmak veya takas edilmek üzere Maringhi'ye yollamak zorundaydılar. Bu gibi sözleşmeler yoluyla *panni* tedarik etmenin alternatifi, Floransa'da peşin parayla alım yapmaktı.[2]

Karargâhını Pera'da kuran Maringhi'nin, Bursa, Gelibolu, Edirne ve Sofya'da onun adına alım satım yapan ücretli acentaları vardı.[3] Temsilcilerinden Risalti adında, Türkçe bilen biri, Floransa, Pera ve Bursa arasını düzenli olarak dolaşıp, mal ve bilgi topluyordu. Risalti'nin kara yolculuğu masrafları ipek yükü başına 700 *akçe*'yi buluyordu. Maringhi'nin acentalarından bazıları zaman zaman aynı tür başka firmalarla anlaşmaya vardıklarından, hepsini hizmetinde tutmak kolay olmamaktaydı.[4] Arada sırada Maringhi'nin kendisi de bu pazar kentlerine gidip geliyordu.

Maringhi, Galata'daki kumaş toptancılarına kumaş satıyordu. Pera'daki yıllık tüm harcamaları 180-200.000 düka altınını bulduğundan, bunu karşılamak için yılda en az 200 *panni* satması gerekiyordu. Yerli tüccarın,

---

[1] Richards (1932), s. 147.

[2] *Aynı eser*, s. 182.

[3] *Aynı eser*, ss. 99, 143.

[4] *Aynı eser*, s. 171.

çoğunlukla da İstanbullu Yahudilerin veya Pera'da oturan Cenovalıların satın aldığı *panni*[1], imparatorluğun diğer pazar kent ve kasabalarına götürülüyor veya sevkediliyordu. Örneğin, Antonio da Lagnasco adındaki, Pera'nın hayli tanınmış bir Cenovalı kumaş toptancısı, kredili alım yapıp *panni*'sini Kefe'ye götürür, kumaşları satınca borcunu öderdi.[2]

Maringhi'nin esas işi, Osmanlı-Floransa ticaretinin genel karakterine uygun olarak, Floransa *panni*'sini Bursa pazarında İran ipeğiyle değişmekti.[3] Bununla birlikte, tipik bir Rönesans taciri olarak Ankara tiftiği, ipekli kumaş ve kürkler, karabiber, balmumu, Çin raventi, misk, mahmude kökü, kaba yünlüler, İskenderiye keneviri ve başka bazı kalemler dahil hemen her çeşit malın ticaretini yapmaktan geri durmuyordu.[4] Üç diğer Floransalı ortağıyla birlikte Moncastro'da (Akkerman) ortak iş kurma girişimi özellikle ilginçtir.[5] Mart 1502'de Maringhi, her yıl Moncastro'ya göndereceği bir temsilci aracılığıyla 4-5.000 parça işlenmiş deri veya ham hayvan derisi almayı amaçlayacak bir ortaklığa, 200-300 düka altını yatırmayı tasarlamıştı. Bu işlem her yıl tekrarlanacaktı.

Levant ticareti açısından siyasî ortam her zaman birincil önem taşıdığından, Maringhi, İstanbul'daki Floransa *emino*'su aracılığıyla Osmanlı hükümetiyle yakın temas içinde bulunuyordu.[6]

Maringhi 22 Şubat 1506'da öldüğünde, geride en az 97.000 düka altını değerinde emlâk ve "çeşitli tacirlerden alınmış 127.000 düka altını değerinde mal" bıraktı.[7] Onun meslek hayatı, o sırada Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet gösteren diğer Floransalılar için; örneğin, Medici ailesi mensuplarından Pera, Bursa ve Edirne'de ticaretle uğraşan Francesco, Giovanni ve Rafaello için de emsal teşkil eder.[8] Francesco daha 1470'de, Medici ve Ortakları'nı temsilen Pera'da bulunuyor, Bursa ve Edirne'ye de gidip geliyordu. İmparatorluk sınırları içindeki diğer Medici'ler ise, bankacılıktan sabun üretimi ve kumaş boyacılığına kadar çeşitli ekonomik faaliyet içinde bulunuyorlardı.[9]

Bursa kadı sicilleri, kentteki İtalyan tüccarı ve acentalarının alışveriş işlemleri ve anlaşmazlıklarını daha yakından yansıtmaktadır. 1478'de Piero

---

1 *Aynı eser*, s. 155.

2 *Aynı eser*, ss. 152-53.

3 Hoshino (1984), s. 984.

4 Maringhi'nin envanteri için, bkz. Richards (1932), ss. 185-201.

5 *Aynı eser*, s. 172.

6 *Aynı eser*, s. 167.

7 *Aynı eser*, s. 184.

8 *Aynı eser*, s. 155.

9 *Aynı eser*, ss. 227-28.

adındaki bir Floransalı ticaret temsilcisi, toplam 207.920 *akçe* ya da 4.000 düka altını değer biçilen Batı kumaşlarını dört Müslüman tacire ait ham ipek ve ipekli kumaşlarla takas etmişti.[1] Bu takas işlemine giren Batı kumaşlarının dökümü Tablo I: 42'de gösterilmiştir.

Tablo I: 42
Bursa'ya ithal edilen Batı kumaşı türleri

	Miktar	Değer (*akçe* olarak)
	113 top	135.600
Floransa yünlüsü	6 top	9.000
	19 top	23.000
Bergamo yünlüsü	18 top	10.000
Frengi (İtalyan) kadife	57.5 *arşun*	11.400
	82.5 *arşun*	7.420
Frengi saten	32.5 *arşun*	6.500
Altın işlemeli kadife	25 *arşun*	5.000

Not: Bir *arşun* 68 santimetreydi ve 1479'da bir düka altını yaklaşık 45 *akçe* ediyordu.
Kaynak: Richards (1932).

Piero, Ekim 1478'de Bursa'da öldüğünde, kadı bir Cenovalıyı alacaklarını toplasın ve borçlarını ödesin diye terekesine vekil atadı.[2] Bunun üzerine, Şam'ın ünlü baharat taciri Abdurrahman'ın, vefat etmiş bulunan Floransalı ticaret temsilcisinden 86.000 *akçe*'lik bir alacağı olduğu ortaya çıktı. Suriyeli tacir, Piero'ya vermiş olduğu avans nedeniyle önce Zeno, Berto (veya Breto), Andrea ve Bartolomi adındaki dört İtalyan ile müteveffanın terekesine karşı hak iddiasında bulundu. Bunun üzerine Mihalis adındaki Rum mütevelli duruma müdahale etti ve sonunda Abdurrahman'ın alacağı konusunda varılan uzlaşma, resmen mahkeme siciline geçti.[3] Öte yandan Pera'da oturan Bartolomi'nin, Piero'ya 1.101,5 *lidre* ham ipek satışından 67.200 *akçe* borcu olduğu görüldü.

Maringhi gibi Piero da, İranlı tüccardan kredi karşılığı ham ipek ve Şam'ın Arap tüccarından baharat alıp satmaktaydı. Buna göre, Arap, İranlı, Cenovalı ve Floransalı tacirler dolaysız alışveriş işlemlerine taraf olmuş oluyorlardı. Yerel koşullara âşina olan Levanten İtalyanlar ile Rumlar da işin içindeydi (bkz Tablo I: 44). Öte yandan, bu ticaretin bütün hukukî boyutlarını Bursa kadısı düzenliyor ve güvence altına alıyordu. Başka bir deyişle,

---

[1] İnalcık (1988b), belge no. 1.
[2] *Aynı eser*, belge no. 29.
[3] *Aynı eser*, 37 ve 41 sayılı belgeler.

uluslararası Bursa piyasasının karmaşık bir ilişkiler ağı vardı ve bu piyasanın pürüzsüz işleyişinde Osmanlı kadısı önemli bir rol oynuyordu.

Değişilen mallar

İpek: Floransa'da *arte di seta* daha 1193 kadar inen erken bir tarihte ortaya çıkmıştı ve "onbeşinci yüzyıla gelindiğinde, önem ve zenginlik bakımından *arte di lana* ile aynı sırada yer alıyordu."[1] 1473'te yün tüccarı loncasına 270 atölye, ipek tüccarı loncasına ise 83 atölye dahildi ve ipek imalâtçılarının Fransa, İngiltere ve Hollanda'nın yanısıra Osmanlı İmparatorluğu'nda da temsilcilikleri bulunuyordu. 1470'li yıllarda Pera'daki Floransalı ticaret ajanı Benedetto Dei, bütün bu yerlerde satılan "her çeşit Floransa mamûlünün, özellikle de ipeklileriyle altın ve gümüş brokarlı kumaşlarının, Venedik, Cenova ve Lucca mallarının toplamından fazla" olduğunu söyliyerek övünüyordu.[2]

Bütün bu iş alanlarından en kârlısı, Bursa ile Floransa arasındaki ipek ticaretiydi. 1509 yılı dolaylarında, taşıma maliyetlerinin balya başına 900 *akçe* veya 18 düka altını gibi olağanüstü yüksek düzeylere ulaşmasına karşın, Floransa'da ham ipek balyası başına 70-80 düka altını kâr elde edilebiliyordu.[3] Guanti'nin muhasebe defterine göre[4], 1484 ile 1488 arasında bu kişi adına Floransa'da satılan ham ipeğin toplam ağırlığı 4.795 Bursa *lidre*'sini (1 lidre = 320.7 gram), değeri 6.022 "büyük" florini, buna karşılık satış masrafları 1.172 florini buluyordu. (Bir "büyük" florin veya Floransa altını yaklaşık 48 *akçü*'ydı.) Guanti net kârını 977 florin olarak veriyordu (ipek alım fiyatları için, bkz Tablo I: 43).

Tablo I: 43
1501'de Floransalılarca Bursa'da yapılan ipek alımlarının fiyatları

Tarih	İpek türü	*akça* olarak fiyat, Bursa *lidre*'si başına
Mayıs	Seta leggi	59-60
Mayıs	Seta leggi	59
Mayıs	Stravai (?)64	
Haziran	Stravai	65
1 Temmuz	Leggi, stravai	65-69
14 Temmuz	Sari	69-70
Ağustos		66

Not: Bir Bursa *lidre*'si 320.7 gramdı.
Kaynak: Richards (1932), ss. 67-70, 111-12.

---

[1] Richards (1932), s. 44.
[2] Aynı eser, s. 45.
[3] Aynı eser, ss. 102, 104, 112, 169, 262.
[4] Hoshino (1984).

Floransa yünlüleri: Floransa'nın refahının temelini, yünlülerinin Bursa'da ham ipekle değişilmesi oluşturuyordu. 1400-1630 döneminde Bursa, yukarıda anlatıldığı gibi, hem İran ham ipeğinin başlıca uluslararası pazarı, hem de Asya'nın bütünü için en iyi kalite Batı yünlülerinin antreposu konumundaydı. Daha ondördüncü yüzyılın ortalarına doğru Tebriz gümrük yönetmeliklerinde "kumaşlar ve *scarlat* gibi Avrupa mamûlleri"nden söz edilmesi[1], Batı'nın kumaş ticaretinin İran'da kazandığı önemi yansıtmaktaydı. Daha önce de kaydettiğimiz gibi, ondördüncü yüzyılın ikinci yarısında İtalya ile Tebriz arasındaki trafik, Trabzon-Konstantinopolis hattından Tebriz ile Bursa arasındaki kervan yoluna kayacak; böylece ilk Osmanlı başkenti, Avrupa kumaş ticaretinin en önemli uluslararası mahreci haline gelecekti. Batı'dan Bizans Konstantinopolis'ine ve Pera'ya ulaşan kumaş balyaları, bu tarihte Bursa'ya naklediliyordu. İran'a transit gidenlerin yanısıra, tabii bu ithalâtın önemlice bir bölümü de Osmanlı İmparatorluğu'nun dört bir yanına sevkedilmek üzere yerel tüccar tarafından satın alınıyordu. Floransa'nın ipekli ve yünlü dokuma sanayilerinin canlılığının, İran ipeğinin Bursa piyasası üzerinden ithal ve tekrar ihraç edilmesine bağlı olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Büyük ipek alımları, yünlülerin ipekle takasından sağlanan kârın yüksekliği nedeniyle, yünlü kumaş üretiminin artmasını da teşvik ediyordu. Maringhi, yünlüleri ipekle takas etmenin, doğrudan Bursa'daki kumaş toptancılarına parayla satmaktan daha akıllıca olduğunu gözlemişti. Örneğin bir seferinde, 91 parça *calisse* (İspanya'da imal edilen ucuz bir çeşit kumaş) karşılığı bir buçuk balya ipek alınabilmişti.[2] Yünlülerin ipek balyalarıyla takası Floransa'da da yerleşmiş bir uygulamaydı.[3] Dolayısıyla Maringhi, yünlü kumaşlara olan büyük talebi ve bu ticaretten sağlanacak yüksek kârları ısrarla vurgulayarak, temsil ettiği firmalardan yünlü sevkiyatını sürekli arttırmalarını istiyordu. Örneğin, Venturi ve Ortakları'nın üç yılda yolladığı 260 *panni*'nin pekâlâ bir yılda eritilebileceğine işaret ederek[4], firmaları kendisine yılda en az 500-600 top kumaş temin etmeleri için sıkıştırıyordu. Türkiye'de üretilen yünlüler kalite bakımından Floransa yünlüleriyle boy ölçüşemezdi; nitekim her parti kumaş hızla satılıp gidiyor ve fiyatlar yükselmekte devam ediyordu.

Floransa firmaları, kendi ürettikleri yüksek kaliteli *panni*'ye ek olarak, Fransa, İspanya (*calisse*) ve İngiltere'den (*panni inglese*) satın aldıkları büyük miktarda yünlü kumaşı da, son işlemlerini yapıp, rötuşlayıp re-

---

[1] Mazandarani (1952), ss. 99b, 133b.

[2] Richards (1932), s. 81.

[3] *Aynı eser*, s. 110.

[4] *Aynı eser*, ss. 85, 120.

eksport etmekteydiler. 1501 tarihli tek bir örnekte, 4.000 parça *calisse* tekrar Osmanlı İmparatorluğu'na ihraç edilmek üzere ithal edilmişti.[1] Başka ülkelerin *panni*'si, *panni fiorentini*'yle karıştırılmayıp ayrı muamele görüyordu.

Bursa piyasasındaki altın/gümüş oranının yüksekliği ve Floransa'dan (Raguza üzerinden) altın getirtmenin zorluğu nedeniyle, takas daima tercih edilmekteydi.[2] Ancak gelen Floransa kumaşlarının miktarı bazen yeterli olmadığından, Floransalılar gene de Floransa'dan sikke ithal etmek zorunda kalıyorlardı. Nitekim Maringhi de Bursa'daki temsilcisine sık sık hem altın para, hem *akçe* olarak nakit yolluyordu.[3]

Türkiye'de *calisse*'in de, *panni*'nin de pazarı daima mevcuttu. 1500'e gelindiğinde Floransa firmaları, San Martino denilen, sarayın ve seçkinlerin tüketimine göre düşünülmüş birinci sınıf *panni*'den 4-5.000 parça (136-170.000 metre), *panni de Garbo* olarak bilinen daha ucuz ve düşük kaliteli kumaşlardan çok daha büyük miktarlarda ihraç ediyordu. 1490'larda Osmanlı piyasası için *panni de Garbo*'nun *sopramani* denilen biraz daha kaliteli bir türü üretilmeye başlamıştı. Bir *panno* düşük kaliteli kumaş, Bursa'da 20 "büyük" florine satılıyordu[4] (bkz Tablo I: 45).

Bu dönemde Floransa *panni*'si ticaretinde net kâr oranı yüzde 11.9'du, ama Bursa'dan sevkedilen *astarabadî* ipeğinin satışından sağlanan kâr da eklendiğinde, gerçek kâr yüzde 20'yi buluyordu.[5] Faiz oranının genellikle yüzde 15 dolayında olduğu ortaçağ koşullarında bu, aslında ortalama bir kâr oranıydı. Taşıma maliyetleri *panni*'nin üretim maliyetinin yüzde 31'ini, ham ipeğin alım değerinin ise yüzde 19'unu buluyordu. Gümrük resimleri, Sakız adasından Osmanlı anakarasına geçiş için yüzde 4, Avlonya'da yüzde 2.5, Bursa gümrükhanesinde ise, yüzde 3 olarak ödeniyordu. Livorno-Sakız-Bursa güzergâhı ile Lecce-Avlonya-Bursa güzergâhı üzerindeki gümrük ödemeleri, sonunda üç aşağı beş yukarı aynı miktarlara geliyordu.

Karabiber: Onbeşinci yüzyılda Bursa, Hindistan ve Arabistan'dan gelen baharat için de önemli bir transit merkeziydi. Çoğunlukla Suriyeli Arap tüccar tarafından kente, Halep ve Şam'dan büyük miktarda baharat ithal ediliyordu.[6] Karabiber Bursa'dan tekrar hem Balkanlara, hem de Tuna ve Karadeniz ötesinde kuzey ve merkez-doğu Avrupa ülkelerine ihraç edilmekteydi. Floransalı ticaret temsilcisi Maringhi Bursa'dan Floransa'ya karabiber ihraç

---

[1] *Aynı eser*, s. 146.

[2] *Aynı eser*, ss. 67, 158, 163.

[3] *Aynı eser*, ss. 105, 130, 140, 158, 263.

[4] Hoshino (1984), ss. 48, 52.

[5] *Aynı eser*, s. 51.

[6] İnalcık (1960b), ss. 131-39.

etmeyi denediyse de, sevkettiği partinin satışı iyi gitmedi.[1] O sırada karabiberin Floransa fiyatı yük başına 24 düka altınıydı ve Maringhi, bunun iyi bir kâr elde etmek için yeterli olduğunu sanmıştı. Ama kısa zamanda bunun iyi bir yatırım olmadığı ortaya çıktı ve Maringhi, üç çuval karabiberden kalanının iadesini istedi. "Baharatın," diyordu, "pek bir şey bırakmasını beklememek gerekir"[2] (bkz Tablo I: 46).

Tablo I: 44
Maringhi'nin 1501-2 tarihli mektuplarında geçen İstanbul, Pera ve Bursa'daki kumaş tüccarı ve bankerler

	Kumaş tacirleri	Sarraf ve bankerler
İstanbul ve Pera'da		
İtalyanlar	19	13
Yahudiler	19	2
Rumlar	–	1
Bursa'da		
İtalyanlar 6	8	
Yahudiler	2	–
Rumlar	–	1

Kaynak: Richards (1932).

Tablo I: 45
Maringhi'ye göre 1501-2 yılında Floransa'dan ithal edilen yünlü kumaşların fiyatları

	Panno başına fiyat (*akça* olarak)
panni, yüksek kalite	1.366-1.600
calisse	640-670

Not: 1 *panno*, 50 *arşun* veya 34 metreye eşitti.
Kaynak: Richards (1932).

Diğer mallar: Osmanlı ihracatı ham ipeğin yanısıra tipik olarak ravent, balmumu, misk, sof (moher), karabiber, Bursa ipeklileri ve ilâçlar ile, bazen de deniz-aygırı dişi (Rusya menşeli), yün, pamuk, kaliteli pamuklular, halı ve kilimler, hayvan derileri ve kürklerden oluşuyordu. Ravent, Floransa'da yüksek kâr getiriyordu (bkz Tablo I: 46). Bursa'nın brokarlı ipek dokumaları, dışarıda hayranlık uyandırıyorduysa da, çok sınırlı miktarda

[1] Richards (1932), ss. 82, 108.
[2] *Aynı eser*, s. 117.

ihraç edilebiliyordu. Buna karşılık bir başka lüks meta olarak Floransa ipeklilerinin Bursa satışı iyi, ama anlaşılan gene küçük miktardaydı.[1]

Ankara *sof*'u lüks ve pahalı bir dokuma olarak, seçkinler arasında moda olduğu İtalya'da çok aranıyordu. Ünlü Ankara *sof*'unun başlıca pazarı gene Bursa'ydı.[2] Mart 1502'de Maringhi, Floransa *panni*'sini üç top *sof* ile takas etmiş ve bir 200-250 düka altını daha borçlu kalmıştı.[3] Daha sonra temsilcisi Viatti Erminia'yı, Ankara'ya *sof* satın almaya göndermişti. Bir topta (*tavola*) 50 parça *sof* vardı ve her parça Floransa'da 4.75 ilâ 5 düka altınına satılıyordu. Floransalılar aldıkları *sof*'un bir bölümünü tekrar Fransa'nın Lyons kentine ihraç ediyorlardı.

Tablo I: 46
1501-2 yıllarında Bursa veya Pera'daki karabiber ve ravent fiyatları

	Fiyat (düka altını)	Ölçü
Karabiber	25-27	çuval başına
Ravent	14	*lidre* (320.7 gram) başına

Kaynak: Richards (1932).

Ticaret yöntemleri

Maringhi'nin mektupları, İtalyanların Türkiye'ye dönük ticaret stratejileri ve uygulamalarına da ışık tutmaktadır. Örneğin Maringhi, Floransa'daki kumaş üreticilerine sadece takas yoluyla ne kadar kâr edebilecekleri ve mevcut ham ipek arzının boyutları gibi konularda değil, Osmanlı piyasasında aranan *panni*'nin ölçüleri, kalitesi ve renkleri konusunda da düzenli bilgi veriyor, hattâ bazen örnek bile gönderiyordu.[4] Bunlar, daha sonra yeni pazarlar arayışı içindeki merkantilist-kapitalist Batı ekonomilerinin de sürdüreceği uygulamalardı. Örneğin, 1501'de Maringhi ilişki içinde olduğu firmalara kırmızı ve koyu mavi kumaşların iyi kâr getireceğini bildiriyordu. Floransa kumaşlarının Bursa pazarındaki ününün korunması açısından yüksek bir kalite düzeyinin sürdürülmesi, Maringhi'nin hep vurguladığı bir husustu. Ne var ki, Osmanlı ipekli kumaş üreticilerinin de başına geldiği gibi, aslında görece daha ucuz kumaşlar daha iyi satıyor ve Bursa'da kendilerine daha geniş bir pazar yaratıyordu. Daha sonra İtalyanların rakipleri, özellikle de İngilizler işte bu eğilimden yararlanarak Floransa ve Venedik'in pahalı, kaliteli kumaşlarını saf dışı bırakacaklardı. Ama onaltıncı yüzyıl başlarında

---

[1] *Aynı eser*, s. 168.

[2] *Aynı eser*, s. 127; İnalcık (1953a), ss. 51-57.

[3] Richards (1932), ss. 131, 161.

[4] *Aynı eser*, ss. 68, 71, 75, 77, 83.

kâr oranları henüz o kadar çekiciydi ki, Türk ve Rum tüccar da "yükler dolusu *panni* satın almak"[1] için Floransa'ya kadar uzanmaktan geri durmuyorlardı.

Bursa'da genellikle kredili alışveriş söz konusuydu ve hesaplar bir dönem sonra dengelenip kapatılıyordu.[2] Bu, yalnız Floransalı tüccarın kendi aralarında değil, Floransalılar ile Osmanlılar arasında da geçerliydi. Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet gösteren Floransa acentaları, Floransa firmalarına olan borçlarını sık sık sevkettikleri ipek veya sof yükleriyle tasfiye ediyorlardı. Bir seferinde Maringhi'nin Bursa'daki temsilcisi, Yahudi bir toptancıya bedeli dört aylık taksitte ödenmek üzere 8 *panni* Floransa kumaşı satmıştı.[3] Maringhi'nin terekesi, Türkler, Yahudiler ve İtalyanlarla kredi ilişkileri içinde olduğunu gösteriyor. Pera ve Bursa'da kredi karşılığı *panni* alan yerli tüccar arasında Yahudi toptancı kumaş tacirleri ağır basmaktaydı. İki ilâ dört aylık kısa dönemlerle yapılan kredili satışlar yaygındı. Alacaklı, borçlunun satın almış olduğu *panni*'yi elden çıkarmasını beklemek zorundaydı. Borçlu daha önce kararlaştırılan çerçevede borcunu ödeyemediği takdirde, yeni bir düzenleme önerebiliyordu. Floransalılar gerek kadılarla, gerek gümrük temsilcileriyle sık sık muhatap oluyorlardı. Floransa'da Nicolo Michelozzi'ye gönderdiği mektupların birinde Maringhi, vergi ödememek için bir kutu miski bir biber çuvalının içine sakladığını yazıyordu.[4] Her halükârda, dostluk kurmayı başardığı *emino*, Pera'da oturan Cenovalı bir tacire kredi karşılığı sattığı *panni*'den doğan alacağını tahsil etmesi için gerekli düzenlemeleri yapmasında yardımcı olmuştu.[5]

Venedik dükası Osmanlı dış ticaretinde kullanılan standart altın para birimiydi. Onbeşinci yüzyılın başlarından itibaren Floransa florinlerinin (*fiorini d'oro*) yerini alması[6], herhalde Osmanlı ticaretindeki Venedik üstünlüğünün bir yansımasıydı. Mayıs 1501'de altının gümüşe oranı Bursa'da Cenova'dakinden yüzde 19 daha yüksekti. Dolayısıyla Floransa'dan nakit sevkiyatı düka altını olarak yapılıyor; nakit sıkıntısı başgösterdiğinde ise Pera'daki bankerler yılda yüzde 15 faizle borçlanma yoluna gidiyorlardı.[7] Altınla yapılacak ödemeler için uzun kredi dönemleri tanınması usûldendi. Altın karşılığı satış daima daha kârlı sayılıyordu.

---

1 *Aynı eser*, s. 226.

2 *Aynı eser*, ss. 61, 78, 104, 138.

3 *Aynı eser*, ss. 99, 168.

4 *Aynı eser*, s. 135.

5 *Aynı eser*, ss. 138, 153.

6 Hoshino (1984), s. 47.

7 Richards (1932), ss. 24, 70, 150-51.

Ticaret yolları

Floransa ile Osmanlı ticaret merkezleri arasında, taşıyıcılığını genellikle Cenova gemilerinin üstlendiği deniz trafiği, Pisa veya Livorno'dan yola çıkıp Sakız adasına ulaşır; yükler buradan Anadolu kıyısındaki Çeşme limanına getirilir, oradan da kervanlarla Bursa ve İstanbul'a taşınırdı. Bu uzun deniz yolu çok güvenli değildi, çünkü Venedik'in deniz hâkimiyeti ve korsanlık faaliyeti karşısında Floransalıların elinden hiçbir şey gelmiyordu. Bu durumun bir kere daha kanıtladığı gibi denizlerde üstünlük, geç Ortaçağ'da denizaşırı pazarların kontrolü için temel koşuldu. Nitekim daha sonra göreceğimiz gibi, Venedik'in de zamanla Levant piyasasını İngiliz ve Hollandalılara kaptırması, esas olarak bu Batılı ulusların 1590'lı yıllarda Akdeniz'de üstünlük kurmalarından kaynaklanıyordu.

Buna karşılık Dubrovnik'ten veya Arnavutluk'taki Avlonya limanı ile İşkodra'dan başlayan kara yolu, Osmanlı himayesi sayesinde daha güvenliydi. 1492'den itibaren Osmanlı yönetimi, Avlonya'nın ekonomik canlılığını arttırmak amacıyla İspanya'dan atılan Sefarad Yahudilerini buraya yerleştirdi. Bir *sancakbeyi*'nin merkez edindiği bu önemli liman, hem Osmanlı donanmasının Adriyatik üssü, hem de Selânik üzerinden Edirne, İstanbul ve Bursa'ya kadar Balkan yarımadasını boydan boya kateden güney karayolunun terminaliydi. Aynı yolun daha kuzeydeki Dubrovnik terminali de, haraçgüzâr bir kent-devleti olarak Osmanlı himayesinden yararlanıyordu. Floransa ile Pera veya Bursa arasındaki trafiğin büyük bölümü Dubrovnik'ten geçiyordu.[1] Floransa'dan yapılan sevkiyat Pesaro, Fano veya Ancona gibi İtalyan limanlarından yüklenerek Dubrovnik'e ulaşır, oradan kara yoluna aktarılırdı. Ancak Adriyatik Denizi'ndeki bu kısa yolculuk için bile Floransa, Venedik'e ve korsanlara karşı Osmanlı himayesini kapitülasyon güvencelerine bağlamaya çalışıyordu. (Yeri gelmişken belirtelim ki, bu gibi talepler Osmanlılarca daima resmî bir himayenin, bir protektora tesisinin gerekçesi sayılmıştır.) Bosnasaray-Novibazar-Üsküp-Filibe-Edirne güzergâhı üzerinde at ve katır kervanlarıyla taşınan yükler, Dubrovnik'ten yola çıkar veya (ters yönde) Dubrovnik'e ulaşırdı. Edirne, Pera tüccarının daima temsilci bulundurdukları Balkanlardaki dağıtım merkeziydi. Edirne'den Bursa yönüne devam eden trafik Gelibolu-Lapseki yolunu izlerdi. Bu kara yolculuğunun tamamı altı hafta kadardı. (Çok daha hızlı yol alan bir ulak ise, Galata'dan Dubrovnik'e on günde gidebiliyordu.[2]) Bildiğimiz bir örnekte, bir buçuk balya (375 *lidre* veya 120 kilo dolayında) ham ipeğin İstanbul-Floransa arasında taşıma maliyeti yaklaşık 900 *akçe*'yi ya da 18

---

[1] Hoshino (1984), s. 46.

[2] Richards (1932), ss. 56, 97.

düka altınını bulmuştu.[1] Floransalı diplomatların Floransa-Ancona kara yolunu açık tutmak için Roma'da özel girişimlerde bulunmalarına karşılık, Adriyatik geçişi ile Balkanlardaki trafik Osmanlı yönetiminin sorumluluğundaydı.

Osmanlıların bu kara yolu üzerindeki güvenliğin sağlanmasına gösterdikleri özen, ilginç bir olayda somutlanmıştır. Yaklaşık 150 düka altını değerindeki bir parti ham ipek (bir yük *seta leggi*) Novibazar'da çalındığında, sultan bir çavuşu olay yerine yollayıp, köylülerden ya çalınan malı ya da hırsızları bulup teslim etmelerini istemiş; sonunda yirmi köylü 15.000 *akçe* tazminat ödemeyi kabul etmiş; çeşitli resim ve rüşvetler de 2.000 *akçe*'yi bulmuştu.[2]

Osmanlılar Apulia ile Ancona limanına daima büyük bir ilgi duymuşlardı. 1480'de Otranto'yu, kısa bir süre için de olsa, işgal ettiklerini hiç unutmuyorlardı. I. Süleyman'ın Korfu seferi olarak bilinen harekâtı da başlangıçta, İtalya'nın istilâsı amacını güdüyordu.[3] 1487'de Boccolino Guzzoni'nin İtalya'ya getirteceği Osmanlı birliklerinin yardımıyla Ancona kıyı bölgelerini ele geçirme girişimi, bütün İtalya'da korku ve yankı uyandırmıştı.[4]

Daha geç bir dönemde ise, Toskanya grandükü, güney Avrupa'ya baharat dağıtımı işlevini Venedik'in elinden almak amacıyla gerek Osmanlılara, gerekse Portekizlilere yanaşmış[5]; nihayet bu uğurda Livorno'yu 1593'te serbest liman haline getirmişti.

Ancona: Daha Osmanlı öncesi dönemde Bosna, gerek Dubrovnik, gerekse Dalmaçya kıyısındaki Split (Spalato), Zadar, Şibenik ve Tragir limanları aracılığıyla, İtalya ile canlı bir ticaret içine girmiş bulunuyordu. Ondördüncü yüzyılın ikinci yarısında Kotor, Zadar, Zagrep, Medrusa ve Dubrovnik'ten gelip Ancona'ya yerleşen tacirler, Balkanlar ile ticaret ilişkilerini sürdürüyorlardı.[6] Venedik'in kontrolü dışında kalıp, Floransa-Osmanlı ticaretinin başlıca transit merkezi olarak sivrilen Ancona limanı, böylece Avrupa'da Osmanlı topraklarından gelen bir tüccar kolonisi oluşturmuş ilk bölgelerden biri oluyordu.

1514'te Osmanlı yönetimi, Ancona'daki gerek Müslüman, gerekse gayrimüslim tebaası için özel ticarî ayrıcalıklar elde etti ve kentin "palatio della farina"sı (un kapanı) çok sayıda "mercanti turchi et altri Maumetani"

---

[1] *Aynı eser*, s. 104.

[2] *Aynı eser*, s. 163.

[3] İnalcık (1973a), s. 36.

[4] İnalcık (1989), s. 337.

[5] Braudel (1972), I, s. 557.

[6] Stoianovich (1960), s. 236.

(Türk ve diğer Müslüman tüccar) için bir *fondaco*'ya dönüştürüldü.[1] Onaltıncı yüzyılın ortasına doğru Ancona'da 200 Rum ticarethanesi ve birçok da Osmanlı Yahudi şirketi faaliyet gösteriyordu. Yalnız İtalya'nın gittikçe büyüyen kent merkezlerine yapılan tahıl ihracatı değil, Doğu'ya özgü lüks emtia da Ancona güzergâhını izlemekteydi. Doğu Adriyatik limanlarından yüklenen bu tür malların Lanzan ve Recanti gibi orta İtalya panayırlarında ulaştığı hacim, Venedik'i kendi Levant ticareti konusunda endişelendirmeye başlamıştı. "Bu panayırlarda Osmanlı tüccarı, Rumlar, Türkler ve *Azemini* [İranlılar] bizzat hazır bulunuyor ve doğrudan iş görüyorlardı."[2] Onaltıncı yüzyıl ortalarında Ancona'nın osmanlı himayesine girme eğiliminde olduğuna ilişkin söylentiler, Roma ile Venedik'te ciddî kaygılara yol açmıştı. 1555'te Papa IV. Paul (Pavlos), Marrano Yahudilerini tutuklatıp yaktırmaya ve mallarına mülklerine el koydurmaya başladığında, Ancona'ya sermaye yatırmış bulunan çok sayıda Selânik ve İstanbul Yahudisinin bu yüzden iflâs etmesi, Osmanlı yönetiminin Yahudiler adına ciddî bir müdahale girişiminde bulunmasına yol açmıştı. İtalya'da baskıya uğrayan bu Yahudilerin bazıları Osmanlı tüccarının temsilciliğini yapmaktaydı. Hattâ, gene aynı nedenle Yahudi banker Mendès ailesi, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bütün Yahudileri, Ancona kentine karşı boykot ilânında birleştirmeye kalkışmıştı.[3]

1550-1630 DÖNEMİNDE İPEK TİCARETİ

İpekli dokuma sanayiinin Batı ülkelerine girişi, Fransa için I. François (1515-47), İngiltere için de I. Elizabeth (1558-1603) dönemi gibi oldukça geç tarihlerde oldu. Bundan sonra bu ülkelerde ipekli sanayiinde hızlı gelişmenin ardında ise, İtalyan ve Doğu ipeklileri için ödenen (ve Fransa'da dört milyon altını bulan) muazzam miktarda kıymetli madenin ülkeden çıkmasını önlemek gibi merkantilist bir kaygı yatıyordu. 1600 yılına gelindiğinde Lyons'da o zaman 7.000 atölye olduğu söyleniyordu.[4] İngiltere'de 1590'larda büyük miktarlarda ham ipek ithal edilmeye başlandı ve 1620'lere gelindiğinde ipek ülkenin en büyük ithal kalemi olup çıktı.[5] 1617'de İngiliz ipekli dokuma sanayiinin yılda tahminen 300-600 balya ham ipeğe ihtiyaç göstermesine karşılık, şahın önerdiği sevkiyat miktarı 2-3.000 balyayı

---

1 Stoianovich (1960), s. 237'de sözü edilen belgeler.

2 Sanuto (1893), ss. 406-7; Ashtor (1983), ss. 213-53.

3 İnalcık (1969d), ss. 121-26.

4 Boulnois (1963), s. 218.

5 A. Millar'dan aktaran Davis (1970), s. 196.

buluyordu. 1628'e gelindiğinde, Hollanda'nın yıllık talebi 1.200 balya idi.[1] İngilizler ve Hollandalılar kendi ihtiyaç fazlalarını diğer Avrupa ülkelerine ihraç etmek suretiyle bu piyasada Venedik ve Cenova'nın yerini almaktaydılar. Onyedinci yüzyıl ortalarına gelindiğinde, ipek artık "bir dizi ithal malının en önemlisi" konumundaydı.[2] Yeni ve sürekli büyüyen ipek piyasaları, ihtiyaç duydukları ham ipeği Osmanlı İmparatorluğu üzerinden İran'dan sağlıyordu. Başka bir deyişle, Batı'nın genişleyen ipek piyasası İran ve Osmanlı ekonomileri için yeni bir refah kaynağı haline gelmişti. "*Conquistadores* için altın ve gümüş neyse," der Steensgaard, "onyedinci yüzyıl başlarının Asya ticareti için de ipek oydu... ve nitekim İran ham ipeği, Avrupa'nın Asya'dan yaptığı ithalâtta ikinci sırada yer alıyordu."[3] İstanbul'daki Hollanda sefirinin 1615 tarihli bir raporunda kullandığı ifadeyle, ipek ticareti "Hıristiyan âleminde günden güne büyüyen gösteriş tutkusu sayesinde" almış yürümüştü.[4] Bir hesaba göre, 1620'lerde Avrupa'nın toplam İran ipeği ithalâtı yılda bir milyon *lidre*'yi buluyordu.[5]

1600 yılına doğru Halep, Levant'taki en önemli ipek ihracat pazarı konumuna gelmişti; öyle ki, sırf Venedik, İran ve Suriye ham ipeğinin (miktar olarak yılda 140 ton, değer olarak da 1.5 milyon düka altını tutan) yarısını burada satın alıyordu.[6] Diğer yarısı ise, öbür Avrupa ülkelerince kapışılmaktaydı (bkz Tablo I: 47). 1578-1627 yıllarında İran ipek ticaretinin bu piyasada gösterdiği dalgalanmaları Venedik konsolosluk raporlarından izlemek mümkündür.[7] 1578-90'daki Osmanlı-İran savaşı sırasında trafikte bir düşüş görülmesine karşılık, bundan sonraki 1590-1602 barış döneminin Halep pazarında tanık olduğu canlılık, 1599 ilâ 1602 yıllarında, yani Osmanlı-İran savaşlarının 1603'te tekrar başlamasından hemen önce doruğa ulaşmıştı. Bu dönemde Halep gümrük gelirleri yılda 300.000 düka altını gibi rekor bir düzeye çıkmış; Suriye'nin İstanbul'a aktardığı yılda 460.000 düka altını tutarındaki gelir fazlasının büyük bölümü Halep gümrüğünden sağlanır olmuştu.[8]

---

[1] Steensgaard (1972), s. 375.

[2] Davis (1970), s. 196.

[3] Steensgaard (1972), s. 367.

[4] Aktaran Steensgaard (1972), s. 191.

[5] Steensgaard (1972), s. 162. Ancak Steensgaard, gerçek toplamın pekâlâ bu miktarın yarısında kalabileceğini kabul etmiştir, çünkü pratikte tahminler yılda 4.000 ile 7.500 balya arasında oynamaktadır. Steensgaard bir balyanın 280 *lidre* veya 90 kilo çektiğini, bir at yükünün ise iki balyadan oluştuğunu, yani 550 *lidre* veya 165 kilo kadar geldiğini belirtiyor. Krş Dalsar (1960), s. 289; İnalcık (1984), ss. 132-35.

[6] Konsolos Emo'nun tahminlerinden aktaran Steensgaard (1972), s. 160.

[7] Steensgaard (1972), ss. 175-83.

[8] *Aynı eser*, s. 178.

Tablo I: 47
1630'larda Avrupa'nın yıllık İran ipeği ithalâtı tahminleri
(balya olarak)

Marsilya	3.000	(daha önce ancak 100-200 dolayında)
Venedik	1.500	ama 1623'te ancak 300 ve 1629'da ancak 600
İngiltere	600	ama 1623'te ancak 295
Hollanda	500	
Cenova, Lucca, Messina ve Floransa	400	
Toplam	6.000	

Kaynak: Steensgaard (1972), ss. 159-64.

Tablo I: 48
1605'te Halep'te Avrupa'dan yapılan ithalat

	İthalât (1000 düka altını)	İskenderun'a yanaşan gemi sayısı
Venedik	1.500	4-5, çoğunlukla yünlü ve ipekli kumaş yüklü
Fransa	800	20, çoğunlukla gümüş para yüklü
İngiltere	300	2-3, esas olarak kersey yüklü
Hollanda	150	

Kaynak: Texeira'dan aktaran Steensgaard (1972), s. 180.

Savaş patlak verdikten sonra dahi gümrük gelirleri 1604'te hâlâ 200.000 düka altınını buluyordu. İlginç bir nokta, Venediklilerin Halep'te satın aldıkları ham ipeğin karşılığını, Osmanlı İmparatorluğu'na ithal ettikleri büyük miktarda yünlü ve ipekli kumaşla ödemeleriydi. 1590'lı yıllarda ithal ettikleri sırf ipekli kumaş miktarı yılda 200.000 *braccio*'yu (arşın veya endaze) buluyordu (Tablo I: 48).

Onyedinci yüzyılda İzmir'in yükselişi[1], büyük ölçüde, Bursa ve Halep'e rakip çıkan İzmir'in, İran ham ipeğinin Avrupalılar açısından en önemli pazarı haline gelmesinden kaynaklanıyordu. Pratikte bu, 1590'dan önce bu

[1] Goffman (1982), ss. 50-76.

bölgede Efes'in, Sakız adasının, Çeşme'nin ve her iki (Eski ve Yeni) Foça'nın oynamış olduğu rolü İzmir'in üstlenmesi demekti. Başlangıçta, Batı ülkeleri Asya ticaretlerinde Sakız'ı transit merkezi olarak kullanırken, daha sonra kapitülasyonlar sayesinde sultandan dolaysız ticaret ayrıcalıkları koparmışlar; yeni gelenler, yani İngilizler ve Hollandalılar, İzmir'de diğer ulusları gölgede bırakmışlardı. İzmir limanı hem Anadolu anakarasına denizden ucuz geçişi biraz daha uzatıyor, hem de gerek korsanlara, gerekse Ege Denizi'nin öfkesine karşı daha güvenli bir sığınak sağlıyordu. 1593'te Atlantik kıyısının tüccar ulusları için serbest liman haline getirildiğini gördüğümüz Livorno, İran ipeğinin pazarlanmasında İzmir'in rolünü paylaşmaktaydı. Şah Abbas'ın İran ipeğini doğrudan Avrupa'ya satma politikası çerçevesinde işlev kazanan İran Ermenileri, önce İzmir'de çok aktif hale gelmişler, sonra da Livorno'yu onyedinci yüzyılda Avrupa'nın başlıca ipek pazarı konumuna yükseltmişlerdi.[1] Tebriz-Revan/Erivan-Kars-Erzurum-Tokat-Ankara-Afyon-İzmir güzergâhından her yıl beş-altı İran kervanı geçiyor; 1670 yılına gelindiğinde İran'da üretilen 22.000 balya ipeğin 3.000'i ihraç edilmek üzere İzmir'e ulaşıyordu.[2] 1671'de Fransızlar, Halep'i, Levant'taki ticaret merkezleri arasında İzmir, İskenderiye ve Sayda'nın (Sidon) ardından dördüncü sırada sayıyorlardı.[3] Gerçekten de, İzmir daha 1621'de "Avrupa ile Asya arasında transit ticaretine konu olan her türlü emtianın en büyük antreposu" olarak anılmaktaydı.[4]

Şah Abbas'ın ipek yolunu Osmanlı diyarlarının dışına çekme çabaları

1514'te I. Selim'in İran'ı ekonomik ve malî bakımdan çökertmek amacıyla başvurduğu ambargo politikasını, Şah I. Abbas (1587-1629) İran açısından 1603-29 döneminde denedi. Abbas'ın planı, ipek yolunu Osmanlı topraklarından Hint Okyanusu'na kaydırmaktı. Şah, o güne gelinceye değin Hint Okyanusu'nda üstünlük kurmuş bulunan İngiliz ve Hollandalıların, Osmanlı limanlarında ödedikleri ekstra vergilerden[5] kurtulmak amacıyla Osmanlıların aracılığını elbirliğiyle devreden çıkarmaya hevesli olduklarını görmüştü. Böylece Osmanlı-İran rekabeti, karşılıklı ambargolara yol açan ekonomik bir savaş niteliğine büründü. İranlılar ipek ihracatını yasaklarken,

---

[1] McGowan (1981), s. 21.

[2] Masson (1896), I, s. 421.

[3] McGowan (1981), s. 281.

[4] Tavernier'den aktaran Steensgaard (1972), s. 186; krş Goffman (1982), ss. 51-66.

[5] Develerle taşıma maliyeti 40 *guruş*'a, ya da yaklaşık 26 düka altınına geliyor; yol boyunca ödenen çeşitli resimler eklendiğinde maliyet 122 *guruş*'a yükseliyor; bunun üzerine bir de İzmir'de ödenmesi gereken 46 *guruş*'luk gümrük vergisi biniyordu. Bir *guruş*, bir düka altınının üçte ikisi değerindeydi. Krş Steensgaard (1972), s. 34.

Osmanlılar da İran'a altın ve gümüş sevkiyatını durdurmaya yönelik önlemler aldılar. Bu, Acem diyarındaki parasal bunalımı keskinleştirmekten geri durmadı. Şah Abbas bu sorunu Bender Abbas'da kuzeylilere büyük miktarda ipek satarak çözmeye çalıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun dünyadan yalıtılması tehlikesini doğuran bu mücadele hayli ilginç bir seyir gösterdi.

1599 yazında şah, kişisel maiyet mensuplarından Hüseyn Ali Bey adında birini, yanına Sir Anthony Sherley'i de katarak belli başlı Avrupa başkentlerine gönderdi. Bu heyetin görevi, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Hıristiyan taht ve taç sahipleriyle bir ittifak oluşturmak ve söz konusu ticaret yolunun Osmanlı diyarları dışında kalacak şekilde yeniden yönlendirilmesi için güvence almaktı. Osmanlılarla savaş halinde olan Alman imparatoru heyete hüsnükabul gösterdi ve olumlu bir karşılık verdi. Hıristiyan yönetimler arasında Türklere karşı bir birlik kurulması yönünde çaba sarfetmeyi sürdüreceğini vaat etmenin yanısıra, Hıristiyanların Türklerle ticaret yapmaması için de çalışacağını açıkladı. İran heyeti daha sonra İspanya'ya, oradan da İngiltere'ye geçti. Ancak şah, Bahreyn'e göz dikmiş bulunan ve zaten Hürmüz'deki durum nedeniyle İranlılar için bir kaygı nedeni olan İspanyollarla bu konuda anlaşmayı başaramadı.

1603'te Osmanlılarla İran arasında tekrar savaş patlak verdi ve Şah Abbas'ın temsilcileri bir kere daha Avrupa'ya yollandı. 1610'da Avrupa'ya gönderdiği yeni bir heyetle birlikte, deniz yolunun daha ekonomik olduğunu kanıtlamak için Lizbon'a 200 balya da ipek sevketti. Madrid'deki Venedik sefirinin verdiği bilgilere göre, İranlıların başlıca amaçlarından biri, sultanı İran ipeği üzerindeki gümrük vergilerinden sağladığı büyük gelirden yoksun bırakmaktı. Elçilerin getirdiği öneriler arasında, İspanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na saldırması gibi siyasî-askerî bir koşul da yer alıyordu. Venedik piyasasını altüst edeceği düşünülen bu girişimler Venediklileri telâşa verdi. 1611'de İngiltere'ye gönderilen İran heyeti içinde yer alan (Anthony *Sherley'in kardeşi) Robert Sherley, Türklere karşı kullanılmak* üzere İran'a silâh götürecek gemilerin, karşılığında ipek alıp gelmesi talebinde bulundu. Ancak görüşmeler sonuçsuz kaldı.[1] Bu sırada İstanbul'dan Osmanlı elçileri de Londra'ya ulaştı ve İngiltere kralı Sherley'i huzuruna kabul etmeyi reddetti. Aynı yıl Türkiye'ye bol miktarda İngiliz çeliği ve kılıçları sevkedildi. Öte yandan Hollandalılar gibi İngilizler de, Osmanlıların Körfez ve Kızıldeniz üzerinden yürüttükleri Hindistan ticaretine adamakıllı zarar vermekten geri durmuyorlardı. 1613 yılına gelindiğinde, İngiliz ve Hollandalı korsanların Kızıldeniz'deki akınları o kadar vahim boyutlara ulaşmıştı ki, Osmanlı *divan-ı hümâyun*'u artık bunlara karşı harekete geçmenin zorunlu olduğu kararına vardı ve Kızıldeniz'de bir filo inşası

---

[1] Steensgaard (1972), ss. 323-33.

amacıyla Mısır'a beş kadırga dolusu kereste gönderdi. Bundan kısa bir süre sonra da İngiliz hükümeti, İran ipeğine yeni bir güzergâh bulunması konusunu tekrar ve ciddiyetle gündeme getirdi. 1617'de kralın emriyle İngiltere'nin Hindistan sefiri Thomas Roe, ipek ticaretini Türkiye'nin elinden almaya yönelik görüşmeler yapması için İran'a bir temsilci gönderdi. Osmanlı limanlarından geçmeyen, daha ucuz ve daha güvenli bir güzergâhın tesisine yol açacağı umuluyordu. İngilizler, bu yüzden herhangi bir noktada Levant ticaretini gözden çıkarmak zorunda kalsalar bile, en çok ihtiyaç duydukları pamuk ile mazıları gene de diğer Avrupalı tüccar aracılığıyla elde edebilecekleri kanısındaydılar. Ancak İspanyollar ve Portekizliler, İran ile İngiltere arasındaki ticaret bağlantısını kesmeye yönelik önlemler aldıklarından, İngilizler yeni ipek yolunun Hint Okyanusu yerine Moskova üzerinden geçmesini tercih ediyorlardı. İpek karşılığı İran'a bu yolla kumaş ve kalay sevketmeyi öngörmekteydiler. İran'dan yapılacak ipek alımlarının İngiltere'ye sadece üç veya dört milyon altına malolacağını hesaplıyorlardı. Ülke içinden bu kadar nakit toplamanın zorluğu karşısında ve tabii bir de bu parayı yurt dışına çıkarmak istemediklerinden, bunun yerine aynî ödeme öneriyorlardı. Şah Abbas ise, kredili bir sistemden yanaydı. Nihayet 1618'de, üçte biri nakit, üçte ikisi mal karşılığı ödeme yapılmasını kabul etti. Bu ayrıntılar, İran'ın Osmanlı topraklarından süzülüp kendisine ulaşan kıymetli madenlere bağımlılığını bir kere daha ortaya koymaktadır. Öte yandan Osmanlı yönetiminin de, İran ambargosunun etkisini hissettiğini, veziriâzamın Venedik *bailo*'suna ülkesinin (Venedik'in) ipek talebinin gerektiğinde sırf yerli üretimle karşılanabileceğini söylemek ihtiyacını duymasından anlıyoruz. İpek ve baharat yolunun 1622'de kesilmesiyle Osmanlı hazinesinin uğradığı zararın, yitirilen gümrük gelirleri itibariyle yılda en az 300.000 düka altını dolayında olduğu tahmin edilmektedir. İstanbul'daki Venedik *bailo*'su, Osmanlı hükümetine ilettiği bir mesajda, Suriye ipek yolu üzerinden ipek ve diğer emtia trafiğinin tamamen son bulabileceği uyarısında bulunmuştu. Veziriâzam ise, özellikle deniz yolunun uzunluğuna dikkati çekerek, bu kaygıya katılmıyor gibiydi. Gerçekten de, bu sırada İran'la barış (1618 tarihli Serav Barışı) imzalanmış ve bol miktarda ipek ile diğer emtia Bağdat üzerinden tekrar Halep piyasasına akmaya başlamıştı.

Serav barış antlaşmasıyla Osmanlıların, Kafkasya'daki fetihlerinin tamamını yitirmelerine karşılık, İran'ın vergi olarak yılda 200 balya ipek vermeyi kabul etmiş olması ilginçtir. Barış yapılır yapılmaz Venedikliler, Bağdat'tan gelen bir kervanın bin balya İran ham ipeği ile bin kutu çivit

getirmiş olduğu müjdesini duyurdular.[1] Gene de bir miktar Acem ipeği, kuzey İran ve Bender Abbas üzerinden İngiltere'ye ulaşmakta idi.

Bu sırada Halep'te Osmanlıların ipekten yeni yeni vergiler almaya kalkışmak gibi dar görüşlü bir politika izlemeleri, alternatif bir ipek yolu tesis etmeye çalışanların kararlılığını arttırmaktan başka bir şeye yaramadı. 1622'de Londra'daki Venedik temsilcisi, büyük miktarda İran ipeği yüklü üç geminin Hindistan'dan gelip limana ulaştığını bildirdi. Bundan kısa bir süre sonra yeni bir Osmanlı-İran savaşı patlak verdi. Bu yıllarda İngiliz-İran dostluğu önemli gelişme göstermiş ve 1622'de İranlılar, İngiliz gemilerinin desteğiyle Hürmüz'ü Portekizlilerden almışlardı. 1624'te ise, Hindistan'ın Yakın Doğu ile ticaretinde çok önemli bir transit merkezi olan Bağdat, İranlıların eline geçti. Yeni bir İran diplomatik heyeti İspanya, Fransa, Hollanda ve (seksen balya ipekle birlikte) İngiltere'yi ziyaret etmekte gecikmedi. Amaçları Londra'da bir ittifak ve ticaret anlaşması imzalamaktı. I. Charles'ın şaha yanıtı, 1626'da İran'a bir heyet yollamak oldu. Şah, İran limanlarından her yıl İngiltere'ye 8.000 balya ipek teslim etmek vaadinde bulundu. Bağdat'ı ele geçirmesinin ardından, İngilizlere Halep'i de Osmanlılardan alabileceği ve ipeği bu kısa güzergâh üzerinden sevkedebileceği umudunu veriyordu. Ancak İran yönetiminin özellikle bu kadar büyük miktarlarda ipeği (yerli üreticilerden) satın almak için ihtiyaç duyduğu altın ve gümüşün (İngilizler tarafından) temininindeki zorluklar, güney Atlantik rotasının uzunluğu, İspanyol ve Portekizlilerin düşmanlığı, nihayet Levant Kumpanyası'nın geleceğine ilişkin belirsizlikler gibi faktörler birleşince, İngilizler şahın önerileri konusunda kararsız kalmaya devam ettiler. Önce İngilizler, sonra da Hollandalılar, Hint Okyanusu'nda bir zamanlar İspanyol ve Portekizlilerin sahip olduğu konumu ele geçirme sürecindeydiler. Sadece İran Körfezi'nde şahla işbirliği yapmakla kalmıyor; aynı zamanda Hindistan'dan Kızıldeniz'e uzanan hac ve ticaret trafiğine saldırıyorlardı. Bu da Kahire'deki vergi gelirinin azalmasına yol açtığından, Osmanlı yönetimini kızdırıyordu. 1627'de bir grup Arap, gemilerinin Basra Körfezi'nde İngiliz ve İranlılarca yağmalanmakta olduğu gerekçesiyle Osmanlı *divan-ı hümâyun*'una başvurmuştu. Şahın yeni tesis ettiği Bender Abbas (Gombroon) limanı da İngiliz ve Hollandalılarla ticaret sayesinde hızla gelişmekteydi. 1633'te İngiltere'deki Venedik sefiri, Bender'deki İngiliz ticaretinin büyük artış gösterdiğini; buradan getirtilen ipeğin Avrupa'nın dört bir yanına dağıldığını bildiriyordu.

Böylece İspanyollar ve Portekizliler, Hint Okyanusu'ndaki egemenliklerini İngilizlere kaptırmalarının ardından, kendilerini eski düşmanları Osmanlılarla olağanüstü bir ortak girişim içinde buldular. İpek ve

---

[1] *CSP* : Venedik XII, belge no. 352.

baharat ile diğer Hint emtiasını, Körfez ve Kızıldeniz üzerinden taşımayı teklif ettiler. Bunun bir Osmanlı-İspanyol yakınlaşmasına yol açması ihtimalini gören İngiliz sefiri, Osmanlılara âcilen sunduğu bir notada, hem planın uygulanabilir olmadığını ve dolayısıyla aldatıcı bir nitelik taşıdığını söylüyor, hem de Kızıldeniz'i tekrar İspanyollara açmanın tehlikelerini hatırlatıyordu.

Bununla birlikte, yukarıda belirtilen nedenlerle İran ticareti Osmanlı limanlarından bütünüyle yokolmadı. Türkiye ile İran arasında, ekonomik boyutlarına yukarıda değindiğimiz, uzun ve yıpratıcı mücadele, uzun vâdeli bir barışla sonuçlandı. Şah Abbas öldüğünde (1629), gütmüş olduğu ipek politikası halefince terkedildi. Abbas, ham ipek akışını Bender Abbas yönüne çevirebilmek için İran'ın kendi içindeki ipek ticaretinde tekel uygulamak zorunda kalmıştı. Ondan önce ham ipek, çok sayıda özel kişiler tarafından toplanıp Osmanlı pazarlarına sevkediliyordu. Venedik sefirine göre, yeni şahın ipek ticaretinin işleyişini tamamen tebaasına bırakma kararı, ülke içinde büyük destek bulmuştu.

Osmanlı İmparatorluğu, İran ipek ticaretini kısmen kurtarmasına karşılık 1630 yılına gelindiğinde Hindistan baharat ticaretini artık neredeyse tamamen yitirmiş bulunuyordu. Bağdat, Halep ve Kahire artık uluslararası doğu-batı ticaretinin transit merkezleri arasında yer almıyordu. Servet ve kudretini bu ticarete borçlu olan Venedik, nasıl bir darbe yemiş olduğunu 1628'de itiraf edebilmiştir. Cumhuriyet'in yüksek organlarından Beşler Kurulu'nun (*Cinque Savii*'nin) 31 Mart 1628 tarihli raporunda kullanılan ifadeyle: "Geçmişte Levant ticareti [Venedik'in] bu piyasa[sı]nın esas temelini oluşturur ve Almanya'nın tamamına baharat bu piyasadan sağlanırken, şimdi artık [onların] ikmali[ni] İngilizler ve Felemenkliler temin ediyor[du]."

Bursa'da ipek fiyatları, 1467-1646

Bursa piyasasındaki ham ipek fiyatının esas olarak İran'ın arz hacmiyle belirlendiği açıktır. 1587-90, 1603-12, 1615-18 ve 1624-39 yıllarını kapsayan Osmanlı-İran savaşları tabii arz darlığı yaratıyor ve keskin fiyat dalgalanmalarına yol açıyordu (Tablo I: 49 ve I: 50).

Tablo I: 49
Bursa'da ham ipek fiyatları, 1467-1646

Yıl	Bir *lidre* ipek fiyatının *akça* olarak bileşik endeksi	Yıl	Bir *lidre* ipek fiyatının *akça* olarak bileşik endeksi
1467	50	1578	99
1478	67-68	1580	84
1488	70	1581	136
1494	82	1582	151
1501	60-70	1584	250
1513	77	1588	182
1519	93	1597	224
1521	62	1603	351
1548	59	1607	233
1557	83	1617	174
1566	94	1622	338
1569	68	1630	99
1570	41	1634	240
1571	74	1637	394
1572	81	1639	250
1573	67	1646	199

Kaynak: Bursa kadı sicilleri; Çizakça (1980).

Tablo I: 50
(a) Çeşitli ham ipek türlerinin fiyatları, 1482-83 (*akça* olarak)

Bursa piyasası		Kili piyasası	
Astarabadi	56	Koyu kırmızı	90-100
Tilani	49	*Heft-renk*	80
Gilan	44	Siyah	70-80
		Beyaz	70

b) Ambargo sırasında 1519'da Bursa'daki ham ipek fiyatları (*akça* olarak)

Tilani	93-100
Kenar (düşük kalite)	49-77
Tisaki	57
Arnavutluk	72-80
Trablus	80

Kaynak: Bursa kadı sicilleri.

Tablo I: 51
Ortalama ham ipek fiyatları ve fiyat artışları, 1557-1639
(*lidre* başına *akça* olarak)

Tilani	93-100
Kenar (düşük kalite)	49-77
Tisaki	57
Arnavutluk	72-80
Trablus	80

Not: Bir *lidre* = 100 *dirhem* veya 320.7 gram.
Kaynak: Çizakça (1980) temel alınmıştır.

1603, 1622 ve 1637 yıllarında gözlenen olağanüstü fiyatlar, herhalde doğu cephesindeki çatışmaların sonucuydu. Halep'ten gönderilen Venedik raporlarında da, savaş halinin yol açtığı bir darlık anlatılıyordu.[1] Özetle, üç ayrı dönemden söz etmek mümkündür. 1470-1580 arasında ortalama fiyat *lidre* başına 70 *akçe*, 1580-97 arasında 200 *akçe*, 1597-1639 arasında ise 320 *akçe*'ydi (Tablo I: 51). Öte yandan gümüş *akçe*'nin altın karşısında yaşadığı enflasyonu hesaba katacak şekilde düzeltilmiş fiyatlar üzerinden hesaplanan gerçek artışın, hem İran'dan yapılan ithalâttaki azalmadan, hem de Batı'dan talebin hızla artmasından kaynaklandığı düşünülmelidir.

Vergi gelirleri

Devlet hazinesi ham ipek ticareti üzerindeki vergilerden büyük gelir sağlıyordu. 1570 tarihli bir kanuna göre, her 30 *lidre* ya da yaklaşık 9,6 kilo ham ipeğe 104 *akçe* vergi isabet ediyor ve alıcı ile satıcı arasında eşit olarak paylaştırılıyordu.[2] Bu vergi *lidre* başına 1,5 veya 2 *akçe* üzerinden hesaplanmaktaydı.[3] Ayrıca, yük başına bir altın (60 *akçe*) olarak alınan bir simsarlık vergisi ile bir yük ham ipekten 6 *guruş* olarak alınan bir *yasakiyye* söz konusuydu (o sırada bir yük, 550 *lidre* kabul ediliyordu).[4] Bütün bunların toplamı (yük başına) 2.200 *akçe*'yi buluyordu. 1589'a gelindiğinde bunlara *kassabiye* olarak bilinen ve her yüz *akçe* değerindeki ham ipekten bir *akçe* olarak alınan bir vergi daha eklenmişti. Bir yük ham ipek ortalama 38.500 *akçe*'ye satıldığından, 1589 yılı itibariyle vergi yükü toplam değerin

[1] Steensgaard (1972), ss. 161, 175-84.
[2] Dalsar (1960), s. 271, belge no. 201.
[3] Anhegger ve İnalcık (1956), no. 31, 32.
[4] Dalsar (1960), s. 289.

yüzde 6,7'sini buluyordu. Ham ipek Osmanlı gümrüğüne ulaşmadan önce, onbeşinci yüzyıl sonlarında Akkoyunluların egemenliğindeki İran topraklarında çeşitli vergilere tâbi idi. Bunların toplamı da 234 *akçe* kadardı. İster Müslüman, ister gayrimüslim olsun Osmanlı tebaasının gümrük vergisi ödememesine karşılık, gayrimüslim yabancılar bir de gümrük vergisi ödemek zorundaydılar. 1500 dolaylarında gayrimüslim yabancılar (İtalyanlar) için gümrük vergisi oranı *ad valorem* yüzde 5'ti. Ancak Osmanlı tâbiiyetindeki Yahudi ve Hıristiyanlara tanınan gümrük vergisi muafiyeti yabancıların ihracatı yararına hile ile kötüye kullanıldığından, 1521'de sultan onların da gümrük vergisi ödemesini emretti.[1]

---

[1] *Aynı eser*, s. 271, belge no. 202.

DUBROVNİK VE BALKANLAR

DUBROVNİK

Balkanlar, sadece Timur'un 1402'de indirdiği darbeyi izleyen dönemde siyasî bakımdan değil, sırasıyla Osmanlılara başkent olan Edirne ve İstanbul'un onbeşinci ve onaltıncı yüzyıllardaki esas yiyecek ve hammadde ikmal kaynağı olarak da, Osmanlı İmparatorluğu'nun belkemiğini meydana getiriyordu. Balkanların kuzey kesimindeki Semendire (Smederovo), Vidin, Niğbolu, Silistre, Rusçuk ve Kili gibi Tuna iskeleleri, Edirne ve İstanbul'a bağlanarak Bogdan, Polonya, Erdel (Transilvanya) ve Macaristan ticaretinin önemli transit merkezleri haline gelmişti. Yine bu dönemde Balkanların batı kesiminde, Dubrovnik (Raguza), Avlonya (Vlorë), Ston (Stagno) ve Nova (Hercegnovi), eşi görülmedik bir büyümeden geçiyordu. Ayrıca, bu merkezlerin hinterlandlarında, Edirne ile Tuna iskeleleri ve Adriyatik limanları arasındaki kervan yolları üzerinde kalan kent ve kasabalar da gelişerek bakımlı ve zengin ticaret merkezlerine dönüşüyordu[1] (Tablo I: 52). Bu genel gelişme tablosu içinde Dubrovnik, 1400-1600 döneminde Balkanların İtalya ile ticaretinin transit merkezlerinden biri olarak, hayatî bir rol oynamaktaydı.

İtalya, onüçüncü yüzyıldan beri tam anlamıyla bir ekonomik büyüme ve genişleme sürecinden geçerken, Bosna ve Sırbistan madenlerinden Dubrovnik üzerinden ithal edilen gümüşe şiddetle ihtiyaç duymaktaydı. Daha 1290 yılı gibi erken bir tarihte, Ancona'da bir Raguza kolonisi, Raguza'da (Dubrovnik) ise bir Floransa kolonisi mevcuttu. Böylece bu küçük tüccar cumhuriyeti, gelişmesinin ilk hareketini, tüm Avrupa ekonomisi için taşıdığı önem asıl daha sonra belirginleşecek olan gümüş ticaretinin esas mahreci olarak oynadığı rolden alıyordu.[2] Ayrıca, daha ondördüncü yüzyılın başlarında, Dubrovnik'den çıkıp Balkanları kesişen bir kervan yolu da faaliyette idi. Belli başlı Balkan kentlerine yerleşen Raguzalı tüccar kolonileri, deri, çeşitli yağlar, yün, peynir, balık, bal, balmumu, kürk ve köle ihraç edip, İtalya'dan yünlü ve diğer dokumalar ithal etmekle meşguldüler. Dubrovnik'de ucuz *panni de Londra*'nın adı ilk defa 1441'de

---

[1] Balkan kentlerinin gelişimi için, bkz Todorov (1983); Kiel (1985), ss. 273-349; Mehlan (1938).

[2] Krekić (1972), s. 251.

geçmeye başlarken[1], Raguza tüccarı karabiber ithalâtıyla Levant ticaretine adımını atıyordu.[2] İtalya ile Dubrovnik arasındaki bu yoğun ticarî faaliyet sonucudur ki, İtalyan altın ve gümüş paraları, düka altınları ve *grossi*, bu dönemde gerek Dubrovnik'de, gerekse Balkanların kalanında Bizans *perperi*'sinin yerini aldı.

Dubrovnik'in Türklerle ilk teması, Aydın Türkmen beyliğine ait batı Anadolu limanlarında gerçekleşti. Ondördüncü yüzyıl ortalarına gelindiğinde artık büyük Raguza tekneleri tahıl gibi hacimli malları bu limanlardan İtalya'ya taşıyordu. Dubrovnik'in Osmanlı Türkleriyle ilk ilişkisi ise, herhalde Osmanlı istilâ dalgası Raguzalıların Bulgar Çarlarınca tanınan ticarî imtiyazlar çerçevesinde faaliyet gösterdiği doğu Balkanlara eriştiği günlerde başlamıştı.

Tablo I: 52
Belli başlı Anadolu ve Balkan kentlerinde nüfus, 1520-30
(hane sayısı)

	Müslümanlar	Hıristiyanlar	Yahudiler	Toplam
İstanbul	9.517	5.162	1.647	(1478) 16.326
Bursa	6.165	69	117	6.351
Edirne	3.338	522	201	4.061
Ankara	2.399	277	28	2.704
Atina	11	2.286		2.297
Tokat	818	701		1.519
Konya	1.092	22		1.114
Sivas	261	750		1.011
Saraybosna	1.024	–		1.024
Manastır	640	171	34	845
Üsküp	630	200	12	842
Sofya	471	238		709
Selânik	1.229	989	2.645	4.863
Serez	671	357	65	1.093
Tırhala	301	343	181	825
Larisa/Yenişehir	693	75		768
Niğbolu	468	775		1.243

Not: Yukarıdaki rakamlara vergi ödemeyen nüfus dahil değildir.
Kaynak: Barkan (1957), s. 35.

[1] Jirećek (1899), s. 147.
[2] Krekić (1961).

Osmanlı döneminde Raguza ticaretinin örüntüsü, o dönemin hayli sanayileşmiş İtalya'sına yiyecek ve hammadde ihracatı açısından pek bir değişikliğe uğramadı. Asıl büyük değişiklik, Osmanlıların İtalya'ya gümüş ihracına katı bir yasak getirmeleri üzerine gerçekleşti.

Dubrovnik'in Osmanlı ekonomisiyle bütünleşmesi

Dubrovnik'in Osmanlı üst-egemenliğini tanıyışı, diğer Balkan devletlerinin başından geçenlerin tam bir örneğiydi. 1386-91 arasında yukarı Makedonya'yı fethedip iskâna açan güçlü Osmanlı uçbeyleri, doğrudan doğruya Dubrovnik'in faaliyet alanına giren Üsküp ile kuzey Arnavutluk'taki Krüye'de üslendiler.[1] Gerek Sırbistan ve Bosna hükümdarlarıyla, gerekse Venedik'le olan çatışmalarında Dubrovnik, bu Osmanlı uçbeylerinden destek aldı. Arnavutluk'taki Osmanlı beyi Kavala (Kephalia) Şahin 1386'da Bosna'ya saldırdığında, Dubrovnik yönetimi kendisine elçiler gönderdi. Daha sonra da Üsküp uc beyi Paşayiğit, Raguzalılarla anlaşma yaptı ve gümrük oranlarını düşürerek ticareti teşvik etti. Cumhuriyet için Arnavutluk buğdayı ile Makedonya'daki ticarî çıkarları hayatî önem taşıyordu. 1413-21'de Osmanlıların, Batı mamûlleri ile Sırbistan gümüşünün mübadelesini kapsayan ticarette Raguzalı tüccarı kayırmaya başlamaları[2], Dubrovnik için bir refah döneminin açılması demek oldu.

Öte yandan, Dubrovnik'in gümüş ihracatı, 1380'lerden itibaren İtalya, Macaristan ve Osmanlılar arasındaki en önemli sorunlardan biri haline geldi. İlkin I. Murad, 1386'da Sırp prensi Lazar'a, her yıl haraç olarak bir miktar gümüş vermeyi kabul ettirdi.[3] Onbeşinci yüzyılın ilk yarısında Srebreniça'nın yıllık gümüş üretimi 5 tona, Novobrdo'nunki ise 9 tona ulaştı.[4] 1436'da Osmanlı sultanı, Sırplardan Trepça'nın gümüş üretimini Raguza'ya ihraç yerine getirip kendi darphanesine teslim etmelerini istedi.[5] Fatih Mehmed'in de Konstantinopolis'in zaptından sonraki ilk seferi, yukarı Sırbistan'ın gümüş üretim bölgelerini, özellikle de Novobrdo'daki en önemli maden havzasını tamamen kendi kontrolüne almayı amaçlıyordu.

1430'da Selânik'in Venediklilerden alınmasından sonra, Arnavutluk ve Epir'de Osmanlı egemenliğinin pekiştirildiği bir dönem başladı. Sonuçta Dubrovnik, gerek ticaretinde, gerekse bölge politikası çerçevesinde, giderek Osmanlılara bağımlı hale geldi. 1433'te Konavli vadisi konusunda Bosna kralıyla karşı karşıya gelen Dubrovnik'in Osmanlılardan yardım istemesi,

---

[1] Bojić (1952), ss. 1-61.

[2] *Aynı eser*, s. 29.

[3] Neschri (1951), s. 58.

[4] Krekić (1972), s. 251.

[5] Jireček (1879), s. 58.

kentin sultanın egemenliğini resmen tanımasına vesile oldu. Raguza heyeti sultana her yıl 500 düka altını haraç ödemeye söz veriyor, II. Murad da bir beratla hem Raguza tüccarına Osmanlı topraklarının her köşesinde ticaret özgürlüğü tanıyor, hem de kente barış ve himaye garantisi veriyordu. Böylece bu belgeyle, zaten varolan ilişki daha kapsamlı hale getirilmiş ve resmîleştirilmiş oldu. 1440'lardan itibaren Raguzalı tüccar, yalnız Bosna'nın ve hemen bitişiğindeki bölgelerin değil, Bulgaristan'ın da gümrük ve madenlerinde mültezim olarak Osmanlı yönetimine hizmet vermeye başladı.[1] Ticaret yoluyla biriktirmiş oldukları sermaye, bu suretle Osmanlı madenciliği ve maliyesinde kendine bir yatırım alanı buldu. Balkan ülkelerinin Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde birleştirilmesinin sonuçlarını, Constantin Jireček şöyle özetlemektedir:

> Raguza'nın ticareti itiraz götürmez biçimde tırmanışa geçti... [ve] Türk fütuhatı sonucu çeşitli küçük devletler arasındaki bir sürü sınır ve gümrük engeli ortadan kalktı. Bölgede gümrük vergilerini düşük tutan güçlü ve birleşik bir imparatorluk oluştu.[2]

Jireček, ticaret yollarının bundan böyle daha güvenli olduğunu ve Raguzalı tüccar faaliyetlerinin Karadeniz'e kadar uzandığını da kaydetmektedir.

Gerçekçi işadamları olan Dubrovnik tacirleri, Balkanlardaki ticaretlerini sağlama bağlamak ve iddialı komşuları Bosna hükümdarlarına karşı korunmak amacıyla, Osmanlılara sadık kaldılar. Buna karşılık 1441'de Osmanlı ahidnâmesi yenilenirken, ticaret özgürlükleri çeşitli bağışıklıklarla birlikte tekrar güvence altına alındı.

Aslında Dubrovnik, 1358'den beri Macar yüksek egemenliği altındaydı ve koşullar cumhuriyeti aynı anda Osmanlı üstbeyliğini tanımaya zorladığında, Macar krallarını Raguzalıların bunu unutturmalarına izin vermediler. Bir yanda, Papalık ile birlikte cumhuriyete, haçlı faaliyetlerine katılması için baskı yapan Macaristan ve diğer yanda, imparatorluğundaki Raguzalı tüccarı tutuklatıp kente saldırmak tehdidinde bulunan Fatih Mehmed arasında zor durumda kalan Dubrovnik, sonunda sultana bağlılığını tazelemeye karar verdi. Böylece de 1458'de, yılda 1500 düka altını gibi göstermelik bir haraç karşılığı, daha önce tanınmış bütün ayrıcalık ve dokunulmazlıkları sultanın yeminiyle pekiştiren bir bir *ahdname*'ye kavuştu. İlginçtir ki, bunun üzerine Raguzalılar sultandan derhal, onun vasalı konumundaki Bosna ve Sırbistan devletlerini, Raguza tüccarının topraklarından serbestçe geçme ve ticaret yapma hakkına engel olmamaları konusunda uyarması talebinde bulundular.

---

[1] Bojić (1952), ss. 315-23.

[2] Jireček (1899), s. 159; krş Bojić (1952), ss. 231-32.

Her halükârda bu bağımlılık, artık imparatorluk ekonomisiyle tamamen bütünleşen küçük tüccar cumhuriyeti için yeni bir dönemin başlangıcı oldu.[1] Fatih çok geçmeden Sırbistan'ı (1459) ve Bosna'yı (1463) imparatorluğuna ilhak etti. Derken bu yayılma hamlelerinin ardından sultan, 1467'de Raguza haracının 5.000 düka altınına çıkarılmasını istedi (Osmanlılardan önce Dubrovnik, Bosna kralına 2.500 *perperi*, ya da yaklaşık 1.250 düka altını haraç veriyordu). Raguzalılar Bosna ve Hersek'e tuz ihracatından yılda 25.000 düka altını kazanıyorlardı. Haraçtaki artış, Dubrovnik'e sağlanan "ticarî çıkarlarla bol bol telâfi ediliyordu."[2] Gerçekten de Dubrovnik, Osmanlı himayesi altında ayrıcalıklı bir konumdaydı ve düşük bir gümrük vergisi ödüyordu. Tabii Osmanlı himayesi, kentin amansız düşmanı Venedik'i tarafsız kalmaya da zorluyordu.

İslâm hukukunun Hanefi okuluna göre, Raguzalıların sultanın *reaya*'sından, yani doğrudan hükmü altındaki tebaasından sayılmamaları gerektiği halde, öyle kabul ediliyor ve öyle muamele görüyorlardı.[3] Dubrovnik'in özerkliği, sultanın yeminle verdiği özel bir tür beratla, bir *ahdname* ile güvence altına alınmış ve saygın kılınmıştı.[4] Kentin hiç müdahalesiz işleyen kendi hükümeti vardı; cumhuriyet gerek Osmanlı topraklarında, gerekse yabancı ülkelerde konsolos bulundurabiliyor, elçi kabul edip diplomatik ilişki kurabiliyor, nihayet (dinar veya *gross*, çoğ. *grossi* olarak bilinen) kendi sikkelerini kestirebiliyordu. Sultan ise, imparatorluğunun bölünmez bir parçasıymışçasına, gerek dış düşmanlara ve gerekse kendi görevlilerinin olası keyfîliklerine karşı Dubrovnik'e tam himaye garantisi vermiş bulunuyordu. Sultanın egemenliği ve cumhuriyet üzerindeki koruyuculuğu, yabancı ülkelerce de tanınıyordu.

Cumhuriyet tamamen özerk olduğundan, belirli bazı resimlerin tahsilinde Bosna ve Hersek beylerbeyilerini temsilen kentte ikamet eden iki Osmanlı

---

[1] Daha 1391-1470 döneminde gümüş Osmanlı *akçe*'si ile Raguza *gross*'unun aşağı yukarı 1:1 paritesinde istikrar kazanması, bir diğer ekonomik bağımlılık göstergesi sayılabilir.

Bir Venedik düka altınının, Osmanlı ve Dubrovnik gümüş sikkeleri olarak değeri

Yıllar	Osmanlı *akçe*'si	Raguza *gross*'u
1351-60		24-26
1391-1400	30	30 (1388)
1411-20	30-36	35-36 (1431)
1431-40	36-42	39-40 (1444)
1461-70	39-41	42-43 (1460)

Kaynak : Krekić (1972), s. 253.

[2] Heyd (1936), II, s. 294; Krekić (1972), ss. 24, 62, 169.

[3] Biegman (1967), ss. 33-36.

[4] İnalcık (1991), ss. 17-31; metin için bkz *TV*, XII.

görevlisi[1] dışında başka hiçbir Müslüman yetkilinin, Dubrovnik'e girme izni yoktu.

Gümrük vergi ve resimleri açısından Osmanlılar, Raguza'nın ticaretini, özellikle de yünlü kumaş ithalâtını teşvik amacıyla, genellikle koruyucu bir politika güdüyorlardı. Bu konuya ilişkin genel düzenlemelere göre, Osmanlı tâbiiyetindeki gayrimüslimlerin, Müslümanlardan daha fazla, yabancı gayrimüslimlerden ise daha az gümrük ödemeleri gerekiyordu. Ancak bazen Osmanlılar, yabancılara ait malları ithal ettikleri gerekçesiyle, Raguzalıların da yabancılara uygulanan en yüksek gümrük oranı olan yüzde 5 üzerinden vergi ödemesini isteyebiliyorlardı. Zaman zaman da sultan, yerel makamların fazladan sızdırmaya kalkıştığı çeşitli ödemelerden Raguza tüccarını kurtarmak için emirler yağdırdığı oluyordu.[2] 1472'de sultan, yerel makamların bu tür gasp girişimlerine karşı Rumeli kadılarına hitaben gönderdiği genel bir fermanla, haraçgüzâr tebaası olan Raguzalıların tıpkı Osmanlı tâbiyetindeki diğer gayrimüslimler gibi korunması gerektiğini, emrine uymayanları idamla cezaalandıracağını bildirmiştir. Fakat bu arada, sultan gümrük vergisini yüzde 5'e yükselttiği gibi, Dubrovnik yakınında Ledenice'de yeni bir gümrük binası yaptırarak cumhuriyetin bütün ithalât ve ihracatını kontrol altına almaya kalkıştı[3]. Sultan yıllık haracın 2.500 düka altına arttırılacağı vaadi üzerine Ledenice gümrüğünden vazgeçti ve böylece kriz atlatıldı (Tablo I: 53).

Tablo I: 53
Dubrovnik'in haracı

Yıl	Haraç (düka altını)	Gümrük resmi (değer üzerinden yüzde)
1458	1.500	2
1468	5.000	–
1471	9.000	–
1472	10.000	–
1476	10.000	5
1478	12.500	4
1480	15.000	2
1481	12.500	2
1510	12.500	2
		5 (İstanbul'da)
1525	12.500	3 (Bursa ve Edirne'de)
		2 (Rumeli'de)

Kaynak: Bojić (1952), ss. 188-205, 222.

[1] Evliya Çelebi (1896-1938), VI, ss. 448-49.

[2] Bojić (1952), ss. 265-71.

[3] *Aynı eser*, s. 200.

Özetle, 1440-70 döneminde Dubrovnik, Bosna ve Sırbistan madenlerinden Batı'ya yaptığı son derece kârlı gümüş ihracatından yoksun kalmasına karşılık, Osmanlı himayesinde ticaretini Balkanların tamamına yaymak ve aynı zamanda, hayvan derileri, işlenmiş deri, yün ve balmumu gibi hacimli malların İtalya'ya ihraç tekelini almak suretiyle, bu kaybını telâfi edebildi. Dubrovnik açısından, "kentin, bu avantajların bedeli olarak ödediği haracın, son derece kârlı bir yatırım olduğu açıkça görülüyordu."[1]

Raguzalılara tanınan özel ayrıcalıklar ve düşük gümrük vergi oranı, kentin ticaret hacminin büyümesine ve İtalyan rakiplerine karşı Balkan ticaretinde neredeyse tam bir tekel üstünlüğü yakalamasına yol açtı.[2] 1510'da Müslümanlar hâlâ yüzde 3, yabancılar ise yüzde 5 gümrük öderken, Raguzalılara olabilecek en düşük yüzde 2 oranı uygulanıyordu. Ancak Raguzalıların İstanbul'da ve Ege limanlarında Venediklilerle başetmesi olanaksızdı. Bunun çok basit bir nedeni vardı: Venedikliler bu limanlara denizden ulaşabilirken, hacimli malların kervan yoluyla taşınmasının maliyeti çok daha yüksek oluyordu.

II. Mehmed döneminde Osmanlıların cumhuriyete ait toprakların dış çemberine, ya da tuz ticaretine ikide bir el atmaları, Dubrovnik ile Osmanlı makamları arasında uzun sürtüşmelere yol açtı. Dubrovnik'e daha ılımlı bir gözle bakan II. Bayezid, babası zamanında işgal edilen bazı toprakların iadesi yoluna gitti.[3] Ancak Osmanlı tuz tekelinin önemli bir gelir kaynağı olarak istisnasız her yerde uygulanması öngörüldüğünden, Babıâlî Nova tuzlasının üretimini korumak amacıyla Dubrovnik'in tuz satışını kısıtlamaya çalışmaktan geri durmadı. Ne var ki tuz ticareti Dubrovnik için de önemli bir gelir kaynağıydı ve bu anlaşmazlık 1485'te bir uzlaşmaya varılıncaya kadar sürüp gitti. Raguzalıların yerel makamlara karşı, ya da sultandan çeşitli yeni müsaadeler koparmak amacıyla başvurabilecekleri yöntemlerin herhalde en etkilisi, Osmanlı topraklarında ticaret yapmaktan vazgeçme tehdidiydi. Böyle bir adımın Osmanlı maliyesi üzerinde çok doğrudan bir etkisi olurdu.

---

[1] Carter (1972), s. 196.

[2] *Aynı eser*, ss. 223-46.

[3] *Aynı eser*, ss. 206-17, 247-71.

Tablo I: 54
Dubrovnik limanının yıllık gümrük geliri
(düka altını olarak)

Yıl	Gelir	
1535-37	17.000	
1538-41	52.000	Osmanlı-Venedik savaşı
1552-55	19.700	
1560-69	26.000	
1570-72	106.000	Osmanlı-Venedik savaşı
1576-80	28.000	
1591-1600	23.000	

Kaynak: Krekić (1972).

Nova ve Avlonya'da üslenen Osmanlı *levend*'lerinin, sultanın beratına her zaman saygı göstermeyip, arada bir Raguza gemilerine saldırdığı oluyordu. Böyle durumlarda sultan, korsanların ele geçirdikleri kişilerin ve malların iadesini emrederdi; ancak bunun tatmin edici bir çözüm olmadığı açıktı. Yukarı Adriyatik'te, Osmanlı *levend*'lerinin Hıristiyan tarafındaki karşılığı, Uskok'lardı. Özellikle onyedinci yüzyılda Uskok saldırıları, Adriyatik trafiği için ciddî bir tehdit oluşturmaktaydı.[1]

Balkan ticaretinin onaltıncı yüzyıldaki gelişimi

Balkanların eşi görülmedik bir ekonomik gelişmeye sahne olduğu konusunda tarihçilerin birleştiği onaltıncı yüzyıl, Dubrovnik'in ekonomik canlılığının da doruğa ulaştığı dönemdi (Tablo I: 54).

Osmanlı-Venedik Savaşları sırasında Dubrovnik, tarafsız bir transit merkezi olarak kullanıldığından, 1538-41 ve 1570-72'de gözlenen büyük artışlar olağan dışı bir durumdur; ama yılda ortalama 23.000 düka altını dolayındaki bir gümrük geliri ise normal sayılmalıdır. Bu tür gümrük geliri rakamlarından hareketle Tadiç, her yıl Dubrovnik'den geçen toplam ithalât ve ihracat hacminin genellikle 400.000 ilâ 500.000 düka altını dolayında seyrettiğini, bunun da dörtte birini Osmanlı topraklarından yapılan ithalâtın meydana getirdiğini hesaplamıştır.[2] Öte yandan Osmanlıların Kıbrıs'ı feth ettiği 1571 yılında Raguza üzerinden Batı'dan ithalâtın 2.500.000 düka

---

[1] Onaltıncı yüzyılın ilk yarısında Uskok çapulculuğu için, bkz Gökbilgin (1964), ss. 1-2, 6-7, belge no. 83; aynı yüzyılın ikinci yarısında Uskoklar için, bkz Tenenti (1967), Bölüm I.

[2] Tadić (1961), s. 252.

altınına fırladığını, Osmanlı topraklarından yapılan ihracatın ise 230.000 düka altını düzeyinde kaldığını görüyoruz. Gerçek rakamların ise bundan yüksek olması gerekir, çünkü tüccar, Dubrovnik'te gümrük ödememek için kârlarının bir bölümünü İtalyan bankalarına yatırırdı. Yüzyıl sonunda bu tür yatırımlar 700.000 düka altınını buluyordu.

Tablo I: 55
1531'de Dubrovnik'in Osmanlı ülkesi için ithal ettiği yünlü kumaş türleri

Kumaş türü	Parça
Kersey (Karziya)	26.404
Londra	643
Carcassoni	297
Sopramani	2.272
Floransa *largi*'si	21
Raguza dokuması	975
Scarlatti	87
Veronesi	78
Bresciani	16
Paduani	19
Perpignan Kumaşı	4
Diğer	301
Toplam	31.117

Kaynak: Dubrovnik Arşivleri, aktaran Tadić (1961), s. 249 not 1.

Osmanlı döneminde Dubrovnik, Osmanlı ülkesi ile İtalya arasındaki trafiğin canalıcı bir halkası olmaya devam etti. Pek çok Osmanlı taciri gibi Raguzalılar da Venedik'ten uzak duruyor; faaliyetlerini Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasındaki kumaş ticaretinde Venedik'e rakip olarak yükselen Ancona'da yoğunlaştırıyorlardı. Ancona ve Floransa tüccarı, Dubrovnik'ten çıkan kervan yoluyla Edirne ve İstanbul'a gidip gelmeyi tercih ederdi. Balkanlara ithalâtın büyük kısmını, Raguzalı tüccarın Venedik ve Ancona'dan satın aldığı yünlüler oluşturuyordu (Tablo I: 55).

Tabloda görülen toplamın 870 parçası İstanbul'a, 587 parçası Edirne'ye, 213 parçası da Rodos'a sevkedilmişti. İthal edilen en ucuz yünlü kumaş türü olan karziya ise, Balkan, özellikle Sırbistan ve Bulgaristan köy ve kasabalarına çok daha büyük miktarlarda dağıtılıyor; buna karşılık *sopramani*, Floransa *largi*'si ve *scarlatti* gibi en pahalı kumaş çeşitleri, belli başlı Osmanlı kentlerini hedefliyordu. Yahudiler, Rumlar, Bosnalılar gibi Müslüman Türklerin de onaltıncı yüzyılda yünlü kumaş ticaretinde hayli aktif

duruma geldiklerini bu noktada eklemeliyiz. Bu sırada Dubrovnik'e yerleşen Yahudiler, onaltıncı yüzyılın sonlarına doğru Split (Spalato) ve Venedik'e kaymadan önce, transit yünlü ticaretini büyük ölçüde ele geçirdiler. Bu ticaretin Balkanlar açısından öneminin giderek artması, Dubrovnik'i de 1420'den itibaren kendi dokuma sanayilerini katlamaya sevketti.[1] Bununla birlikte, Adriyatik kıyısındaki "yeni" limanlar da Bosnalı ve Yahudi tüccarı kendilerine çekmeye başladığında, kentin transit yünlü kumaş ticareti inişe geçti. Buna karşılık, özellikle 1590'da Split'in bir serbest liman olarak ticarete açılmasından sonra, bu yeni Osmanlı ve Venedik limanlarının faaliyetinde artış görüldü.

Cumhuriyet, transit ticaretinde uğradığı kaybı telâfi etmek için deniz taşımacılığına yöneldi. Onaltıncı yüzyıl ortalarından itibaren ticaret filosunu geliştirmek suretiyle Dubrovnik, 1580'lerde dünyanın sayılı ticarî denizcilik ülkeleri arasına katıldı. Raguza deniz ticaret filosunun tonajı 1530'da 20.000 *carri*'den (bir *carro* = 20 hektolitre buğday) 1560'larda 35.000 *carri*'ye çıktı ve toplam değeri 700.000 düka altınını buldu.[2] 1580'lere gelindiğinde "Dubrovnik'in, okyanuslara dayanıklı büyük gemiler" bakımından yeryüzündeki "üçüncü en büyük filo"ya sahip olduğunu öğreniyoruz.[3]

Tuzdan sonra, Balkanların Dubrovnik'ten geçen en önemli ihraç ürünü, ham veya işlenmiş hayvan derileriydi. Öküz ve manda derileri Sırbistan'dan geliyor; öte yandan Raguza tüccarı, doğu Balkanlarda Trakya'dan (Yörüklerin, yani Anadolu'dan gelme Türkmen hayvan otlatıcıların yerleştiği) Dobruca'ya kadar uzanan alanda topladıkları büyük miktarda yünü ve koyun derilerini, çoğu Varna ve Tekirdağ (Rodosto) üzerinden ihraç ediyorlardı.[4] İç bölgelerde ise, ham deriler, Filibe, Sofya, Silistre ve Rusçuk gibi kentlere yollanıp oralarda işleniyor ve ihraç edilmek üzere depolanıyordu. Edirne ile Bulgar kent ve kasabalarının canlı deri sanayileri vardı ve renkli, kaliteli bir sahtiyan, bölgeye özgü bir ürün olarak, İtalya'ya yapılan ihracat içinde yer alıyordu. Raguza tüccarı Foça, İzmir, Efes ve Balat gibi limanlarda satın aldığı batı Anadolu buğdayını gerek Dubrovnik'e, gerekse İstanbul'a taşımaktaydı. Raguza gemileri Volos ve Patras'tan da düzenli olarak buğday yüklüyordu.[5]

Osmanlıların Venedik'e rakip çıkan Dubrovnik ve Ancona'yı destekleyip, Osmanlı tâbiiyetindeki Bosnalı ve Yahudi tüccarı aktif olarak himaye etmesi sonucu, Venedik Adriyatik'i tümüyle kontrol altında tutmayı

---

1 Krekić (1972), s. 56.

2 Tadiç (1958), ss. 14-17.

3 Mirković'ten aktaran Carter (1972), s. 392.

4 Carter (1972), ss. 361-62.

5 *Aynı eser*, s. 371.

başaramadı. Anlaşılan, Osmanlıların Avlonya'daki deniz üssü, onaltıncı yüzyılda Venedik donanması ve ticaret gemilerinin Adriyatik'teki hegemonyasına meydan okuyabiliyordu.

Bir yandan Osmanlı imparatorluk düzeniyle bütünleşen ve öte yandan, İtalya, İspanya ve İngiltere ile yakın ilişki içinde olan Dubrovnik, Avrupa ile Osmanlılar arasında hayatî bir köprü rolü oynamaktaydı. Balkanlar açısından canalıcı önemdeki ekonomik işlevine ek olarak, Galata gibi Dubrovnik de Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'ya açılan penceresi haline gelmişti. Osmanlıların Avrupa'daki siyasî gelişmelere ve kendilerini hedef alan plânlara ilişkin başlıca istihbarat merkezi, Dubrovnik'ti. Çok önemli bazı Batı teknolojileri de Osmanlılara Dubrovnik yoluyla aktarılmaktaydı. Bunların en önemlisi, ilkin 1390'larda Dubrovnik üzerinden Balkanlara giren, sonra da ondördüncü yüzyılın son onyılı içinde Osmanlılarca benimseniveren top yapımıydı.[1] Raguzalı gemi yapım ustaları da, onaltıncı yüzyıl boyunca birçok defa, Avlonya ve Gelibolu'daki Osmanlı tersanelerine çağrılmışlardı.[2] Raguzalılar "en iyi ve belki de en yaratıcı" gemi yapım uzmanları olarak tanınıyorlardı. Nihayet o sırada İtalya'da görülen --*collegantia* türü şirket gibi-- en yeni ticarî usûl ve uygulamaların hepsi, Raguza tüccarınca da benimsenmiş bulunuyordu.[3] Ancak bu uygulamaların onlardan Osmanlı tebaasına geçip geçmediğini bilemiyoruz. Osmanlılar, Raguzalı tüccarın kendi aralarındaki ticarî anlaşmazlıkların, Raguza makamlarınca çözüme bağlanmasını kabul etmişlerdi; ancak Osmanlı tebaasından kişilerle Raguzalılar arasındaki dâvâlara Osmanlı kadılarının bakması zorunlu idi. Çok önemli konular ise, İstanbul'daki *divân-i hümâyun*'a havale edilirdi.

BOSNA'NIN YÜKSELİŞİ

İtalya ile Balkanların batı kesimi arasındaki trafiğin onaltıncı yüzyıl boyunca artmasından yararlananlar arasında, Dubrovnik'in yanısıra Arnavutluk ve özellikle Bosna-Hersek de vardı. Arnavut liman kenti Avlonya, bu dönemde hem deniz üssü, hem transit merkezi olarak önem kazanmıştı. Arnavutluk Dubrovnik'i tuz ve buğdayla besliyor; Arnavutluk'tan ithal edilen tuz daha sonra Bosna ve Sırbistan'a ihraç ediliyordu. Saraybosna'nın gözalıcı yükselişi, onaltıncı yüzyılın tamamında, bölgede görülen en önemli gelişmeydi.

Uçbeyi İshak'ın baskısı altında kalan Bosna kralı II. Tvrtko'nun 1429'da Osmanlı üst-egemenliğini tanımasının ardından, Türkler kısa

[1] Petrović (1975), s. 169.

[2] Tadić (1958), s. 13.

[3] Krekić (1972), s. 51.

zamanda Hodidyed ya da Saray ovasını iskâna açtılar. 1462'de henüz küçük bir kasaba olan Saraybosna, böylece girdiği büyüme sürecinde, Bosna krallığının 1463'te fetih ve ilhak edilmesiyle ortaya çıkan Bosna *sancak*'ının başkenti oldu. Başlangıçta sınır bölgesinde bir askerî karakol niteliği taşıyan Saraybosna'nın önemi, Osmanlı nüfuzunun Adriyatik'e doğru yayıldığı 1520-40 döneminde daha da arttı. Adriyatik Denizi tarafındaki başka bazı yerler de fethedildikten sonra Osmanlılar 1580'de, Bosna ve Hersek'in yanısıra Slavonya ve Dalmaçya'nın bazı kesimlerini de kapsayan Bosna *beylerbeyiliği*'ni oluşturdular. Bunun üzerine yeni beylerbeyiliğin merkezi, Venedik Dalmaçyası'na daha yakın olan Banyaluka'ya taşındı.

Bu tarihte Saraybosna, 40.000 olarak tahmin edilen nüfusuyla artık Balkanların batı kesimindeki en büyük ticarî merkezdi. Bursa, İstanbul ve Edirne'yi Adriyatik limanlarına bağlayan kervan yolunun en önemli durağı olduğundan, şehrin çok canlı bir transit ticareti vardı. Balkanları boydan boya kesişen bu yol üzerindeki canlı ticaret, Saraybosna antreposuyla Doğu arasındaki en önemli alışveriş halkaları olarak Novibazar ile Foça'nın da yükselmesine yol açmıştı. Belgrad, Sofya ve Üsküp ile hinterlanddaki diğer merkezlerden gelen tüccarın ayağı Saraybosna'dan eksik olmuyordu.[1] Bu ticarî genişleme, çeşitli dinlere mensup yerli bir kent burjuvazisinin doğmasına yol açtı. Doğu'dan gelen lüks emtianın depolanabilmesi için iki *bedestan*'ın inşası, Saraybosna'nın kazandığı ekonomik önemin en belirgin göstergesiydi.[2] Çoğunlukla Saraybosna, Gorajde ve Olovo kökenli olan Bosna tüccarı, 1500'den itibaren yalnız Doğu ürünlerinin alım satımında değil, Balkanlardan ihracat alanında da, Raguzalılarla rekabette başarılı olmaya başladı. Bu çarpıcı gelişmede, onbeşinci yüzyılda Osmanlı uçbeylerinin gösterdiği çabalar ile, Osmanlıların kendi tebaalarını koruyup kayırma politikalarının payı, herhalde büyüktü. Osmanlı egemenliğinden önce Bosnalı tüccar, Dubrovnik tarafından transit ticaretinden sistematik biçimde dışlanırken[3], Osmanlı yönetimi Adriyatik ticaretinde Bosnalı ve Türk tüccara sağladığı aktif himayeyle, Ancona ve Venedik'te yerleşmelerini bile mümkün kılmıştı. Nitekim Venedik'teki Müslüman tüccar, daha onaltıncı yüzyıl ortalarında Veziriâzam Rüstem Paşa'nın (1544-53) müdahale ve desteğinden yararlanacak[4]; 1621'de ise kendi görkemli *fondaco dei Turchi*'lerine kavuşacaklardı.[5]

---

[1] Tadić (1961), s. 257.

[2] İnalcık (1980d), s. 9.

[3] Carter (1972), s. 356.

[4] Gökbilgin (1964), I, s. 2, belge no. 33. 1546'da Ağabey adında bir Bursalı Türk tacir, Venedik'e 4.200 düka altını değerinde baharat sevkedilmesine nezaret etmişti : *aynı eser*, s. 137, 1-7 sayılı belgeler. Benzer biçimde, 1586'da Seyyit Ahmet adında bir başka Türk tacir, Venedik'e 36 balya *sof* sevkedilmesi işinin başında bulunuyordu : bkz. Turan

1573'te Venedik'le barışın sağlanmasının ardından, Dalmaçya limanlarından geçen Osmanlı-Venedik ticareti hatırı sayılır bir büyüme gösterdi ve Bosnalı Müslüman tüccar bu ticarette özellikle aktif bir rol oynamaya başladı. Bir önceki dönemde Zadar (Zara), Şibenik (Sbenico) ve Split (Spalato) gibi Dalmaçya limanlarından yapılan ticaret, esas olarak incir, hayvan derileri, balık, şarap ve at gibi bazı yerel ürünlerin Venedik'e ihracıyla sınırlı[1], dolayısıyla da önemsiz kalmıştı. Ancak yüzyılın son yirmi yılı, bu limanlardaki trafiğin hızla gelişmesine tanık oldu. Osmanlıların işbirliğiyle Venedik, 1590'da Split'i Osmanlı diyarlarıyla ticaretinde önemli bir transit limanına dönüştürdü.[2] Bu limanla bağlantısı Saraybosna'nın ticarî önemini daha da arttırdı ve Dubrovnik'in Balkan ticaretine sekte verdi.

Bosnalı tacir Hoca Tahsin örneği, bu dönemde Bosna tüccarının uğraştığı işlerin önem ve ölçeğini somutlamak bakımından anlamlıdır.[3] 1591'de Tahsin, yünlü kumaş satın almak için 2 milyon *akçe*'yi (ya da 16.000 düka altınını) bulan muazzam bir sermayeyle Frengistan'a (ya Venedik'e ya da Ancona'ya) gitmiş; dönerken Dubrovnik'de ölüp, arkasında pahalı *scarlatti* dahil 138 top yünlü kumaş bırakmıştı.

Bosna tüccarı Balkanların iç ticaretinde de Raguzalılara rakip oluyordu. Nitekim onlar, onaltıncı yüzyılın sonuna gelindiğinde, Sırbistan'ın Belgrad, Pokuplje ve Novibazar gibi ticaret merkezlerinde Raguzalıların yerini almışlardı.[4] Onyedinci yüzyıl ortasında ise Dubrovnik, deri ve balmumu ihracatındaki yerini tamamen Saraybosna'ya bırakmış bulunuyordu.

(1968), s. 256. Rialto'da faaliyette bulunan Müslüman tüccar için, bkz. *aynı eser*, ss. 251-62; ayrıca bkz. Kafadar (1986), ss. 198-218.

[5] Turan (1968), s. 258. Bu sarayın ilk sahibi Ferrara düküydü. Bu sarayın *fondaco*'ya dönüştürülmesinden önce, 1550 dolaylarında Müslüman-Türk tüccarın Rialto'da bir evi vardı.

[1] Tadić (1961), ss. 242-45.

[2] *Aynı eser*, ss. 255-74.

[3] Carter (1972), Şekil 83'te tıpkıbasımı verilen belge.

[4] Carter (1972), s. 361.

YAHUDİLER VE ADRİYATİK

Osmanlı yönetiminin himayesi altında Yahudiler, onaltıncı yüzyıl boyunca Venedik'teki ticarî faaliyetlerini geliştirmeye devam ettiler.[1] Osmanlı himayesindeki Sefarad Yahudileri 1492-1520 döneminde Adriyatik limanlarına yerleşip, Adriyatik ticaretinde Dubrovnik'in en aktif ortağı ve rakibi olarak sahneye çıktılar. 1492'de İspanya'dan, 1497'de Portekiz'den, 1510-11'de de İtalya'dan kovulan Yahudilerin Osmanlı hüümetince yerleştirildiği önemli liman kentlerinden biri de Avlonya'ydı. Geçmişte diğer Balkan kentlerinin Yahudileriyle birlikte bu kentin de Yahudi nüfusu, 1454 ve 1455'te II. Mehmed tarafından İstanbul'a sürgün edilmişti. II. Bayezid döneminde ise, İspanya'dan göçen Sefarad Yahudileri Osmanlı topraklarına kabul edilip, hükümet tarafından ekonomik canlılığı daha da arttırılmak istenen Selânik ve Avlonya gibi kent ve limanlara yerleştirildiler. Nitekim 1520 yılına gelindiğinde Yahudiler 527 hanehalkıyla Avlonya nüfusunun üçte birini oluşturuyorlardı.[2] Yalnız İberya yarımadasından atılan Sefaradları değil, bir vakitler güney İtalya'ya yerleşmiş olanları da içeren Yahudi göçmenler, Avlonya limanını Yahudi nüfus bakımından İstanbul ve Selânik'ten sonra imparatorluğun üçüncü en kalabalık kenti haline getirmişlerdi. Avlonya'daki üç dinî cemaat arasında Yahudiler, herhalde Hıristiyanlardan daha üstün bir konumdaydılar ve kadı sicillerine bakılırsa, "büyük bir faaliyet özgürlüğü"ne sahiptiler.[3]

II. Mehmed zamanından beri Osmanlı hükümeti, bu limanı Adriyatik'teki Venedik egemenliğine meydan okumaya yarayacak bir deniz üssü haline getirmek için çeşitli önlemler almış, Apulia'yı istilâ plânlarında da bu limanı kullanmıştı.[4] Üsküp, Sofya, Semendire ve Saraybosna gibi diğer sınır kent ve kasabalarının yanısıra Avlonya da, zamanla askerî bir üsten önemli bir ticaret kentine doğru bir evrim göstermiştir. Avlonya Yahudileri esas olarak deniz-aşırı ticaretle uğraşıyordu. Venedik sigorta belgelerinin yansıttığı gibi, kentin Venedik'le ticaretine onlar hâkimdi. 1592-1609 yıllarını kapsayan sigorta defterine göre, Venedik'te onaltı Avlonya Yahudisi oturuyordu.[5] Avlonya tüccarının başlıca ticaret ortakları olarak hem Dubrovnik, hem Venedik, Avlonya'da birer konsolos bulundurmaktaydı. Bu limanın tüccarı için Ancona ve Apulia da önemli ticaret bölgeleriydi. Gene kadı sicillerinin

---

[1] Ravid (1978).

[2] Veinstein (1978), s. 820 not 28.

[3] *Aynı eser*, s. 791.

[4] İnalcık (1989), ss. 330-31.

[5] Tenenti'den aktaran Veinstein (1987), not 83.

ortaya koyduğu gibi, deniz trafiğinde kullanılan gemilerin sahipleri arasında, Avlonya'nın gayrimüslimleri gibi Müslümanları da yer alıyordu.

1580'li yıllara gelindiğinde, artık Dubrovnik'le boy ölçüşen Avlonya limanı, hem İstanbul, Bursa ve Tuna havzası ile trafiğini, hem de Dubrovnik, Venedik, Ancona ve Floransa ile yakın ilişkisini sürdürüyordu. Limandan yapılan ihracatın esasını, Venedik ve Dubrovnik'e buğday, deri ve post sevkiyatı oluşturmaktaydı. Zift, gemi yapımı açısından vazgeçilmez bir malzeme olduğundan, Avlonya üzerinden gerek Venedik'e, gerekse Galata'ya zift ihracatı da önem kazanmıştı. Civar bölgelerde üretilen zift, bir *mirî* ambarda depolanıyor ve ticareti devlet tekeline tâbi bulunuyordu.[1] Avlonya'nın çevresindeki köylerde bol miktarda üretilen ipek kozalarını ise Yahudi tüccar satın alıp ihraç ediyordu.[2] Diğer büyük Osmanlı ticaret merkezlerinde olduğu gibi, Avlonya'da da, kumaş ticaretinde uzmanlaşmış çok sayıda Yahudi vardı.[3] Bunlar kredi işlemlerine de hâkim bir konumdaydılar: borçluları arasında genellikle Osmanlı tâbiiyetindeki Yahudi ve Hıristiyan tüccar, esnaf ve köylüler, tek tük de olsa Müslümanlar da yer alıyordu.

Daha sonra Avlonya'nın Adriyatik ticaretindeki payı, Dalmaçya kuzeyinde Venedik'e daha yakın "yeni" limanlar lehine gerileme gösterdi. 1570-73 Osmanlı-Venedik savaşı sırasında Venedik'ten yünlü kumaş ithalâtı tarafsız Dubrovnik limanına kaydığında, birçok Yahudi de Avlonya'dan Dubrovnik'e göç etti. Bu arada Osmanlılar, çok sayıda Sefarad Yahudisini de 1570'te yeniden fethedilen Nova'ya (Hercegnovi) sürüp iskân ettiler.[4] Özellikle kumaş ticaretiyle uğraşan Osmanlı Yahudilerinden birçoğu ise, onaltıncı yüzyılın sonuna doğru ya Venedik'e yerleşti, ya da işini ve evini Split'e (Spalato) nakletti. Yahudilerin Avlonya'dan kuzey Adriyatik limanlarına kitle halinde göçü, herhalde 1530'larda başlamış ve 1573'ten sonra hızlanmıştı: Osmanlı tahrir defterlerinde, 1583'te hâlâ 212 Yahudiye (aile ?) rastlanmasına karşılık, 1597'de sadece 50 Yahudi (ailesi) kalmış gözüküyordu.[5]

1573 tarihli Osmanlı-Venedik barışının hemen ardından, Daniel Rodriguez adındaki girişimci bir Yahudi tacir, Split'i, tesislerini geliştirmek ve gümrük vergilerini azaltmak, ya da tamamen kaldırmak suretiyle bir serbest liman haline getirmeyi önerdi.[6] Venedik bunu ilk başta tereddütle

---

[1] İnalcık (1954b), s. 126.

[2] Veinstein (1987), s. 796.

[3] *Aynı eser*, s. 797.

[4] Carter (1972), s. 377.

[5] Veinstein (1987), ss. 786-87.

[6] Tadić ve Raci (1971).

karşıladı; bunun üzerine Osmanlı Yahudileri Dubrovnik'e yanaşıp, bir süre için kendilerine ayrıcalıklı bir tarife uygulanmasını sağladılar. Sonunda, Venedik'te oturan Osmanlı Yahudilerinin desteği ve Bosna paşasının da girişimi sonucu, Venedik Senatosu Rodriguez'in planını uygulamaya karar verdi. 20 Haziran 1590'da, Split'in serbest liman olmasına; Osmanlı diyarlarından, Split üzerinden Venedik'e yapılan ithalâttan alınan gümrük vergilerinin yarıya indirilmesine; sabun, pirinç ve diğer bazı malların ihracı üzerindeki gümrük vergilerinin ise tamamen kaldırılmasına karar verildi. Venedik'e gelen Osmanlı Yahudileri, herhangi bir ikamet vergisine tâbi olmaksızın eski Yahudi mahallesine yerleşebileceklerdi. Herhalde Rodriguez'in plânı, Yahudilerin Osmanlı şemsiyesi altında uluslararası bir ticaret şebekesi yaratma girişimlerinin bir parçasıydı.[1] Her halükârda, esas olarak Osmanlı diyarlarından balmumu, maroken, kereste, ipek, sof ve hayvan derisi ihracatını kapsayan Venedik-Osmanlı ticareti, bundan sonra hızlı bir gelişme gösterdi. 1590'dan itibaren Split, Osmanlıların Venedik'le ticaretinde Dubrovnik ve Avlonya'yı geride bıraktığı gibi, Venedik'in genel dış ticaretinde "çok önemli bir role" sahip oldu.[2]

Onyedinci yüzyılın başlarından itibaren üstün nitelikli Hollanda, İngiliz ve Fransız gemilerinin kendilerine Adriyatik'te yer açıp, o sırada Habsburg'ların elinde olan Fiume ve Trieste'de ticaret yapmaya başlamaları, Venedik'in Adriyatik egemenliğini çok daha ciddî bir meydan okumayla yüzyüze getirdi. Fransızların daha o tarihte Cattaro'dan ve Arnavutluk'tan buğday alımı için devreye girmesi, Venedik'in buğday ikmalini tehdit etmeye başlamış bulunuyordu.

İngiltere'nin tam kapitülasyon haklarını elde etmesinin ardından, Balkanlar'da çok tüketilen İngiliz kersey'leri şimdi doğrudan doğruya İngiliz tüccarınca ithal edilmeye başladı. Sonunda 1621'de Venedik Senatosu, Raguzalıların Venedik'te Batı kumaşları satın almalarını yasaklama yoluna gitti.[3]

---

[1] Ravid (1978).

[2] Tadić ve Raci (1971), s. 262. 1419 tarihli Osmanlı-Venedik andlaşmasından itibaren, Müslüman, Yahudi ve Hıristiyanlar dahil bütün Osmanlı tebaası, Venedik'te ticaret özgürlüğüne sahipti : Turan (1968), s. 249. Öte yandan Osmanlı hükümeti, bu kişilerin korunması ve güvenliğiyle ilgileniyordu : bkz. Gökbilgin (1971), *BI*, v-viii, 119, 120 sayılı belgeler.

[3] Carter (1972), s. 377.

KARADENİZ VE DOĞU AVRUPA

CENOVA KOLONİLERİ VE OSMANLILAR

Mevcut literatürde, İtalyan tüccar cumhuriyetlerinin Levant'taki varlık ve faaliyetlerinin tarihi, Batılı bilimadamlarınca yalnız İtalyan çıkarları açısından ve sırf söz konusu İtalyan kent-devletlerinin kendi arşivlerindeki veriler temelinde yorumlanagelmiştir.[1] Dolayısıyla, bu devletleri ters yönde etkileyen herşeye olumsuz gözle bakılır; Levant'taki koşullar ya da Osmanlıları güdüleyen etmenler üzerinde ise hemen hiç durulmaz. Aşağıdaki sayfalarda, bu konuya daha dengeli bir perspektif getirmek için daha çok işin öteki yanı üzerinde yoğunlaşacağız.

İlkçağdan itibaren Karadeniz bölgesi ile Ege, yoğun bir ekonomik bütünlük oluşturuyordu. Bogdan (Moldavya) ve Kırım kıyı şeridindeki çıkış noktalarıyla denize açık seyrek nüfuslu kuzey Karadeniz toprakları, muazzam miktarlarda tahıl, et, balık ve diğer hayvan ürünleri üretip ihraç ediyordu. Karadeniz'in sık nüfuslu güney kesimi ile Ege bölgesi ise tam tersine, yaşamak için bu yiyecek maddelerine muhtaçtı. Karşılığında da şarap, zeytinyağı ve kurutulmuş meyvalarla birlikte, bozkır şefleri ve hükümdarlarına kumaş, mücevherat, ilâç ve ecza gibi lüks emtia ihraç ediyordu. Bizans'ın bu Karadeniz-Ege bütünlüğü üzerindeki politik ve ekonomik denetimi 1204'te çökmüştü. Onüçüncü yüzyıl boyunca Venedik, Batı Ege ve Konstantinopolis'de üstünlük sağlarken, rakibi Cenova Ege'nin doğu kıyısını --Midilli'yi, Sakız'ı ve her iki Foça'yı-- fethetmiş ve Karadeniz'de kolonilerden oluşan bir imparatorluk kurmuştu. Bu imparatorluk, Haliç'in (bu dönemdeki adının Türkçe karşılığıyla, Altın Boynuz'un) öte yakasında imparatorluk başkentine bakan Pera (Galata) ekseni etrafında dönüyordu. Daha sonra II. Mehmed Karadeniz ve Ege bölgelerini kendi hükümranlığı altında yeniden birleştirirken, Cenovalılara karşı yerli Rumların, Ermenilerin, Bulgarların ve Tatarların pasif desteğini almış olmalıdır. Latin kolonilerini birer birer ortadan kaldırması ya da zaman kazanmak için bazılarıyla uzlaşmaya varması, pek çok kimseye, sultanın eski Bizans imparatorluk geleneğini yerli halklar yararına tekrar ihdas ve ihya etmekte olduğunu düşündürtecekti. Tekrar onüçüncü yüzyıla dönecek olursak, Cenovalılar her yerde bir egemenlik sorunuyla yüzyüzeydiler: Kırım'da karşılarında Cengiz Han soyu, gerek Pera'da ve gerekse Sakız adasında Bizans imparatoru, Trabzon'da ise Komnenos sülâlesi vardı.

---

[1] Bu, Heyd'in (1936) klasik eserinde son derece belirgindir. Şimdi ise bkz Ashtor (1983); ancak Ashtor sadece 1300-1500 döneminde Mısır ve Suriye üzerinde yoğunlaşmıştır.

İlişkilerinin ilk aşamasında Cenovalılar yerel hükümdardan, sırf ticarî amaçla kullanmak üzere, ana kentin hemen dışında veya biraz ötesinde küçük bir alan talep ederlerdi. Güvenlik açısından Sakız veya Tuna ağzında Licostomo gibi adaları ya da Amasra (Amastris) gibi yarımadaları tercih ediyorlardı. Başlangıçta bunlar, esas olarak Cenovalıların oturduğu küçük, tahkim edilmemiş yerleşimlerden ibaret olurdu. Zamanla gerekli mal akışının sağlanması ve gümrük gelirlerinin arttırılması bakımından yerel hükümdara yararlılıklarını kanıtladıklarında, yerleşimi tahkim etme iznini de koparırlardı.

Cenova ticaret merkezleri, aracılık yapan Ermeni ve Yahudiler kadar yerlileri de kendine çekiyordu. Bunların gelip yerleşmesiyle, başlangıçtaki Ceneviz *contrada*'sının (mahallesinin) etrafında yeni yeni semt ve mahalleler oluşmaktaydı. Her seferinde de Cenovalılar, büyüyen kenti yeni surlarla çevirmenin bir yolunu buluyorlardı. Birçok yerde yeni Ceneviz birimlerinin ticarî başarısı ana kenti gölgede bırakmaktaydı. Pera Cenovalılarının, Konstantinopolis Rumlarının yerini; Kefe'nin ise Tatar Müslüman kenti Salgat'ın yerini alması, bu gelişmenin tipik örnekleri arasındaydı.[1]

Bizans İmparatorluğu bütün denizaşırı topraklarını kaptırdığı İtalyan kent-devletlerine ekonomik bakımdan da bağımlı hale gelmiş; Konstantinopolis'in tahıl ikmalinin sağlanması karşılığında onları gümrüklerden bütünüyle muaf tutup, bölgede diledikleri gibi at koşturmalarına izin vermek zorunda kalmıştı.[2] Latinler, sadece kıta-aşırı ticaretin onüçüncü yüzyılda gösterdiği muazzam gelişmenin kârlarını tekellerine almakla kalmıyor; Karadeniz'in gıda ve ham maddelerini, özellikle buğdayını, tuzunu, hayvan derilerini, yününü, tuzlanmış eti ve balığını da İtalya'nın aç komünlerine taşıyorlardı.

Bu dönemde yerli halklar, ya taşrada Latin Katolik feodal efendilerine bağımlı serfler (*parikoz*) olarak sömürülüyor, ya da kentlerde yiyecek ikmali bakımından İtalyan tüccara bağımlı bir yaşam sürdürüyorlardı. Bu durum Latinlere karşı nefreti körüklüyor ve Girit Rumlarının Venediklilere karşı giriştiği korkunç isyanlar gibi patlamalara neden olabiliyordu. Sömürgeci İtalyan devletleri, Yunanlıların Küçük Asya ve Balkanlarda beliren istilâcılara karşı umutsuz mücadelelerini bile kendi politik ve ekonomik denetimlerini güçlendirmek için kullanıyorlardı. Bizans'ın Rum nüfusu, buğday sıkıntısı çektiğinde genellikle Latin tüccarı, spekülasyonla ve Karadeniz'in buğday kaynaklarını Konstantinopolis'ten başka yönlere akıtmakla suçlar, bunda pek haksız da sayılmazdı. Latinlerle işbirliği yapanların genellikle üst sınıflara

---

[1] Levant'taki Cenova kolonileri konusunda, şimdi bkz Balard (1978), özellikle I, ss. 177-309.

[2] Stein (1924), ss. 1-62; Laiou (1972), ss. 260-80.

mensup Bizanslılar ve işadamları olmasına karşılık, Ortodoks dinadamlarının önderliğindeki sıradan halk kendi başının çaresine bakmak durumundaydı. Fetihten sonra mültezim veya hâssa tüccarı olarak Osmanlılara hizmeti sürdürecek olan zengin Rumların birçoğu, daha Cenova döneminden itibaren asıl Konstantinopolis'te değil, müreffeh Pera'da yaşıyordu.[1]

Osmanlıların Cenova kolonilerine ilişkin politikası baştan beri hep aynıydı: eskiden Osmanlı öncesi devletlere ait olan topraklar üzerindeki egemenlik haklarını kaldırmak; tahkimatı yıktırmak; sonra da Latin halka, İslâmiyet'in gayrimüslim tebaaya ya da kapitülasyonlarla *aman* verilmiş yabancılara ilişkin kuralları çerçevesinde davranmak. I. Murad döneminde Venediklilerin, Cenova Pera'sının tam karşısına düşen Osmanlı Üsküdar'ında bir koloni edinmeyi başaramamalarında[2], işte bu politika somutlanmaktaydı. Kendilerinden önceki zayıf yönetimlerin hatâlarını tekrarlamamaya özen gösteren Osmanlılar, İtalyan denizci devletlerinin ne toprak egemenliği edinmesine, ne de ticaret kolonileri halinde yerleşmelerine izin verilen yerleri tahkim etmelerine olanak tanıyorlardı.

II. Mehmed, 1453'te yıkıntılar içinde devraldığı yeni başkentinin inşa ve imarı için, Karadeniz bölgesinin kaynaklarını tamamen kendi kontrolü altına alma durumunda idi. Osmanlı döneminde imparatorluk başkenti İstanbul'un gösterdiği görülmemiş büyüme, ancak kuzey Karadeniz havalisinden düşük fiyatla sağlanan buğday, et ve tuz sayesinde mümkün olabildi. Bu ucuz ikmal kaynakları olmasaydı, İstanbul onaltıncı yüzyılda Avrupa'nın en kalabalık kenti haline gelemezdi. Boğaz üzerinde yaptırdığı hisar 1452 Ağustos'unda tamamlandığında Sultan II. Mehmed, gerçekten de amacı, gelecek ilkbahar kuşatmayı plânladığı Konstantinopolis'e Karadeniz'den gelecek ikmal malzemesinin yolunu kesmekten ibaret olan bu kalenin adını Boğaz-kesen koydu. Onun ardından hisarın önünden geçecek her geminin durup denetime tâbi olmasını emretti. 25 Kasım 1452'de Konstantinopolis'e tahıl götüren bir Venedik gemisi bu emre uymayınca, hisardan açılan yaylım ateşiyle batırıldı.[3] Konstantinopolis'in fethinden sonra ise Boğazlar, Akdeniz ile Karadeniz arasındaki trafiğin mutlak surette Osmanlı egemenliğinde olmasını sağlayacak şekilde, çok sıkı bir denetim altına alındı. İstanbul'dan ayrılmakta, ya da Karadeniz'den İstanbul'a gelmekte olan her gemi, Boğaz'daki hisarlarda durup, kaçak mal veya köle olup olmadığına bakan hisar komutanının teftişinden geçmek zorundaydı. Komutanın izin ve onayı olmadan hiçbir gemi yoluna devam edemezdi. Doğu Roma İmparatorluğu'nu

---

[1] İnalcık (1991), ss. 41, 103.

[2] Thiriet (1958), cilt I, 423 ve 461 sayılı belgeler.

[3] Barbaro (1873), s. 10.

kendi hükümranlığı altında yeniden canlandırmak düşüncesinden esinlenen Fatih Mehmed, Ege ve Karadeniz üzerinde tekrar bir imparatorluk politikası ve ekonomik denetim kurmaya kararlıydı; zaten "iki kıtanın [Küçük Asya ile Balkanların] sultanı" ve "iki denizin [Ege ile Karadeniz'in] hakanı" ünvanlarını da bu yüzden bütün diğer sıfatlarına tercih ediyordu.

Haliç'in karşı kıyısından imparatorluk başkentine bakan Cenova Pera'sı, Bizans Konstantinopolis'ini ticaret ve refah açısından gölgede bırakmıştı. Pera 1 Haziran 1453'te Fatih'e teslim oldu ve bir kısım Cenovalı tüccarın kenti terkedip gitmesi sonucu birkaç yıllık bir gerilemeden sonra, eski refah düzeyine tekrar kavuştu. Bu tüccardan pek çoğu kısa bir süre sonra kapitülasyonların sağladığı güvencelerle geri döndü; dahası, Pera'da oturan Rum, Ermeni ve Yahudilerin büyük kısmının zaten yapmış olduğu gibi Pera Cenova'lılarından birçoğu da onları izleyerek Osmanlı tâbiyetine geçti.[1] Sultan, Pera'nın Bizans dönemindeki özerk statüsünü ilga etmekle birlikte, ekonomisini geliştirmeye ve İstanbul'un Avrupa ile ticaretinin başlıca limanı haline getirmeye yönelik önlemler almaktan geri durmadı. 1453-90 arasında Pera'da Cenovalılara ait noter kayıtlarının ortaya koyduğu gibi, Cenovalılar ticarî faaliyetlerini hiçbir şey değişmemişçesine sürdürdüler.[2] Şu farkla ki, siyasî denetim artık tamamen Osmanlıların elindeydi ve Pera, imparatorluk ekonomisiyle bütünleştirilmiş bulunuyordu. Yüzyıl sona ermeden Pera, yeni Müslüman mahalleleri ve çarşılarının da kurulmasıyla, eskisinden de zengin ve kalabalık bir konuma gelmişti.[3] 1477'de yapılan bir tahrire göre, Pera'nın nüfus bileşimi şu şekli almış bulunuyordu:

Hanehalkları	
Müslüman	535
Rum Ortodoks	592
Avrupalı	332
Ermeni	62
Toplam	1521

Bunu izleyen gelişme sürecinde Pera, hemen bitişiğindeki Kasımpaşa semtindeki deniz üssü ve tersanesinin, onaltıncı yüzyılda imparatorluğun başlıca gemi yapım ve donanma merkezi haline gelmesinin çok yararını gördü.[4] Kozmopolit nüfusu ve yaşam tarzıyla Pera, gerçekten de Avrupa'nın

[1] İnalcık (1991), ss. 17-31; Balard (1978), I, ss. 256. 269-354 ; II, ss. 701-883; İnalcık, Sources and Studies on the Ottoman Black Sea, vol. I. The Customs Register of Caff, 1487-1490, Cambridgee, MA, 1996.

[2] Pistarino (1980), ss. 66-67.

[3] İnalcık (1991), ss. 4?-57.

[4] Mantran (1962), endeks : Galata.

Osmanlı İmparatorluğu ile ticaretinin en önemli liman kenti oldu. Osmanlılar burada, çok sayıda yeni ambarla birlikte, kıymetli malların alım satımı ve muhafazası için bir kapalı çarşı veya *bedesten* de yaptılar. Zamanla buraya yerleşen Avrupa sefaretleri ve tüccarı, kentin kozmopolit ve Avrupalı karakterini daha da pekiştirdi. Böylece Galata, Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu arasında ticarî olduğu kadar kültürlerarası etkileşimin de belli başlı odaklarından biri oldu. Arkasındaki sırtlar boyunca Beyoğlu semtine doğru genişleyen Osmanlı Galata'sı, onaltıncı yüzyıl sonlarında artık çoğunluğu Müslüman bir nüfusa sahipti.

Anadolu'dan Kefe, Kili ve Akkerman gibi kuzey Karadeniz limanlarına büyük miktarda ipek, pamuk, kenevirden mamul kumaşlar ihracı ile, karşılığında buralardan İstanbul'a tarım ve hayvancılık ürünlerinin ithali, onbeşinci ve onaltıncı yüzyılların kuzey-güney ticaretinin çok önemli bir boyutunu oluşturuyordu. Bir yönüyle, Anadolu imalât ürünlerinin böyle büyük bir pazara kavuşması, herhalde Anadolu dokuma sanayiinin gösterdiği gelişmenin başlıca nedenleri arasındaydı. Tokat, Çorum, Merzifon, Kastamonu, Borlu ve Konya'dan pamuklu kumaşlar; Bursa'dan ipekli; Tosya ve Ankara'dan sof; Trabzon'dan kenevir bezi kuzey Karadeniz'e akıyordu. Başka bir deyişle, onsekizinci yüzyıl sonları ile ondokuzuncu yüzyılda gerek Batı, gerekse Rus imâlâtının Türk ve Hint dokumalarına rakip çıkmasından çok önce Küçük Asya imparatorluk bünyesinde "sanayileşmiş" bir bölge haline gelmişti. O tarihe kadar Anadolu'nun pamuklu dokumaları, örneğin Tokat'ın basmaları, gene Tokat, Amasya ve Kastamonu'nun *bogası*'sı, nihayet çok miktarda kaba pamuklular, kuzey ve batı Kafkasya'dan Balkanlar'da Dobruca'ya kadar bütün bozkır kuşağı ile Kırım'ı içine alan muazzam bir pazarı beslemeye devam ediyordu. Bu havaliye kitle halinde ithal edilen *kirbas*, *bez* ve *astar* gibi kaba pamukluların daha çok çeşitli ev giysileri ve döşemelerinde kullanılmasına karşılık, kaftan ve entariler iyi kalite *bogası*'dan yapılmaktaydı.

Kırım Hanlığı ve Cenovalılar

Konstantinopolis'i fethedip Pera'yı da almasının ardından, Akdeniz ile Karadeniz'i birbirine bağlayan suyolları üzerindeki egemenliğini kurma sürecinde II. Mehmed, Karadeniz bölgesindeki bütün Cenova kolonilerinin kendi yüksek egemenliğini tanımasını talep etti. Sultana haraç vermeleri koşuluyla bu koloniler, kendi bölgesel ve bölgelerarası ticaretlerini serbestçe sürdürebildiler. Bu ticaret şebekesinin merkezi Kefe'ydi. Cenovalılarca 1266 dolaylarında kurulan bu liman kenti, başlangıçta büyük Altın Ordu kenti Salgat veya Kırım'a bağımlı küçük bir yerleşimden ibaretken, zamanla Karadeniz ticaretinin başlıca kavşağı haline gelmişti. Altın Ordu devletinin yüce hanları, Kefe'yi hep kendi imparatorluk toprakları içinde

sayagelmişlerdi. Gerçekten de Kefe'de hanı temsilen *tudun* denilen yüksek bir Tatar yetkili bulunuyor ve bazı vergileri efendisi adına topluyordu. *Tudun* aynı zamanda kentin kalabalık Tatar nüfusu ile Tatarların ağır bastığı varoşun yöneticisi konumundaydı.

Getirisi yüksek olan bu mevki, yerel aşiret aristokrasisinin reisi ve hanlığın en güçlü kişisi olan, Kırım'ın Şirin klanının beyi dolduruyordu. Cenovalılar, han ile hanı kendi nüfuz ve denetimi altında tutmaya çalışan Şirin Beyi arasındaki bitmez tükenmez gerilimden kendi amaçları doğrultusunda yararlanmaktaydılar. Hacı Giray'ın hanlığı döneminde (1433?-66) verilecek haraç miktarı ile Cenovalıların hanlığın içişlerine müdahalesi konularında çıkan anlaşmazlıklar, vahim çatışmalara yol açtı.[1] Bunun üzerine Hacı Giray, Cenovalılara karşı Osmanlı sultanıyla işbirliği yollarını aradı. Hanlığı tekrar ekonomik bağımsızlığına kavuşturmak amacıyla Hacı Giray, İnkerman'ı Osmanlı İmparatorluğu'yla, Kerç'i de Kafkasya ile ticaretin merkezi haline getirmeyi denedi. Ayrıca, bir ticaret filosu kurup, Cenovalıların bölge ticaretindeki aracılık rolüne son vermek istiyordu. Cenovalılar, Hacı Giray'ın aldığı bu önlemlerin Kefe'nin refahını olumsuz yönde etkilemeye başladığını kabul ediyorlardı. Hacı Giray öldüğünde, oğulları arasında ve onlarda Cenovalılar arasındaki mücadele, Cenova'nın Kırım'daki topraklarının 1475'te Osmanlılarca işgal edilmesiyle sonuçlandı.[2] Şirin klanının reisi Eminek, sultanla işbirliğinde kilit bir rol oynadı; sultan da bu fırsattan yararlanarak Kefe'yi ele geçirdiği gibi, Eminek'in desteğiyle Mengli Giray Han'ı başa geçirerek, hanlığı imparatorluğuna tâbi bir devlet konumuna getirdi.

KEFE - KİEV - MOSKOVA

"Tatar Yolu"nun terkedilmesi, genellikle Timur'un 1395'teki istilâsı sırasında Volga nehri üzerindeki Saray ve Don ağzındaki Azak (daha önce Tana, daha sonra Azov) gibi Altın Ordu kentlerini bilinçli ve kasıtlı olarak yakıp yıkmasıyla tarihlenir. Ancak gerek bu darbeye, gerekse ardından Kıpçak bozkırında başgösteren iç mücadelelere rağmen, doğu kervan ticareti, hac hareketlerinin de yardımıyla, Harezm veya Azerbaycan'dan aşağı Volga'ya ve Azak'a uzanan güzergâhı 1520'li yıllara kadar açık tuttu.[3] Bazı ipuçlarına bakılırsa, onbeşinci yüzyılda doğu ticaret emtiası hâlâ Kiev üzerinden Novgorod'a, İsveç'e ve Danimarka'ya ulaşmaya devam ediyordu. Öte yandan Malowist, Timur istilâsının ardından bozkırın içine düştüğü

---

[1] İnalcık (1965e), ss. 43-45.

[2] İnalcık (1944), ss. 185-229.

[3] İnalcık (1981b), s. 464.

kargaşa nedeniyle bu sırada Kiev'in, doğu emtiasının uluslararası antreposu olarak bir zamanlar taşıdığı önemi artık yitirmeye yüz tuttuğu görüşündedir.[1]

Akkerman'dan Lviv'e uzanan "Bogdan Yolu"nun iyice yerleşmesinden önce Lviv, "doğu emtiası" olarak bilinen malları –pahalı ipekliler ve baharatı– geleneksel olarak, Kefe veya Azak'dan başlayıp Ukrayna bozkırını ve Dinyeper üzerindeki Dogan (ya da Tavan) geçidini aşarak Kiev'e, oradan da Kaminiec'e (Osmanlıların deyişiyle Kamaniçe'ye) ulaşan ve "Tatar (ya da Moğol) Güzergâhı" denilen yoldan sağlıyordu.[2] Onbeşinci yüzyılda büyük, genellikle bin kişilik kervanlar, Kiev ile Kefe arasındaki tehlikeli yolu iki haftayı aşkın bir sürede alıyorlardı.[3] Moskova tüccarı bu güzergâha Kiev'de katılırdı. Onbeşinci yüzyılın ikinci yarısında Osmanlılar, kendi gümrük *kanunnâme*'lerine bakılırsa kürklerden, ayıbalığı dişlerinden ve cıvadan ibaret kuzey emtiasını hâlâ bu yoldan edinebilmekteydiler.[4] Buna karşılık, gene bu yoldan özellikle Moskova'ya ve aynı zamanda diğer bazı ülkelere ipekli kumaş ihraç ediyorlardı.

Onbeşinci yüzyılda bu Kefe-Kiev-Moskova güzergâhındaki trafiğe ilişkin bilgilerimiz, çağdaş kaynaklara yansımış bazı olaylarla sınırlıdır. Örneğin 1470'li yıllarda Kefe'deki Cenovalılar ile Moskova prensi III. İvan arasında ciddî bir anlaşmazlık patlak vermişti.[5] Aralarında sekiz İtalyan ile iki Rum'un da bulunduğu Kefe tüccarı, Moskova'dan dönüş yolu üzerinde soyulmuşlardı. Moskova bu soygunun sorumluluğunu kabullenmeyince, Cenova makamları da tazminat yerine geçmek üzere Kefe'deki Moskova tüccarının depolardaki mallara elkoyup satışa çıkarmışlardı. Osmanlılar 1475'te Kefe'yi işgal ettiklerinde bu sorun hâlâ çözülememişti. Anlaşılan Kefe-Moskova ticareti bu gibi olaylara daha sonra da sık sık tanık oluyor; ayrıca, Osmanlı gümrüklerini işletenlerin suistimallerine ilişkin şikâyetler de eksik olmuyordu.[6] Yeri gelmişken belirtelim ki, soğan biçimindeki kubbesiyle ünlü Aziz Vasil katedralini inşa etmek üzere Moskova'ya dâvet edilen İtalyan mimarlar da Kefe yolundan geçip gelmişlerdi.

Onbeşinci yüzyıl ilerledikçe Lviv, "Rus"/Rutenya ticaretinin merkezi ve doğu emtiasının Baltık ülkeleri yönünde akışının antreposu haline geldi. Kral Kaczimiercz'in 1472'de Lviv tüccarına tanıdığı ticaret imtiyazına bakılırsa, yapılan ithalât karabiber, zencefil, karanfil, brokarlı kumaşlar,

---

[1] Malowist (1947), s. 80.

[2] *Aynı eser*, s. 308.

[3] *Aynı eser*, s. 77.

[4] Anhegger ve İnalcık (1956), no. 36.

[5] Malowist (1947), ss. 297-98.

[6] İnalcık 1994.

satenler, *dimi* kumaşlar ve pirinç gibi doğu mallarını içeriyordu.[1] Aslında bunları ya İskenderiye'den, ya da Bursa, İstanbul ve Pera gibi daha yakın ve ehven Osmanlı ticaret merkezlerinden getirtenler, Kefe'deki Cenovalı tüccardı. Bu malları Lviv'e kadar taşıyanlar da gene Kefe'den İtalyan, Ermeni, Yahudi ve Tatar tüccardı ve içlerinden birçoğunun zamanla Lviv'e yerleştiği görülüyordu. Polonya'da doğu mallarının ticaret tekeli krallık beratıyla Lviv kenti halkına verilmiş, böylece doğudan gelen tüccarın ülkede ticaret yapması yasaklanmış bulunuyordu. Dolayısıyla, Kefe tüccarı herhalde kaçak faaliyet göstermekteydi. Osmanlı egemenliğindeki topraklardan ipekli kumaş ve baharat ithal eden tüccar, Lviv'de Polonya, Silezya ve Bohemya'da üretilen yünlülerle birlkte, kürk ve balmumu satın alabiliyordu. Doğu emtiası, Lviv kavşağı ve antreposundan Avrupalılarca gerek Flandr'a, gerekse Baltık ülkelerine nakledilmekteydi. Bu dönemde İsveç seçkinleri bile nadide Bursa ipekli kemhalarını giymekte idiler.[2]

Demek ki, onbeşinci yüzyıldan önce Kefe ile Lviv arasındaki güney-kuzey ticareti kesinlikle Kefe tüccarının tekelindeydi, çünkü Malowist'in işaret ettiği gibi, Lviv tüccarı henüz o kadar uzaklarda ticaret için gerekli sermayeyi biriktirememiş bulunuyordu.[3] Ancak daha sonra, Akkerman-Lviv yolu Kefe-Lviv yolunun yerini aldığında, Lviv tüccarı doğu ticaretinde daha aktif bir konum elde etmeye başladı. Osmanlı sultanları, daha I. Mehmed dönemi kadar erken bir tarihte Polonya tüccarına kendi topraklarında serbest ticaret imtiyazı tanıdılar; nitekim Bursa'da Polonyalı tüccarın varlığı, kentin onbeşinci yüzyıl sonlarına ait kadı sicillerine yansıyordu. Türkler, Tatarlar ve Suriyeliler gibi Müslüman tüccar ise, özellikle II. Mehmed'in Akkerman ve Kili gibi Bogdan limanlarına ticaret imtiyazları bahşettiği ve Bogdan yolunun güney ile kuzey arasındaki doğu emtiası ticaretinin ana güzergâhı haline geldiği 1454 yılından itibaren gelişip serpilen Lviv pazarında boy gösteriyorlardı (bkz. aşağıda, s. 345-347).

Sonuç olarak, daha Kefe'nin 1475'te düşmesinden önce bile, onbeşinci yüzyılda genel eğilim, Cenovalıların kuzey ülkelerinin doğuyla ticareti üzerindeki denetimlerini giderek yitiriyor olmasıdır. Onların yerini Osmanlı tebaası, çoğunlukla da Ermeni, Rum, Yahudi ve Bogdanlılar alıyor; aynı zamanda Akkerman'dan Lviv'e uzanan "Bogdan Yolu", Kefe veya Azak'tan

---

[1] 1339'da Kefe'deki Cenova makamları, aşağıdaki kıymetli malların 1000 *kantar*'lık hafif ve silâhlı kadırgalar dışındaki gemilere yüklenmesini yasaklamışlardı : yünlü dokumalar, ipek, kenevir kumaşı, kürkler, safran, amber, mercan; Fransa, Lombardiya ve kuzeyin pahalı yünlüleri; Yakın Doğu ithalâtından olarak sof, bogası denen iyi kalite pamuklu, ilk çıkış noktası Türkiye olan ipekli kemhalar, nihayet Hint'ten lök boyası, çivit ve günlük. Bkz. Balard (1978), II, ss. 567-71.

[2] Wace'ten aktaran Öz (1946), s. 4.

[3] Malowist (1947), s. 70.

başlayıp Kiev'den geçerek Lviv'e uzanan eski "Tatar Yolu"nu gölgede bırakıyordu. Güney-Kuzey ticaretinin, denizden Bursa-İstanbul-Kefe'yi (veya Akkerman'ı), karadan ise Edirne-Kili-Akkirman'ı birbirine bağlayan daha güney kesimlerine gelince, buralarda Müslüman tüccar, çoğunlukla da Anadolu ve Rumeli Türkleri, sayıca diğerlerine ağır basmaktaydı. Pera'nın (büyük bölümü artık sultanın tebaasından olan) Cenovalıları ile keza Sakız'da oturan Cenova tüccarı bu yolları kullanmaya devam ediyorduysa da, artık faaliyetleri önemli ölçüde budanmış bulunuyordu.

Kefe ile (Osmanlı belgelerinde Rutenya ve/ya da Moskova karşılığı kullanıldığı anlaşılan) "Rus" yurdu arasında canlı bir trafik hüküm sürmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu ile Moskova grandükalığını birbirine bağlayan politik ve ekonomik çıkarların önemi, 1492'den itibaren III. İvan ile II. Bayezid arasında belirli bir yakınlaşmaya yol açtı. Kırım hanı Mengli Giray'ın efendisi sıfatıyla Osmanlı sultanı, Kırım'ı, Polonya-Litvanya ile ittifak halinde olan Altın Ordu hanlarının saldırılarına karşı destekliyordu. Mengli Giray ise, ortak düşmanları Altın Ordu hanlarına karşı Moskova ile işbirliğini sürdürüyor ve İstanbul ile Moskova arasında dostça ilişkilerin tesisine çalışıyordu. Bursa'nın paha biçilmez brokarlarının yanısıra başka bazı Doğu mallarını da ithal etmeyi arzulayan Rus hükümdarı, sultandan ticarî imtiyazlar koparmayı umuyordu. 1495'de Kırım hanının aracılığıyla, İstanbul'a bir elçi yolladı.

Anlaşıldığı kadarıyla, Moskova tüccarı II. Mehmed döneminden itibaren Osmanlı egemenliğindeki topraklarda ticaret yapıyor[1], hattâ Azak ve Kefe gibi Osmanlı limanlarında yerleşiyordu. Altın Ordu'nun Kırım'a yönelik bir istilâ girişiminin hemen ardından, daha 1492'de III. İvan'ın elçileri Azak ve Kefe'deki Osmanlı yetkilileriyle temasa geçerek sultanla iyi ilişkiler kurmanın yollarını aramış; aldıkları karşılık yüreklendirici olmuştu.[2] Moskova tüccarı herhangi bir kapitülasyon altında himaye görmediğinden zorluklarla karşılaşıyordu. Öyle ki Moskof tüccarı nihayet Osmanlı limanlarını terketmek zorunda kaldı. III. İvan, 31 Ağustos 1492 tarihli mektubunda dostça ilişkiler kurmayı arzuladığını tekrarlayıp, Rus tüccarı ve elçileri için dokunulmazlık talebinde bulunmaktaydı. Sultan ise yanıtında, grandükün mektubunda üzerinde durulan en önemli noktalardan birini kabul edip, Rus tüccarın yolda ölmeleri halinde Osmanlı topraklarında bırakacakları mallar konusunda güvence vererek[3], grandükü İstanbul'a elçi yollamaya teşvik etti. Bu arada, Litvanya dükü ile Altın Ordu hanı, Osmanlı elçisinin kendi kontrollerindeki topraklardan geçmesine izin vermemek suretiyle, Osmanlı-

---

[1] İnalcık (1988b), belge no. 16.

[2] Malinovskiy (1793), ss. 210-212.

[3] *Aynı eser*, ss. 223-24.

Moskova yakınlaşmasından duydukları hoşnutsuzluğu açığa vurmaktan geri durmamışlardı. Nihayet 1495'te grandük, daha önce de belirttiğimiz gibi, Kırım hanının aracılığıyla, elçisi Pleşçeyev'i sultana yolladı. Moskova hükümdarı elçisine, efendisinin sultana tâbiyeti gibi yorumlanabilecek her türlü davranıştan kaçınması yolunda kesin talimat vermişti. Ancak, Osmanlı protokolünün yabancısı olan Pleşçeyev, İstanbul'da efendisinin talimatını fazlasıyla uyguladı. Öyle ki, kayıtsızlığı, soğuk ve uzak duruşu sultana hakaret olarak yorumlandı ve Babıâli'nin Moskova heyetine karşılık vermeyip grandükalık ile ilişkinin sürdürülmesini, Kırım'daki Osmanlı yetkililerine havale etme kararını almasına yol açtı. 1499'da ise, ticarî emtia yüklü bir gemi, Rus tüccarla birlikte elçi Golokhvastov'u İstanbul'a getirdi. O sırada Osmanlı-Polonya ilişkileri kötüye gidiyordu. John Albert'in 1497'de Bogdan'ı istilâsıyla birlikte Polonya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında savaş patlak vermiş; Bali bey komutasındaki büyük akıntı ordusu 1498'de Polonya topraklarına girmişti. Mengli Giray, sultanın Polonya-Litvanya'ya karşı Kırım-Moskova blokunu desteklemesinde ısrarlıydı. Bu sefer Rus elçisi, efendisinin o kadar hararetle kovaladığı koşulları elde etmeyi başardı. Moskova'yı dost bir ülke kabul eden sultan, bir fermanla Rus tüccara Osmanlı topraklarında serbest ticaret güvencesi bahşetti. Bu, Rusya'ya tanınan ilk kapitülasyon sayılabilir. Söz konusu dönemde III. İvan, Polonya'ya karşı Kırım-Osmanlı işbirliğine şiddetle muhtaçtı. Sonraki yıllarda Rus-Osmanlı ticaretinin büyüdüğü anlaşılıyor. Rus tüccarın Kefe'deki Osmanlı yetkililerinin haksız muameleleriyle karşılaştıkları, hattâ kendilerine karşı tuzak kurdukları yolundaki şikâyetlerinin sürüp gitmesine karşın, Grandükün bu ticaretten sağladığı gelir 1501'de yirmi bin ruble gibi hatırı sayılır bir meblağa ulaşmıştı.[1]

Fakat, 1512 yılında Kırım-Moskova işbirliği sona ermiş ve Rusya'ya Kırım akınları başlamıştı. Rusya'nın Kırım ve Kefe ile ticaret ilişkileri de herhalde bundan zarar gördü. Gene de I. Selim, İvan'ın İstanbul'a gönderdiği elçiye hüsnükabul göstermiş ve kendi elçisi aracılığıyla Moskova'ya dostluk güvencesi vermişti. Gerek Moskova, gerekse İstanbul için Polonya-Litvanya daima ortak düşmandı ve I. Selim'in doğuya yönelik planlarını uygulayabilmesi için batıda barışa ihtiyacı vardı, ancak Sahib Giray Han'ın (1532-51) Moskova'nın Kazan ve Astrahan'a yönelik planları konusunda I. Süleyman'ı uyarmasından sonradır ki, Osmanlılar, Moskova'ya düşmanca bir tavır almaya başlayacaklardır.[2]

---

[1] *Aynı eser*, s. 149.

[2] İnalcık (1981b), ss. 445-66; İnalcık (1986b), ss. 184-89.

KEFE

Kefe, onaltıncı yüzyılın ortalarına kadar Karadeniz bölgesel ticaretinde güney ile kuzey arasında önemli bir transit merkezi olmaya devam etti. 1520 tarihli bir Osmanlı *tahrir*'ine göre[1], kentte toplam 2783 Müslüman ve Hıristiyan hanehalkı vardı (bkz Tablo I: 56). Hıristiyanlar, özellikle de Ermeniler, sivil nüfus içinde yüzde 60'ı bulan bir çoğunluk oluşturmakta idiler. Osmanlı askerî ve dinî zümreleri ise nüfusun yüzde 7 kadarını buluyordu. Hane başına beş kişi katsayısını kabul edersek, bütün Kefe kentinin nüfusu 19.000 kadardı ve mahalle başına 48 kişi düşüyordu.

Tablo I: 56
1520 dolaylarında Kefe'nin nüfusu

Cemaatler	Vergiye tâbî	Vergiden muaf
Müslüman aileler	760	
Bekâr Müslümanlar	169	
Hıristiyan aileler	2.013	
Bekâr Hıristiyanlar	103	
Dul kadınların eline bakan Hıristiyan aileler	391	
Medrese hocaları		3
Kadılar		3
Diğer din adamları		114
Vergi tahsildarları		4
Kırım hanına bağlı kişiler		14
Gemi kaptanları		1
Denizciler		67
Garnizon		39
Diğer		9
Toplam	3.436	254

Not: Kentte toplam 39 mahalle vardı.
Kaynak: 1520 dolaylarının Osmanlı tahriri; bkz Veinstein (1980).

1487-90 yıllarına ait bir Kefe gümrük defteri, Kefe limanının Osmanlı dönemindeki canlı trafiğini yansıtan çok değerli bir kaynaktır.[2] Kırım'ı ve Dinyeper ile Astrahan arasındaki step kuşağını olduğu kadar Moskova grandükalığını, Kazan'ı, Çerkezistan'ı ve Gürcistan'ı da kapsayan muazzam bir alanın besin ürünleri ve hammaddeleri, Kefe'den Osmanlı başkentine

1 Berindei ve Veinstein (1981), ss. 251-328; Veinstein (1980), ss. 228-49.
2 İnalcık 1994.

akıyordu. Kefe, aynı zamanda İstanbul, Küçük Asya, Ege ve Avrupa'dan bölgeye ithal edilen çok çeşitli doğa ve imalât ürünleri için bir transit merkeziydi. Büyük miktarlarda buğday, hayvanî ürünler, tuzlanmış balık, bal ve balmumu gibi temel besinler ile deri ve postlar ve köleler, kuzey ihracatının esasını oluşturuyordu. Buna karşılık, pamuklu ve keten kumaşlar Küçük Asya'dan, ipekliler Bursa'dan, yünlü dokumalar Avrupa'dan, şap ve bakır kuzey Anadolu'dan, kuru üzüm, incir ve zeytinyağı ise Ege'den Kefe'ye akmaktaydı. Hint baharatı ile şeker ve çeşitli boyalar da Kefe'ye gelip, buradan tekrar Karadeniz'in kuzeyindeki ülkelere ihraç ediliyordu (Tablo I: 57 ve I: 58).

Kırım ile yarımadanın kuzeyine düşen bozkır kuşağında Tatarlarca ekilip biçilen buğday, Kefe'den deniz yoluyla ihraç ediliyor ve İstanbul'un buğday ihtiyacının önemli bir bölümünü karşılıyordu (onsekizinci yüzyılın ortalarına gelindiğinde, yılda 150 gemi yükü söz konusu olacaktır). İstanbul'un büyük tüketim pazarı, bozkırın göçebelerini, hayvancılığın yanısıra tarımla da uğraşmaya özendiriyordu. Kırım'ın aşiret soyluları, bozkırdaki otlaklarının bir bölümünü tarım arazisine dönüştürüp, Polonya, Rusya ve Çerkezistan'a düzenlenen akınlarda esir alınan köleleri tarımsal emek gücü olarak buralara yerleştiriyorlardı. Celâlî çetelerinin Anadolu tarımını mahvettiği 1596-1610 döneminde, Karadeniz'in güney kıyıları Kırım'ın buğday üretimine bel bağlar olmuştu. Azak Denizi'nin girişindeki Kerç, Karadeniz'in güney kıyısındaki Osmanlı limanlarına buğday, hayvan derileri, çeşitli yağlar, kenevir, bal, tuz ve köle ihracında Kefe'yle yarışan bir başka önemli transit merkeziydi. Ayrıca Kerç, kendi büyük boy mersin balığı üretimini, şarap, tekstil ve diğer güney ürünleri karşılığı gene bu limanlara ihraç ediyordu. Kerç Boğazı'nda yük gemileriyle düzenli olarak karşıdan karşıya geçilebiliyordu.

Onbeşinci ve onaltıncı yüzyıllardaki güneydeki Osmanlı diyarlarının Rus İmparatorluğu'ndan yaptığı ithalâtın en önemli kalemlerinden biri, değerli kürklerdi.[1] Moskova yönetimi değerli kürk ticaretine tekel koymuş olduğundan, Osmanlı sultanları (saraya bağlı) hâssa tüccarını bol miktarda altınla Moskova'ya gönderip, çardan ayrıcalıklı muamele talep ederlerdi. Örneğin 1551'de bu hâssa tacirlerinden biri yanında 10.000 altınla Moskova'ya gitmişti. Moskova kentinde Orta Doğu tüccarının köle satın almasına da izin verilir, ancak buna bir sayı sınırlaması konulurdu. Moskova'da kalay ve tekstil ürünleri dahil bazı batı Avrupa malları da bulunabiliyordu. Bozkırda Nogayların ya da Kazakların yağmaladığı malların değerinin her seferinde 40.000 ile 70.000 altın arasında oynadığına bakılırsa, Kefe veya Azak'tan Moskova'ya giden Osmanlı kervanları hayli büyük olmalıdır.

---

[1] Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay (1970), ss. 363-90.

Tablo I: 57
1470 dolaylarında kuzey bölgelerinin Kefe üzerinden İstanbul'a yaptığı ihracat

Çıkış noktası	Mal türleri
Kırım ile Karadeniz'in kuzeyindeki step kuşağı	Buğday, un, bal, sade yağ, peynir, hayvanî yağlar, balık, havyar, hayvan derileri ve postları, işlenmiş deri, tuz, köleler, at koşumları, ok ve yaylar
Azov (Azak), Çerkezistan	Mersin balığı, morina balığı, havyar, bal, köleler
Gürcistan	Ham ipek
"Rus" (Rutenya ve/ya da Moskova)	Yünlü dokumalar, demir araç gereç (bıçaklar, kürekler, baltalar), ayıbalığı dişleri, cıva, keten, değerli kürkler, köleler

Kaynak: Anhegger ve İnalcık (1956).

Köle ticareti

Köle ticaretinden alınan vergilerle gümrük resimleri, Osmanlı hazinesinin Kırım limanlarından sağladığı en önemli gelirdi ve 1520'de 1.310.000 akça'yı ya da yaklaşık 21.000 düka altınını buluyordu.[1] 1577-78 yıllarında köle vergisinin 14 aylık geliri, bir hesaba göre Kırım'daki Osmanlı topraklarının toplam gelirinin yüzde 29'una eşitti. Tek başına köle vergisinden sağlanan gelir 1520'de 620.000 *akçe*'den 1529'da 650.000 *akçe*'ye çıkmıştı. Kefe'deki gümrük vergileri, deniz yoluyla yapılan ithalât ve ihracattan *ad valorem* yüzde 4.2 olarak alınıyordu. Köle vergisi daha yüksekti; alınıp satılan kişi başına 256 *akça* ya da yaklaşık dört düka altını olarak tahsil ediliyordu. Görece, büyük Osmanlı kentlerinde, ortalama nitelikte bir kölenin piyasa fiyatı onbeşinci yüzyılın ikinci yarısında 25 ile 50 altın arasında değişmekteydi.[2]

Tablo I: 58
Kefe'ye ulaşan mallar, 1487-90

Mal türleri	Geldiği yer
Pamuklu ürünler	
Müslin	İran
Pamuk ipliği	İstanbul, Ankara
Kaba pamuklu kumaş	Kuzey ve orta Anadolu kent ve kasabaları (büyük miktarlarda)
Yorganlar	Ankara
Yatak örtüleri	Bergama, Bursa, İstanbul, Konya
Yatak çarşafları	Kastamonu
Mendiller	

[1] İnalcık 1996.

[2] İnalcık (1979b), ss. 30-35, 43-44.

Astarlar	Sinop
Sarıklar	Konya, Ankara, Bursa, İstanbul
Önlükler	Bursa, İstanbul, Yezd
Çadırlar	Merzifon
İpekliler ve satenler	
Brokarlı kaftanlar	
Brokarlı kumaş çeşitleri	Amasya, Halep, Yezd, Bursa
Çeşitli kadifeler	Amasya, Kastamonu, İstanbul
Saten	Amasya
Çeşitli taftalar	Bursa
İpek önlükler	
Keten	
Kaba keten kumaş	Uşak, Ankara, Kerç
Keten kumaş	Canik, Denizli
Rus çadırları	
Yünlü dokumalar	İstanbul
Deriler ve postlar	
İnek postları	Bozkır kuşağı
At postları	Bozkır kuşağı
Manda postları	Bozkır kuşağı
Koyun derileri	Şemâhi
Zerdeva derileri	Niğde
Tilki derileri	Kastamonu, Ankara
Bir çeşit işlenmiş deri (Maroken)	Semaki
Meşinler	Kastamonu, Sinop
Hayvan ürünleri	
Balık	Azak (büyük miktarlarda)
Havyar	Azak
Peynir	Taman
Sade yağ	Taman, Azak, Canik
Bal	Trabzon, İstanbul, Karaman
Metaller ve madenî eşya	
Demir	Sinop
Bakır	Sinop, Küre
Bakır kazanlar	Küre
Kalay	İstanbul (İngiltere menşe'li)
Eflak bıçakları	İstanbul (Styria menşe'li)
Kılıçlar	Konya, Beyşehir
Tuz	Kırım Hanlığı (büyük miktarlarda)
Baharat ve boyalar	
Kırmızı boya	Merzifon, Ankara, Bursa
Karabiber	İstanbul
Çivit	
Tütsü	
Şeker	Ankara (Mısır ve Kıbrıs menşe'li)
Mazılar	Merzifon, Kastamonu
Afyon	Beyşehir

Hububat	
Darı	Taman
Buğday	Azak Azov Taman (büyük miktarlarda)
Un	Bartın, Bayburt
Diğer	
Şarap	Trabzon, güney Kırım
Ceviz	Bursa
Odun ve kereste	Kerpe, Hurzuf
Kuru üzüm	Tokat
Hasırlar	Küre

Kaynak: İnalcık (1992b).

İslâm ülkelerinde, özellikle de Osmanlı toplumunda köleler hayatın vazgeçilmez bir parçasıydı. Sadece ev hizmetlerinde değil, askerî ve ekonomik alanlarda da çalıştırılıyorlardı. Daha önceki yüzyıllarda köle askerî seçkinler zümresinin ekime yeni açılan topraklarında tarımsal emek gücü olarak yaygın bir kullanım bulmuştu. Çiftçi aileleri halinde toprağa yerleştirilen *vakıf* köleleri, kölelik statüsünden yüzyıllar boyu sıyrılamıyorlardı. *Vakıf* dışı ortamlarda ise, genellikle *reaya* (hür köylü) kitlesi içinde kaynayıp gidiyorlardı. Kentsel zanaatkârlar bile köle emeği istihdam ediyor; emek, İslâmî sınırlı süreli hizmet sözleşmeleri usûlü çerçevesinde örgütleniyordu.[1] *Mukâtebe* denilen bu sözleşmeye göre, kölenin kendi başına çalışıp kazancını biriktirmesine izin veriliyor; böylece sözleşmede belirtilen sürenin sonunda kendi fidyesini ödeyip özgürlüğünü satın alması mümkün oluyordu. Gerek bu kurumun kendisi, gerekse İslâmiyet'in köleleri azad etmenin erdemini vurgulaması ve bir hayır-sevap işi olarak sürekli teşvik etmesi, Osmanlı toplumundaki köle nüfusunu durmaksızın aşındırıyordu. Ağır ipekli kumaşların imali oldukça uzmanlaşmış, emek-yoğun bir işti; dolayısıyla İtalya'da olduğu gibi Bursa'da da bu tür sanayilerde fazlasıyla köle emeği kullanılıyordu. Venedik ve Cenovalılar, gerek İtalya ile Arap ülkelerindeki köle pazarlarını beslemek, gerekse Levant'taki kolonilerinin tarımsal emek ihtiyacını karşılamak için, gene Levant'tan sürekli köle satın alıyorlardı. II. Mehmed'in 1453'te köle ihracatını sıkı denetim altına alması, Müslümanların köle ticaretine konu olmasını yasaklaması Cenova'nın Karadeniz ticaretine ağır bir darbe vurmuştur.

Şu açıktır ki, Osmanlı İmparatorluğu'nda sadece devletin değil, ekonominin çeşitli kesimlerinin de temelinde kölelik vardı. Bu talep, İstanbul ve Bursa gibi büyük kent merkezlerinde çok canlı bir köle piyasası yarattığı gibi, esir ve cariyelerin belli başlı köle pazarlarında daima iyi para getirmesi sonucu, Osmanlı tarihinin ilk üç yüzyılı boyunca sınır boylarındaki akıncı

[1] *Mukâtaba* sözleşmesi denilen yöntem hakkında, bkz. *aynı eser*, ss. 27-28.

gruplarının çapul ve esir alma faaliyeti için de güçlü bir dürtü oluşturuyordu. Ancak onaltıncı yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlılar, tam da iç piyasalarında köle talebinin giderek arttığı bir sırada, batı sınırlarında artık sert bir direnişle karşılaşır oldular. Bu yüzden Osmanlılara köle temini, işi esas olarak Kırım Tatarlarının eline geçti ve bunlar Polonya'ya, Rusya'ya ya da Çerkezistan'a karşı yaygın köle akınlarına giriştiler. Öyle ki, köle ticareti, Kırım ekonomisinin temel direği haline geldi. Nitekim, başarısız her akın Kırım'da ekonomik bir bunalıma yol açıyordu. Rusya ve Polonya'ya karşı düzenlenen esirci akınları 1514-1654 arasında özellikle yoğundu. 1578 tarihli vergi geliri rakamlarına bakılırsa, sadece o yıl Kefe'ye 17.502 köle ithal edilmişti.[1] Bu dönemde ortalama nitelikte bir kölenin fiyatı 20 ile 40 düka altını arasında değişiyordu. Bu, yoksul bir yetişkinin iki-üç yıllık geçim harcamalarına denkti.[2] Rus kaynaklarından hareketle yapılan hesaplara göre, 1607-17 döneminde 100.000, 1632-45 döneminde de 26.840 esir alınmıştı.[3] Bir anlatıma göre de, Sahib Giray Han'ın 1539 seferi sadece Çerkezistan'dan 50.000 esir alınmasıyla sonuçlanmıştı.[4] 1500-1650 arasında sırf bu iki kaynaktan, yani Polonya-Moskof yurdu ile Çerkezistan'dan elde edilen köle nüfusunun yılda ortalama 10.000'in üzerinde olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Osmanlıların diğer büyük köle kaynağı ise Mısır'dı. Antalya limanına ait 1559 tarihli bir gümrük defterine bakılırsa, Mısır'dan Antalya'ya deniz yoluyla yapılan ithalâtın olanca çeşitliliği içinde erkek ve kadın zenci köleler en büyük yeri tutmaktaydı.[5] Pek çok gemi sırf köle taşıyordu. Örneğin köle taciri (*esirci*) Seydi Ali, Mısır'dan bir seferde onsekiz zenci köle getirmişti. Antalya üzerinden ithal edilen zenci köleler Anadolu kentlerine, özellikle de Konya ve Bursa'ya dağılıyordu. Beyaz köleler ise, Antalya'dan gemiyle Suriye ve Mısır'a sevkediliyordu ve sayıları çok daha azdı.

Bütün sanayi-öncesi toplumlar gibi, Osmanlı devleti de, her türlü girişimi insan gücüne dayandırıyor; bütün bu girişimler ise, sürekli ve düzenli bir köle akışını gerekli kılıyordu. Köle emeği, yalnız imparatorluk ordusu ve donanmasına değil, muazzam bayındırlık işlerine[6] ve taşımacılığa da insan gücü sağlamaktaydı. Ancak bu alanlarda dahi (seçkinlerin kalabalık kapıhalkları bir yana bırakılırsa) köle emeği zaman içinde çeşitli nedenlerle azalma gösterdi. Onyedinci yüzyıldan itibaren sultanın merkezî otoritesi

---

[1] *Aynı eser*, ss. 35-41.

[2] *Aynı eser*, s. 44.

[3] *Aynı eser*, s. 40.

[4] İnalcık (1979-80), s. 643.

[5] BBA, MD 102, H. 967/1559-60 tarihli.

[6] Bkz. Barkan (1972), I; bu, Osmanlı emek tarihi için temel bir kaynaktır.

zayıflarken, savaşlar da eskisi kadar başarılı olmamaya başladı. Aynı zamanda kaçak kölelerin izini sürmenin giderek zorlaşması, köle fiyatlarının fırlamasına yol açtı.[1]

BURSA - İSTANBUL - AKKERMAN - LVİV GÜZERGÂHI

Lviv ile Akkerman arasında Bogdan üzerinden geçen ticarî trafiğin varlığına ilişkin en eski veriler, ondördüncü yüzyıla aittir.[2] 1386'da Cenovalılar, Bogdan voyvodalığının aşağı kesimleriyle ticarî ilişki kurmanın yollarını arıyorlardı. (O sırada bu bölge, Dimitri adında bir Hıristiyan Tatar prensinin yönetimi altındaydı.[3]) Lviv tacirleri de, 1409'da burada ticarî imtiyazlar almışlar; Cenovalılar da iki yıl sonra Akkerman'da ilk ticaret merkezlerini açmışlardı. Karabiber, ipek ve ipekli kumaşlar gibi doğu emtiası ile Yunan şarapları, artık Pera'lı Cenovalılar tarafından Kırım üzerinden Akkerman'a ithal ediliyordu. Daha bu dönemde Polonyalıların, Almanların, Ermenilerin, Yahudilerin ve Tatarların yanısıra "Rus"lar da "Bogdan yolu" üzerinde oldukça faaldiler; ancak üstünlük, 1402'de tüm Rutenya'da ticaret imtiyazını elde etmiş olan Ermenilerdeydi ve bu egemen konumları onbeşinci yüzyıl boyunca sürüp gitti.[4] Akkirman-Lviv yolu üzerinde her kervan başı bir Ermeni idi.

Osmanlıların güney-kuzey ticaretini kontrol altına almaya çalışmaları, aşağı Tuna iskeleleri ile Akkirman'ın bu ticaretin başlıca mahreçleri olarak sivrildiği onbeşinci yüzyıl başlarına dayanır. Daha I. Mehmed döneminde Osmanlılar, 1420'de Kili ve Akkirman'ı ele geçirmeye kalkıştılar.[5] Bundan önce, 1417'de Tuna'nın sol yakasındaki Giurgiu'yu (Yergöğü) almak suretiyle kilit bir mevzie kavuşmuşlardı. Aynı dönemde Macarlar da, aşağı Tuna'nın ne kadar önemli olduğunu kavramışlardı ve burayı ele geçirmeye çalışıyorlardı. İlginçtir ki, Altın Ordu hanı Uluğ Muhammed 1428'de II. Murad'a, elele verip toprakları arasında kalan "Ulah kâfiri"ni birlikte ortadan kaldırmayı önermişti.[6] Daha sonraki dönemlerde, bu işbirliği politikasını Kırım hanları sürdürecektir.

Tuna ve Transilvanya üzerinden Karadeniz ile doğu-orta Avrupa arasındaki trafiğin kapısı durumundaki Kili, böylece onbeşinci yüzyıl boyunca Macaristan ile Osmanlılar arasındaki en önemli mücadele konularından biri haline geldi. Osmanlılar, Eflâk üzerindeki üst-

---

[1] İnalcık (1979b), ss. 43, 45, 52 not 67.

[2] Berindei (1986), s. 50; Panaitescu (1933), ss. 172-93.

[3] Papacostea (1981), s. 17.

[4] Berindei (1986), s. 51.

[5] Aynı eser, s. 53.

[6] Kurat (1940), s. 14.

egemenliklerini koruyabildikleri sürece, Kili'yi de denetim altında tutabiliyorlardı.

Osmanlıların Eflâk voyvodası II. Dan'a sefer açmış olmalarını fırsat bilen Bogdanlılar, 1428'de Kili'yi işgal etmekle Macaristan'ın Karadeniz'e çıkmasının önünü kesmiş oldular. Buna karşılık, 1448'de Janos (Yanoş) Hunyadi, Kili'yi kendi vasalı olan Eflâk voyvodasına iade etmesi için Bogdan'ı zorlayıp, bir Macar garnizonunu da kente yerleştirdiler, bunun üzerine Osmanlılar Kili'ye saldırılarını tazelediler. İlginçtir ki, bu harekâta bir Osmanlı filosu da katıldı. Giderek büyüyen bu ticarî ve malî çıkarlar nedeniyle, gerek Macaristan, Osmanlı devleti ve Polonya, gerekse yerel hükümdarlar ve Cenovalılar, karmaşık bir ilişkiler ağına taraf olmuş bulunuyorlardı.

Tampon devletler konumundaki Eflâk ve Bogdan, büyük güçlere karşı son derece dikkatli ve hesaplı bir politika gütmekteydiler. Cenova'nın ticaret tekeli yüzünden Bogdan voyvodaları, onbeşinci yüzyılın başlarından itibaren Cenovalılarla çatışmaya başlamışlardı. Onbeşinci yüzyılda Akkirman; Kefe ve (Azak) Azov ile birlikte Karadeniz'deki Cenova ticaret merkezlerinden biriydi. Voyvodalar Cenovalıların denizaşırı ticaret tekelini kırmak için Venediklilere ticarî imtiyazlar tanıdılar. Bunun üzerine Venedik Senatosu Karadeniz *muda*'sının (konvoyunun) Akkerman'a da uğramasına karar verdi. Ancak burada ticaret yapmanın kârlı olmadığı ortaya çıktı ve bu plân terkedildi.

Bu tarihlerde Bogdan voyvodası Ermenilere ve Ulahlara meylediyordu. Nihayet, 1455'te Voyvoda Petru, Osmanlıların Pera'yı işgal etmelerinden yararlanarak Dinyeper ağzındaki Cenova kalesi Lerici'yi ele geçirdi. Genel çizgileri itibariyle yerli tüccarı korumaya yönelik bu aktif politika, "Bogdan yolu"nun önem kazanmasından ve Karadeniz'de bölgesel ticaretin Cenova kolonileri aleyhine büyüyüp gelişmesinden büyük ölçüde sorumluydu.[1]

Lviv kentine ait hukukî belgeler, doğu emtiasını bu "Bogdan yolu"ndan kuzeye pompalayan başlıca antreponun Bursa olduğunu ortaya koymaktadır.[2] Pera ve Kefe'de oturan Cenovalı tüccar, Akkerman ve (Bogdan'ın başkenti) Suçeava tüccarı, hattâ bizzat Lvivli tüccar, doğu emtiasını doğrudan doğruya Bursa'dan temin ediyorlardı. Ermeniler ile Pera'daki Cenovalıların bu trafikte ağır basıyor gözükmelerine karşın, Ulahlar ile Lvivli tüccar da Pera'ya ve Bursa'ya kadar gelip alım yapabiliyordu. Örneğin, 1449'da Lviv'den Johannes Simicfal adında bir tacir, Bursa'ya uğrayıp 4000 düka altını değerinde karabiber satın almıştı. Aslında Simicfal, Bogdanlı başka bir taciri: kendisine Akkirman'da satılmak

---

[1] Berindei (1986), s. 59.

[2] *Aynı eser*, ss. 55-59.

üzere mal vermiş olan Suceava'dan Petru Manu'yu temsil ediyordu.[1] Anlaşılan yükte ağır, pahada hafif yerli ürünler Akkirman'da satılıp buradan gemiyle İstanbul'a veya Sakız'a sevkediliyor, sonra bu ticaretten elde edilen para, Bursa pazarından doğu emtiası alımında kullanılıyordu. Herhalde bu örnek, söz konusu ticaretin olağan örüntüsüne ışık tutmaktadır.

Öte yandan Bursalı ve Suriyeli Müslüman tüccar da Lviv'de faaliyet gösteriyordu. Belgelerde, Galata'dan Cenovalı Barnabas ile ilişki içindeLviv'de ticaret yapan "Damasco'lu [Dımışk, Şam] Bubekr" adında biriyle yoldaşı "Haczahmeth"e (Hacı Ahmed) rastlıyoruz. Dolayısıyla, Kral Ladislas'ın 6 Temmuz 1444 tarihli ticaret imtiyazında, Lviv'de toptan alışveriş yapmasına izin verilen tüccar arasında Müslümanları da (*Bessermeni, Saraceni, Pagani*) saymasına şaşmamak gerekir. Aynı belgede Müslümanların yanısıra Rum, Ermeni, Tatar, Yahudi ve İtalyanlardan da söz edilmekte; Bursa'dan karabiber, ipek ve ipekli kumaş satın alan tüccarın ön safında Pera'daki Cenovalıların yer aldığı, Pera'nın da Kefe, Lviv, Kili ve Akkirman'dan gelen tüccar açısından bu tür emtianın başlıca antreposu haline gelmiş olduğu anlaşılmaktadır. 1480'li yıllara ait Bursa kadı sicillerinde, Bursa'da iş yapan bir dizi "Frenk" (İtalyan) tacirinden söz edilmesi de bu durumu doğruluyor.[2] Tabii, doğu emtiasını çok daha ötelere, kuzey Karadeniz limanlarına nakleden Cenovalı tüccar da vardı; ama görünüşe bakılırsa daha onbeşinci yüzyıl ortaları kadar erken bir tarihte bile onlar "yerliler" karşısında geri çekilmekteydiler.[3] Bundan böyle, doğu emtiasını Pera'dan Akkirman'a ve Lviv'e, çoğunlukla Ermeniler ile Lvivli Almanlar taşıyacaktır.

Gerek Kırım'da, gerekse Eflâk, Bogdan ve Polonya'daki ticaret merkezlerinde yerleşen Ermenilerin herhalde bu dönemde çok önemli bir işlevi vardı. Doğu Anadolu'dan ve Kırım'dan göçüp geldiklerinden Türkçe konuşan bu Ermenilerin birçoğu Türk isimleri de taşıyor ve Osmanlı yönetimindeki bölgelerde rahat hareket edebiliyorlardı. Bursa, Galata ve Kefe'nin kadı sicillerinde onlara ticaret yaparken sık sık rastlıyoruz. Bogdan voyvodalarına tacir, danışman ve paralı asker olarak hizmet eden bu Ermeniler, onbeşinci yüzyılda "Bogdan yolu"nun tutunmasında kilit bir rol oynamışlardır.

Her halükârda bu durum, Karadeniz'deki İtalyan nüfuzunu tasfiyeye yönelen ve onbeşinci yüzyılın ikinci yarısında bölgeye Osmanlıların egemen

---

[1] *Aynı eser*, s. 58.

[2] İnalcık (1988b), 1, 37, 41, 61b, 74, 82, 91 sayılı belgeler; İnalcık (1981a), 73, 80, 97, 106, 123, 132, 140 sayılı belgeler.

[3] Kefe'de, 1386'ya gelindiğinde Cenovalılar, Karadeniz ticaretinde yerel trafiği artık yerli (Rum, Ermeni ve Tatar) kaptanlara bırakmak zorunda kalmışlar, ancak denizaşırı büyük ticaretin tekelini gene de kendi ellerinde tutmuşlardı; bkz. Balard (1978), II, s. 572.

olmasıyla birlikte iyiden iyiye hız kazanan bir siyasî gelişimin başlangıcıydı. Nitekim 1480-1500 dönemine ait Osmanlı gümrük defterleri[1], "yerli" tüccarın: Müslüman Türklerle birlikte, artık hepsi Osmanlı tebaasından olan Ermeni, Rum ve Yahudilerin mutlak üstünlüğünü yansıtmaktadır. Ancak iş, bölgenin uzak mesafe ticaretine geldiğinde, buğday, tuzlanmış balık, havyar, balmumu, deri ve post ve köle ihracatında Cenovalıların önde gitmeye devam ettikleri kaydedilmelidir.

1441-48 yıllarına ait Lviv belgelerinde[2] bu ticarette üç ayrı, mal kategorisinin varlığı saptanabilir. Bunlardan en hacimlisi, Bogdan-Kili-Akkerman yöresinin doğa ürünlerinden, yani buğday, balık, havyar, büyükbaş hayvanlar ve deri ve postlar ile balmumundan oluşuyordu. İkinci kategoriye "doğu emtiası", yani esas olarak karabiber, Bursa ipeklileri, Ege şarapları, pamuk, halı ve kilimler dahildi. Kuzeyde Bursa'nın pahalı brokarlıları, lüks dokumalar olarak prensler ve diğer seçkinlerce özellikle tutuluyordu. Bogdan'ın Polonya kralına ödediği haracın içinde bu kıymetli kumaşlar da yer almaktaydı.

Üçüncü mal kategorisi ise Flandr'ın, İngiltere'nin, Floransa'nın, Silezya'nın (Gorlitz/Gorlice) ve Polonya'nın iyi kalite yünlüleri ile, gene orta Avrupa ve güney Almanya'da imal edilen madeni eşyayı içermekteydi. Bunlar Osmanlıların yüksek değer biçtiği belli başlı ithal ürünleriydi.

Lviv'in Bursa'dan yaptığı ithalâtın esas olarak Ermenilerin elinden geçmesine karşılık, Batı kökenli malların (Osmanlılar yönünde) ihracı Lviv tüccarının denetimindeydi. İşlemler çoğunlukla kredili olarak gerçekleştiriliyor; takasa dayalı değişimlerden de söz edildiği oluyordu.

Osmanlı diyarları ile Eflak, Bogdan ve Polonya arasındaki ticarî ilişkilerin yoğunlaşması, Venedik ve Macar altın paralarının yanısıra Osmanlı sikkelerinin, yani gerek *akçe*'nin, gerekse "Türk altınları"nın da giderek artan ölçüde kullanılmasıyla elele gidiyordu. Bogdan'da --Venedik düka altınlarını taklit ettiklerinden olacak, *ducatin* veya *turchis* diye anılan-- Osmanlı altın paralarından ilk defa 1431 yılında söz edilmektedir.[3] Lviv'de de bu Osmanlı altınları hayli geniş bir dolaşım alanı buluyordu.

1455'te Bogdan voyvodası bir para reformu yapıp, Bogdan sikkesini Osmanlı *akçe*'sine göre ayarladı. Eflak voyvodası da 1452'de benzer bir reform yapıp Macar sistemini terketmişti.[4] Her iki olayda asıl amaç, Tuna beyliklerine ait paraların Osmanlı piyasalarında geçmesini sağlamaktı.

---

[1] İnalcık 1994, endeks : Rumlar, Ermeniler, Tatarlar.

[2] Berindei (1986), ss. 55-56.

[3] Beldiceanu-Steinherr ve Beldiceanu (1964), ss. 39-42; Berindei (1986), s. 62.

[4] Berindei (1986), s. 50.

Konstantinopolis'in ve Pera'nın düşmesinin ardından, güneyden gelen trafik bütünüyle Osmanlıların kontrolüne girmiş bulunuyordu.

Güney ile kuzey arasındaki ithalât ve ihracat, Kili ve Akkirman'dan geçen bu trafiğe mutlak surette bağımlı olduğundan, Bogdan'ın ekonomik varlığını korumak için voyvodanın sultanla iyi geçinmekten başka çaresi yoktu. Sultan da kendi açısından, bu trafiğin gerek Bursa için, gerekse yeni başkenti İstanbul'un ihtiyaç maddeleri ve refahı için taşıdığı önemi görmüş olmalıdır. Herhalde, Osmanlıların 1454'te Akkirman'a denizden saldırmaları üzerine, Petru Aron bir haraç anlaşması imzalamakta gecikmedi.[1] II. Mehmed'in 1456'da Akkirman tüccarına tanıdığı imtiyaz ise, Osmanlı-Polonya ticaretinin vazgeçilmez halkasını oluşturdu. Bu belgede:

> Onun [Petru'nun] topraklarından Akkerman tüccarı gemilerle gelip, Edirne, Bursa ve İstanbul'da alım satım yapmak suretiyle ticarî faaliyette bulunabilirler; [yemin ederim ki] benim adamlarım, beylerim, subaşılarım, sipahilerim veya başka her kimse, canlarına da, mallarına da zarar vermeyecektir, deniyordu.[2]

Büyük Stefan döneminde (1457-1504) Bogdan ile Osmanlılar ve Polonya arasındaki ilişkilerde görülen yönlenmeler, esas olarak malî ve ekonomik çıkar hesaplarına bağlanabilir. Stefan'ın gerek Osmanlı İmparatorluğu'yla, gerekse Polonya'yla ilgili dolaysız ekonomik çıkarları, 1460-70 döneminde her iki efendisiyle uzlaşıcı ilişkiler içinde olmasını zaruri kalıyordu. Bu politika, Osmanlı İmparatorluğu ile olan ticaretinin büyümesini sağladı.[3] 1460'ta Lviv tüccarına transit ticaretinde tam bir serbestlik tanıması ise, hem II. Mehmed'in Petru Aron'a tanımış olduğu ticaret özgürlüğünü, hem de 1460 tarihli Osmanlı-Polonya ticaret sözleşmesini bütünleyen bir adımdı. Stefan, bu trafikten gümrük olarak her yıl hatırı sayılır bir gelir sağlıyordu. Gerek Ulah gerekse Türk tacirler, kıymetli karabiber ve kumaş yükleri için sınırda araba başına "iki Türk altını" ödemek zorundaydılar.

1465'te Voyvoda Stefan, Kili'yi ele geçirmek ve Akkirman üzerindeki egemenliğiyle birleştirmek suretiyle, bir yandan orta ve doğu Avrupa ile Karadeniz arasında, öte yandan Osmanlı güneyi ile Polonya arasındaki trafiği tamamen kontrolüne almış oldu. Bogdan'ın, Macaristan'ın ve Osmanlı İmparatorluğu'nun taraf olduğu 1458-62 Eflak bunalımının, anlaşılan ekonomik bir temeli vardı. Eflak-Braşov güzergâhı (bkz aşağıda, ss. 350-

---

[1] *Aynı eser*, s. 62.

[2] Kraelitz (1921), belge no. 1, ss. 44-45.

[3] Berindei (1986), ss. 64-71; Papacostea (1981), ss. 28-39.

55) Bogdan güzergâhı ile rekabet içindeydi ve 1465'ten önce Eflak'a ait olan Kili limanı bu ticarette kilit bir rol oynamaktaydı.

Eflak tüccarı, Orta ve Doğu Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki uluslararası Tuna ticaretini neredeyse tekellerine almışlardı ve trafiği Lviv-Akkirman hattından kendi topraklarına kaydırmaya çalışıyorlardı. Vlad Drakul 1439 tarihli imtiyaz belgesinde, yalnız Eflâk'ta değil, "Türk toprakları"nda da serbest dolaşım sözü vermişti. Derken Eflak voyvodası Kazıklı Vlad Drakul (1448, 1456-62, 1466) ticarî gelirden daha büyük bir pay almaya heveslendi ve Eflak tüccarının çıkarlarının koruyucusu kesildi. Macarların desteğiyle, üstbeyi konumundaki sultana başkaldırdı ve 1458'de bir Osmanlı ordusunu yenilgiye uğrattı. Daha sonra 1461-62'de, sultanın Trabzon seferine çıktığı sırada, Tuna'nın sol yakasındaki Osmanlı köprübaşı Giurgiu'yu ele geçirdi ve nehir üzerindeki bir dizi Osmanlı iskelesini yakıp yağmaladı. Ancak Eflak'ın, Macaristan ile Osmanlı İmparatorluğu arasında 1394'ten itibaren ikili nâzik bir vasallıkta ifadesini bulmuş olan konumu, sonunda II. Mehmed'in 1462 seferiyle Osmanlılar lehine yeni bir çözüme kavuşmuş oldu.

1462 yazında II. Mehmed, Eflak-Macaristan ticaretinin başlıca limanı olan Braila'yı (İbrail) yakıp yıkarak ve bir Macar garnizonunca savunulan Kili'ye hem Osmanlı donanmasıyla, hem Bogdan birlikleriyle saldırarak öcünü aldı. Sultanın Eflak tahtına çıkardığı III. Radu da (1462-74) Osmanlıların sadık bir vasalı oldu. Böylece sultan, Macar sızması ve rekabetine karşı aşağı Tuna havzasındaki Osmanlı mevzilerini ve ticarî çıkarlarını pekiştirmiş oluyordu. Daha önce de kaydettiğimiz gibi, bundan üç yıl sonra bu sefer Bogdan voyvodası, Kili'yi alıp bu ticareti tamamen kendi kontrolüne geçirmeyi denedi. Anlaşılan Osmanlılar, Stefan'ın vasallıkta sadık gözükmesine ve Osmanlı tebaasının ticarî çıkarlarının zarar görmeyeceğine dair güvence vermesine bakarak, bu yeni durumu kabullenmeyi yeğlediler. Bir yandan, Bursa'dan Tuna üzerindeki Osmanlı iskelelerine uzanan ipek ve baharat karayolu üzerinde, diğer yandan, Macaristan'a giden Braşov-Nagyvarad yolunun ortasında bir aracılık rolü ve konumunda kalmak, Eflak açısından onun hem Osmanlılara, hem Macaristan'a çifte bağımlılığını zorunlu kılmıştı.

II. Mehmed'in güney-kuzey ticaretinin, Akkirman, doğuda Kefe, batıda ise Kili ve Tuna iskeleleri dahil bütün mahreçlerini tamamen kendi denetimine almak istemesi nedeniyle, Bogdan voyvodasının sultanla iyi ilişkileri, 1475'ten itibaren kötüleşti.[1] Kefe ile kuzey Karadeniz'deki diğer Cenova kolonileri aynı yıl fethedildi.

---

[1] Papacostea (1981), ss. 39-54.

Osmanlıların Kili ve Akkerman'ı da 1484'te fethetmelerinin ardından, bir yanda Osmanlılar diğer yanda Bogdan ve Polonya arasında açık savaş hali başladı. Bu arada Polonya vasallığına girmiş olan Bogdan beyi Stefan, önceleri Osmanlı baskısına direndi. Ancak sonunda, varlığının Osmanlılarla uzlaşmaya ve sultana tâbiyetini yenilemeye bağlı olduğunu anladı. Polonya, geçici barış antlaşmalarına karşın, gerek Bogdan'a, gerekse Dinyester'den Dinyeper'e kadar Karadeniz kıyı şeridine hâkim olma arzusunu hiç bir zaman yitirmemişti. Litvanya, onbeşinci yüzyıl başlarında Grandük Vitold'un geçici bir süre işgal etmiş olduğu bu bölge üzerinde hak iddialarını sürdürüyordu. Polonya kralı John Albert'in (1492-1501) Bogdan güzergâhı ile Kili ve Akkerman limanlarının kontrolünü ele geçirme plânı, Stefan'ı Osmanlılarla daha yakın işbirliğine itti. 1497'de John Albert, Bogdan'da ezici bir yenilgiye uğradı. Ertesi yıl Stefan'ın kuvvetleri, Silistre *sancakbeyi* Bali Bey'in kumanda ettiği akıncı birlikleriyle beraber, Polonya topraklarına karşı düzenlenen büyük bir akına katıldı.

Daha sonra I. Süleyman döneminde de, Osmanlıların Polonya ile barış ve dostluk koşullarından biri daima, aralarındaki yazışmalara yansıdığı kadarıyla, Akkerman ile Lviv arasındaki yollarda Osmanlı tüccarının güvenliğinin sağlanması olacaktır. Buna karşılık Polonya tarafı, Osmanlı İmparatorluğu'ndan gelen --çoğunlukla Rum ve Ermeni-- tüccarın normal güzergâhın dışına çıktığından, gümrük karakollarına uğramadığından ve ıssız bölgelerden geçip gittiğinden şikâyet ediyordu. Onaltıncı yüzyıl boyunca Bogdan yolu üzerinde güvenlikten sürekli kaygı duyulmaktaydı.

Aslında bu mücadele, sadece Akkirman-Lviv güzergâhı üzerinde değil, Dobruca ile Kırım Hanlığı arasında uzanan bozkır kuşağı dahil çok daha geniş bir bölge üzerinde dönüyordu. Bu kesimde Polonya'nın sınır bölgesi Kazakları ile Akkirman-Dobruca steplerinin Tatarları, bozkırın kontrolü uğruna amansız bir kapışma içine girmişlerdi. Bu yüzden, onaltıncı ve onyedinci yüzyıllarda Osmanlı ve Polonya devletleri arasında uzun bir dizi çatışma başgösterecektir.

KİLİ VE AKKERMAN

1484 yılına gelindiğinde, Osmanlılar kuzey Karadeniz'in en önemli üç limanını: Kefe, Kili ve Akkerman'ı artık tamamen kendi denetimleri altına almış bulunuyorlardı. Bu limanlar, Boğaziçi'nde hızla büyüyen başkentleri ile doğu Avrupa arasındaki ticaretin antrepoları olarak gelişip büyüyecektir. Kefe'nin doğu Avrupa açısından ne kadar öneml bir rol oynadığını daha önce görmüştük. Osmanlı döneminde Kili ve Akkirman limanlarından

yapılan ticaret içinse, 1495-1504 yıllarına ait Osmanlı gümrük defterleri, başlıca kaynaklarımız arasındadır.[1]

Bu kaynağa bakılırsa, büyük gemiler İstanbul'dan başlayıp sırasıyla Sinop, Kefe, Akkirman ve Kili'ye uğrayarak Karadeniz'i turluyor ve tekrar İstanbul'a dönüyordu. Bu dönemde kuzey Karadeniz'de Kefe, Akkirman ve Kili ile güney kıyılarındaki Trabzon, Sinop, Samsun ve İstanbul limanları arasındaki deniz trafiğinde çalışan gemi kaptanlarının çoğu (Trabzonlu Kosta, Trabzonlu Papas, Misivrili Yani Gelibolulu Ali, ya da Samsunlu Menteşe gibi isim ve lâkaplarının da tanıklık ettiği üzere) Rum ve Türktü, ve hepsi Osmanlı tâbiyetinde bulunuyordu. Gerçi Galata'da veya Sakız'da üslenmiş Cenova tüccarı da bu limanlara uğruyordu (örneğin herhalde Cenovalı bir tacir olan Lucian Frenk, 1496'da Kili'den 15 fıçı balık satın almıştı); ancak gemi kaptanları arasında hemen hemen hiç Cenovalıya rastlanmıyordu.

İstanbul'dan yelken açan gemiler Kili'ye kuru üzüm, incir, fındık, ceviz, pamuk, pirinç ve şarap gibi Ege ürünleri taşımaktaydı. Dönüşte ise, Kili'den fıçı ile morina ve mersin balığı salamurası yüklüyorlardı -- bunlar, yörenin gerek İstanbul'a, gerekse İtalya'ya ve Ege'deki İtalyan kolonilerine ihraç ettiği başlıca ürünlerdendi. Akkerman'da ise, çoğunlukla Türk büyükbaş hayvan tacir veya celepleri yerleşmişti. İstanbul'a deniz yoluyla düzenli olarak çok sayıda koyun ve sığır gönderiyorlardı. Sakız, 1566'da Osmanlılar tarafından işgal edilinceye kadar, Kefe, Kili ve Akkerman'dan bu Ceneviz adasına yapılan ihracatın büyük kısmını hayvan derileri oluşturuyordu. 16 Mart ile 12 Haziran 1496 tarihleri arasında Cenovalı tacirler yalnız Kili'den toplam değeri 85.000 *akçe* dolayında 3200'ün üzerinde inek derisi ihraç etmişlerdi. Bogdan'dan Akkerman ve Kili yoluyla büyük miktarlarda morina, tuz ve hayvanî yağı da ihraç ediliyordu. Ayrıca Kili, kuzeyde ele geçirilen köleler için de başlıca transit limanlarından biri haline gelmişti. Özü ve Akkirman kale muhafızları bu köle ticaretine iyiden iyiye girmiş bulunuyorlardı.

Ege'den Polonya'ya ve Moskof ülkelerine yapılan şarap ihracatının önemi, Kili limanı mülteziminin 1505 tarihli bir raporuna yansımıştır:

> Kili limanında yakalanıp ihraç edilen balıklar, genellikle Venedik'in kontrolündeki diyarlardan şarap getiren gemilere satılıyordu. Ancak getirdikleri bu şaraplar Kili'de satılmayıp, gümrük vergileri ödendikten sonra [transit geçiş yapıp] Polonya ve Moskova'ya doğru yollarına devam ediyordu. Şarap karşılığı bu ülkelerden alınan yerli ürünler ise, Kili'den geçerken tekrar

[1] İnalcık (1979a), ss. 91-92.

vergilendirilmekteydi. Böylece, Osmanlı hazinesi bu trafikten esaslı bir gelir sağlıyordu. Ancak halen [diyordu mültezim] şarap gemileri bu limana uğramadığından, gümrüklerden ve balık satışından her yıl sağlanagelen tahminen üç yüz bin *akçe*'lik bir gelir yitirilmiş bulunmaktadır.

Bu rapor, Osmanlıların onaltıncı yüzyılın son onyılına kadar Venedikli'lere Girit'ten Kili'ye şarap getirme izni vermiş olduğunu ortaya koyuyor. Ayrıca, Osmanlı diyarlarından da, gerek Tuna üzerindeki Vidin ve Silistre iskeleleri veya Varna ve Misivri gibi doğu Bulgaristan limanları, gerekse Trabzon üzerinden Kili'ye şarap geliyordu. Galata, Samsun ve Sinop'ta çok tutulan kaliteli Monemvasia şarabı Kili'de alınabilirdi. 1470'ten 1570'e kadarki dönemde, güney ile kuzey arasında Kili üzerinden yapılan ticaretin dokusunda belirgin bir değişiklik görülmedi. Bütün bu dönem boyunca kuzeydeki bozkır kuşağının temel ihraç ürünleri, buğday, et, balık, deri ve postlar, atlar ve köleler, buna karşılık Küçük Asya ve Ege'den ithal edilen mallar, kuru yemişler, şarap ve pamuklu dokumalar olarak kaldı.

Akkerman gümrük defterleri, limanın güney ile kuzey arasındaki uluslararası ticarette oynadığı merkezî rolün belgesel kanıtlarını bize sunuyor (Tablo I: 59). 1507-8 yılı kayıtlarına göre, Akkirman'da faaliyet gösteren tüccarın çoğunu Osmanlı tebaasından gayrimüslimler ile müslüman Türk ve Tatarlar oluşturmakla birlikte, Bogdanlı birçok tacir de bu limana uğruyordu. Akkirman ile Özü arasındaki canlı trafiğin görece küçük teknelerle yürütülmesine karşılık, İstanbul, Trabzon ve diğer Karadeniz limanlarıyla olan trafikte daha büyük gemiler kullanılıyordu. 8 Eylül 1507 ile 3 Şubat 1508 arasındaki beş ayın toplam gümrük geliri 23.785 *akçe*'yi; liman vergileri 6.803 *akçe*'yi; şarap için ödenen resimler ise, 3.050 *akçe*'yi buluyordu. Aylık vergi gelirlerinin gösterdiği gibi, Ekim'den itibaren trafik büyük ölçüde yavaşlamaktaydı. Nitekim Ocak'ta ödenen gümrük vergisi sadece 75 *akçe*'ydi.

ÇOBANLAR VE KAZAKLAR

Daha önce de gördüğümüz gibi, Altın Ordu ile Polonya-Litvanya devleti ittifakının tehdit altında bulundurduğu Kırım Hanlığı, Mengli Giray döneminde, Osmanlılarla tam bir işbirliği içine girerek Polonya topraklarına sürekli baskı uygulamaya başlamış; aynı zamanda Dinyeper ile Dinyester arasındaki bozkır kuşağı üzerindeki Kırım egemenliğini güçlendirmeye çalışmaktan geri durmamıştı.Öte yandan, İstanbul'a büyük çapta koyun ve sığır ihracatı ile bu faaliyetin vergilendirilmesine ilişkin sorunlar yüzünden, gerek Bogdan'daki, gerekse Akkirman ile Dinyeper ağzının kuzeyine düşen step kuşağındaki otlakların kullanımı, Osmanlı yönetimi ile Bogdan ve

Polonya arasında kritik bir sorun haline gelmişti. İstanbul'un koyun ve sığır talebinin artmasına paralel olarak, gitgide daha çok insan bu işe el atmaktaydı. Kili ve Akkirman tüccarının, Bogdan'da ve aşağı Dinyester ile aşağı Dinyeper arasındaki stepte sürülerini otlatacak arazi edinmesinin ardında, başkentten kaynaklanan bu talep yatıyordu. Koyun ve sığır yetiştiriciliği ve ticaretiyle uğraşanlar, Kili, Akkerman, Özü ve Dobruca'nın Türk ve Tatarlarıydı. 1539'da Polonya kralına hitaben yazdığı bir mektupta Sultan Süleyman, "her yıl Kili ve Akkerman'dan gelen koyun sürülerinin Dinyester nehrini geçip Polonya topraklarına girdiğini; onlarla birlikte, güya bu sürülerin sahibi olan Tatarlar ile Dobruca, Akkerman ve Kili'den maceracıların Polonya topraklarına girip tebaasına zulmettiğini" kabul ediyordu.[1] 1538 Osmanlı seferini izleyen dönemde Osmanlıların güney Bogdan'ı (Bucak) kontrol altına alıp Akkerman'ı *sancak*'ı olarak örgütlemeleri, Eflak ve Bogdan ile Akkerman bozkırını çok daha yakından denetleyecekleri yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Aynı zamanda Osmanlılar bu bölge kaynaklarının daha sistematik bir şekilde değerlendirilmesini örgütlemeye koyuldular. Böylece, 1538-41 arası, her iki voyvodalığa bir dizi askerî, siyasî ve iktisadî yükümlülüğün dayatılmasıyla belirlendi. 1544'te gene her iki memleketin her yıl İstanbul'a 100.000'er koyun temin etmesi şart koşuldu. Sürüler ya sahipleri veya başkalarınca sürülüp getirilecek ve Akkirman kadı'sının başkanlığındaki bir komisyonca saptanıp dönem dönem gözden geçirilen fiyatlar üzerinden satılacaktı. Babıâli bunu sürü sahipleri için kârlı bir alışveriş gibi görüyordu; öte yandan et sıkıntısının kronikleştiği İstanbul'a tam tamına belirtilen sayıda hayvanın, hem de zamanında ulaştırılması voyvodaların sorumluluğu idi.

---

[1] Lemercier-Quelquejay ve diğerleri (1986) içinde : Veinstein, s. 134.

Tablo I: 59
1484 yönetmeliğine göre Akkerman'daki gümrük vergileri ve diğer resimler[1]

	Akkirman halkı, *ad valorem* yüzde (Osmanlı *akçe*'si)	Akkirman'ın dışından kişiler, *ad valorem* (Osmanlı *akçe*'si)
Kumaş "Rus"tan Karadeniz'e ya da aksi yönde	yüzde 2 gümrük vergisi	alıcı ve satıcı birlikte yüzde 5,5 her 300 *akçe*'lik mal değeri başına 10 *akçe;* "Rus"tan deniz yönünde veya aksi yönde transit geçiş halinde olan "Rus" veya sair tüccar, mallarını Akkirman'da boşaltmayıp sadece yüzde 3.33 oranındaki transit geçiş vergisini öderler. Ancak yüklerini boşalttıkları takdirde, normal gümrük vergisini ödemek zorundadırlar.)
Limandan gemiyle ayrılan hububat	Her *keylçe* başına 1 pazar *bac*'ı	
Kalenin ister içinden, ister dışından satılan koyunlar	Satıcıdan her iki koyun başına 1 *akçe*; alıcıdan her dört koyun başına 1 *akçe*	
Dışarıdan kişilerce satılan sığırlar	5 *akçe*	Alıcı ile satıcı arasında eşit olarak paylaşılır
Yerel halk arasında alınıp satılan sığırlar	2 *akçe*	Alıcı ile satıcı arasında eşit olarak paylaşılır
Atlar	12 *akçe*	Alıcı ile satıcı arasında eşit olarak paylaşılır
Çarşıda satılan "Rus"tan gelme (ucuz) kumaş	Her 100 *zira* başına 7,5 *akçe*	5 *akçe*'sini satıcı, 2,5 *akçe*'sini alıcı öder
Kısraklar	6 *akçe*	Alıcı ile satıcı arasında eşit olarak paylaşılır
Burada sözü edilmeyen bütün diğer mallar fetihten önceki gibi vergilendirilirdi		

Kaynak: Topkapı Kütüphanesi, MS (elyazması) no. 1935, 123a-124a ve 1936, 131a-134a, metnin tıpkıbasımı, MS Bibliothèque Nationale, Paris; N. Beldiceanu (1973), ss. 410-12, 417-18.

[1] Beldiceanu (1973), s. 174 not 1'e göre burada "Rus" Kızıl Rusya ("la Russie Rouge"), "Rus" tüccarı ise "Lemberg [Lviv] tüccarı" anlamındadır. Beldiceanu'nun ss. 173-76'da yer alan çevirisi, okuma veya yorum yanlışlarından kaynaklanan çeşitli hatâlar içeriyor. Örneğin *keylçe* yerine *kepçe*, bu nüshaya özgü bir yazım hatâsı olsa gerektir; bir Akkerman *keylçe*'si 84,5 kilogramdı. "Mallarını Akkerman'da boşaltıp" ibaresinin (s. 147) doğrusu, başka yerlerde "mallarını Akkerman'da boşaltmayıp" biçiminde yer alıyor (s. 411); ayrıca bkz Topkapı MS (elyazması) Revan no. 1935, 123b ve no. 1936, 133a. *Bez*, genellikle pamuk, keten veya kenevirden ucuz bir tür dokumaydı; oysa pahalı ipekli ve yünlü dokumalar *kumaş*, (çoğulu *akmişe*) olarak anılıyordu.

Eflak voyvodasının itirazı üzerine bu miktar bir sonraki yıl 50.000'e indirilmişti. Bu, onbeşinci yüzyıldan beri süregelen bir faaliyet çerçevesinde özel kişilerin gelip Osmanlı Kili'si ve Akkerman'ından aldıkları hayvanlara ek bir kotaydı. Darlık zamanlarında veya ordu ve donanmanın ikmal ihtiyaçları söz konusu olduğunda da Babıâli, voyvodalara koyun, sığır, tahıl, un, bal ve hayvanî yağı temin etmelerini emredebiliyordu. Herhalde voyvodalardan bu gibi taleplerde bulunulması, Osmanlıların olağanüstü vergiler (*avârız*) genel sistemi içinde açıklanabilir.

Onaltıncı yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Nogay Tatarlarına, Akkerman Kazaklarına ve Dobruca Tatarlarına ait gitgide daha çok sayıda sürünün sınırı geçip Dinyeper nehri boylarında otluyor olmasına paralel olarak, Kazakların koyun, sığır ve hattâ çoban çalıp götürmek amacıyla Dinyester nehrinin batı yakasındaki Osmanlı topraklarına yaptığı akınlar da günlük olaylar haline gelmişti. 1564'te Polonya ve Osmanlı yönetimleri, çatışmalardan kaçınılması konusunda geçici bir anlaşmaya vardılar.[1] Tatarlar Kırım hanına bağlı olduğundan, aynı yıl sultan hana, Tatarları ikna yoluyla sınır bölgesinden uzaklaştırmasını emreden bir *ferman* yolladı. Öte yandan, Akkerman yöresindeki çobanlar da kontrol altına alınacak; sınır bölgesindeki koyun ve sığır sayıları kaydedilerek otlak resminin tahsil edilmesi mümkün kılınacaktı. Ancak, bu önlemlerin hiçbiri bölgedeki gerilimi azaltmaya yetmedi. Temel sorun, Ukrayna bozkırının verimli topraklarının Tatar sürülerinin otlatılmasına ve dolayısıyla Osmanlı başkentinin beslenmesine mi yarayacağı, yoksa Slav ve Boğdan köylülerinin yerleşimine mi açılacağıydı.

BURSA - BRAŞOV GÜZERGÂHI

Wilhelm Heyd'in Levant (Yakın Doğu) ticaretine ilişkin çalışmasının yayınlanması[2], birçok tarihçiyi, Osmanlıların Konstantinopolis'i almasının, Levant ile orta Avrupa arasında ya Karadeniz, ya da Tuna ve Eflâk üzerinden sürdürülen doğu emtiası trafiğine ölümcül bir darbe indirdiğine inandırmıştı. Daha yakın zamanlarda bu teoriyi benimseyenler arasında, R. Lopez ile M. Malowist de yer alıyor.[3] Oysa, 1400-1520 dönemi boyunca, siyasî rekabete ve sık sık başgösteren boyölçüşmelere karşın, Osmanlıların orta Avrupa ve güney Almanya ile ticaret ilişkilerini oldukça canlı bir şekilde sürdürmüş olduğunu göstermek, hiç de zor değildir.[4] Gerçekten de, Osmanlıların Tuna

1 BBA, *Mühimme Defteri* : V, s. 28.

2 Heyd (1936); bu eserin ilk basımı *Geschichte des Levanthandels* başlığıyla Leipzig'te 1879'da yayınlanmıştı.

3 Pach (1968), ss. 57-58; Pach (1975), s. 454.

4 Manolescu (1965), ss. 151-52.

üzerindeki --esas olarak Braila (İbrail), Silistre ve Rusçuk ile birlikte, Niğbolu, Vidin ve Semendire gibi-- ileri karakolları, Tuna ötesinde gene Osmanlıların vasalı konumundaki Eflâk beyliği aracılığıyla, Avrupa'nın yünlü kumaş ve metallerinin Osmanlı ipeklileri, pamuklu dokumaları ve baharatıyla değişimini içeren hayli canlı bir ticaret gelişmiş bulunuyordu. Bu ticaret yolunun başlıca transit merkezi, Eflâk-Transilvanya sınırındaki Braşov'du. Bu güzergâh, Levant ticaretinde Venedik'ten orta Avrupa'ya bağlanan trafikle pekâlâ rekabet edebiliyordu (bkz Tablo I: 60). Bu yeni ticaret yolunun ortaya çıkışı, ondördüncü yüzyılın son birkaç onyılında "doğu emtiası"nın --ipekli ve pamuklu dokumalar ile baharatın-- uluslararası antrepoları olarak Bursa ve Edirne'nin gösterdiği gelişmeye denk düşüyordu. Pera ve Kefe'deki Cenovalıların, artık "doğu emtiası"nı Trabzon'dan da, Tebriz'den de daha yakın ve güvenli olan Bursa pazarından temin etmeye başladıklarını görmüştük. Ondördüncü yüzyılda başlayan Osmanlı yayılması ise, bu malların, daha sonra Osmanlı tebaasından kişilerce Edirne'den kervanlara yüklenip doğrudan doğruya Tuna iskelelerine nakledilmesini mümkün kılmaktaydı.

Yakın zamanda bu konuya eğilen Macar tarihçi Z. Pach, Tuna yolunun gerçekten doğu emtiası için belli başlı kanallardan biri olup olmadığı, doğu emtiasının gerçekten Tuna'dan mı, yoksa Transilvanya'nın Sakson kent ve kasabalarından mı geçtiği, genel olarak Osmanlı fütuhatının bu ticaret yolunu nasıl etkilediği gibi bir dizi soruyu tekrar gündeme getirdi.[1] Onbeşinci yüzyıl kaynakları, esas olarak da Braşov tüccarına tanınan ticaret imtiyazları üzerinde yoğunlaşan Pach, bu kentin Karadeniz ve Tuna üzerinden gelen doğu emtiası için başlıca transit merkezi haline geldiğini kanıtladı. Bir ara, Karadeniz ticaretinin Tuna üzerindeki en önemli iskelesi olan Braila, daha sonra yerini Kili'ye kaptırmıştı. Ancak Bulgar çarı Stratsimir'in (1371-93) Vidin'de Braşovlu tacirlere tanıdığı bir ticaret imtiyazı, daha güneyde kalan bir karayolunun da varlığına işaret ediyordu. Sakson ve Ulah tüccarın uğradığı Tuna iskeleleri, Rucar, Drustor (Silistre), Giurgiu (Yergöğü) ve Nikopolis (Niğbolu)'ti.

Aslında, Macar kralları (Anjou hanedanından) Louis (1342-82) ve (Lüksemburg hanedanından) Sigismond (1387-1437), ipek ve ipekli kumaşlar, *bogası* denilen ince bir tür pamuklu dokuma ve baharat gibi "doğu emtiası"nı bu Tuna-Karadeniz güzergâhı kanalıyla doğrudan doğruya Pera'dan (ve daha ucuza) temin etmek konusunda zaten Cenovalıların işbirliğini sağlamış bulunuyorlardı. Macarlar bu sayede, Dalmaçya üzerinde rekabet içinde oldukları Venediklileri kendi bölgelerindeki Levant ticaretinin kârından yoksun bırakabilmişlerdi. Dolayısıyla, 1366-1428 döneminde aşağı

---

[1] Pach (1976) ve (1980); krş Manolescu (1960), s. 451.

Tuna havzasının (Eflâk ile kuzey Bulgaristan'ın) kontrolü etrafında Macarlar ile Osmanlılar arasında başgösteren uzun mücadelenin, aşikâr olarak önemli bir ticarî ve iktisadî boyutu vardı.

Tablo I: 60

Braşov kenti dış ticaretinin gelişimi, 1484-1600

(gümrükten geçen malların florin olarak değeri)

Yıl	Toplam	İhraç edilen ve transit geçen mallar	Eflâk ve Bogdan'dan doğa ürünleri ithalâtı	Transit geçen doğu emtiası
1484-85	65.000	—	—	—
1501	80.000	—	—	—
1502	85.000	—	—	—
1503	167.000	60.000	22.000	85.000
1504	140.000	—	—	—
1505	95.000	—	—	—
1507-8	70.000	—	—	—
1515	100.000	—	—	
1516	75.000	—	—	—
1517	60.000	—	—	—
1529-30	33.000	10.000	15.000	8.000
1532-38	100.000	—	—	—
1542	80.000	23.000	16.000	41.000
1543	82.000	26.000	22.000	31.000
1545	65.000	19.000	29.000	17.000
1546 (eksik)	74.000	24.000	32.000	18.000
1547	67.000	21.000	26.000	20.000
1548 (eksik)	56.000	2.300	30.000	23.700
1549	76.000	22.000	31.000	23.000
1550	70.000	19.000	31.000	20.000
1551 (eksik)	48.000	15.000	33.000	—
1552-53	80.000	—	—	—
1554	82.000	23.000	27.000	32.000
1555-96	80.000	—	—	—
1600	60.000	—	—	—

Kaynak: Manolescu (1960), s. 219.

Onbeşinci yüzyılın başlarında kuzeyden güneye transit mallar arasına, güney Almanya ve Silezya kökenli iyi kalite Batı yünlüleri ile demir araç-gereç, özellikle de Styria yapımı bıçaklar dahildi. Daha 1412 tarihli Transilvanya ticaret imtiyaz beratında, Müslümanlarca (*Saracenos*) getirildiği belirtilen mallar arasında, karabiber ve sair baharatla birlikte, "bombasio" (*bogası*), safran, pamuk ve sof yer almaktaydı. *Bogası* ve safran,

Anadolu'nun tipik ihraç ürünlerindendi. İlginç bir husus, Türk halıları ithalâtının Braşov'da kazandığı değerdi: anlaşılan bu tüccar kentinin zengin burjuvaları Doğu sanatının bu nadide ürünlerine büyük yatırım yapıyor, daha sonra da bunları kentin katedraline bağışlıyorlardı. Nitekim bugün, erken dönem Türk halılarının yeryüzünde en zengin koleksiyonlarından biri Braşov'da bulunmaktadır.[1]

Batı'dan Braşov'a (örneğin 1503'te toplam 613.045 *akçe* değerinde) ithal edilip buradan Eflâk üzerinden tekrar Osmanlı diyarlarına ihraç edilen kaliteli yünlüler arasında Felemenk'in (Bruges, Maastricht, Mecheln), Almanya'nın (Aachen, Breslau, Freiberg, Köln, Nürnberg, Werden, Speyer, Zwickau, Linde, Lauenberg), İtalya'nın (Verona, Bergamo), Çek kentlerinin (Jihlava, Kutna-Hora, Zhorolec), Polonya'nın (Lviv) ve Transilvanya'nın imalâtı yer almaktaydı.[2] Bu ithalâtın yüzde 43,9'u Eflâk'a, yüzde 7,7'si Bogdan'a, yüzde 48,4'ü de Transilvanya'ya gidiyordu. Osmanlı İmparatorluğu ile Avusturya arasında canalıcı bir ticaretin konusu haline gelen Graz ve Nürnberg yapımı Styria bıçakları, özellikle ilginç bir kalemdi. Daha Voyvoda Mircea'nın 1413 yılında Braşov tüccarına tanıdığı bir imtiyaz beratında bu ithalâta değinilmektedir.[3] 1502'te ise, Braşov gümrük defterine göre, toplam 1.457.820 *akça* değerinde 2.400.000 bıçak ithal ve sonra bunların büyük bölümü Osmanlı diyarlarına ihraç edilmişti.[4] Osmanlı tüccarınca, Ulahlardan satın alınıyor olmaları nedeniyle *Eflâk bıçağı* olarak ün kazanan bu bıçaklar ucuzdu ve imparatorluğun her yanında çok tutuluyordu. Örneğin, 1480'de Bursa ile Mısır arasında ticaret yapan Bursalı bir tacirin deposunda 11.400 bıçak vardı.[5] Braşov tüccarının Tuna'nın bu tarafına, Osmanlı topraklarına uzanan ticarî trafikte yer aldığı, gene 1413 kadar erken bir tarihte gözlenebiliyordu.[6]

1429'da Osmanlılarla yeniden barış yapıldığında, Eflâk voyvodası II. Dan (1420-31) Braşov tüccarına "tâ [Kara]denize kadar" uzanan alanda tekrar faaliyete geçebileceklerini bildirmişti. Eflâk voyvodası, biri Tuna'nın karşı kıyısına geçirilen mallardan ve diğeri de tüccarın dönüşte geri getirdiği mallardan olmak üzere, iki defa yüzde 3 gümrük vergisi alıyordu.

1431 yılında Eflâk voyvodasına tanınan imtiyazda, ticarî alışveriş için uğranacak limanlar Silistre, Giurgiu ve Niğbolu olarak belirtilmişti. Bu

---

[1] Bkz. Schmutzler (1933).

[2] Manolescu (1960) ve (1965).

[3] Berindei (1986), s. 54.

[4] Manolescu (1960), s. 55.

[5] İnalcık (1960b).

[6] Manolescu (1960), s. 209. 44 *okka*'lık Osmanlı *kental*'i, Braşov tüccarının kullandığı standart ölçü olmuştu.

listeye, söz konusu dönemde "doğu emtiası" için en önemli liman olan Braila da eklenmelidir. Öte yandan Osmanlı tüccarı, Eflâk'taki yerel pazar ve panayırlardan da eksik olmuyor, hattâ buralarda "neredeyse Ulah [tüccar] kadar büyük bir kalabalık" oluşturuyordu. 1476'da Eflâk voyvodası Braşov tüccarına "bir Türk tacirin beraberinde bol ve kaliteli malla" çıkageldiğini bildirmişti.[1] Ancak genellikle doğu emtiasının, Eflâk ve Bogdan tüccarının Braşov üzerinden getirttiği ithalât ile karşılıklı değişimi, asıl Tuna iskeleleri ve Karadeniz limanlarında gerçekleşiyordu. Braşov'un transit merkezi olarak oynadığı rolün yanısıra, kentte yünlü kumaş, elbise, araba şasisi, at koşum takımları, mobilya ve madenî eşya gibi bazı ihracat sanayileri de gelişme göstermekteydi. Braşov gümrüğüne gelen mallara, daha onbeşinci yüzyıl başlarında, Osmanlı *akçe*'si üzerinden değer biçiliyor olması, kentin güneydeki Osmanlı pazarına ekonomik bağımlılığının bir ifadesiydi. Daha büyük rakamlar içinse Macar florini esas alınıyor; (onaltıncı yüzyılın ilk yarısı boyunca bir florin hep 50 *akça* değerinde). Osmanlı *akça*'sının buradaki değişim değeri, iç piyasadakinden yüksekti.[2]

Doğu emtiası alıp satan Braşov tüccarı içinde Eflâklı tacirlerin giderek artan bir varlık göstermesi, herhalde Eflâk'ın Osmanlı sultanına bağımlılığının artıyor olmasına ve Osmanlı fütuhatının Karadeniz havzası üzerindeki etkisine bağlı olmalıdır.

1503 yılına gelindiğinde, Braşov gümrüğündeki doğu emtiası 'karabiber le diğer baharatın yanısıra' artık bakır, pamuk ve kuru üzüm gibi Anadolu ürünlerini de kapsıyordu. Eflâk'tak Tuna iskelelerinde faaliyet gösteren Osmanlı tüccarı, belgelerde "Sarracenos" olarak anılmaktaydı. Anlaşılan bunların çoğu, Tuna Bulgaristan'ının 1393'te Osmanlılarca ilhak edilmesinin ardından faaliyetlerini nehir boyuna yaymış ve dayandırmış olan Türk tüccardı. Ondördüncü yüzyıl sonlarında bu listelerde Müslüman tüccara hiç rastlanmazken, onbeşinci yüz yıl sonrasının Osmanlı gümrük defterlerinde, onlar beraberlerinde hep aynı mallarla Niğbolu, Braila (İbrail), Hirsova, Rusçuk, Silistre ve Vidin'de tekrar tekrar karşımıza çıkacaklardır.[3]

Sibiu'daki (Nagyszeben) ithalâtçı tüccarın belki hepsinin Ulah olmasına karşılık, Braşov'da baharat ithalâtının yüzde 80'ini Ulah (Eflâklı), Transilvanyalı ve Bogdanlı tüccar gerçekleştiriyordu. Bundan, Macaristan'a ithal edilen baharatın önce kervanlarla Bursa ve Edirne üzerinden batı Tuna iskelelerine ulaşmış ve buralarda Eflâklılarca satın alınmış olması gerektiği, Transilvanya ve Bogdan tüccarının ise muhtemelen sevkiyatı doğu Tuna

---

[1] Manolescu (1960), s. 209); Pach (1973), s. 452, bunlardan "Araplar" dye söz ediyor.

[2] Bir Macar florinin 1500 dolaylarında İstanbul'daki resmî değeri 58 *akça*'ydı : Manolescu (1960), s. 179.

[3] İnalcık (1993), s. 267; Cvetkova (1971), ss. 345-54.

iskelelerinde satın almak suretiyle onlara katıldığı sonucunu çıkartabiliriz. Ancak her halükârda bu ticarette Bogdan'ın payı hayli önemsiz kalıyordu.

Bursa-Macaristan Karabiber Yolu

Eflâk transit ticaretinin, orta Avrupa yünlülerinin doğu emtiasıyla, özellikle de baharatla değişimden büyük kâr sağladığı anlaşılıyor. Öyle görünüyor ki, Portekizlilerin Hindistan'a ulaşmalarının öncesinde olduğu kadar sonrasında da, Osmanlı İmparatorluğu oldukça bol baharat temin edebiliyor; dolayısıyla hem iç pazarın ihtiyacı karşılanıyor, hem de fazlası kuzey Karadeniz ile Tuna bölgelerine yeniden ihraç ediliyordu. Aslında, biri Venedik-Pozsony üzerinden, diğeri ise Bursa-Braşov üzerinden olmak üzere iki baharat yolu doğu-orta Avrupa'ya uzanıyordu.[1] 1457-58 malî yılında, Venedik-Pozsony üzerinden Macaristan'a ulaşan karabiber ithalâtı topu topu 166 *kental,* ya da 98 metrik *kental*, gümrükte takdir edilen değeri de 2.833 florin (ama bir başka değerlendirmeye göre 5.004 florin) kadardı. Oysa Doğu'dan, yani Osmanlı topraklarından her yıl yapılan ithalât bu miktarın hayli üzerindeydi ve 463 metrik *kental*'e ulaşıyordu (Braşov'da bir *kental* yaklaşık 56 kiloydu). Doğu'dan yapılan ithalât sonraki yıllarda da hep yükseldi ve Transilvanya ve Macaristan piyasalarının yerel ihtiyacının çok üzerinde seyretti. 1500 tarihli Sibiu gümrük defterine göre, Curtea del Argeş'ten iki Ulah tacir kente altı defa gelip gitmiş, toplam 105 *kental* kadar karabiber satın almış ve 4.120,5 florin ödemişti. Pach'ın hesaplarına göre, bu sıralarda her iki transit merkezinin iş hacminin toplamı, yıllık ithalât miktarı olarak 825 *kental* karabiberi, değer olarak da 36.000 altın florini buluyordu.[2] Gene Pach'ın eklediği gibi bu, 1457-58'de Venedik üzerinden Pozsony'ye yapılan ithalâtla karşılaştırıldığında muazzam bir miktardı. Ne var ki, Venedik üzerinden yapılan ithalât *kental* başına yalnız 30 florine gelmesine karşılık[3], Transilvanya kentlerine ulaşan ithalâtın her *kental*'i 43.6 florine mal oluyordu. Bunun nedeni, 1420'ler ile 1440'lar arasında karabiberin Venedik piyasasındaki toptan fiyatının yüzde 50 dolayında bir düşüş göstermiş ve yüzyılın sonuna kadar *cargo* (120 kg) başına 40-50 düka altını gibi, onbeşinci yüzyılın ilk yirmi yılının çok altındaki bir düzeyde seyretmiş olmasıydı[4] (bkz Tablo I: 61). Doğu'dan Transilvanya'ya ithal edilen karabiber fazlası, buradan da tekrar Nagyvarad panayırına ihraç edilmekteydi. Değerli doğu emtiası yüklü arabalar orada da el değiştirdikten sonra Macaristan'ın daha batısındaki kentlere doğru yollarına devam ederdi;

---

[1] Pach (1973), ss. 454-55; Pach (1980), ss. 5-35.

[2] Pach (1973), s. 455.

[3] Hattâ, 1438'de fiyat *kental* başına 17 florine kadar düşmüştü.

[4] Lane (1973), s. 288.

bu uzak mesafe ticareti Kassa (Kaschau) ve Braşov'dan Saksonyalı tüccarın tekelinde bulunmaktaydı.

Tablo I: 61
1500 dolaylarında karabiber fiyatları
(florin/düka altını olarak)

	1480-1500	1500-1505	1515-25
Mısır	19 (1496)	—	—
Bursa	19-24	—	—
Pera	—	27 (1501)	—
Edirne	—	18-19 (1502 resmî fiyatı)	—
Giurgiu	—	—	36 (1525)
Kili	—	40-48 (1504)	—
Akkerman	—	20-36 (1504)	36 (1515)
Braşov	—	40-55 (1503)	—
Nagyszeben	40-44 (1500)	—	—
Nagyvarad	—	45 (1502)	—
Venedik	19-23	—	—
Floransa	24	—	—
Pozsony	30 (1457-58)	—	—

Not: Fiyatlar arasında uyum sağlanmasında şu ölçüler kullanılmıştır: 1 Osmanlı *kantar*'ı = 56 kg; 1 Viyana ve Buda *kantar*'ı = 56-59 kg; 1 Mısır *kantar*'ı = 185 kg;
1 Venedik *cargo*'su = 120 kg; 1 Macar florini = 50 *akçe*.
Kaynaklar: Lane (1973), ss. 288-89; İnalcık (1960b), ss. 131-40; Pach (1980), ss. 12-15.

Ayrıca, 1500'e gelindiğinde, Kassa tüccarının kumaş verip karşılığında Braşov tüccarının ithal ettiği şaraplardan da aldığı gözleniyordu. Kumaş alımı büyük yatırım gerektirmekteydi. Böyle bir örnekte işlem hacmi 8.709 florini bulmuştu.[1]

Baharat ithalâtının büyük kısmı karabiber, zencefil ve günlükten oluşuyor; karanfil çok arkadan geliyordu. Safran, tarçın ve küçük boy hindistan cevizleri gibi pahalı baharat, görece küçük miktarlarda ithal edilmekteydi.

Yukarıda da işaret edildiği gibi, ondördüncü yüzyıl sonlarından ya da belki daha erken bir tarihten itibaren Bursa, doğu emtiasının başlıca antreposu haline gelmişti ve Tuna iskelelerine baharat buradan ulaştırılıyordu. Çok iyi bilindiği gibi, 1500'lere gelindiğinde Bursa'da baharat ticareti artık en büyük işlerdendi ve bir tarafta Halep ve Şam'daki

[1] Pach (1980), s. 32 not 141.

Arap ithalâtçıların, diğer tarafta ise Türk ve Yahudi tüccarın kontrolünde bulunuyordu.[1]

Uluslararası baharat ticaretini yürütüp bu ticaretten kazanç sağlayanlar, esas olarak Orta Doğu uluslarıydı. 1400-1500 dönemindeki Osmanlı yayılmasının yarattığı değişiklik, Cenovalıların gerek bu ticareti, gerekse zenginliklerinin diğer büyük kaynağı olan köle ticaretini Osmanlı tebaasına kaptırmaları anlamına geliyordu. Bursa ve Edirne'deki fiyatlar Transilvanya gümrüğünde neredeyse iki katına çıkmaktaydı. Buna karşılık Venedik-Pozsony güzergâhında elde edilebilecek kâr, herhalde doğu güzergâhındakinden düşük olmalıydı. Ancak taşıma maliyetleri, farklı ölçülerin kullanılması, ticaret hacmi ve malların çıkış noktası gibi çok çeştli değişkenler nedeniyle, bütün bu gibi karşılaştırmaların kesinlikten yoksun olduğunu unutmamalıyız. Gene bu bağlamda, orta Avrupa devletlerinin imtiyazlı tüccar sistemi çerçevesinde doğu emtiasının ticaret tekelinin belirli bazı kentlere ve tacir gruplarına verilmiş olmasına karşılık, Osmanlıların daha liberal politikalar izlemesinin yarattığı fark da gözden uzak tutulmamalıdır.

Ondördüncü yüzyılın sonundan itibaren Braşov'da gerek ihraç edilen, gerekse transit geçen malların toplam değeri 1503 ve 1504 yıllarında doruğa ulaşmış; onaltıncı yüzyılın ilk yarısının tümünde ise, yılda 70.000-80.000 florin arasında oynayıp durmuştu (bkz. Tablo I: 60). Zamanla ihracatta başgösteren düşüş, Eflâk ve Bogdan'da ithal ikamesi sanayilerinin kaydettiği gelişmeden kaynaklanıyordu. Habsburglar ile Osmanlılar arasındaki savaşlar da orta Avrupa'dan Osmanlı İmparatorluğu'na doğru mal akışını bazen bütünüyle durdurmaktaydı. Örneğin, 1529 ve 1530 yıllarında piyasada görülen âni düşüşün nedeni, Osmanlıların vasalları Eflâk ve Bogdan'la birlikte Avusturya'ya düzenledikleri saldırılardı. 1503'teki doğu emtiası ithalâtı olağanüstü yüksekti ve değeri 85.000 altını buluyordu. Belki de bu yoğun trafiğin nedeni, Osmanlı-Venedik savaşıydı. Bu gibi savaş yıllarında orta Avrupa, doğu emtiası ikmalini Venedik üzerinden değil, Braşov üzerinden yapıyor, dolayısıyla Venedik ticaretinin olağan düzeyinde keskin düşüşler gözleniyordu. Buna karşılık, 1529-30 Osmanlı-Habsburg savaşı sırasında, Braşov'daki yıllık ticaret hacmi ortalama 33.000 florinde kalmıştır. Aynı dönemde Rumen voyvodalıklarına ve Osmanlı topraklarına Braşov'dan yapılan ihracat ile Avrupa'dan gelip transit geçen malların toplamı, yılda ortalama 10.000 florinden ibaretti. Ancak unutulmamalıdır ki, Braşov'dan Osmanlı kentlerine gerek doğrudan ihracatın, gerekse transit ticaretinin her zaman sınırlı olmasının bir nedeni, bu malların büyük bölümünün Osmanlı diyarlarına re-eksport edilmek üzere Eflâk ve Bogdan

---

[1] İnalcık (1960b), ss. 131-43.

tüccarınca satın alınıyor olmasıydı. Eflâk tüccarı, yerli Ulahların yanısıra Ermeni, Rum ve Yahudileri de kapsıyordu.[1] Osmanlı İmparatorluğu örneğinde de görüldüğü gibi, onaltıncı yüzyılın başları itibariyle iş başına ortalama yatırımı 1.450 florinden başlayan büyük tüccar, hemen tamamen doğu emtiası ve Batı mallarının toptancılığıyla uğraşmaktaydı. Müşterileri ise, küçük yatırım sahibi tüccar ve perakendeciler ile, iyi kalite Batı yünlülerine ve/ya da Bursa ipeklilerine düşkün hâkim sınıf mensuplarını ve zengin *burjuvaları* içeriyordu.

Onaltıncı yüzyılın ilk yarısında Braşov, gerek uluslararası bir kavşak, gerekse Rumen toprakları içinde başlıbaşına bir ticaret merkezi olarak taşımış olduğu önemi yitirmeye yüz tuttu. Bu ekonomik gerileme döneminde büyük bir tacirin herhangi bir girişime yatırdığı ortalama sermaye 1.450 florin dolayından 641 florine düşerken, lüks emtia ithalât ve ihracatında da paralel bir çöküş gözlendi.[2]

Onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında Rum, Yahudi, Ermeni ve Türklerden oluşan "Levant tüccarı" arasında ise, keskin bir rekabet hüküm sürüyordu. "Türklerin [yani: Osmanlı hükümetinin] desteği sayesinde bu Levant tüccarı doğu emtiası ticaretinde uzmanlaşıyor; her türlü lonca düzenlemesinden vareste oldukları için de, Braşov tüccarının transit geçiş ve depolama imtiyazlarını ihlâl edip, sonunda ticarî faaliyetlerini Transilvanya'nın tamamına yayıyorlardı." Gerek Braşov tüccarının, gerekse kent belediyelerinin ticaret tekellerini korumak için başvurdukları bütün önlemler ise başarısız kalmaktaydı. Onaltıncı yüzyılın sonuna gelindiğinde, Transilvanya tüccarının yanısıra Ulah, Ermeni, Türk, Rum, Arap, İtalyan ve Polonyalılar Braşov'da ticaret yapıyordu. Hattâ, Eflâk ve Bogdan voyvodaları, kendi tebaalarının Braşov'daki ticaret tekelini kırmalarına yardımcı oluyorlardı.[3]. 1364'ten itibaren her yıl yapılan Braşov panayırı da yabancı tüccara serbestçe alışveriş olanağı tanımaktaydı. 1554'te çoğu Eflak, Bogdan ve Transilvanya'dan olmak üzere bin dolayında tacir Braşov'a uğramıştı.

Onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı İmparatorluğu ile Polonya arasındaki ticaretin bu yüzyıllık örüntüsünde pek bir değişiklik olmadı. Polonya, güneyden ithal ettiği şarap, sığır, balık, tuz ve hayvan derilerini Hotin, Yaroslav, Lviv ve Krakau panayırlarına yönlendiriyor; buna karşılık, artık esas olarak İngiliz, ama kısmen de Hollanda, İtalya ve Ren havzası imalâtı olmak üzere yünlü kumaş ihraç ediyordu. Bu ihracatın bir bölümü, İtalyanların onaltıncı yüzyılda Sibiu'da kurduğu tekstil sanayiince

---

[1] Manolescu (1960), s. 220'deki Tablo 2'ye bkz.

[2] *Aynı eser*, ss. 217-18.

[3] *Aynı eser*, s. 210.

karşılanmaktaydı.[1] Böylece, Batı kaynaklı transit emtiasının yanısıra, Transilvanya'nın, Polonya'nın ve Macaristan'ın Habsburg yönetimindeki kesimleri ile aynı hanedana ait diğer toprakların yerli sanayileri de, sınaî ürünlerini Osmanlı piyasasına sunuyordu. Onaltıncı yüzyılın son ve onyedinci yüzyılın ilk birkaç onyılında Lviv-Bogdan-İstanbul güzergâhında artık Batı Avrupa tüccarına da rastlanmaktaydı (bkz aşağıda,).

Orta Avrupa ticareti, Osmanlıların elindeki toprakları çevreleyen Macaristan, Slovakya, Silezya ve Polonya gibi komşu bölgelerde hayli girift bir ticaret yolları şebekesinin gelişmesine yol açtı. "Karpatlar havzasının Türk egemenliğinde olduğu dönemde, Transilvanya'nın Silezya ve komşu Alman topraklarıyla ticaret ilişkileri, Avusturya ve yukarı Almanya ile ilişkilerinden daha güçlüydü."[2]

Onaltıncı yüzyıl boyunca Osmanlı yönetimi, Avusturya'daki Sırp tüccarını korumaya yönelik müdahalelerde bulundu.[3] 1606'da Zitvatorok'da (Zsitva-Török) yapılan antlaşma, Avusturya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında ilk defa ticaret özgürlüğünü resmen geçerli kılıyor ve tüccarın güvenliğini garanti altına alıyordu.[4] Bu ticaret özgürlüğünden, Kutsal Roma İmparatorluğu ile Habsburglar'a bağlı bütün diyarlar, yani Avusturya, Macaristan, Flandr ve İspanya tüccarı yararlanacaktı. Osmanlı topraklarına gelen tüccarın, imparatordan berat almış olması ve ithalâttan da, ihracattan da *ad valorem* yüzde 3 oranında gümrük ödemesi şarttı. Ayrıca, imparatorun temsilcisi veya konsolosuna da yüzde 2'lik bir bedel ödüyorlardı. Ancak bir kere gümrük vergisi ödendikten sonra, başka hiçbir yerde kendilerinden herhangi bir ek vergi alınmayacaktı. Tüccarın kendi aralarında çıkacak sorunlara, Avusturya yasaları çerçevesinde imparatorun temsilcisi veya konsolosu bakacaktı. 4000 *akçe*'yi aşan miktarların söz konusu olduğu dâvâlar ise, sultanın *divan*'ına getirilecekti. Buna karşılık, herhangi bir tacir öldüğünde, malvarlığının imparatorun temsilcisi veya konsolosunca emanete alınması ve Osmanlı tarafının buna herhangi bir müdahalede bulunmaması

---

[1] *Aynı eser*, ss. 212-14.

[2] Kellenbenz (1971), ss. 46-47.

[3] Stoianovich (1960), s. 238; Panova (1983).

[4] 1615 antlaşmasının (Muahedat, III, 75) ticaret özgürlüğüne ilşkin maddesinde şöyle deniyordu : "Gerek bizim topraklarımızın, gerekse karşı tarafın tüccarı, ticaret amacıyla serbestçe gelip gidebileceklerdir. Yetkili makam veya temsilcilerce ellerine verilmiş özel belgeleri hazır bulunduracak ve sınırda ibraz edeceklerdir. Mahallin Osmanlı komutanı veya temsilcisi bu belgeye kendi mührünü vuracak ama bunun için ayrı bir ücret alınmayacaktır. Tacirler herhangi bir yere gitmek istediklerinde, yanlarına refakatçi verilecek; bu refakatçiler onları tehlikeli yerlerden de geçirecek kadar güçlü olacaktır. Bir kere gerekli vergi ve resimlerini ödedikten sonra, kimse tüccara sorun çıkartmayacak, diledikleri yere gitmelerine engel olunmayacaktır." Gene de koşulların karmaşıklığı, canlı bir ticaretin yeşermesini önlüyordu.

öngörülüyordu. Böylece, 1606 antlaşması, Habsburg diyarlarının tüccarını, temel kapitülasyon ayrıcalıklarının kapsamına almaktaydı. Nitekim, 1617'de Sultan I. Ahmed bunu resmen tam bir kapitülasyona dönüştürecek; 1664 tarihli Vasvar barış antlaşmasının ardından imparator, 1666'da bu kapitülasyonların yenilenmesine büyük önem atfedecekti. Batı'nın tüccar ekonomilerine öykünen Avusturya hükümeti, artık Yakın Doğu ticaretinde daha aktif bir rol oynamaya hevesleniyor ve ilk Avusturya Levant kumpanyasını kurduruyordu.

1666 tarihli Habsburg kapitülasyonlarını izleyen yirmi yılda Osmanlılar elindeki güney diyarlarıyla ticaretin genişlemesi, Eperjes, Buda, Pozsony (Pressburg), Viyana, Prag, Breslau ve Leipzig gibi ticaret merkezlerinde Sırp, Ermeni ve Rum topluluklarının yerleşmesine yol açtı. Bu yerleşimler onsekizinci yüzyılda büyüyerek gerçek tüccar kolonilerine dönüştü.[1]

YENİ UC BOYU: MACARİSTAN

Sırbistan hâkimi Georg Branković (1427-59) döneminde Tuna üzerinde bir müstahkem mevki olarak kurulan Smederovo (Semendire), Sırp despotluğunun 1459'da ilhak edilmesinin ardından Osmanlıların kuzeyde en önemli askerî harekât ve ticaret merkezi haline gelmişti. Eski Sırp despotluğuna denk düşen Semendire *sancak*'ı, Macaristan'la yüzyüze bulunuyor ve 1521'de Belgrad alınıncaya kadar Semendire *sancakbeyi*'ne diğer Rumeli beyleri arasında özel bir yer tanınıyordu.

Olağan, düzenli gelirine ek olarak Semendire beyi, Macaristan ile Osmanlı ülkesi arasındaki emtia trafiğinden ve gidip gelen teknelerden kendi adına rüsumat toplardı. O sırada Transilvanya, Slovakya, Slavonya ve Hırvatistan ile Banat'ı kapsayan Macar krallığı, Osmanlı İmparatorluğu'na esas olarak yünlü kumaş, metaller, at ve sığır ihraç ediyordu. Esas giriş noktası da Semendire'ydi.

Burada alınan ticarî vergiler üç kategoriden ibaretti: gümrük vergileri, pazar *bac*'ları ve transit geçiş resimleri.[2] Macaristan'dan ithal edilen mallar üzerindeki gümrük vergisi *ad valorem* yüzde 8'i buluyor; yüzde 5'ini sancakbeyi alırken yüzde 3 hazineye gidiyordu.

1526'da Mohaç'ta kazandıkları ezici zaferin ardından Osmanlılar, Eflâk ve Boğdan'da da yapmış oldukları gibi, ilk başta Tuna ötesindeki Macar topraklarını, Janos (Yanoş) Zapolya (1526-41) yönetiminde bir vasal devlet olarak muhafaza etmek eğilimindeydiler. Ancak ortaya çıkan yeni koşullar --

---

[1] Stoianovich (1960), s. 234; Panova (1983).

[2] I. Süleyman *kanunnâme*'si olarak bilinen (ama aslında 1500 dolaylarında yasalaştırılan : bkz. İnalcık (1969c), ss. 117-20) genel *kanunnâme*'de, Semendire'de tahsil edilen gümrük vergileri ile pazar *bac*'larının oranları ayrı ayrı başlıklar altında yer almaktadır.

Kral Zapolya'nın halefinin reşit olmaması, buna karşılık Habsburglar'ın Macaristan üzerinde veraset iddiasında bulunmaları-- 1541-66 döneminde Osmanlıları, orta Macaristan ovalarını doğrudan kendi yönetimlerine geçirip bir sınır *beylerbeyilik*'i olarak örgütlemeye itti. Bu yeni *beylerbeyilik*, orta Macaristan ovalarının yanısıra, hem Drava ve Sava nehirlerinin arasında kalan Sirem'i (Szerem, eski Sirmium), hem de Tuna'nın sağ yakasındaki Semendire *sancak*'ını içine alıyordu.

Osmanlı yönetiminde Buda'nın konumu değişti; kudretli bir orta Avrupa krallığının başkentiyken, bir Orta Doğu imparatorluğunun sınır kenti haline geldi. 1526'dan itibaren Transilvanya da (Erdel) haraçgüzâr bir ülke olarak Osmanlı devletinin himayesi altına girdi. Ve anlaşılan bu çerçeve içinde, Osmanlı İmparatorluğu ile Orta Avrupa arasındaki ticarette aracı rolü oynamaya devam etti.[1]

Osmanlı egemenliği Macar toplumunun gelişimini köklü bir kesintiye uğrattı. Bunun nedeni, Osmanlıların Macar kraliyet yönetim ve hukuk sistemini feshedip Osmanlı kanunlarını yürürlüğe koymalarıydı.[2] Dolayısıyla, Macarlar doğrudan doğruya dinî hukuk alanına giren durumlar hariç, bütün hukukî sorunları için Osmanlı mahkemelerine başvurmak zorunda kaldılar. Öte yandan, Osmanlıların kapsamlı bir müstahkem mevkiler şebekesi kurup çok sayıda kalabalık garnizonlar bulundurmaları gerektiğinden, hükümet yerel gelirleri büyük ölçüde merkezî imparatorluk hazinesinden takviye etmek mecburiyetinde kaldı. Ancak, 1552 ile 1580 arasında, Macaristan'daki gelir tahsilâtında bazen dört katına varan çarpıcı artışlar da görülmüyor değildi. Bu paralar, hükümetin garnizonlara yerel gelir fazlalarından ödeme yapmasını mümkün kılıyordu.[3]

Uç bölgesi olarak Macar toprakları 150 yıl boyunca Osmanlı ve Habsburg imparatorlukları arasında neredeyse kesintisiz savaşlara tanık oldu ve sınır kesimindeki geniş topraklar (bir görüşe göre) bu yüzden tekrar otlak veya bataklığa dönüştü. Ganimet önemli bir geçim kaynağı haline geldi. Bu koşullar, Osmanlı ve Avusturya hükümetlerini küçük çapta akınların, barışı bozma gerekçesi sayılmaması konusunda görüş birliğine itti.

Sınır kalelerinde düzenli, maaşlı birliklerin yanısıra, sırf ganimetle geçinen kalabalık gönüllü grupları da vardı. Bu gönüllüler, işsiz güçsüz gençlerden, genellikle de topraksız köylülerden oluşuyor; akınlara katılarak geçimlerini kazanmaya çalışıyorlardı; ancak düzenli kale muhafızları

---

[1] Deményi (1968), ss. 761-77; Goldenberg (1963), ss. 255-88.

[2] Fekete (1949), s. 679.

[3] Fekete ve Káldy-Nagy (1962), s. 661.

kadrolarında kovulma veya ölüm nedeniyle boşluklar meydana geldiğinde, onların yerine maaşlı olarak atanmayı umuyorlardı.[1]

Anlaşıldığı kadarıyla, Müslüman Osmanlılar onaltıncı yüzyıl boyunca Macaristan'da yalnızca küçük topluluklar oluşturmuşlar, bunlar da çoğunlukla kentlere yerleşmişlerdi. Macaristan'da Osmanlılaşma ve Müslümanlaşma süreci asla batı Anadolu'daki, ya da doğu Balkanlar'daki kadar gelişip tamamlanmadı. Herhangi bir Macar kentinin ne ölçüde Osmanlı etkisine girdiği, oraya ne kadar askerî-idarî personel yerleştirildiğiyle belirleniyordu. Toplumsal hayat, ancak Buda, Peşt(e), Segedin (Szeged) ve İstolni-Belgrad gibi büyük yönetim merkezlerinde, Osmanlı kültüründen doğrudan etkilendi. Türk askerî ve idarî personelin kentlerin kalelerinde yerleşmesine karşılık, *varoş*'lar, yani hisar dışı mahalleler kendi özerk topluluk yaşantılarını sürdürdüler; hattâ Osmanlı öncesinin Macar belediye kurumlarını bile korudular.[2] Bununla birlikte, bir Macar *biro*'su, yani mahalle muhtarının yetki ve sorumlulukları, Osmanlı öncesindeki selef ve benzerlerininkinden çok farklıydı; hattâ içlerinden bazıları Osmanlılardan *timar* bile alabiliyordu.[3] Macaristan'daki Osmanlı askerlerinden çoğunun Boşnak kökenli olması, genellikle Osmanlı-Müslüman kültürünün Boşnak varyantının diğer bölgelere kıyasla daha belirgin olmasına yol açıyordu.

Taşrada İstolni-Belgrad ve Solnok gibi bazı merkezlerin gelişimi stratejik koşullardan yararlanırken, Tuna üzerinde Estergon, Vác ve Kuvin iskeleleri önem kazanmaktaydı. Geleneksel Macar panayırları eskiden olduğu gibi Buda'da yapılmaya devam ediyordu. Buda, Varadin, Kopan, Şimintorna, İstolni-Belgrad, Sombor, Sytila ve Varat, güçlü bir şekilde Osmanlılaşan kentlerdi; camilerin, medrese ve mekteplerin, yolcu ve yoksullar için imarethanelerin, erkekler ve kadınlar için ayrı ayrı hamamların, derviş tekke ve zaviyelerinin, mahalle çeşmelerinin, rical ve eşraf içinse kendi özel hamamlarıyla birlikte köşk ve konakların yayılması sonucu fiziksel çehreleri değişime uğruyordu. Birçok müstahkem kentin Hıristiyan-Macar nüfusu, güvenlik nedeniyle *varoş*'a aktarılmaktaydı. *Varoş*, dış surların koruduğu yoksul Müslüman semtlerini de kapsıyordu. Bazı müstahkem kentlerde Hıristiyan nüfus, savunma tahkimatını onarmalarına karşılık olağanüstü vergilerden muaf tutulurdu. Böyle bir politikanın, yerel Hıristiyan nüfusun sadakatini pekiştireceği de düşünülmüş olmalıdır.

Kırsal alanda her Macar köyünün başına, köy topluluğunu temsilen kendi aralarından seçtikleri bir *biro* getiriliyordu. Köyün vergilerini bu *biro* toplayıp Osmanlı makamlarına teslim ediyor; hükümet buyruklarının hayata

---

[1] İnalcık (1965f), ss. 1120-21; Evliya Çelebi (1896-1938), VII, s. 163.

[2] Fekete (1949), ss. 694-96.

[3] *Aynı eser*, s. 696.

geçirilmesi için gerekli düzenlemelerin yapılmasından da sorumlu oluyordu. *Timar* sahibi Müslüman *sipahi*'ler ise, ya (çoğunlukla) kale muhafızı olarak müstahkem kentlerde, ya da civar kasabaların birinde oturuyorlardı. Taşrada Osmanlının köylü yaşantısı üzerindeki etkisi, Osmanlı yönetiminin Macar soyluluğunun ayrıcalıklarını ilga edip *çift-hane*'ye ve *timar*'a dayalı kendi toprak ve vergi sistemini getirmesi sonucu, hayli derin olmuştu.

Diğer sınır bölgelerinde olduğu gibi, Macaristan'da da, askerî birlik mensupları, özellikle de kale garnizonlarında girişimciliğe yatkın olan yeniçeri ve *azeb*'ler ticaret alanında faaliyet gösteriyor, silâh arkadaşlarının yerel pazarlarda bulamadığı malların temininde uzmanlaşıyorlardı. Zamanla bunlardan bazıları lüks emtiaya büyük sermaye yatıran tüccar olup çıktılar. Paşalar dahil yüksek mevkilerdeki rical dahi gelir fazlalarını bölgelerarası ticarete yatırıyordu.[1] Ancak yasa koyucu, ticaretle uğraşan *askerî*'lerin, alım satım işlemlerinin gerektirdiği gümrük vergilerini ödemekten kaçınamıyacağı hükmünü getirmişti.

Askerî birliklerin talep ve ihtiyaçlarını karşılama çabası, özellikle dokuma, deri ve madenî eşya sanayilerinde yeni zanaatların doğup gelişmesine yol açtı. Nitekim, daha sonra Fransızlar, ülkelerine dâvet ettikleri Macar ustalardan, seçkin Türk dericilik ürünlerinin sırrını öğrenmeye çalışacaklardır.[2]

Zaman geçtikçe yönetenlerle yönetilenler arasındaki kültürel etkileşim, özellikle kentlerde daha belirgin hale geldi; İslâmiyete geçişler çoğaldı; Türk sanat ve zanaatları taklit edilir oldu. Bütün bunlar Macaristan ile Osmanlı Balkanlar'ı ve Anadolu'su arasındaki ekonomik ilişkilerin yakınlaşması ve yoğunlaşmasına yol açtı. Konuşması, giyim kuşamı ve hayat tarzıyla Osmanlı sınır boylarının *serhadlı* kültürü, taşıdığı güçlü Bosna çeşnisiyle birlikte, Macaristan'a aktarıldı ve aşılandı. Boşnak birlik ve yerleşimlerinin özellikle güçlü olduğu güney Macaristan kentlerinde Sırpça-Hırvatça egemen dil haline geldi.[3]

Bu *serhad beylerbeyiliği*'nde köle ticareti de serpilmekte gecikmedi. 1666'da düşman topraklarına düzenlenen bir akından sonra, elde edilen ganimetin ve esirlerin Osmanlı-Avusturya sınırındaki başlıca müstahkem mevki olan Kanije'ye getirilip satılışının, olağanüstü canlı bir anlatımını Evliya'da buluyoruz.[4] Akıncı grubu sevinç içindeki kente girdiğinde, esirler zindanlara atılır; savaşçılar ise tek tek kent halkının evlerinde ağırlanır. Sonra ertesi sabah bütün esirler ve ganimet eşyası büyük çarşıya götürülüp

---

[1] Fekete ve Káldy-Nagy (1962), s. 707.

[2] Fekete (1949), s. 701.

[3] Evliya Çelebi (1896-1938), VII, ss. 52, 79.

[4] *Aynı eser*, ss. 27, 37-39.

satışa çıkarılır. Esirlerin, giysilerinin, kılıçlarının ve bütün mallarının açık artırmayla satılması beş gün sürer. Esirler 200 ilâ 1000 altın paraya gider. Elli esirden 10'u, sultanın beşte bir hissesi (*pencik*) karşılığı paşaya teslim edilir. Herşey satılıp savıldıktan sonra, ganimet parası olarak elde 18.160 altın kalır. Bu paradan akıncıların zarar ve ziyanı ile iki kılavuzun ücreti ödenir; ayrıca yoksullara 40 *guruş* ve kalenin iki kapı muhafızına 10 *guruş* verilir; nihayet şehit düşenler için kesilen kurbanlar ile yaralıların bakım masrafları karşılanır. Sonunda, herkes Sultan III. Mehmed camiinde toplanır ve 1.490 akıncının (*gazi*'nin) payları dağıtılır. Evliya, iki sadık hizmetkârı için birer hisse, akıncıların yoklama ve pay dağıtım listelerini hazırlamakta kâtip olarak geçen hizmeti nedeniyle iki hisse olmak üzere, fazladan dört pay alır. Cami görevlileri de unutulmayıp beş altınla ödüllendirilir. Evliya, *Fetih* suresini okur ve tören, savaşçıların İslâmiyet, Hazreti Peygamber, Kerbela şehitleri, şehit akıncılar ve veliler adına yüksek sesle dua etmeleriyle sona erer.

Macaristan'da ticaret, sadece kırsal alanda kol gezen *haydut*'lar yüzünden değil, Habsburg topraklarında üslenen Macar çetelerinin bu tarafa yaptığı akınlar nedeniyle de, genellikle zor ve tehlikelerle doluydu. Ana yolların bile güvensiz, seyahat ve nakliyat maliyetlerinin yüksek olması ticareti köstekliyor; iç bölgelere kıyasla Macaristan'da takas herhalde daha yaygın biçimde uygulanıyordu.

Osk-Tolna-Cankurtaran üzerinden geçen ana askerî güzergâh, ticaret kervanlarınca da kullanılmaktaydı. Ancak, nehir ulaşımı daha güvenli sayılıyordu.

Tuna nehir yolu özellikle tahıl ve güneyden gelen diğer tarım ürünleri gibi hacimli malların taşınmasında kullanılıyordu. En büyük tekneler 1200-1400 *kile*, ya da 30-34 ton, daha küçükleri ise bunun yarısı kadar yük alabiliyordu. Kış aylarında ise, Tuna buz tuttuğundan bütün trafik durmaktaydı. Sokollu Mustafa Paşa'nın *beylerbeyi* olduğu dönemde, belki 1567'ye doğru, Buda ile Peşte arasında bir köprü inşa edilmişti.

Anlaşılan, güneyden yapılan ithalâtın büyük bölümü Macar kent ve kasabalarında oturan Osmanlı askerî birlikleri ve personelince tüketiliyordu. Görüldüğü kadarıyla, Macaristan'ın Osmanlıların elindeki kesiminin genel ticaret dokusu ile ithalât yapısını, bunların yaşam, giyim kuşam ve yeme içme alışkanlıkları belirliyordu.[1] Bu bağlamda Macaristan'a pirinç gibi bazı

---

[1] Fekete ve Káldy-Nagy (1962), ss. 722-26'ya göre, ithalât buğday, pirinç, zeytinyağı, ceviz, tuzlanmış balık, şarap, karabiber ve kahveden oluşuyordu. 1580'de 705 fıçı şarap ithal edilmişti. Karabiber ithalâtı 1573'te 707 *denk*'ten 1580'de 81'e keskin bir düşüş göstermişti. 1571'de Buda gümrüğüne ulaşan 63 tekneden 29'u Belgrad'dan, 28'i Semendire'den, 17'si Petervaradin'den, 14'ü de Esseg'den geliyordu. Kahve ithalâtından ilk defa 1579 tarihinde söz ediliyordu.

temel gıda maddeleri ile bir kısım üzüm türlerini sokanların da Osmanlılar olduğu önemle kaydedilmelidir. Pirinç ihtiyacı giderek arttığından, ama pirincin nakliyesi pahalı olduğundan, Osmanlılar çeltikçilikte uzmanlaşmış *reaya*'yı bölgeye getirmişler; sonuçta pirinç üretimi kırsal alanlarda yayılmıştı.

Tablo I: 62

Buda ve Peşte iskelelerindeki Toplam Tekstil İthalâtı

	1571	1573	1580
Yünlüler			
Çuha (yünlü kumaş)	35 *denk*	51 *denk*	32 *denk*'ten fazla
Keçe kumaş (*aba*)	12 *denk*	13 *denk*	31 (?) *denk*
Kebe (cübbeler)	89 *denk*'ten fazla	10 *denk*'ten fazla	2 *denk*'ten fazla
Aba (cübbeler)	24 *denk*	50 *denk*	—
Yanbolu *kebe*'si	25 *denk*'ten fazla	4 *denk*	—
Tirnovo *kebe*'si	3 (?)	—	—
Sof	—	—	1 *denk*
Halı, kilim	3 *denk*'ten fazla	900 parça	44 *deste*
Pamuklu ürünler			
Pamuk	43 *denk*	11 *denk*	3 *denk*
Kirbas (bez)	56 *denk*'ten fazla	22 *denk*'ten fazla	1 *denk*
Pamuk ipliği	23 *denk*	—	—
Bogası	17 *denk*	83 *denk*	32 *denk*'ten fazla
Müslin (*dülbend*)	—	15 (?)	—
Keten	45 *denk*	54 *denk*	59 *denk*'ten fazla
Bürümcük	—	—	4 *top*

Kaynak: Fekete ve Káldy-Nagy (1962); Barkan (1943).

Tekstil ürünleri, çoğunlukla Osmanlı Balkanlar'ı ile Anadolu'dan ithal ediliyordu. Yanbolu, Tirnovo ve Selânik'in yünlüleri, diğer kuzey eyaletlerinde olduğu gibi Macaristan'da da rağbette idi. Kale ve garnizonların Müslüman nüfusu arasında çok tutulduğu açıkça görülüyordu.

1545 yılına gelindiğinde, Osmanlı Macaristan'ı ile Viyana ve Habsburg yönetimindeki Macar toprakları arasında artık düzenli ticaret ilişkileri kurulmuş bulunuyordu. Bu uluslararası ticarete giren başlıca emtia, baharatı, Alman çeliğinden yapılma bıçakları ve özellikle Avrupa yünlülerini kapsamaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'ndan karabiber ithalâtı, 1571'de 409 ve 1573'te 707 *denk* gibi önemsiz ölçülerdeydi; kaldı ki, 1580'de bu düzeylerin de çok altına inilmiş bulunuyordu. Güneyden Macaristan'a oldukça büyük miktarlarda getirtilen pamuklu ürünler ise, yerel olarak tüketiliyor, dolayısıyla tekrar daha batıya ihraç edilmiyordu (Tablo I: 62).

Görülen o ki, ipekli ve pamuklu kumaşlar ile halı ve kilimler de dahil olmak üzere doğu emtiası ihracatı, Habsburg topraklarına yönelik Macar transit ticaretinde önemli bir yer tutmamaktaydı. Herhalde, Buda ve Peşte'ye yapılan ithalâtın büyük bölümü, Osmanlı askerî personeli ile küçük müslüman yerleşimlerinin ihtiyacını karşılıyordu.

Tablo I: 63
Estergon ve Buda'da Habsburg topraklarından yapılan tekstil ithalâtı ve vergilendirilmesi (*akçe* olarak)

Yünlü kumaş	İthalât 1571	İthalât 1573	İthalât 1580	Gümrük vergileri
Bir balya *iskarlat* (100 *çehle*)	—	—	—	200
Bir balya *iskarlat* (80 *çehle*)	—	—	—	100
Grane	—	—	—	*dhira'* başına 12
Dimi	—	—	—	*pastav* başına 25
Linç (Linz?), Desplum	—	—	—	*denk* başına 500
Portekiz	—	—	—	*denk* başına 250
Linç (Linz?) keteni	—	—	—	*koçi* başına 150
Londura	—	—	—	*pastav* başına 50
Braslavi (Breslau'dan)	1.309 *pastav*	713 *pastav*	2 *denk*	*denk* başına 150
Karziya	112 *pastav*	313 *pastav*	—	
Igler (Iglau'dan?)	915 *pastav*	128 *pastav*	—	
Norinbergi (Nürnberg)	217 *pastav*	25 *pastav*	—	
Kisniçe	609 *pastav*	10 *pastav*	165 (?)	
Asterhal *süveg* (Macarlara özgü bir tür başlık)	119.325 adet	78.000 adet	3.350 *fuçi*	Her 100 taneden 25

Not: 100 *çehle* = 50 *endaze* (*dhira'*) = 39 metre; 1 *denk* = yarım atyükü; 1 *pastav* = 1 balya.
Kaynak: Fekete ve Káldy-Nagy (1962); Barkan (1943).

Macaristan'ın Avusturya ile ticaretinin başlıca transit merkezi Vác'tı. İlkbaharda Vác'tan ya boş, ya da kaya tuzu yüklü olarak yola çıkan arabalar, Batı ürünleriyle --özellikle Breslau'nun, Nürnberg'in, Languedoc'un ve Batı'daki diğer dokumacılık merkezlerinin yünlü kumaşlarıyla-- geri dönerlerdi (bkz Tablo I: 63). Avusturya'ya yapılan ihracatın önemli kalemlerinden olan Transilvanya tuzu, Maroş ve Tisza nehirleri üzerinde teknelerle taşınıp Tibel'deki iskeleye getirilir ve orada depolanırdı.[1]

Avusturya'dan büyük çapta ithalât, yünlülerin yanısıra Macarların giydiği *astarhal* denen özel bir başlıktan, bir de buradan daha ötelere, Balkanlara ve Anadolu'ya sevkedilen bıçaklardan oluşuyordu. Defterlerde *Londra* veya

[1] Evliya Çelebi (1896-1938), VII, s. 362.

Londrina diye geçen kumaş, aslında Languedoc'ta imal edilen bir İngiliz yünlüsü taklidiydi. *Iskarlat* ve *karziya* (*karazsia*) gibi halkca rağbette kumaş türleri de Vác üzerinden ithal ediliyordu.

Hayvan yetiştiriciliği ve ihracatı, Osmanlılar gelmeden çok önce de Macar ekonomisi açısından önem taşıyordu.[1] Onaltıncı yüzyılda Macaristan'ın Batı ülkeleriyle ticaretinin yüzde 50-60 kadarı canlı hayvanlardan, yüzde 30 kadarı da tekstil ürünlerinden oluşmaktaydı.

Tablo I: 64

Buda ve Peşte iskelelerindeki toplam madenî eşya ithalatı ve vergilendirilmesi

	Yıl			
Madenî eşya	1571	1573	1580	
Bıçak	436.750 adet ve 36 *fuçi*	274.250 adet ve 113 *fuçi*	1.500 adet ve 159 *fuçi*	Gümrüğü her 000 adetten 25 *akçe*; eğer iyi kalite değilse 12 akçe
Kılıç	300 adet	6 *denk*		
At nalı	76 *denk*	146 *denk*	22 *denk*	

Kaynak: Fekete ve Káldy-Nagy (1962); Barkan (1943), s. 303.

Macaristan'ın Osmanlılar tarafından işgal edilmesi, bir iddiaya göre Almanya ve İtalya'ya büyükbaş hayvan ihracında keskin bir düşüşe yol açmak suretiyle bu ülkelerdeki et fiyatlarını büyük ölçüde artmasına ve genel olarak ekonomilerine zarar vermesine yol açmıştır.[2] Ancak, daha yakın zamanda yapılan bazı çalışmalar, bu varsayımın, kaynakların yanlış yorumlanmasından doğduğunu ortaya koymaktadır.[3] Aslında, sığır ihracatı eskiden olduğu gibi Osmanlı döneminde de Macaristan'ın başlıca gelir kaynakları arasında yer almaya devam ediyordu. Vác kentine ait Osmanlı gümrük defterlerine göre[4], Haziran 1560 ile Nisan 1562 arasında Avusturya'ya 100.000'in biraz üzerinde sığır ihraç edilmiş ve bundan Osmanlı hazinesi gümrük vergisi olarak 1.177.377 *akça*, ya da yaklaşık 20.000 altın gelir sağlamıştı. 1580'de Viyana'ya 75.000 öküz, 1584'te de İtalya piyasası için Zara'ya 9.000 baş sığır ihraç edilmişti. Her yıl Viyana ve Almanya'ya ihraç edilen öküz sayısı tahminen 80.000 kadardı. Yeri gelmişken belirtelim ki, ihraç edilen bu öküzler yalnız et tüketiminde değil, tarla sürmede de kullanılıyordu.

---

1 Vaas (1971), ss. 1-39.

2 Abel'den aktaran Slicher van Bath (1963), s. 204.

3 Káldy-Nagy (1970), ss. 243-45.

4 *Aynı yerde*.

Bir başka iddia da, vergi tahsildarlarının baskı ve zulmü yüzünden köylü nüfusun topraklarını terkettiği, sonra da bu arazinin otlağa dönüştürüldüğü şeklindedir.[1] Ancak bu mantık çizgisi de pekâlâ tersyüz edilebilir: aslında Avrupa'nın sığır ihracatına daha yüksek fiyat teklif etmesidir ki, hayvan yetiştiriciliğinin tarım aleyhine genişlemesine yol açmış olabilir. Osmanlı egemenliğinde çok sayıda köyün tamamen terkedildiği ve tarımsal ekonominin yıkıma uğradığı yolundaki genellemelerin yanıltıcı olduğunu artık biliyoruz. En azından, bazı yerlerde, köylerini ve tarlalarını terkeden köylüler gidip başka yörelere yerleşiyor ve yeni köyler kuruyorlardı. Aslında, zamanla köylerin terkedilmesi, Bizans ve Osmanlı imparatorluklarında da görüldüğü gibi, ortaçağ tarımı ve toprak sahipliği koşullarında genel bir olguydu.

Avusturya'dan yapılan ithalât arasında bıçaklar, bakır ve kalay önemli yer alıyordu. Özellikle, Osmanlı ülkesinde çok rağbette olan ucuz Avusturya bıçakları, yünlü kumaşların ve *süveg* denen başlıkların yanısıra, Batı'dan ithal edilen en önemli mallardandı (bkz Tablo I: 64). Sopron nâmındaki "büyük kent"te Evliya Çelebi, bıçak ve demirden benzeri âlet-edevat yapımıyla uğraşan çok sayıda (3.000 ?) dükkânla birlikte, Osmanlı piyasası için yünlü kumaş ve kağıt ürünleri de yapan birçok imalâtçıyla karşılaşmıştı.[2]

---

[1] *Aynı eser*, s. 247.

[2] Evliya Çelebi (1896-1938), VII, s. 11.

HİNDİSTAN TİCARETİ

1500'DEN ÖNCE BAHARAT TİCARET YOLLARINDAKİ KAYMALAR

Daha önce de gördüğümüz gibi, Asya'dan Akdeniz'e uzanıp, Çin, Hindistan ve İran'dan ipek ve baharat taşıyan kervanlarca kullanılan belli başlı ticaret yolları, *Pax Mongolica*'nın (Moğol Cihan Barışı'nın) hüküm sürdüğü 1260-1345 döneminde kuzeye, yani ya Tana (Azov; Osmanlı döneminde Azak), Soldajo ve Kefe gibi Karadeniz limanlarına, ya da Sultanîye veya Tebriz üzerinden Trabzon, Samsun, Ayas (Layas) Antalya ve Efes gibi Anadolu limanlarına kaymıştı. Bu değişiklik, Memlûk egemenliğine giren Arap Orta Doğu'su ile, İran'da üslenen ve Irak ile Körfez'i kontrol altına alıp, Hint baharatı, değerli taşlar, Bahreyn incileri, Çin porseleni, ipek, misk ve ravent ticareti üzerinde tekel kurmaya çalışan Moğollar arasında şiddetli bir mücadeleye yol açıyordu. Şimdi Tebriz, uluslararası ticaret yollarının kavşağı haline gelmiş ve Doğu ile Batı arasındaki en önemli uluslararası ticaret merkezi olarak Kahire ile Bağdat'ı gölgede bırakmıştı. Gerek Tebriz'e, gerekse yukarıda sözü edilen Anadolu limanlarına yerleşen Venedik ve Cenova tüccar toplulukları, Asya emtiası, özellikle ipek ve baharatla birlikte yerli ürünler üzerinden canlı bir ticaret yürütmekteydiler. Artık Batı tüccarı, Urgenc, Astrahan veya Saray üzerinden Tana'ya ulaşan Hint baharatını bu kentte balya balya alıp yüklüyor, karşılığında Avrupa yünlüleri satabiliyordu[1] (bkz Tablo I: 65).

Kaynaklarımız, ondördüncü yüzyılın ikinci yarısındaki durumu aydınlatmaya yeterli bilgi sunmuyor. Ancak 1338-43'te Latinlere karşı halk ayaklanmalarının patlak vermiş ve Tebriz, Almalik ve Altın Ordu'da Moğol hükümdarları düşmanca bir tavır içine girmiş bulunuyordu. Buna göre Lâtin tüccarının Mısır Memlûkları nezdindeki ticaret imtiyazlarını yenileyip, (Katalonyalılar 1341'de, Venedik ve Cenovalılar da 1345'te olmak üzere) Asya emtiası alınmak için tekrar İskenderiye ve Beyrut'a döndüklerini görüyoruz. Son zamanlarda Bautier[2], Tebriz-Trabzon bağlantısının kesilmesi üzerinde duruyor, böylece Anadolu'dan geçen Asya ticaretinin gerilemesi olayını başka biçimde açıklamaya çalışıyor. Ona göre, önce Osmanlı sultanı I. Bayezid Venediklileri Balkan yarımadasının kıyılarındaki müstahkem

---

[1] Bautier (1970), ss. 287-88.

[2] *Aynı eser*, ss. 295-301.

mevkilerinden söküp atmaya girişmiş, sonra da Timur Küçük Asya'yı istilâ ederek (örneğin 1402'de İzmir'i alması) Lâtinlere karşı düşmanca bir politika gütmüştür.

Gerçekte ise, bu dönemde Venedikliler ve Osmanlılar siyaset sahnesinde çatışmakla birlikte, Venedik'in bölgenin yerel ürünlerine, özellikle buğdayına duyduğu hayatî ihtiyaç nedeniyle bir yandan da aralarında düzenli ticaret ilişkilerini sürdürüyorlardı. Nitekim, Timur'un Anadolu'dan çekilmesinin ardından Venedik ticareti, 1403'te hem Venedik ile Bizans arasında, hem de Venedik ile Osmanlı sultanı arasında imzalanan elverişli bir antlaşmayla birlikte, hızlı bir toparlanma içine girmişti.[1]

Tablo I: 65
Ondördüncü yüzyıl ortalarında baharatın ve Avrupa yünlülerinin fiyatları

Yünlü kumaş türü	Balya başına kumaş-fiyatı (florin olarak)	Baharat türü	1 balya (yak. 91 kg) baharatın fiyatı (florin olarak)
Brüksel	400-500	Karabiber	75-85
Chalons veya Louviers	150-250	Girofle	170
Beauvais	110-160	Zencefil	35-45
Cadis de Perpignan	90	Tarçın kabuğu	40
Kaba Languedoc yünlüsü	50-60	Şeker (kutu başına)	30
		Safran	370
		Çivit	65
Ham ipek	300-400		

Kaynak: Heers (1955), ss. 157-209'dan özetleyen Bautier (1970), s. 300.

1404 tarihli Venedik konvoyu (*muda*'sı), bu sayede, Trabzon'dan yeniden, 20 ton karabiber, 20 ton çivit, 7 ton tarçın ve 4 ton zencefilin yanısıra 31 ton ham ipeği ve Körfez'den gelme incileri de içeren hayli zengin bir hamule yükleyebilmişti. Venedik rotası üzerinde bu *muda*, Beyrut ve İskenderiye'den Modon'a gelip depolarda bekleyen 42 ton karabiberi de devralmıştı.[2] Buna karşılık Cenova gemileri, Trabzon'dan çoğunlukla şap, balmumu, peynir ve deri gibi Anadolu ürünleri yüklüyor; aldıkları karabiber ise topu topu bir tonda kalıyordu. Gene de, Venediklilerin İskenderiye ve

1 Zachariadou (1983), s. 154.

2 Bautier (1970), s. 295.

Beyrut'tan yaptıkları muazzam baharat alımlarına kıyasla bu sırada Karadeniz limanlarından yapılan alımların hayli önemsiz kaldığını belirtmek gerekir. Tur-Kahire güzergâhı üzerinden İskenderiye'ye, ya da Cidde-Mekke-Şam güzergâhı üzerinden Beyrut'a ulaşıp, bu iki limanda Latinlerce satın alınan baharat, bütün bu dönem boyunca yılda ortalama 600-700 tonu buluyordu. Ve buralardaki baharat ticaretine, yılda 500 tonluk payıyla Venedik hâkimdi.[1] Başka bir deyişle, bu sırada Asya ticaretinin güney güzergâhı artık tamamen toparlanmışken, bu ticaretin Trabzon, Tana ve Kefe'de son bulan kuzey güzergâhları eski önemlerini kaybetmeye yüz tutmuştu.[2] Esasen, baharat ticaretinin tekrar güneye kaymasıydı ki, Osmanlı Bursa'sının gerek Hint-Arap malları, gerekse İran ipeği için yeni bir pazar olarak yükselişinin zeminini hazırlamıştı.

Daha önce de gösterdiğimiz gibi, onbeşinci yüzyılda, hattâ belki daha erken bir tarihte Bursa, hem İstanbul'a, hem de güney ve doğu Avrupa'nın büyük bölümüne sevkedilmekte olan İran ve Hindistan mallarının başlıca antreposu haline gelmişti. Baharat ticaretinin tarihçileri, Pera'da üslenen Latin tüccarın Bursa'daki bu yeni baharat piyasasından yararlanabildikleri gerçeğini tamamen gözardı etmiş bulunuyorlar.

Cidde'ye gelen Hint baharat kargoları, Mekke'de hac dönüş kervanlarına katılan tüccar tarafından Şam'a taşınıyordu. La Brocquière 3000 develik büyük Mekke kervanından bir grubun Halep, Konya, Akşehir ve Kütahya üzerinden yaklaşık elli gün süren bir yolculuktan sonra Bursa'ya varışına tanık olmuştu. La Brocquière Akşehir'de bir kervansarayda 25 Arap ile de karşılaşmıştı.[3]

Şam kervanının getirdiği baharat, Bursa'da Peralı Cenova tüccarına teslim ediliyordu.[4] 1470 gibi daha geç bir tarihte Pera'daki Floransa temsilcilerinden Benedetto Dei, ülkesi tüccarının Bursa'dan yeterli miktarda baharat temin edebildiği görüşündeydi.[5] Bursa'da karabiber, kök boyası ve safran ithalâtından sağlanan gümrük geliri, 1487'de 100.000 *akçe* (ya da 2.000 düka altını) kadardı. Daha sonra bu miktar, 135.000 *akçe*'ye çıkacaktır.[6]

Onbeşinci yüzyılda Hindistan mallarının Osmanlı Türkiye'sine ithalinde İskenderiye-Antalya deniz yolundan da yararlanılıyordu. 1472'de Venedikliler Antalya'yı yağmaladıklarında, bu Osmanlı limanında buldukları

---

1 *Aynı eser*, s. 297.

2 Ashtor (1983), ss. 64-199.

3 La Brocquière (1892), s. 76.

4 *Aynı eser*, ss. 80, 82, 86.

5 Babinger (1951).

6 İnalcık (1960b), s. 146

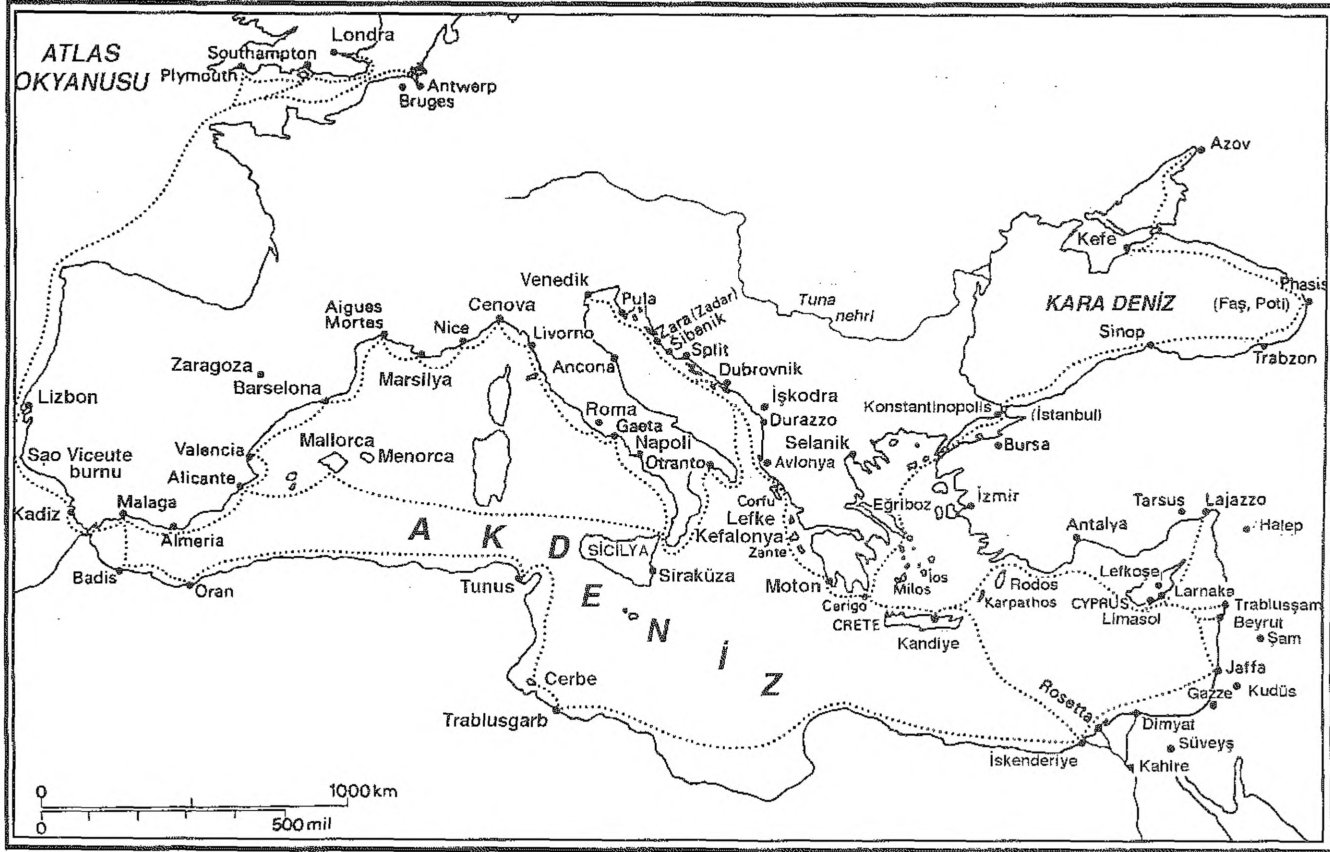
baharat miktarından çok etkilenmişlerdi.[1] O sırada bu güzergâh üzerinde Bursa tüccarı faaldi. Bunun çarpıcı örneği, Hayrettin ile azatlık kölesi Hacı Koçi adındaki iki tacirin ortaklığıdır. Bunlar, Mısır'a deniz yoluyla ağaç, kereste, demir, deri, kürk ve zift, kara yoluyla da Bursa dokumaları ve safran gibi değerli emtia ihracına 545.000 *akçe* ya da 11.000 düka altını gibi muazzam bir meblağ yatırmışlardı. Mısır'dan ise, Suriye sabunları ve baharat ithal ediyorlardı. 1477 tarihli Antalya gümrük *kanunnâme*'si de, başlıca ihraç mallarının tekstil, ham ipek, sof (moher), demirden âlet-edevat, ağaç ve kereste, başlıca ithal mallarının ise baharat, şeker ve çivit olduğunu doğruluyordu. Aynı limana ait 1560 tarihli ve ayrıntılı bir gümrük defterine bakılırsa, Antalya'ya o zamanlar baharat ve boya ithalâtı hâlâ sürüyor, ama asıl pirinç, keten ve şeker ithalâtının hacmi yanında artık önemsiz kalıyordu.[2] Suriye Trablusşam'ından Antalya'ya pamuk, sabun ve zeytinyağı ihracatı da hayli büyük miktarlardaydı. Ancak Antalya, Alaiye ve Finike'den ağaç ve kereste ihracı, Mısır trafiğindeki bütün diğer kalemler yanında ağır basıyordu. Kökü çok eskilere, Firavunlar dönemine giden bu ağaç ve kereste ihracatının temelinde, tamamen ormansız olan Arap ülkelerinin, Anadolu'daki Toros silsilesinin orman ürünlerine süregelen bağımlılığı yatmaktaydı.[3] Osmanlı devleti bu kârlı trafiği 1477 tarihi itibariyle yılda 3.000 düka altını getiren bir devlet tekeline dönüştürmüştü. Kereste ve odun kömürü üretimi, Maraş'tan Teke'ye kadar uzanan sıradağlardaki Türkmen aşiretlerinin en önemli faaliyetlerindendi. Bu işle uğraşan aşiret gruplarına *ağaç-eri* ya da *tahtacı* denirdi. Her halükârda Antalya, Osmanlıların 1522'de Rodos'u alıp İstanbul ile Mısır'daki İskenderiye ve Dimyat limanları arasında dolaysız deniz yolunu güvenli kılmalarından sonra, uluslararası Hint baharatı ticaretindeki eski önemini onaltıncı yüzyılda artık yitirmişti. Ancak, zaten yükte hafif, pahada ağır Hint emtiasının esas güzergâhı daima Şam-Bursa kervan yoluydu ve Bursa, gerek Türkiye, gerekse doğu ve güneydoğu Avrupa'nın önemli bir kesimi açısından bu tür emtianın esas antreposu rolünü oynamaya devam ediyordu.

---

[1] Heyd (1936), II, s. 355.

[2] İnalcık (1960b), s. 146.

[3] *Aynı eser*, s. 147.

12 **Onbeşinci yüzyılda Akdeniz'de Venedik Deniz yolları.** *Kaynak* Sottas (1938), s. 106.

PORTEKİZLİLERİN HİNT OKYANUSU'NA GİRİŞİ VE OSMANLILARIN KIZILDENİZ ÜZERİNDEKİ EGEMENLİK MÜCADELESİ

Vasco da Gama'nın Ümit Burnu yoluyla Hindistan'a ulaşmasının ardından, ilk parti baharat sevkiyatı 1501'de Lizbon'a vardı. Portekizlilerin Hint Okyanusu'ndaki trafiği tamamen ele geçirmeye yönelik deniz harekâtı baş döndürücü bir hızla gelişti. O güne kadar dünya baharat ticaretinden nemalanan Mısır ve Venedik ise, yüzlerce yıllık tekellerinin yıkılması tehlikesine derhal reaksiyon gösterdiler. Daha 1502'de Venedik, Kahire'ye bir elçi gönderip Memlûk sultanını Portekizlilerin başarıya ulaşmasının ne gibi felâketli sonuçlar doğurabileceği konusunda uyardı.[1] Sultan, Malabar hükümdarlarının pazarlarını Portekizlilere kapamalarını talep etti. Kalikut ve Gucerat hükümdarları Portekizlilere karşı Müslümanlardan yana oldular. Bu iki bölge, Müslüman baharat tüccarının Hindistan'daki geleneksel faaliyet merkezleriydi. Bundan kısa bir süre sonra, 1503 kışında Portekizlilerin Kızıldeniz'e de sızması Kahire'yi telâşa verdi.[2] Ne var ki Memlûk sultanı, ancak gümrük gelirlerinde hatırı sayılır bir düşüş başgösterdikten sonra, Portekizlilere karşı ciddî önlemler almaya girişti.[3] Beraberinde 1500 kadar Rumî (Türk) paralı asker de bulunan emir Hüseyn adında bir Türkmen'in komutasındaki Memlûk filosu, 1508'de Cochin yakınlarındaki Chaul'da Portekizlilere baskın verdiyse de, 1509'da Portekizlilerin karşı-saldırıya geçmeleriyle bozguna uğradı.[4] Bu olayda Kalikut ve Gucerat hükümdarları, bir kere daha, Memlûklarla işbirliği yapmışlardı. Ancak yenilgi, Hint Okyanusu'ndaki Portekiz denetimini pekiştirmekle kalmadı; Memlûkların da sonunu hazırladı. Çünkü, artık Memlûk sultanlarının kendileri dahil, İslâm âleminde herkes, bu canalıcı mücadeleyi sürdürebilecek biricik gücün Osmanlı devleti olduğunu kabul ediyordu.[5] Mekke ve Medine, Portekizlilerce istilâ edilmek tehlikesiyle yüzyüze bulunmaktaydı.

1510'da Memlûk sultanı Kansu el-Gavrî, Süveyş'te bir donanma inşası için gerekli malzeme ve ustalar göndermesini II. Bayezid'den istedi. Osmanlılar, otuz gemi dolusu kereste, top ve benzeri malzemeyi yola çıkardılar. Ancak, muhtemelen Portekizlilerin talebi üzerine harekete geçen Rodoslu Hospitalier tarikatı şövalyeleri, bu konvoyun yolunu kesip yok

---

[1] Heyd (1936), II, s. 515; Romano ve diğerleri (1970), ss. 109-32.

[2] Labib (1965), s.445.

[3] Godinho (1969), s. 736.

[4] *Aynı eser*, ss. 445-48, 737, 740.

[5] İnalcık (1957a), ss. 503-4.

ettiler.[1] Osmanlılarsa, hiçbir ödeme kabul etmeden, sonraki yıllarda Mısır'a yeni yeni konvoylarla silâh, barut, malzeme ve usta göndermeyi sürdürdüler. Mehmed adında bir Osmanlı kaptanı, Süveyş'e vardığında muhatabına şöyle tekmil veriyordu: "Ben buraya [Osmanlı] sultanımız tarafından, Hindistan cihetinde zuhur etmiş olan şu Frenkleri [Portekizlileri] bertaraf edecek gemilerin inşası için gerekli malzemeleri hazırlamak üzere gnderilmiş bulunuyorum.... Benden önce de sultanın kaptanlarından Hamid ve Hasan [aynı amaçla] gönderilmişlerdi."[2] Öte yandan bütün bu hazırlıklar, Portekiz istihbaratınca Lizbon'a bildirilmekteydi.[3]

Malabar kıyısı boyunca devriye gezen Portekiz filotillaları, Kızıldeniz yönünde rota tutturan Hint ve Müslüman gemilerini ele geçirmek, yakmak veya batırmak suretiyle trafiği kesmeye çalışıyordu. Bunun için onlar, tam bir abluka uygulamanın yanısıra, Sokotra adasındaki deniz üslerine ek olarak, Babülmendeb boğazı ile Hint baharat gemilerinin son iskelesi olan Aden'i de kontrol altına almak zorundaydılar. Zira, aslında bütün bu dönem boyunca, Hindistan'dan baharat sevkiyatı hâlâ Mekke'ye ulaşıyordu.[4] Buna karşılık, 1513'te Portekizlilerin Kızıldeniz'deki Kamaran adasını ele geçirip tahkim ederek üs edinmeleri, Memlûklar açısından çok kritik bir durum yaratmıştı. Ve şimdi mücadele yalnız Memlûklarla birlikte Osmanlıları değil, rakipleri Safevîleri de içine alıyordu. Portekizlilerin başarısı, bölgenin tamamında yeni yeni karşı-ittifaklara yol açmaktaydı. İran şahı Portekizlilerle dostça ilişkiler kurup onlardan ateşli silâhlar alıyor; şahın 1515'te Halep'e saldırmaya hazırlandığı söylentileri yayılıyordu.[5]

Memlûk sultanı Yemen ve Aden'i Mısır'a katmaya çalışırken, Portekiz amirali ve valisi Albuquerque de, 1513'te Aden'i ele geçirmek için bir saldırı düzenledi; ancak başarısız oldu.

1503'ten itibaren filolarıyla Kızıldeniz'e sızmaya başlayan, 1513'ten itibaren de bu girişimleri hemen her yıl tekrarlayan Portekizliler, kıyı boyunca stratejik noktalarda müstahkem mevkiler kurup denetim sağlamaya, böylece Hindistan ticaretini tamamen abluka altına almaya kararlıydılar. İlk hedefleri ise, Memlûkların ve sonra Osmanlıların Süveyş'teki deniz üslerinde barındırdıkları donanmayı yok etmekti. Ortadan kaldırılmadığı sürece bu filo, Portekiz'in Hint Okyanusu'ndaki egemenliğini daima tehdit edecekti. Arap ve Hint ticaret gemileri açık denizlerde Portekiz devriyelerinin arasından kolayca sızabildiklerinden, Hindistan'ın Mısır ve Suriye ile ticaretini

---

[1] Godinho (1969), s. 74; Bacqué-Grammont ve Kroell (1988), s. 3.

[2] İnalcık (1957a), ss. 503-4.

[3] Godinho (1969), ss. 741-42.

[4] *Aynı eser*, ss. 742-47.

[5] Labib (1965), s. 455.

tamamen durdurmanın en kestirme yolu Kızıldeniz'i kontrol altına almaktı. Sonunda Osmanlılar, Yemen ve Suakin'i fethedip, Aden'i, Shihr'i ve Habeşistan'ın Babülmendeb'den aşağıya uzanan kıyı kesimini kendi kontrolleri altına almak suretiyle, Hindistan'ın Orta Doğu ile ticaret bağlantısını kesmeye yönelik Portekiz strateji planını boşa çıkarmış oldular.

Aslında, Osmanlı asker ve denizcileri, daha 1509 veya 1510 yıllarından itibaren Portekizlilere karşı mücadelenin ön safında yer alıyordu.[1] Anlaşılan Osmanlı yönetimi, gönüllülerin, çoğunlukla da Türkmen kökenli başıbozuk paralı askerlerin, gidip Memlûk sultanının hizmetine girmesine izin vermekteydi. Anadolu'dan gelen ve Araplar ile Hintliler arasında "Rûmî" olarak anılan, zamanın yivsiz ağızdan dolma tüfekleriyle silâhlı bu maceracı savaşçıların bir kısmı, bu andan itibaren Yemen'de ve başka yerlerde önemli bir rol oynamaya koyuldular. Bu Osmanlı askerlerinden komutanlarını terkedenler, Yemen'den Körfez'e ve Hindistan'a kadar yayılarak yerel hükümdarların hizmetine girdiler. Ateşli silâh yapma ve kullanma becerisine sahip olduklarından, Portekizlilere karşı istihdam edilebilecek etkili profesyonel askerler olarak çok revaçtaydılar. 1513'te Alfonso de Albuquerque kralına, Rumîler ortadan kaldırılmadıkça Portekizlilerin bölgede rahat yüzü görmeyeceğini yazıyordu. 1525'e gelindiğinde, Hindistan'daki Türk-Mogol İmparatorluğu'nun kurucusu Babur da artık hizmetinde, özel olarak kayırdığı iki Türk top döküm ustası bulundurmaktaydı. Daha sonra 1538'de, Osmanlı ordusu Diu'da Portekizlilerle savaşırken, Osmanlı askerlerinin bir kısmı kendilerine Osmanlı sultanından aldıklarının on katı maaş teklif eden Gucerat sultanı Mahmud'un hizmetine geçeceklerdir. Kısacası, Avrupa ateşli silahlarına âşinalıkları nedeniyle, Osmanlılara, Orta Asya'dan Hindistan'a ve Sumatra'ya kadar her yerde kapılar ardına kadar açılmaktaydı.

Toplam, ondokuz gemiden oluşan yeni Memlûk filosu, Osmanlı sultanının yardımıyla inşa edildi. Osmanlı kaptanı Selman Reis'in komutasında 30 Eylül 1515'te Süveyş'ten ayrıldılar. Gemilerdeki 3000 savaşçının 1300'ü Türklerden --yeniçerilerden, levendlerden ve Anadolu'nun Türkmen paralı askerlerinden-- oluşuyordu.

Selman, hemen saldırıya geçip Portekizlileri Hint Okyanusu'ndan kovmak niyetindeydi; ancak beklenmedik bazı güçlükler bu planı yürürlüğe koymakta geciktirici rol oynadı. Bir kere, Kamaran adasında kale yapımı fazla uzun sürdü; ardından, Memlûk komutanı birleşik filoya zorlu bir direniş gösteren Yemen'i ve Aden'i zaptedemedi (17 Eylül 1516). Hindistan hükümdarları ise, Memlûk filosunun yolunu boş yere gözleyip duruyorlardı. Bu arada, Osmanlı ordusunun Mercidâbık'ta Memlûk kuvvetlerini bozguna

[1] Bacqué-Grammont ve Kroell (1988), ss. 2-5.

uğrattığı ve Mısır sultanının savaşta can verdiği (24 Ağustos 1516) haberi Selman'a ulaştı. Artık Portekizlilere karşı mücadele doğrudan doğruya Osmanlı sultanlarınca yürütülecekti.

Osmanlıların Mısır'ı işgal etmelerinin ardından, Selman Reis ile Rumî askerleri Osmanlı sultanının hizmetine girdiler. Filosuyla Cidde'ye dönen Selman, Portekizlilere karşı bir deniz seferi düzenlenmesini hararetle savunuyordu.

1516-17'de Memlûk sultanlığını fetih ve ilhak etmekle I. Selim, İslâm dünyasını ve hayatî çıkarlarını savunma görevini üstlenmiş bulunmaktaydı. Şimdi bu çıkarlar, gerek Arabistan'da ve gerekse Hint Okyanusu'nda Portekizlilerin tehdidi altındaydı. Daha önce Memlûk sultanına ait olan ve İslâm hükümdarları arasında bir öncelik iddiasını içeren "Mekke ve Medine'nin Hâdimi" (hizmetkârı) ünvanını Selim'in devralmış olması, hac ve ticaret yollarının yeryüzündeki bütün Müslümanlar için açık tutulması görevini beraberinde getiriyordu. Ve Portekizliler Hint Okyanusu'nda seyreden hac ve ticaret gemilerine saldırıyor, hattâ İslâm'ın kutsal şehirlerini işgal etmek ve kirletmekle tehdit ediyor olduklarından, Osmanlı sultanı hiç vakit geçirmeden önlem almak zorundaydı. Yeni fethedilen toprakların refahı ve Hindistan ticaretinden elde edilen hatırı sayılır gümrük gelirlerinin korunması, Orta-Doğu ile Hindistan arasındaki trafiğin güvenliğine bağlıydı. Kaldı ki, Memlûk sultanının yapamadığını yapmanın, Osmanlıların Arap dünyasındaki konumunu sağlamlaştırması bakımından büyük önemi vardı. Kendi ülkesinde Portekizlilerin yoğun baskısı altında kalan Mekke Şerîfi Abu'l Barakat (1497-1525), alelacele Osmanlı üst-egemenliğini tanıdı (Şubat 1517) ve Memlûk valisini öldürttü.[1] Bu idamdan topu topu iki gün sonra, Soares komutasındaki güçlü bir Portekiz filosu Cidde limanı önüne geldi; ancak Selman'ın topları karşısında şehri alamadan geri çekilmek zorunda kaldı. Oysa, Portekizlilerin Mekke'yi işgal edeceğini düşünen Şerîf, kaçıp tepelere sığınmaya hazırlanmıştı.[2] İslâm âleminin kalbi böylece kurtarıldıktan sonra Yavuz Selim düşmanla Hint Okyanusu'nda kapışmaya hazırlanıyor; Venedik de Osmanlı girişimlerini yakından izliyordu.[3] Bu arada sultan Selim Hicaz'a, Cidde'de ikamet edip bölgede sultanın otoritesini temsil edecek ve Şerifi de yakından denetleyecek bir vali atadı (Eylül 1517). Gelecekte bu durum, Osmanlı valisi ile Mekke şerifi arasında sık sık çatışmalara yol açacak; Hindistan ticaretinden Cidde'de elde edilen ve yılda tahminen 90.000 altın tutan gümrük geliri başlıca anlaşmazlık konularından

---

[1] *Aynı eser*, s. 32.

[2] Selman'ın mektubundaki anlatım için bkz Bacqué-Grammont ve Kroell (1988), ss. 32, 33.

[3] Sanuto'dan aktaran Stripling (1942), s. 79.

birini oluşturacaktı. Sultanın bu gelirin Osmanlı hazinesi ile Şerif arasında yarı yarıya paylaştırılmasını emretmesine karşılık, Mekke Şerîfi gelirin tamamını talep etmeyi sürdürecektir.

1517'ye dönecek olursak, Cidde'deki Osmanlı valisi Kasım Şirvânî'nin ilk işi, sultanın talimatıyla hiç gecikmeden Portekizlilere karşı ortak eylem konusunda Gucerat sultanıyla görüşmelere girmek oldu.[1] Cidde'deki valisi aracılığıyla I. Selim, Gucerat hakimi Muzaffer Şah'a, Yemen ve Suakin dahil bütün Arap ülkelerini feth etmiş bulunduğunu, şimdi de Portekizlileri Hindistan'dan kovmaya azmettiğini bildirdi. Bu amaçla, halen Cidde'de yatan eski Memlûk filosuna ek olarak, Süveyş'te yeni ve güçlü bir filonun inşasını buyurmuştu. Gucerat sultanı buna son derece olumlu bir yanıt verirken, Diu'daki valisi de Osmanlı sultanını İslâmiyet'in ve yeryüzündeki bütün Müslümanların temel direği olarak niteliyordu. Bu mektuplaşma, Selim'in Ridaniye'deki zaferinin (Ocak 1517) ardından derhal Portekiz sorununa el attığı konusunda hiçbir tereddüde yer bırakmamaktadır.[2]

Daha önce Memlûk sultanı tarafından Yemen'e gönderilmiş bulunan Osmanlı paralı askerleri ile Memlûk birliklerinin de, bu sırada Osmanlı sultanını tanımaları, Yemen'i de Osmanlı egemenliğine katmıştı. Ancak 1524'te Mısır'da Ahmed Paşa'nın isyanı, Osmanlıların Mısır ve Arabistan üzerindeki kontrolünü nâzik bir konuma getirdi. Durum, Veziriâzam İbrahim Paşa'nın, 1525'te bizzat Mısır'a gidip Osmanlı egemenliğini ve yeni fethedilen diyarlarda düzeni tekrar tesis etmesini gerektirecek kadar kritikti. Veziriâzamın emriyle Osmanlı filosu, Portekizlilere karşı denetim kurmak amacıyla Süveyş'ten Yemen ve Aden'e yelken açtı. Yemen'den İbrahim Paşa'ya yolladığı 2 Haziran 1525 tarihli raporda Selman Reis[3], (299 topuyla onsekiz gemiden oluşan) Osmanlı filosunun bölgeye varmasıyla cesareti kırılan Portekizlilerin geri çekildiğini anlatıp, bu filoyla Hint Okyanusu kıyılarındaki bütün Portekiz kale ve istihkâmlarını ele geçirmenin mümkün olduğunu belirtiyordu. Selman'ın 1525 tarihli bu raporu, gerek Osmanlıların durumu nasıl değerlendirdiklerini, gerekse Habeşistan'dan Hadramut'a kadar uzanan çok geniş savunma hattı üzerinde bundan sonra izledikleri stratejiyi ve giriştikleri harekâtı anlamak bakımından çok önemlidir.

Selman, herşeyden önce Babülmendeb boğazına bakan belli başlı limanların ele geçirilmesi suretiyle, Kızıldeniz'deki Osmanlı denetiminin güvenceye alınmasını istiyordu. Her yıl Aden limanına uğrayan elli-altmış gemiden 200.000 altın dolayında bir gümrük geliri sağlandığını özellikle

---

[1] Bacqué-Grammont ve Kroell (1988).

[2] Bacqué-Grammont ve Kroell (*aynı yerde*) sultanın böyle bir plânı olmadığı görüşündedirler.

[3] Lesure (1976), ss. 137-60.

belirtiyordu. Öte yandan, Cidde'deki gümrük vergilerinin ağırlığı yüzünden Hint tüccarının Cidde'den ayrılıp Kızıldeniz'in Afrika yakasındaki Suakin'e yerleşmesi sonucu, Suakin limanı da zenginleşmekteydi. Osmanlı amirali, bölgedeki Portekiz harekâtının doğurduğu stratejik ve ekonomik sorunlar hakkında esaslı bilgi sahibiydi. Örneğin bu rapor, onun baharat ticaretindeki Portekiz tekelinin, sonuçlarının ne kadar farkında olduğunu açıklıyor, güney Asya adalarından sağlanan her türlü baharatın artık Portekiz denetimine geçmiş olup "doğrudan Portekiz'e gittiğini" anlatarak kaygılarını dile getiriyordu: "Oysa, diyordu, onlar bu yerleri almadan önce, baharat ticaretinden alınan gümrük vergileri Mısır'ın geliri içinde büyük yer tutuyordu."

Selman Reis ikinci olarak, Portekizlilerin Kızıldeniz trafiğini kontrol altına alma plânlarının boşa çıkartılmasını öneriyordu. Bu bağlamda, Portekizlilerin bir kale inşa etmeyi planladıkları Dahlak adasının kilit önemini vurgulamaktaydı. Eğer Portekizliler bu adada bir deniz üssü kurmayı başarırlarsa, diyordu Selman Reis, "gerek Hindistan'dan gelen, gerekse Hindistan'a giden bütün gemiler mutlaka durup bu kapıdan geçmek zorunda olduğundan, artık Babülmendeb'den hiçbir gemi çıkamaz olur."

Daha geniş bir strateji plânı çerçevesinde Selman Reis, Yemen, Aden ve Habeşistan'ın Osmanlıların kontrolünde olmasının ne kadar gerekli olduğunu ifade ediyordu. Aynı zamanda, hem Suakin ile Nil arasında kıyıdan içeride uzanan bereketli kuşağın, hem de Sudan ve Habeşistan kökenli altın ve fildişi ticaretinin önemli merkezlerinden olan Atbara kentinin fethedilmesini öneriyordu. Bölgedeki Müslümanların Hristiyan Habeşlere karşı Kutsal Savaş (cihâd) faaliyetine de değiniliyor; onların Osmanlılarla işbirliği yapabilecekleri kaydediliyordu.

Selman, Afrika'nın Hint Okyanusu'na ve Babülmendeb'e bakan kıyıları ile buradaki Zeila ve Berbera limanlarının Osmanlılarca kontrol altına alınmasının önemini de vurguluyordu. Bu bağlamda, bölgedeki Müslümanların Hıristiyan Habeş hükümdarına haraç vermek zorunda bırakıldığına dikkat çekiyordu. Osmanlıların bölgeyi egemenlikleri altına almak amacıyla daha 1525 yılında Habeşistan'ın kuzeyi ve doğusuna düşen kesimdeki Müslümanları desteklemeye başlamış olmalarına karşılık, Hıristiyan Habeşler de Portekizlilere kucak açmaktaydı.

Selman, harekât planlarının ikinci aşamasında, Portekizlilerin Hint Okyanusu'ndan temizlenmesi üzerinde durmaktaydı. Amiral, edinebildiği bilgiler temelinde, bunun çok zor olmayacağına inanmakta idi: çünkü, diyordu, Portekizliler aralarında çok büyük mesafeler olan küçük küçük garnizonların savunduğu bir dizi kaleye dağılmış bulunuyorlar ve bütün mevcutları da 2000 asker dolayındadır. Malabar kıyısındaki yerli nüfusun, Portekizlilere düşman olduğunu da buna ekliyordu.

Selman'ın planındaki bir husus çok dikkat çekicidir. Reis, daima, önerdiği fetihlerden sultanın hazinesine sağlanacak gelirleri özellikle vurgulamaktaydı. Yemen'in fethinden söz ederken, bu geniş ve zengin diyarın halen belirli bir hükümdarı olmayıp sadece birkaç Arap kabile reisinin eline kaldığını kaydederek, kolayca fethedilebileceğini, sonra da oldukça büyük beş Osmanlı *sancak*'ı halinde örgütlenebileceğini öne sürüyordu. Hindistan ticareti yanında Hindistan'a kırmızı boya ihracatı sayesinde Yemen, Osmanlı hazinesine muazzam bir altın akışı sağlayabilirdi. Selman Reis, Aden, Suakin ve Mısır'da Hindistan ticaretinden elde edilen gümrük gelirlerinin büyüklüğüne de dikkat çekiyordu. Sırf sultanın hazinesine gelir teminiyle ilgileniyor olması, herhalde Osmanlıların tutumu açısından tipiktir ve bu patrimonyal zihniyet yapısı, Batı'nın yeni merkantilist yönelimlerinden temelde ayrılmaktadır.

ADEN VE HİNDİSTAN'DA OSMANLILAR

Selman'ın ölümünden sonra onun yerine geçip Yemen'de kurmuş olduğu hâkimiyeti sürdüren yeğeni Mustafa, Aden'de Portekizlilere meydan okuduğu gibi (1530-31), kral naibi Nuño da Cunha komutasındaki güçlü bir Portekiz filosunca kuşatılan Gucerat'taki Diu kentinin de yardımına koştu. Mustafa'nın beraberinde getirdiği toplar Portekizlilerin püskürtülmesinde belirleyici rol oynadı (Şubat 1531). Böylece, daha bu sırada Müslüman Gucerat'ın Osmanlı kuvvetleriyle işbirliği yapması, Portekiz yayılmasını frenlemekteydi.[1] Ancak çok geçmeden Portekizliler, yakın zamanda Mughal (Türk-Moğol) imparatoru Hümâyun önünde yenilgiye uğramış olan Gucerat sultanı Bahadur Şah ile anlaşmayı başardılar. Oysa, gene Portekizliler, Bahadur'u aldatarak Diu kentinin hemen karşısına güçlü bir kale dikmekte gecikmediler. Bir kere daha Portekiz tehdidiyle yüzyüze gelen Bahadur Şah, tekrar Osmanlılara yöneldi. İşte bu gelişmeler İstanbul'da, Mısır *beylerbeyi* Süleyman Paşa'nın ünlü 1538 deniz seferine çıkması kararının verilmesine yol açtı. 1517'den bu yana Osmanlılar, Gucerat'ın işbirliğiyle, Portekizlilere karşı mücadeleyi, Kızıldeniz'den doğrudan doğruya Hindistan'a kaydırmanın mümkün olduğuna inanıyorlardı.

Sultanın nüfuzlu hadımlarından olan eski darüssaade ağası Süleyman, 1525'te Mısır *beylerbeyilik*'ine atanmıştı. Yeni vali, Mısır ve yönetimi Mısır'a bağlı topraklarda, Babıâli'nin merkeziyetçi politikasını uyguluyordu. Kendinden önceki Memlûk sultanları gibi, Süleyman Paşa Kızıldeniz, Hicaz, Nübya ve Yemen ile Osmanlıların Hint Okyanusu politikasından sorumluydu. Süleyman Paşa'nın Süveyş'te güçlü bir filo inşasında israr

[1] Mughal (1974), ss. 156-66.

etmesine karşın İstanbul'daki *divan-ı hümâyun* 1530'a kadar bu konuya öncelik vermemişti. Ancak bu tarihe gelindiğinde, Portekiz'in Kızıldeniz trafiği üzerindeki denetimini giderek sıkılaştırmakta olduğu anlaşılıyordu. O yıl, Venedikliler Mısır'da satın alacak baharat bulamamışlardı. Gene 1530'da Portekizliler, Surat'la birlikte Mısır'ın Hindistan ticaretinin başlıca ikmal merkezlerinden olan Diu'yu almaya kalkıştılar. Diu yakınlarındaki, Bender-i Türk olarak da bilinen Gogala müstahkem mevkii Portekizlilerin eline geçti. Bunun üzerine Osmanlı yönetimi Portekizlilere karşı mücadeleye öncelik tanıdı ve Süleyman'a gerekli parayı verdi. Süveyş'te 17 kadırga ve 2 kalyon dahil yaklaşık 80 gemiden oluşan güçlü bir filo inşa edildi[1] ve Nil nehri ile Süveyş arasında bir kanal kazılmaya başlandı (1531-32). Ancak 1532'de Mora'da Koron'un İmparator V. Karlos (Şarlken) tarafından zaptedilmesi, ardından da Sultan Süleyman'ın 1533-35 yıllarındaki İran seferleri, Osmanlı hükümetinin Hindistan seferini tekrar tekrar ertelemesine yol açtı.

1536'da Bahadur Şah bir kere daha yardım talebinde bulunduğunda, Osmanlı imparatorluk *divan*'ı artık deniz seferinin zamanının geldiğine karar verdi. Amaç, "Portekizlileri Hint Okyanusu'ndan kovmak"tı. Ancak, İstanbul'daki casusları aracılığıyla herşeyden zamanında haberdar olan Portekizliler, Osmanlı filosu Gucerat'a ulaşmadan Bahadur'u öldürdüler. Selman'ın Gucerat'ta bırakmış olduğu Hoca Sefer Reis yönetimindeki Osmanlı yanlısı güçlerin çabalarına karşın, Osmanlı ordusu Eylül başlarında Diu'ya vardığında durum artık tamamen değişmiş bulunuyordu. Diu'ya giderken Süleyman Paşa Aden'i Osmanlı egemenliği altına sokmayı başarmıştı. Aden sultanı Şeyh Amir b. Davud'u diğer öndegelenleriyle birlikte sancak gemisine dâvet eden paşa, hepsini tutuklatıp astırmış; bu arada yeniçeriler kenti ele geçirmişlerdi. Süleyman Paşa, Aden hakiminin Portekizlilerle ittifak içinde olduğunun farkındaydı ve görevi, bu olağanüstü güçlü mevkii, Diu seferinin başarısızlık nedeni olabilecek herhangi bir kuşatmaya saplanıp kalmadan derhal ele geçirmekti.[2] Süleyman Paşa raporunda, Aden'in Yemen hâkimiyeti için bir kilit durumunda olduğunu ve kentin fethinin Mekke'ye kadar uzanan uçsuz bucaksız bir alanı Osmanlı kontrolü altına aldığını da belirtmekteydi. 19 Ağustos 1538'de Aden'den ayrılan Osmanlı filosu, 4 Eylül 1538'de Diu'ya ulaştı.

130 namluluk güçlü Osmanlı kuşatma topçusunun bombardımanına rağmen Diu kenti güçlü bir direniş gösterdi ve sonunda Süleyman Paşa, güçlü bir Portekiz filosunun yaklaşmakta olduğunu öğrenince kuşatmayı kaldırdı. Süleyman'ın bölgeyi Osmanlı egemenliği altına almak niyetinde

---

[1] Bu filo yaklaşık bir milyon *akçe*'ye malolmuştu; bkz Özbaran (1977), ss. 95-97.

[2] Süleyman'ın mektubu Kurtoğlu (1940), ss. 67-69'da yayınlanmıştır.

olduğundan şüphelenen yeni Gucerat sultanının, Osmanlıların başarısı için gerekli desteği esirgediği düşüncesi genellikle ileri sürülür.[1] Portekiz kaynaklarına göre de, Gucerat hükümdarı ikili oynuyordu.[2] Bu sırada Portekizliler, yerel rekabetlerden yararlanarak yerli hükümdarları kendi çıkarları doğrultusunda kullanmayı artık öğrenmişlerdi. Süleyman Paşa, Süveyş'e dönerken önce, hükümdarı Osmanlı üst-egemenliğini tanımış olan önemli güney Arabistan limanı Shihr'e uğradı.[3] Sonra Zebid'e geçip oradaki yerel yöneticileri Osmanlı egemenliğini tanımaya zorladı ve Yemen ile Aden'i bir Osmanlı *beylerbeyilik*'i olarak yeniden örgütledi. Zabid tahkim edildi, içine güçlü bir Osmanlı garnizonu yerleştirildi ve Yemen *beylerbeyilik*'inin merkezi yapıldı.[4] Son tahlilde Süleyman Paşa'nın deniz seferi, Kızıldeniz ile Arabistan'ın Portekiz tehdidi altında olan kesimlerini Osmanlı egemenliği ve dolaysız yönetimine katmak suretiyle, Selman Reis'in çalışmalarını tamamlamış oldu. 1538 harekâtının Hindistan'daki Portekiz egemenliğini adamakıllı sallamış olması nedeniyle, paşanın ikinci bir sefer açılacağını ilân etmesi, Portekizlileri tekrar endişelendirmiş olsa gerektir. Ancak, Portekizlilere karşı bu pahalı ve başarısız girişimin ardından, sonraki yıllarda Osmanlıların Hindistan'da başka herhangi bir girişimi olamadı.

Gene de Hindistan ve Lizbon'daki Portekiz yetkilileri Osmanlıların yeni bir sefer hazırlığı içinde oldukları yolundaki haberlerden telâşa kapıldılar. 1540'ta buna karşılık olarak Kızıldeniz'e bir filo soktular, Suakin'deki garnizonu kılıçtan geçirdiler, Kusayr'ı yakıp yıktılar ve hattâ Süveyş'i almaya kalkıştılar.[5]

Dikkate değer bir nokta, Süleyman Paşa'nın 1538 seferinden hemen önce Portekizliler bir barış girişiminde bulunmuşlardı. O sırada karşılıklı olarak ileri sürülen koşullar, her iki tarafın esas çıkarlarının ne olduğunu ilginç biçimde yansıtıyordu. Bu koşullar Sultanın 5000 *mudd* (yaklaşık 2500 ton) buğday karşılığı 5000 *kantar* (250 ton) karabiber almakta israr etmesine karşılık, Portekiz talepleri Süveyş'teki Osmanlı donanmasının dağıtılmasını ve kendilerine Kızıldeniz'e serbest giriş hakkı tanınmasını içeriyordu.[6] 1540'daki Portekiz saldırısının ardından, 1541'de görüşmelere tekrar başlandı. Sultan Portekizlilerin gemilerini Kızıldeniz'den içeri sokmamalarını; Zebid, Cidde ve Suakin limanlarına uğramamalarını isterken, ticaret gemilerinin Aden'e uğrayabileceğini bildirdi. Portekizliler de

---

1 Mughal (1974), ss. 156-66.

2 Melzig (1943), s. 68.

3 Serjeant (1963).

4 Yavuz (1984), ss. 39-73.

5 Özbaran (1977), ss. 102-3.

6 *Aynı eser*, s. 106; Melzig (1943), s. 79.

pekâlâ biliyordu ki sultan, Şarlken'e ve Venediklilere karşı olanca gücünü Akdeniz'de yoğunlaştırmak zorundaydı. Şimdi, vezir rütbesiyle *divan-ı hümâyun*'da yer alan Süleyman paşa'ya Sultan'ın arka çıkması sonucu, sonraki yıllarda Osmanlı kadırgalarının Hint Okyanusu'ndaki faaliyetinde gene de bir artış gözlendi. Bu koşullarda Portekizlilerin barış girişimlerini üstüste tazelemeleri, 1541'de Macaristan'ın ilhakıyla doruğuna ulaşan Osmanlı kudreti karşısında duydukları endişenin ifadesi olarak yorumlanabilir. Ayrıca, 1546'da Basra *beylerbeyilik*'inin oluşturulması ve burada yeni bir Osmanlı deniz üssünün kurulması da, Portekizlileri Hürmüz'ün ve Hint Okyanusu'ndaki imparatorluklarının geleceği konusunda büsbütün kaygılandırmış olmalıdır.

OSMANLI - GUCERAT - AÇİ İŞBİRLİĞİ

Osmanlı deniz gücünün 1554'te Körfez'de uğradığı yenilgiyi izleyen dönemde Akdeniz limanlarına büyük miktarda baharatın ulaşmaya devam etmesi, ya da Akdeniz baharat ticaretinin canlanması denilen olay, daha çok, Hint Okyanusu'ndaki Portekiz İmparatorluğu'nun yönetim tarzındaki genel bozulma ve denetiminin zayıflamasıyla açıklanmaya çalışılmıştır.[1] Daha yakın zamanda ise olay, Osmanlıların Sumatra'daki Açi sultanlığının vermekte olduğu enerjik mücadeleden israrla yararlanmaya çalışması sonucu olarak yorumlanmaktadır.[2]

Portekizlilere karşı Gucerat ve Açi ile Osmanlılar arasındaki ilk koalisyon, anlaşılan, Süleyman Paşa'nın Portekiz'i hedef alan planları çerçevesinde oluşmuştu. 1538 seferi öncesinde Açi'den yapılan ilk baharat sevkiyatı Kızıldeniz'e 1530 dolaylarında ulaşmıştı; gene bu tarihlerde, Osmanlılara Sumatra'daki karabiber üretim kuşağının göbeğindeki Pasai limanında bir "gümrük binası" ve bir tüccar yerleşim merkezi veren bir andlaşmadan söz ediliyordu.[3] Portekiz kaynaklarına göre, Açi sultanı Alaeddin'e, ateşli silâhlarla donatıldığı anlaşılan 300 kişilik bir Osmanlı müfrezesi gönderilmişti. Osmanlı askerleri Alaeddin'in topraklarını genişletmesine büyük ölçüde yardımcı oldukları gibi, Malaka Boğazı'ndaki Portekizlilere saldırmasını da (Eylül 1537) mümkün kılmıştır.[4]

En büyük karabiber ihracatçısı olmak iddiasında bulunan Alâeddin, Sumatra'daki biber ekim alanlarını genişletip, Kızıldeniz'e büyük miktarlarda karabiber sevkiyatını sürdürdü. Malaka'daki Portekizlilere daha

---

[1] Godinho (1969); Lach (1965), I, ss. 129-30.

[2] Meilink-Roelofsz (1962); Boxer (1969a); Özbaran (1972).

[3] Reid (1969), ss. 401-2.

[4] *Aynı yerde.*

sonra, 1547'de düzenlediği saldırıda da, birlikleri arasında bir kere daha bir Türk müfrezesinin adı geçiyordu. Reid'in ifadesiyle, Portekizlileri hedef alan bu "Müslüman karşı-haçlı seferi"nin[1] doruğuna ise daha sonra, 1560'larda ulaşılacaktı.

Osmanlı arşiv belgeleri, bu iki güçlü Müslüman devletinin gerçekten de birbiriyle ittifak yapıp, 1560-80 döneminde tam bir işbirliği gayreti içinde olduklarını ortaya koymaktadır. Büyük *karaka*'larının güçlü topçusu sayesinde Portekizliler Hint Okyanusu'na egemen olmuşlardı. Ancak Kızıldeniz'de ve Körfez'de Osmanlılar, Sumatra'da ise yükselen Açi deniz imparatorluğu tarafından geri püskürtülebilmişlerdi. Bir diğer Müslüman devlet olarak Gucerat da, Açililer ile Osmanlılar arasında gerek ticarî, gerekse diplomatik açıdan kayda değer bir rol oynamaktaydı. Portekiz tekeli ve sultasını tasfiyeye kararlı bu üç Müslüman devlet arasındaki işbirliği, Portekizlilerin Osmanlı toprakları ile Doğu arasındaki trafiği neden tamamen kontrol altına alamadıklarını açıklamaya çalışırken mutlaka gözönünde bulundurulmalıdır. Bu işbirliği, güçlü ifadesini İslâmî Kutsal Savaş ideolojisinde buluyordu. Osmanlı sultanı Süleyman, Hint Okyanusu'ndaki Müslüman devletlere destek vermekle, yeryüzündeki bütün Müslümanların ve hac yollarının koruyucusu olduğunu da kanıtlamakta idi.[2]

Osmanlı-Açi diplomatik yazışmaları, 1560-80 dönemindeki gelişmelere ışık tutmaktadır. Ocak 1566 tarihli mektubunda Açi sultanı Kanunî Süleyman'a, gerek kendisinin, gerekse Maldiv Adaları'nın Müslümanları ile Hindistan Müslüman hükümdarlarının, Osmanlı sultanını koruyucu ve üst-hükümdar olarak tanıyıp adını Cuma *hutbe*'lerinde andıklarını bildiriyordu.[3] Osmanlı sultanının donanmasını Hint Okyanusu'na göndermesi halinde, Açi sultanına göre, hepsinin Portekizlilere karşı birlik halinde Osmanlı sultanına katılmaları mümkün olabilecekti. Açi sultanı, Osmanlı halifesinin Kutsal Savaşı sürdürme ve hac yollarını Müslümanlara açık tutma sorumluluğunun altını çizerken, halen "kâfirlerin" elindeki alanlardan altın, gümüş ve mücevherat olarak sayısız servetlerin devşirilebileceğini de sözlerine ekliyordu. Öte yandan Açi sultanı, Hint okyanusu ortasındaki Maldivler'deki bütün geçitleri 1563'te Portekizlilerin kontrol altına almasından itibaren, Kızıldeniz'deki trafiği belirleyen koşulların nasıl kötüye gittiğine de işaret ediyordu. Oysa eskiden, diyordu, bu adaları Müslüman bir hükümdar yönetirken seyrüsefer çok daha güvenliydi. O zaman Hint ve Açi tekneleri,

---

[1] *Aynı eser*, s. 403.

[2] İnalcık (1947), ss. 47-106.

[3] Şah (1967), ss. 381-88.

Hint Okyanusu'nda devriye gezen Portekiz gemilerinden sıyrılıp Aden'e ve Kızıldeniz'e ulaşabiliyordu.[1]

Açi sultanının mektubunda, baharat yüklü büyük bir Açi gemisinin batırılışına özellikle dikkat çekilmekteydi. Gerçekten de, 1561'de Kızıldeniz'e gitmekte olan büyük bir geminin zengin hamulesi arasında, Osmanlı sultanına gönderilmekte olan 200.000 *cruzado* değerinde altın ve mücevherat vardı. Kendi kaynaklarına göre de Portekizliler, ya Maldiv geçitlerinde ya da Hadramut açıklarında Açi gemilerinin yolunu kesiyorlardı.[2] Daha sonra da, Açi limanlarını abluka altına alıp ülkenin deniz ticaretini çökertmeyi, giderek fethetmeyi tasarlıyorlardı. Koşulların bu şekilde ağırlaşması, Açi sultanının kararını verip İstanbul'a bir elçi göndermesine ve sultandan âcil yardım talep etmesine yol açmıştı. Osmanlı sultanının buna yanıtı ise, Açi'ye bir elçi refakatinde sekiz topçu göndermek oldu. Açi sultanı, özellikle gemi ve kale yapıp top dökecek mimar ve ustalar istemişti. Ona göre, Seylan ve Kalikut'ün Portekizlilerle savaş halinde olan gayrimüslim hükümdarları da, bir Osmanlı filosu bölgede boy gösterdiği takdirde işbirliğine hazırdılar. Durum, Osmanlı hükümetinin büyük ilgisini çekti. Süveyş'te onbeş kadırga ve iki *barça*'dan oluşan bir filo hazırlanıp, 1567'de İskenderiye'deki Osmanlı donanmasının komutanı Kurdoğlu Hızır yönetiminde yola çıkması bildirildi. Gemilere bindirilecek asker arasında sekiz top döküm ustası da vardı. Askerî yardımlarına karşılık Osmanlılar, dönüşte Açi'lilerin *barça*'lara baharat yükleyip göndermelerini istiyorlardı. Eylül 1567'de Mısır ve Yemen *beylerbeyi*'lerine gönderilen fermanda Açi sultanına bağlı tüccarın at, silâh ve bakır dahil stratejik emtia satın alıp ihraç etmesine izin vermesi emr olunuyordu. Sultanın emriyle filoya, marangozların yanısıra demirciler, kalkan ustaları, tasarımcılar ve başka zanaatkârlar da tâyin edildi. Hattâ Açililerin, Mısır'daki Osmanlı birliklerinden kendi rızalarıyla Hint adalarına gitmeyi kabul edenleri asker yazmalarına da olanak tanındı. Ancak, kışın Yemen'deki karışıklıklar haber alındığında, filonun yola çıkması gene ertelendi. Sonuçta, "aralarında top döküm ustaları, topçular ve mühendislerin de bulunduğu 500 Türkle birlikte, birkaç adet ağır tunç top ve diğer savaş malzemeleri taşıyan yalnızca iki gemi, 1567'de Açi'ye varabildi." Açi sultanının 1568'de Portekizlileri Malaka'dan söküp atmak için düzenlediği büyük deniz seferinin toplarını Türk ustalar döktü. Ancak, gerek bu sefer, gerekse 1570'lerde Malaka'ya düzenlenen diğer saldırılar hep başarısız oldu.[3] Sultan Alâeddin'in uğradığı yenilgi haberleri Osmanlı başkentine ulaşmış görünmektedir.

---

[1] Boxer (1969b), ss. 414-20.

[2] *Aynı eser*, s. 423.

[3] Danvers (1894), I, s. 557; Boxer (1969a).

Bu dönemde büyük devlet adamı Sokollu Mehmed Paşa'nın önderlik ettiği Osmanlı yönetimi, dünya çapındaki sorunlarla ilgileniyor; Süleyman'ın yeryüzündeki bütün Müslümanların koruyucusu olma iddiasına gerçeklik kazandırmaya çalışıyordu. 1568-69'da Portekizlilere karşı Hint Okyanusu'na bir filo gönderme kararının yanısıra, Moskova çarlığını Kazan ve Astrahan'dan çıkarıp Harezm-Kırım güzergâhını yeniden Orta Asya tüccarı ve Müslüman hacılarına açmak amacıyla bir sefer düzenlenmiş ve gerçekleştirilmişti.[1] Orta Asya hanlıkları elçiler gönderip gerek Moskova'ya, gerekse İranlılara karşı yardım talebinde bulunmaktaydılar. Gene bu sırada Osmanlılar, hem Hint Okyanusu'nda, hem Hazer Denizi'nde esas filolarından yararlanabilmeye yönelik iddialı projeler yapmakta idiler. Akdeniz'deki donanmalarını Portekizlilere karşı kullanabilmek için 1568'de, Akdeniz ile Kızıldeniz arasında bir suyolu açma fikrini ortaya attılar. Bir yıl sonra da, Rusları Kazan ve Astrahan'dan kovup Hazer'e inerek İran'ı kuşatmak amacıyla Don ve Volga nehirleri arasında bir kanal kazma işine giriştiler. Böylece bir yandan orta Avrupa'da Kutsal Roma İmparatorluğu'na karşı, Akdeniz'de İspanya ve Venedik'e karşı hayatî önemdeki mücadele sürerken, diğer yandan yeni Osmanlı dünya siyasetinde Hint okyanusu ve Volga havzasıyla da ciddî surette ilgilenme gündemde idi. Ne var ki, daha 1566'da II. Selim'in tahta çıkmasından itibaren rakipleri Sokollu'ya meydan okuma fırsatını bulmuşlar; devletin kaynaklarını beyhude maceralara harcayıp tükettiğini söylemeye başlamışlardı.[2] 1570'te Sokollunun rakibi ve sultanın lalası Mustafa'nın önayak olduğu Kıbrıs'ı istilâ planının yürürlüğe konması, Osmanlı dünya politikasında radikal bir değişikliğin işaretiydi. Bundan böyle gerek Volga, gerekse Hint Okyanusu, imparatorluğun artık ilgilenemiyeceği kadar uzak bölgeler sayılacaktı.

Venedik ve İspanya ile Papalığın güçlerini bir Kutsal İttifak içinde birleştirip 1571'de Osmanlıları Lepanto'da (İnebahtı) korkunç bir yenilgiye uğratmaları da bu döneme denk geldi. II. Selim'in Açi sultanına vaadi hiçbir zaman yerine getirilemedi ve Açi sultanı Husayn (1571-79) öldüğünde ülkesi iç savaşlarla parçalanıp gitti.

Böylece, Osmanlıların Hint Okyanusu'nda Portekizlilere karşı giriştiği mücadele, bir ara yükselen Açi devletiyle ittifakın özendiriciliğinden de yararlanmasına karşın, askerî bakımdan tam bir başarısızlıkla sonuçlandı. Ancak, yüzyılın sonuna gelindiğinde, Portekizlilerin artık Açi ile Kızıldeniz arasındaki trafiği kesmeye çalışmaktan vazgeçmeleri nedeniyle, baharat ticareti canlılığını korudu. Derken, Hollandalıların Hint Okyanusu'na girmeleri, Osmanlıların İran ve orta Avrupa ile uzun bir mücadeleye (1578-

---

[1] İnalcık (1947), ss. 70-84; Allen (1963), ss. 19-23.

[2] İnalcık (1947), ss. 71, 72, 84.

1606) gömülmüş olmaları nedeniyle, dünya siyaseti ve ticaretinin koşulları kökten değişikliğe uğradı.

Öte yandan, Açililer ile Osmanlılar arasındaki diplomatik yazışma bir süre daha devam etmiştir. 1574 dolaylarında kaleme alınan bir mektupta, II. Selim, Yemen'deki isyan, Kıbrıs seferi ve Tunus'ta hâkimiyet mücadelesi nedeniyle Osmanlı filosunun yola çıkmasının geciktiğini açıklamaya özen gösteriyor; yardım gönderme vaadini kuvvetle teyid ediyordu.[1] Açi'ye Osmanlı desteği, 1580'li yıllarda hâlâ Portekizlilerin rüyalarına girmekteydi. 1585 tarihli bir Portekiz raporu, Açililerin Türklerden büyük tunç toplar almakta olduğunu; muazzam miktarlarda baharat, altın ve mücevheratın Açi'den Kızıldeniz'e ulaştığını belirtmektedir.[2]

Hint Okyanusu'ndaki Osmanlı-Portekiz rekabetinin son perdesi, Mir Ali Bey'in 1585 ve 1586'da doğu Afrika'ya düzenlediği deniz seferleriyle oynandı. Büyük bir Türk filosunun öncüsü olduğunu ilân eden Mir Ali, yerli hükümdarların Portekiz'e düşmanlık duygularından da yararlanarak, Mogadişu'dan aşağıya, Mombasa'ya kadar uzanan doğu Afrika kıyısını Osmanlı üst-egemenliğine bağlamayı başardı. Mombasa hükümdarı Osmanlı sultanının vasalı olmayı kabul ettiğini açıkladı. Osmanlıların bu sayede Afrika'nın Hindistan'a bakan kıyılarında üstünlüğü ele geçirmiş olduklarını ve kendilerinin Portekiz'le bağlantılarını kesebileceklerini, Portekizliler de kabul ediyorlardı. Hindistan'da üslenen Portekiz filosunun ertesi yıl giriştiği karşı-saldırı doğu Afrika'yı tekrar Portekiz kontrolu altına aldıysa da, Mir Ali 1588'de beş gemilik bir filotillayla geri döndü, fakat orada bir Portekiz filosunu kendi küçük filosuna saldırmaya hazır bekler buldu. Ancak Mir Ali'nin sonu, Portekizlilerin değil, Afrikalı Zimba kabilesinin elinden oldu. Kendi canını bir Portekiz gemisine sığınmak suretiyle kurtarabildi.

YEMEN'DE OSMANLILAR

Onaltıncı yüzyıl boyunca Osmanlıların Hint Okyanusu'nda atılgan bir politika izleyememelerinin başlıca nedenlerinden biri de, Yemen'de tekrar tekrar patlak veren isyanlar sonucu, yöredeki kontrolün ikide bir elden çıkmasıydı.

Portekizlilere karşı mücadeleyi örgütlemenin ve Hindistan ticaretini sürdürmenin esas sorumluluğu, Süveyş'teki deniz üssü de kendisine bağlı olan Mısır *beylerbeyi*'ne verilmişti. Ancak, Kızıldeniz girişi ile Arabistan'ın Hint Okyanusu'na bakan kıyısındaki yeni ve dağınık Osmanlı topraklarının savunulması, güçlü ve birleşik bir bölge komutanlığına ihtiyaç gösteriyordu.

---

[1] Şah (1967), ss. 380-81.

[2] Boxer (1969b), s. 420.

Yemen ve Aden 1539'da bu nedenle birleştirilip güçlü bir *beylerbeyilik* oluşturulmuştu. Öteden beri Hint baharat gemilerini kendine çekip dağıtım merkezi olma konusunda Hicaz ile Aden ve Yemen arasında rekabet süregelmekte idi. Hicaz'ın Osmanlı yönetimiyle birlikte avantajlı bir konuma geçmesine karşın, Aden de 1538'de fethedilmekle Arap tüccarı için Hint baharatının başlıca antreposu olarak kalmayı başarmıştı. Süleyman Paşa'nın 1539'da Yemen *beylerbeyilik*'ini örgütlemesinden başlayarak Osmanlılar, yerel sülâlelerin özerkliği üzerinde sıkı bir denetim kurarak kendi merkeziyetçi imparatorluk düzenlerini yerleştirmeye çalışıyorlardı. Osmanlı sultanının *kul*'larından olup İstanbul'dan gönderilen *beylerbeyi*, Mısır ve Bağdat'ta olduğu gibi, ülkeyi tipik bir Osmanlı eyaleti olarak örgütlemek için çok geniş yetkilerle donatılmıştı. Bu Osmanlı *beylerbeyi*'leri, stratejik noktalarda yeni kaleler yaptırdıklarında, ya da mevcut kaleleri yerel sülâlelerin elinden alıp hükümetin kontrolüne geçirdiklerinde, sultanın merkezî otoritesinin tesisini amaçlayan alışılmış Osmanlı yöntemlerini izlemekten başka birşey yapmıyorlardı. Buna bir örnek, 1562'de Zaydilerin geleneksel topraklarının hemen dibindeki Habb kalesinin zaptıydı. Ancak bu gibi müstahkem mevkilerin inşası ve garnizonlarının idamesi büyük malî kaynaklara ihtiyaç gösteriyordu. Kaldı ki, *beylerbeyi*'ler, standart Osmanlı denetim yöntemlerini yürürlüğe koyma sürecinde, bu gibi feodal toplumların hassas kuvvet dengelerini sık sık görmezlikten geliyorlardı.

Osmanlı yönetimindeki Arap diyarlarının çoğunda olduğu gibi, yeni kurulan Yemen *beylerbeyilik*'inde de, yerel sülâlelerin feodal konumlarının giderek aşındırılmasını içeren Osmanlı merkezîleştirme yöntemleri, güçlü bir direnişle karşılaştı. Yemen, Zeydiler, İsmaililer, aşiret reisleri ve ulema aileleri arasında son derece bölünmüş bir toplumdu. Başlangıçta Osmanlılar eyaleti kontrol altına alırken bu grupların herbiriyle çeşitli uzlaşmalara vardılar. Ancak bu uzlaşıcı politikaya rağmen eninde sonunda plânları feodal ayrıcalıkları ilga etmekti; zamanla yerli sülâleleri ya tamamen Osmanlı yönetici seçkinleri içinde eritme sisteminden, ya da onların yerine sultanın sarayında eğitilmiş sadık *kul*'ları geçirme politikasından vazgeçemezlerdi. Oysa, Yemen'in yerel cemaat liderlerinin hepsi Müslüman olduğundan, Hıristiyanlardan fethedilen topraklardaki gibi tasfiye edilmeleri olanaksızdı. Üstelik, mezhepleri ve aşiretleriyle Yemen'deki cemaat örgütleri, böyle bir dönüşümden geçirilemeyecek kadar güçlü gözüküyordu.

Böyle merkeziyetçi bir yönetim tarzının masraflarını karşılamak için gerekli vergilerin tahsili, çoğu zaman Osmanlı taşra yöneticisinin otokratik yöntemlere başvurmasıyla elele gitmekteydi. Bu ise, yalnız feodal hanedanlar nezdinde değil, yerleşik halk ve aşiret mensupları arasında da yaygın bir hoşnutsuzluk doğuruyor; kısa zamanda Osmanlılara karşı tekrar eski efendileriyle birleşmelerine yol açıyordu. Bunda, yarı-özerk cemaatlere ilk

başta tanınan vergi muafiyetlerinin daha sonra kaldırılmasının da payı büyüktü.[1]

Bu uzak eyalet hakkında doğru dürüst bilgi edinemeyen Osmanlı merkez yönetimi, Hindistan ticareti sayesinde Mısır gibi zenginleştiğine göre, Yemen-Aden'in de bütün idarî ve askerî masraflarını kendisinin karşılayabileceği, hattâ gelir fazlasını sultana aktarabileceği beklentisi içindeydi. Dolayısıyla, bu *beylerbeyilik*'e de malî özerklik tanınmış; kendi bütçesini yapma sorumluluğu verilmişti. *Beylerbeyi*'nin bir milyon *akçe*'yi aşan gelir tahsisatının yerel kaynaklardan karşılanması gerekiyordu. *Beylerbeyi* maaşının bu kadar yüksek tutulmasının nedeni, gerek yerel emirlere, gerekse bu sınır bölgesindeki düşmanlara karşı yeterince güçlü bir askerî maiyet kurup besleyebilmesini sağlamaktı. Sonuçta, Mekke şerifliğinde olduğu gibi, burada da yerel hâkim sınıfa mensup aileler, artık gelir kaynaklarını Osmanlı hükümeti veya temsilcileriyle paylaşmak zorundaydılar. Üstelik Yemen, anlaşıldığı kadarıyla kronik bir gümüş darlığı çekiyor; bu da yeni tesis edilen Osmanlı komutanlık ve garnizonlarının büyük yekûnlara ulaşan maaşlarının karşılanmasını büsbütün zorlaştırıyordu. Dolayısıyla, *osmanî akçe*'nin ikide bir tağşiş edilmesi ve bunun yol açtığı gümüş spekülasyonu, hoşnutsuzluğun kitleler arasında yayılmasında bir diğer önemli etkendi.[2]

Belki de bu nedenle, *beylerbeyi* ve *sancakbeyi* maaşları kısmen baharat olarak ödeniyor, sonra da söz konusu yöneticilerce Mekke ve Cidde'de satılarak paraya çevriliyordu. *Bey*'ler gümrük vergilerinden muaftılar. Devlet ise baharatı, ya gümrük vergilerini aynî olarak tahsil etmek, ya da Aden veya Yemen'deki boşaltma limanında sâbit ve düşük fiyatlar üzerinden alım yapmak suretiyle elde ediyordu. Bu koşullarda, büyük kâr umuduyla harekete geçen sıradan savaşçılar dahi askerî donanımlarını satıp baharat almaya başlıyorlardı.[3] Bir yandan da parasal istikrarsızlık, tüccar, halk ve askerî birlikler arasında yaygın hoşnutsuzluğa yol açmaktaydı. Bütün bu koşullar gözönünde bulundurulduğunda, özellikle feodal emirlerin ve aşiretlerin kendi başlarına buyruk yaşadığı dağlık bölgelerde âsiliğin niçin endemik hale geldiğini anlamak zor olmasa gerektir. Bu yerel önderlerin en güçlüsü olup, güneydeki yüksek arazide özerk bir yaşantıyı sürdüren Zeydi reisi İmam el-Mutahhar, 1552'de Osmanlı sultanının üst-egemenliğini tanımıştı. Bunu izleyen 1552-60 döneminde ise *beylerbeyi* Özdemir Paşa, belli başlı kentlere garnizonlar yerleştirmiş, yeni kaleler yaptırmış ve ana yolların güvenliğini sağlamış; böylece eyalet tam anlamıyla Osmanlı

---

[1] Blackburn (1979), s. 133.

[2] Sahillioğlu (1985).

[3] Blackburn (1979), ss. 131-32, 137; Yavuz (1984), ss. 47-73.

yönetimine geçirilmişti. Ancak Özdemir Paşa'nın halefi Mahmud Paşa (1560-65), Yemen'deki hassas kuvvet dengelerini hiçe sayarak aceleci bir merkezîleştirme programını yürürlüğe koydu. Onun yetkisini hoyratça ve nerede duracağını bilmeden kullanıp, bütün yerel sülâleler ve özel grupların kendisine karşı yüz çevirmelerine sebep olduğu; kendi aralarındaki rekabetleri unutup Osmanlılara karşı birleşmelerine yol açtığı anlaşılıyor.

El-Mutahhar'ın, "göstermelik" haracının yılda bir *kise*'den (yani 40.000 *akça*'dan) sekiz *kise*'ye çıkartılmasının ardından ayaklanmış olması, ilginç bir husus olarak kaydedilmelidir. İsyan, el-Mutahhar'ın topraklarında yaşayan halkın Osmanlı vergi tahsildarını öldürmesiyle başladı. Top ve tüfekleriyle Osmanlı birliklerinin, âsiler karşısında avantajlı olması gerekirdiyse de, genellikle Yemenliler Osmanlı yönetimine karşı ağır bastılar. 1566'da Osmanlı kuvvetlerine karşı giriştiği mücadelede Mutahhar'ın gücünün esasını dağlı kabileler oluşturuyordu.

Merkezîleşme yalnız idarî ve malî önlemleri değil, Yemen kent ve kasabalarında kadılıklar kurulmasını da içeriyordu ki, bu da yerel *ulema* zümresini küstürmüş olmalıdır. Nitekim, yerli kadılar ayaklanan el-Mutahhar'a katıldılar ve işte bu destekten aldığı güç, Sultan Süleyman'ın ölüm haberi 1567'de Yemen'e ulaştığında, Yemen hakimi olarak bağımsızlığını ilân etmesini sağladı. Ticarî açıdan olduğu kadar stratejik bakımdan da büyük önem taşıyan Aden'deki Osmanlı garnizonu da bu arada teslim oluverdi. Shihr'in şeklen bir Osmanlı valisi gibi davranmakta olan yerli Arap hükümdarı Sultan Badr da Yemen'de başı derde giren Osmanlılarla bağlarını gevşetip, selefleri gibi Portekizlilerle işbirliği yapmaya başladı. Osmanlı hükümeti, Badr'ın kaypak tutumunun, Hindistan yolundaki Osmanlı tüccarına güçlükler çıkarmakta olduğu yolunda haberler alıyordu.[1]

1565'te Yemen iki *beylerbeyilik*'e ayrılmış; birinin merkezi Sa'dah, diğerinin ise Ta'izz olmuştu. İki rakip otorite yaratan bu bölünme, Yemen'deki Osmanlı hâkmiyeti açısından felâketli sonuçlar doğurdu. El-Mutahhar, bu yeni durumdan ustaca yararlandı ve emrindeki güçler bütün Osmanlı birliklerini ülkeden sürüp atacak gibi oldu. Yeni atanan Osmanlı beylerbeyi Hasan, önemli bir stratejik merkez olan Zabid'e yönelik bir Zeydi saldırısını güçlükle püskürtebildi. Bu andan itibaren Osmanlılar, 1567'de Yemen'i tekrar kontrol altına almaya başladılar. 1569'da Sinan Paşa komutasındaki büyük ve düzenli Osmanlı kuvvetleri çıkageldikten sonra, 1569-70'te Sinan Paşa Yemen ve Aden'de Osmanlı egemenliğini bütünüyle yeniden tesis etti.[2] Eğer bir sonraki yıl Osmanlı deniz gücü Lepanto'da ezici bir darbe yemiş olmasaydı, Osmanlılar belki de Hint Okyanusu'nda saldırıya

---

[1] Blackburn (1979), s. 165.

[2] Yavuz (1984), ss. 78-125.

dönük bir siyaseti sürdürebilirler; yeniden fethetmiş oldukları Yemen de bu bağlamda önemli bir stratejik rol oynayabilirdi. Ancak yeni koşullar altında, Mocha limanında üslenen deniz güçlerinin pek bir atılım şansı olamadı. 1564'te bu limanda yalnızca iki Osmanlı savaş gemisi bulunuyordu ve daha sonra da Süveyş, Hint Okyanusu'nda girişilecek herhangi bir harekât için ana üs olmaya devam etti.

Yemen'deki isyan ve karışıklıklar hep, Osmanlıların Mısır ve Suriye limanlarındaki baharat arzının giderek azalıp kurumasının başlıca nedenleri arasında sayılagelmiştir. Örneğin, 1627-32 yılları gibi çok daha geç tarihlere ait bir rapor, gene böyle bir isyan nedeniyle Mısır'a hiç baharat gelmediğini, dolayısıyla Avrupa'dan baharat ithal etmek zorunda kalındığını anlatmaktadır.[1]

Yemen *beylerbeyilik*'inin Osmanlı arşivlerinde bulunan 1600 tarihli bilançosuna bakılırsa[2], ancak olağan koşulların hüküm sürmesi halinde, İstanbul'a bir gelir fazlasının gönderilmesi mümkün olabiliyordu. 1599-1600 malî yılında yerel gelirler 16 milyon *para*, ya da 390.000 altın, bütçe açığı ise 5 milyon *para*'ydı (1600'de bir *para* 1,5 *akçe*, ya da 41 *para* bir Osmanlı altını ediyordu). 1574-1602 arasındaki hayli uzun dönemde hep Sinan Paşa'nın yönettiği *beylerbeyilik*, Zabid, Ta'izz ve San'a olmak üzere üç *sancak*'a ayrılmıştı. Gene bu dönemde *beylerbeyi* artık San'a'da oturuyordu.

Onaltıncı yüzyılın sonlarına doğru Yemen bir kere daha Mısır eyalet yönetiminin sıkı kontrolü altına girdi. Osmanlı egemenliğini tesis etmek veya sürdürmek için Mısır'dan bazı *sancakbey*'lerinin askerleriyle gelip Yemen'deki diğer *sancakbey*'lerine katılmaları gerekmişti. İlginçtir ki, Yemen'deki *sancakbey*'lerinin dokuzu, önceki askerî harekâtlarda Osmanlı ordusunu desteklemiş olan yerli feodal ailelerdendi; hattâ içlerinden üçü, el-Mutahhar'ın soyundandı. Başka bir deyişle, ülkenin Osmanlı efendileri, halktan toplanan vergi gelirini artık yerli emirlerle paylaşmak akıllılığını gösteriyorlardı. Taşra bütçesindeki açık, Mısır hazinesinden bir ek ödenekle kapatılmaktaydı.

Osmanlıların ülkede 38 kalesi vardı; Yemen'i bu sayede ellerinde tutuyorlardı. Garnizonlara ödenen miktar 1600 tarihi itibariyle yılda iki milyon *para* kadardı. Görünüşe bakılırsa, kalelerdeki askerlerin çoğu Kahire'den buraya nakledilmişti. Ta'izz, Sa'dah ve Zabid gibi önemli kalelerde yeniçeri bölükleri de bulunduruluyordu. Ayrıca Mocha'da konuşlandırılan bir gemi kaptanı, Süveyş'ten gelme askerlere kumanda ediyordu.

---

[1] Steensgaard (1972), s. 185.

[2] Sahillioğlu (1985), s. 288.

Tablo I: 66
1600'de Yemen İskelelerinden Sağlanan Gelir

Liman	Gelir (*para* olarak)
Aden	702.363
Mocha	3.596.352
Salif-Kamaran	44.280
Hudaydah	229.600
Cizan	106.600
Şihr ve Hadramut	25.800
Feresan adasında Luhayyah	147.980
Hud	19.926
Toplam	4.872.901

Not: 1 *para* = 1,5 *akçe* ya da 41 *para* = 1 altın.
Kaynak: Sahillioğlu (1985), s. 303.

Tablo I: 66'dan da anlaşılacağı üzere, eyaletin gelirinin yaklaşık üçte biri gümrük vergileri ile limanlarda alınan diğer resimlerden sağlanmaktaydı. 1600'e gelindiğinde başlıca ticaret merkezi artık kesinlikle Mocha'ydı. 700.000 *para* dolayında bir gelir getiren Aden, ikinci önemli limandı. Hudaydah, Luhayyah ve Jizan'ın ise daha çok yerel trafiğe hizmet eden iskeleler olduğu anlaşılıyordu. Yemen'in kırmızı kök boyası (*cehri*), Gucerat'ın tekstil boyama sanayii için vazgeçilmez önemdeydi ve Yemen'den Hindistan'a yapılan ihracatın başlıca kalemleri arasında yer alıyordu.

KÖRFEZ'DEKİ OSMANLI-PORTEKİZ MÜCADELESİ

Bilebildiğimiz kadarıyla, Osmanlılar Körfez yöresiyle ilgilenmeye 1520'lerde başlamışlardı. Körfez'in kapısı demek olan Hürmüz'ü 1509'da ele geçiren Portekizliler, Bahreyn, Al-Hasa ve Basra dahil bölgenin tamamına hâkim olmaya yönelik saldırgan bir planın hazırlığı içindeydiler. Bu sırada Safevilerin aşağı Irak üzerindeki kontrolü lafta kaldığından, Portekizliler yörenin yerli Arap emirleri arasındaki anlaşmazlıklardan yararlanıp, 1529'da Basra'yı kontrol altına almaya kalkışmışlardı.[1] Anlaşılan Osmanlılar, 1534'e gelindiğinde artık Portekiz plânlarının, Körfez'e ve Basra'ya yönelik tehdidin de iyiden iyiye farkındaydılar.

[1] Barros'tan aktaran Özbaran (1977), ss. 113-14.

I. Süleyman'ın 1534 tarihli Irak seferine gelinceye kadar, bölgedeki Araplar bir yandan Portekizlilere ve onların ateşli silâhlarına direnmeye çalışıyor, bir yandan da Osmanlı sultanına yardım çağrısında bulunuyorlardı. Örneğin, Hürmüz'deki Portekiz karşıtı hizip, 1526, 1528 ve 1529'da tekrar tekrar Süleyman'a başvurmuştu. Ayrıca o tarihlerde Rumîler, yani ateşli silâhlar taşıyan Türk paralı askerler, Bahreyn ve aşağı Irak dahil yerel Arap hükümdarlarının emrinde boy göstermeye başlamışlardı.

Osmanlıların Körfez'e doğru ilerleyişi yirmi yıl sürdü ve bunun ilk aşamasını 1534'te Bağdat'ın Safevîlerden alınması oluşturdu. Basra emiri ile aşağı Irak'ın diğer Arap şeyhleri derhal Osmanlı egemenliğini tanıdılar.[1] Daha sonra, Osmanlılar bölgeyi doğrudan kontrol altına almaya koyulduklarında bu yerel Arap hükümdarları, Yemen ve Aden'de de görüldüğü gibi, kendi hâkimiyetlerinden vazgeçmeme noktasında direnmeye başladılar. Bu çerçevede, kendi ticarî kazançlarını korumak açısından Portekiz gücünü bölgede yararlı bir denge unsuru gibi görür oldular. 1545'te Babıâli, Portekizlilere karşı iddialı bir plan tezgâhladı. Bağdat *beylerbeyi* Ayas Paşa'ya, Basra ve Hürmüz'ü alıp Hindistan yolunu açması emredildi.[2] Basra, Hindistan'daki Portekiz karargâhına Kızıldeniz'e göre çok daha yakın olduğundan, bu haber Lizbon'da telâş uyandırdı. O sırada (1545) orta Avrupa'da Habsburglarla bir ateşkes imzalayan Osmanlılar, enerjilerini doğu ve güney yönlerinde odaklaştırmaya karar vermişlerdi. Nitekim, Kızıldeniz üzerinden Hint Okyanusu'na yönelik Osmanlı harekâtı da aynı dönemde yoğunluk kazanacaktır.

Ayas Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetlerinin 26 Aralık 1546'da işgal ettiği Basra, 1547'de geniş yetkilerle donatılmış bir Osmanlı *beylerbeyi*'nin yönetim merkezi haline getirildi. 1550'de ise Al-Katif'i merkez alan bir *sancakbeyliği* ve burada bir üs kuruldu.[3] Portekizliler buna derhal tepki gösterip, hemen aynı yıl Al-Katif'deki kaleyi yıktılar ve Basra'yı tehdit etmeye başladılar. Fetihten sonra Basra'da inşa edilen deniz üssü de, Portekizliler için sürekli bir endişe kaynağıydı. 1552'de Al-Katif'in yanısıra Al-Hasa *beylerbeyilik*'inin de kurulması, Osmanlıların bir adım daha ilerlemesi, Portekizlilere yönelik tehdidin artması demekti.[4] Gene 1552'de Osmanlı hükümeti, Piri Reis komutasındaki (25 gemi ve 800 askerden oluşan) Süveyş filosunu Körfez'e sevkedip Hürmnüz'ü almaya kalkışmak suretiyle, Portekizlileri Körfez'den söküp atmayı son bir defa denedi.[5] Ancak

---

[1] Raşid'in mektubu için, bkz *aynı eser*, s. 115 not 11.

[2] Bu mektup için de bkz *aynı eser*, s. 116.

[3] Özbaran (1977), s. 118; Özbaran (1971), ss. 25, 58.

[4] Mandaville (1970), s. 488.

[5] Özbaran (1972), ss. 60-62.

bu girişim tam bir başarısızlıkla sonuçlandı ve Portekiz donanmasının üstünlüğü ertesi yılın deniz harekâtıyla da kanıtlandı. Buna karşılık, 1556'da Portekizliler Basra'yı ele geçirmeye çalıştılar; ama onlar da başarısız oldular. Derken, Körfez'deki Osmanlı-Portekiz mücadelesi Bahreyn'de odaklaştı. Portekizliler Bahreyn'i dolaylı olarak kontrol eder ve filolarıyla Osmanlılara karşı savunmaya hazır beklerken, Osmanlılar Al-Hasa'daki yeni üslerinden hareketle, stratejik ve ekonomik bakımdan canalıcı bir noktadaki bu adayı Al-Hasa *beylerbeyilik*'ine ilhak etmeye çalıştılar. Bahreyn, hem Basra için hayatî önemdeki Hndistan ticaretinin geçit noktası, hem de önemli bir inci üretim merkeziydi.[1]

1552'de Al-Hasa *beylerbeyilik*'inin oluşturulması, Körfez'de gerek kıyıları, gerekse seyrüseferi vurmakta olan Portekizlilere karşı esas olarak Basra'nın Hindistan ile ticaretini korumayı amaçlıyordu. Al-Hasa *beylerbeyi*'nin 1558'de Bahreyn'i istilâ girişiminin felaketle sonuçlanmasının ardından, Hürmüz'de üslenmiş bulunan Portekiz filotillası Körfez'deki bütün trafiğe egemen oldu. 1552, 1559 ve 1573'te Al-Katif'i peşpeşe vurdular. Osmanlıların Lepanto'da uğradığı ezici yenilgiyi izleyen 1573 akınında Portekizliler, oniki kadırga ve iki kalyon ile bir grup Müslüman taciri esir almayı başardılar.[2]

1567 tarihli bir Portekiz raporunda, kırk kadırgadan oluşan bir Osmanlı filosunun Sumatra'ya doğru yola çıktığı bildiriliyor[3]; ertesi yıl ise Osmanlı donanmasının Bahreyn'i ele geçirmeye yönelik yeni hazırlıklarına tanık oluyordu. Ancak, işte o yıl Yemen'de patlak veren isyan bütün bu plânlara engel oldu. Braudel, 1570'ten itibaren Hint Okyanusu'nda ibrenin artık kesinlikle Portekizlilerden yana kaydığı görüşündedir.[4] 1571'den itibaren Osmanlılar, Kutsal İttifak'a karşı ölüm kalım mücadelesi içinde bütün güçlerini Akdeniz cephesinde toplamak zorundaydılar.

Osmanlılar, daha sonra da Bahreyn'i ele geçirmek amacıyla Al-Hasa'da yeni yeni hazırlıklar yaptılarsa da, 1578'de İran ile yeniden savaşa tutuştuktan sonra, genellikle savunmada kaldılar. Osmanlıların Körfez'de savunmaya dönük bu tutumunu değerlendirirken, özellikle yüzyüze bulundukları malî zorluklar bir kere daha gözönünde bulundurulmalıdır. 1558'de sırf yeni bir filo inşası için Mısır'dan Basra'ya 200.000 altın

---

1 İnci ticaretinin Osmanlı ekonomisinde önemli bir yeri vardı. Büyük meblağlar biriktirmeyi ve oradan oraya nakletmeyi kolaylaştırması nedeniyle, seçkinler paralarını incilere yatırmayı tercih ediyorlardı. Aynı nedenle, Osmanlı topraklarından altın ve gümüş çıkarması yasak olan İranlı ham ipek ithalâtçısı da Bursa'da eline geçen nakit parayı incilere yatırmaktaydı.

2 Mandaville (1970), s. 490; Özbaran (1972), s. 69.

3 Braudel (1972), I, ss. 554-56.

4 *Aynı eser*, s. 554.

aktarılması gerekmişti.[1] Hem yeni yapılan kalelere yerleştirilen garnizonları beslemek, hem de *beylerbeyi*'nin 900.000 *akçe*'lik muazzam maaşını karşılamak, yerel kaynakları çok zorluyordu. Bu malî güçlüklere ek olarak, Arap reislerinin, özellikle de en güçlü ve saygın Beni Halid kabilesi şeyhlerinin ayaklanmaları, bölgedeki Osmanlı yönetimini hayli istikrarsız kılıyordu.

Bazı araştırmacılar, Basra Körfezi'nden geçen Hindistan ticaretinin, Osmanlıların kontrolündeki Kızıldeniz ticareti aleyhine önem kazandığını vurgulamaktadırlar.[2] Herşeyden önce, Portekizliler, Körfez üzerinden yapılan Hindistan ticaretinin genişlemesine katkıda bulunmuş olmalıdırlar. 1509'dan itibaren Hürmüz'ü ellerinde tutan ve dolayısıyla Körfez girişini kontrol altına almış bulunan Portekizliler, gerek politik ve gerekse ekonomik nedenlerle, Hint limanları ile o sırada Safevîlerin elinde bulunan Irak arasındaki ticareti öne çıkarmaya çalışıyorlardı. 1514'ten başlayarak Portekizliler, Safevilere hem Hint emtiası temin ediyor, hem de Osmanlılara karşı kullanılmak üzere ateşli silâhlar veriyorlardı. Ayrıca Godinho, fiyat faktörünün de altını çizip, Yakın Doğu'da baharat fiyatlarının daha yüksek olmasının Portekiz baharat ticaretini Avrupa yerine Körfez'e çektiğine işaret ediyor.[3] Hürmüz'de mevzilenen Portekizliler, Hindistan'ın İran ve Osmanlı İmparatorluğu ile ticaretini kontrol edebilecek bir konumda olduklarından, Osmanlıların elindeki Kızıldeniz yerine bu yolun kullanılması tabii onların çıkarınaydı. Aslında, Avrupa açısından Lizbon'un rolü neyse, Asya ticareti açısından Hürmüz de oydu.[4] Nitekim, 1551'de Hürmüz, "Arabistan, Mezopotamya, Venedik, küçük ve büyük Tataristan ve İran'dan gelen tacirler" için Asya ticaretinin uluslararası nitelikte bir antreposu olarak tanımlanıyordu.[5] Hürmüz'deki Müslümanlar, Portekizlilere 60.000 Mısır altını tutarında muazzam bir haraç ödüyor; karşılığında Kızıldeniz hariç Hint Okyanusu'nun tamamında ticaret yapmalarına izin veriliyordu. Öte yandan, onaltıncı yüzyılın ortalarına gelindiğinde Portekiz'in çekmeye başladığı sıkıntılar (özellikle ellerindeki altın ve gümüş miktarının baharat alımlarına yetmeyişi) ve Hürmüz'deki Portekiz subaylarının kaçakçılık faaliyetinin, Körfez'deki Hindistan ticaretinin gelişmesine katkıda bulunduğu öne sürülmüştür. Her halükârda, Kızıldeniz'e karşı Körfez'in öneminin artmasına denk biçimde başlıca baharat, çivit ve iyi kalite pamuklulardan ibaret Hint emtiasının, Basra'da başlayan hareketli bir kervan yolu

---

1 Mandaville (1970), s. 493.

2 Godinho (1969), ss. 750-57; Lane (1940), s. 584.

3 Godinho (1969), s. 299.

4 Aubin (1975), II, ss. 77-179.

5 A. de Silva'dan aktaran Özbaran (1977), s. 134.

üzerinden, onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında büyük bir ticarî büyüme gösteren Halep'e akmaya başladığı anlaşılıyor. Nitekim, bir Hint tüccar kolonisinin Halep'e yerleştiğini görüyoruz. Aslında, Basra-Halep kervan yolu, Hint emtiasının Osmanlı diyarlarına aktarılışının başlıca kanalları arasında daima yer almıştı. Daha 1510'da kaleme alınan ilk Portekiz raporlarından birinde[1], bu güzergâh üzerindeki 2000 develk bir kervan saldırıya uğrayıp yağmalandığında, Osmanlı topraklarında baharat sıkıntısının başgösterdiği kaydedilmekteydi. Hint malları bu yoldan önce Halep'e, oradan da --onbeşinci yüzyıl sonu Bursa kadı sicillerinin doğruladığı gibi-- Bursa'ya ulaşıyordu.

Osmanlıların 1550'lerde Hürmüz'de başarısızlığa uğramalarının ardından, bölgede Osmanlılarla Portekizliler arasında birbirlerine ilişmemek konusunda belirli bir anlayış doğduğu, bunun da Körfez üzerinden yapılan Hindistan ticaretinde belirli bir genişlemeye yansıdığı anlaşılıyor. Portekiz yönetiminde Hürmüz, tam da bu sırada eşi görülmedik bir ticarî gelişme yaşamış; Hindistan ticaretinden sağlanan vergi geliri iki katına çıkmıştı.[2] Bu refah dönemi, 1622'de Hürmüz'ün düşmesine kadar sürdü. Bu tarihe gelindiğinde, her yıl Hindistan'dan Hürmüz'e ulaşan gemi sayısı 20-30'u buluyordu.[3] Herhalde bu dönemde Portekizlilerin uzlaşıcı bir tavır almalarının bir nedeni de, her yıl Arabistan çölünden ve Basra üzerinden çok sayıda at ithal ediyor olmalarıydı. Öte yandan İran kıyısı boyunca seyreden gemiler için, Gucerat ile Körfez arasındaki deniz trafiği her zaman daha kısa ve güvenliydi.

Bilebildiğimiz kadarıyla, Basra-Bağdat-Ana-Hit-Halep kervan yolu daha onaltıncı yüzyılın ilk yarısında hatırı sayılır bir canlılığa tanık olmuştu; öte yandan Al-Kusayr, Kerbela, Kubays ve Kusur-al-İhvan üzerinden geçen daha dolaysız bir güzergâh da çölü aşıp Halep'e ulaşıyordu. İranlılar ne zaman Bağdat'ı tehdit edecek olsalar, bu yol tercih ediliyordu. Bedevîlerin saldırıları nedeniyle çöl güzergâhı fazla tehlikeli hale geldiğinde ise, sallarla Fırat'tan yukarı Birecik'e (Al-Bira) veya Dicle'den yukarı Musul'a çıkmak daha güvenli sayılmaktaydı. Öte yandan Bedevîlerin bu güzergâh üzerinde de belirleyici bir rol oynamaları olağandı. Kervanlaın örgütlenmesi ve çölde güvenlik, tamamen Suriye çölündeki kabile reislerine bağlıydı.[4] Bir kervanın Birecik'ten Halep'e gitmesi üç gün sürüyordu. Aksi yönde giden kervanlar ise, yüklerini Birecik'te mavnalara aktarıp Fırat'tan aşağı salıyor; sonra Bağdat'a bir-iki gün mesafedeki Falluja'da yükler tekrar kervanlara

---

[1] Duarte Catanho'dan krala; bkz Melzig (1943), ss. 77-78.

[2] Godinho (1969), ss. 762-72; Aubin (1975), II, ss. 167-75.

[3] Steensgaard (1972), s. 198.

[4] *Aynı eser*, ss. 37-39.

alınıyordu.[1] 1583'te John Eldred, Hürmüz'den her ay "baharat, ilâçlar, çivit ve Kalikut kumaşları gibi Hint emtiası yüklü" gemilerin Basra'ya vardığını gözlemişti. Gene Eldred, "baharat ve sair zengin emtia yüklü" 4000 develik bir kervanla Halep'e seyahat etmişti.[2] 1610 tarihli bir Osmanlı arşiv belgesinde, böyle bir kervanın ayrıntılı tasvirini buluyoruz.[3] Kervandaki 120 tacirden onu kesinlikle Müslüman Hintlilerdi ve çivit boya ile Hint kumaşları ve kokuları taşıyorlardı. Bağdat ve İran tüccarı ise, çoğunluğu oluşturuyor; beraberlerinde çivit ve Lahor kumaşları götürüyorlardı. Konsolosları dahil beş kişi olan "Frenkler"in (İtalyanların) malları çok çeşitliydi. Açıktır ki, Batı tüccarı, azamî kâr elde etmek amacıyla Halep ile Basra arasındaki kervanlara katılmayı göze alıyordu. Daha önce 1583'te de, Basra'dan Halep'e yirmi balya karanfil, uzun biber, tarçın, misk ve devekuşu tüyü götürmekte olan dört Venedikliden söz edildiğini görüyoruz.[4] Herhalde, Venedik'in onaltıncı yüzyıl ortalarında Şam pazarından Halep'e kayması[5], İran Körfezi'nden Halep'e uzanan bu kervan yolunun öneminin yalnız İran ipeği açısından değil, Hint baharatı açısından da artıyor olmasına bağlıydı. Öte yandan, Osmanlılar (1548-55 arasında olduğu gibi) Körfez'de Portekizlilerle savaşa tutuştuklarında, Halep piyasası istikrarsızlığa sürüklenebiliyordu. Bir yoruma göre, Körfez-Halep trafiğinin gelişmesini, gerek İran ipeği gerekse Hint baharatı ve kumaşları açısından Halep'in Avrupalılar için önemli bir antrepo haline gelmesini, Osmanlıların Suriye çölünü kontrol altına almaları mümkün kılmıştır.[6] Aynı zamanda bu süreç, bölgenin aynı dönemde gelişmekte olan güney-kuzey ticaretiyle dolaysız ve daha tam bir şekilde eklemlenmesine de bağlıydı. Hindistan-Körfez ticaretinin Portekizlilerin elindeki canlı, hareketli merkezi Hürmüz'de, Osmanlı tâbiyetindeki Ermeni ve Türkler ile Venediklilere de rastlanıyordu. İlginç bir nokta, birçok Portekizlinin Osmanlıların safına geçmesi ve bu dönmelerin değerli bilgiler sağlamasıydı.[7]

---

[1] Newberry'nin 1580 tarihli raporunu zikreden Steensgaard (1972), ss. 37-39.

[2] Hakluyt (1847-1940), I, ss. 176-77.

[3] Sahillioğlu (1968), ss. 63-70.

[4] Purchas'tan aktaran Steensgaard (1972), ss. 26-27.

[5] Lane (1940), s. 584.

[6] Stripling (1942), ss. 81-82; Steensgaard (1972), s. 62.

[7] Braudel (1972), I, ss. 564-65.

ORTA DOĞU ÜZERİNDEN YAPILAN BAHARAT TİCARETİNİN YENİDEN CANLANMASI

Baharat yalnız yemeklerde kullanılmıyor; çok çeşitli ilâçların vazgeçilmez ögeleri arasında yer alıyordu. Baharcılar, çarşı esnafının en saygınlarındandı. Karabiberin yanısıra Osmanlı arşiv belgelerinde en sık rastlanan baharat türleri zencefil, karanfil, tarçın, biberiye, Hindistan cevizi, aselbent sakızı ve günlüktü.[1] Baharattan sonra en önemli ithalât kalemleri ise, ince pamuklular ile kumaş boyaları, özellikle de çivitti. Avrupa'da baharat kullanımı, özellikle Orta Doğu'da haçlı devletlerinin kurulmasının ardından , ilkin feodal sınıf mensupları arasında yayılmıştı. Daha sonra, kentlerin yükselişi ve zenginleşmesiyle birlikte, doğu baharatı Batı'da iyiden iyiye yaygınlık kazandı. Yükte hafif, pahada ağır olması nedeniyle baharat, Doğu ile Batı arasındaki uzak mesafe ticaretinin en önemli dalı haline geldi.

Avrupa'nın baharat ithalâtı, Hint Okyanusu yoluyla güney Asya'dan gelen sevkiyatın yanısıra, Orta Doğu'nun yerli ürünlerini de kapsıyordu. Bu son kategorideki maddelerin belki de en önemlisi, kumaş boyacılığında renk sâbitleştirici olarak yaygın kullanım bulan şaptı. 1462'de İtalya'nın Tolfa şap yatakları keşfedilinceye kadar Avrupa'nın dokuma sanayileri Türkiye'den şap ithalâtına bağımlıydı[2] (Tablo I: 67).

Onbeşinci yüzyılda Türkiye'de Batı Anadolu'dan şap ihracatı Cenovalıların tekelindeydi. 1547'de ise Venedikliler, 1,5 milyon *akçe* ya da 25.000 düka altını karşılığı bu tekeli üç yıllığına aldılar. Bir başka önemli üretim merkezi de, Anadolu'nun doğusundaki Şebinkarahisar'dı. Burada çıkartılan en iyi kalite şap, ortaçağdan itibaren Avrupa'ya büyük miktarlarda ihraç edilegelmişti.

A. H. Lybyer, F. Lane, R. Lopez ve F. Braudel'in araştırmalarının genel çizgisini onların kaldığı yerden sürdüren bazı yeni çalışmalar, Ümit Burnu'ndan Hint Okyanusu'na geçiş keşfedilir edilmez, baharat ticaretinin tümüyle Osmanlıların elindeki Orta Doğu'dan Atlas Okyanusu'na kaydığı teorisini yeni bazı delillerle çürütmeye devam etmektedir.

Örneğin, V. M. Godinho'ya göre, Akdeniz'deki baharat ticareti daha Portekiz keşiflerinden çok önce bazı darbeler yemiş bulunuyordu.[3] Gerek (1485-91'deki) Memlûk-Osmanlı ve (1499-1503'teki) Osmanlı-Venedik savaşlarının, gerekse Kahire'de başgösteren iç karışıklıkların, Godinho'nun işaret ettiği gibi ipek ve baharat ticareti açısından felâketli sonuçları olmuştu.

---

[1] Her çeşit baharatın dökümü için, bkz Godinho (1969), ss. 577-96.

[2] Faroqhi (1979b); Heyd (1936), II, ss. 565-71.

[3] Godinho (1953), ss. 283-86.

Hattâ bu yüzden Venedik'in iç borçlanması, 1495'te 1.600.000'den 1508'de 2.800.000 düka altınına çıkmıştı.

Tablo I: 67

1547'de Batı Anadolu'da Şap Üretimi

Üretim alanı	Miktar (*kantar* olarak)
Kütahya	1.331
Saruhan	950
Teke (Hamid)	1.520
Gedos (Gediz)	1.200
Alaiye ve Manavgat	230
Toplam	5.231

Kaynak: Faroqhi (1979b).

Ancak, tabii 1501'den sonraki uzun vâdeli gerilemeyi, Ümit Burnu yolunun Portekizlilerce keşfi açıklıyordu. Venedik, bu nedenle kuzey pazarlarını yitirmişti. Venediklilerin İskenderiye ve Beyrut'ta satın aldığı baharat miktarı 1496'da 6.850 *colli*'den (bir *collo* = 2,5 *kantar* = 141,122 kg) 1502'de 1.720 *colli*'ye düşmüştü[1] (bkz Tablo I: 68). 1504-15 yıllarında Venedikliler İskenderiye'de neredeyse sıfır, Beyrut'ta ise topu topu 3.234 *colli* alım yapabilmişlerdi. Portekizlilerin Kalikut'a ambargo koyup baharat ticaretiyle uğraşan Müslüman gemilerine saldırdığı haberi Venedik'e ilk ulaştığında, karabiber fiyatı *collo* başına 75'ten 95 düka altınına fırlamıştı.[2]

1502'de karabiber Bursa ve Edirne'de Osmanlı *kantar*'ı (= 56.449 kg; ancak bkz Ölçü ve Tartılar) başına 19, Floransa'da ise 24 düka altınından satılıyordu. Oysa, Vasco da Gama'nın baharatla birlikte Lizbon'a döndüğü 1501 yılında, Edirne'deki karabiber fiyatı 19 düka altınından 29'a, Venedik'te ise 33 dolayına sıçramıştı. Kuzey Karadeniz limanlarında ise fiyatın zamanla *kantar* başına 36 düka altınında karar kıldığı anlaşılıyor.

Almanya, İngiltere ve Flandr, artık baharat ikmalini Lizbon'dan yapıyorlardı. İngiltere'nin Venedik'ten yaptığı ithalât, Ege şaraplarından ibaret kalmıştı (bunların karşılığı, Yakın Doğu'ya İngiliz yünlü kumaş ve kalay satışlarıyla ödeniyordu). Portekiz'in 20-30 bin *kental* kapasitesine ulaşan baharat sevkiyatı, Avrupa piyasalarının ihtiyacını rahatlıkla karşılayabiliyordu. Derken, Venedik devlet adamlarından bir grup dahi,

---

[1] *Aynı eser*, ss. 284-87.

[2] Aynı eser, s. 292; Ashtor (1973), ss. 31-48.

Lizbon'dan baharat alınması fikrini desteklemeye başladı ve ilk Venedik gemileri 1521'de bu limanda boy gösterdi. Ancak, başka bazı kesimler, Venediklilerin Levant limanlarını terketmesi halinde Osmanlıların gösterebileceği tepkiden çekiniyordu.[1]

Vazgeçilmez Halka: Venedik

Osmanlıların Mısır ve Suriye'ye Hint baharatı akışını teminat altına almak için verdiği o uzun mücadele boyunca, Batı'dan altın ve gümüş ile diğer değerli emtianın temini için Avrupa'ya yapılması gerekli ihracatın vazgeçilmez halkasını hep Venedik oluşturuyordu.

Tablo I: 68
Lizbon, Beyrut ve İskenderiye üzerinden Avrupa'ya giren baharat miktarı tahminleri, 1497-1513 (libre olarak)

	Lizbon'dan	Beyrut'tan	İskenderiye'den
1497	—	2.858.037	3.668.810
1498	—	3.249.000	3.344.304
1499	—	—	—
1500	—	3.465.600	2.886.225
1501	224.000	?	?
1502	173.000	1.000.000 dolayında	
1503	3.336.000	1.000.000 dolayında	
1504	1.344.000	1.000.000 dolayında	
1505	2.576.000	1.000.000 dolayında	
1506	1.904.000	?	
1507	2.800.000	?	
1508	?	1.141.800 dolayında	
1509	4.480.000	—	
1510	?	1.038.000	
1511	?	—	
1512	?	1.494.840	
1513	4.256.000	314.000	

Kaynak: Romano ve diğerleri (1970), s. 112.

[1] Braudel (1972), I, ss. 554-59.

Levant'taki baharat fiyatlarının Lizbon'a göre daha yüksek olmasına karşın, Venedik'i, hayatî önemdeki bazı ekonomik çıkarlar Yakın Doğu piyasasına bağlamaktaydı. Birinci olarak Venedik, Osmanlı pazarından satın aldığı baharat ve ham ipek karşılığında çok büyük ölçekte yünlü ve ipekli dokuma ihracatını gerçekleştirebiliyordu.[1] Bu ticarette takas, kârın azamîye çıkarılmasını kolaylaştıran bir etkendi. Gene bu ticaret, Levant'ta 4000 aileyi bulan oldukça büyük bir Venedik kolonisini ilgilendirmekte idi. Dolayısıyla Venedik, yeni ticaret güzergâhına karşı düşmanca bir tavır aldı ve Lizbon'dan baharat ithalini gâh yasaklamak, gâh yüksek bir gümrük tarifesine tâbi kılmak yoluna gitti. Aynı zamanda Venedik; İtalya, Almanya ve orta Avrupa dahil Batı'da çok geniş bir alana doğu emtiası satıyordu. Bütün bunlar, hayli girift bir geleneksel ticaret örüntüsü oluşturuyordu ve Venedik, Portekiz tekelindeki yeni Atlantik sistemine ayak uydurmak uğruna bu geleneksel örüntüyü kolay kolay değiştirmek istemiyordu. Sonuç olarak bu durum, onaltıncı yüzyıl boyunca doğu ve batı Akdeniz'e belirli bir ekonomik bütünlük ve tutarlılık kazandırmaya devam edecek; söz konusu bütünlük ancak yüzyılın sonunda Avrupa'nın en batısındaki ülkelerin müdahalesiyle çökmeye yüz tutacaktı.

Onaltıncı yüzyılda güney Asya kökenli baharat idhalâtının yarısının hâlâ Osmanlı topraklarından geçiyor olmasının asıl nedeni, doğu Avrupa'nın, Balkanların ve Osmanlı Asya'sının muazzam bir pazar oluşturması; dolayısıyla Portekizlilerin de Osmanlılarla uzlaşıp, Hürmüz üzerinden yapılan kaçak, hattâ resmî ticarete göz yummalarıydı. Coğrafî ve ekonomik koşullar, özellikle de taşıma maliyetleri, Viyana-İtalya hattının doğusunda ayrı bir baharat kuşağının oluşmasına yol açmaktaydı. Hattâ, Fransa'nın Provençe yöresi bile, Marsilya'nın Venedik ile rekabet edebilmek için İskenderiye ve Trablusşam'dan büyük miktarda baharat getirtiyor olması nedeniyle, bu doğu kuşağının kapsamına giriyordu. Almanya ticareti ve batı Balkanlar açısından Dubrovnik, Bogdan üzerinden doğu Avrupa'ya bağlanan Bursa-Lviv, gene bu kuşağın birbiriyle rekabet halindeki merkezleri arasındaydı.

---

[1] Braudel (1972), I, ss. 558-60; Sella (1968), ss. 88-105.

Tablo I: 69
Kahire'deki biber fiyatları, 1496-1531
(*collo* başına düka altını olarak)

Yıl	*collo* başına fiyat
1496	66-68
1497	74-75
1501	90-102
1505	192
1520	90
1524	98
1525	90
1530	90
1531	130

Not: 1 *collo* = 3 Mısır *kantar*'ı ya da 133 kg.[1]
Kaynak: Godinho (1953).

Herşeye rağmen, 1501-12 yıllarında oldukça büyük miktarda baharat Yakın Doğu'ya ulaşmış olmalıdır. Bu dönemde Venedik'in baharat ticaretindeki tekelinin kırılmasından, Cenovalılar, Fransızlar ve Raguzalılar yararlanıyordu.[2] Ayrıca bu yıllarda Mısır ve Suriye'ye gelen baharatın önemli bir bölümünün de Levant'tan kara yolunu izleyerek kuzeye çıktığına ilişkin işaretler mevcuttur. Bu şekilde Bursa ve İstanbul'a varan baharat sevkiyatı, gene karadan Balkanlar, Adriyatik Denizi, Orta Avrupa ve Lviv yönlerinde yoluna devam ediyordu.

1517'de Osmanlılar Mısır ve Suriye'yi zaptettiklerinde Venedik, şok geçirmek ve telâşa kapılmakla birlikte, bu fütuhata doğrudan karşı çıkacak kadar ileri gitmedi. Venedik'in baharat ikmali yapageldiği Beyrut, Trablusşam ve İskenderiye limanları artık Osmanlıların kontrolündeydi. 1527'de, büyük partiler halinde yapılan karabiber ithalâtı onbeşinci

---

[1] Çok değişik ölçülerin kullanılmış olması , karabiber ithalâtının miktarı konusunda kesin rakamlara ulaşmayı hayli zorlaştırıyor. Biber ticaretinde bir Venedik *collo*'sunun yaklaşık üç *kantar* geldiği, yani 1.120 İngiliz libresine denk düştüğü kabul ediliyorduysa da, pratikte bir *collo* 968 ile 1.222 İngiliz libresi arasında oynuyordu : bkz Lane (1940), s. 583 not 8. Asıl Osmanlı *kantar*'ı ise 56.4 kg idi. Trablusşam'da, yani Suriye'de bir yük biber 260 ile 522 libre arasında değişiyordu; bkz Braudel (1972), I, s. 563. Bir kental Lizbon'da, Hansa limanlarında ve İngiltere'de hep 100 libreydi; ancak Lizbon'da daha ağır bir libre kullanılıyordu. Karabiber, kuzey limanlarında çuvallar (*colli*) içinde satılmaktaydı.

[2] Godinho (1969), s. 29.

yüzyıldaki düzeyine kavuştuysa da, daha değerli diğer baharat türlerinin fiyatları onbeşinci yüzyıldakinin üç katı düzeyinde seyretmeye başladı.[1] Venedik'in Levant ticareti ancak onaltıncı yüzyılın ortalarına doğru tamamen toparlandı ve hattâ yüzyılın son otuz yılında, Basra Körfezi üzerinden gelen büyük miktarlarda baharatın Halep ve Trablusşam'a ulaşır olmasıyla, çarpıcı bir ilerleme bile gözlendi (Tablo I: 69). "Her ne kadar bu [Osmanlı] devin[in] teşekkülü, Türklerin İskenderiye ve Beyrut'u ele geçirmelerinden önce ticaretini bu iki limanla olan bağlantıları temeline oturtmuş bulunan Venedik'in refahına ağır bir darbe indirdiyse de," diyor M. Godinho, "sonuç olarak bu toparlanış, büyük ölçüde, Türk gücünün Orta Doğu'nun siyasî birliğini yeniden tesis etmiş olmasından kaynaklanıyordu."[2]

Venedik, Osmanlıların Hindistan-Kızıldeniz yolunun canlandırılmasında oynayabileceği merkezî rolün de pekâlâ farkındaydı. 1503'te Osmanlı İmparatorluğu ile barış yapmasının ardından Venedik, bu yolu Portekizlilere rağmen açık tutabilecek biricik gücün Osmanlılar olduğu gerçeğini kabul ediyordu.[3] Esasen 1503 barışı, Venedik ticaretine tanınmış bulunan bütün kapitülasyon güvencelerinin yenilenmesini içermekteydi. Bu koşullar altında Venedik Senatosu, Osmanlılara karşı daha ince, hattâ yumuşak denebilecek bir politika izlemeye karar verdi.

Yakın Doğu Baharat Ticaretinin Canlanması

Onaltıncı yüzyıl boyunca baharat ticareti hâlâ uluslararası ticaretin en önemli dalıydı. Pahalı kumaşlar, ham ipek ve kıymetli taşlarla birlikte baharat da, hem gerektirdiği sermaye yatırımı, hem kâr marjları açısından "büyük işletmecilik" demekti. Hermann Kellenbenz'in işaret ettiği gibi, "kapitalizm ruhu, karabiber ticaretinde en önemli faaliyet alanlarından birini bulmuştu."[4] Bu, İslâm dünyası için de büyük ölçüde geçerliydi. 1480-1550 arasının Bursa kadı sicillerine bakılırsa, en zengin tüccar baharat ticaretiyle uğraşanlardı ve ipekten sonra en büyük sermayeler de gene baharat ticaretine yatırılıyordu.[5] Örneğin 1500 yılında Hacı Abu Bakr adında Halepli bir tacir, tam da Vasco da Gama'nın Hindistan'da gemilerine baharat yüklemekte olduğu sıralarda, Bursa'ya 200.000 akçe (4.000 düka altını) değerinde büyük bir parti zencefil ithal etmişti.

Büyük tekneler için Kızıldeniz'in kuzey kesiminde seyrüsefer tehlikeli olduğundan, Hindistan'dan gelen gemilerin son iskelesi Cidde oluyordu. Her

---

[1] Godinho (1953), s. 295.

[2] *Aynı eser*, s. 298.

[3] Brummett (1987), ss. 17-18; Romano ve diğerleri (1970), s. 129.

[4] Kellenbenz (1956), s. 27.

[5] İnalcık (1960b), ss. 133-35.

yıl ya Mayıs ya da Kasım aylarında, küçük yelkenliler veya büyük (kürekli) kadırgalar Cidde'den ayrılıp Tur'a (Tor) rota tutar; buradan da kervanlar paha biçilmez yüklerini Kahire'ye aktarırdı. Osmanlı tarihçisi Mustafa Âlî'ye göre Hindistan'dan her yıl yirmi gemi Cidde'ye ulaşıyordu.[1] Bu rakam, 1570 öncesinde yılda onaltı ilâ onsekiz gemiden söz eden Portekiz kaynaklarınca da doğrulanmaktadır.[2] Onaltıncı yüzyıl başlarında Mekke'deki gümrük geliri yılda 90.000 düka altınıyken, 1587'de tahminen 150.000 düka altınını bulmuştu.[3] Deniz yoluyla Cidde limanına gelen mallardan alınan gümrük vergileri 'daha önce de belirtildiği gibi' Osmanlı hazinesi ile Mekke şerifi arasında eşit olarak paylaşılıyordu. Kahire ve Suriye'den geçen baharat trafiği, Osmanlıların karşılığı Avrupa'dan altın ve gümüş alımının başlıca kanalıydı. Cidde'de boşaltılan baharatın önemli bir bölümü karadan Mekke-Şam yolunu izleyerek Halep'e geliyor, oradan da Bursa'ya geçiyordu. Mekke'den gelen 250 kg dolayındaki her deve yükü baharat ve kumaştan, Şam'da 7 altın gümrük vergisi alınıyordu. Ancak, bunların "Frenk takımı"na satılması halinde takdir edilen vergi deve yükü başına 19 altın oluyor ve 9'unun "Frenkler"ce ödenmesi gerekiyordu.[4]

Venedik gemileri Levant'a külçe bakır, yünlü ve ipekli dokumalar, yünlü *karziya* kumaşı, çeşitli başlıklar, mercan, amber, incik boncuk, kağıt ve altın ve gümüş sikkeler taşıyor; dönüş yolculuğunda ise karabiber, zencefil, tarçın, küçük Hindistan cevizleri, karanfil, günlük ve Arap sakızı gibi baharat türlerinin yanısıra, şeker, sandal ağacı ve daha egzotik nitelikteki başka bazı malları yükleyip götürüyorlardı.

Ayrıca, her ikisi de Osmanlıların kontrolünde olan Dubrovnik ve Avlonya'dan yapılan baharat sevkiyatı, Venedik'e değil, orta İtalya'nın Lanzan ve Recanati gibi uluslararası panayırlarına gitmekteydi. 1524'e doğru bu panayırlarda Rum, Türk ve İranlı (*Azemini*) tüccar da görülüyordu. Ama asıl şaşırtıcı olan, gene bu panayırlarda yünlülerini satıp doğu emtiası almakla meşgul İngiliz tüccara rastlanır olmasıydı.[5]

1430'lu yıllardan itibaren Kızıldeniz üzerinden gelen büyük karabiber sevkiyatının, Portekizlilere karşı Osmanlı-Açi ittifakı sayesinde kesintiye uğramadan sürüp gittiğini daha önce görmüştük. Kahire'deki casusları aracılığıyla olup bitenden haberdar olan Portekizliler, "Kızıldeniz baharat ticaretinin belirgin canlanışı" ile kendilerinin bundan duydukları kaygıyı

---

[1] İnalcık (1951), s. 664.

[2] Braudel (1972), I, s. 555.

[3] *Aynı eser*, s. 564.

[4] Barkan (1943), s. 221.

[5] Sanuto (1879-1903), XXXVI, ss. 406-7.

1545'ten başlatıyorlardı.[1] 1554-67 dönemi Açi-Kızıldeniz ticaretinde olağan üstü bir genişlemeye tanık olmuştu ki, herhalde bu da Açi-Osmanlı işbirliğinin yenilenmesinden kaynaklanıyordu. Osmanlıları Hint Okyanusu'na bir filo göndermeye teşvik etmek, aynı zamanda sultanın askerî yardımının karşılığını ödemek için Açi sultanı, Kızıldeniz'e olağanüstü büyük partiler halinde baharat sevketmekteydi. 1569'da muazzam miktarlarda baharat Osmanlı limanlarına ulaştığında, Flandr'da karabiber fiyatı düşüvermişti.[2] Artık gitgide daha çok sayıda Osmanlı gemisi Hint Okyanusu'nda boy gösterip Sumatra'ya kadar uzanıyordu. Buna karşılık Portekizliler, toplarla ve Türk askerleriyle takviye edilmiş bulunan Açi gemilerinin yolunu kolay kolay kesemiyor; üzerlerine çullandıklarında mutlaka çok şiddetli bir çarpışmayı göze almaları gerekiyordu. Dolayısıyla, pek çok Açi gemisi Kızıldeniz'deki Al-Mukha (Mocha), Cidde, Süveyş veya Tur gibi varış limanlarına ulaşabiliyordu. 1565'te bir Venedik kaynağı, Hindistan'ın çeşitli limanlarından toplam yirmi gemiyle birlikte beş Sumatra teknesinin Cidde'ye vardığını bildirmekteydi. Ertesi yıl Açi'den, 24.000 *kantar*'dan fazla karabiber yüklü beş gemi daha Cidde'ye ulaşmıştı. Böylece Açi-Kızıldeniz, ya da Açi-Gucerat-Basra ticaret rotası, onaltıncı yüzyılın ortalarından itibaren Asya ticaretinin anayolu haline gelmiş bulunuyordu.

Gerçekten, Osmanlı-Açi ticaretinin hacmi oldukça önemli olmuş olmalıdır. 1585 yılına gelindiğinde, Açi hükümdarının Kızıldeniz ticaretinden sağladığı gelir, bir hesaba göre yılda üç-dört milyon düka altınını buluyordu. İhraç edilen mallar arasında 30-40.000 *kental* karabiber, zencefil, aselbent sakızı ve tarçının yanısıra, altın, kâfur, sandal ağacı, kükürt ve ipek de yer almaktaydı.[3] Bu sırada Açi malları Kızıldeniz'e artık Gucerat tekneleriyle taşınıyordu. 1590'lı yıllarda Açi'den Kızıldeniz'e ulaşan karabiber miktarı "Portekizlilerin Ümit Burnu yoluyla Lizbon'a götürdüklerinden çok daha fazlaydı."[4]

Bu gelişmelerle bağlantılı ilginç bir olay da, Türk tacir ve paralı askerlerin güney Asya dünyasına yayılmasıdır. Osmanlı hükümetinin Hint Okyanusu'nda Portekizlilerin yerini alma girişimine ve Osmanlı ordusu kökenli paralı askerlerin (Rumîlerin) yaygınlaşmasına paralel olarak, ticarî trafiğin canlılığı Gucerat'tan Açi'ye kadar uzanan alanda Türk tüccar kolonilerinin de belirmesine yol açıyordu. Ortak bir İslâm hukukunun ve bütün İslâm ülkelerinde kadı mahkemelerinin varlığının sağladığı kurumsal kolaylıklar, ya da başka bir deyişle belirli bir İslâm enternasyonalizmi de, bu

---

[1] Boxer (1969b), s. 417.

[2] Aynı eser, s. 421.

[3] Aynı eser, ss. 423-27.

[4] Aynı eser, s. 427.

ülkeler arasında yakın ticarî ilişkilerin kurulmasında aynı derecede etkili oluyor; öte yandan bu ticarî ilişkiler güney Asya'da İslâmiyet'in yayılmasına katkıda bulunuyordu. Sayıları 400'ü bulan oldukça büyük bir Rumî tüccar grubu Gucerat'ın Diu kentine yerleşmişti.[1] Öte yandan, 1600'de Halep'te bir Hintli Müslüman kolonisi görülüyordu. Gene onaltıncı yüzyılda, Malabar'daki baharat ticaretinin merkezi olan Kalikut'da, diğer yabancı Müslüman tüccarın yanısıra kendi baş taciriyle birlikte bir Türk topluluğu da vardı.[2] Malabar'ın Müslüman tüccarından Portekizlilerce Hindistan'dan sürülüp atılanlar, Sumatra'ya sığınmış ve bu adanın karabiberi ile diğer pahalı baharatının bir bölümünü Aden üzerinden Kahire ve Şam'a çekmeyi başarmışlardı.

1596'da "çok sayıda Türk ve Arap tacir" Cava'nın Bantam kentinden bir Hollanda gemisine binip İstanbul'a dönmek üzere yola çıkmışlardı.[3] Osmanlı sultanının baş temsilcisinin Açi adasında karargâh kurduğu ve değerli baharat alımına yatıracak bir milyon altın sermayesi olduğu söyleniyordu. Osmanlılar Sumatra adasındaki Pasai'de de, daha 1540 dolaylarında bir alım-satım merkezine kavuşmuşlardı.

Baharat Ticaretinin İki Antreposu: Trablusşam ve Basra

Şam'dan yapılan baharat ticaretinin esas çıkış noktasının Trablusşam olmasına karşılık, Kahire'den baharat ihracında da İskenderiye aynı rolü oynuyordu. 1583'e gelindiğinde Şam Trablus'undan, Hıristiyan tüccarın en çok uğradığı liman diye söz edilmekteydi.[4] Avrupa ticaretinin onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında Trablus'a kaymasının önemli bir nedeni, ilk başlarda yabancı teknelerden alınan gemi vergisinin burada daha düşük tutulmasıydı.[5] Derken, 1571'de çıkartılan yeni bir kararnameyle, Trablus limanına demirleyen Avrupa gemilerinin limandan ayrılırken büyük tekneler için 614 *akçe*, orta boy tekneler için 200 *akçe*, küçük tekneler için de 25 *akçe* ödeyeceği bildirildi. İlginçtir ki, bu düzenleme, uzun yazışmalardan sonra

---

1 Varthema (1863), ss. 37-38.

2 Pearson'dan aktaran Kafadar (1986a), s. 194.

3 Van Leur (1955), ss. 195, 162. "Cavalılar ile Türkler, Çinliler, Bengalliler, Araplar ve Guceratlılar gibi diğer milletler, büyük bir kalabalık halinde çıkageldiler." Türklerin,Araplar ve Guceratlılar gibi diğer Müslüman milletlerden ayrı olarak zikredilmiş olması dikkat çekicidir. Van Leur'ün dayandığı kaynak, 1596 tarihli tanıklığında "[Hollanda gemilerine] çok sayıda Türk ve Arap bindi" diyor. Ayrıca, yolculardan birinin İstanbullu "Kojah [Hoca] Rayoan" adını taşıdığını ve daha önce Venedik'e uğramış olduğunu kaydediyor.

4 Hakluyt (1847-1940), II, s. 268'den aktaran Braudel (1972), I, s. 564.

5 Barkan (1943), s. 211.

Osmanlı gümrük temsilcileri ile Avrupa tüccarı tarafından birlikte kararlaştırılmış, sonra da sultan tarafından onaylanıp kanunlaştırılmıştı. Gene 1571'e gelindiğinde, Lazkiye, Cebele, Banyas ve Antartus iskeleleri Trablus limanının uyduları olarak Suriye kıyısının bu kesiminde tek bir gümrük bölgesi oluşturuyordu. Trablus, Avrupa yünlü ve ipekli dokumalarının, maden cevherlerinin, kalay ve çeliğinin ithali; karşılığında baharat ile Lübnan ham ipeği ve pamuğunun ihracı için başlıca limanlardan biri haline gelmişti (bkz Tablo I: 70 ve I: 71). Onaltıncı yüzyıl ortasına ait Osmanlı düzenlemelerine bakılırsa, Trablus'a uğrayan gemiler Venedik, Fransa, Sakız veya Kıbrıs kökenliydi. 1570'te Osmanlılarca fethedilmeden önce Kıbrıs, Osmanlı topraklarında ticaret yapmak için kapitülasyon güvencelerine sahip olmayan Avrupa tüccarının başlıca transit merkezi konumundaydı.

İran ve Suriye'den kervan yoluyla Trablus pazarına ulaşan mallar *kantar resmi*'ne tâbiydi. *Kantar resmi*, *bâc-i bâzâr resmi*'nin karşılığıydı ve gümrük vergilerine kıyasla oldukça hafifti. Ancak söylendiğine göre, birçok Avrupalı tacir alım-satım işlemlerini Şam veya Halep'te tamamlıyordu.

Osmanlı diyarlarına, ya da diğer İslâm ülkelerine sevkedilmek üzere Trablus'da gemilere yüklenen mallardan yüzde 2 gümrük vergisi alınmaktaydı. Suriye zeytinyağı ve potas bakımından zengin olduğundan, Trablus ile diğer Suriye kent ve kasabalarının çok canlı sabun sanayileri vardı ve gerek İstanbul'a, gerekse Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer köşelerine çok miktarda sabun ihraç ediliyordu. Bir kutu sabundan iki altın gümrük vergisi alınmaktaydı. 1571'den önce Trablus'ta devlete ait dört sabunhanenin faaliyet gösteriyor olmasına karşılık, daha sonra --herhalde özel sabunhanelerin rekabeti sonucu-- kapanmışlardı. Trablus *kanunnâme*'sinde Tunus mercanlarından özel olarak söz edilmektedir. Gerçekten de, Marsilya tüccarı Tunus açıklarında mercan çıkarma hakkını elde ettikleri andan itibaren, bu mercanların çoğunu Trablus ve İskenderiye'ye sevkedip karşılığında baharat alıyorlardı.

Tablo I: 70
1571'de Trablus limanına ithal edilen Batı malları üzerindeki gümrük vergileri

Gümrük vergisi (*ad valorem*, yüzde)	*Resm-i kalem* (*akçe* olarak)	*Resm-i kantar* (*akçe* olarak)
Yünlü kumaşlar	2	her *top*'tan 1
Saten (*atlas*)	2	her 100 *arşun*'dan 6
Brokarlı kumaşlar	2	her 100 *arşun*'dan 8
Kadifeler -- düz, altın işlemeli, ve başka	2	her 100 *arşun*'dan 8
Tunus mercanı	3	*kantar* başına 1
Amber	3	*kantar* başına 1
Bakır	3	*kantar* başına 1
Demir	3	*kantar* başına 1
Kurşun	3	*kantar* başına 1
Eczalar	3	*kantar* başına 1
Kağıt	7	1 *akçe* veya 7 parça
Bıçaklar	7	1 *akçe* veya 7 parça
Kristal eşya	7	1 *akçe* veya 7 parça
Çelik	*batman* başına 4 *akçe*	*kantar* başına 10

Kaynak: Barkan (1943), ss. 211-16.

Trablus baharatı Fransa piyasasında Lizbon'dan ithal edilenlerle rekabet halindeydi.[1] Bu Fransız baharat ithalâtının bir bölümü Rouen'e, hattâ İngiltere'ye kadar gidiyordu.[2] Avrupa için, İspanyolların kontrolündeki baharat antreposu olan Antwerp'de (Anvers) bile, Yakın Doğu'dan düzenli olarak gelen baharat Lizbon'dan yapılan sevkiyatla rekabette idi. İngilizler 1580'de kapitülasyon ayrıcalıklarına kavuştuklarında, esas olarak Trablus'tan büyük miktarda doğu emtiası ithal etmeye başlayacaklardır. Osmanlılar, İngilizlerin Trablus'tan (genellikle ihracı yasak emtia arasında yer alan) pamuk ve pamuk ipliği satın almalarına izin verdiler.[3] 1609 Mayıs'ında Suriye'den kalkan bir İngiliz gemisi, yaklaşık 150.000 *crown* (1 *crown* = 5 şilin) değerinde ipek, çivit, meşe mazısı ve pamuklu ürünler taşımaktaydı.[4]

---

[1] Masson (1928), ss. 123-25.

[2] Braudel (1972), I, ss. 547-48.

[3] Kütükoğlu (1974), s. 17 not 48.

[4] *CSP* : Venedik XII, belge no. 497.

1593 tarihli bir Venedik raporuna göre, Trablus'a bir çeşit özerklik tanınmıştı ve Avrupalı tüccar, o sırada Osmanlı mültezimi ve valisi sıfatlarını da taşıyan yerel Arap emiri Fahreddin Ma'n'a fazladan koruma parası ödüyorlardı. Bu, onaltıncı yüzyılın son onyılında Avrupa ticaretinin kısmen Trablus'tan Sayda ve İskenderun'a kaymasının başlıca nedeni olarak gösteriliyordu.[1]

Tablo I: 71
1571'de Trablus limanından Avrupa'ya yapılan ihracat üzerindeki gümrük vergileri

	Gümrük vergisi *ad valorem*, yüzde 10 + 11	*Resm-i kalem*	Tartı Resmi (kapan)	
Baharat (karabiber, tarçın, karanfil, zencefil, çivit, Hindistan cevizi dahil)		1	satıcı ile alıcı tarafından paylaşılır	
İran ham ipeği	*kantar* başına 110 *akçe*	2	1	
Suriye ham ipeği	*kantar* başına 110 *akçe*	4 + 4	1	satıcı ile alıcı tarafından
Ravent	*kantar* başına 110 *akçe*	1		
Pamuk	*ad valorem*, yüzde 4 + 4	1	1	
Pamuk ipliği	*ad valorem*, yüzde 5 + 5	1	1	satıcı ile alıcı tarafından
Sof	yük başına 66 *akçe*			her yükte (*denk*) 50 parça
Tafta	yük başına 66 *akçe*			her yükte (*denk*) 50 parça
Sığır derileri	*ad valorem*, yüzde 3			
Deri	75 parçalık yük başına 44 *akçe*	2		
Kına	her 100 *batman* için 110 *akçe*		1	
Meşe mazısı	*ad valorem*, yüzde 3		1	1 *kantar* meşe mazısı = 700 *akçe*
Balmumu	*ad valorem*, yüzde 3	1	1	
Halı ve kilimler	yük başına 11 *akçe*			

Not: 1 *kantar* = yaklaşık 56 kg.
Kaynak: Barkan (1943).

[1] Steensgaard (1972), s. 177; yerel Arap şeyh ve emirleri ile Osmanlı yönetimi arasında iltizamlar, özellikle de ipek ve pamuk iltizamları konusunda cereyan eden mücadele için, bkz İnalcık (1992).

Tablo I: 72
Hindistan'dan Basra'ya İthalât

Baharat	Boyalar	Tektil	Başka
Biber ve öbür baharat (başlıca tarçın, hindistan cevizi, zencefil)	Çivit	İnce müslin, bayramî tekstil için	Çelik
	Lök		Demir
Pamuk		Başka pamuklular	

Kaynaklar: Mantran (1967), s. 224-77; Steensgaard (1972), s. 354-58.

Basra Körfezi ve o bölgedeki Osmanlı ticareti üzerinde şimdi elimizde 1551 ve 1575 tarihli iki önemli gümrük ve pazar bacları kanunnâmesi bulunmaktadır.[1] Menşe bakımından bu kanunnâmeler açıkça, Safevîler dönemine, hatta daha öncelere ait düzenleme ve belgelere dayanmaktadır. Bu iki Basra kanunnâmesinde yerel mallarla beraber Hint ve İran menşeli transit malların listeleri vardır (bak. Tablo I: 72). Hindistan ve Hürmüz gemilerinin yanaştığı başlıca iskele olan Niksar'da yıllık gümrük geliri 1551'de 1.394.799 akça iken 1575'de 1.150.583 akçaya düşmüştür.

Bağdat, Daurak (İran) ve Cezâyir (Aşağı Irak)dan küçük gemilerle gelen malların gümrük geliri ise, 1551'de 527.269 akça iken 1575'de 749.338 akçaya yükselmiştir. Basra'da satılamayan Hint malları, özellikle mavi çivit boyası, Bağdat'a ve öbür Osmanlı ticaret merkezlerine ihraç olunmakta ve oralarda ikinci kez gümrük resmi ödenmekte idi. Şu nokta da unutulmamalıdır ki, Basra'da Hint malları üzerinde ödenen gümrük geliri, bu ticaretten elde edilen gümrük gelirlerinin tamamını göstermez. Bununla beraber, 17. yüzyılda bile Osmanlı hükümeti Basra'yı imparatorluğun en zengin ticaret şehirleri arasında saymakta idi.

Basra'ya gelen Hindistan ve Hürmüz gemileri Al-Katif'e uğrar, orada yüklerinin bir kısmını, bu arada özellikle pamuk ve pamukluları bırakırdı. Al-Katif'de gemi için bir demir-atma resmi ödenirdi. Hindistan'dan ithal olunan ham pamuk ve çivit boyası, Basra, Al-Katif ve Bahreyn'de önemli bir pamuk sanayiine vücut vermiştir. Pamuk üzerinden alınan vergi 1575'de 135.232 akçaya ulaşmıştır; bu meblağ Basra'ya pamuk ithalâtının miktar ve öneminin bir göstergesidir.

Arap tüccarı tarafından Hürmüz'de alınıp Basra'ya getirilen baharattan Portekizlilerin aldığı yüzde altı gümrük vergisi, yılda 25.000 Portekiz altını, *cruzado*lık bir gelir getirmekte idi. Başka deyişle, Hürmüz yoluyla Basra'ya

[1] Mantran 1967, 224-44.

ithal olunan baharatın yıllık değeri 400.000 altın gibi büyük bir miktara varıyordu.[1] Osmanlı ülkesi ve İran pazarları için Portekizliler tarafından yapılan ithalat bakımından Basra, kuşkusuz en önemli transit noktası durumunda idi. Bu yüzden, Körfez'deki Portekiz otoritelerinin Osmanlılarla işbirliği yapmaları kadar doğal bir şey olamazdı.

Tablo I: 73
İran'dan Basra'ya İthalât

Pamuklular	İpek	Başka
Isfahan mavi bez	Siyah Yezd kumaşı	Koyun
Isfahan beyaz bez	Yezd'in mahazimi	Buğday, un
Daurak'ın kaba bezi	Şuster kaftanları	Halı
Kadın başlığı *malla*	Peştemallar (*futa*)	Yün ipliği, Keten, Gül suyu, Davar, Kurumeyve (badem, ceviz, incir, kuru üzüm, Şam fıstığı), Şiraz kâsesi

Kaynak: Basra Tahrir Defterleri.

İran kimliği altında gizlenme, yahut Portekiz otoritelerinin göz yumması sayesinde Hürmüz'den Basra ve Bağdat'a ithal olunan malların büyük kısmını çoğunlukla Arap ve Türk tüccarı alırdı. Hürmüz'deki Portekiz *Capitaõ*'su yıllık büyük gelirini, Basra ile Hürmüz arasındaki bu ticaretten sağlıyordu. *Estado da India*'nın Hürmüz'de yıllık geliri, Hint Denizi'ndeki öteki liman şehirlerine bakarak en yüksek düzeyde idi.[2] Hollanda ajanı Visnich'in bildirdiğine göre, Hürmüz'e her yıl 54 gemi gelmekte ve baharat, ecza ve çeşitli boyalarla birlikte basma ve değerli muslinler dahil çeşitli tekstil eşya getirmekte idi. Hürmüz'de Portekizlilerin yıllık gümrük geliri 250-500 bin *cruzado* arasında tahmin edilmektedir.[3] Osmanlı belgelerine göre gerçekten Osmanlılarla Portekizliler arasında resmî ilişkiler kurulmuştu. Basra'da bir Portekiz faktoru (*feitor*), Hürmüz *capitaõ* (vali)sini temsil etmekte ve vali kendisi üç yılda bir Basra'yı ziyaret etmekte idi. Vali için orada alınan eşyadan ki, başlıca at ve tekstilden oluşuyordu vergi

[1] Steensgaard (1972), 199.
[2] *Ibid*., 88.
[3] *Ibid*., 198.

alınmıyordu. Valinin Bahreyn'de alıp gönderdiği atlar da vergiye tâbi değildi. Gerçekte bölgeden Hindistan'a ihraç edilen mallar arasında en önemlisi Arap atları idi. Bundan başka çoğu Osmanlı egemenliği altındaki yerlerden gelen gümüş eşya öbür ihraç malları arasında başta gelmekte idi.

Portekizlilerin Körfez bölgesinden 1595'de bir yılda aldıkları gümüş miktarı iki milyon cruzado'yu bulmuştur.[1] Bu dönemde Basra İran ticareti için yalnız yerel maddeler için değil, Hindistan menşeli mallar için de başlıca merkez olarak görünmektedir. 1622'de İngiliz yardımıyla Hürmüz'ü ele geçirmekle Şah Abbas, bu ticaret sisteminde köklü bir değişiklik getirmiştir (Tablo I: 73).

Genelde İranlılar, Basra'da, buğday depoları ve sebzevat pazarıyla halk için başlıca yerel liman olan Sif iskelesine gelirlerdi. Karadan Luristan, Şiraz'dan kervanlar ve Daurak, Bandar ve Abu-Şihr iskelelerinden gemiler düzenli olarak Sif'e gelirlerdi. Bu limanlarla denizden ve Huvayz, Dizbul, Şuşter ve Vasıt ile Karun nehri üzerinden Basra ile İran arasında hayli canlı bir ticaret vardı.

Bir çok İranlı tüccar, Hürmüz adasına ticaret için gidiyordu. Yukarıda 1610 tarihindeki kervanda gördüğümüz gibi, İran tüccarı Hint malları ithalinde Basra yolunu kullanmakta idiler.

Basra'ya ithal olunan çok çeşitli mallar; bu arada özellikle ipek ve pamuklu kumaşları ham madde, gıda maddeleri, İran ticaretinin bölge için önemini göstermektedir. Herhalde bazı değerli İran ipekli kumaşları da, Hindistan'a ihraç olunan mallar arasında idi.

Güney Irak'ta Cezâyir (Adalar) bölgesi ve Bağdat'dan nehir yoluyla gelen hemen hemen tüm gemiler yerel ürünleri taşıdığı halde Bağdat, Şam ve Halep'ten gelen büyük kervanlar, uluslararası ticaret malları taşımakta idi. Al-Hasa ve Bağdat'dan ihraç olunan at ihracatının önemine yukarıda değindik. Buna ek olarak kırmızı boya, kına, hurma, mazı ve manda derileri Hindistan'a yapılan ihracatın büyük kısmını oluşturmakta idi.

At ihracı ile birlikte, deve yününden yapılmış harmaniyeler, yahut da Surye sabunu, Yemen kırmızı boyası gibi Arap yarımadasından gelen transit ticaret malları da, Basra'nın uluslar arası ve bölgesel ticaretinde önemli pay sahibi görünmektedir. İnlü Arap abası ve *buşt* tabir edilen daha küçük harmaniyeler herhalde büyük bir talep konusu idi.

Basra'yı Suriye ve Hicaz'dan ayıran büyük çöl üzerinden yapılan kervan taşımacılığında Arabistan bedevîleri belli başlı bir rol oynamakta idiler. İlginç bir olay, çivit ve Hint kumaşları gibi bazı Hindistan menşeli mallar Basra'ya, Necd ve Al-Hasa yoluyla Mekke'den gelmekte idi. Güney Irak'ta Cezâyir (Adalar) adı verilen bataklık bölgede yetişen pirinç, hurma, balık ve hasır

[1] *Ibid.*, 199.

yerel tüketim maddeleri sağlamakta idi. Aşağı Irak'ta öbür önemli limanlar, Hindistan'dan gemilerin yanaştığı ve İran'dan koyunların transit geçtiği Zakiyye iskelesi ile Basra ve Bağdat arasında seyreden tüccar gemilerinin uğradığı Kurnah iskelesidir. Bu tüccar gemileri Karnah'ta gemi başına 80 akça geçit resmi öderdi.

Bahreyn'in ince muslinleri ile Basra ve Katîf'de dokunan kaba pamuklular, bölgede yerel tüketim ve ihraca yönelik oldukça işlek bir dokuma (sanayiinin göstergesidir. 1551-1575 arasında vergi gelirlerinde oldukça önemli artışlar, bu yerel sanayin artan bir refah dönemi yaşadığı izlenimini vermektedir. Yerel tekstil sanayiinde Hindistan'dan ithal edilen mavi çivit boyası kullanılırdı. Basra'da büyük boyahanelerin vergi geliri 1551'de 262 bin akçaya varmıştı. Görünüşe bakılırsa, Hindistan'dan ithal olunan pamuk burada pamuk ipliği haline getiriliyor ve boyanmak üzere Basra'ya sevk olunuyordu.

Olağanüstü savunma giderleri dolayısıyla devlet Basra'dan bir artı gelir beklemiyordu, tersine yerel bütçeyi desteklemek üzere buraya tahsisler yapmakta idi. Şah Abbas 16. yüzyıl sonlarında Osmanlıları büyük ölçüde ipek üreten Azerbaycan eyaletlerinden çıkardıktan sonra, Irak'ı da feth ederek. Osmanlı İmparatorluğunun bu ekonomik can damarını da kesmeyi plânlamakta idi. Bununla da kalmayarak, 13. yüzyılda İran İlhanlı devletinin plânladığı gibi, Şah Halebi de almak, böylece Avrupa ile Hindistan arasındaki ticareti doğrudan kendi kontrolü altına geçirmeyi tasarlıyordu. Bu amaçla, 1622'de Hürmüz adasını ve 1623'de İran-Hindistan kervan ticaretinin merkezi Kandihar şehrini egemenliği altına almıştı. Nihayet 1624'de Bagdad'ı ele geçirdi ve onun Şiraz genel valisi aynı tarihte Basra'yı da almak girişiminde bulundu. Bağdat'ın düşmesi üzerine kuzeyden Osmanlı üslerinden yardım almaktan ümidini kesen ve güney Irak'ta yerel hâkim Afrasiyab'ın bağımsızlık girişimi karşısında kalan Basra paşası, şehrin güvenliği ve ekonomik geleceği için Portekizliler ile bir ittifak yapmak zorunda kaldı. Bu arada, Hürmüz'ün Şah eline geçmesi üzerine Portekizliler Basra ile ticarette Hürmüz yerine Maskat'ı ticaret merkezi yapmayı başardılar. 1623'den sonra da Portekiz gemileri Basra'ya gelmekte devam ettiler ve ondan sonraki yıllar ticaretin canlanmasına tanık oldu. Portekizliler tarafından Basra'ya getirilen Hint malları, şimdi Bağdad yolunu bırakarak doğrudan çöl üzerinden Haleb'e ulaşıyordu. Buna tepki gösteren İranlılar Bandar - Abbas'ta İngilizlere, Kung limanında Portekizlilere ticaret imtiyazları vererek (1630) Hint ticaretini kendi tekelleri altına almayı denediler. Her iki liman büyük gelişme gösterdi, Bandar - Abbas bu dönemde Asya'nın büyük limanlarından biri haline geldi. Bununla beraber Portekizliler, doğrudan doğruya Suriye limanlarına götüren eski Basra yolunu yeğlediler. Osmanlılar büyük mücadele ve fedakârlıklardan sonra

nihayet 1638'de Bağdad'ı geri almayı başardılar. Yeni durum, Hint Okyanus'u ve Körfez'de İngiliz ve Hollanda'lıların kesin üstünlüğü ile noktalanan bir dönemin başladığını göstermekte idi. Şimdi Körfez'de İranlılar, Basra'da Osmanlılar, çoğunluğu pamuklu ve çivit boyasından oluşan Hint mallarını İngiliz ve Hollanda Doğu Hindistan Kumpanya'ları eliyle almaya başladılar.

Bu yeni dönemde, dünya ekonomisinde Osmanlıların ve İranlıların yeri, Atlantik ekonomisinin muazzam gelişimi sonucu önemsiz duruma düşmüş ve Hindistan mallarından başlıca şeker, tütün, kahve ve pamuğun yerini, Amerika kolonilerinde yetiştirilen maddeler almaya başlamıştır. Yine bu dönemde, Avrupa'da olsun, Osmanlı ülkesinde olsun, basma pamukluların moda olması sonucu olarak, pamuk ticareti ipek ticaretini gölgede bırakmaya başlamıştır. 1620-1660 döneminde bu gelişmeler sonucu, eski Hindistan-Yakındoğu ticareti dünya ticaretinin anayolu olmaktan çıkmış ve derin bir yapı değişikliğine uğramıştır. Ortağı Venedik gibi Osmanlı imparatorluğu da, bu değişiklikten en çok zarara uğrayan taraf olmuştur.

16. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu bir yanda Hindistan, Endonezya ve İran, diğer yanda Avrupa olmak üzere dünya ticaretinde aracı rolünü korumak için mücadele ediyordu. Yukarıda gördük ki, Avrupa'da ipek sanayiinin görülmemiş bir gelişme göstermesi üzerine İran ipek transit ticareti gittikçe artan bir önem kazanmıştı. Dünya ticaretinde Osmanlı'nın oynadığı önemli rolü ilk kez layıkıyla anlamamıza yardım eden Fernand Braudel, baharat, buğday, değerli madenler ticareti üzerinde durur, fakat dünya ticaretinde gittikçe hayatî bir dönem kazanan pamuk ve pamukluları göz önüne almaz. Bu ihmal, belki de 16. yüzyıl Avrupa'sı için geçerlidir. Fakat, Hint tekstilleri ithalatı, Hindistan ile Yakındoğu arasındaki ticarette 16. Yüzyıldan önce de çok önemli bir yer tutar ve bölgeden Hindistan'a değerli maden akışında belki baharattan da daha önemli bir rol oynamıştır.[1] 16. yüzyılın ilk on yıllarında Portekizliler, Kızıldeniz'i abluka altına almaya çalıştığı zaman Mısır'da, özellikle Hint tekstillerinin gelmemesinden şikâyet olunuyordu. Bu arada sarık için kullanılan ince Hint muslinleri söz konusu idi. O tarihlerde Cambay'ın pamukluları, İran, Suriye, Kuzey Afrika ve Türkiye başta olarak tüm dünyaya ihraç olunan Hint malları arasında idi.[2] 16. yüzyılda Hint pamuklu kumaş yapımı ve Ortadoğu ve Avrupa'ya ihracı, daha önce görülmemiş bir düzeye erişti.[3] Ucuz Hint basmaları geniş halk tabakası tarafından büyük bir rağbet görüyor ve pahalı ince sarık muslinleri, seçkin sınıf için vazgeçilmez bir lüks olarak aranıyordu. 1623'te Hollandalı ajan Visnich, Hindistan'dan Hürmüz'e beyaz ve renkli kumaş getirmiş

[1] İnalcık (1980 b), Goitein (1966), 329-50.
[2] Varthema (1863), 151.
[3] Chaudhuri (1978).

bulunan sekiz gemiden ve basma ve *bafta* denilen kaba kumaş yüklü üç gemiden söz eder.[1]

1670'e doğru bir İngiliz Doğu Hindistan kumpanyası görevlisi, Yakındoğu'lu tüccarın Hindistan-Basra yoluyla, İngiliz ve Hollandalılara bakarak "beş misli daha çok basma getirdiklerini" itiraf etmiştir. 16. ve 17. yüzyıl boyunca Kızıldeniz yoluyla Hint tekstilleri ithalatı daha az önemli görünmemektedir. Kahire, Basra gibi, Hint kumaşları ticaretinin bir merkezi idi.

1647'de Osmanlı pamuklu sanayi merkezlerinden yerli tüccar, doğudan pamuklu kumaş ithal eden İranlı Ermenilere karşı Pâdişah divanına şikâyete gelmişlerdir.[2] Bu dönemde, Hint menşeli tekstil ticaretinde Ermeniler özel bir yer tutmakta idiler.[3] Hint kumaşlarının sel halinde piyasayı kaplaması o kadar telâş uyandırdı ki, imparatorluk vakanüvis'i Naima[4] ülkeden büyük ölçüde altın ve gümüşün kaçışına işaret ederek "Hint malları için o kadar çok hazine dışarı gidiyor ki, dünyanın serveti Hindistan'da birikmektedir" demektedir. O zaman İngiliz ve Hollanda Doğu Hindistan Kumpanyaları da Basra ve Gombroon'a yaptıkları ithalatta pamuklu ticaretine büyük yer vermeye başladılar. Çok geçmeden Hint tekstilinin rekabeti karşısında yerli Osmanlı dokumacıları, Bursa ve Halep gibi sanayi merkezlerinde Hint kumaşlarının taklitlerini yapmaya giriştiler. Ortadoğu'daki bu durumun ardından ince Hint muslinleri ve çekici renkli basmaları Batı Avrupa pazarlarını da istilâya başlayınca, orada da pamuklu kullanımı ve ithalâtına karşı yünlü ve keten dokuyucular arasında isyan hareketleri baş gösterdi. Telâşa kapılan Fransız ve İngiliz hükümetleri, Hint kumaş ithalâtını kısıtlama önlemleri almak zorunda kaldılar. 1650-1750 döneminde Avrupa'da da pamuklu ticareti baharat ticaretini gölgede bırakmaya başladı.

Almanlar ve Baharat Ticareti

Daha 16. yüzyıl bitmeden bazı Alman tâcirleri Osmanlı ülkesiyle doğrudan doğruya ticaret ilişkileri kurmuş bulunuyorlardı.[5] Her ne kadar Venedik hükümeti *Fondaco dei Tedeschi*'de oturan Alman tâcirlerine denizaşırı ticarette Venediklilerle beraber çalışma izni vermiyorsa da, bazı istisnalar vardı. Oldukça erken bir örnek olarak, 1530'da İstanbul ile lüks mallar üzerinde ticaret yapan Jacob Rehlinger'i zikredebiliriz. 1537-1540 Venedik-Osmanlı savaş yıllarında Augsburg'lu firmalar Almanya pazarı için

[1] Steensgaard (1972), 197.
[2] Chaudhuri (1978), 246.
[3] Çağatay (1942), belge no. 44, 61.
[4] Naima (1281/1864), IV, 293.
[5] Kellenbenz (1990), 611-12.

Dubrovnik'ten baharat ithali için girişimlerde bulundular, Osmanlı sultanının haracgüzar bir tâbii olan Dubrovnik, o sırada Venedik yerine İskenderiye'den baharat getirme imkânını elde etmişti.

1559 yılında ünlü Alman firması Fuggerler, bu yolla İskenderiye'ye bir ajanlarını gönderip 10 bin *cruzado* (altın)lık baharat getirtmişti. Bu hamule, bir Dubrovnik (Ragusa) gemisine yüklenip Dubrovnik'e gelmiş, oradan İmparatorun hükmü altında bulunan Fiume'ye yelken açmıştı. Ertesi yıl, aynı ajan daha büyük bir sermaye ile İskenderiye'ye geldi. Almanların Lizbon'dan Yakındoğu pazarına geçme ihtimali, Portekizlileri telâşlandırdı.[1] Kayda değer ki, Fuggerler ile beraber Alman Ulstetter firması da Kahire ve İskenderiye'de ajan bulunduruyordu.

Özellikle Venedik'in Osmanlılarla savaş halinde bulundukları zamanlarda Almanlar doğu mallarını ya Venedik'in rakibi Ceneviz, Trieste, Marsilya ve Dubrovnik aracılığıyla sağlamaya çalışıyorlar, ya da kendileri doğrudan doğruya Yakındoğu pazarlarına ulaşmayı deniyorlardı. Harp bölgesi (dâru'l-harb) sayılan ve kapitülasyon güvencesi olmayan Gayrimüslim ülkeler için kapitülasyon almış milletlerin koruması altında ticarete katılma imkânı vardı. 1570-1573 savaş yıllarında Osmanlı-Fransız ticaret ilişkileri görülmemiş bir gelişme gösterdiği zaman, Alman iş-adamı Melchior Manlich Marsilya'da bir ticaret merkezi kurdu ve yedi gemisiyle İskenderiye, İstanbul, Magosa (Famagusta) ve Trablusşam ile seyrü sefere başladı.[2]

Daha ilginç olanı, Manlich Osmanlı topraklarıyla Tuna üzerinden bir ticaret yolu açmayı da düşündü.

Manlich Almanya'dan, Yakındoğu'da büyük talep bulan kalay, kurşun, özellikle civa ve ufak madenî eşya ihraç ediyordu. Gemileri, Trablusşam, İskenderiye, Sakız, İstanbul, Cadiz, Rouen ve İngiliz limanlarına uğruyor, ve esas itibariyle yünlü kumaş karşılığı baharat ve ipek değişimine dayanan klâsik Yakındoğu ticaret örneğini izliyordu. 1572 de kumpanyanın gemilerinden biri, Yakındoğu'dan 50 bin *gulden* değerinde bir biber yükü getirmekte idi. Kayıtlara göre, Trablus'tan Haleb'e giden Alman tüccarı Halep'te yünlü kumaşı satarak dönüşte baharat, ipek, pamuk, renkli pamuklu, halı, değerli taşlar ve inci getirmiştir. Halepte alışveriş yaptıkları kimseler arasında İran, Anadolu, Mısır ve Hindistan'dan gelmiş tüccar vardı. Almanların aldıkları eşya arasında ham pamuk özellikle zikre değer; pamuk, Augsburg'da keten ve pamuk karışımı *fustian* kumaşı yapan ileri bir sanayi kolunda ham madde olarak kullanılan gerekli bir madde idi.

---

[1] Lane (1940), 587-588.
[2] Kellenbenz (1990), 611-622.

Başlangıçta, Manlich'in yaptığı ticaret, yüzde otuz kâr getiren ve Augsburg'lu başka tüccarın yatırım yaptıkları oldukça başarılı bir girişim olarak görünmekte idi. Fakat 1574 de Manlich iflâs etti, borcu 700 bin *gulden*'e varmıştı. İki gemisini kaybetmesi ve 1573'de Venedik ile Osmanlılar arasında barış imzalanması ardından Venediklilerin Yakındoğu ticaretinde yeniden faaliyete başlamaları, iflâsın başlıca nedenleri arasında zikredilmektedir.

Marsilya üzerinden Yakındoğu ticaretinde çalışan başka Augsburg tüccarı da vardı. Şu da ilginçtir ki, Augsburg tüccarı Venedik ve Marsilya merkezleri üzerinden Yakındoğu ticaretine katılırken, Portekizliler, Fransa, Almanya, İtalya ve Felemenk'ten gelen ve çoğu kez Halep-Hürmüz yolu üzerinden Hindistan'a varan başka Avrupalı tüccarın rekabetiyle de karşılaşmakta idiler. Basra Körfezi yolu, kıymetli inci ticareti dolayısıyla özellikle çekici idi. Unutmamak gerektir ki, zengin büyük ticaret daima baharat, ecza, kıymetli taşlar ve inci üzerinde idi. Yakın-Doğu-Hindistan ticaretine katılmaya çalışan Augsburg ve Nürnberg'li Alman tüccarından başka, 1600'lerde buğday yüklü gemileriyle İtalyan limanlarına kadar gelen kuzey Almanya Hansa gemileri, değerli doğu malları almak için Osmanlı topraklarına kadar uzanmakta idiler.

Lizbon'un Güney Asya memleketlerinin baharat ve eczasını almaya başlamasından önce Venedik, Yakındoğu'dan Almanya'ya bu değerli malların ithalinde belli başlı aracı idi. 1569 yılında Osmanlıların Venedik idaresindeki Kıbrıs'ı fethe karar vermeleri gerçek bir dönüm noktası olmuştur.

1570'de tüm Avrupa için bir baharat tekeli tasarımında Augsburg'lu Konrad Rott 28 bin kantara ihtiyaç olduğunu hesapladı ve bu yek°nu çeşitli bölgeler için şöyle saptadı.[1]

	Kantar
Portekiz	1.500
İspanya	3.000
Fransa	2.500
İngiltere, İskoçya ve İrlanda	3.000
İtalya	6.000
Almanya, Polonya, Baltık ülkeleri, Bohemya, Avusturya, Silezya ve Macaristan	12.000
Toplam	28.000

[1] Kellenbenz (1956), 7.

Melchior Manlich'un girişimi iflâsla sonuçlanınca, Alman ticaret firmaları her zamandan çok Lizbon ile işbirliği yapmaya yöneldiler. Augsburg'lu büyük kumpanyalar, Welser'ler, Fugger'ler, İspanya-Portekiz ile işbirliğine karar vererek Avrupa'ya büyük ölçüde biber ithalâtında Akdeniz'den Atlantik'e öncelik verdiler.[1]

İspanya kralı II. Filip'e büyük krediler açmış olan Welser'ler ve Fugger'ler, kral tarafından 1586 ve 1591'de Avrupa'ya 30 bin kantar biber ithal ve dağıtımı için yapılan sözleşmelere dahil oldular. 1586'da II. Filip'in G.B. Rovelasca ile yaptığı sözleşmede yıllık biber ithalâtı 30 bin kantar olarak hesaplanmıştır.[2] Venedik, yahut Ortadoğu'nun baharat sağladığı ülkeler her zaman en geniş pazarlar olsa da, o zaman Avrupa'ya biber ithalâtı başlıca Lizbon'dan Hamburg, Lübeck ve Amsterdam üzerinden yapılmakta idi.

Fakat şaşılacak bir olay şudur ki, kuzey limanlarına ulaşan biberin bir kısmı İtalya'da Livorno ve Venedik'e geliyor ve Ortadoğu'dan yapılan ithalât ile rekabet edebiliyordu.[3]

Hindistan'da kantarı 5 2/3 *cruzado* (altın duka')ya alınan biber, 1586 yılına doğru Lizbon'da *Casa da India*'da 16 cruzado ediyordu. Baharat ticaretini tekelinde tutan kral buna kendi kâr payını ekleyince Avrupa tüccarına 37 cruzado'ya satılıyor ve darlık zamanlarında fiyat 60 *cruzado*'ya kadar çıkabiliyordu.[4] 1600 yılından sonra İngiliz ve Hollanda'nın güçlü biçimde bu ticarete katılımı sonucu yeni bir dönem başladı. 1588'de İngiltere'ye karşı hareket eden İspanya Armadasa'nın Kuzey Denizi'nde bozguna uğramasından sonra İngiliz korsanları İspanyol-Portekiz gemilerine karşı saldırılarını artırdılar; sonuçta Lizbon'a baharat ithalinde hızlı bir düşüş başladı. Hollanda ve İngilizliler az zaman içinde kendi gereksinimleri baharatı, doğrudan doğruya Hindistan'dan sağlayarak Portekizlilere karşı rekabete başladılar. Lizbon, Hansa limanlarında biberi daha elverişli fiyatlarla sunarak bu yanaşmalarla mücadele etmeyi denedi. Lizbon'da biber fiyatı, ortalama 36 cruzado'dan 20'ye düştü.

1580'den beri İspanya kralının hükmü altında bulunan Portekiz, 1591-1600 yıllarında, Hansa ile iş birliği yaparak Hindistan ticareti üzerindeki tekelini Hollanda ve İngiltere'ye karşı korumak için son bir çaba gösterdi.

Öbür yandan, Osmanlı kontrolü altındaki Yakındoğu'nun, Venedik, Dubrovnik, Marsilya ve Messina yoluyla Avrupa pazarlarına baharat sağlamakla yaptığı rekabet ciddiliğini korudu. 1591-1592 yıllarına ait

---

[1] Kellenbenz (1963).
[2] Kellenbenz (1956), 2.
[3] 1592'de toplam 6,279 torbaya karşı 426 torba, (bir torba 2.3 kantar içerir).
[4] Kellenbenz (1956), 20.

kanıtların gösterdiği gibi, Orta-Doğu'dan biber ithalâtı, Venedik ve Orta Avrupa'da fiyatları önemli ölçüde etkiledi.[1] Fuggerler, Ortadoğu'da Pazar koşulları ve Osmanlı limanlarına ulaşan baharat hakkında sürekli bilgi edinmek amacıyla Venedik'te özel ajanlar bulundurmakta idi.[2] Ortadoğu'dan gönderilen baharatın yolunu kesmek ve yerel pazarı korumak için Osmanlı donanmasının devriye harekâtı hakkında Venedik'e gelen haberlere göre, Fuggerler fiyatları ayarlamayı düşünüyorlardı. Fakat 1593 Şubatında gelen haberler, Kızıldeniz yoluyla 30 bin kantar biberin, yani Atlantik yoluyla Lizbon'a ulaşması beklenen aynı miktarda biberin geldiğini bildiriyordu. İspanya kralı Casa da India'ya gelmiş olan biber için iyi fiyat verecek müşteri bulmakta güç duruma düştü. Osmanlı Padişahı, Habsburglarla Akdeniz'de ve Avrupa'da savaş halinde bulunduğundan İngiliz ve Hollandalıları teşvik etti ve işbirliğinde bulundu; bu milletler, Doğu Akdeniz'de yaptıkları mücadelenin ilk aşamasında bu işbirliği sayesinde baharat ticaretinde Venedik'in tekelini kırdılar.

Steensgaard'a göre,[3] batılı milletlerin Doğu Hindistan Kumpanyaları, bu ticarette geleneksel "kapı kapı dolaşan" kervan ticaret yöntemi yerine temelli yapısal bir devrim getirdiler. Böylece, 17. yüzyılın ilk on yıllarında Yakındoğu'nun Asya ticaretinde rakip durumunun kaybolmasından sorumlu oldular. Şu nokta üzerinde fikir birliğine varılmıştır ki, Yakındoğu baharat ticaretine son darbe, 1625'te Hollandalılar ve İngilizler Hint Okyanusu'nda tam egemenliklerini kurdukları ve böylece Atlantik yolu üzerinde sıkı kontrol ve tekellerini yerleştirdikleri zaman gelmiştir. İskenderiye'de baharat ithalâtında düşüşün, Hollanda Doğu Hindistan Kumpanyasının kurduğu tekelden ileri geldiği 1610'lara ait Venedik raporlarında işaret edilmiştir. Hatırlanması gerekir ki, karanfil gibi diğer değerli baharatın önemli bir bölümü, Hindistan limanlarına Endonezya'dan geliyor ve Kızıldeniz ve Basra Körfezi üzerinden Osmanlı topraklarına giriyordu. Yeni dönemde Endonezya'da bu kaynak, tamamıyla Hollanda kontrolü altına girmişti. Şu da unutulmamalıdır ki, 1620'lerde Yemen'de ki isyan sonucu, Osmanlılar bir kez daha baharat yolunun bu kapısında kontrolü kaybetmişlerdi.

Keza, Osmanlı transit ticaretinde düşüşten söz ettiğimiz zaman, genellemelerimizi, belli bir dönem için, belli bir ticaret malı üzerinde bir tek kaynaktan gelen raporlara göre yapmakta olduğumuzu unutmamalıyız. Hollanda tekeli sonucu olarak Kızıldeniz yoluyla yapılan baharat ticaretinin son bulduğu hükmünü verirken, bu kaybın ipek ve Moka kahvesinde gittikçe gelişen ticaretin sağladığı gümrük geliriyle karşılandığı da bir olgudur. Öte yandan, Halep'e yapılan ipek ithalâtında azalma görüldüyse de İzmir'de

---

[1] *Ibid.*, 4-5, 21.
[2] *Ibid.*, 13.
[3] Steensgaard (1972), 22-153.

artma oldu. Keza, baharat ticareti Yakındoğu'yu bıraktıysa da, Hint pamuklu ve boyalar ithalâtı düzeyini daima korudu.

Hollanda ve İngiltere sanayiinin sağladığı daha yüksek kalitede ve daha ucuz mallar karşısında Osmanlı ekonomisi, yünlü kumaş ve sof, çelik ve öteki maden mamulleri, özellikle gümüş üretiminde rekâbet gücünü tamamıyla kaybetti. Keza, Kanarya adaları ve Brezilya'daki plantasyonlardan gelen ucuz şeker karşısında Kıbrıs ve Mısır'daki şeker haneler kapandı. Kapitülasyon rejimi altında Osmanlı açık-kapı politikasının sonucu olarak, yerli sanayii iyileştirmek ve himaye etmek amacını güden herhangi bir ekonomi politikası uygulanmadı. 1630'lara doğru Osmanlı ülkesi gibi öbür Akdeniz memleketleri İtalya ve İspanya da gerçekte benzeri bir ekonomik düşüş gösterdi. Osmanlı misâli göz önüne alınırsa düşüş, temelde, Batı'da yükselen modern kapitalist sistem karşısında Osmanlı'nın zamanı geçmiş bir Ortaçağ gelenekçi sistemine inatla bağlanması sonucu olarak gözükmektedir.[1] Aynı dönemde, Osmanlı ekonomisinin Batı'nın kolonilerde yetiştirdiği ucuz koloni malları için bir pazar haline gelmiş olması olgusu da işaret olunmalıdır. 1600'lerde İngiliz tüccarının Osmanlı ülkesine ithal ettiği ilk koloni ürünlerinden biri tütündür. Tütün, kısa zamanda Türkiye'de yayıldı. 17. Yüzyılda koloni ürünlerinin dünyada hızla yayılışı karşısında Ortadoğu ticareti önemini kaybetti.[2]

---

[1] Chirot (1989), özellikle Adanır (1988), 131-76; İslamoğlu-İnan (1987), 1-24.

[2] Mc Gowan (1981), 1-44.

KUZEYLİLER AKDENİZ'DE

İNGİLİZLER

Daha önce de anlatıldığı gibi, en azından onbeşinci yüzyıl başlarından itibaren Flandr'da ve İngiltere'de üretilen yünlüler, yalnız Akdeniz üzerinden değil, Antwerp, Lviv ve sonra Osmanlı toprakları yoluyla da Levant'a ulaşıyordu. Yakın Doğu ürünlerinin İngiltere'ye getirilmesinde başlıca aracılık rolü ise 1580'e değin Venedik ve Cenovalılara aitti. Her yıl beş altı büyük tekne Kefalonya, Zenta ve Girit'ten kuzeye şarap ve kuşüzümü taşıyor; sonra İtalyan yünlü dokuma sanayilerinin gerek duyduğu yünler ile Yakın Doğu'da satılacak kalay, kurşun ve *karziya*'ları yükleyip geri geliyordu.[1] Ancak tek tük kayıttan, İngiliz tüccarın daha 1446 gibi çok erken bir tarihte Levant ile doğrudan bağlantı kurmuş olduklarını anlıyoruz.[2] Hakluyt'a bakılırsa, onaltıncı yüzyıl başlarında İngiliz gemileri Trablusşam ve Beyrut'a uğruyor; Sakız'dan Türk ve İran malları alıyordu.[3] 1518'de VIII. Henry, Sakız'da oturan bir İtalyanı adaya İngiliz konsolosu atamıştı. 1534-35'te bir gemi, baharat, Yunan şarapları ve zeytinyağının yanısıra, ipekli kumaş, tiftik, ravent ve pamuk ile Türk halı ve kilimleri de yüklemiş olarak İngiltere'ye dönmüştü.[4] "Türkiye ticareti"ne ilişkin, 1578 yılına ya da belki biraz öncesine ait bir rapor, İngilizlerin kendi ürünlerini "yabancıların eline geçmeden" bizzat satıp azamî kâr elde etmelerini, öte yandan "Türkiye'den gerek İngiltere'ye, gerekse Avrupa'nın diğer köşelerine, İngiltere'yi zenginleştirecek mallar taşımalarını" öneriyordu.[5]

Batı'da ulusal monarşilerin ekonomilerine merkantilizmin yön vermeye başladığı onaltıncı yüzyıl ortalarından itibaren[6], kendi yünlü kumaşlarının zaten o kadar önemli bir rol oynadığı şu Doğu-Batı ticaretinin kazancına İngiltere'nin ortak olmaya çalıştığı çok açıktır. Bu yeni ruh ve zihniyet, İngiliz denizci ve tacirlerinin, hattâ bizzat kraliçenin, İngiltere'yi azgelişmiş bir ülke olmaktan çıkarıp dünya pazarlarında genişlemeye hazır bir sanayi

---

[1] Willan (1955); Braudel (1972), I, ss. 612-15.

[2] Wood (1935).

[3] Wood (1935), ss. 3-4; Skilliter (1977), ss. 5-6.

[4] Hakluyt'tan aktaran Braudel (1972), I, s. 614; Skilliter (1977), s. 5.

[5] Skilliter (1977), s. 28.

[6] Dobb (1963), ss. 147-220.

ülkesi haline getiren maceralarının Hakluyt tarafından öykülendirilişinde açıkça görülebilir.[1]

Aslında bu ticarette İngiliz gemi taşımacılığının 1552-70 döneminde sönmeye yüz tutmuş olduğu yolunda bir görüş vardır. Bu bağlamda, İngilizlerin o sırada hem çok kolay ulaşabildikleri, hem de doğu emtiasının bol olduğu Antwerp'i tercih ettikleri söylenmektedir.[2] Ancak, Levant ile ticarî ilişki içinde olan İngiliz tüccarın, 1552'den sonra bile faaliyetlerine tamamen son vermedikleri kaydedilmelidir. Bazı veriler, 1560-80 yıllarında İngiliz tüccarın Levant'tan baharat ithalini Venedik ve Fransız gemileriyle sürdürdüklerine; Londra'daki İtalyan tüccarın da Yakın Doğu'dan getirttikleri baharat, boya gibi maddeler ile ipek, şap ve pamuk gibi malların ticaretini sürdürdüklerine işaret etmektedir.[3] İtalyanlar buna karşılık Londra'dan esas olarak İngiliz *karziya*'ları satın alıp ihraç ediyorlardı. Nitekim, 1560'lar ve 70'lerde İranlı Ermeni tüccarın Halep ile Trablusşam'dan İngiliz kumaşları, özellikle de *karziya*'lar aldığını görüyoruz. Ancak şurası da kesindir ki, İngiliz tekneleri, yirmi yıllık bir gerilemenin ardından asıl 1573'te Akdeniz'de tekrar ve bütün güçleriyle sahneye çıktılar.[4] Bu değişikliğin nedeni, 1570-73 Osmanlı-Venedik Savaşı sırasında, Yakın Doğu ile İngiltere arasındaki trafiği eskisi gibi sürdüremeyen Venediklilerin, tarafsız İngiliz gemilerine başvurmalarıydı.

Osmanlıların, o zamana değin İngiliz ithalât ve ihracatının başlıca transit merkezi olan Sakız adasını 1566'da doğrudan egemenlikleri altına almalarının ardından, İngilizlerin Osmanlı Türkiye'siyle ticareti sürdürebilmek için bir kapitülasyon edinmeleri zorunlu olmuştu. Onyedinci yüzyılda ise artık kapitülasyon sahibi olarak İngilizler, Sakız yerine anakara üzerindeki İzmir'i, Yakın Doğu ticaretlerinin merkezi haline getirdiler. Böylece İzmir, Küçük Asya ve İran ile ticaretin en işlek kanalı konumuna yerleşti. 1570'li yıllar, gerek Akdeniz, gerekse Antwerp-Lviv yollarının, hem kuzey Protestanlığına ve hem de Osmanlı Müslümanlığına karşı bir Katolik saldırısının başını çeken İspanya kralı II. Filip'in (Felipe) kontrolüne girdiği yıllardı. Oysa, aslında İnebahtı'daki Osmanlı bozgunu (1571) ve Antwerp'in düşüşü (1572), kuzey ülkeleri ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkilerin tarihinde yeni bir çağın başladığını belirleyen dönüm noktalarıydı. 1576'da Felemenk'teki âsilere karşı girişilen İspanyol bastırma harekâtı, doğu emtiasının büyük antreposu ve gerek Avrupa'ya, gerek Asya'ya dönük İngiliz kumaş ihracatının transit merkezi

---

[1] Dobb (1963), ss. 123-76; Cipolla (1977), s. 276.

[2] Willan (1955), s. 403.

[3] *Aynı yerde.*

[4] *Aynı eser*, ss. 400-405; Braudel (1972), I, ss. 621-24.

olan Antwerp'in yıkımı oldu. Bundan birkaç yıl önce de Fransa, 1572'deki Aziz Barthélemy Yortusu katliamı sonucu gerici Katolik önderliğinin kontrolu altına düşmüştü. Ardından II. Filip, 1580'de Portekiz'i ilhak etmek suretiyle bütün Portekiz kolonilerinin de efendisi olmuştu. Dolayısıyla, İngiliz tüccar, artık yepyeni siyasî koşullarda tekrar Levant'ta boy gösteriyordu.

İngiliz-Osmanlı yakınlaşması, 1571-1580

Osmanlı sultanının tam da 1569'da, o zaman Venedik'e ait olan Kıbrıs'a saldırmaya hazırlandığı bir sırada, Batı ülkelerine kapitülasyonlar tanımaya meyletmesi hiç de bir tesadüf değildi. Venediklilerinki kadar kapsamlı kapitülasyonlara kavuşan ilk Batı ülkesi, Fransa oldu.[1] 1571'deki İnebahtı felâketinin ardından, Venedik-İspanya-Papalık ittifakı Osmanlı İmparatorluğu'nun doğrudan doğruya varlığını tehdit eder hale geldiğinde, Osmanlıların Batı'ya yaklaşma duydukları ilgisi artık yaşamsal bir politikaya dönüştü. Ayrıca Babıâli, Venedik ekonomisine ölümcül bir darbe indirme plânının yanısıra İngiliz kalayı, çeliği ve kurşunu gibi kritik önemdeki malları edinmek için de kuzeylilerle doğrudan ticaret yapabilmeyi arzuluyordu. Yeri gelmişken, Osmanlı yönetiminin Fransızlar, Raguzalılar ve Marrano Yahudileri aracılığıyla Batı'daki önemli siyasî gelişmeleri yakından izleyebildiğini hatırlatalım. Osmanlılar, İngiliz ve Hollandalılar'ın Filip'e karşı giriştikleri ölüm kalım mücadelesinin, İspanyol donanmasının Akdeniz'de Osmanlılara karşı bir tehlike oluşturmasını önlediğinin de herhalde farkındaydılar. Bu durum, Osmanlılar ile kuzeyliler arasında fiilî bir işbirliği anlamına geliyordu. Nitekim, kuzeyliler 1580'li yıllarda tekrar Akdeniz'e girdiklerinde, İngiliz korsanlarının kuzey Afrika, Arnavutluk ve Mora'daki Osmanlı limanlarını hem üs, hem de Katolik devletlerden yağmaladıkları ganaim için pazar edinmelerine izin verildi. Hattâ, kendi hükümetlerinin onayıyla faaliyet gösteren bazı İngiliz korsanları, Cezayir Türk korsanlarına katılıp, onların Atlas Okyanusu'nda giriştiği harekâta öncülük ettiler.[2]

Akdeniz'deki Venedik kadırgaları, çok sayıda tunç ve demir toplarla donanmış ağır silâhlı İngiliz *bretoni*'leri için kolay hedefler oluşturuyordu. Yeni gelenlerin Venedik ve müttefiklerine karşı sağladığı deniz üstünlüğü ve temsil ettiği potansiyel, Osmanlıların da gözünden kaçmamıştı. Akdeniz'in kuzey Atlantik kökenli gemilerce istilâsı, bu denizin tarihinde bir dönüm noktasıdır ve bölgenin ekonomik yaşantısının her boyutunu derinden etkileyecektir. Aralarındaki yakınlaşmanın ilk aşamasında gerek İngiliz, gerekse Osmanlı yönetimleri, öncelikle İspanyol hegemonyasına karşı

---

[1] İlk kapitülasyonlar diye bilinen belge için, bkz yukarıda, ss. 243-4.

[2] Lewis (1973), ss. 140-44.

sağlayabilecekleri siyasî-askerî avantajlarla ilgili gibiydiler. Olayların seyri, İngiltere'nin 1570'li yıllarda niçin sultana yaranmaya çalıştığını apaçık gösteriyordu. Antwerp'in uğradığı felâketle birlikte İspanya'nın Portekiz'i ve Portekiz sömürge imparatorluğunu ilhak etmesi, İngiltere'yi dünya deniz ticaret yollarından dışlıyor; bu da, İngiliz ticareti ve sanayiinin temeli olan yünlü kumaşların ihraç edilememesi halinde, İngiltere'nin ekonomik bakımdan çökmesi tehlikesini doğuruyordu. Kaldı ki, İngiltere'nin kendisi, İspanyollarca istilâ edilme tehlikesiyle yüzyüzeydi. Onbeşinci yüzyılda İtalyan devletlerinin, onaltıncı yüzyılın ilk yarısında I. François'nın yapmış olduğu gibi, bu koşullarda I. Elizabeth'in (1558-1603) önünde de, II. Filip'in dünya hâkimiyeti emellerine set çekebilecek biricik büyük güce, yani Osmanlı İmparatorluğu'na başvurmaktan başka bir seçenek yoktu. 1588'de İspanyol armadasının yenilgiye uğramasından önce "[kraliçenin] önündeki tek yol, Türkle ittifaktı" ve zaten bunun için gerekli politik dürtü, "Türkiye ile tekrar bağlantı kurulduğu andan itibaren, hazır" bulunuyordu.[1] Nitekim 1580'li yıllarda İspanya, Elizabeth ile sultan arasındaki pazarlığın seyrini kaygıyla izlemekteydi.

Daha 1572 tarihinde Fransa kralına hitaben yazılan bir mektupta II. Selim, İspanya'ya karşı Osmanlı filosunun desteğini sunarken, Fransa ve İngiltere ile Felemenk'in hep birlikte İspanya'ya karşı saldırıya geçmesini de öneriyordu. 1575'te sultan, Osmanlı devleti nezdine gönderilen ilk İngiliz elçisi William Harborne'a serbestçe gelmesini sağlıyacak belgeyi vermişti.[2] Dönemin resmî yazışmalarının ortaya koyduğu gibi, 1579-88 arasında I. Elizabeth hep sultanın II. Filip'in üzerine güçlü bir donanma salıp İspanya kralının İngiltere üzerindeki emellerine ket vuracağı umudu içinde yaşıyor; sultan da bu niyette olduğunu teyid ediyordu.[3] Hattâ İstanbul'da, sultanı İran'a karşı sürdürülen yıkıcı savaşa son verip İspanya'ya karşı büyük bir donanmaya hazırlamaya teşvik eden bazı Osmanlı ricali vardı.[4] 1550'lerden beri Osmanlılar Batı'nın bütün Protestan uluslarını, Papa'ya ve "putperest"lere karşı savaşan "Luther'ciler" genel deyimiyle anıyor ve onları kendi doğal müttefikleri sayıyorlardı (nitekim Elizabeth'ten de "Luther'ci kraliçe" olarak söz edilmekteydi). Gerçekten de, Osmanlı tehdidi II. Filip'i, İspanya kıyılarını korumak amacıyla donanmasının bir bölümünü Akdeniz'de bırakmaya zorluyordu. Sultan, İspanya üzerine 300 gemilik bir filo göndereceği konusunda kraliçeye söz vermişti. Ancak, sonunda İstanbul'da, Habsburglara karşı savaşın Orta Avrupa'da sürdürülmesinden

---

1 Braudel (1972), I, s. 625.

2 Skilliter (1977), s. 27.

3 Zinkeisen (1840-63), III, ss. 569-78; Kurat (1953), ss. 306-15.

4 Kurat (1953), ss. 314-15.

yana olan rical ağır bastı ve İspanya'ya karşı deniz harekâtı fikri rafa kaldırıldı.[1]

İngiliz kapitülasyonları ve ticaretin gelişmesi

Kanunî Sultan Süleyman'ın 1553'te Halep'te Anthony Jenkinson adındaki İngiliz'e bahşettiği kişisel seyahat güvencesi, sözkonusu kişinin "dilediği yerde mal yükleyip boşaltmak ve imparatorluğun her köşesinde ticaret yapmak amacıyla Osmanlı limanlarına" uğramasına olanak tanıyordu.[2] Ancak bu imtiyaz, kapitülasyon sahibi başka bir Batı ulusunun himayesi altında olmak koşuluyla Jenkinson'un şahsına tanınmıştı. Bu gibi bireysel seyahat güvenceleri, aslında oldukça yaygın bir uygulamayı simgelemekle birlikte, kapsamlı bir kapitülasyon olarak yorumlanamaz.

İngilizler ilk kapitülasyonlarını edininceye kadar Fransız bayrağının koruması altında ticarî faaliyetlerini sürdürüyorlardı.[3] Aslında İngilizlerin Osmanlı yönetimiyle yakınlaşma çabaları, 1579'da üç Londra tacirinin kraliçenin tam desteğiyle giriştiği bir ticaret "ortaklığı" biçiminde başlamış ve Osmanlı payitahtında derhal olumlu bir yankı uyandırmıştı.[4] İlk elçi William Harborne, kraliçe hükümetinin desteğine sahip olmakla birlikte, aslında bu "girişim"i, Levant Kumpanyası kurucuları Edward Osborne ve Richard Staper ile işbirliği halinde örgütleyen bir tacirdi. Nitekim Harborne, İstanbul'a beraberinde kurşun, kalay ve İngiliz kumaşlarından ibaret oldukça büyük bir parti malla gelmiş ve derhal ticarete atılmıştı.[5] Sultan ise, kraliçeye hitaben yazdığı Mart 1579 tarihli mektupta, bütün İngiliz tüccara kendi himayesi altında, Osmanlı topraklarında "Fransızlar, Venedikliler ve Polonyalılar nasıl güvenlik ve esenlik içinde gelip ticaret yapıyorlarsa" aynen öyle ticaret yapma iznini veriyordu.[6] Aynı zamanda sultan, Harborne'un veziriâzama yazılı başvurusu üzerine, kendisiyle ortaklarına ticaret yapabilmeleri için kişisel seyahat güvencesi de bağışlamıştı.[7] Ancak İngiliz ulusuna ilk gerçek kapitülasyonlar, kraliçenin 25 Ekim 1579 tarihli mektubunda resmen "sadık dostluk ve şükran" sözü verip böyle bir talepte bulunması üzerine tanındı.[8] Bütün bunlar, kapitülasyon verilmesine ilişkin

---

[1] Bunun bir nedeni de gerekli malî kaynakları temin etmenin zorluğuydu.

[2] Skilliter (1977), s. 7.

[3] *Aynı eser*, ss. 9-22.

[4] *Aynı eser*, s. 37.

[5] *Aynı eser*, beş numaralı belge.

[6] Bu mektup ilk defa Uzunçarşılı (1949), s. 615'te yayınlanmış olup, daha sonra Skilliter (1977)'de altı numaralı belge olarak yeniden basılmıştır.

[7] Uzunçarşılı (1949), ss. 615-16; Skilliter (1977)'de, yedi numaralı belge.

[8] Skilliter (1977), on numaralı belge.

İslâm-Osmanlı usûllerine uygundu. Osmanlılar ile İngilizler arasındaki çetin pazarlıkları, Levant ticaretinde İngilizleri kendi bayrakları altında tutmak isteyen Fransızlar ile, İngiliz-Osmanlı ticaretindeki kârlı aracılık rollerini yitirmek istemeyen Venediklilerin tezgâhladığı entrikalar büsbütün karmaşıklaştırıyordu. Sonunda Osmanlı sultanı, Mayıs 1580'de İngiliz ulusuna tam kapitülasyon imtiyazları tanıdı.[1] Esas olarak 1569 tarihli Fransız kapitülasyonlarını örnek alan bu imtiyazlar sayesinde İngilizler, Osmanlı İmparatorluğu sınırları dahilinde "Fransızlarla eşit hukukî statü" kazanıyorlardı. Hattâ diğer ulusların ödediği yüzde 5 yerine yüzde 3 gibi daha düşük bir gümrük vergisi oranıyla İngilizler, imparatorluğun "en ziyade müsaadeye mazhar" ulusu olup çıkmaktaydılar. Bu yüzde 3'lük düşük vergi oranına Fransızlar ancak kapitülasyonlarının 1673'te yenilenmesi sırasında kavuşabileceklerdi.[2] Ancak Osmanlı kanun ve yönetmeliklerine göre, limandan limana farklı oranlar sözkonusu olabildiğinden (bkz yukarıda, s. 244-254), daha ilk baştan itibaren yerel Osmanlı temsilcileri ile İngilizler arasında anlaşmazlık eksik olmuyordu. Eylül 1581'de kraliçenin imtiyaz beratıyla Türkiye Kumpanyası (Turkey Company) kuruldu ve artık kapitülasyon güvenceleri altındaki İngiliz tüccar canla başla Türkiye ile ticaret girişimlerine atıldı. Ocak 1592'de Venedik Kumpanyası ve Türkiye Kumpanyası adları altında faaliyet gösteren tacir grupları yeni bir imtiyaz beratı temelinde Levant Kumpanyası'nda birleştiler.[3] Gerek Osmanlı, gerekse Venedik toprakları dahil, doğu Akdeniz'in tamamında İngiliz ticareti, bundan böyle Levant Kumpanyası'nın tekelinde olacaktı. 1580'de Halep'te, 1583'te İskenderiye'de, 1589'da Patras'ta ve 1611'de İzmir'de İngiliz konsoloslukları kuruldu. Atina, Selânik ve Akka gibi diğer önemli ticaret merkezlerinde ise İngiliz tüccar Fransız konsoloslarının himayesi altında faaliyet gösteriyordu.

İlginçtir ki, 1579'da Harborne ticaret mallarını eskisi gibi, İngiliz mallarını Levant pazarlarına akıtan iki geleneksel güzergâh, yani Almanya, Polonya ve Bogdan'dan (Moldavya) geçen kuzey yolu ile Sakız'da son bulan Akdeniz yolu üzerinden getirmiştir. Harborne'un kendisi Hamburg üzerinden Lviv'e uğramış; orada Polonya kralı Stefan Bathory'den İngiliz tüccara himaye sözü veren bir diploma koparmayı başarmıştı. Bu belgede "İngiliz tüccarın [Polonya'da] ticaret yapageldiği"nden söz ediliyordu.[4] Bathory 1577'de Babıâli ile barış yapıp düşmanlarına karşı Osmanlı desteğini kendi yanına çekmiş bulunğundan, İngilizler herhalde Akdeniz'de İspanya

[1] Tam metin için bkz Skilliter (1977), on dört numaralı belge ve ss. 98-103'teki analizi.

[2] Kütükoğlu (1974), s. 51.

[3] Wood (1935), ss. 19-23; Willan (1955), ss. 406-8.

[4] Skilliter (1977), s. 41.

tarafından engellenmeleri ihtimaline karşı mallarını bu kara yolundan geçirmeyi tasarlıyorlardı. Harborne, kralla barış andlaşmasını daha yeni imzalamış olan Osmanlı temsilcilerinin de içinde yer aldığı Türk kervanına Lviv'de katıldı. Kervan güzergâhı normal olarak Kamaniçe (Kaminiec, Kamenets) - Hotin - Stefaneşti - Yaş - Tecuci hattını izleyip Tuna'ya iniyor, oradan Silistre - Provadiya - Kırkkilise üzerinden İstanbul'a ulaşıyordu. Harborne, beraberindeki malları İstanbul'da Ankara keçisi tiftiği ve benzeri ürünlerle değiştirmiş; Mart 1579'da Harborne'a bütün kumaş yükünü getiren bir gemi Sakız'a varmıştı. Sonra gemi, Harborne'u da alacak ve Girit'ten yüklediği tatlı Yunan şarabının 3000 düka altını olan karşılığını nakit olarak ödeyip İngiltere'ye dönecekti.[1] Yünlü kumaş, kurşun ve kalay satıp ham ipek, ayrıca Venedik egemenliğindeki Yunan adalarından şarap ve kuşüzümü almak, İngiliz Yakın Doğu ticaretinin oturmuş örüntüsü haline gelmekte gecikmeyecektir.

Fakat yükselen İngiliz merkantilizmi, aslında Doğu'nun olanca zenginliğinin kaynağı olduğuna inanılan El Dorado'ya ulaşmayı hayal ediyordu. Gerçekte, İngiltere için hiçbir şey, genişleyen yünlü dokuma sanayiinin ürünlerini pazarlayabilmekten daha önemli değildi. Osmanlı İmparatorluğu da başlıbaşına önemli bir pazardı ve ayrıca kumaş ithalâtının önemli bir bölümü Galata ve Bursa üzerinden İran ile diğer Asya ülkelerine akıtılıyordu. İngiliz tüccar, 1580'de ilk kapitülasyonlarını alır almaz kumaş, kurşun ve kalay yüklerini Levant ürünleriyle, özellikle de şarap ve kuşüzümüyle değişmek üzere Ege'de boy gösterdiler. İngiliz yünlü kumaş sanayiinde önemli bazı yenilik ve gelişmeler, İngiltere ile Osmanlı pazarı arasında dolaysız ticarî ilişkilerin kurulmasına denk düştü. 1580 kapitülasyonlarından önce İngilizler Levant'a esas olarak kalay, kurşun ve *karziya* ihraç ediyorlardı. "Kalay ve kurşun Türklerin askerî ihtiyaçlarının önemli bir bölümünü karşılamaktaydı."[2] Onbeşinci yüzyıl Osmanlı kaynaklarında *karziya* veya *Londra* kumaşları olarak sözü edilen ürünler[3], İngilizcede teknik olarak *short cloth* diye nitelenen ucuz ve kaba yünlülerdi. Flaman zanaat ustalarının İngiltere'ye göç etmesinin yanısıra, 1580 kapitülasyonlarının verilmesinin ardından Levant'tan doğuya özgü boya maddelerinin doğrudan ithal edilir olması da, İngiliz yünlü sanayiini renksiz kumaşlarının boyanması ve son işlemlerinin tamamlanmasında Flaman ve İtalyanların aracılığına bağımlılıktan kurtaran canalıcı faktörler arasında sayılır.[4]

---

[1] *Aynı eser*, s. 66.

[2] Davis (1961), s. 119.

[3] Hamilton ve Beldiceanu (1968), ss. 340-66.

[4] Davis (1961), s. 119.

Tablo I: 74
İngiltere'den Levant'a kaba ve ince yünlü kumaş ihracatı (*pastav* olarak)

Yıl	Kaba yünlüler (*karziya*'lar)	İnce yünlüler (*broadcloth*'lar)
1598	18.031	750
1606	10.349	2.276
1621	7.500	2.300

Not: Bir top ya da *pastav*, genellikle 50 *zira* ya da 34 metre kumaş içeriyordu. Yeri gelmişken belirtelim ki, Macaristan'a ilişkin Osmanlı gümrük defterleri, *ingiliz* ve *karziya* türü yünlülerin imparatorluğun bu ücra eyaletinde bile tüketildiğine tanıklık etmektedir.

Bu sayede *karziya*'lardan (İngilizce'deki deyimiyle *broadcloth* türü) boyanmış ince yünlülere geçebilen İngiliz sanayii, Yakın Doğu'daki yünlü kumaş ticaretinde Venedik'in yerini aldı. Levant Kumpanyası ilk defa 1598'de 18.031 top *karziya* ile birlikte 750 top ince yünlü (*broadcloth*) ihraç etti[1] ve zamanla ince yünlüler İstanbul, İzmir ve Halep gibi belli başlı Yakın Doğu pazarlarında tamamen *karziya*'ların yerini aldı. (bkz Tablo I: 74); Levant'a yıllık ince yünlü ihracatı 6.000 top olarak tahmin ediliyordu.

İngiltere'de yerli ham yünün daha ucuz ve ücretlerin düşük olması nedeniyle, İngiliz kumaşları daha ucuza satılabiliyor; ayrıca rakiplerinin sürekli fiyat arttırmak zorunda kalmasına karşılık İngilizler kendi kumaş fiyatlarını sâbit tutabiliyorlardı.[2] İngiliz ihraç ürünleri arasında, Osmanlıların şiddetle ihtiyaç duyduğu barut, silâh çeşitleri, kalay ve çelik gibi canalıcı önemdeki stratejik mallar da vardı.[3] Yünlü kumaşlardan sonra ikinci sırada yer alan İngiliz kalayı, gerek bronz (tunç) top dökümü, gerekse Türkiye'de çok kullanılan bakır kap kacağın kalaylanması açısından çok önemli bir stratejik madendi. Bir Protestan ülkesi olarak İngiltere, Papa'nın Osmanlı İmparatorluğu'na kalay ve kurşun ihracına koyduğu yasağa uymayabiliyordu. Öte yandan, daha 1570'li yıllarda İngilizlerin Osmanlı İmparatorluğu'na yaptığı ithalâtın, boya yapımında kullanılan ağaç ürünleri gibi Amerika kökenli ürünleri de içerdiği, ilginç bir husus olarak kaydedilmelidir.[4]

İngilizlerin Levant'tan yaptığı ithalât ise, coğrafî kökenlerine göre başlıca dört grupta toplanabilen malları kapsıyordu: 1. Anadolu ürünleri, yani pamuk, pamuk ipliği, halı ve kilimler ve meşe mazısı; 2. İran ürünleri, esas olarak da ham ipek; 3. çoğu Venedik egemenliğindeki Yunan adaları ürünleri,

---

[1] Willan (1955).

[2] Davis (1961), ss. 123-24.

[3] *CSP* : Venedik XII, 860 sayılı, 1610 tarihli belge.

[4] Skilliter (1977), s. 22.

yani şarap, zeytinyağı ve kuşüzümü; 4. Hint veya Endonezya ürünleri, çoğunlukla baharat, ecza ve boyalar.

Tipik örnekler olarak, Tablo I: 75'te, 1588 yılında Yakın Doğu'dan İngiltere'ye dönen beş geminin ithalât hamulesi gösterilmiştir.[1] Bu malların toplam değeri resmî kayıtlara yaklaşık 16.600 düka altını olarak geçmişti.

Garabet adında bir Ermeni, herhalde Rum olan Nikola ve Ahmed, 1580'de sultan adına alım yapmak üzere Londra'ya gelen ilk Osmanlı tacirleri idi.[2]

Tablo I: 75
1588'de İngiltere'nin Levant'tan yaptığı ithalât
(libre olarak)

Kuru üzüm (Şam'dan)	10.850
Yağ	6 (fıçı)
Küçük hindistancevizi	49.705
Çivit	54.120
Meşe mazısı	104.500
Karabiber	8.380
Anason	10.000
Tarçın	2.196
Tarçın kabuğu	10.100
Karanfil	580
Zencefil	550
Nışadır	856
Mastika	600
Çeşitli baharat	7.500 dolayında
Fıstık	200
Ham ipek	9.133
Pamuk	66.500 fustian kumaş dokumacılığı, yorgancılık ve mum fitili yapımı için
Pamuk ipliği	15.840
Keten	700
Pamuklu dokuma	11.590 (parça)
Türk halısı	13
Sünger	1 çuval
Çiniler	1 sandık
Aynalar (Venedik ?)	1 sandık

Kaynak: Willan (1955)

[1] Willan (1955), ss. 408-9.

[2] Uzunçarşılı (1949), s. 575.

1580 tarihli ilk İngiliz kapitülasyonları ile 1600'de Doğu Hint Kumpanyası'nın kurulması arasındaki dönemde Levant Kumpanyası, İngilizlerin en önemli ve tek başarılı denizaşırı girişimi haline geldi. Bir Venedik raporundan öğrendiğimize göre, Londra tüccarının Yakın Doğu cirosu artık yılda en az 250.000 *crown*'u (ya da 1.250.000 *şilin*'i) buluyordu.[1] 1580'de Francis Drake'in Moluka adalarına varması, John Newberry'nin Osmanlı topraklarından geçip 1581'de Basra Körfezi'ne ve 1583'te Hindistan'a ulaşması üzerine Kumpanya, İngilizlerin artık Hindistan'a ulaşma gayesi doğrultusunda faaliyet alanını Levant'ın ötesine Hindistan'a kadar genişlettiğini iddia ediyordu.

Tablo I: 76

İngiltere'nin Levant'tan ipek ithalâtı (libre olarak)

1560	1621	1669
11.904	117.740	357.434

Öte yandan 1589'da Londra tüccarından bir grup, Ümit Burnu üzerinden deniz yoluyla doğrudan Hindistan'a varma girişiminde bulunacak ve onlar, 1592'de Doğu Hint adalarına ulaşacaklardır ki, bu da, Levant ticaretinin önemini kaybetmesi açısından bir başka dönüm noktasını meydana getirecektir.

Sonuç olarak, 1580-1600 döneminde Levant, Osmanlı kapitülasyonları sayesinde İngilizler için en önemli ticaret bölgesi haline gelmişti.[2] Öyle ki, İngiliz merkantilist kapitalizminin, Yakın Doğu piyasasından aldığı ilk hıza çok şey borçlu olduğunu söyleyebiliriz. Ucuz ve kaliteli İran ham ipeğinin artık Halep ve İzmir'de bolca bulunur olması, İngiliz ipekli dokumacılığına ivme kazandırmış ve onyedinci yüzyıl sonlarında, en canlı sanayiden biri haline gelmesini sağlamıştı. Başka bir deyişle, daha önce onbeşinci ve onaltıncı yüzyıllarda İtalya ve Fransa'nın sağladığı gelişme, şimdi İngiltere için tekrarlanmaktaydı. Bu yeni dönemde İngilizler, transit ticaretinde Venedik ile rekabete giriyor; Livorno üzerinden İtalyan ipekli dokuma sanayiini kendileri beslemeye başlıyorlardı. İran ipek kervanlarının gecikmesi sonucu zaman zaman patlak veren krizlere rağmen ipek, bundan böyle Osmanlı-İngiliz ticaretinin esasını oluşturacaktı. İngilizlerin İran'dan ipek ithalâtına duyduğu ilgi, daha sonra büyük bir artış gösterdi (Tablo I: 76). İngilizler, ipeği daha ucuza alabilmek amacıyla Trabzon üzerinden İran ile doğrudan bağlantı kurmaya da kalkıştılar. Bu haber, İran ipeğinin Suriye'deki en büyük müşterisi olan Venedik ile birlikte, Ermeni ve Gürcü ipek tüccarını da telâşa

[1] Tenenti (1967), s. 79.

[2] Davis (1961), ss. 135-36.

düşürdü.[1] Ancak Sherley kardeşlerin şahla birlikte çevirdiği entrikaların farkında olan Osmanlı yönetimi, İngilizlerin bu projesini yasaklayıverdi.[2]

HOLLANDALILAR

Daha önce de açıkladığımız gibi, Osmanlılar daha onbeşinci yüzyılda gerek Cenovalıların elindeki Sakız adası, gerekse Polonya'nın Lviv kenti üzerinden, Felemenk ile ticarî ilişki içine girmiş bulunuyorlardı.

Osmanlı-Hollanda ilişkilerinin ilk dönemlerinde, Don Juan Miquez olarak da bilinen Yusuf (Yasef) Nasi belirleyici bir rol oynadı. Yusuf Nasi, daha İstanbul'a gelip I. Süleyman ve II. Selim'in hizmetine girmeden önce, Mendès ailesinin Antwerp'deki bankacılık işlerinde faaldi. Nitekim 1569'da Orange prensi I. Wilhelm, Nasi'ye gizli bir aracı gönderip Hollanda isyanında II. Filip'e karşı Osmanlılardan destek aradı.[3] Osmanlı yönetiminin Batı ile ilişkileri konusunda baş danışmanı konumuna yükselen Nasi, sultan üzerinde büyük nüfuz sahibiydi. Fransızların İstanbul'da daimî ikamet büyükelçileri de Hollandalıların başkaldırısı ve destek arayışları hakkında Babıâli'ye sürekli bilgi veriyordu. Hattâ Hollandalılar ile Osmanlılar arasında bir ittifaktan bile söz edilmekteydi.[4] Flandr ile diğer İspanyol eyaletlerindeki "Lutherciler"e hitaben gönderdiği bir mektupta sultan, kendi belirleyecekleri bir tarihte askerle yardımlarına koşmaya söz veriyordu.[5] Herhalde "imansız" Türklerle işbirliğine gerçekten istekli olmamalarına karşın, daha önce İtalyan ve Fransızların yaptığı gibi, Hollandalılar da bıçak kemiğe dayandığında sultanın gücünü İspanya'ya karşı bir tehdit olarak kullanmaktan geri durmuyorlardı. Öte yandan, Batı'nın yeni yükselen ulusları arasında Habsburglara karşı doğal müttefik arayışı içinde bulunan Osmanlıların, onları özendirmeye yönelik açık bir politikaları olduğu kesindi. İşte, bu amaçla kapitülasyon bağışlanması, bu politikanın bir parçasını oluşturuyordu.

Hollandalıların Yakın Doğu ticaretindeki varlığı 1570'li yıllara dayanmaktaydı. İslâm hukukunun tek tek kişilere "aman" verilmesine ilişkin hükümlerinden yararlanan Antwerp tüccarı, bu dönemde Galata'daki yabancı tüccar topluluğuna katılmışlardı. Bir Hollanda ticaret gemisinin ilk Levant seferi ise 1589'da gerçekleşti. Hollandalılar ilkin, kapitülasyon sahibi olmayan ulusların kendi himayelerinde Osmanlı topraklarında ticaret yapmasını sağlama hakkını taşıyan Fransızların koruması atında, Yakın Doğu ticaretinde yer

---

[1] *CSP* : Venedik XII, 886 ve 908 sayılı belgeler.

[2] *Aynı eser*, 140 sayılı belge.

[3] Groot (1978), s. 84 not 17; s. 289.

[4] *Aynı eser*, s. 8.

[5] Feridun (1858), ss. 542-44; Groot (1978), s. 84.

aldılar. Ayrıca, 1580'de kendi kapitülasyonlarına kavuşan İngilizler ve galiba Osmanlı payitahtında iyice yerleşmiş bulunan Marrano Yahudileri de, Hollandalıların Levant ticaretine girmesine yardımcı olmaktaydılar. Görünüşe bakılırsa, Hollandalılar da Fransız ve İngilizlerin yolundan giderek, ilk başlarda Hint baharatı ile İran ipeğinin antreposu olan Halep pazarında yoğunlaşmışlardı. Hattâ "konsolos" olarak bilinen kendi yerel temsilcileri bile vardı. Daha sonra Osmanlı topraklarındaki ticaretlerini, İngiliz bayrağı altında sürdürmeyi tercih ettiler. Ancak gerek İngiliz-Fransız rekabetinin yarattığı sorunlar nedeniyle, gerekse Yakın Doğu'daki Hollanda ticaretinin hızla büyümesine bağlı olarak, Hollanda hükümeti kendileri için kapitülasyon elde etme girişimlerinde bulundular. Batı Hıristiyan dünyasında hâlâ varlığını koruyan haçlılık ortak dâvâsına ihanet ediyormuş gibi gözükmemek kaygısıyla, başlangıçta biraz isteksiz davranan Hollanda yetkilileri[1], daha sonra ortak düşmanları İspanya'ya karşı mücadelelerinin 1604-9 döneminde tekrar tırmanmasına paralel olarak, Babıâli ile dostça ilişkiler tesisine yönelik daha gerçekçi bir çizgiye oturdular. Osmanlı kaptan-i deryası Halil Paşa, imparatorluğun Akdeniz'deki çıkarlarından sorumlu kişi olarak, Hollanda Cumhuriyeti ile Osmanlı İmparatorluğu arasında dostça ilişkilerin kurulmasında başından itibaren belirleyici bir rol oynadı. Hattâ denebilir ki, Akdeniz'deki Katolik nüfuz alanına karşı, güçlü bir donanmaya sahip bu Protestan ülkesiyle anlaşma girişimi Osmanlılardan geldi.[2] Öte yandan, Yakın Doğu'daki Hollanda tüccarı İstanbul'da kendi daimî elçilerinin, Suriye'de ise bir baş konsoloslarının olmasını istiyorlardı. Sonunda Hollanda hükümeti, 1612'de İstanbul'a Cornelius Haga'yı olağanüstü elçi önderdi. 1609'da İspanya ile barış imzalamış olduklarından, Hollanda'lıların esas ilgisi artık ticarete kaymıştı.[3] Haga, İstanbul'da Venedik, Fransız ve İngiliz daimî elçilerinin muhalefetiyle karşılaştı. Ancak, Hollanda deniz gücünden etkilenen Osmanlı devleti, en sonunda kapitülasyon verilmesinden yana oldu. Sultan tarafından kabul edildiğinde Haga, kırk yıldır İspanya ile mücadele halinde olan Hollanda'nın, Papa'nın otoritesine ve "putperestliğe" boyun eğmeme azminde olduğunu vurguladı.[4] Osmanlı-Hollanda görüşmeleri, Hollandalılarla ittifakın, Osmanlıların modern bir donanma ya da en azından savaş malzemesi edinmesine yol açacağı söylentilerinin yayılmasına neden oldu. Osmanlılar zaten İngiltere'den demir toplar ile üstün kalite barut elde etmeye başlamışlardı.[5]

---

[1] *Aynı eser*, ss. 91-92.

[2] *Aynı eser*, ss. 94-103.

[3] *Aynı eser*, s. 99.

[4] *Aynı eser*, s. 114.

[5] İnalcık (1975a), ss. 215-16.

İlginçtir ki, rakip ulusların Hollandalılar aleyhine sultana gizlice sundukları bir raporda[1], Hollanda'nın siyasî ve askerî gücü küçümseniyor; aynı zamanda baharat, kumaş ve zeytinyağı ihracatının Osmanlı ekonomisine zarar verebileceği iddiası ortaya atılıyordu. Yünlü dokumalarının görece kalitesiz olup "Selânik ve Edirne'nin dokuma sanayilerinde kayıplara yol açacağı" da söylenmekteydi. Ayrıca, Hollandalıların imparatorluktan dışarıya altın ve gümüş kaçırmakta oldukları; Hollandalı korsanların Akdeniz'deki Osmanlı trafiğini tehlikeye soktuğu öne sürülüyordu.

Bu gibi iddialardan, o sırada Osmanlıların hangi ekonomik sorunlara özellikle duyarlı olduklarını kestirmek mümkündür. Halil Paşa Hollandalılara arka çıkma çabalarında, Antwerp'ten gelme Yahudiler ile Galata'nın Morisko Arap kolonisi gibi, Katolik İspanya'ya düşman iki grubun aktif desteğini almıştı. Sonunda Hollanda Cumhuriyeti 6 Temmuz 1612'de, daha önce Fransız ve İngilizlere tanınan kapitülasyonlar örnek alınarak hazırlanmış kapitülasyonların sahibi oldu.

Burada bir "andlaşma" değil, bütün diğer kapitülasyonlarda olduğu gibi, Hollandalılara Osmanlı topraklarında ticaret izni veren bir *aman* söz konusuydu. Osmanlıların beklediği karşılık ve siyasî yararlara, giriş bölümünde, Hollandalıların sultanla"içten dostluk ve sadakat" ilişkisi içinde kalacaklarına dair ifadeyle değiniliyordu.[2] Sultan ise (6. ve 55. maddelerle), bu kapitülasyon güvencelerinin Osmanlı yasalarının üzerinde olduğunu teyid etmekteydi. Sözkonusu güvencelerin uygulanmasına karşı çıkan, ya da bu güvenceleri ihlâl edenler, sultana itaatsizlik etmiş sayılacak ve bu çerçevede cezalandırılabilecekti.

Bu belge Hollandalılara her türlü kapitülasyon ayrıcalığı ve güvencesini tanıyor; Fransız ve İngiliz kapitülasyonlarının kapsadığı bütün haklardan aynen yararlanmalarını sağlıyordu. Batı tarihçilerinin, Batı ile bu Müslüman imparatorluğu arasında siyasî-askerî işbirliği örneklerinden genellikle rahatsız olmalarına karşılık, Hollanda-Osmanlı ilişkilerinin siyasi boyutu son derece açıktı. Özel bir hükümle (51. madde), kapitülasyon sahibi olmayan ulusların gemileriyle çarpışmaya giren Hollanda gemilerinin, Osmanlı limanlarından yararlanma ve ikmal yapmalarına olanak tanınmıştı. 21. madde ise, Cezayir'e bağlı korsan gemilerinin, eskiden olduğu gibi, Hollanda limanlarından cephane ve malzeme ikmali yapma haklarını hükme bağlıyordu.[3]

Öte yandan, korsanlık faaliyetine karşı verilen güvenceler, bu dönemde yarı-resmî, korsanlık faaliyetlerindeki artışın, Batılı ulusları ne kadar kaygılandırdığına işaret etmekteydi. Örneğin sultan, Cezayir korsanlarınca

---

[1] Groot (1978), s. 109.

[2] *Aynı eser*, s. 40; krş İnalcık (1971), ss. 1179-80.

[3] Groot (1978), s. 304 not 46.

esir alınıp köle yapılan bütün Hollandalıların serbest bırakılacağını ve mallarının kendilerine eksiksiz iade olunacağını taahhüt ediyordu. Korsanların bu emre uymaması yüzünden iki taraf arasında çatışma çıkması halinde dahi, sözkonusu kapitülasyon güvenceleri geçerliliğini koruyacaktı (madde 17). Hollanda kapitülasyonları, o âna kadar tanınmış garanti ve imtiyazların en kapsamlısıydı ve Hollandalıların Yakın Doğu ticaretlerini geliştirmelerine olanak tanıyordu. Venediklilerle Fransızların yüzde 5 gümrük ödüyor olmasına karşılık, Hollandalılar sadece yüzde 3 ödeyeceklerdi. Fransızlar gibi Hollandalı tüccara da, Osmanlı diyarlarından pamuk, pamuk ipliği, deri ve balmumu gibi stratejik sayılmayan malları diledikleri gibi ihraç edebilme izni bağışlanıyordu (madde 3). En önemli ticaret kalemleri arasında ise, Halep ve diğer yörelerden ipek ihracı ile, Hollanda'dan kurşun, kalay, demir ve çelik ithali başta geliyordu (43. ve 46. maddeler).

1583'te İngilizlere ve 1612'de Hollandalılara tanınan kapitülasyonlarda formüle edilen biçimiyle Babıâli'nin kıymetli madenlere ilişkin yönetmelikleri, sikke halindeki altın ve gümüşten gümrük vergisi alınmamasını öngörüyordu. Bu sikkeler, yerel darphanelerde Osmanlı sikkelerine dönüştürülmeyecekti (madde 1) ve taşra yöneticilerine bu konuda gerekli talimat verilmiş bulunuyordu. Genellikle bu gibi önlemler, Osmanlı ekonomisi ve maliyesinin yararınaydı. Ancak tam da imparatorluğun kıymetli maden sıkıntısı çekmekte olduğu bir sırada[1] bu politikanın, Osmanlı piyasasının esas olarak Hollandalılarca ithal edilen kalp paraların istilâsına uğraması sonucu, büyük malî ve ekonomik karışıklıklara yol açtığı görülecektir. Öte yandan, gene Hollandalıların deniz yoluyla Trabzon ve Kefe gibi Karadeniz limanlarına, kara yoluyla Azov (Azak) ve Moskova'ya mal getirip götürmelerine izin verildiği gibi, Dimyat ve İskenderiye'den sefere çıkacak Hollanda gemilerinin gerek İstanbul'a, gerekse Müslümanların elindeki başka yerlere mal taşımalarına da olanak tanınmıştı. Bu gibi hükümlerle Osmanlıların, İstanbul'un Mısır ve Karadeniz'in kuzeyi gibi çok önemli iki bölgeden beslenmesinde Hollanda deniz taşımacılığının katkıda bulunacağını umdukları anlaşılıyor.

KORSANLAR

İtalyan tarihçisi A. Tenenti, 1580-90 yılları arasında Akdeniz'deki hegemonya mücadelesinin düpedüz deniz soygunculuğu biçiminde yozlaştığına; bunun da çok derin ekonomik ve toplumsal sonuçlar doğurduğuna işaret

[1] İnalcık (1951), ss. 651-61.

eder.[1] *İster dinî ideoloji, ister ulusal ekonomik çıkarlar, ister sırf çapul amacı* güdülmüş olsun, eninde sonunda bu korsanlık faaliyeti, Akdeniz'de Venedik, İspanya ve Osmanlı İmparatorluğu gibi eski denizci güçlerinin yıkımına yol açtı. Artık bilindiği gibi, korsanlık, Müslüman deniz *gazi*'lerinin tekelinde olmayıp, Akdeniz çapında oldukça evrensel bir olaydı. Gemicileri ve hattâ tacirleriyle İspanyol, Fransız, Hollandalı, İtalyan ve İngilizlerin hepsi, onaltıncı yüzyıl ile onyedinci yüzyıl başlarında Akdeniz'deki korsanlık faaliyetine dahildi. Deniz güçlerini yitirmekte olan Osmanlılar, bu Batı korsanlığına karşı mücadelede etkisiz kaldılar. İngiliz korsanları Levant'tan Venedik'e uzanan bütün önemli rotalar üzerindeki faaliyetlerini yoğunlaştırıyorlardı. İskenderiye/Beyrut-Girit rotalarından özellikle zengin ganaim elde ediyorlardı (1605'te baharat yüklü *Videla* adındaki teknenin ele geçirilmesi, 150.000 *crown* getirmişti).[2] 1590'lı yıllarda bu durumla nasıl başedileceği, Osmanlı ve Venedik yönetimleri için çok ciddî bir sorun haline geldi.

Yenilmez İngiliz *bretoni*'lerinin sahneye çıkması, Akdeniz'deki bütün güç dengelerini altüst etmişti. Rakip Akdeniz devletleri, artık denizlerin yeni efendisinin sırtından kendilerine avantaj sağlamaya çalışıyorlardı. İngilizlerin imparatorluğun düşmanlarıyla işbirliği yapmaları, deniz trafiğinin güvenliği konusunda İstanbul'u kaygılandırıyor; bu kaygılar özellikle İstanbul ile Mısır arasındaki trafik üzerinde yoğunlaşıyordu. Meselâ Toskanya grandükü İngiltere'de inşa edilmiş gemilerden yararlanarak sultanın "Mısır hazinesi"ni taşımakta olan bir Osmanlı gemisini ele geçirmeyi başarmış; bu olay 1607'de sultanın İngiltere'ye bir elçi gönderip şikâyetçi olmasına yol açmıştı. İlginçtir ki, elçi olarak gönderilen Çavuş Mustafa, kralın Türkiye'ye barut ve silâh ihracına izin vermesini de talep ediyordu.[3] Bu sırada Osmanlıların kâbusu, Venedik ve İngiliz donanmalarının Akdeniz'de güçbirliği yapmasıydı. Papa ile İspanya kralının önderliğinde yeni bir haçlı seferi açılacağından korkuluyordu. Şah Abbas'ın dostu ve müttefiki Anthony Sherley kumandasındaki İngiliz gemileri, İspanya kralının emrindeydi. İstanbul'un İngilizleri gözünde büyütmesi, yeni yeni ticarî imtiyazların tevcihinde herhalde önemli rol oynuyordu. İngiltere'nin tasarlanan "Türk armadası"nı büyük bir kalyon filosuyla takviye edeceği yolundaki haberler ise, Venedik'i telâşa düşürmekteydi.

Genel olarak, kuzeylilerin Akdeniz'deki korsanlık faaliyetinin, Venedik'in Yakın Doğu ticaretini perişan ettiğini söyleyebiliriz: "Önlerine çıkan her gemiye saldırıyorlardı."[4] 1603'te Tunus'ta yirmi İngiliz korsan

---

[1] Tenenti (1967), ss. 82, 150-51.

[2] *Aynı eser*, s. 76.

[3] CSP : Venedik XII, 2, 45, 53, 65, 71, 73, 82, 93, 122, 129 sayılı belgeler.

[4] Tenenti (1967).

gemisi vardı. 1604 yılı düpedüz, İngiliz korsanlığının Osmanlıların elindeki kuzey Afrika topraklarında örgütlenmesine tanık oldu. Namlı İngiliz kaptanı John Ward'un korsan filosunda çok sayıda Türk tayfa da vardı. Avlonya ve Patras'daki Osmanlı üslerinin yerel yetkilileri ganimetten pay alıyorlardı. Gerçekten de bu limanlar, ekonomik refahlarını, düzenli ticaret trafiğine olduğu kadar korsanlık ganaiminin satışına da borçluydular.

1620'ye gelindiğinde, Yakın Doğu'daki Venedik deniz taşımacılığı artık tamamen Batılı ulusların gerisinde kalmış; "Osmanlı Yunanistan'ından İtalya'ya akan büyük tahıl trafiğinde Venedik teknelerinin yerini İngiliz tekneleri almıştı. Genel olarak, İngiliz deniz taşımacılığının gelişiminde ilk itilimin Yakın Doğu'dan geldiğini söyleyebiliriz."[1] İngiliz ve Hollanda gemileri büyük ve dayanıklı olup güçlü top bataryalarıyla kendilerini savunabildiklerinden, Mısır ile İstanbul arasındaki Osmanlı seyrüseferinde tercih ediliyorlardı.[2] 1593'ten beri bir serbest liman olan Livorno'ya yerleşen İngilizler, onyedinci yüzyılda bu kenti Yakın Doğu ticaretlerinin başlıca uğrağı haline getireceklerdi. Denz taşımacılığı ve kumaş ticaretinde, imparatorluğun İstanbul, İzmir ve Halep gibi kuzey limanlarında İngilizlerin ağır basmalarına karşılık, güney Suriye ile Mısır'da Fransızlar üstünlüklerini koruyorlardı.

İngiliz ve Hollandalılar, Levant'taki Venedik deniz taşımacılığını yıkıma uğratırken, bir yandan da sultan'dan kopardıkları imtiyazlar sayesinde konsolos ve kâhyalarını bu kıyılara yerleştirip Venediklilerin yerini almaktaydılar. İlginç bir gelişme, Yunanistan'daki kuşüzümü ihracında gözlenebilir. Osmanlıların elindeki Patras ve Mora yarımadası, refahlarını İngiliz-Venedik rekabetine borçluydular. En büyük kuşüzümü ihracatçısı olan Venedik'e ait Zenta adasından seyrüseferin kısıtlı tutulması nedeniyle İngilizler, Osmanlı Patras'ında yerleşip Mora'dan kuşüzümü alımlarını arttırmaya başladılar. 1602'de Patras, İngiliz konsolosluğuyla birlikte Yunanistan'daki İngiliz ticaretinin başlıca antreposu haline geldi. Bu gelişme, Venedik'i telâşa düşürdü, zira bu âna kadar İngilizlerin Zenta ile sürdürdüğü kuşüzümü ticaretinden Venedik yılda 30-40.000 düka altını gelir elde ediyordu.[3] Kaldı ki, İngilizler, daha önce Venedik üzerinden aldıkları zeytinyağını da artık doğrudan doğruya Modon ve Koron gibi Osmanlı limanlarından sağlamaya başlamışlardı.

---

1 Davis (1961), s. 132.

2 Aynı eser, s. 130.

3 *CSP* : Venedik XII, 464 sayılı belge.

AĞIRLIKLAR VE ÖLÇÜLER

Bu liste esas olarak 1300-1600 dönemi için geçerlidir.

ardabb, bk. **irdabb**
arşun, duvarcı ya da mimar arşunu = 0.758 m.
kumaşlar için, bk. endaze
çarşı arşunu = 8 rub' = 16 gireh = 0.680 m veya 68.579 cm.

balla, **balya** (ipek, Cenova) = 300 libbra = 90 kg.
bar (Arnavutluk) = 120 okka = 153.936 kg.
bardak = bir bardak tereyağ, sıvı yağ = 10 men = 8.3 kg.
baril = büyüklüğü 20 medreye (bk. aşağıda) kadar olan fıçı (şarap için, Cenova) = 78 kg.
barre = 6 kile (İstanbul) = 153.953 kg.
batman (standart) = 72 lidre = 7200 dirhem = 23.094 kg.
(Küçük Asya, 19. yüzyıl) = 7.694 kg.
(Adana, 19. yüzyıl) = 4.848 kg.
(ipek için, Musul) = 800 dirhem = 2.566 kg.
(Musul, 19. yüzyıl) = 9.236 kg.
(Urfa, 19. yüzyıl) = 2.309 kg.
(Bursa, 15. yüzyıl) = 15-16 okka = 19.245-20.528 kg.
(Erzincan) 12 nügi = 1920 dirhem = 6.158 kg.
botte (büyük fıçı, Cenova) = 500 libbra = 159 kg. dolayında.
brasse (Epir, odun için) = 1862 okka = 2388.946 kg.

caratello (Cenova) = 2 veya 2.5 baril = 300 litre dolayında.
carro (buğday) = 20 hektolitre
cartoutso (Preveze) = 150 dirhem = 481 g.
collo = 2.5 kantar = 141.122 kg.; ayrıca bk. çuval.

çap (Van) = 36-45 okka = 46-57 kg.
(Malatya) = 12 standart kile = 307.680 kg.
çaryek (demir) = 0.25 m(nn = 750 g.
(ipek için) = 0.25 lidre.
(Bursa, 1500) = 22.5 lidre = 8.661 kg.
çaryek = 0.25 arşun = 17 cm.
çeki (standart) = 4 kantar = 225.798 kg.
(odun için) = 195 okka = 250 kg.
(Ayvalık, 19. yüzyıl) = 100 okka =128.29 kg.
(Selanik, 19. yüzyıl) = 135-40 okka = 173-79 kg.

(İzmir, 19. yüzyıl) = 180 okka = 230.896 kg.
(sof için, 19. yüzyıl) = 4.564 kg.
(afyon için, 19. yüzyıl) = 763 g.
(altın ve gümüş için) = 100 dirhem = 320 g., karş. lidre
(Kırım, 18. yüzyıl) = 150 dirhem = 480 g.

çetvirnik = 0.25 kabal
çift = bir çift -iki adet- (ayakkabı, öküz, vb.)
çiftlik (raiyyet için) = bir köylü hanehalkı için olan ve büyüklüğü 60 ile 150 dönüm arasında değişen arazi.
(Bursa) = 12 mudluk toprak
2, 3 veya 4 mudd tohumluk arazi.
çile, yün çilesi, ipek çilesi; bir pastav içindeki onluk paket.
çit = büyük meyva sepeti
çubuk, bk. dönüm.
çuval = 2 kantar = 112.898 kg.
(bir çuval fındık) = 2.5 kile = 74 desimetreküp
(bir çuval pirinç) = 18 kile = 46.184 kg.

dang, bk. dirhem
denk veya **deng** = 50 top = 20 çile = 2 pastav; bir beygir yükü.
deste = 10'luk veya 12'lik grup
deve yükü = 200-300 kg.
dirhem (Osmanlı standart) = 16 kırat = 64 dang = 3.207 g.
(Bizans ve erken İslâm) = 3.125 g.
(Şerî) = 3.125 g.
(Kahire bakır tartı sisteminde)= 3.0898 g.
(Dimişkî) = 3.086 g.
(Tebriz, 1700'e kadar parada) = 3.072 g.
dizi = ipe dizilmiş bir sıra (incir)
dönüm (standart) = 4 evlek = 10 nişan = 100 çubuk = 1600 arşun kare = 919.30 metre kare
(Cumhuriyet dönemi) = 1000 metre kare

endaze = 0.650 m.
erlik, bir kişinin işleyeceği kadar toprak, bu terim özellikle bağların, pirinç tarlalarının ve bahçelerin ölçümünde kullanılır; veya 50 okka pirinç tohumu ekmek için gerekli toprak ya da 2.5 dönüm yüzey alanı.
evlek veya **evleg** = tarlanın öküzle bir günde işlenen bölümü
(tahıl) = 10 kile = 12.829 kg.
bağ veya bahçe ölçümü için = 0.25 dönüm (400 arşun kare veya 254.8 metre kare dolayında)

fardello (ipek, Cenova) = 252 libbra = 79.821 kg; ayrıca bk. yük.
farsah = 7500 arşun = 5685 m.
fuçı (standart, Akkerman, 1500) = 2 sihaf = 8 kantar = 226.596 kg.
(havyar, Akkerman, 1500) = 52 medre = 225.798 kg.
(şarap, bal, vb.) = 40 medre = 89.810 kg.
= 2 karatil = 4 baril

gaz veya **gez** = 68.58 cm.
gaz-i şahi = 95 cm.
girar veya **garar** = 50 okka = 64.150 kg.
girbal, bk. **kalbur**.

harar, bk **girar**
himl, bk. yük.
at yükü = 150-200 kg.
hiyaşa (büyük) = 24 kabal
(küçük) = 12 kabal

irdabb (tahıl, Mısır) = miktarı 90 ile 198 litre arasında değişirdi.
'idl (ipek, Bursa, 15. yüzyıl) = 176 lidre = 68 kg.

kabal (tahıl, Sırbistan) = 65.664 kg.
(tahıl, Sırbistan) = 140 ya da 144 okka = 180-185 kg.
(maden, Sırbistan) = 19 okka, 135 dirhem = 24.894 kg.
kabran (pirinç) = 10 kile = 128.294 kg.
kadeh = 0.25 kile (standart)
kalbur veya **galbur** = kilenin onaltıda biri = 1.604 kg.
kantar (Osmanlı standart) = 100 lodra = 17600 dirhem = 44 okka = 56.449 kg.
(Arap ülkeleri) = 100 ratl = 45 kg.
(Anadolu, 19. yüzyıl) = 180 okka = 230.922 kg.
(Suriye, 19. yüzyıl) = 200 okka = 242.400 kg.
(Mardin, 19. yüzyıl) = 240 okka = 307.896 kg.
(Halep, 19. yüzyıl) = 250 okka = 320.725 kg.
(Cenova) = 100 rottolo = 47.600 kg.
kapa = kabalın altmış dörtte biri
kara (hurma, Basra) = 2000 okka = 2565.9 kg.
karataş (Erzurum) = 1 okka 100 dirhem = 1.603 kg.
karatil = 20 ile 40 medre arasında fıçı
= 18 Ceneviz libbrası
karta (Arnavutluk) = 80 okka = 102.640 kg.
katır yükü = 60-80 kg.
kentiarion (Yunan), bk. kantar

keylçe, bk. kile
kıbıl, bk. kabal
kırba = deri (alet) torbası
kile = 4 şinik = 8 kutu = 50 kadeh veya kase = 5000 habbe
(standart) = 36 litre = 37 desimetreküp
(standart) = 20 okka = 25.659 kg.
(İstanbul, 1500) = 18 okka, 350 dirhem = 24.215 kg.
(Niğbolu) = 100 okka = 128.294 kg.
(Sofya) = 50 okka = 64.122 kg.
(Ziştovi, Tirnovo) = 80 okka = 102.535 kg.
(Hezargrad) = 60 okka = 76.976 kg.
(İzladi) = 20 okka = 25.659 kg.
(Yenibazar) = 44 okka = 56.449 kg.
(Saraybosna, 1565'ten önce) = 20 okka = 25.659 kg.
(Saraybosna, 1565'te) = 22 okka = 28.224 kg.
(İşkodra, 1536'da) = 36 okka = 46.285 kg.
(İşkodra, 1520'de) = 80 okka = 102.535 kg.
(İpek) = 40 okka = 51.267 kg.
(Mohaç, 16. yüzyıl) = 24 okka = 30.768 kg.
(Peçuy, 16. yüzyıl) = 32 okka = 41.054 kg.
(Macaristan, Temmuz 1579) = 30 okka = 38.488 kg.
(Balıkesir) = 16 okka = 20.527 kg.
(Mardin, Adana) = 16 okka = 20.527 kg.
(Bursa) = 12 okka = 15.395 kg.
(Isparta) = 14 okka = 17.961 kg.
(Edirne, pirinç) = 9 okka = 11.546 kg.
(pirinç) = 10 okka = 12.828 kg.
(Kırım) = 4 standart kile = 85-90 okka = 109-15 kg.
(Akkerman, 1500) = 40 okka = 51.317 kg.
(Konya, Karaman) = 24 okka = 30.790 kg.
(Ankara) = 24 okka = 30.790 kg.
(Malatya, 1528) = 10 okka = 12.829 kg.
(Diyarbekir, 1518) = 10 okka = 12.828 kg.
(İzvornik) = 132 okka
(Sarajevo) = 50, 64, 66 okka
(Kilis, Bosna) = 66 okka = 84678 kg.
(Depelen) = 38.484 kg.
kırat (Şerî) = 0.2232 g.
(Osmanlı, standart) = 4 dang = 0.2004 g.
krina = 2 kabal
kutu = standart kilenin sekizde biri = 4.62 desimetre

libbra sottile (Cenova) = 316.750 g.
(Venedik) = 301.230 g.
libbra grossa (cenova) = 348.450 g.
(Venedik) = 357.749 g.
lidre (Selçuklu ve Osmanlı, standart) = 100 dirhem = 320.7 g.
(ipek için) = 120 dirhem = 384.840 g.
(gümüş, Sırbistan) = 115 dirhem = 368.805 g.
litra (Bizans, argiriki litra) = 333.333 g.
(Bizans, logariki litra) = 322.320 veya 319 g.
(Epir) = 427 g.
lodra = 176 dirhem = 0.564 kg.
lukna (tahıl, Smederovo) = 140 veya 144 okka = 186.320 veya 191.851 kg.
(Braniçevo) = 72 okka = 93.360 kg.
(Sırbistan) = 4 Edirne kilesi = 92.372 kg.
luknieca (Sırbistan) = 0.5 lukna
lukno, bk. lukna

mana (Pahlavi), bk. m(nn
mānn (standart, ıran ve Küçük Asya) = 260 dirhem = 833 g.
(ağır) = 12 okka = 15.388 kg.
(hafif) = 6 okka = 7.694 kg.
(Tebriz) = 3 kg. dolayında
(Diyarbekir) = 580 dirhem = 1.860 kg.
(Harput) = 1800 dirhem = 5.773 kg.
(Mısır) = 812.5 g.
(Suriye) = 819 g.
(Selçuklu) = 977 g.
mānn-ı şahi = 2 m(nn = 6 kg. dolayında
medre (havyar, Akkerman 1500) = 4.349 kg.
(bakır) = 5750 dirhem = 18.442 kg.
(şarap) = 8 veya 9 okka = 10 veya 11.5 kg.
(şarap, Eğriboz) = 40 kuze = 55 okka = 70.561 kg.
(Sırbistan) = 10 pinte = 4 okka = 5.131 kg.
metrata (şarap, Cenova) = 2 baril = 156 kg.
miskal (ortaçağ İslâm) = 4.233 g.
(Osmanlı, standart) = 1.5 dirhem = 24 kırat = 4.81 g.
mizane (İtalyanca mezzane'den) = 0.5 karatil
moggio (buğday, Venedik) = 4 staio = 333.2 litre
modios (Bizans, Gelibolu) = 583.170 litre
moz (Arnavutluk) = 160 okka = 205.280 kg.
mudd (standart) = 20 kile = 1000 kase = 100.000 habbe = 513.160 kg.

mudluk = bir mudd tohum ekmek için gerekli toprak, ya da toprağın verimine göre bir çiftlik'in altıda biri, dokuzda biri veya on ikide biri.
muzur (tuz, Selânik, 1478) = 45 okka = 57726 kg.
(pirinç, Silistre) = 150 okka = 192.420 kg.
(Arnavutluk, 1583) = 32 okka = 41.049 kg.
(tuz, Ahyolu) = 90 okka = 115.452 kg.

nügi = bir batmanın on ikide biri (ipek)
(standart) = 72 miskal = 346.392 g.
(Mardin, Ergani, 1516) = 200 dirhem = 641.4 g.
(ipek, Erzincan, 1576) = 160 dirhem = 513.120 g.

okka (standart) = 4 ratl rûmî = 400 dirhem = 1.2822945 kg.
(ağır, Mezopotamya) = 3.210 kg.
(Mısır, Cidde, 19. yüzyıl) = 1.050 kg.
(Arnavutluk) = 1.412 kg.
onghion (Epir) = 11 dirhem = 35.277 g.
onki (Sırbistan) = 6 miskâl = 28.863 g.

pad-mān (Pahlavi), bk. batman
pastav (standart) = 50 arşun = 32.500 m.
(Akkerman, 1500) = 21 arşun = 13,650 m.
polovaç = 0.5 kabal
poluknice (tahıl, Sırbistan) = 12 okka = 15.393 kg.

kental (standart) = 80 okka = 102.616 kg.
(Avrupa malları) = 78 okka = 100.066 kg.
(İngiliz malları) = 39 okka = 50.033 kg.

ratl (standart) = 12 okiya = 333.6 g.
(İstanbul, 18. yüzyıl) = 876 dirhem = 2.809 kg.
(Cidde, 19. yüzyıl) = 113 dirhem = 360 g.
(Mezopotamya, 19. yüzyıl) = 1 okka = 1.283 g.
(Suriye, 19. yüzyıl) = 2 veya 2.5 okka = 2.564 veya 3.205 g.
(Sivas) = 1440 dirhem = 4.618 kg.
(Ahlat ve Nizip, 11. yüzyıl) = 300 dirhem = 962.1 g.
(standart, Arap ülkelerinde lidre/litra) = 12 okiya = 337.55 g.
(Endülüs) = 453.3 g.
(baharat, Kuzey Afrika, 11.-12. yüzyıllar) = 140 dirhem = 437.5 g.
(İpek, Halep, 17. yüzyıl) = 700 dirhem = 2.217 kg.
(Suriye) = 600 dirhem = 1.850 kg.
ratl folfoli (baharat, Mısır) = 144 dirhem = 450 g.
ratl kebir (Mısır) = 160 dirhem = 500 g.

ratl rûmî (Anadolu) = 100 dirhem = 320.7 g.
ratl zâhiri (Suriye) = 480 dirhem = 1.500 kg.
rottolo ya da **rotolo** (İtalyanca), bk. ratl
rub' = bir çarşı arşununun sekizde biri

sanduk ya da **sandık** = çeşitli büyüklüklerde olabilen tahta kutu, incirler
için 220 okkalık, afyon için 60 okkalık.
1500'de Akkerman'da 88 okkalık kutu
sapo ya da **sapi** (tuz, sade yağ, Kırım) = 16 keylçe = 410.416 kg.
sikla (Epir, şarap) = 50 veya 60 okka
som (gümüş, Altın Ordu) = 5 oz.
somar = 12 İstanbul kilesi = 307.966 kg.
some (İran, 15. yüzyıl) = 155.615 kg.
staio (tahıl, Venedik) = 83.3 litre
ster (Mora) = 110.802 kg.

şihta veya **şihsa** (maden, Sırbistan) = 120 verkçe = 1313.280 kg.
şinik = 0.5 kile, 0.25 kile için de kullanılır.
sihaf = büyük peynir tulumu
(Akkerman, 1500) = 4 kantar = 225.796 kg.
= 0.5 kantar = 22 okka = 28.224 kg.

tagâr (ağır) = 1560 okka = 2000 kg.
(Musul) = 200 okka = 256 kg.
(Kırım) = 150 okka = 192.420 kg.
(Epir) = 20 okka = 25 kg.
(İran) = 100 mann = 83.4 kg.
tâk = parça (kumaş, sarık bezi)
tay (balya, bohça) = 700 parça (kirbas, kaba pamuklu kumaş)
tenbelîd = yarım at yükü = 300 lidre = 96.210 kg.
ton (Kefe, 1490) = 50-55 arşun = 32.50 ila 35.75 m.
top = 20 arşun = 13 m.
= 50 arşun = 32.5 m.
(ipek, tafta) = 100 arşun = 65 m.
(ipek, vâle) = 120 arşun = 78 m.
(kadife) = 15 arşun = 8.45 m.
tulum (Akkerman) = 1 veya 1.5 kantar
turra bk. çile

ûkiya = 27.8 g.
(Arap Halifeliği) = 72 miskâl = 346.392 g.
(Selçuklu) = 100 dirhem = 320.7 g.
(Suriye, 19. yüzyıl) = 66.5 dirhem = 213 g.

(Mağrib, 19. yüzyıl) = 10 dirhem = 32 g. ; ayrıca bk. ratl ve ünge
ünge (gümüş, Yunanca ungia veya Latince uncia'dan) = 6 miskâl = 9 dirhem = 28.863 g.

varil, bk. **baril** ve **fuçı**
vakiyya, bk. **okka**
verkçe, bk. **şihta**
vezne (standart) = 120 dirhem = 384.84 g.
= 30 lidre = 3600 dirhem = 11.545 kg.
= 72 lidre = 23.09 kg. = 7200 dirhem
(Bağdat) = 78 okka = 100.066 kg.
(Musul) = 10 okka = 12.282 kg.
vezniye, bk. **vezne**
vukiyye, bk. **okka**

yük (ipek, Bursa) = 405 lidre = 155.86 kg.
(ipek, Erzincan) = 10 batman = 61. 574 kg.
(madencilik, Sırbistan) = 4 kile = 102.636 kg.
(ipek, Mardin) = 8 bogça = 3 batman = 126.4 okka = 162.179 kg.
= 1 kabal (karş. lukna)
(maden, Sırbistan) = 4 kabal = 99.576 kg.
(Arnavutluk) = 120 okka = 153.936 kg.

zirâ', bk. **arşun**

KAYNAKÇA

Hinz, Walther (1955). *Islamische Masse und Gewichte umgerechnet ins metrische System*, Leiden.
İnalcık, Halil (1982). "Rice cultivation," *Turcica*, XIV, 69-141.
____ (1983). "Introduction to Ottoman metrology," *Turcica*, XV, 311-48.
_____ (1984). "Yük (Himl) in the Ottoman silk trade, mining and agriculture," *Turcica*, XVI, 131-56.

LUGATÇE

Burada yer verilen terimler esas olarak 1300-1600 dönemi için geçerlidir. Kelimeler önce metinde geçtiği gibi, çevrimyazı yapılmadan verilmiş, parantez içinde de *Encyclopaedia of Islam*, 2. baskıda kullanılan çevrimyazı alfabesiyle orijinal şekilleri belirtilmiştir.

KISALTMALAR

A Arapça
Y Yunanca
İt İtalyanca
L Latince
F Farsça
Sl Slav dilleri
İsp İspanyolca
T Türkçe

ahdname (F. 'ahdnāma) : Bir cemaate, hükümdara veya kişiye bir ayrıcalık, muafiyet veya yetki veren, padişah tarafından yemin altında yazılı olarak verilmiş güvence belgesi.

akça veya **akçe** (T.): Gümüş Osmanlı parası.

askeri (A. 'askarī): (1) Kelime anlamı asker sınıfından; (2) Vergiden tam muafiyete sahip askeri ya da dini seçkinlere dahil bütün gruplar; kendilerine padişah beratıyla böyle bir statü bahşedilen gayrimüslimler de askeri sayılır.

avarız (A. 'awārid): Fevkalâde durumlarda devlet tarafından çoğunlukla donanmayı desteklemek için koyulan olağanüstü salgun vergi ve hizmet yükümlülükleri; belirli sayıda reaya hanehalkı avarız vergi hanesi olarak kaydedilir.

azeb (A. 'azab): (1) Genç bekâr erkek; (2) Masrafı avarız sistemi çerçevesinde yerli halk tarafından karşılanmak üzere orduya yazılan yardımcı piyade; (3) donanmadaki cenkçiler.

bac (F. bādj): Satılık mallardan yük veya kutu başına alınan çarşı veya transit resimleri.

barca veya **barça** (eski Venedikçe: barca): 600x8 ton kapasiteli, toplarla teçhiz edilmiş büyük gemi.

baştina (Sl.): Osmanlı raiyyet çiftliğine denk düşen Balkan köylü aile çiftliği. Osmanlı dönemi öncesi statü ve hizmet yükümlülükleri Osmanlı döneminde de devam eden gruplar için bu Slav terimi kullanılırdı.

beytülmal (A. bayt al-māl): (1) devlet hazinesi; (2) vârisi bulunmayan, dolayısıyla da devlet hazinesine ait olan miras.

bedestan veya **bedesten** (F. bezzāzistān'dan): Kaysariyya veya Roma bazilikası ile eşanlamlı. Çarşının ortasında, değerli kumaş, mücevher ve silah gibi ithal malların depolandığı ve satıldığı üstü örtülü sağlam taş bina; vakıf parası bedestende muhafaza edilir, ileri gelen tüccarların burada dükkânları bulunurdu.

beg veya **bey** (T.): (1) Orta Asya Türk devletlerinde ve kuruluşunun ilk yıllarında Osmanlılarda hükümdar; (2) komutan; (3) timar sisteminde sancak veya ziamet yönetici-komutanının ünvanı.

beglerlegi veya **beylerbeyi** (T.): Mîrmîrân ile eşanlamlı: beylerbeyiliğin genel valisi.

beglerbegilik veya **beylerbeyilik** (T.): *Eyalet* veya *vilâyet* ile eşanlamlı; bu terimlerin hepsi de Osmanlıların beylerbeyi tarafından yönetilen en büyük idarî birimi karşılığında kullanılır.

berat (A. barāt): Üzerinde padişah tuğrası bulunan tevcih fermanı; menşur da denir.

bogasi veya **bohassi** (T.): Hamideli'nde çok miktarda üretilip Balkanlara, Kırım, Macaristan ve başka Avrupa ülkelerine ihraç edilen ince pamuklu kumaş.

Boz-Ulus (T.): Doğu Anadolu'da bir Türkmen aşiret konfederasyonu.

cebelü (T.): Timar, zeamet veya hâss sahibinin sefere katılırken yanında götürdüğü tam teçhizatlı-silahlı refakat eri.

Celali (T. Djelālī): Çoğunlukla sekban ve sarucalardan oluşan paralı asker grupları; bunlar işsiz kalınca eşkiya çetelerine dönüştüler. 1596-1610 döneminde tüm Anadolu'yu harab ettiler.

cihad (A. djihād): İslâmiyette kutsal savaş.

cizye (A. djizya): Gayrimüslim yetişkin erkeklerden alınan İslâmî baş vergisi; ilk çıkışında kişinin durumuna göre 12, 24 veya 48 dirhem gümüş alınırdı; vergi defterlerindeki üç kategori şöyleydi: çalışan yoksullar (ednâ), vasat geliri olanlar (evsat) ve hali vakti yerinde olanlar (âlâ); ancak Osmanlılar çoğunlukla bu vergiyi her hanehalkından eşit olarak aldılar, miktarı da bir altın ya da bunun gümüş akçe olarak karşılığı idi.

çift-hane sistemi: Bu sisteme göre devlet, kırsal toplumu ve ekonomiyi, tahıl üretilen topraklara el koyup bunları tapu sistemi çerçevesinde köylü

ailelerine (hane) dağıtarak örgütlüyordu. Teorik olarak bir çift öküze sahip olan her haneye, hanenin geçimini ve vergi yükümlülüklerini yerine getirmesini sağlayacak büyüklükte bir arazi (çiftlik) veriliyordu. Devletin koruyup devam ettirmeye çalıştığı temel fiskal birim buydu. Yarım çiftlikten daha azına sahip olan haneler, veya bekâr köylüler *bennak* ve *mücerred* (veya *kara*) olarak ayrı bir kategoriye sokuluyor ve daha düşük çift vergisine tâbi tutuluyorlardı.

çiftlik (T.): (1) çift-hane sistemi çerçevesi içinde bir çift öküz ile işlenebilen toprak veya kapsadığı tarlalar; bir araya getirildiğinde bir köylü ailesinin (hane) tarım arazisi; (2) toprağında ikamet etmeyen bir toprak sahibine bağlı çeşitli raiyyet çiftliklerinden oluşan büyük çiftlik; (3) plantasyon benzeri her türlü tarım birimi.

çift vergisi (T.): çift-hane sisteminde köylünün çalışma kapasitesini tasarrufundaki toprakla birlikte ele alıp değerlendiren bir vergi türü, çift-resmi

devşirme (T.): Kırsal alandaki Hıristiyan ahalinin küçük erkek çocuklarının sarayda veya ordu bölüklerinde hizmet vermek üzere toplanması; ayrıca bk. **kul**.

divan (F. dīwān): (1) İstanbul'da hükümet ve en üst mahkeme olarak çalışan imparatorluk yüksek kurulu; (2) hükümet; (3) devlet hazinesi. 4. A collection of poems.

dolab (F. dōlāb): (1) dönen bir alet; (2) sudolabı; (3) karışık, kanuna aykırı işler; (4) banka.

Eflaklar (Vlah, Ulah halkı): Çoğu göçer olan Eflaklar, on beşinci yüzyılda Osmanlı idaresi altında askeri ve diğer kamu hizmetleri için örgütlenmiştir.

ekinlik (T.): bkz. mezra'a.

emin (A. amīn): (1) güvenilir kişi, nezaret eden, yöneten kişi, şef; (2) bir kamu işini yürütmek üzere tayin edilmiş malî sorumluluk taşıyan sultan temsilcisi; (3) sarayda veya hükümette erzak ikmali vb.nden veya bir kamu işine nezaret etmekten sorumlu dairenin başı.

eşkünci (T.): (1) "seferli"; (2) askeri seferlere, yani *eşküne* katılmakla görevlendirilen timar sahipleri.

fay' (A. fay'): Bir cemaat olarak müslümanların veya İslâm devletinin ortak ve elden çıkarılamaz mülkü (toprağı).

faytor (İsp. feitor): Portekiz Hürmüz kaptanının on altıncı yüzyılda Basra'daki temsileisi.

ferag (A. farāgh): Bir Mülkün veya mülk üzerindeki tasarruf haklarının yasal olarak başkasına devri.
fetva (A. fatwā): Fıkıh konusunda uzman ve yetkili biri tarafından verilen yazılı ve resmi yasal görüş.

gaza (A. ghazā): İslâm davası için yapılan savaş, kâfirlere karşı kutsal savaş.
gazi (A: ghāzī): İslâmiyet için çarpışan müslüman savaşçı.
gulam (F. ghulām): Bk. kul.

hane (F. khāna): (1) ev; (2) aile; (3) vergi birimi olarak hanehalkı.
harac (A. kharādj): (1) cizye; (2) devlet mülkiyetindeki mîrî tarım arazisini tasarruf eden gayrimüslimlerden alınan birleşik toprak vergisi (harac-ı arazi)- veya köylü baş vergisi (harac-ı ruus); (3) genel olarak vergi; (4) müslüman olmayan bir devlet tarafından bir İslâm devletine ödenen vergi.
haracî arazi: İslâmiyetin ilk dönemlerinde öşürden daha yüksek miktarlarda vergi (harac) karşılığında gayrimüslim çiftçilerin tasarrufuna bırakılan devlet mülkiyetindeki tarım arazisi.
hasıl (A. hāṣil): (1) ürün, toplam, gelir; (2) tahrir defterlerinde bir köy veya başka birimlerden elde edilecek gelirlerin toplamı.
hass veya **hassa** (A. khāss): (1) seçkinler tabakasından birine veya padişaha ait; (2) seçkinlere veya padişaha bağlanmış gelirler; (3) bir timar sahibinin kontroluna tahsis edilmiş tarla veya bağ.
havass-i humayun (A. khawāss-i humāyūn): Timar sisteminde padişaha, fiilen de merkezi devlet hazinesine ayrılmış gelir kaynakları; havass ya doğrudan padişahın temsilcileri tarafından, ya da mukataa (iltizamı) vasıtasıyla toplanırdı.
havale (A. hawāla): uzak mesafedeki bir gelir kaynağındaki paranın yazılı talimatla bir görevliye veya işe tahsisi, hem devletin hem de özel kişilerin mali işlerinde kullanılır.
hayduk veya **haydud**: (1) kelimenin kökeni: Macarca düzensiz piyade birliklerine verilen isim; (2) eşkiya.
hutbe (A. khutba): Cuma namazlarında veya dini bayramlarda hatip veya cemaat lideri tarafından camide verilen vaaz; duada iktidardaki hükümdarın adının anılması âdetti; Osmanlı padişahları, dinî tarikat şeyhlerini büyük camilere hatip tayin ederlerdi; isminin anılması padişahın hükümranlığının meşruiyetinin kabul edildiğinin bir simgesi halini aldı.

icarateyn (A. idjāratayn): ikili kiralama sistemi. Buna göre vakıf mülkü kiracısı, mülkü kullanmak için önce peşin olarak (mu'accele) önemli bir meblağ öderdi, ikinci olarak da aylık kira (mü'eccele) verirdi; bu sistemde kiracı mülk üzerinde çok geniş tasarruf hakkına sahipti.

imam (A. imām): (1) ibadete önderlik eden kişi; (2) Peygamberin halefi, Halife; (3) Müslüman bir devletin başı.

imaret (A. 'imārat): (1) Vakıf külliyelerine bağlı aşevleri. (2) Vakıf binaları toplamı, külliye

irsalat veya **irsaliyye** (A. irsālāt, irsāliyya): (1) askeri birliklerin tüketimine yönelik mallar veya devlete ait kargo; (2) vilâyetin gelir fazlasından merkezi hazineye gönderilen nakit para.

ispence (Sl. kökeni, jupanitsa): Osmanlı öncesi Sırbistan'da feodal beye baş vergisi; Osmanlı döneminde de olağan bir vergi olarak devam etti ve çoğunlukla timar gelirlerine dahil edildi.

istimalet (A. istimālat): Kelime anlamı: bir kimseyi bir şeyi kabule yatkın hale getirmek; fethedilen yerlerdeki veya düşman topraklarındaki ahaliyi kazanma karşılığı olarak kullanılan bir Osmanlı terimi.

kapan (A. kabbān): (1) Kamuya ait yerlerde kullanılan büyük bir tartı aleti; (2) malları tartıp resimleri toplamak için bu tartı aletinin konduğu kervansaray veya çarşı.

kaza (A. kādā): (1) kadının yetkisi; (2) eyalet içinde kadının yetki alanına denk düşen idari birim.

Kara-Ulus (T.): Doğu Anadolu'da Kürt aşiret konfederasyonu.

kethüda (F. katkhudā): (1) kâhya (2) askeri, mesleki veya sosyal bir gruptaki yönetici ekibin, o grup tarafından seçilmiş ve yerel kadı ya da padişah tarafından onaylanmış başı.

kılıç (T.): (1) bilinen silah; (2) tahrir defterine kaydedilmiş, bölünemez ve parçalar halinde tahsis edilemez timar birimi.

kirbas (Sanskritçe, *karpassa*): Küçük Asya'nın çeşitli bölgelerinde üretilen, Balkanlara ve Karadeniz ülkelerine büyük miktarlarda ihraç edilen kaba pamuklu kumaş.

kışlak (T.): Kış otlağı.

Kızılbaş (T.): (1) Anadolu Beylikleri'nde kızıl başlık giyen Türkmen askerler için kullanılırdı; (2) Orta ve doğu Anadolu'da çoğu Türkmen kökenli, heterodoks görüşlere sahip ve Osmanlı devletinin merkeziyetçi ve ortodoks Sünni politikasına karşı sık sık ayaklanan mezhep üyesi.

kul (T.): (1) köle; (2) devletin vergi ödeyen tebaası (karş. reaya); (3) **kullar** (çoğul hali) padişahın saraya bağlı hizmetkâr ve askerleri.

kulluk (T.): (1) kölelik durumu; (2) Osmanlı tebasının devlete borçlu olduğu emek hizmeti veya bunun parasal karşılığı (karş. çift resmi); (3) devlete

ait toprağı kullanan köylünün devlete veya timar sahibine vermek zorunda olduğu özel hizmetler ve resimler (karş. çift resmi).

levend (F. lawand): 1. başıboş reaya; 2. hizmetlerine ihtiyaç duyulduğu zaman gemileriyle Osmanlı donanmasına katılan korsanlar.
liva (A. liwā): bk. sancak.

maktu (A. maḳṭū'): kira veya vergi bedeli olarak belirlenmiş toplam miktar.
malikane (F. mālikāne): 1. Büyük toprak sahibine ait (mülk), 2. Hayat boyu veya irsî olarak verilen mukataa.
martolos: Osmanlı öncesinde var olan bir milis grubu. Osmanlıların da devam ettirdiği bu milis gücü çoğunlukla sınır boylarında komşu ülkelere akınlar düzenleme ve istihbarat hizmetleri veriyordu.
maşlah (A.mashlah): Arabistan'da deve yününden yapılan geniş bir pelerin.
mevat (A. mawāt): "Ölü" toprak için kullanılan hukuki bir terim; "ölü" toprak terkedilip uzun süre ekilmemiş arazi ya da çöl, orman ve bataklıklar gibi çorak arazidir.
mezra'a (A. mazra'a): (1) işlenen toprak; (2) üzerinde daimi bir yerleşim olmayan geniş tarım arazisi; terkedilmiş bir köy veya bir civar köy tarafından ıslah edilip tarıma açılmış arazi.
millet (A. milla): İslâm devletlerinde özerk dini örgütlenmesi devlet tarafından resmen tanınan cemaat; Osmanlı imparatorluğu'ndaki milletler, özerk statülerini genişleten ve örgütlenmelerine resmi bir laik nitelik kazandıran nizamnâmeleri 1860'lardaki ıslahat döneminde elde ettiler.
miri (F. mīrī): Hükümdara veya devlete ait olan.
muaf (A. mu'āf): Vergiye tâbi olmayan, (vergiden) affedilmiş
mudaraba (A. muḍāraba): Batı'daki *commenda*'nın karşılığı olan mudaraba, sermayeyi temin eden kişi ile kervan tüccarı arasında yapılan bir sözleşmedir, buna göre iki taraf kârı eşit olarak paylaşır.
muhtesib (A. muhtasib): Kadının müslüman ahalinin kamu yaşamında ve alışverişlerinde Şeriat kurallarına uygun davranmalarını kontrol eden adamı, müfettiş; özellikle çarşı bölgesinde faal olup, ağırlık ve ölçüleri, malların fiyat ve kalitesini kontrol ederdi.
mukataa (A. muḳāṭa'a): (1) Kira mukavelesi, iltizam; (2) Kiranın kendisi; (3) senelik tahmini yapılıp maliye kayıtlarına ayrı bir birim olarak geçirilen gelir kaynağı.
mukataalu (T.): Mukataa sistemi çerçevesinde kiraya verilen devlet arazisi.
mukus (A. mukūs): (1) gümrük veya tüketim resmi; (2) Şeriatça onaylananlar dışında kalan her türlü küçük resim ve vergi.
mülk (A. mulk): Devlet mülkiyeti karşısında tam mülk sahipliği; krş. miri.

müsellem (A. musallam): (1) vergiden muaf; (2) askerî hizmet karşılığında çeşitli vergi muafiyetlerinden yararlanan reaya kökenli bir milis grubu.
müşa' (A. mushā'): (1) Kollektif mülkiyet; (2) Müşterek toprak.

narh (F. narkh): ihtiyaç maddeleri zorunlu azami fiyat listesi, yerel kadı tarafından periyodik olarak saptanır.
nişancı (T.): Divan-i hümayunda, tüm beratları denetlemek ve bunlara padişah tugrası (nişan) çekmekle sorumlu üye; özellikle miri arazinin ve timar sisteminin idaresinden sorumlu.
nüzul (A. nuzūl): (1) misafire ikram edilen yemek; (2) ordu veya donanmanın ikmali için fiskal hanehalkı birimleri üzerine konulan aynî vergi, ayrıca bk. avarız.

ocak (T.): (1) şömine; (2) Yaya ve voynuk gibi askeri örgütlerde hanehalklarından oluşan birim; (3) bir askeri örgütün tümü veya bir bölümü, Yeniçeri Ocağı gibi.
ortakçılık (T.): Tapu sistemi çerçevesinde toprağın tasarrufuna ve işleme hakkına sahip olan reayanın aksine, ortakçı başka birine ait toprağı işler. Toprak sahibi genellikle üretim araçlarını temin eder, bazen barınacak yer de verir ve ürünü eşit olarak paylaşırlar; ortakçı kul ise, sahibi için bu temelde çalışan köledir.
osmani (A. 'usmānī): (1) Osmanlı padişahına ait; (2) Osmanlı gümüş parası akça veya akçaya Arap ülkelerinde verilen isim.

paraoikoi (Y.): bağımlı köylüler, serf; Türkçe metinlerde *parikoz*, İtalyancada *parici*.
pişkeş (F. pīshkesh): Üst mevkideki birine verilen, üstün otoritesinin ve himayesinin kabul edildiğini simgeleyen armağan.
poliçe (İt. polizza): Kredi mektubu.
proniar (Y.): Bizans imparatorluğu'nda askerî veya idarî hizmet karşılığında kendilerine gelir bağlanan taşra askeri, Osmanlı timar sistemindeki gibi.

raiyyet (A. ra'iyya): Bk. **reaya.**
rakabe (A. raḳaba): (1) Bir şey üzerinde kontrol hakkı; (2) *proprietas nuda*; (3) (toprakta) devlet mülkiyeti; ayrıca bk. miri.
reaya (A. ra'āyā): Ekonomik faaliyetlerde bulunan, dolayısıyla vergiye tâbi olan, askeri seçkinler dışındaki müslüman ve gayrımüslim tüm tebaa.
rikab (A. rikāb): bk. rakabe.

salgun (T.): bk. avarız.

sancak ((T.): eyaletin alt-bölümü; sancak beyine bağlı idarî birim; bir beylerbeylik birçok sancaklara bölünmüştür.

sekban (F. sagbān): (1) kelime anlamı, av köpeklerinin bakıcısı; (2) Yeniçeri ordusunda: köken olarak padişahın av köpeklerinin bakıcılarından oluşan birlikler. Yeniçeri ocağına II. Mehmed zamanında dahil edildiler; (3) Tüfeklerle teçhiz edilmiş, ücretli militia; bir Yeniçeri subayı komutasında 50 ila 100 kişilik bölükler halinde örgütlenirlerdi; kaynaklarda genellikle *saruca* adında benzer bir grupla birlikte anılırlar.

serbestiyet (F. sarbastiyyet): (1) Özgürlük, tam bağışıklık; (2) Vakf ve temlik arazilerde devlet denetiminden tam bağışıklık.

simsar (L. censarii): Çarşıda dellâların başı.

sipahi (F. sipāhī): (1) atlı asker; (2) soylu sınıf üyesi; (3) kapıkulu süvari bölükleri üyesi; (4) taşra timarlı (bk. timar) ordusundaki en düşük rütbe.

sipahi oğlanları (T.): kapı kullarından altı ulûfeli süvari bölüğü arasındaki en üst bölük.

subaşı (T.): (1) Komutan, köken olarak asker anlamına gelen *sü* ve *baş* kelimelerinden; (2) Osmanlı taşra idaresinde timar ordusunda sipahinin üstünde ve sancak beyinin altında olan komutan; (3) valinin gelirlerinin toplanması ve diğer bazı sorumluluklarının yerine getirilmesi için tayin ettiği temsilci, bu anlamda bkz. voyvoda ve ziamet sahibi.

Sünni (A. sunnī) veya ehl-i sünnet: Sünnet, yani Peygamber ve eshabının geleneklerini izliyen Müslüman topluluğu. Sünniler, Şiilerin sünnetten sapan heretikler olduğu kanaatindedir. Osmanlı devleti de dahil Türk devletleri sünniliği bir devlet politikası haline getirmiş, bu da ciddi toplumsal ve politik sonuçlara yol açarak hükümeti on altıncı yüzyılda Küçük Asya'daki Türkmenlerin Kızılbaş mezhebiyle şiddetli bir mücadele içine sokmuştur.

Sürgün (T.): (1) Osmanlıların ahaliyi bir bölgeden diğerine yerleştirme için sürmesi; (2) bu işleme konu olan kişi.

Şii (A. shī'ī): Sünniliğe karşı olan Şiiler şi'a mezhebine mensupturlar. Hz. Muhammed'in ölümünden sonra meşru imamlığın, dinî-politik önderliğin Peygamber'in kuzeni ve damadı Ali'nin ve onun soyunun uhdesinde olmasını savunurlar. Genelde, Şiiler Tanrısal vahiy ve Tanrı ve yaratıkları arasındaki aracılığın Şii imam ile sürdüğüne inanırlar. Mehdî'nin, yeniden görüneceği güne kadar, müctehidler gaip imam'ın sözcüleri olarak İslâm cemaati üzerinde en üst dini-politik otoriteye sahip olacaktır. İran'da Safevîlerin 1501'de tahta çıkmasıyla bu düzenin kurulduğuna inanıldı. Bu durum, Osmanlı devletiyle İran arasındaki eski rekabete Sünniler ve Şiiler arasındaki bir kavga olarak dini-ideolojik bir nitelik kazandırdı. On altıncı yüzyıl boyunca Küçük Asya'nın

Kızılbaş Türkmenleri Safevîleri desteklerken bu rekabet özellikle şiddetli iç ve dış siyasî çatışmaya yol açtı.

tefviz (A. tafwīḍ): (1) tam yetki ve otorite vermek; (2) köylüye devlet mülkiyetindeki arazi üzerinde tam tasarruf hakkı.

tahrir (A. taḥrīr): (1) deftere kaydetmek; (2) Osmanlıların periyodik olarak nüfusu, araziyi ve diğer gelir kaynaklarını teftiş (sayım ve yazım) yöntemi. Defter-i Hakani denilen tahrir defterleri iki türlüydü: gelir kaynaklarının ayrıntılı olarak kaydedildiği *mufassal* ve sadece askeri kesim içindeki dağılımının kayda geçirildiği *icmal*.

tahtacı (T.): Toros sıradağlarındaki Yörük/Türkmen aşiretlerine verilen genel isim; ağaç kesme ve ticaretiyle uğraşırlardı. Küçük Asya'nın doğu kesimlerinde onlar "ağaç-eri" olarak bilinirlerdi.

taife (A. ṭā'ifa): cemaat, millet.

tamga: bkz. bac.

Tanzimat (A. Tanẓīmāt): (1) yeniden düzenleme, reformlar; (2) 1839-77 döneminde gündeme gelen batılılaşmacı radikal Osmanlı reformları.

tapu (T.): (1) hürmet, bağlılık gösterme, biat; (2) Devlet mülkiyetindeki bir arazinin, bir köylü aile reisine bu toprağı sürekli olarak işleme ve tüm vergi ve hizmet yükümlülüklerini yerine getirme sözü karşılığında babadan oğula intikal edecek biçimde kiralanması; (3) tapu haklarını belgeleyen tapu senedi.

tapulu (T.): Tapu sisteminin özel koşullarına bağlı olarak bir köylü aile reisine kiralanmış devlet mülkiyetindeki (tarım arazisi).

tasarruf (A. taṣarruf): (1) özgürce kullanma; (2) devlet mülkiyetindeki toprak üzerinde fiili tasarruf haklarının kullanılması.

temlik (A. tamlīk): Padişahın devlet mülkiyetindeki toprağı bir seçkine tam vergi muafiyeti ve özerklik koşullarında mülk olarak vermesi.

timar (F. tīmār): (1) her türlü bakım; (2) Padişah beratıyla bağlanan bir geliri, genellikle düzenli askerlik hizmeti verme karşılığında devlet vergilerini toplama hakkı. Bu vergilerin miktarı da geleneksel olarak 20,000 akçanın altında olurdu: ayrıca bk. sipahi, hâss, ziamet.

ulûfe (A. 'alūfa): genellikle askerlere nakit ödenen maaş.

urfi veya **örfi** (A. 'urfī): (1) olağan; (2) padişah fermanına dayalı; (3) Padişah tarafından onaylanmış, çoğunlukla Osmanlı öncesi resimlere dayalı devlet vergileri, rüsûm-i 'örfiyye veya tekâlîf-i örfiyye terimlerindeki gibi.

ümmet (A. umma): bir bütün olarak müslüman cemaati.

vakf (A. wakf, çoğul awkāf): Hubs ile eşanlamlı. Dinî bir vakıf veya vakfedilmiş bir şey, genellikle gayrı menkul, fakat bazen bir miktar nakit de olabilir. Bu nakit kendi ana miktarını korurken bir intifa yaratır. Sahibi bu nakit üzerindeki tasarruf hakkından, getirinin izin verilmiş iyi amaçlarla kullanılması kaydıyla feragat etmiştir (*Shorter Encyclopaedia of Islam*, s. 624).

valâ (walā'): (1) yasal kontrol; (2) Köle sahibinin azat edilmiş bir kölenin mirası üzerindeki yasal hakları.

vekil (A. wakīl): (1) temsilci; (2) vekil.

voynuk veya **voynug** (Sl. voynik, savaşçı, asker): Balkanlardaki Slav devletlerinin köylü ahalisinden Osmanlı öncesi bir milis gücü; Osmanlılar tarafından da sürdürülmüştür.

voyvoda veya **voyvode** (Sl.): (1) Prenslik ünvanı, özellikle Eflak ve Bogdan beyleri için kullanılır; (2) valinin kaza bölgesindeki gelirlerinin toplanmasını sağlamak için tayin ettiği askerî temsilci; bazen bunun yerine *subaşı* ünvanı kullanılır.

yasakiyye (T.): Kanunların uygulanmasını sağlamakla görevli yeniçeriye verilen yetki veya ücret.

yaya (T.): (1) piyade; (2) ocak halinde örgütlenmiş köylü milis askeri.

Yörük: Türkmen göçerlerine Osmanlı topraklarına, çoğunlukla batı Anadolu ve doğu Balkanlara geldikleri zaman verilen bürokratik ad.

Ziamet (A. zi'āmat): (1) askeri önderlik; (2) Padişah beratıyla subaşılıktaki timarlı sipahilerin komutanına bağlanan gelir, geleneksel olarak 20,000 ile 100,000 akça arasında; *subaşılık* ile eşanlamlı.

KISALTMALAR

AA	Auswärtiges Amt
A&P	Parliamentary Papers, Accounts and Papers, Büyük Britanya
AAH	*Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* (Budapeşte)
AAS	*Asian and African Studies* (Kudüs)
AE	Archives du Minestère des affaires étrangères, Quai d'Orsay, Paris, Fransa
AHR	*American Historical Review*
AIESEE	*Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen,* Bulletin
Annales, ESC:	*Annales Economies, Sociétés, Civilisations*
AOr	*Acta Orientalia* (Budapeşte)
AO	*Archivum Ottomanicum* (Den Haag/La Haye)
AS	Annual Series, Büyük Britanya
ASI	*Archivio Storico Italiano*
Aus	Austria
B	*Belleten* (Ankara)
BAN	Bılgarska Akademia na Naukite, *Istoria na Bılgaria*
BBA	Başbakanlık Arşivi, şimdi Osmanlı Arşivi, İstanbul, Türkiye
BCF	*Bulletin consulaire français. Recueil des rapports commerciaux adressés au Ministère des affaires étrangères par les agents diplomatiques et consulaires de France à l'étranger*
BEO	Bab-ı Ali Evrak Odası, BBA
Bel	Belediye, BBA
BF	*Byzantinische Forschungen*
Bl	*Belgeler* (Ankara)
BN	Bibliothèque Nationale(şimdi, Bibliotheque de France), Paris
BN, MS	Bibliothèque National, Paris, MS fonds turc (Türk elyazmaları)
BSOAS	*Bulletin of the School of Oriental and African Studies*
BS	*Byzantinoslavica*
BSt	*Balkan Studies* (Thessaloniki/Selânik)
BTTD	*Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* (İstanbul)
BuHI	*Berichte über Handel und Industrie.* Deutsches Reich (Almanya)
CC	Correspondance commerciale, Fransa
CED	*Coğrafya Enstitüsü Dergisi* (İstanbul)
Cev	Cevdet Tasnifi, BBA

CIEPO	*Comité International d'Études Pré-Ottomanes et Ottomanes* (İstanbul)
CMRS	*Cahiers du Monde russe et soviétique* (Paris)
CSP	*Calendar of State Papers and manuscripts relating to English affairs existing in the archives and collections of Venice and in other libraries of northern Italy: Venice,* 38 cilt, Londra 1864-1947
Dah	Dahiliye, BBA
DII	*Documenta Islamica Inedita* (Berlin)
DO	*Dumbarton Oaks* (Washington, D.C.)
EB	*Études Balkaniques* (Sofya)
EI²	*Encyclopaedia of Islam,* 2 nci baskı
EcHR	*The Economic History Review*
EHR	*English Historical Review*
EUQ	*East European Quarterly*
FO	Foreign Office, Büyük Britanya
Fr	Fransa
GB	Büyük Britanya
GDAD	*Güney Doğu Araştırmaları Dergisi* (İstanbul)
Ger	Almanya
HEMM	*Histoire économique du monde méditerranéen, 1450-1650, Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel,* I-II, Toulouse 1973
HH	Hatt-ı Hümâyun, BBA
HHSt A	Haus-Hof und Staatsarchiv, Vienna, Politisches Archiv (PA), (Avusturya)
HUS	*Harvard Ukrainian Studies* (Cambridge, Mass.)
İ	İradeler, BBA
İA	*İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul)
IFM	*İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*
IHR	*The International History Review* (Kanada)
IJMES	*International Journal of Middle East Studies*
IJTS	*International Journal of Turkish Studies* (Madison)
ISN	*Istorija Srpskoga Naroda* (Belgrad, 1986)
JAH	*Journal of Asian History*
JAS	*Journal of the Royal Asiatic Society*
JAOS	*Journal of the American Oriental Society*
JEEH	*The Journal of European Economic History*
JEH	*The Journal of Economic History*
JESHO	*Journal of the Economic and Social History of the Orient*
JMH	*Journal of Modern History*

JOS	*Journal of Ottoman Studies* (Osmanlı Araştırmaları) (İstanbul)
JRAS	*Journal of the Royal Asiatic Society*
JSAH	*Journal of South Asian History*
JTS	*Journal of Turkish Studies*
Kepeci	Kâmil Kepeci Tasnifi, BBA
k und k	*Berichte der k. u. k. Österr.-ung. Konsularämter über das Jahr...*, Avusturya
Mal	Maliye, BBA
MD	Maliyeden Müdevver, BBA
MES	*Middle Eastern Studies*
MHR	*Mediterranean Historical Review* (Londra)
MM	Meclis-i Mahsus, BBA
MOG	*Mitteilungen zur osmanischen Geschichte* (Viyana)
MOI	*Mediterraneo e Oceano Indiano,* 1970: Atti del VI colloquio Internl. di storia marittima, 1962, Floransa
MTM	*Millî Tetebbu'lar Mecmuası* (İstanbul)
MV	Meclis-i Vâlâ, BBA
PP	*Past and Present* (Oxford)
R	*Review: A Journal of the Fernand Braudel Center* (Binghamton)
RC	*Rocznik Orientalistyczny* (Varşova)
RCC	Rapports commerciaux des agents diplomatiques et consulaires de France
RCL	*La Revue commerciale du Levant, bulletin mensuel de la chambre de commerce française de Constantinople,* 1896-1912
RESEE	*Revue des Études du Sud-Est Européennes* (Bükreş, 1924-42)
RH	*Revue Historique*
RHES	*Revue d'Histoire Économique et Social*
RIR	*Revista Istorica Romana*
RMMM	*Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée* (Paris)
ROMM	*Revue de l'Occident Musulmane et de la Méditerranée* (Aix-en-Provence)
RRJTS	"Raiyyet Rüsumu, Essays presented to Halil İnalcık," *Journal of Turkish Studies,* X-XI, 1986 (Harvard University)
SB	*Studia Balkanica* (Sofya)
ŞD	Şura-yı Devlet, BBA
SF	*Südost-Forschungen*
SI	*Studia Islamica* (Paris)
SR	*Slavonic Review*

TA	*Türkologischer Anzeiger, Turkology Annual* (Viyana)
TAD	*Tarih Araştırmaları Dergisi* (Ankara)
TD	*Tarih Dergisi* (İstanbul)
TED	*Tarih Enstitüsü Dergisi* (İstanbul)
THİM	*Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası* (İstanbul)
TİTA	*Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, ODTÜ Gelişme Dergisi* (Ankara, Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
TOEM	*Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*
TM	*Türkiyat Mecmuası* (İstanbul)
TSAB	*Turkish Studies Association Bulletin*
TTD	Tapu Tahrir Defterleri, BBA
TV	*Tarih Vesikaları* (İstanbul)
Ü	*Ülkü* (Ankara)
UPA	University Publications of America
USCR	Consular Reports of the United States
VD	*Vakıflar Dergisi* (Ankara)
VS	Vilâyet Salnâmeleri
VSWG	*Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*
WI	*Die Welt des Islams*
WZKM	*Wiener Zeitschrift für der Kunde des Morgenlandes* (Viyana)
ZDMG	*Zeitschrift des Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*
ZstA	Zentrales Staatsarchiv, Potsdam, Auswärtiges Amt, Almanya, Eski Demokratik Alman Cumhuriyeti

BİBLİYOGRAFYA

Abel, W. (1973). *Crises agraires en Europe (XIIIe-XXe siècle)*, Paris.

Abou El-Haj, Rifa'at Ali (1991). *Formation of the Modern State. The Ottoman Empire, sixteenth to eighteenth centuries*, Albany.

Abû Yûsuf, Y. *Kitâb al-Kharādj*, Bulak. (1302 H/1884-85). Türkçe çev. Ali Özek, *Kitabü'l-Haraç*, İstanbul.

Adanır, F. (1988). "Mezra'a: Zu einem Problem der Siedlungs- und Agrargeschichte Südosteuropas im ausgehenden Mittelalter und in der frühen Neuzeit", R. Melork (der.), ve diğerleri, *Festschrift für Karl Otmar Freiherr von Aretin zum 65. Geburtstag*, Stuttgart.

Afetinan, A. (1975). *Life and works of Piri Reis*, Ankara.

_____ (1976). *Aperçu général sur l'histoire économique de l'empire Turco-Ottoman*, Ankara.

Ahmad, K. (1980), (der.) *Studies in Islamic economics, a selection of papers presented to the First International Conference on Islamic Economics*, Cidde.

Ahmad al-'Alî, S. (1986). *Hitat al-Basra wa Mıntakatihā, Baghdad.*

Aşıkî, Ahmed (1947). *Tevârîh-i Âl-i Osman*, der. Ç.N. Atsız, İstanbul.

Akdağ, M. (1949). "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti," *B*, XV, 497-571; XVI, 319-418.

_____ (1963). *Celâlî İsyanları* (1550-1603), Ankara.

_____ (1971). *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, I-II, Ankara.

Akgündüz, A. (1988). *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara.

Alberi, E. (1839-63). *Le relazioni degli ambasciatori Veneti al senato, durante il secole decimosesto*, Floransa.

Alessandri, V.d' (1873). "Narrative of the most noble Vincentio d'Alessandri," İng. çev. C. Grey, *A narrative of Italian travels in Persia*, London.

Alexander, J. C. (1985). *Toward a history of post-Byzantine Greece: the Ottoman Kanunnames for the Greek lands, circa 1500-circa 1600*, Atina.

Alexandrescu-Dersca, M.-M. (1957). "Contribution à l'étude de l'approvisionnement en blé de Constantinople au XVIIIe siècle," *Studia et Acta Orientalia*, I, Bükreş 13-37.

'Alí, 'Ayni. (1862). *Kavânîn-i Âl-i 'Osmân der Hulâsa-i Medāmîn-ı Defter-i Dîvân*, İstanbul.

Allen, C.H. (1981). "The Indian merchant community of Masqat," *BSOAS*, 44, 39-53.

Allen, W.E.D. (1963) *Problems of Turkish power in the sixteenth century*, Londra.

Angelov, D. (1956). "Certains aspects de la conquête des peuples balkaniques par les turcs," *BS*, XVII, 220-75.

Angiolello, J.-M. (1909). *Historia Turchesca* (1300-1514), gözden geçiren Donado da Lezze, der. I. Ursu, Bükreş.

Anhegger, R. (1943-45). *Beiträge zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich,* I-III, İstanbul.

Anhegger, R. ve İnalcık, H. (1956). *Kânûnnâme-i Sultânî ber Mûceb-i 'Örf-i Osmânî,* Ankara: TTK.

The Anonymous (1922): *Die Altosmanischen anonymen Chroniken,* der. F. Giese, Breslau.

The Anonymous Chronicle BN: *Tevârîkh-i Âl-i 'Osmân,* Bibliothèque Nationale, Paris, Manuscrits Turques No. 1047.

Antoniadis-Bibicou, H. (1963) *Recherches sur les douanes à Byzance,* Paris.

Arbel, B. (1988). "Venetian trade in fifteenth-century Acre: the letters of Francesco Bevilaqua (1471-1472)," in B.Z. Kedar and A.L. Udovitch, (der.), *The medieval Levant: studies in memory of Eliyahu Ashtor* (1914-1984), ss. 227-88.

Argenti, P.P. (1941). *Cius Vincta or the occupation of Chios by the Turks (1566) and their administration of the island (1566-1912),* Cambridge.

_____ (1958). *The occupation of Chios by the Genoese and their administration of the island, 1346-1566,* III: *Notarial deeds,* Cambridge.

Arıkan, Z. (1991). "Osmanlı İmparatorluğunda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)," *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan,* İstanbul.

Asdrachas, C. (1970). "Producteurs directs et marché,"*BS,* VI, 36-69.

Ashtor, E. (1973). "La decouverte de la voie maritime aux Indes et le prix des épices," *HEMM,* 31-48.

_____ (1974). "The Venetian supremacy in Levantine trade: monopoly or precolonialism?", *JEEH,* XVII (2), 227-57.

_____ (1975a). "Profits from trade with the Levant in the Fifteenth century," *BSOAS*- XXXVII (2), 250-75.

_____ (1975b). "The volume of Levantine trade in the later Middle Ages (1370-1498)," *JEEH,* XVII(3), 573-612.

_____ (1976a). "Les lainages dans l'Orient médieval, emploi, production, commerce," M. Spallanzani, (der.), *Produzione, commercio e consumo dei panni di lana (nei secoli XII-XVIII),* Floransa,

_____ (1976b). *A social and economic history of the Near East in the Middle Ages,* Londra.

_____ (1976c). "Il commercio levantino di Ancona nel basso medioevo," *Rivista Storica Italiana,* 88, 213-53.

_____ (1981). "The economic decline of the Middle East during the Late Middle Ages: an outline," *AAS,* XV, 253-86.

_____ (1983). *Levant trade in the Late Middle Ages,* Princeton.

_____ (1988). "Catalan cloth on the late Medieval Mediterranean markets," *JEEH, XXXII(2), 227-57.*

Ashtor, E. ve Cevidalli, G. (1983). "Levantine alkali ashes and European industries," *JEEH,* XII, 475-522.

Aşık Paşazâde (1947-49). *Tevârîh-i Âl-i Osmân,* der. Âlî; İstanbul; — der. F. Giese, Leipzig, 1929; —, der. Ç.N. Atsız, İstanbul, 1947-49.

Aslanapa, O. ve Y. Durul (1972). *Türk Halı Sanatı*, İstanbul.

Aspetti (1984). "Aspetti della vita economica medievale," *Convegno di studi*'ye sunulan bildiriler, Floransa.

Aubin J. (1975). "Hormuz," *Mare Luso-Indicum,* II.

Aymard, M. (1966). *Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle,* Paris.

Aziz Efendi (1985). *Kânûnnâme-i Sultânî,* der.ve çev. R. Murphey, Cambridge, Mass.

Babinger, F. (1951). "Maometto II il conquistatore e l'Italia," *Rivista Storica Italiana,* 63, 4.

____ (1952). "Eine Verfügung des palaeölogen Châss Murad-Pasha von mitte Regeb 876 h. - Dez./Jan. 1471/2," *DII*, 197-210.

____ (1957). *Die Aufzeichnungen des Genuesen Iacopo de Promontorio-de Campis über den Osmanenstaat um 1475,* Münih.

____ (1958). "Vier Bauvorschläge Leonardo da Vincis an Sultan Bayezid II (1502-1503)," *Nachr. der Akademie der Wissens. in Göttingen, Phil-His. kl.*, no. I,

____ (1962-76). *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte südosteuropas und der Levante,* I-III, Münih.

____ (1963) "Lorenzo il Magnifico e la corte Ottomana," *Archivio Storico Italiano,* 121, 305-61.

____ (1978). *Mehmed the Conqueror and his Time,* Princeton.

Bacqué-Grammont, J.-L. (1975). "Études turco-safavides, I: Selim Ier," *Turcica,* VI.

____ (1976). "Notes sur une saisie de soies d'Iran en 1518," *Turcica* VIII (2), 237-53.

____ (1985). "Soutien logistique et présence ottomane en mediterranée en 1517," *ROMM,* XXXIX, 7-34.

Bacqué-Grammont, J.-L. ve E. van Donzel (1987), (der.), *Comité International d'Études pre-Ottomanes et Ottomanes, VIth Symposium,* Cambridge, 1984, İstanbul, Paris ve Londra.

Bacqué-Grammont, J.-L. ve P. Dumont (1983), (der.), *Économie et sociétés dans l'Empire Ottoman,* Paris.

Bacqué-Grammont, J.-L. ve A. Kroell (1988). *Mamlouks, Ottomans et Portugais en Mer Rouge,* Kahire.

Badoer, G. (1956). *Il libro dei conti di Giacomo Badoer,* der. U. Dorini and T. Bertele, Roma.

Baeck, L. (1989). "The economic thought of classical Islam," *Perspectives on the History of Economic Thought, (der.) W.J. Barber, Louvain.*

Bakhit, M.A. (1982). *The Ottoman province of Damascus in the sixteenth century,* Beyrut.

Balard, M. (1978). *La Romanie génoise,* I-II, Paris.

Balta, E. (1989). *L'Eubée à la fin du XVe siècle; économie et population, les registres de l'année 1474,* Atina.

Barbaro, G. (1873). *Travels,* trans. by W. Thomas, Londra.

Barbosa, D. (1921). *The book of Duarte Barbosa, an account of the countries bordering on the Indian Ocean and their inhabitants,* (der.) M.L. Dames, Hakluyt, II, cilt. 49, ser. 2.

Barkan, Ö.L. (1937) "Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıflarının Hukukî Statüsü," *Ü,* sayı 49-59.

____ (1939). "Malikâne-Dîvâni Sistemi," *THİM,* II, 119-84.

____ (1939-40). "Les formes de l'organisation du travail agricole dans l'empire Ottoman au XVe siècle," *İFM,* I, 14-44; II, 165-80.

____ (1939-41). "XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyon Şekilleri, I: Kulluklar ve Ortakçı kullar," *İFM,* I, II, 29-74; 448-56.

____ (1942a) "Vakıflar ve Temlikler," *VD,* II, 278-386.

____ (1942b) "Kanunname-i İhtisab-ı İstanbul," *TV,* I(5), 326-40; "Kanunname-i İhtisab-ı Bursa," *TV,* II(7), 15-40.

____ (1943). *XV. ve XVI ıncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Mâlî Esasları,* İstanbul.

____ (1944). "Avarız," *İA,* II, 13-19.

____ (1946-50). "Deportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l'empire Ottoman," *İFM,* XI, 524-69; XIII, 56-79; XV, 209-329.

____ (1953-54). "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine dair Notlar," *İFM,* XV, 239-329.

____ (1955). "Quelques observations sur l'organisation économique et sociale des villes Ottomanes," *Recueil Société Jean Bodin,* VII, 289-311.

____ (1955-56). "Osmanlı Bütçeleri," *İFM,* XVII, 193-347.

____ (1957). "Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'empire Ottoman au XVe et XVIe siècles," *JESHO,* I.

____ (1961). "Le declin de Venise dans ses rapports avec la décadence économique de l'empire Ottoman," *Aspetti di cause della decadenza economica veneziana nel secolo XVI,* Venedik, 55. 225-29.

____ (1964). "894 (1488/1489) Yılı Cizye Tahsilâtına Ait Muhasebe Bilançoları," *Bl,* I, 1-117.

____ (1968). "Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)," *Bl,* III, 1-479.

____ (1970). "Research on the Ottoman fiscal surveys," (der.), M.A. Cook, *Studies,* 1970, 163-71.

____ (1972). *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı,* Ankara.

____ (1973). "Les mouvements des prix en Turquie entre 1490 et 1655," *HEMM,* I, 65-79.

____ (1975). "The price revolution of the sixteenth century. A turning point in the history of the Near East," *IJMES,* VI (I), 3-28.

____ (1979). "İstanbul Saraylarına ait Muhasebe Defterleri," *Bl*, X, I.

____ (1988). *Hüdavendigâr Livâsı Tahrir Defterleri*, I, Ö.L. Barkan ve E. Meriçli, (der.), Ankara.

Barkan, Ö.L. ve Ayverdi E.H. (1970). *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, 943 (1546) Tarihli*, İstanbul.

Barnes, J.R. (1986). *An introduction to religious foundations in the Ottoman Empire*, Leiden.

Baron, S.W. (1983). *A social and religious history of the Jews*, vol. XVIII: *The Ottoman Empire, Persia, Ethiopia, India, and China*, New York.

Barozzi, M. ve G. Berchet. (1871-72). *Le relazioni degli stati europei lette al Senato dagli ambasciatori veneziani nel secolo decimosettimo*, ser. Va, *Turchia*, I-II, Venedik.

Bautier, R.-H. (1970). "Les relations économiques des occidentaux avec les pays d'Orient au Moyen Âge, points de vue et documents," M. Mollat, (der.), *Sociétés et compagnies de commerce en Orient et dans l'Ocean Indien*, Paris.

Bayerle, G. (1973). *Ottoman tributes in Hungary*, La Haye ve Paris.

Beldiceanu, N. (1964a). *Réglements miniers, 1390-1512*, Paris ve La Haye.

____ (1964b). "La conquête des cités marchandes de Kilia et de Cetatea Alba par Bayezid II," *SF*, XXIII, 36-115.

____ (1967), (der.) *Code de lois coutumières de Mehmed II*, Wiesbaden.

____ (1973). *Recherche sur la ville ottomane au XVe siècle, étude et actes*, Paris.

Beldiceanu, N., J.-L. Bacqué-Grammont ve M. Cazacu (1982). "Recherches sur les Ottomans et la Modavie ponto-danubienne entre 1484 et 1520," *BSOAS*, XLV(I) 48-66.

Beldiceanu-Steinherr, I. (1976). "Fiscalité et formes de possession de la terre arable dans l'Anatolie pré-ottomane," *JESHO*, XIX, 233-322.

____ (1987). "A propos des tribus Atçeken (XVe-XVIe siècles)" *JESHO*, XXX (2), 121-95.

Beldiceanu-Steinherr, I. ve N. Beldiceanu (1964). "Acte du règne de Selim I concernant quelques échelles danubiennes de Valachie, de Bulgarie et de Dobrudja," *SF*, XXIII.

Belin, A. (1864). *Essai sur l'histoire économique de la Turquie*, Paris.

Belon, P. (1553). *Les observations de plusieurs singularités et choses mémorables trouvées en Grece, Asie, Judée, Egypte, Arabie et autres pays estranges*, Paris.

Benedict, P., E. Tümertekin ve F. Mansur (1974), der. *Turkey, geographic and social perspectives*, Leiden.

Bennigsen, A. ve C. Lemercier-Quelquejay (1970). "Les marchands de la cour ottomane et le commerce des fourrures moscovites dans la seconde moitié du XVIe siècle," *CMRS*, XI (3), 363-90.

Berindei, M. (1986). "L'Empire Ottoman et la 'route Moldave' avant la conquête de Chilia et de Cetatea Alba (1484)," *RRJTS*, X.

_____ (1989). "Les Venitiens en Mer Noire, XVIe-XVIIe siècles," *CMRS*, XXX (3-4), 208-23.

Berindei, M. ve G. Veinstein (1975). "Réglements de Süleyman Ier concernant le liva de Kefe," *CMRS*, XV, 57-104.

_____ (1976). "La Tana-Azaq, de la présence italienne à l'emprise Ottoman (fin XIIIe-milieu XVIe siècle)," *Turcica*, VIII, 2.

_____ (1981). "Réglements fiscaux et fiscalité de la province de Bender-Ackerman, 1570. Les possesions Ottomanes entre Bas-Danube et Bas Dniepr," *CMRS*, XXII, 251-328.

Berov, L. (1974). "Changes in price conditions in trade between Turkey and Europe in the 16th-19th centuries," *EB*, X (2-3), 168-78.

Biegman, N.H. (1967). *The Turco-Ragusan relationship, 1575-1595*, La Haye ve Paris.

Blackburn, J.R. (1979). "The collapse of Ottoman authority in Yemen, 968/1560-976/1568," *WI*, XIX (1-4), 119-76.

_____ (1980). "The Ottoman penetration of Yemen," *AO*, VI, 55-93.

Blaskovics, J. (1979). "Osmanlılar Hakimiyeti Devrinde Slovakya'daki Vergi Sistemi Hakkında," *TD*, XXXII, 187-210.

Blount, H. (1636). *A voyage into the Levant*, 2. bas., London.

Bojanić-Lukać, D. (1976). "De la nature et l'origine de l'*ispendje*," *WZKM*, LXVIII, 9-30.

Bojić I. (1952). *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*, Belgrad.

Bolay, H. ve diğerleri (1987). *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat*, 2-6 Temmuz 1986 Sempozyumu, Ankara.

Bombaci, A. (1965). *Histoire de la littérature turque*, Paris.

Bono, S. (1964). *I cosari barbareschi*, Torino.

Bosworth, C.E. ve diğerleri (1988), (der.) *The Islamic world: essays in honor of Bernard Lewis*, Princeton.

Boulnois, L. (1963). *La route de la soie*, Paris.

Boxer, C.R. (1969a). *The Portuguees seaborne empire*, London.

_____ (1969b). "A note on Portuguese reactions to the revival of the Red Sea spice trade and the rise of Atjeh, 1540-1600," *JSAH*, X, 415-28.

Braude, B. (1979). "International competition and domestic cloth in the Ottoman Empire, 1500-1650." *R*, II (3), 437-51.

Braudel, F. (1972 ve 1973). *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, İng. çev. S. Reynolds, I-II, New York.

Braudel, F. ve R. Romano. (1951). *Navires et marchandises à l'entrée du port de Livourne, 1547-1611*, Paris.

Brocquière, B. de La (1892). *Le voyage d'Outremer*, (der.) Ch. Schefer, Paris.

Brummet, P. (1987). "Venice and the Ottoman expansion 1503-1517," doktora tezi, Chicago Universitesi.

_____ (1989). "Foreign policy, naval strategy, and the defence of the Ottoman Empire in the sixteenth century," *IHR*, XI (4), 613-27.

Bulgaru, A.-D. (1969). "Quelques données sur le ravitaillement de Constantinople au XVIe siècle," *Congrès International d'Etudes du Sud-Est Européen*, III, 661-72.

____ (1987). "Une relation vénitienne sur l'empire Ottoman à l'époque de Süleyman le Magnifique," *CIEPO*, VI. *Symposium*, 136-45.

Burr, M. "The code of Stephan Dushan," *SR*, XXVIII, 198-216; İng. çev., XXIX, 517-39.

Busbecq, O.G. de. (1968). *The Turkish letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, Imperial Ambassador at Constantinople, 1554-1562*, İng. çev. E.S. Foster, Oxford.

Çağatay, N. (1942). "Osmanlı İmparatorluğunda Maden Hukuku ve İktisadiyatı Hakkında Vesikalar," *TV*, II, no. 10.

Cahen, C. (1951). "Le commerce anatolien au début du XIIIe siècle," *Mélanges du Moyen Âge*, Paris.

____ (1953). "L'évolution de l'iqtā' du IXe au XIIIe siècle," *Annales, ESC*, VIII.

____ (1988). *La Turquie pré-Ottomane*, İstanbul and Paris. *Pre-Ottoman Turkey*, İng. çev. J. Jones-Williams, Londra (1968)'in genişletilmiş Fransızca basımı.

Capidan, Th. (1942). "Darstellung der ethnologische Lage am Balkan mit besonderer Berücksichtigung der makedorumänen," *SF*, VII, 497-545.

Carruthers, D. (1929). *The Desert Road to India*. Londra.

Carter, F.W. (1972). *Dubrovnik (Ragusa): a classic city-state*, Londra ve New York.

Celâlzâde, M. (1981). *Geschichte sultan Süleymân kanûnîs von 1520 bis 1551*, der. P. Kappert, Wiesbaden.

Cessi, R. (1968). *Storia della Republica di Venezia*, Milano.

Cezar, Mustafa. (1965). *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul.

Charrière, E. (1848-60). *Négociations de la France dans le Levant ou correspondances, mémoires et actes diplomatiques des ambassadeurs de France à Constantinople et des ambassadeurs, envoyés ou residents*, I-IV, Paris.

Chaudhuri, K.N. (1978). *The trading world of Asia and the English East India Company*, 1600-1760, Cambridge.

Chayanov, A.V. (1966). *The theory of peasant economy*, (der.) D. Thorner ve R.E.F. Smith, Homewood; yeni basımı (der.) T. Shanin, Madison, 1986.

Chesneau, J. (1887). *Le voyage de Monsieur d'Aramon*, (der.) M. Ch. Schefer, Paris.

Cin, H. (1969). *Miri Arazi ve Bu Arazinin Mülk Haline Dönüşü*, Ankara.

Cipolla, C.M. (1970), (der.) *The economic decline of empires*, Londra.

____ (1977). (der.) *The Fontana economic history of Europe*, II: *The sixteenth and seventeenth centuries*, Hassocks ve New York.

Chirot, D. (1989). *The origins of backwardness in Eastern Europe, economies and politics from the Middle Ages until the early twentieth century*, Berkeley.

Cirković, S. ve Kovacević-Kojić (1982-82). "L'économie naturelle et la production marchande aux XIIIe-XVe siècles dans les régions actuelles de la Yougoslavie," *Balcanica*, XIII-XIV, 45-56.

Clavijo, R.G. de (1943). *Embajada a Tamorlani*, (der.) F.L. Estrada, Madrid.

Cohen, A. (1976). *Ottoman documents on the Jewish community of Jerusalem in the sixteenth century*, Kudüs.

____ (1989). *Economic life in Ottoman Jerusalem*, Cambridge.

Cohen, A. ve B. Lewis (1978). *Population and revenue in the towns of Palestine in the sixteenth century*, Princeton.

Coleman, D.C. (1969a), (der). *Revisions in mercantilism*, Londra.

____ (1969b). "El. Heckscher and the idea of mercantilism" (der.) D.C. Coleman, s. 92-117.

Contarini, A. (1873). *Travels in Tana and Persia*, (der.) Lord Stanley of Alderley, Londra.

Cook, M.A. (1970), (der.) *Studies in the economic history of the Middle East*, Londra.

____ (1972). *Population pressure in rural Anatolia, 1450-1600*, Londra.

Cozzi, G. ve M. Knapton (1986). *La Repubblica di Venezia nell'età moderna, dalla guerra di Chioggia al* 1517, Torino.

Cvetkova, B. (1964). "Recherches sur le système d'affermage (*iltizam*) dans l'Empire Ottoman au cours du XVIe-XVIIIe siècles par rapport aux contrées bulgares," *RO*, XXVII(2), III-32.

____ (1971). *Vie économique de villes et ports balkaniques aux XVe et XVIe siècles*, Paris.

Cvijić, J. (1918). *La peninsule balkanique. Géographie humaine*, Paris.

Çizakça, M. (1980). "Price history and the Bursa silk industry: a study in Ottoman industrial decline, 1550-1650," *JEH*, XL, 3.

____ (1983). "A short history of the Bursa silk industry (1500-1900)," *JESHO*, XXIII(1-2).

____ (1985). "Incorporation of the Middle East into the European world-economy," *R*, VIII, 3.

Dalsar, F. (1960). *Bursa'da İpekçilik*, İstanbul.

Dalton, G. (1968), (der.) *Primitive, archaic and modern economics: essays of Karl Polányi*, Boston.

Dames, L. (1921). "The Portuguese and Turks in the Indian Ocean in the sixteenth century," *JRAS*, I.

Dan, M. ve S. Goldenberg, (1967). "Le commerce Balkan-Levantin de la Transylvanie au cours du XVIe siècle et au début du XVIIe siècle," *RESEE*, 87-117.

Danvers, F.C. (1894). *The Portuguese in India*, Londra.

David, G. (1974). "Some aspects of 16th century depopulation in the Sanjaq of Simontornya," *AAH*, XIII (I).

Davis, R. (1961). "England and the Mediterranean, 1570-1670," F.J. Fisher, (der.), *Essays in the economic and social history of Tudor and Stuart England,* Cambridge, s. 119-21.

____ (1970). "English imports from the Middle East 1570-1780" Cook, (der.) (1970).

Delaborde, H.F. (1888). *L'expedition de Charles VIII en Italie,* Paris.

Déléage, A. (1945). *La capitation du Bas-Empire,* Mâcon.

Deményi, L.A. (1968) "Le commerce de la Transylvanie avec les régions du sud du Danube effectué par la douan de Turnu Roşu en 1685," *Revue Roumaine d'Histoire,* VII (5), 761-77.

Depping, G.B. (1830). *Histoire du commerce entre le Levant et l'Europe depuis les croisades,* I-II, Paris.

Dernschwam, H. (1923). *Hans Dernschwam's Tagebuch. Einer Reise Konstantinopel und Kleinasien (1553-1555),* (der.) F. Babinger, Leipzig. Türkçe çev. Y. Önen, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü,* İstanbul, 1987.

Dilger, K. (1967). *Untersuchungen zur Geschichte des Osmanischen Hofzeremoniells,* Münih.

Divitçioğlu, S. (1969). "Modèle économique de la société Ottomane," *La Pensée,* 144, 41-60.

Djurdjev, B. ve diğerleri (1957). *Kánún i Kánúnnáme,* Saraybosna.

Dobb, M. (1963). *Studies in the development of capitalism,* Londra.

Duby, G. (1962). *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médieval,* I-II, Paris.

Du Fresne-Canaye, P. (1897). *Le voyage du Levant de Philippe Du Fresne-Canaye (1573),* (der.) M.H. Hauser, Paris.

Dumont, P. ve J.-L. Bacqué-Grammont, (1983), (der.) *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'empire Ottoman,* Louvain.

Duncan, T.B. (1975). "Niels Steensgaard and the Europe-Asia trade of the early seventeenth century," *JMH,* 47, 512-18.

Earle, P. (1969). "The commercial development of Ancona, 1479-1551," *EcHR,* XXII.

Eldred, J. (1904). *Th voyage of M. John Eldred to Trypolis in Syria by sea, and from thence by land and river to Babylon and Balsara,* 1563, Hakluyt, Ekstra seri VI, Glasgow,

Erder, L. (1975). "The measurement of preindustrial population changes: the Ottoman Empire from the 15th to the 17th century," *MES* II-3, 284-301.

Erder, L. ve S. Faroqhi, (1979). "Population rise and fall in Anatolia, 1550-1620," *MES,* XV, 322-45.

Erdmann, K. (1961). *Das Anatolische Karavansaray,* I-II, Berlin.

Ergin, O.N. (1922). *Mecelle-i Umûr-i Belediyye,* I, İstanbul.

Evliya Çelebi (1896-1938). *Seyâhatnâme,* I-X, İstanbul.

Faroqhi, S. (1979a). "Sixteenth century periodic markets in various Anatolian sancaks," *JESHO,* XXII (I), 32-80.

____ (1979b). "Alum production and alum trade in the Ottoman Empire (about 1560-1830)," *WZKM*, LXXI.

____ (1980). "The development of the Anatolian urban network during the sixteenth century," *JESHO*, XXIII (3), 265-303.

____ (1984). *Towns and townsmen of Ottoman Anatolia, trade, crafts and food production in an urban setting*, Cambridge.

____ (1986a). "Coffee and spices: offical Ottoman reactions to Egyptian trade in the later sixteenth century," *WZKM*, LXXVI, 87-93.

____ (1986b). *Peasants, dervishes and traders in the Ottoman Empire*, Londra.

____ (1986c). "The Venetian presence in the Ottoman Empire," *JEEH*, 15(2), 345-84.

____ (1987). *Men of modest substance, house owners and house property in seventeenth-century Ankara and Kayseri*, Cambridge.

____ (1990) *Herrscher über Mecca. Die Geschichte der Pilgerfahrt*, Münih ve Zürih.

____ (1991). "The Anatolian town and its place within the administrative structure of the Ottoman state," *BF*, XVI, 209-44.

Fekete, L. (1949). "Osmanen und Ungarn, 1366-1699," *B*, XIII, 663-743.

Fekete, L. ve G. Káldy-Nagy, (1962). *Rechnungsbücher türkischer Finanzstellen in Buda (Offen), 1550-1580, Türkischer Text*, Budapeşte.

Feridun, A. (1858). *Münşeâtü's-Selâtîn* I-II, İstanbul.

Filipović, N. (1953-54). "Bosna-Hersek'te Timar Sistemi," *IFM*, XV.

Finkel, C. (1987). *The administration of warfare: the Ottoman military campaigns in Hungary, 1593-1606*, Viyana.

____ (1991). "The costs of Ottoman warfare and defence," *BF*, XVI, 91-104.

Fisher, S. (1935). *Foreign relations of Turkey*, Urbana.

Flachat, J.-C. (1766). *Observations sur le commerce et les arts d'une partie de l'Europe, de l'Asie, de l'Afrique et des Indes orientales*, I-II, Lyons.

Fleischer, C. (1986). *Bureaucrat and intellectual in the Ottoman Empire: the historian Mustafâ Âlî (1541-1600)*. Princeton.

Forand, P.G. (1971). "The status of the land and inhabitants of the Sawád during the first two centuries of Islam," *JESHO*, XIV (I).

Foss, Clive (1979). *Ephesus after antiquity: a late antique, Byzantine and Turkish city*, Cambridge.

Foster, W. (1933). *England's quest for eastern trade*, Londra.

Frances, E. (1933). "La féodalité byzantine et la conquête turque," *Studia et Acta Orientalia*, IV, 69-90.

Futûhât-i Fîrûz Shâhî. (1954). *Futûhât-ı Fîrûz Shâhî*, der. Shaykh Abdur Rashid, Âligharh.

Gabriel, A. (1958). *Une capitale turque: Brousse*, I-II, Paris.

Gerber, H. (1988). *Economy and society in an Ottoman city: Bursa 1600-700*, Kudüs.

Giese, F. (1922), (der.) *Die altosmanischen anonymen Chroniken*, I, Breslau

Gioffré. O. (1960). *Gênes et les foires de change,* Paris.

Glaman, K. (1958). *Dutch-Asiatic trade 1620-1740,* Kopenhag.

Glykatzi-Ahrweiler, H. (1958). "La politique agraire des empereurs de Nicée," *Byzantion,* XXVIII, 51-66.

Godinho, V. Magalhães (1953). "Le répli venitien et égyptien et la route du cap," *Evantail de l'hisotire vivante, Hommage à Lucien Febvre,* Paris, 283-300.

_____ (1969). *L'économie de l'empire protugais aux XVe et XVIe siècles,* Paris.

Goffart, W. (1974). *Caput and Colonate,* Toronto.

Goffman, D. (1982). "The Jews of Safad and the maktu system in the sixteenth century: a study of two documents from the Ottoman archives" *JOS,* III, 81-90.

Goitein, S.D. (1966). *Studies in Islamic history and institutions,* Leiden.

Gökbilgin; T. (1952). *XV.-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar Mülkler-Mukataalar,* İstanbul.

_____ (1957). *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân,* İstanbul.

_____ (1964, 1968-71) "Venedik Devlet Arşivindeki Vesikalar Külliyatında Kanunî Süleyman Devri Belgeleri," *Bl,* I(2), 119-220; V-VIII (9-12), 1-151.

Goldenberg, S. (1963). "Notizie del commercio italiano in Transylvania nel secolo XVI," *ASI,* 255-88.

Goodrich, T.D. (1990). *The Ottoman Turks and the New World: a study of Tarih-i Hind-i Garbi and sixteenth century Ottoman Americana,* Wiesbaden.

Gordlevski, V. (1941). *Gosudarstvo Selçukidov Malov Azii,* Moscow and Leningrad, Türkçe çev. A. İnan, *Anadolu Selçuklu Devleti,* İstanbul.

Gorecki, D.M. (1981). "Land tenure in Byzantine property: *iara in re aliena," Greek, Roman and Byzantine Studies,* XXII (2), 191-210.

_____ (1984). "The Slavic theory in Russian pre-revolutionary historiography of the Byzantine farmer community," *Byzantion,* LVI, 77-107.

Göyünç, N. (1979). " 'Hane' Deyimi Hakkında," *TD,* XXXII, 331-48.

Greenwood, A. (1988). "İstanbul's meat provisioning: a study of the *celepkeşan* system," doktora tezi, Chicago Üniversitesi.

Gregorovius, F. (1891). *Geschichte der Stadt Rom in Mittelalter.* Berlin.

Griswold, W.J. (1981). "Djalālī," *EI*[2], 238-39.

_____ (1983). *The Great Anatolian Rebellion, 1591-611,* Berlin.

Groot, A.H. de (1978). *The Ottoman Empire and the Dutch Republic. A history of the earliest diplomatic relations, 1610-1630,* Leiden.

_____ (1981). "The organization of Western European trade in the Levant, 1500-1800," L. Blussé and F. Gaastra, (der.), *Companies and trade,* Leiden.

Güçer, L. (1950). "Le commerce interieur des céreales dans l'empire Ottoman pendant la seconde moitié du XVIe siècle," *İFM,* XI, 397-416.

____ (1951-52). "Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin Tâbi Olduğu Kayıtlar," *İFM*, XIII, 76-98.

____ (1962-63). "XV.-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizami," *İFM*, XXIII, 397-416.

____ (1964). *XVI.-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi*, İstanbul.

Güran, T. (1985). "The state role in the grain supply of İstanbul: the grain administration, 1793-1839," *IJTS*, III.

Gyóni, M. (1951). "La transhumance des Valaques balkaniques au moyen âge," *BS*, XII, 29-42.

Hakluyt, R. (1847-1940). Hakluyt Society tarafından yayınlanan eserler: 1. seri: 100 cilt, Londra 1847-1939. 2 nci seri, 85 cilt: Londra 1899-1940. Ekstra seri, 12 cilt, Glasgow, 1903-5.

Halaçoğlu, Y. (1979). "Tapu-Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Sis (Kozan) Sancağı,"*TD*, XXXII, 819-92.

Halasi-Kun, T. (1980). "The Rumanians of *Districtus Valahalis Tverd*," AO, *VI*.

Hammer, J. von, (1815). *Das Osmanischen Reichs. Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, I-II, Viyana.

____ (1827-35). *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Peşte; yeniden bas., Graz, 1963.

Hamilton, J. ve N. Beldiceanu. (1968). "Recherches autour de 'qars', nom d'une étoffe de poil," *BSOAS*, XXXI (2), 330-46.

Handzić, A. (1976). "Rudnici u Bosni u Drugov Polivini XV Stoljeca," *Prilozi za Orientalni Filologiju*, XXVI, 7-42.

Haque, Z. (1977). *Landlord and peasant in early Islam*, Islamabad.

Hartmann, M. (1918). "Das Privileg Selims I für die Venezianer von 1517." *Orientalist. Studien F. Hommel*, II, 201-22.

Hasluck, F.W. (1929). *Christianity and Islam under the Sultans*, I-II, Oxford.

Hattox, R. (1985). *Coffee and coffeehouses, the origins of a social beverage in the medieval Near East*, Seattle ve Londra.

Heckenast, G. (1977). *Aus der Geschichte der Ostmitteleuropäische Bauernbewegungen im 16-17. Jahrhundert*, Budapeşte.

Heckscher, E.F. (1935). *Mercantilism*, İng. çev. M. Shapiro, I-II, Londra.

Heers, J. (1954). "Les Génois et le commerce de l'alun à la fin du Moyen Age," *RHES*, XXXII, 31-53.

____ (1955). "Il commercio nel Mediterraneo al fine del sec. XIVe nei primi anni del XV," *ASI*, CXIII (2), 157-209.

____ (1959). *Le livre de comptes de Giovanni Piccamiglio, homme d'affaires génois, 1456-1459*, Paris.

____ (1961). *Gênes au XVe siècle, activité économique et problèmes sociaux*, Paris.

____ (1971). "La mode et les marchés des draps de laine," *Annales, ESC*, XXVI, 1093-117.

Heimpel, H. (1930). "Zur Handelspolitik Sigismunds," *VSWG*, XXIII, 145-56.

Hess, A.C. (1968). "The Moriscos: an Ottoman fifth column in sixteenth-century Spain." *AHR*, LXXIV (I), 1-25.

____ (1970). "The evolution of the Ottoman seaborne empire in the age of the Oceanic discoveries, 1453-1525," *AHR*, LXXV (7), 1892-919.

____ (1978). *The forgotten frontier: a history of the sixteenth century Ibero-African frontier*, Chicago.

Heyd, W. (1866-68). *Le colonie commerciali degli Italiani in Oriente*, I-II, Venedik.

____ (1936). *Histoire du commerce du Levant*, I-II, Fransızca çev. F. Raynaud, Leipzig.

Heyd, U. (1960). *Ottoman documents on Palestine, 1552-1615*, Oxford.

____ (1973). *Studies in old Ottoman criminal law*, Oxford.

Hill, G.A. (1948). *A history of Cyprus*, I-III, Cambridge.

Hinz, W. (1950). "Das Steuerwesen Ostanatoliens im 15. und 16. Jhd.," *ZDMG*, XXV, 177-201.

____ (1955). *Islamische Masse und Gewichte*, Leiden.

Hopwood, K. (1991). "Nomads or bandits? The pastoralist/sedentary interface in Anatolia," *BF*, XVI, 179-94.

Hoshino, H. (1984). "Il commercio fiorentino nell'impero ottomani: cesti e profıtti negli anni 1484-1488," *Aspetti*, Pisa.

Hoszowski, St. (1954). *Les prix à Lwow (XVIe-XVIIe siècles)*, Lehceden çeviri, Paris.

Hovári, J. (1984). "Customs register of Tulca (Tulcea), 1515-17," *AAH*, XXXVIII, 115-41.

____ (1989). "The Transylvanian salt in the Ottoman Semendire (Smederevo) 1514-16," *Economy, Society, Historiography*, dedicated to Zsigmond Pal Pach Budapeşte 41-61.

Howard, D.A. (1987). "The Ottoman timar system, 1563-1656," doktora tezi, Indiana Üniversitesi.

Howe, S.E. (1949). *In quest of spices*, Londra.

Hurmuzaki, E. de (1887-1922). *Documente privitore la istoria Românilor*, I-XIX, Bükreş.

Hütteroth, W.-D. (1968). *Landliche Siedlungen im südlichen Inneranatolien in den letzten vierhundert Jahren*, Göttingen.

____ (1974). "The influence on social structure of land division and settlement in Inner Anatolia," (der.), Benedict, Tümertekin ve Mansur, s. 19-47.

____ (1982). *Türkei*, Darmstadt.

Hütteroth, W.-D. ve K. Abdulfattah. (1977). *Historical geography of Palestine, Transjordan and southern Syria in the late 16the century*, Erlangen.

Ibn Battuta (1962). *The travels of Ibn Battuta*, A.D. 1325-54, (der.) H.A.R. Gibb, Cambridge.

Ilescu, O. (1971). "Le montant du tribut payé par Byzance à l'empire ottoman en 1379 et 1424," *RESEE*, IX.

Imber, C.H. (1972). "The costs of naval warfare. The account of Hayreddin Barbarossa's Herceg Novi campaign in 1539," *AO*, IV, 203-16.

____ (1980). "The navy of Süleyman the Magnificent," *AO*, VI, 211-82.

İnalcık, H. (1944). "Kırım Hanlığının Osmanlı Tâbiliğine Girmesi ve Ahidnâme Meselesi," *B*, VIII, 185-229.

____ (1947). "The origins of the Ottoman-Russian rivalry and the Don-Volga Canal, 1569," *Les Annales de l'Université d'Ankara*. I. 46-95.

____ (1950). "Hacı Giray I," *İA*, V, 25-27.

(1951). "Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik Münasebetile," *B*, XV, 629-90.

____ (1952). "Timariotes chrétiens en Albanie au XVe siècle d'après un registre de timars Ottoman," *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, IV, 118-38.

____ (1953a), "Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğuna," *Fuat Köprülü Armağanı*, İstanbul, ss. 207- 48.

____ (1953b). "15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi Kaynakları," *İFM*, XV, 51-57.

____ (1954a). *Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, I, Ankara

____ (1954b). *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara.

____ (1954c) "Ottoman methods of conquest," *Studia Islamica*, II.

____ (1957a). "Review: David Ayalon, *Gunpowder and firearms in the Mamluk Kingdom*," *B*, XXI, 501-12.

____ (1957b). "Mehmed II," *İA*, VII, 506-35.

____ (1958a). "Arnavutluk," *EI*², I, 650-58.

____ (1958b). "The problem of the relationship between Byzantine and Ottoman taxation," *Akten XI. Internationalen Byzantinisten Kongresses*, Münih.

____ (1959a). "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu," *B*, XXIII, 576-610.

____ (1959b). "Bāyazīd I," *EI*², I, 1117-19.

____ (1960a). "Bursa," *İA*, I, 1333-36.

____ (1960b). "Bursa and the commerce of the Levant," *JESHO*, III, 131-47.

____ (1960c). "'Örf," *İA*, IX(2), 480.

____ (1960d). "Çiftlik," *EI*²,, II, 32-33.

____ (1963a). "Djizya," *EI*²,, II, 562-66.

____ (1963b). "Dobrudja," *EI*²,, II, 613.

____ (1965a). "Ghulām," *EI*², II, 1085-91.

____ (1965b). "Adâletnâmeler," *Bl*, II, 49-145.

____ (1965c). "Çiftlik," *EI*²,, II, 32-33.

____ (1965d). "Filori," *EI*²,, II, 914-15.

____ (1965e). "Hadjdji Giray," *EI*²,, III, 43-45.

____ (1965f). "Gönüllü," *EI*²,, II, 1120-21.

____ (1965g). "Gelibolu," *EI*², II, 983-87.

____ (1967). "Notes on N. Beldiceanu's translation of the Kānūnnāme, fonds turc ancien 39. Bibliothèque Nationale, Paris," *Der Islam,* LXIII, 139-57.

____ (1969a). "Harīr," *EI*²,, III, 211-18.

____ (1969b). "Ottoman policy and administration in Cyprus after the conquest," H. İnalcık, *The Ottoman Empire: conquest, organization and economy,* Londra.

____ (1969c). "Suleiman the Lawgiver and Ottoman Law," *AO*, I, 105-38.

____ (1969d). "Capital formation in the Ottoman Empire," *JEH*, XXIX(I), 97-140.

____ (1969e). "Hawāla," *EI*²,, III, 283-85.

____ (1969f). "L'Empire Ottoman,"*Actes du Preemier Congrès International des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes,* III, Sofya, 75-104: yeniden bas. *Studies in Ottoman social and economic history,* Londra, 1985.

____ (1970a). "The Ottoman economic mind and aspects of the Ottoman economy," Cook, (der.) 1970, ss. 207-18.

____ (1970b). "The foundaions of the Ottoman economico-social system in cities," in *La ville balkanique*, Sofya, 17-24.

____ (1970c). "Islam in the Ottoman Empire," *Cultura Turcica*, V-VII, 19-29.

____ (1971). "Imtiyāzāt," *EI*², III, 1179-89.

____ (1972). "The Ottoman decline and its effects upon the reaya," H. Birnbaum ve S. Vryonis, (der.), *Aspects of the Balkans, continuity and change,* La Haye, s. 338-54.

____ (1973a). *The Ottoman Empire: The classical age, 1300-1600,* Londra.

____ (1973b). "İstanbul," *EI*²,, IV, 224-48.

____ (1973c). "Iskender beg" *EI*²,, IV, 138-40.

____ (1974). "Lepanto in the Ottoman documents," *Il Mediterraneo nella seconda metà del ' 500 alla Luce di Lepanto,* Floransa, ss. 185-92.

____ (1975a). "The socio-political effects of the diffusion of fire-arms in the Middle East," V.J. Parry ve M.E. Yapp, (der.), *War, technology and society in the Middle East,* Londra, s. 195-217.

____ (1975b). "Kānūn," *EI*²,, IV, 556-62.

____ (1975c). "Kānūnnāme," *EI*²,, IV, 562-66.

____ (1977a). "An outline of Ottoman-Venetian relations," Beck, Manoussacas ve Pertusi, (der.), *Venezia centro di mediazione tra Oriente e Occidente,* Floransa, s. 83-90.

____ (1977b). "Centralization and decentralization in Ottoman administration," Naff ve Owen (der.), s. 27-52.

____ (1978a). "The impact of the Annales School on Ottoman studies and new findings," *R*, I(3/4), 69-96.

____ (1978b). *The Ottoman Empire: conquest, organization and economy,* Londra.

____ (1979a). "The question of the closing of the Black Sea under the Ottomans," *Arkheion Pontu*, XXXV, 74-110.

____ (1979b). "Servile labor in the Ottoman Empire," A. Archer ve diğerleri, (der.), *The mutual effects of the Islamic and Judeo-Christian worlds*, New York, s. 25-52.

____ (1980a). "Military and fiscal transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700," *AO*, VI, 283-337.

____ (1980b). "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü," *TITA*, II, 1-65.

____ (1980c). "Social and economic history of Turkey," O. Okyar ve H. İnalcık, (der.), *Papers, First International Congress on the Social and Economic History of Turkey*, Ankara.

____ (1980d). "The hub of the city: the Bedestan of İstanbul," *IJTS*, I, 1-17.

____ (1981a). "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler," *Bl*, X, 1-91.

____ (1981b). "The Khan and the tribal aristocracy: the Crimean Khanate under Sahib Giray I," *HUS*, X, 445-66.

____ (1982a). "Kuṭn," *EI*², V, 557-60.

____ (1982b). "Rice cultivation and the *çeltükci-re'āyā* system in the Ottoman Empire," *Turcica*, XIV, 59-141.

____ (1982c). "Ottoman archival materials on millets," B. Braude ve B. Lewis, (der.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, New York, s. 437-49.

____ (1983a). "Mā'" *EI*²,, V, 878-83.

____ (1983b). "Marchés et marchands Ottomans," *Bulletin du Mauss*, VIII, 13-37.

____ (1983c). "Introduction to Ottoman metrology," *Turcica*, XV, 311-48.

____ (1983d). "Arab camel drivers in western Anatolia in the fifteenth century," *Revue d'Histoire Maghrebine*, X, 247-70.

____ (1984). "Yük (*himl*) in Ottoman silk trade, mining and agriculture," *Turcica*, XVI, 131-56.

____ (1985a). "The rise of the Turcoman maritime principalities in Anatolia, Byzantium, and Crusades," *BF*, IX, 179-217.

____ (1985b). "The emergence of big farms, *çiftliks*: state, landlords and tenants," *Turcica* (1985c). 105-126.

____ (1985c). *Studies in Ottoman social and economic history*, Londra.

____ (1986a). "The Yürüks, their origins, expansion and economic role," R. Pinner and W. Denny, (der.), *Oriental carpet and textile studies*, Londra, ss. 39-65.

____ (1986b). "Power relationships between Russia, the Crimea and the Ottoman Empire as reflected in titulature," *Passé turco-tatar, present soviétique, Etudes offertes à Alexandre Bennigsen*, Paris,

____ (1988a). "Jews in Ottoman economy and finances, 1450-1500," C.E. Bosworth ve diğerleri, (der.), *The Islamic world*, Princeton, ss. 513-50.

_____ (1988b). "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler," *Bl,* XIII, 1-41.

_____ (1989). "The Ottoman Turks and the Crusades, 1329-1522," K. Setton (gen. der.), *A history of the Crusades,* VI, H. Hazard ve N.P. Zacour (der.), Madison,

_____ (1990). "Matbakh," *EI²*,, 809-13.

_____ (1991). "Ottoman Galata, 1453-1553," E. Eldem, (der.), *Première recontre internationale sur l'empire Ottoman et la Turquie moderne,* İstanbul,

_____ (1992a). *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: essays on economy and society,* Bloomington.

_____ (1992b) *Sources and studies on the Ottoman Black Sea,* vol. I, *Customs Register of Caffa, 1487-1490,* Cambridge, Mass.

_____ "Tax collection, embezzlement and bribery in Ottoman finances," *TSAB, XV* (2), 327-46.

İnalcık, H. ve R. Murphey (1978), (der.) *The history of Mehmed the Conqueror,* Chicago ve Minnesota.

Iorga, N. (1899-1915). *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle,* I-II, Paris; III-V, Bükreş.

_____ (1937). *Histoire des états balkaniques,* Bükreş.

_____ (1971). *Byzance après Byzance: continuation de la vie byzantine,* Bükreş.

İslamoğlu, H. ve S. Faroqhi. (1979). "Crop patterns and agricultural production trends in sixteenth-century Anatolia," *R,* II (3), 401-36.

İslamoğlu, H. ve Ç. Keyder. (1977). "Agenda for Ottoman history," *R*, I (1), 37-55.

İslamoğlu-İnan, H. (1987), (der.) *The Ottoman Empire and the world-economy,* Cambridge.

_____ (1988). "Les paysans, le marché et l'état en Anatolie au XVIe siècle," *Annales, ESC*, V, 1025-43.

Issawi, C. (1958). "Comment on Professor Barkan's estimate of the population of the Ottoman Empire," *JESHO*, I, 329-31.

_____ (1980). *The economic history of Turkey, 1800-1914-* Chicago.

_____ (1981). "The area and population of the Arab empire: an essay in speculation," *Arab World's Legacy,* Princeton,

_____ (1982). *An economic history of the Middle East and North Africa,* New York

İstahrî, A.A. (1969). *Mesālik wa Mamālik,* (Yay.) Iradj Afshar, Tahran.

Jacoby, D. (1971). *La féodalité en Grèc médiévale,* Paris.

Jennings, R.C. (1976). "Urban population in Anatolia in the sixteenth century: a study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum," *IJMES*, VII, 21-57.

_____ (1978). "Şakaltutan four centuries ago," *IJMES,* I (I), 89-98.

Jireček, C. (1879). *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters, Prag.*

_____ (1899). *Die Bedeutung Ragusas in der Handelgeschichte des Mittelalters,* Viyana.

Jones, A.H.M. (1957). "Capitatio and Iugatio," *The Journal of Roman Studies,* XLVII, 88-91.

_____ (1958). "The Roman colonate," *PP*, XIII.

_____ (1964). *The later Roman Empire,* II, Oxford.

_____ (1978). *The decline of the ancient world,* Londra.

Jorga, N. (1908-13). *Geschichte des Osmanischen Reiches,* I-V, Gotha.

Kafadar, C. (1986a). "When coins turned into drops of dew and bankers bacame robbers of shadows: the boundaries of Ottoman economic imagination at the end of the sixteenth century," doktora tezi, McGill Üniversitesi.

_____ (1986b). "A death in Venice (1575): Anatolian Muslim merchants trading in the Serenissima," *JTS*, X, 198-218.

_____ (1991). "Les troubles monétaires de la fin du XVIe siècle et la prise de conscience ottomane du déclin," *Annales, ESC,* March.

Kahane, R. ve A. Tietze. (1958). *The lingua franca in the Levant. Turkish nautical terms of Italian and Greek origin,* Urbana.

Kahle, P. (1927). *Piri Reis, und seine Bahriye,* Berlin ve Leipzig.

_____ (1933). *Die Verschollene Colombus Karte von 1498 in einer Türkischshen Weltkarte von 1513,* Berlin ve Leipzig.

Káldy-Nagy, G. (1960). "Bevölkerungsstatistischer Quellenwert der ¢izye-Defter und der Tahrir-Defter," *AOr,* II, 259-67.

_____ (1970). "Statistische Angaben über den Warenverkehr des türkischen Eroberungsgebiets in Ungarn mit dem Western in den Jahren 1560-64," *Annales,* Sectio Historica, XI, Budapeşte.

_____ (1977). "The first centuries of the Ottoman military organization," *AOr,* XXXI (2), 147-83.

Kaplan, M. (1981). "Remarques sur la place de l'exploitation paysanne dans l'économie rurale Byzantine," *XVI. Internationaler Byzantinisten Kongressess, Akten* 1/2, *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik,* 32(2), Viyana.

Karpat, K. (1985). *Ottoman population: demographic and social characteristics,* Madison.

Kellenbenz, H. (1956). "Le commerce du poivre des Fugger et le marché international du poivre," *Annales, ESC,* XI (I), 1-28.

_____ (1963). "Le front hispano-portugais contre l'expansion hollandaise dans l'Inde," *Centro de Estudos Historicos Ultra-marinos, Studia,* Lizbon.

_____ (1967). "Handelsverbindungen zwischen Mitteleuropa und İstanbul über Venedig in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts," *Studi Veneziani,* X, 193-99.

____ (1971). "Südosteuropa im Rahmen der europäischen Gesamtwirtschaft," O. Pickl, (der.), *Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege,* Graz.

____ (1990). "From Melchior Manlich to Ferdinand Cron: German Levantine and Oriental trade relations," *JEEH*, XIX (3), 611-22.

Kerr, R. (1811). *A general history and collection of voyages and travels,* II, Edinburgh.

Keyder, Ç. ve F. Tabak. 1991, (der.), *Landholding and commercial agriculture in the Middle East,* Albany.

Khalidi, T. (1984), (der.) *Land tenure and social transformation in the Middle East,* Beyrut.

Kınalızade, A. (1248 H/1832-33). *Ahlāk-i 'Alā'ī,* I-III, Bulak.

Kiel, M. (1985). *Art and society of Bulgaria in the Turkish period,* Assen ve Maastricht.

____ (1989). "Urban development in Bulgaria in the Turkish period: the place of Turkish architecture in the process," *IJTS*, IV (2), 79-158.

____ (1990). "Remarks on the administration of the poll tax (*cizye*) in the Ottoman Balkans," *EB*, XXVI (4), 70-93.

Kissling, H.J. (1950). "Das Menâkibnâme Scheich Bedr ed-dîns des Sohnes des Richters von Samavna," *ZDMG*, 100, 112-76.

____ (1975). "Shâh Ismâ'îl Ier, la nouvelle route des Indes et les ottomans," *Turcica,* VI, 80-102.

Klaveren, van J. (1960). "Fiskalismus, Merkantilismus, Korruption. Drei Aspekte der Finanz und Wirtschaftspolitik," *VSWG*, 47.

Koçi Bey (1939). *Koçi Bey Risalesi*, (der.) A.K. Aksüt, İstanbul.

Köprülü, M. Fuad. (1935). *Les origines de l'empire Ottoman*, Paris.

Kortepeter, C.M. (1966). "Ottoman imperial policy and the economy of the Black Sea region in the 16th century," *JAOS*, LXXXVI, 86-113.

____ (1972). *Ottoman imperialism during the Reformation, 1578-1608*, New York.

____ (1983). "Habsburg and Ottoman in Hungary in the 16th and 17th centuries," *Habsburg-Osmanische Beziehungen, CIEPO colloque, Vienna, 26-30 Sept.*, Viyana.

Kosminsky, E. (1955). "The evolution of feudal rent in England from the XIth to the XVth centuries," *PP*, VII-X, 12-34.

Kostis, K. (1990). "Structures sociales et retard économique: Salonique et l'économie de la laine, XVIe-XVIIIe siècles," *EB*, I, 100-14; II, 41-52.

Kovačević, D. (1960) "Les mines d'or et d'argent en Serbie et Bosnie," *Annales, ESC*, XV, 248-58.

Kraelitz, Fr. (1921). *Osmanische Urkunden in türkische Sprache aus der zweiten hälfe der 15. Jahrhundert,* Viyana.

____ (1922), der. "Kānūnnāme Sultan Mehmeds des Eroberers," *MOG*, I, 13-48.

Krahl, R. (1986). "Export porcelain fit for the Chinese Emperor. Early Chinese blue-white in the Topkapı Saray Museum," *JRAS*, 68-94.

Kreiser, K. (1986). "Icâreteyn: Zur 'Doppelten Miete' im osmanischen Stiftungswesens," *JTS*, X, 219-26.

Krekić, B. (1961). *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Âge,* The Haag/La Haye.

____ (1972). *Dubrovnik in the 14th and 15th centuries: a city between East and West,* Norman.

Kritovoulos, M. (1954). *History of Mehmed the Conqueror,* İng. çev. C. T. Riggs. Princeton.

Kun, T.H. (1964). "Sixteenth century Turkish settlements in southern Hungary." *B,* XXVIII, 1-72.

Kunt, M. (1983). *The Sultan's servants. The transformation of Ottoman provincial government, 1550-1650,* New York.

Kuran, T. (1989) "On the notion of economic justice in contemporary Islamic thought," *IJMES*, XXI, 171-91.

Kurat, A.N. (1940). *Topkapı Sarayı Müzesinde Altınordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait Yarlık ve Bitikler*, İstanbul.

____ (1953) "Hoca Sadeddin Efendinin Türk-İngiliz Münasebetlerinin Tesisi ve Gelişmesindeki Rolü," *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul, ss. 305-15.

Kurtoğlu, F. (1940). "Hadîm Süleyman Paşa'nın Mektupları," *B,* IV, 55-87.

Kütükoğlu, M. (1974). *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri (1553-1610),* Ankara

____ (1983). *Osmanlılar'da Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul.

____ (1991). "Lütfi Paşa Asafnâmesi," *Prof. Kütükoğlu'na Armağan,* İstanbul, ss. 49-100.

Labib, S. (1965). *Handelsgeschichte Ägyptens im Spätmittelalter,* Wiesbaden.

La Brocquière, B. de (1892). *Le voyage d'Outremer,* (der.) C. Schefer, Paris.

Lach, D.F. (1965). *Asia in the making of Europe,* I (ii), Chicago ve Londra.

Laiou, A.E. (1972). *Constantinople and Latins, the foreign policy of Andronicus II, 1282-1328,* Cambridge, Mass.

Laiou-Thomadakis, A.E. (1977). *Peasant society in the late Byzantine Empire,* Princeton.

____ (1982). "The Greek merchant of the Palaeologan period: a collective portrait," *Praktikates Akademias Athenon*, LVI, 96-132.

Lane, F. (1933). "Venetian shipping during the commercial revolution," *AHR,* XXXVIII (2), 219-39.

____ (1940). "The Mediterranean spice trade, further evidence of its revival in the sixteenth century," *AHR*, XLV (3), 581-90.

____ (1944). *Andrea Barbarigo, merchant of Venice, 1418-1449,* Baltimore.

____ (1973). *Venice, a maritime republic,* Baltimore ve Londra.

____ (1977). "Double entry bookkeeping and resident merchants," *JEEH*, VI (I), 177-91.

Lefort, J. (1974). "Fiscalité médiévale et informatique," *RH*, 512, 315-54.

Lemercier-Quelquejay, Ch. ve diğerleri (1986), (der.) *Turco-Tatar past, Soviet present. Etudes offertes à Alexandre Bennigsen,* Paris.

Lemerle, P. (1957). *L'Emirat d'Aydın, Byzance et l'Occident, recherches sur la geste d'Umur Pacha*, Paris.

____ (1958). "Esquisse pour une histoire agraire de Byzance," *RH*, CCXXIX (1), 219.

Lesure, M. (1976). "Un document ottoman de 1525 sur l'Inde portugaise et les pays de la Mer Rouge," *Mare Luso-Indicum,* III.

Lewis, B. (1952). *Notes and documents from the Turkish archives,* Kudüs.

_____(1958). "Some reflections on the decline of the Ottoman Empire," *SI*, IX, III-27.

____ (1962). *The emergence of modern Turkey*, 2 nci baskı, Londra.

____ (1973). "Corsairs in Iceland," *ROMM*, XV-XVI, 140-44.

____ (1980) "Acre in the sixteenth century according to the Ottoman tapu registers," *Memorial Ömer Lûtfi Barkan*, Paris.

Lezze, D. da (1909). *Historia Turchesca,* (der.) I. Ursu, Bükreş.

Lindner, R.P. (1983). *Nomads and Ottomans in medieval Anatolia,* Bloomington.

Lokkegaard, F. (1950). *Islamic taxation in the classic period.* Kopenhag.

Lombard, D. ve J. Aubin (1988), (der.) *Marchands et hommes d'affairs asiatiques dans l'Océan Indien et la Mer de Chine, 13e-20e siècles*, Paris.

Lopez, R.S. (1952a). "China silk in Europe in the Yuan period," *JAOS*, 72-76.

____ (1952b). "Nuove luci sugli Italiani in Estremo Oriente prima di Colombos," *Studi Colombiani nel v centenario della Nascita,* III, 337-98.

Lopez, R.S. ve I.W. Raymond. (1962). *Medieval trade in the Mediterranean world,* New York.

Lopez, R.S., H. Miskimin ve A. Udovitch (1970). "England to Egypt, 1350-1500: long-term trends and long-distance trade," (der), Cook Studies.

Lot, F. (1928). *L'impôt foncier et la capitation personnelle sous le Bas-Empire et à l'époque franque*, Paris.

Lowry, H.W. (1980). "The Ottoman Liva Kanunnames contained in the Defter-i Hakani," *JOS*, II, 43-74.

____ (1980-81). "Portrait of a city: the population and topography of Ottoman Selanik (Thessaloniki) in the year 1478," *Diptyka*, Atina.

____ (1981). *Trabzon Şehrinin Islâmlaşma ve Türkleşmesi, 1461-1583,* İstanbul.

____ (1991). "The fate of Byzantine monastic properties under the Ottomans: examples from Mount Athos, Limnos and Trabzon," *BF*, XVI, 275-312.

Lutfi Pasha. (1910). *Asafnāme,* (der.) Tschudi, Leipzig; (der.) Ali Emiri, İstanbul, 1909.

Luzzatto, G. (1954). *Storia economica*, Padua.

Lybyer, A.H. (1919). *The government of the Ottoman Empire in the time of Suleiman the Magnificent,* Cambridge.

Mahmud, E.S.M. (1990). *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, İstanbul.

Majer, H.G. (1982). "Ein osmanishes Budget aus der Zeit Mehmeds des Eroberers," *Islam*, LIX (I), 40-63.

____ (1984). *Das osmanische "Registerbuch der Beschwerden" (Şikâyet Defteri) vom Jahre, 1675*, I, Viyana.

Mal, J. (1924). *Uskocke seobe i slovenske pokrajine*, Ljubljana.

Malinovskiy, A.F. (1793). *Relations between the Khans of Crimea and Kazan with the Russian Grand Dukes and Tsars, 1462-1733*, Moskova (Rusça).

Malowist, M. (1937). "The Baltic and the Black Sea in Medieval Trade," *Baltic and Scandinavian Countries*, III.

____ (1947). *Kaffa, kolonia genuenska na Krymie i problem wschodni w latach 1453-75*, Varşova.

____ (1973). "Le commerce du Levant avec l'Europe au XVIe siècle, quelques problèmes," *HEMM*, 349-57.

Mandaville, J.C. (1970). "The Ottoman province of Al-Hasā in the sixteenth and seventeenth centuries," *JAOS*, XC (3), 486-513.

____ (1979). "Usurious piety: the cash-waqf controversy in the Ottoman Empire," *IJMES*, X, 289-308.

Manolescu, R. (1960). "Le role commercial de la ville de Brašov dans le sud-est de l'Europe du XVIe siècle," *Nouvelles Etudes d'Histoire*, II, Bükreş.

____ (1965). *Comestul Târii Romineşti şi Moldovei cu Braşovul (Secolele XIV-XVI)*, Bükreş.

Mantran, R. (1962). *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Paris.

____ (1967). "Règlements fiscaux ottomans: la province de Bassora," *JESHO*, X, 224-44.

Mantran, R. ve J. Sauvaget. (1951). *Réglements fiscaux ottomans, les provinces syriennes*, Beyrut.

Mas-Latrie, J.L. (1886). *Traités de paix et de commerce*. I-II, Paris.

Masson, P. (1896). *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*, I, Paris.

____ (1928). *Les compagnies du corail*, Paris.

Masters, B. (1988). *The origins of Western economic dominance in the Middle East, mercantilism and the Islamic economy in Aleppo 1600-1750*, New York ve Londra.

Matuz, J. (1974). *Das Kanzleiwesen Sultan Süleymāns des Prächtigen*, Wiesbaden.

Maxim, M. (1972). "Recherches sur les circonstances de la majoration du kharadj de la Moldavie entre les années 1538-74," *AIESEE, Bulletin* X (2), 233-61.

____ (1974). "Circonstances de la majoration du kharadj payé par la Valachie à l'empire Ottoman durant la période 1540-75," *AIESEE, Bulletin* XII (2), 367-81.

____ (1988). "Ottoman documents concerning the Wallachian salt in the ports on the lower Danube in the second half of the sixteenth century," *RESEE,* XXV, 113-22.

Māzandarānī, A. (1952). *Die Resālä-ye Falakiyyä,* Wiesbaden.

McCarthy J. (1982). *The Arab World, Turkey and the Balkan provinces, 1878-1914,* Boston.

McGowan, B. (1969). "Food supply and taxation on the Middle Danube (1568-79)," *AO,* I, 139-96.

____ (1982). *Economic life in Ottoman Europe,* Cambridge ve Paris.

____ (1983). *Sirem Sancağı Mufassal Defteri,* Ankara.

McNeill, W.H. (1964). *Europe's steppe frontier, 1500-1800,* Chicago ve Londra.

____ (1974). *Venice, the hinge of Europe, 1081-1797,* Chicago.

____ (1982). *The pursuit of power, technology, armed force, and society since A.D. 1000,* Chicago.

Mehlan, *A. (1983). "Die grossen Balkanmessen zur Türkenzeit," VSWG,* XXI (I), 10-49.

____ (1939). "Die Handelsstrassen des Balkans während der Türkenzeit," *SF,* IV.

Meilink-Roelofsz, M.A.P. (1962). *Asian trade and European influence in the Indonesian archipelago between 1500 and about 1630,* Deu Haag/La Haye.

____ (1974). "The earliest relations between Persia and the Netherlands," *Persica,* VI, I-50.

Mélanges en honneur de Fernand Braudel: Histoire économique du monde méditerranéen, 1450-1650, I-II, Paris, 1987.

Melzig, H. (1943). *Büyük Türk Hindistan Kapılarında,* İstanbul.

Memorial Barkan (1980). *Mémorial Ömer Lûtfi Barkan,* Paris.

Milkova, F.G. (1965). "Razvitie i character na osmanskoto pozemleno zakonadatelstvo ot 1839 do 1878 g.," *Istoriceski Pregled,* XXI (5), 31-55.

____ (1966). "Sur la teneur et le caractère de la propriété d'État des terres miriyé dans l'empire ottoman du XVe au XIX s.," *EB,* V.

____ (1970). *Pozemlenata sobstvenost v bulgarskite zemi prez XIX veki.,* Sofya.

Modarressi, H.T. (1983). *Kharāj in Islamic Law,* Londra.

Mommsen, T. (1869). "Syrisches Provinzialmass und Römischer Reichskataster," *Herems,* III, 429-38.

Morímoto, K. (1981). *The fiscal administration of Egypt in the early Islamic period,* Dohosha.

Morony, M.G. (1981). "Land holding in seventh century Iraq: late Sasanian and Early Islamic patterns," Udovitch, (der.), 1981, ss. 135-75.

Muahedat (1300 H/1882-83). *Muahedat Mecmuası,* III, İstanbul.

Mughal, Y.M. (1974). *Kanunî Devri Osmanlıların Hint Okyanusu Politikası..., 1517-38,* İstanbul.

Munsha'ât 9503: British Library, Turkish Manuscripts, Or MS 9503.

Murphey, R. (1980). "Silver production in Rumelia acoording to an official Ottoman report circa 1600," *SF*, XXXIX, 75-104.

____ (1984). "Some features of nomadism in the Ottoman Empire," *JTS*, VIII: T. Halasi-Kun Festschrift, 180-97.

____ (1987). *Regional structure in the Ottoman economy: a sultanic memorandum of 1636 A.D. concerning the sources and uses of the tax-farm revenues of Anatolia and the coastal and northern portions of Syria,* Wiesbaden.

____ (1988). "Provisioning Istanbul: the State and subsistence in the early modern Middle East," *Food and Foodways,* II, 217-63.

Mutafčieva, V.P. (1981). *Le Vakif: un aspect de la structure socio-économique de l'empire ottoman (XVe-XVIIe s.),* Sofya.

____ (1988). *Agrarian relations in the Ottoman Empire in the 15th and 16th centuries,* New York.

Naff, T. ve R. Owen (1977), (der.), *Studies in eighteenth century Islamic history,* Carbondale, Illinois.

Nagata, Y. (1979). "16. Yüzyılda Manisa Köyleri," *TD*, XXXII, 731-58.

Naima, M. (1281 H/1864). *Ravḍat al-Husayn,* İstanbul, I-VI.

Neschrī, M. (1951). *Cihannümā, Die altosmanisch Chronik des Mevlānā Mehemmed Neschrī*, I, der. F. Taeschner, Leipzig.

____ (1987). *Kitâb-i Cihannümâ, Neşrî Tarihi,* (der.) F.R. Unat ve M.A. Köymen, Ankara.

Netta, C. (1920). *Handelsbeziehungen zwischen Leipzig und Ost- und südosteuropa bis zum verfall der Warenmessen,* Zürih.

Newberry, J. (1904). *Two voyages of Master John Newberry, one into the Holy Land, the other to Balsara, Ormus, Persia, and back throw Turkie,* (der.), Purchas, VIII, Glasgow.

Nicol, D.M. (1968). "The Byzantine family of Cantacuzenus," *DO,* XI.

Nistor, J. (1911). *Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldavia in 14., 15. und 16 Jh.,* Gotha.

Nizām al-Mulk. (1893). *Siasset Namèh,* Fransızca çev. Schefer, Paris.

____ (1962). *Siyar al-Mulūk also known as Siyāsat-nāma,* (der.), H. Drake, Tahran.

Oğuz, B. (1980). *Türkiye Halkının Kültür Kökenleri: Tarım, Hayvancılık, Meteoroloji*, II (2), İstanbul.

Ohsson, I.M. d'. (1788-1824). *Tableau général de l'empire Ottoman,* Paris.

Okiç, M.T. (1960). "Les Kristians (Bogomiles Parfaits) de Bosnie, d'après des documents turcs inédits," *BS*, XIX, 108-33.

Okyar, O. ve Ü. Nalbantoğlu, (1975), (der.), *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Haziran 8-10, 1973,* Ankara.

Orhonlu, C. (1967). *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilâtı,* İstanbul.

____ (1970a). "Hint Kaptanlığı ve Pîrî Reis," *B*, CXXXII, 235-54.

____ (1970b). *Telhîsler (1597-1607)*, İstanbul.

____ (1974). *Osmanlı İmparatorluğunun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, İstanbul.

Oruç, B.A. (1925). *Die Frühosmanischen Jahrbücher des Urudsch*, (der.), F. Bainger, Hannover.

Osmanlı Arşivi Bülteni, I, İstanbul, 1990.

Ostrogorsky, G. (1954). *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Brüksel.

____ (1969). *Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im X. Jahrhundert*, Amsterdam.

Öz, T. (1946). *Turkish textiles and velvets*, Ankara.

Özbaran, S. (1971). "Basra Beylerbeyliğinin Kuruluşu," *TD*, XXV, 53-72.

____ (1972). "The Ottoman Turks and the Portuguese in the Persian Gulf, 1534-1581," *JAH*, VI (I), 45-87.

____ (1977). "Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu," *TD*, XXXI, 66-146.

Özdeğer, H. (1988). *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul.

Özergin, M.K. (1965). "Anadolu'da Selçuk Kervansarayları," *TD*, XX,, 141-70.

Pach, Z.P. (1966). "The development of feudal rent in Hungary in the fifteenth century," *EHR*, 2nd series, XIX (I).

____ (1968). "Favourable and unfavourable conditions for capitalist growth: the shift of international trade routes in the 15th and 16th centuries," *IV. International Conference of Economic History*, Bloomington.

____ (1973). "La route du poivre vers Hongrie médiévale," *HEMM*, 449-58.

____ (1975). "Levantine trade and Hungary in the Middle Ages," *Études Historiques Hongroises, I, à l'occasion du XIVe Congrès Internationale des Sciences Historiques*.

____ (1976). "Le commerce du Levant et la Hongrie au Moyen Âge," *Annales, ESC*, VI, 1176-94.

____ (1980). "The Transylvanian route of Levantine trade at the turn of the 15th and 16th centuries," *Studia Historica* (Budapeşte), 138, 5-36.

Pakalın, M.Z. (1946-54). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, İstanbul.

Panaitescu, P.P. (1933). "La route commerciale de Pologne à la Mer Noire au Moyen Âge," *RIR*, III, 172-93.

____ (1938). "Mirčea der Alte und die ungarische Lehnsherrlichkeit," *Académie Roumaine, Mem. Sect. Ist.*, III, XX(3), Bükreş.

Panova, S. (1983). "Zum Handel der Länder Südosteuropas mit dem übrigen Europa im 17. und 18. Jahr.," G. Heiss ve G. Klingenstein, (der.), *Das Osmanische Reich und Europa, 1683 bis 1789, Konflict, Entspannung und Austausch*, Viyana.

____ (1989). "Die Anwendung des Handelsrechtes der jüdischen Kaufleute im Osmanischen Reich im 16. und 17. jahrhundert," *Österreichische Osthefte*, XXXI, 44-60.

Papacostea, S. (1978). "Die politischen Voraussetzungen für die wirtschaftliche Vorherrschaft des Osmanischen Reiches im Schwarzmeergebiet (1453-84)," *Münchner Zeitschrift für Balkankunde,* I.

____ (1981). *Stephen the Great, Prince of Moldavia, 1457-1504,* Bükreş.

Parker, G. (1988). *The military revolution,* Cambridge.

Parry, V.J. ve M.E. Yapp. (1975), (der.), *War, technology and society in the Middle East,* Londra.

Pegolotti, F.B. (1936). *La pratica della mercatura,* (der.) A. Evans, Cambridge, Mass.

Perjes, G. (1989). *The fall of the medieval kingdom of Hungary, 1526-41,* İng. çev. D. Fenyō, New York.

Petrović, D. (1975). "Fire-arms in the Balkans on the eve of and after the Ottoman conquests of the fourteenth and sixteenth centuries," (der.), Parry ve Yapp (1975), ss. 164-94.

Peyssonel, Ch. (1787). *Traité du commerce dans la Mer Noire,* I-II, Paris.

Pinner, R. ve W.B. Denny, (1986). *Oriental carpet and textile studies,* II: *Carpets of the Mediterranean countries, 1400-1600,* Londra.

Piri, M. (1935). *Kitâb-ı Bahriyye,* İstanbul.

Pistarino, G. (1980). "The Genoese in Pera-Turkish Galata," *MHR,* 63-85.

Pitcher, D.E. (1972). *An historical geography of the Ottoman Empire,* Leiden.

Planhol, X. de. (1958). *De la plaine pamphylienne aux lacs pisidiens, nomadisme et vie paysanne,* Paris.

____ (1959). "Geography, politics and nomadism in Anatolia," *International Social Science Journal,* XI.

Plumidis, G. (1974). "Considerazione sulla popolazione greca a Venezia nella seconda metà del'500," *Studi Veneziana,* XVI, 219-26.

Polányi, K.; C.M. Arsenberg ve W.H. Pearson (1957), (der.), *Trade and markets in the early empires,* Glencoe.

Postan, M.M. (1966), *The Cambridge economic history of Europe,* I, Cambridge.

Postan, M.M., E.E. Rich ve E. Miller (1963), (der.), *The Cambridge economic history of Europe,* III, Cambridge.

Preto, P. (1975). *Venezia e i Turchi,* Floransa.

Pullan, B. (1968), (der.), *Crisis and change in the Venetian economy in the sixteenth and seventeenth centuries,* Londra.

Purchas, S. (1905-7). *Hakluytus Posthumus or Purchas his pilgrims contayning a history of the world in sea voyages and lande travells,* I-XX, Glasgow.

Raby, J. (1986). "The porcelain trade routes," Raby ve Yücel, (1986) (der.),

Raby, J. ve Ünsal Yücel (1986), *Chinese ceramics in the Topkapı Saray Museum, Istanbul. A complete catalogue:* I. *Historical introductions, Yuan and Ming Dynasty celadon wares,* (der.) Regina Krahl ve Nurdan Erbahar, John Ayers, London.

Raci, P. (1970). "La Scala di Spalato e la politica Veneziana in Adriatico," *Quaderni storici,* V, 13.

Rambert, G. (1951), (der.), *Histoire du commerce de Marseille,* III.

Rapp, R.T. (1975). "The unmaking of the Mediterranean trade hegemony: International trade rivalry and the commercial revolution," *JEH*, XXXV(3), 499-525.

Ráu, V. (1970). "Les portugais et la route terrestre des Indes à la Méditerranée aux XVe et XVIe siècles," *MOI*, I, 91-98.

Ravid, B. (1978). *Economics and toleration in seventeenth century Venice*, Kudüs.

Raymond, A. (1979). "La conqûete ottomane et le développement des grandes villes arabes," *ROMM*, XXVII, 115-34.

____ (1984). *The great Arab cities in the 16th-18th centuries. An introduction*, New York.

____ (1988). "Le commerce des épices au Caire, du XVIe au XVIIIe siècle," *Herbs, drogues et épices en Mediterranée*, Paris.

Refik, A. (1930). *Anadolu'da Türk Aşîretleri*, İstanbul.

____ (1930, 31). *İstanbul Hayatı*, I-II, İstanbul.

Rehman, F. (1974). "Islam and problems of economic justice," *Pakistan Economist*.

Reid, A. (1969). "Sixteenth-century Turkish influence in western Indonesia," *JSAH*, X (3), 395-414.

Ricaut, P. ve R. Knolles (1687-1700). *The Turkish history from the original of that nation to the growth of the Ottoman Empire*, I-III, Londra.

Rich, E.E. ve C.H. Wilson, (1967), (der.), *The Cambridge economic history of Europe*, IV, Cambridge.

Richards, D.S. (1970), (der.), *Islam and the trade of Asia*, Londra.

Richards, G.R.B.(1932). *Florentine merchants in the age of the Medicis*, Cambridge, Mass.

Richards, J.F. (1983). (der.), *Precious metals in the later medieval and early modern worlds*, Durham, N.C.

Riedlmayer, A. (1981). "Ottoman-Safavid relations and the Anatolian trade routes: 1603-18," *TSAB*, V, 7-10.

Rivkin, E. (1965). "Marrano-Jewish entrepreneurship and the Ottoman mercantilist probe in the sixteenth century," Paper presented at the Third International Congress on Economic History, Munich, August.

Rogers, M. (1990-91). "To and from: aspects of Mediterranean trade and consumption in the 15th and 16th centuries," *ROMM*, 55.

Röhrborn, K. (1973). *Untersuchungen zur osmanischen Verwaltungsgeschichte*, Berlin.

Romano, C., A., Tenenti ve U. Tucci (1970). "Venise et la route de Cap: 1499-1517," *MOI*, 109-32.

Roover, F.E. (1950). "The beginnings and the commercial aspects of the Lucchese silk industry," *CIBA*, LXXX, 2907-30.

Roth, C (1949). *The House of Nasi: the dukes of Naxos*, Philadelphia.

Sa'deddin, (1863). *Tâcü't-Tevârîh*, I-II, İstanbul.

Safvet. (1328H/1910). "Yusuf Nasi," *TOEM*, XVI, 982-93.

____ (1912). "Bir Osmanlı Filosunun Sumatra Seferi," *TOEM*, X, 606-9.

____ (1332H/1913-14). "Nakşa (Naxos) Dükalığı, Kiklad Adaları," *TOEM*, XXIII, 1444-57.

Şah, R. (1967). "Açi Padişahı Sultan Alâeddin'in Kanunî Sultan Süleyman'a Mektubu," *TAD*, V, 373-410.

Sahillioğlu, H. (1967). "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ın İlk Yılı Bütçesi," *BI*, IV (7-8), 1-34.

____ (1968). "Bir Tüccar Kervanı", *BTTD*, IX, 63-70.

____ (1970). "*Sıvış* Year Crises in the Ottoman Empire," Cook (der.) (1970)

____ (1973-74). "Yeniçeri Çukası ve II. Bayezid'in Son Yıllarında Yeniçeri Çukası Muhasebesi," *GDAD*, 2-3, İstanbul.

____ (1974). *Mîzâniyât al-Shâm fi'l-karn al-Sâdis 'Ashr*, Beyrut.

____ (1975). "İç ve Dış ödemelerde Aracı olarak 'Kitâbü'l-Kadı' ve 'Süfteceler'," (der.), Okyar ve Nalbantoğlu, s. 103-44.

____ (1983a). "1524-25 Osmanlı Bütçesi," *Lûtfi Barkan'a Armağan*, s. 415-52.

____ (1983b). "The role of international monetary and metal movements in Ottoman history, 1300-1750, Richards, (der.) 1983.

____ (1985). "Yemen'in 1599-1600 Yılı Bütçesi," *Yusuf Hikmet Bayur Armağanı*, Ankara.

Sakazov, I. (1929). *Bulgarische Wirtschaftsgeschichte*, Berlin.

Sanders, J.T. (1949): *Balkan village*, Lexington.

Sanjian, A. (1965). *The Armenian communities in Syria under Ottoman domination*, Cambridge, Mass.

Sansovino, F. (1582). *Historia universale dell' origine e impero di Turchi*, Venedik.

Sanuto, M. (1879-1903). *I diarii*, I-LVIII, Venedik.

Schilbach, E. (1970). *Byzantinische Metrologie*, Münih.

Schiltberger, H. (1879). *Bondage and travels*, İng. çev. Telfer, Londra.

Schmucker, W. (1972). *Untersuchungen zu einigen bodenrechtlichen Konsequenzen der islamischen Eroberungsbewegung*, Bonn.

Schmutzler, E. (1933). *Altorientalisch Teppiche in Siebenburgen*, Leipzig.

Scott, J.C. (1985). *Weapons of the weak, everyday forms of peasant resistance*, New Haven.

Seeck, O. (1903). "Colonatus," *Paulys Real-Encyclopedie der Classischen Altertums Wissenschaft:* G. Wissowa, (yay.), IV.

Selânikî, Mustafa. (1989). *Tarih-i Selânikî*, I-II, (der.) M. İpşirli, İstanbul.

Sella, D. (1968). "The rise and fall of the Venetian woolen industry," Pullan, (der.) (1968) ss. 88-105.

Serjeant, R.B. (1963). *The Portuguese off the South Arabian coast, Hadrami Chronicles*, Oxford.

Setton, K. (1976-84). *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, I-IV, Philadelphia.

Shaw, S. (1962). *The financial and administrative organization and development of Ottoman Egypt, 1517-1798*, Princeton.

____ (1968). *The budget of Ottoman Egypt, 1005-06/1596-97,* Deu Haag/La Haye.

Sherley, T. (1936). *Discourse of the Turkes,* D. Ross, (der.) *Camden Miscellany,* XVI.

Shmuelevitz, A. (1984). *The Jews of the Ottoman Empire in the late fifteenth and the sixteenth centuries,* Leiden.

Sidi Ali Reis (1899). *Travels and adventures of the Turkish Admiral Sidi Ali Reis,* İng. çev. (yay.) A. Vambery, Londra.

Silberschmidt, M. (1923). *Das Orientalische Problem zur Zeit der Entstehung des türkischen Reiches, 1381-1400,* Leipzig.

Singer, A. (1990). "Tapu Tahrir Defterleri and Kadı Sicilleri: A happy marriage of sources," *Tārih,* I.

Skilliter, S.A. (1977). *William Harborne and the trade with Turkey, 1578-82, a documentary study of the first Anglo-Ottoman relations,* Londra ve Oxford.

Slicher van Bath, B.H. (1963). *The agrarian history of Western Europe,* A.D. 500-1850, Londra.

Smith, A. (1937). *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations,* I. Cannau, (der.), New York.

Sottas, J. (1938). *Les Messageries maritime de Venise aux XIVe et XVe siècles,* Paris.

Souza, F.Y. (1965). *Portuguese Asia,* I, Londra.

Soysal, M. (1976). *Die Siedlungs- und Landschaftsentwicklung der Çukurova,* Erlangen.

Spremić, M. (1971). "I tributi veneziani nel Levante nel XV secolo," *Studi Medievali,* V, 221-51.

Stahl, H.P. (1974). *Ethnologie de l'Europe du sud-est,* Paris ve Deu Haag/La Haye.

Steensgard, N. (1972). *Carracks, caravans and companies,* Kopenhag.

Stein, E. (1924). "Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungsgeschichte," *MOG*, II, 88-105.

Stoianovich, T. (1960). "The conquering Balkan Orthodox merchant," *JEH,* XX, 234-313.

____ (1970). "Model and mirror of the pre-modern 'Balkan city'," *SB*, III

Streuyer, S. (1971), (der.), *Prehistoric agriculture,* New York.

Stripling, G.W.F. (1942). *The Ottoman Turks and the Arabs,* Urbana.

Stromer, W. von (1974). "Die Schwarzmeer-und Levante-Politik Sigismunds von Luxemburg," *Miscellanea Charles Verlinden,* Roma, ss. 601-11.

Subtelny, M.E. (1988). "Socioeconomic bases of cultural patronage under the later Timurids," *IJMES,* XX, 479-505.

Sümer, F.. (1949-50). "XVI. Asırda Türk Aşiretlerine Umumî bir Bakış," *İFM,* XI, 509-23.

____ (1957). "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumî bir bakış," *B*, 83, 429-47.

____ (1967). *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, Ankara.

Svoronos, N. (1959). "Recherche sur le cadastre byzantin et la fıscalité au XI et XII siècles: le cadastre de Thebes," *Bulletin de Correspondance Hellenique*.

Şahin, İ. ve diğerleri (1989). "Turkish settlements in Rumelia (Bulgaria) in the 15th and 16th centuries: town and village population," *IJTS*, IV (2), 23-40.

Şakiroğlu, M.H. (1982). "1521 Tarihli Osmanlı-Venedik Andlaşmasının Asli Metni," *TAD*, XII, 387-404.

Tabakoğlu, A. (1985). *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul.

____ (1986). *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul.

Tadić, G. ve R. Raci (1971). *La scala di Spalato e il commercio veneziano nei Balcani fra cinque seicento*, Venedik.

Tadić, J. (1958). "Le port du Raguse et sa flotte au XVIe siècle," M. Mollat, (der.), *Travaux du Deuxième Colloque Internationale d'Histoire Maritime*, Paris.

____ (1961). "Le commerce en Dalmatie et à Raguse et la décadence économique de Venise au XVIII siècle," *Aspetti e cause della decadenza economica veneziana nel XVII s.: Atti*, Venedik, ss.238-74.

Taeschner, F. (1923). "Die geographische Literatur der Osmanen," *ZDMG*, LXXVII 31-80.

____ (1924-26). *Das anatolische Wegenetz nach osmanischen Quellen*, I-II, Leipzig.

____ (1929). "Beiträge zur Geschichte der Achis in Anatolien (14.-15. Jht.)," *Islamica*, IV(I), 1-47.

____ (1933). "Die Islamische Futuwwabünde," *ZDMG*, XII, 6-49.

____ (1960). "Akhí," *EI*², I, 321-23.

Tafur, P. (1926). *Travels and Adventures, 1435-1439*, İng. çev. M. Letts, New York ve Londra.

Tanoğlu, A. (1954). "İskân Coğrafyası," *TM*, XI, 1-32.

Tavernier, J.-B. (1970). *Voyages en Perse*, V. Monteil, (der.), Cenevre.

Temimi, A. (1986). *La vie économique des provinces arabes et leurs soruces documentaires à l'époque ottomane*, Zaghouan.

Tenenti, A. (1959). *Naufrages, corsaires et assurances maritimes à Venise 1591-1609*, Paris.

____ (1967). *Piracy and the decline of Venice, 1580-1615*, Berkeley.

Teixeira, P. (1902). *The travels of Pedro Teixeira*, Hakluyt, IX, Londra.

Thiriet, F. (1957). "Les lettres commerciales des Bembo et le commerce vénitien dans l'empire ottoman à la fin du XV siècle." *Studi in onore di Armando Sapori*, Milano.

_____ (1958-61). *Registres des déliberations du Senat de Venise concernant la Romanie*, I-III, Paris.

Thomas, L.F.F.R. (1988). "Malaka et ses communautés marchandes au tournant du 16 siècle,"in *Marchands et hommes d'affaires asiatiques dans l'océan et la mer de Chine, 13e-20e siècles*, Paris, ss. 31-48.

Tietze, A. (1979-82). *Mustafa 'Ālī's counsel for Sultans of 1581*, I: *text;* II: *translation*, Viyana.

_____ (1983). "Mit dem Leben gewachsen: zur osmanischen Geschichtsschreibung in den letzen fünfzig Jahren," *Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit*, X, Viyana.

_____ (1985), (der.), *Habsburgisch-Osmanische Beziehungen*, Viyana.

Todorov, N. (1970). "Les études balkaniques en Bulgarie," *EB*, V, 649-72.

_____ (1983). *The Balkan Town, 1400-1900*, Seattle.

Tolmacheva, M.A. (1990). "The Cossacks at sea: pirate tactics in the frontier environment," *EUQ*, XXIV, 483-512.

Topping, P.W. (1949). *Feudal institutions as revealed in the assizes of Romania, the law-code of Frankish Greece*, Philadelphia.

Tucci, U. (1957). *Lettres d'un marchand vénitien: Andrea Berengo (1553-1556)*, Paris.

_____ (1981). *Mercanti, navi, monete nel cinquecento veneziano*, Bologna.

Tunçdilek, N. (1960). "Sakarya Vadisinin İktisadî Tarihi Hakkında," *İFM*, XVII (1970).

_____ "Eine Übersicht über die Geschichte der Siedlungsgeographie im Gebiet von Eskişehir," *CED*, V.

Turan, O. (1958). *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara.

_____ (1959). "L'Islamisation dans la Turquie du Moyen Âge." *SI*, X.

Turan, Ş. (1961). *Kanunî'nin Oğlu Şehzâde Bayezid Vak'ası*, Ankara.

_____ (1966). "Sakızın Türk Hakimiyeti Altına Düşmesi," TAD, IV, 173-99.

_____ (1968). "Venedik'te Türk Ticaret Merkezi (Fondaco de Turchi)," *B*, XXXII, 247-83.

Turnau, I. (1988). "The organization of the European textile industry from the thirteenth to the eighteenth century," *JEEH*, XVII (3), 583-602.

Udal'cova, Z.V. ve K.V. Chvostova. (1981). "Les structures sociales et économiques dans la Basse-Byzance," *XVI. Internationaler Byzantinistenkongressess, Akten*, II (2), Viyana.

Udovitch, A.L. (1962. " At the Origin of the Western *Commenda*: Islam, Israel, Byzantium?" *Speculum*, XXXVII.

_____ (1970). *Partnership and profit in medieval Islam*, Princeton.

_____ (1981), (der.), *The Islamic Middle East, 700-1900: Studies in economic and social history*, Princeton.

Ülgener, S. (1965). *Tarihte Darlık Buhranları ve İktisadî Muvazenesizlik*, İstanbul.

Uluçay, Ç. (1942). *Manisa' da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilâtı*, İstanbul.

____ (1954-55). "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?" *TD,* VII, 117-42; VIII, 185-200.

Unat, F. ve M. Köymen, (1987). Kitâb-i *Cihann-ümâ, Neşrî Tarihi,* I-II, Ankara.

Uzunçarşılı, İ.H. (1943-44). *Kapıkulu Ocakları,* I-II, Ankara.

____ (1945). *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı,* Ankara.

____ (1947-59). *Osmanlı Tarihi,* I-IV, Ankara.

____ (1948). *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı,* Ankara.

____ (1949). "Türk-İngiliz Münasebetlerine dair Vesikalar," *B,* XIII, 573-648.

____ (1963). *İlmiye Teşkilâtı,* Ankara.

Vaas, E. (1971). "Türkische Beiträge zur Handelsgeschichte der Stadt Vaç (Waitzen) aus dem 16. Jahrh.," *AOr,* XXIV (I), 1-39.

Vacalopoulos, A.E. (1963). "La retraite des populations grecques vers des régions éloignées montagneuses pendant la domination turque," *BSt,* IV, 265-76.

____ (1970-76). *Origins of the Greek nation,* I-II, New Brunswick.

Validi, A.Z. (1931). "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti," *THIM,* II.

Van Leur, J.C. (1955). *Indonesian trade and society, essays in Asian social and economic history,* Deu Haag/La Haye.

Varthema, L. (1863). *The Travels of Ludovico di Varthema in Egypt, Syria, Arabia, A.D. 1503 to 1508,* İng. çev. J.W. Jones G.P. Badger, (der.) Hakluyt, cilt 32, Londra.

Vasić, M. (1964). "Die Martolosen im osmanischen Reich," *Zeitschrift für Balkanologie,* II, 172-189.

Vaughan, D.M. (1954). *Europe and the Turk: a pattern of alliances,* Liverpool.

Veinstein, G. (1980). "La population du sud de la Crimée au début de la domination ottomane," *Mémorial Ömer Lûtfi Barkan,* Paris, s. 227-249.

____ (1985). "Les çiftliks de colonisation dans les steppes du nord de la Mer Noire," *İFM,* XLI, 177-210.

____ (1987). "Une communauté ottomane: les Juifs d'Avlonya (Valona) dans la deuxième moitié du XVIe siècle." G. Cozzi, (der.), *Gli Ebrei di Venezia,* Milano,

____ (1989). "Prélude au problème cosaque," *CMRS,* XXX (3-4), 329-62.

Venezia e il Levante (1973). *Venezia e il Levante fino al secolo XV, Atti del Convegno internationale di storia della civiltà veneziana, 1968,* Floransa.

Venzke, M. (1981). "The sixteenth century Ottoman sandjak of Aleppo: a study of provincial taxation," doktora tezi, Columbia University, New York.

____ (1986). "Aleppo's Mālikāne-Dīvānī system" *JAOS,* 106 (3), 451-469.

Villain-Gandosssi, C. (1983). *La Mediterranée aux XII-XVIe siècles,* Londra.

Viner, J. (1969). "Power versus plenty as objectives of foreign policy in the seventeenth and eighteenth centuries," Coleman (1969a), (der.), ss. 61-91.

Vryonis, S. (1971). *The decline of medieval Hellenism in Asia Minor and the process of Islamization from the eleventh through the fifteenth century*, Berkeley, Los Angeles ve Londra.

____ (1975). "Nomadization and Islamization in Asia Minor," *DO*, XXIX.

____ (1976). "Laonicus Chalcocondyles and the Ottoman budget," *IJMES*, VII, 423-32.

____ (1981). *Byzantina kai metabyzantina*, I: *Studies on Byzantium, Seljuks and Ottomans, reprinted studies*, Malibu.

Vucinich, W.S. (1951). "Postwar Yugoslav historiography," *JMH*, XXIII, 41-57.

Wake, C.H.H. (1979). "The changing pattern of Europe's pepper and spice imports, ca. 1400-1700," *JEEH*, VIII, 361-403.

Wallerstein, I. (1974-80). *The modern world system*, I-III, New York.

Warburg, R. ve G. Gilbar, (1984), (der.), *Studies in Islamic society, contributions in memory of Gabriel Baer*, Hayfa.

Werner, E. (1985). *Die Geburt einer Grossmacht: Die Osmanen (1300-1481)*, Weimar.

Willan, T.S. (1955). "Some aspects of English trade with the Levant in the sixteenth century," *EHR*, LXX.

Wirth, E. (1974). "Zum Problem des Bazars (Sūq, al-çarşı)," *Der Islam*, LI (2), 203-60; LII (I).

____ (1990). "Alep et les courants commerciaux entre l'Europe et l'Asie du XII au XVI siècles," *RMMM (55-56)*, 44-56.

Wittek, P. (1934). *Das Fürstentum Mentesche. Studie zur Geschichte westkleinasiens im 13-15. Jahrhundert*, İstanbul.

Wolf, E. (1996). *Peasants*, Englewood Cliffs.

Wood, A.C. (1935). *History of the Levant Company*, yeni bas., Londra.

Wright, L.W. (1935). *Ottoman statecraft: the book of counsel for Vezirs and Governors of Sarı Mehmed Pasha, the Defterdar*, Princeton.

Yahya b. Ādem. (1958). *Kitāb al-Kharādj*, (der.) Ben Shemesh, Leiden.

Yalçın, A. (1979). *Türkiye İktisat Tarihi*, Ankara.

Yavuz, H. (1984). *Yemen'de Osmanlı Hakimiyeti*, İstanbul.

Yediyıldız, B. (1985). *Institution du Vaqf au XVIII siècle en Turquie, étude socio-historique*, Ankara.

Yetkin, Ş. (1972). *Historical Turkish Carpets*, İstanbul.

Yücel, Y. (1988). *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar: Kitâb-i Müstetâb, Kitâbu Mesâlihi'l-Muslimîn ve Menâfi'i'l-Mu'minîn, Hirzü'l-Mulûk*, Ankara.

Zachariadou, E.A. (1983). *Trade and Crusade, Venetian Crete and the Emirates of Mentesche and Aydın (1300-1415)*, Venedik.

Zakythinos, D.A. (1948). *Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XVe siècle,* Atina.

Zinkeisen, J.W. (1840-63). *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa,* I-VII, Hamburg ve Gotha.

Zirojević, O. 1987: "Zur historischen Topographie der Heerstrasse nach Konstantinopel zur Zeit osmanischen Herrschaft," *EB*, II.

—o—